Szigeti József

Intellektuális önéletrajzom

Eötvös József Könyvkiadó

Szigeti József

Intellektuális önéletrajzom

Szigeti József

Intellektuális önéletrajzom

A szellemi ébredezéstől társadalmi hivatásra ébredésemig

1921–1948

Eötvös József Könyvkiadó
Budapest, 2000

A kötetet támogatta az MTA II. osztálya keretében működő Arany János Alapítvány Ránki György kuratóriuma, valamint a Lukács György Alapítvány

© Szigeti József, 2000

ISBN 963 9024 93 7

A kiadásért felel:
Az Eötvös József Könyv- és Lapkiadó Bt. vezetője
Készült: 37,8 (A/5) ív terjedelemben
Megjelent: 2000. augusztusban

Letter-Print Nyomda Kft.
Budapest

Aus eignem Herzen geboren,
Nie besessen, dennoch verloren.

Saját szívemből született,
Nem birtokoltam, mégis elveszett.

Storm.

Yet, Freedom! yet, thy banner torn but flying,
Streams like a thunder-storm against the wind.

Lám Szabadság! zászlód ím tépett, de röpül,
S dörgő viharként száll szembe a széllel.

Byron.

AZ OLVASÓHOZ

Könyvem abból a szükségletből nőtt ki, hogy számot vessek életem, főleg intellektuális fejlődésem alakulásával. Filozófiai felfogásom rendszeres kifejtése közben támadt bennem a vágy, hogy megkeressem elméleti alappozícióim életsorsomban kialakult, tudományosan elmélyített, ellenőrzött és általánosított vezéreszméit, egy olyan globalizáló – szellemileg is uralomra jutó – történelmi folyamat idején, amely két egyaránt rossz véglet felé hajtja a közgondolkodást: a fellengző, valójában elvont mechanikus sémák felé egyfelől, a földhözragadt köznapiság értelmetlenségig szétmorzsolt siralmas kis evidenciáin, életdarabkáin való rágódás felé másfelől.

Munkám fő részei keletkezésének időpontjai megmutatják az önmegismerés gondolati és történelmi csomópontjait. Az *Előhangot* írtam meg legkorábban, 1992. január derekán. Ez nem hangmegütés csupán – hacsak nem az intonáció zeneesztétikai mélyebb értelmében vesszük – hanem a voltaképpeni vezérmotívum fellelése és kifejtése, amely hol nyíltan, hol búvópatak módjára fut végig a művön. Aztán a világnézeti érlelődés – és ennek eredménye, a fölöttébb relatív érettség – az *Ifjúság* elemzése következett. A 92 február elejétől május végéig tartó munka fénysugarakat vetett előre és hátra. Mivel az előrevetülő fénynyaláb ismertebb s tanulmányi éveimből származó írásaimban is rögzített mozgásokra világított rá, ezért a gyermekkorhoz és a serdüléshez fordultam vissza, amelynek alig dokumentált kapilláris folyamatai előkészítették ifjúságom fő törekvéseit. S ezért örömmel ragadtam meg azokat a pontokat, amelyek az előtörténet fontosabb jelenségei voltak, s már az *Ifjúság* befejezése előtt, ugyancsak május végén belekezdtem szellemi ébredezésem rajzába, a *Gyermekkor és serdülés*be. Be is fejeztem még 92 októberében. Ez munkám mintegy egyharmad része, amely nem egészen egy év alatt elkészült. A fennmaradt kétharmad rész megírása már nem ment ilyen gyorsan, ami nem jelenti azt, hogy ne lenne egyazon anyagból öntve az előzővel. De a lényeges problémák általános elvi megoldása után ezt már kevésbé éreztem sürgősnek, s szisztematikus filozófiai könyvem írása mellett politikai és esztétikai tanulmányok kötöttek le. Így *Egyetemi éveim*et, magyar-angol szakos tanárjelöltből társadalmi elkötelezettségű filozófussá válásom történetét, 1992 vége és 1997 áprilisa között írtam meg. Az *Első tapasztalataim a forradalmi munkásmozgalomban itthon és Angliában* 1997 vége és 1998 márciusa között készült el.

Írásom műfajt kifejező címe abból az elméleti meggyőződésemből ered, hogy az *Intellektuális önéletrajz* az egyén reflektálódása korában és szellemi áramlataiban; s egyben ezeké az egyénben, ha az nem átlagtípus, hanem a társadalmi mozgások igazi erőtereiben tevékeny lényegtípus. Így szellemi arculata mindenestől a sajátja s mégsem csupán az övé, hanem mindazt felöleli, amit kora felkínált és adott, s amit abból kritikailag elsajátított. A tapasztalatszerzés esetemben elsősorban – a nemzetközi összefüggések hálójába fogott – Magyarországon történt, de szerepel benne a háborúvégi Bécs és a háború utáni Anglia. Írásom így mindenki számára érdekes lehet, akit foglalkoztatnak a kor és az egyéni szellemi fejlődés kérdései.

A könyvben idézett eredeti nyelven szereplő verses és prózai szövegeket követő magyar fordítások, amennyiben nincs mellettük a fordító neve, tőlem származnak.

Kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor köszönetet mondok az MTA II. osztálya keretében működő Arany János Alapítvány Ránki György kuratóriumának, valamint a Lukács György Alapítványnak, azért az anyagi támogatásért, amellyel könyvem megjelenését a nehéz viszonyok között lehetővé tették.

Köszönettel és hálával tartozom családomnak, feleségemnek és három fiamnak, akik – tudományos munkám megkönnyítésén, sok köznapi teher átvállalásán túl – gazdag tudásukkal segítségemre voltak munkáim megvalósításában. Feleségem francia és egyéb nyelvi, legfiatalabb fiam Gábor matematikai, a középső fiam, Péter, jogi és társadalomtudományi, legidősebb fiam András tudománytörténeti és informatikai ismereteivel. Őt külön köszönet illeti szellemi önéletrajzom szövegének gondozása körül végzett nagy munkájáért.

Budapest, 2000. 1. 3.

Szigeti József

TARTALOMJEGYZÉK

AZ OLVASÓHOZ 7–8. oldal

TARTALOMJEGYZÉK 9–10. oldal

TARTALOMMUTATÓ 11–27. oldal

ELŐHANG 29–34. oldal

I. SZAKASZ
Gyermekkor és serdülés. Szellemi ébredezésem.

I. FEJEZET
Családi, társadalmi és szellemi környezet.
1–8. rész 35–49. oldal

II. FEJEZET
Érzelmi és szellemi kritikai góc keletkezése a Horthy korszak „keresztény és nemzeti" légkörével szemben.
9–16. rész 49–68. oldal

III. FEJEZET
Demokratikus értékérzésem erősödése csehszlovákiai nyaralásom és hazai – konfliktusos – középiskolai pályafutásom hatására.
17–21. rész 68–86. oldal

II. SZAKASZ
Ifjúság. Érlelődés és érettség.

IV. FEJEZET
Önművelésem erősödése az Érseki jobb feltételei s egy igazi pedagógiai Erosszal megáldott tanáregyéniség, Országh László ösztönzésére
1–4. rész 87–97. oldal

V. FEJEZET
A filozófiai „globus intellectualis" kritikai ellenérzésektől sem mentes csábítása Pauler Ákos filozófiai bevezetésében.
5–8. rész 97–111. oldal

VI. FEJEZET
Első „világnézeti harcom" osztályfőnököm Hitler-imádata ellen, s Országh támogatása az Eötvös Kollégium-i felvételi vizsgára való felkészülésben.
9–15. rész 111–141. oldal

III. SZAKASZ
Egyetemi éveim. Egy „szakválasztás" – hivatásra ébredés története.

VII. FEJEZET
A „gólyaliét" ördöngősségei az Eötvösben.
1–3. rész 143–150. oldal

VIII. FEJEZET
A kollégiumi elit körében. Első publikációim.
4–7. rész 150–163. oldal

IX. FEJEZET
Kezdeti filozófiai sikereim, s ismerkedésem a szellemi szabadság jobboldali (rendőri) és baloldali (szerkesztői) határaival.
8–15. rész 163–204. oldal

X. FEJEZET
Barátságom Fülep Lajossal és szakításom a rendszer iránti bármiféle elkötelezettséggel
16–22. rész 205–267. oldal

XI. FEJEZET
A német megszállás és külföldre menekülésem a katonáskodás elől
23–25. rész 267–299. oldal

XII. FEJEZET
A Collegium Hungaricum tagjaként a háborúvégi Bécsben
26–29. rész 299–344. oldal

IV. SZAKASZ
Első tapasztalataim a forradalmi munkásmozgalomban: itthon és Angliában. A szellemi gyakorlat és a gyakorlat szelleme.

XIII. FEJEZET
Az MKP-ben, marxista publicista és művészetkritikusként.
1–3. rész 345–390. oldal

XIV. FEJEZET
Ismerkedésem az angol forradalmi baloldallal.
4–6. rész 390–432. oldal

TARTALOMMUTATÓ

ELŐHANG

Miért intellektuális önéletrajz? – Heteronom értékek és az egyéniség autonómiája. – A közéletiség ígérete és korlátolt megvalósulása a felszabadulás után. – Az öntevékenység szocialista és burzsoá elvei. – Szakma és politika. – La Bruyère „honnête homme"-ja. – Siker és eredmény viszonya. – Az idő és a kétféle örökkévalóság, aeternitas és sempiternitas ellentéte. – Hogyan lesz az ember azzá, ami? A szocializált Én keresése és megvalósítása. **29. old.**

I. SZAKASZ

Gyermekkor és serdülés (Szellemi ébredezésem.)

I. FEJEZET.
Családi, társadalmi és szellemi környezet
(1–8. rész)

1. A szellemi kezdetek önéletrajzi reprodukálásának nehézségei. – A proletár környezet Rákospalotán. **35. old.**
2. Családom szociális gyökerei a MÁV Istvántelki főműhelyében (Landler Művek). – Apám pályaváltása: lakatossegédből katonazenész (hegedűs) lesz Fricsay Richard honvéd zenekarában, ami gyermekkorom minősítő és megkülönböztető vonásává válik. – Apám további életútja. **36. old**
3. Az apai ág szlovák eredete. – Nagyanyám szlovák nyelvtudása menti meg a háború végén értékes könyveimet az elfüstöléstől. – Az apai ág jelentős, az anyai jelentéktelen szerepe nevelődésemben. **38. old.**
4. Művészi hajlamok: hegedűvonó és rajzceruza. – A Rákóczi és a Prinz Eugen indulótól Brahms IV. szimfóniájáig. – Petőfi rajzomtól dédnagyanyám portréjáig. – A művészet gyakorlását elnyomja és leépíti elméleti, művészettörténeti és filozófiai érdeklődésem. **39. old.**
5. Találkozás a halállal és a kísértetekkel. – Az ember lelke testével együtt elenyészik. **42. old.**
6. A világnézet-éhség érzelmi kezdete a prepubertásban. – A hetes és egész számú többszörösei – az egyéni fejlődés kisebb-nagyobb csomópontjai. – „Fejlődés-korunk" (-fokunk) és életkorunk lehetséges eltolódásai és egyéb módosító tényezők. **42. old.**
7. Énünkre ébredés a mások Énjén keresztül és másoké a mi Énünkön át. – Én(ön)érzés és vágykifejezés, avagy miért és hogyan változik át a res facta – res ficta et pictává a serdülő gyermekek tapasztalatcseréiben. – Álom és valóság egybemosása miatt életveszélyes helyzetbe kerülve, szőrén kell meg-

ülnöm a nagyon is valóságos, megriadt lovat. – Ágica menyem és lószakértő agrármérnök öccse véleménye az ehhez hasonló esetek veszélyességi fokáról. **44. old.**

8. Lányok és fiúk üdvös barátkozása környezetemben. – Az emberi szépség keresése és abszolútnak vélt mértékeink naiv dogmatizmusa. – A hollywoodi álomgyár negatív szerepe. – Dolgozó nő és család a munkásosztályban. – Férfi és nő viszonya korok és osztálymeghatározások történelmi alakulásában. – A dolgozó nőtípus visszavetése a családba és prostitúcióba („család, haza, vallás"), meg a modern hetérizmusba, a fotómodellek, pornósztárok és call-girlök világába. – Az akcelerációs képzet szükségessé váló bírálata. **46. old.**

II. FEJEZET
Érzelmi és szellemi kritikai góc keletkezése
a Horthy korszak „keresztény és nemzeti"
légkörével szemben.
(9–16. rész)

9. „Bandák" és „bandavezér". – Kalandozások; udvariatlanságom bajba sodor bennünket. – Karaszek Lojzi vezéregyénisége és a gyermeki szolidaritás megment az elpáholástól. **49. old.**

10. Lojzi „hősi" halálához kapcsolódó reflexió: hogyan lesz a győztes háborúból vesztes háború, több évtized újabb katonai győzelmei után. – Belső gyöngeségek, árulás és ostobaság viszonya. – A határok nélküli ostobaság potenciális és a határtalan ostobaság aktuális végtelenje. – Hatásuk a „posztszocialista" világ változásaira. – Jelen és múlt, egyén és közösség összefonódása. Az intellektuális önéletrajz: az egyén reflektálódása korában és szellemi áramlataiban, egyben ez utóbbiaké az egyénben, ha az nem átlag-, hanem az osztályharcok erőterében mozgó lényegtípus. – Történelmi formációk és deformációik. – A jelen kritikája a múlt kritikailag megidézett jelenvalóságában. **51. old.**

11. A Horthy korszak „keresztény és nemzeti" ideológiája és a militarizmus. – Kardgyáros rokonaink, a Pacholek család meggazdagodása az első világháborúban. – Háborús rajzaim „mesterművét", a rohamozó honvédet első tanítóm félrefricskázza és elmagyarázza a háború szörnyűségeit. – Ez az első komoly oltás „természetadta" nacionalizmusom ellen **55. old.**

12. Szellemi, azaz érzelmi és intellektuális (társadalom)kritikai góc formálódásának kezdete. – Másodikos tanítóm kuruckodó nacionalizmusa. – Egy gyenge „költészet" pozitív hatásai. - Első szerelmem: a líra válik legkedvesebb költői műfajommá. – Olvasmány és játék: indiánok vagyunk és Buffalo Billek, majd Jókai hősök. **57. old.**

13. A belső ellenérzés gócának növekedését erősítő tények. – A szegénység és kiszolgáltatottság tapasztalása – alapjainak megértése nélkül. – A mai filozófia és szociológia intellektuális bohócai. **59. old.**

14. Kotsauer – a basáskodó háziúr. – Miért gyűlölte nagyapám, számomra érthetetlen hármasegységben a grófokat, kutyákat és papokat? – Családtörténetünk – Mikszáth tollára méltó – drámai eseménye: hogyan lövi le Zay gróf dédapámat, mint a veszett kutyát. – A valódi feudális kiskirályok és burzsoá örököseik. – És a „kommunista feudális urak"? – A létező szocializmus és az átmeneti korszak paralogisztikus felfogása. – Lázongó nép, alázatos pap és fegyveres zsandárok a felebaráti szeretet szolgálatában. – Mikszáth írásai kritikai jellegének megértése és családtörténetem. – **60. old.**

15. Minek köszönhette Budapest román megszállása alatt ifjan halálraítélt nagybátyám megmenekülését? – A tudatosság nélküli osztályösztön elégtelensége. – Családom kommunista felfogású tagjainak megnyilatkozásai. – Technikai „érdektelenségem" családi ellenszerei a múltban és a jelenben. **63. old.**

16. Egy magyar villanyszerelő, Tuka Zoltán, s egy magyar mérnök, Hilvert Elek tapasztalatai a Szovjetunióban az első ötéves tervek idején. – A szovjet proletárország és a palotai magyar proliház villamosítása. – Első békeálmaim és a villanyfény. **66. old.**

III. FEJEZET
Demokratikus értékérzésem erősödése csehszlovákiai nyaralásom és hazai – konfliktusos – középiskolai pályafutásom hatására.
(17–21. rész)

17. Először külföldön: szlovák rokonaimnál Trencsénben. – Tiso a nadbanovcei „aranyszájú" plébános és népvezér, s Prokop Guszti bácsi, a kommunistabarát szociáldemokrata. – Nemzetiségi ellentétek. – Egy verekedésem társadalmi tanulságai és önnevelésem tudatos gesztusa. – Magántulajdon és nemzeti büszkeség. – A szovjet film, szociális- és pártkérdések. – A polgári demokrácia szabadabb levegője és az új társadalmi mérték igénye. – Tájélmény és esztétikai elmélet. **68. old.**

18. Babits „Kártyavár" című regényében szereplő Wágner-gimnázium. – A polgári demokrácia bírálata a költő Palotán írt versében, Május Huszonhárom Rákospalotán, helyi hagyományként gimnáziumunkban. A babitsi Wágner-kép jogosságának határai. – Igazi tanáregyéniségek az ország egyik legrosszabb hírű intézetében. Dr Kiss Béla, a 19-es kommunista, aki múltja miatt állami iskolában nem taníthatott, s aki először veszi észre irodalmi érdeklődésemet. – Dr. Kiss Kázmér, a filozófus matematikatanár, volt piarista, aki a rendből kilépve csak magániskolában taníthat. – Az agresszív fiatal tanárral, Lutter Tiborral való összeütközésem derültséget kelt az igazgatóban és a tanári karban. – Aurelius tonans iskolapolitikája s viszonya a minores dii gentiumhoz. – A „pedagógiai Erosszal" megáldott (és megvert) tanár témájának felmerülése. **74. old.**

19. A kisváros relatív előnye. – A matematikatanár festőművész Dr. Galla

Endre, próbára téve képírási készségemet, ingyenes oktatásomat vállalja és a képzőművészet hivatásszerű gyakorlására buzdít. – Dr. Kiss Kázmér matematika oktatásunkban Gallának a szemléletesből kiinduló „intuitív" általánosításait a logikai absztrakció irányába viszi tovább és hajlítja át, kitekintést adva tudománya legmagasabb síkjaira is. – Poincaré fordítása többünk első komoly filozófiai olvasmánya, amelyet szakmai és filozófiai előképzettségünk hiánya nehéz olvasmánnyá tesz. – Akkori kritikai képzeteim a könyv egyes vezérgondolatairól. **77. old.**

20. A Hitler-fasizmus győzelme Németországban felbolydítja a kedélyeket az iskola falai között is. – A kormányzat „népiesch" törekvése. – Egy politikai ambíciókkal eltelt hitoktató megjelenése kiélezi az iskolai belső helyzetet. A két Kiss dr. véd- és dacszövetségben végrehajtott antifasiszta tette. – Beszámolóik németországi útjuk kritikai tapasztalatairól. – Elmélkedés a nagy emberekről és az emberi nagyságról. **80. old.**

21. Derék hitoktatónkat, Fieszl Frigyest, turbulens, térítő és vezérkedő, a Pazmaneumból éppen hogy kikerült fiatal pap, Dr. Nagy József váltja fel, aki az egyház fasizmussal szimpatizáló áramlatához tartozik. – Viszonyom és tehetségesebb társaim viszonya a valláshoz és egyházhoz. – Két nagyobb konfliktusom: hogyan oldja meg a lényegében hasonló problémát a keresztény humanista, – és hogyan az új idők szellemi híve, az önjelölt theologico-politikus. – Eltanácsolnak a „legrosszabbhírű intézményből" s a hatodik osztályt 1936 szeptember végétől az ország egyik legjobb hírű gimnáziumában folytatom, Budán, a Rákócziánumnak nevezett Római Katholikus Érseki Gimnáziumban. **82. old.**

II. SZAKASZ

Ifjúság. Érlelődés és érettség.

IV. FEJEZET
Önművelésem erősödése az Érseki jobb feltételei
s egy igazi pedagógiai Erosszal megáldott tanáregyéniség,
Országh László ösztönzésére.
(1–4. rész)

1. A „legrosszabb" és a „legjobb": a Wágner és a Rákócziánum. – Sportolás, eredménytáblázatok. – Szociális különbség a két gimnázium között. – Berzsenyi és a „bosszús egerek" Kiss Béla megvilágításában. – A rákócziták; Téglás Vili, kommunista padtársam az Érsekiben. – Elfogulatlan befogadásom a pap és világi tanárok részéről. – Megfelelőbb hangnem. **87. old.**

2. Vasút, villamos, olvasás. – Tanáraink. – Dr. Gáspár Pál a sikeres ember, eredménytelen matematika tanár és igazgató, műkedvelő zenész, Hubay Jenő protezsáltja. – Az intézmény legjobb tanára, Országh László fegyelmi ügye demokratikus kritikai megjegyzései miatt. – Egy-két időigényes tantárgy

elhanyagolásával megteremtem az intenzív szakmai önműveléshez szükséges szabadidőt. **90.old.**

3. Az önművelési fordulat kezdete utolsó wágnerista évemben. – Will Durant A gondolat hősei című könyve relatív filozófiai érdektelensége és szociológiai érdekessége. – Durant haladó és plasztikus értékelése a Szent Szövetség koráról. – Lehangoló tévedése Schopenhauert illetően. **93. old.**

4. A szociológiai nézőpont jótékony hatása a lírai költészet megértésére. – Értékes Complete Poetical Works of P. B. Shelleyt vásárolok Rificska Szuszu antikváriumában. – Durant fenti elemzése kulcsot ad számomra Shelley két jelentős politikai versének konkrét felfogásához: Wordsworth-bírálatához, és Bonaparte bukásával kapcsolatos elképzelése önbírálatához. – Ezekből kiindulva értem meg hatalmas költeményének, az Ode to the West Wind-nek radikális politikai üzenetét. **95. old.**

V. FEJEZET
A filozófiai „globus intellectualis"
kritikai ellenérzésektől sem mentes csábítása
Pauler Ákos filozófiai bevezetésében.
(5 – 8. rész)

5. Mire volt szükségem ekkor a filozófiában? A filozófia rendszerének és történetének viszonya a kezdődő elsajátítás folyamatában. – Pauler Ákos Bevezetése (1921), mint a filozófiai *„globus intellectualis"* első szabatos és hatásos bemutatása. – Miért okozott problémát számomra az érték, mint az értékteremtés előfeltétele, azaz az érték és az értékteremtés fejtetőre állított, idealista viszonya – jóllehet mit sem tudtam még az idealizmus és materializmus ellentétéről? Ugyanígy a „tiszta logika" ("logizma" elmélet) és „gondolkodástan" kettőssége. – A probléma továbbélése és tudatosodása későbbi filozófiai fejlődésem során: megoldást csak a marxista nézőpont alapján értem el. – Mindig a dernier cri, a legutolsó divat a legjobb és a legszebb? – Pauler „ideológia" fogalma, mint a modern tárgyelméleti nézőpontú áramlatok eklektikus egységesítő kísérlete a XX. századi filozófia legtöbb fontos irányával megismertet, az egzisztencializmus és természetesen a marxizmus kivételével. **97. old.**

6. Pauler panlogizmusa és az ismeretelmélet lebecsülése. – Vita egy barátommal: képes e a kritikai olló a pozitív alkotásra? – Az érzelem, mint „sentiment" (= nézet és értékelés) prioritása, ennek határai és feltételei. – Az ismeretelmélet lebecsülése Paulernél a pozitív és negatív logikai fogalmak viszonyának sajátos felfogásával függ össze. – Véletlen visszatérés – a későbbi problémamegoldás után – a pauleri problémához: két fontos, Pauler jelzeteivel ellátott logikai munka felbukkanása a Műszaki Antikváriumban. – Előlegező logikai (és ontológiai) kitekintés az egyes–különös–általános dialektikájára, a Pauler és mások által is tévesen idézett (az „omnis"-szal megfejelt) spinozai formula, a „determinatio est negatio" („a meghatározás tagadás")

kapcsán. – Az áttérés szükségszerűsége a mennyiségi-terjedelmi E-K-Á felfogásról a minőségi-lényegire, s ezzel az immanensen meglévő formállogikai antinómiákról az eleven dialektikára. – A 7. és 8. szakasz (kihagyható) logikai közjáték – „csak filozófusoknak", „pour les connaisseurs". **99. old.**

7. Milyen ellentmondások merülnek fel, ha az egyetemességre igényt tartó „minden"-t pusztán az esetek többségeként fogják fel? – Ha a többség és kisebbség között van közös vonás, úgy mindkettő egy meghatározatlan univerzalitás partikularitásává válik. – A terjedelmiséget a definiálatlanság megszüntetéséhez át kell vezetni a lényegösszefüggés feltárásába. – Az euklideszi és nem-euklideszi háromszög példája. – A különös minőségi-lényegi fogalmának bevezetése a részleges helyére a dialektikus tagadás, mint meghatározás segítségével. – Az érthetetlen (elvont) azonosság, amely érthetőnek és az érthető (konkrét) azonosság, amely – prima facie – érthetetlennek tűnik. – Analitikus és szintetikus mozzanatok kölcsönviszonya a dialektikus azonosságban, amely Hegel klasszikus formulája szerint az azonosság és nem-azonosság (= különbség) azonossága. – Honnan ered az érthetetlen és az érthető visszájára fordításának jelensége? – Lassalle „processzuáló azonosság"-a. – A különös kategóriájának levezetése ellentétes mozzanataiból. – Az általános és egyedi mozzanatok kiegyenlítődése a különösben. – Forma-matéria-tartalom. **101. old.**

8. A kontradiktorikus (ellentmondó) és kontrárius (ellentétes) fogalmak oppozíciója (szembenállása) Paulernél, De Morgannél és Hegelnél. – Pauler nem veszi észre, hogy az egyszerű tagadást a tagadás tagadásává teszi; ennek következtében az, amit komplementumnak tekint, legfeljebb formálisan felfogva tekinthető kiegészítésnek, tartalmilag egyáltalán nem. – De Morgan a fogalom vonatkozásában eltörli a különbséget az ellentmondó és ellentétes fogalmak között; az egyszerű tagadást, mint – igazi mivoltában tudatosítatlan konkrét (dialektikus) tagadást – átviszi az egyik pólusból a másikba, s csak az ítéletelméletben tartja fenn újradefiniálva különbségüket. – Hegel álláspontja éppúgy nem azonos De Morganével, mint Pauleré az előbbiével: a pólusok dialektikus különbségében látja és szerepelteti a közvetítő középet, a *medius medians*-t. – Mindezek a meggondolások az önéletírás szerzőjének filozófiai fejlődésében a hatvanas évektől jelentős szerepet játszanak, Marx progrediáló ellentmondás-felfogásának nézőpontjából kidolgozva. **108. old.**

VI. FEJEZET
Első „világnézeti harcom" osztályfőnököm Hitler-imádata ellen, s Országh támogatása az Eötvös Kollégium-i felvételi vizsgára való felkészülésben.
(9.–15. rész)

9. A filozófia és a szaktudományok közötti érdeklődésem megoszlásának okairól. – Thomas Mann élményem együtt lesz művészeti mérték és iránytű. – A „Deutschland über alles" ellentétes történelmi értelmei (az eredetileg belpolitikai megy át külpolitikai ellentétébe) s a kisnémet és nagynémet út

változásai. – Dr. Hollós Ildefonz lelkesedése Hitlerért, az osztrákok és németek egységét megtestesítő „braunaui emberért"; ebből fakadó súlyosbodó konfliktusunk. – A konfliktus előzménye: Heine *Wallfahrt nach Kevlar* cí mű költeményében nem a Hollós emlegette „zsidó cinizmus", hanem az igazi humanizmus megnyilvánulását látom. – A vers szellemi mágnessé válik számomra, amely a vallási közömbösségből a vallási szkepszis irányába vonz. – Heine „pártatlansága" olyan időben, amikor Hegel támogatója, Altenstein porosz kultuszminiszter a kereszténység jövőjéről a legnagyobb szkepszissel nyilatkozik, Gneisenau porosz tábornok pedig olyan népi kiáltványt fogalmaz, amelyet Fidel Castro is két kézzel írt volna alá. **111. old.**

10. Schöpflin Aladár és Szerb Antal: első irodalomtörténeti tájékozódási pontjaim. – Irodalomismereti főforrásommá Horváth János válik, kisebb munkáit még a Statisztikai Hivatal könyvtárában búvárkodva is elolvasom. – Ismerkedés Szekfű Gyula nézeteivel. – Meglepő munkabírásom titka: a családtól örökölt munkaszeretet, amely nem ismeri az édes semmittevést. – A másban, más által és másért élés – beleértve ebbe az első szerelmet is – a magamraébredés mellett felkelti érdeklődésem a nagy alkotók, művészek, tudósok élete iránt; az így nyert ismereteket érett egyetemi didakszisomban eredménnyel használom fel. – Egy gimnazista benyomásai Horváth János és Szekfű Gyula egyetemi előadásairól, amiből az is kiderül, mit tekintettem a tudósegyéniség legfontosabb tulajdonságának. **116. old.**

11. A jólsikerült „mintavétel" a bölcsészeti karról kívánatossá teszi számomra a tanári pályát. – Legkedvesebb tanárom, az általam ismert legkiválóbb tanáregyéniség, Országh László segítsége. – Első és utolsó (?) szépirodalmi kísérletem meglepő sikere Országhnál. – Pályaválasztási tanácsai. – Az Eötvös Kollégium, mint a tudomány és művészet nyújtotta szabadság új, „modern thélemi apátsága". **120. old.**

12. Demokratikus értékorientációm erősödése. – Illyés Petőfijét kapom születés- és névnapi ajándékként Országhtól. – Baloldali művészek előadóestjeinek közös látogatása. – Vers és zene esztétikai viszonyának in nuce előadott elmélete. – Verselőadás és színjátszás: Ascher Oszkár. – Major Tamás stílusa. – Horváth Ferenc új hangvétele a felszabadulás után. – Produktivitás a művészi reprodukcióban. **124. old.**

13. Országh, bár szakszerűen nem érdeklődik a filozófia iránt, szociológiai, eszmetörténeti és elméleti-pedagógiai érdeklődésével támogatja filozófiai tanulmányaimat is. – A német filozófiai műszavakhoz hamarabb jutok hozzá, mint a beszélt nyelv szókincséhez, angolban éppen fordítva. – Pályadíjat nyerek a *Zászlónk* című katolikus ifjúsági folyóirat pályázatán, amelyet a budapesti Eucharisztikus Kongresszusra írt ki. – Témám a magyarság és Európa. Nem a „modernül" hangzó tegnapelőtti téma a mai, hanem a mai téma tegnapelőtti, – egyik jeleként a Horthy-korszakhoz való, nem pusztán ideológiai visszafordulásnak. **128. old.**

14. A nemzet-karakterológia előtérbe kerülése és főirányai. – Az érettségi előtti iskolai pályázat: *Magyar hibák nagy íróink szemével nézve* – alkalmat ad a magyar politikai irodalommal, elsősorban Széchenyivel való

ismerkedésre. – Dolgozatom módszertani nyitánya: az „időtlen" nemzeti jelleg és ennek változása a történelmi időben. – A biológizáló fajkoncepció ellen a mindenképpen elégtelen szellemtörténetiség jegyében. – Szellemtörténeti idealizmusom fantom alakot ("Gestalt") teremt a népjellemből és nemzeti jellegből: az „álmos magyar"-t. – Empirikus bázis-anyagom és bizonyítási módom. – Társadalomtudományi ismereteim elégtelensége, s ennek emlékezetes kezdő korrigálása, Grünwald Béla könyve *A régi Magyarország*. – Pályadíjat nyerek, mert hibáim mindmegannyi erénynek tűnnek a kor uralkodó elit ideológiája szemszögéből. **130. old.**

15. Felkészülésem az érettségire lényegében az Érsekiben kiesett matematika gyors és eredményes elsajátítására redukálódik. – Egyetem utáni matematikai impulzusok (Rédey László, Erdős Pál, Kárteszi Ferenc.) – Gáspár osztályozási dilemmája és szürke rutin-megoldása. – Felvételem az Eötvös kollégiumba: a fejkopogtató professzorok konvencióktól nem kötött, hozzáértő diagnózisa. – Az egyetlen köszönő levél, egyben a pedagógiai Erosz mivoltának tisztázása, amit megvalósítójának, az igazi tanár egyéniségnek, Országh Lászlónak írtam, felidézve pedagógiai stílusát. **136. old.**

III. SZAKASZ

Egyetemi éveim. (Egy „szakválasztás" – hivatásra ébredés története.)

VII. FEJEZET
A „gólyahét" ördöngősségei az Eötvösben.
(1–3. rész)

1. A háború távlati kérdései és ehhez kapcsolódó személyes problémáink elképzelése az Eötvös Collegium elitjében. Pulay Gábor „családapám". **143. old.**

2. A gólyasors kollégiumi kellemetességei: „tanár urak és gólyák". –A „második felvételi vizsga" mítosza. – A rif-kabil háború legenda-hőse: Janicsek tanár úr. – A tudományos kutatás különös tárgyainak legendái és szellemi preferenciáink álnok, jezsuita kifürkészése. – Mélyen átélt meglepődésem tanult és értelmes emberek félrevezethetőségét illetően: felvilágosító tevékenységem a dolgok valódi állásáról a beugratók leleplezése helyett a beugrató vádját idézi fejemre. – Diszkusszióm Király Pistával a beavatás-rítusról. **144. old.**

3. Az „írásbeli vizsga", és intellektuális gorombáskodásként elkönyvelt mottóm Eduard Sprangerből. – A szóbeli vizsga vezetője a félanarchista Erdős – Janicsek tanár úr szellemképének adekvát megtestesülése. – A vizsgáztatót csak Fábry gólyának sikerül taccsra tennie. – Engem végleg elveszett lényként zavar le a dobogóról, mert a „traktrix"-ről csak annyit tudok kisütni, hogy nem „filozófiai" kriksz-kraksz, hanem becsületes matematikai alakulat függvénye. – Gólyatársammal, Deme Lacival a lehúzás himnuszának a „Gumi arábikumnak" távoli, félelmes hangjaira ébredünk. – Erdős a lekopaszthatatlan

viccfa. – Lehúzásom után megfogadom – és fogadalmam meg is tartom –, hogy soha egyetlen gólyát sem ütök meg, bármilyen pimasz is. – Fizikai és pszichikai erőszak a gólyák deresre húzásában. **147. old.**

VIII. FEJEZET
A kollégiumi elit körében.
Első publikációim.
(4–7. rész)

4. Három gólyatársammal a kollégiumi elit körében. – Magyar szakvezető tanárunk, Keresztury Dezső komolyan megdolgoztat bennünket, s többnyire elgondolkoztató kritikai értékelést ad cserében. Felsőbbéves barátaimmal együtt a Magyar Szemle-boyok között tartjuk őt számon. – Első, eredetiségre igényt tartó dolgozatomban Zrínyiről, a „kard és lant hőséről" felmerül az elmélet és gyakorlat többé már el sem ejtett problémája. – Dolgozatom kollégiumi visszhangja. – Elmélet és gyakorlat problémájának magasabb síkú továbbfejlesztése az irodalomtörténészi hivatástól vett búcsú-dolgozatomban (*Bessenyei és köre – Vázlat újabb irodalmunk indulásáról*), amelyben értő módon használom fel másodéves koromban Levin L. Schücking *Soziologie der Literarischen Geschmacksbildung*jának figyelemre méltó szempontjait. **150. old.**

5. Az egyetemi órák látogatását beszüntetem. – Csak a jó angol beszéd elsajátítása végett járok be Yolland prof. óráira, amelyek iskolapéldái a „minden dologról és egynéhány egyébről" (vagy, mint eleink mondották „de rebus omnibus et quibusdam aliis") való parttalan fecsegésnek. – Szoba- és beszélgetőtársam Bobby Graham, az indián nyelvek tudora. – A görög-latin szakosokkal együtt folytatott Horatius-tanulmányaim és a „tudásra méltatlan tudományának" (Hatvany), a filológiának tisztelete. – Eredménytelenül próbálkozom Gombocz úr állítólagos nyelvtanulási módszerével. **154. old.**

6. Viszonyom az egyetemi filozófiai előadásokhoz. – Új tárgy és új tanár a kollégiumban: filozófia a jónevű fiatal filozófus Mátray László vezetésével. – Pauler Bevezetése – a tárgyban való általános tájékozódás textusa. – Gólyakorom első szabad előadásai és szakfolyóiratban publikált recenziói. – Dilthey „világnézettanának" ma is használható feldolgozása. – Nyelvi és filozófiai szövegfordítási problémák. **155. old.**

7. Rendbeszedem német nyelvtudásom, válogatottan munkaigényes szövegek fordításaival. – Első publikált fordításaim *Az Európai Irodalom Kincsesháza* című sorozatban, németből, angolból, latinból. – Keresztury vélekedése Schopenhauer fordításomról s Halász Gábor értékelése Macaulay *Nagy Frigyes* esszéje fordításának az angol szöveget adekvátan visszaadó magyar nyelvezetéről. – Kornis Gyula professzor, a *Kétnyelvű Remekművek*et kiadó Franklin társulat igazgatójának gratulációja. **158. old.**

IX. FEJEZET
Kezdeti filozófiai sikereim, s ismerkedésem
a szellemi szabadság jobboldali (rendőri)
és baloldali (szerkesztői) határaival.
(8 –15. rész)

8. A Kornisnál habilitálni kívánó Mátray beküld a professzor szemináriumába. – Örömmel vállalom, mert harmadévemre már a filozófiai hivatás mellett döntök. – Alapvizsgám előtt a három nagy kanti kritikát olvasom végig lelkesen, a belső elhivatottság növekvő érzésével. – Erdélyi Jánosról szóló első nagyobb tanulmányom megjelenése 42-ben, az Ortutay szerkesztette Magyarságtudományban. – „Erdélyi János" még a Németh Gyulánál tett finn nyelvvizsgán is kiment a csávából. – Mit tekintettem a lényeglátás képességének, amelynek frappáns megnyivánulását Németh Gyulánál láttam. **163. old.**

9. A szeminárium filozófiai hallgatóinak szürkesége. – Két képzett filozófus, egy „dzsentroid" rabbinus, s egy igazi dzsentri sorsa. – Szemináriumi előadásom. *„Frobenius és Spengler"*. – Kornis értő és jó tanárként ígér támogatást, s juttat mintegy jutalomként dolgozatomért az Operaház kakasülőjéről a földszint harmadik sorának közepébe. – Miért nem szállt és nem is szállhatott a dicsőség a fejembe? **166. old.**

10. A háború egyre durvábban nyomul életünkbe. – A szervezettség és céltudatosság nemcsak impresszionálja, de meg is téveszti hamis látszataival az embereket. – Beszélgetésem Béluci barátom régtől ismert apjával, Mikla Sándor – rendőrfőtanácsos – belügyi tisztviselővel, amelynek során alaptalanul kezd kommunistának tekinteni. – Ellenérveim süket fülekre találnak. – Zsidóság és kommunizmus a horthysta propagandában. – Kritikai füstölgéseim Mikla rendőrfőtanácsossal szemben, aki a háttérben maradva provokációs próbának vet alá. – Állam és „policia". **175. old.**

11. A szellemi szabadság baloldali határainak felsejlése – rendőri konzekvenciák nélkül. – Keresztury felkérésére cikket írok a Magyar Út- és a Magyar Életben fellépő „rassisch und völkisch" (sic!) típusú „mélymagyar" irracionalizmus ellen a Magyar Csillag számára. – *„Magyar Irracionalizmus. (A ráció védelmében.)"* – Illyés nem hozza írásomat, mert – nacionalista illúzióinak megfelelően – a „magyar írók egy szekértáborba való fogását" féli tőle. **179. old.**

12. Különös kalandjaim 1942 augusztusában Münchenben.– Sárga csillag és kioktatás. – A fasiszta „germán prototípus" – Folinus Ervin, Budapestről. – Ervin kiábrándultsága az establishmentből és az úri kalandorság ideálja. – Vitáink. – A délvidéki tájszólással magyarul beszélő *SS* katona. – Orosz hadifoglyok egy fűrésztelepen a Zugspitzére vezető úton. – Ervin „rejtélyének" tisztázódása a felszabadulás után. **185. old.**

13. „Faji kérdés" az Eötvös Kollégiumban. – Dahlgreen a svéd antifasiszta kutató biológus kikérdezési technikája. – A „szerelembeteg" Dahlgreen. – A fajelmélet elleni hatékony érveit megerősítik szememben a Julian Huxley szerkesztette *We Europeans* című biológiai, etnológiai és szociológiai tanulmá-

nyokat hozó írások tényei. – Három kor és kórtünet. – Dahlgreen antipodusa, egy német orvos, kollégiumi tagtársunk makacs migrénjében az egészségtelen „kevertfajúság" megnyilvánulását látja. – A zsidó kántortanító tehetséges filozófus fiának, Palágyi Menyhértnek életét két német filozófiatörténész kutatja, tudatosan elhallgatva könyvükben származását; hogy ki zsidó, azt mi állapítjuk meg felkiáltással. – Egy évfolyamtársam zeneszeretetének, falánkságának és kicsapatásának az új idők szellemét megjelenítő története. – Horthy zsidó, különítményes háziorvosa. – „Alkotmányos monarchia" volt-e Horthy kormányzósága? **189. old.**

14. Ismerkedés a liberális művészértelmiség köreivel a Vajda János Társaságban. – A társaság elnöke, Rédey Tivadar és két új, kollégista titkára, Király István és Szigeti József, az előadások utáni közös éttermi vacsorákon a beszélgetésekből leszűrt tanulságok alapján készítenek előadás programokat. – Esetem Szabó Lőrinc meghívásával. – A fehér asztal melletti szellemes eszmecserék felülethez kötődése. – Vitám Bárdos Artúrral. – Halász Gábor felfogása. – Mi az oka a „mélység"-, a világnézet- és filozófia ellenességnek? – Filmvitán a Ködös utak című Carné film zártkörű bemutatója után. – A nagyszerű alkotás kiváló alkalom arra, hogy kifejtsem a magyar filmekről, illetve zömükről alkotott kritikus véleményemet. – Nézzünk és szálljunk magunkba, az erők (ezt Bulla Elmával való tartalmas beszélgetésem reminiszcenciájaként mondtam) meglennének! – A kritikai értékelést kritikátlan sértődöttség fogadja. – A védelmezők két taktikai vonala: a.) a bíráló diszkvalifikálása – sértő szándékkal letanáruraznak, b.) ha vannak hiányosságok, csak azért, mert a jó filmhez pénz, pénz, és megint csak pénz kell, mint Montecuccoli szerint a háborúhoz. – A „megbotránkoztatás" feltételektől függő haszna. – 17 év utáni filmes egyetértés régi értékelésemmel. **193. old.**

15. A mérgezett légkör elidegenítő hatása szakmai és emberi vonatkozásokban. – Király Pista morális illúzióvesztett, majd az én filozófiai elhidegülésem Mátraytól. – Megérdemelte-e Hegel a „kantiánus" Mátray invektíváit? – Értette-e tanárunk az a priori szintetikus ítéletek – kanti szempontból döntő – kérdését? – Ifjonti sejtésem az 5+7=12, azaz a szintetikus a priori ítélet klaszszikus kanti példája és a „Goldbach sejtés" közötti összefüggésről. – Mátrayból az sem húzza ki a tüskét, hogy az *Élmény és mű* című könyvét egynémely gyarlósága ellenére pozitívan értékelem. – A Kant körüli viták nem tiszta eszközökkel történő visszavágásának tekintettem azt az egyoldalú aktusát, amelylyel fűnek-fának, akik publikálatlan írásom nem is ismerhették, rossznak mondta tanulmányomat, amelyben határozottan és egyértelműen elköteleztem magam a tudományos filozófia mellett és kritikailag szakítottam az esszéizmussal. – Mátray nyomatékkal eleveníti fel az epizódot Önéletrajzában, s monoszillabisztikus érvére („nem beszél a stílusról, pedig ez az esszé lényege") adott válaszomat itt sem válaszolja meg. – Hozzám való viszonyát csak Kornis dicséretei után kezdi ismét javítani. – Miért nem tekintettem már katedra-filozófusainkat (Kornis növekvő kedvessége és tanári jóindulata ellenére sem) megfelelő mértéknek? Miért tartom a belső emigrációba vonult zengővárkonyi tiszteletest az egyedüli hiteles mérlegnek? **199. old.**

X. FEJEZET
Barátságom Fülep Lajossal
és szakításom a rendszer iránti
bármiféle elkötelezettséggel.
(16–22. rész)

16. A Fülep Lajosnak elküldött és ajánlott 1942 novemberében írt kritikus esszém: *„Az Esszéről".* **205. old.**

17. Bekopogtató levelem Fülephez. – Fülep első (rövid) és második (hosszú) válasza. – A „magyari származás" kérdése. – Családfa és elvi válasz. – Fülep értékelése publikált Erdélyi tanulmányomról. – Miért volt fontos számomra levele? – Koppányék „hegelizmusának" és Hegel „koppányizmusának" komoly magva. – Hans Freyer és Nicolai Hartmann budapesti előadásai, mint a Harmadik Birodalom válságának szellemi tünetei. – Hat nap Zengővárkonyban, beszélgetések Füleppel és feleségével. **214. old.**

18. Bécsi ösztöndíjat kapok Kibédi Varga Sándortól, Freyer fordításom pótlólagos honoráriumaként. – Viszontagságos utam Bécsbe. – A Collegium Hungaricum szerepe. – A Trautson palais, Fischer von Erlach remekműve. – Barátságom egy ismeretlen ismerőssel, Rosdy Lászlóval. – Barátom Bécs legfontosabb nevezetességeivel és tájékozódási pontjaival ismertet meg, de feltárja előttem a collegiumi Gestapo spiclik nevét is. – Miért nem ismertem meg mindjárt Rosdyt? – Király Pista váratlan Bécsbe érkezése, s közös programjaink strandolástól a badeni rulettasztalig. – Tündér Ilona jelenik meg előttünk Trudi képében vendéglői ebédünknél, de csak én ismerem fel. – Gyors ismerkedésünk és szerelmünk kezdete a Gänsehäufelen. – Pista zavaró megjelenése és viselkedése. – Indulatos vitánk. – Hazard döntésem és Pista illoiális gesztusa, ami hosszan beárnyékolja kettőnk jóviszonyát. – Trudi, lerázva Pistát, meglátogat a kollégiumban. – Szervezett német kegyetlenkedések és a jugoszláv partizánok kíméletlen visszavágásai. – Szabadság és szabadosság, frontszerelmek a halál árnyékában. – Trudi Beethoven szellemét idézi. – Bohémség és Dosztojevszkij kultusz. – Szerelmünk egyetlen éjszakája. – Keserves búcsú a holnaptalan másnapon. – A későbbi végleges megoldás. – Fülepnek írt bécsi helyzetjelentésem és a levélből kimaradt „szívügy" szerepe szellemi önéletrajzomban. **226. old.**

19. Ha nem is érdemes, mégis Magyarországon kell filozofálni. – Kornis átsegít a pedagógiai tárgyban támadt nehézségeimen. Tanári diplomát kapok. – Filozófiai célzattal szerzett korábbi pedagógiai tanulmányaim eredményeként az elméleti pedagógiai kulcskérdésnek a hegeli filo- és ontogenezis viszonyának alkalmazását tekintem. – Fülepnek írt levelek, amelyekben hivatalos filozófiai életünk színvonalát bírálom. **241. old.**

20. Érték-keresés és értékítélet; viszonyom a félhivatalos és nem-hivatalos filozófiához, Vatai és Hamvas. – Miért becsültem túl Vatai könyvét, Dosztojevszkij kultuszom és a dialektika visszanyesett formái iránti kritikai érdeklődésem alapján, *A szubjektív életérzés filozófiája*-ról írt Athenaeum-beli

recenziómban. – Kifejtetlen kritikai fenntartásaim rekonstruálása Vatai dialektikájával és Dosztojevszkij felfogásával kapcsolatban. **244. old.**

21. Viszonyom Max Weberhez, a marxista Lukácshoz és a szociológus Karl Mannheimhez. – *Geschichte und Klassenbewusstsein* – értékelésem egykori ambivalenciájának okai. – Hogyan tükröződik a probléma a Füleppel való levelezésben; egyetértésünk Lukács s különvéleményünk Karl Mannheim kérdésében. **248. old.**

22. Szemináriumi konfliktusom Kornissal, Mannheim: *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus*-áról tartott előadásom kapcsán. – Külügyminisztériumi fordítói megbízatásom révén először jutok hozzá a nagy forradalmi marxista, Lenin olvasásához és fordításához.- Karcolat egy régi külügyi tisztviselő portréjához. **255. old.**

XI. FEJEZET
A német megszállás
és külföldre menekülésem
a katonáskodás elől.
(23–25. rész)

23. A Das Kapital a német megszállás után eltűnik a könyvtárból. – Sikeres intervencióm a kollégium – módfelett konzervatív – igazgatójánál, Szabó Miklósnál. – Első találkozásom egy szervezett kommunistával. – Berukkoltak és berukkolók. – Csatlós Jancsi megkongatja a vészharangot. – Közvetlenül a katonai behívás előtt állok; belátom, hogy csak Bécsbe menekülésem, a magyar állami ösztöndíj segítségével, húzhat ki a bajból. **267. old.**

24. Kiutazás előtt. – Rendezem rendezhető dolgaimat. – Legfontosabb a Fielding regényeiről írt esszém megnyugtató lezárása, bár az Országh tervezte angol-amerikai irodalomtörténeti tanulmánykötet megjelentetése már kútba esett. – *Kísérlet Fieldingről* (1944). **278. old.**

25. Kiutazás előtt. (Folytatás.) – Teljesítem Fülep úr kívánságát, gyorsan elolvasom és véleményezem művei tervezett kiadásának publikálatlan anyagait. – Határozottan javaslom a megjelentetést. – Indokolatlannak tekintem Fülep hiperkritikáját saját írásaival szemben. – Úgy ítélem meg, hogy a jobboldali kiadó az adott helyzetben akaratlanul is a baloldalnak tesz szolgálatot egy demokratikus gondolkodó publikálásával. – Zengővárkonyi látogatási tervem már nem sikerül, mert az SS ezt a falucskát is megszállja, s lelkésze kényes helyzetbe kerül. – 1944 július 20-án Hegyeshalomnál nehéz szívvel átlépem a magyar határt. **294. old.**

XII. FEJEZET
A Collegium Hungaricum tagjaként a háborúvégi Bécsben.
(26–29. rész)

26. A bécsi Collegium Hungaricum tagsága, vezetősége, „funkciója" a háború idején. – Találkozásom Király Pistával, aki újra fölveti a kintmaradás célszerűsége kérdését és más megoldást ajánl. – Szobatársam Dr. Dér Béla orvos. – Marx tanulmányaim folytatása, a Collegium igazgatóhelyettese, Paulinyi Oszkár jóvoltából. – Életkörülményeim, munkarendem. – Nekikeseredésem és sorsdöntő elhatározásom. – Légiriadó és bombaveszély. **299. old.**

27. Horthy „kiugrása" és a gestapós Csőke dr. beugrató akciója nyomán bekövetkező letartóztatások. – Novembertől megindul a nyilas söpredék beáramlása a Collégiumba. – Találkozásom Kibédi Vargával, a Magyar-Német Társaság főtitkárával, és fiával, az ifjú Áronnal. – Két ismeretlen személy sorsa fonódik az enyémbe, ki akaratlan pártfogójuk leszek. – Egyikük a „magyar nürnbergi törvények" hatálya alá eső érettségi előtt álló kamasz, Detre András. – Másikuk bájos pesti kislány, Dórika (Teodóra). – Nyugatra akarnak csábítani, de ellenállok, fájó szívvel – nem a Nyugat, hanem csábító román barátnőm, Adicka Clemens végleges elvesztése miatt. **310. old.**

28. A háborúvégi hangulat hű kifejezője: levelezésem Lancelottal (Országh Laci), Arthur király kerekasztala félelem és gáncsnélküli lovagjával, Csatlós Jancsival, egykori családanyámmal s Csűry Pistával, utolsó Eövös-beli gólyámmal. – Apám váratlanul Bécsben terem 1945 elején, nem tudjuk, de hosszú időre veszünk búcsút. – Árpád-sávos nyilasok és tábori csendőrök ütnek rajtunk, hogy bevonultassanak, de veszélyesen induló kalandunk az ő csúfos kudarcukkal végződik. – Merő óvatosságból Detre Andrissal átmenetileg ismeretlen helyre költözünk a Kollégiumból. **323. old.**

29. Ismét a kollégiumban: Bécs bevétele előtt és után. – A nyilas söpredék kitakarodása. – A kegyetlen különbség Budapest és Bécs ostroma között. – Utolsó – sikertelen – nyilas próbálkozás, hogy a kollégium tagságát diákostól, igazgatóstul – Miskolczyt csak bátor viselkedése menti meg – magukkal cipeljék. – Szovjet agitáció: tudunk különbséget tenni osztrákok és németek között, nem megszállóként – felszabadítóként érkezünk Ausztriába. – Az első elterjedt hír: „Die Russen haben sich beispelhaft benommen". – Április 13: „jóltáplált", „jólöltözött" szovjet katonák a Volkstheater körül. – „Gidler kaput!" – A szovjet városparancsnok sikert arató gesztusa. – Van inni, de nincs ennivalónk, s így krumpliért megyünk a Donaukanalon túlra. – Börtöntapasztalat: fogság és szabadulás, avagy önként vállalom a veszélyt Detre érdekében. – Ismerkedésem Csokonai elvtárssal. – Megnyílik a hazajutás lehetősége, egy poliglott román főhadnagy baráti szívességéből. – Kanyargós utakon, holminkat stráfkocsin tolva, gyalog térünk haza Sopronba. – Vasúti teherszállítmányon – balatoni kitérővel – folytatjuk utunk Budapestig. – Ismét az Eötvösben. **333. old.**

IV. SZAKASZ

Első tapasztalataim a forradalmi munkásmozgalomban:
itthon és Angliában
A szellemi gyakorlat és a gyakorlat szelleme.

XIII. FEJEZET
Az MKP-ben, marxista publicista
és művészetkritikusként.
(1–3. rész)

1. Külső életfeltételeim alakulása hazatérésem után. – Belső fejlődésem a Magyar Kommunista Pártba (MKP) való belépésig. – Kollégiumi szervezőmunkám. – Balázs Béla melankolikus-nosztalgikus hangvételű előadása a problémák ismételt átgondolására ösztönöz, nem annyira a magam, mint társaim iránti felelősségérzetből. – Pártbalépésem és első pártfeladatom. – Átmeneti egyetértésem Király Istvánnal és Lakatos Imrével. – Megismerkedésem Rudas Lászlóval. – Recenzióm a *Magyarok* júliusi számában Lukács: *Az írástudók felelősségéről* című tanumánykötetéről. – Kollégista kísérlet a kapcsolatfelvételre Lukács Gyöggyel. **345. old.**

2. Személyes megismerkedésem Lukács Györggyel a *Theorie des Romans* kiadási kísérlete kapcsán. – Viszonyom az idealizmusból a materializmusba való átmenet kérdéséhez. – Recenziom a *Magyarok*ban (1945 szeptemberben) Prohászka Lajos *A mai élet erkölcse* című könyvéről. – Király Pista beprotezsál Lukácshoz. – Egy közös színházlátogatás és következményei, barátságom Rohonyi Katival. – Ismerkedésem a *Szabad Nép* szerkesztőivel: Révaival (elmélyülő kapcsolat), Losonczyval (Királlyal párhuzamosan írt cikkem részesíti előnyben, kellemes, tartalmas elvtársi hangulatú beszélgetésben), Horváthtal (egyre jobban elmélyülő ellenszenv). – Keresztury, klerikális obszervanciája alapján befeketítési akcióba fog ellenem, de a Révai kezdeményezte pártvizsgálat leleplezi. – Lukács egyetemi tevékenysége. – A Lukács szeminárium és tagjai. – A professzor pedagógus arculata. **358. old.**

3. Egyetemi doktorátusom. – A *Fórum* című népi demokratikus folyóirat munkatársa leszek. – Az első esszék és irodalomkritikák. – Barátságom Sőtér Pistával és Déry Tiborral. – Kritikusi „Credom". – Viták *A magyar líra 1947-ben* című – esztétikai igénnyel megírt – irodalomkritikai tanulmányom körül. – Schöpflin Aladár megjelenés előtt álló, *Útban a valóság felé* című tanulmánykötetemet az 1949-es Baumgarten díjjal jutalmazza. – Lukács ellenkedése a líra cikk Weöres értékelésével, s ennek okai. – Elméleti pozíciói körüli diskurzusaink. – A Valóság kör vitája líratanulmányomról; Antal Gábor találó vitaértékelése. – Hogyan illeszkedett Révai tanulmányom (*Marxizmus és magyarság*) a Lukácsról írottnak (*Marxizmus és humanizmus*) komplementumaként a hazai ideológiai légkörbe. – Jólsikerült irodalmi piknikünk a Mandula utcai panoráma lakásunkban. – Beszélgetés Déryvel és Vassal líra cikkemről. –

Találkozás Schöpflin Aladárral. – Baumgarten díjam, az utolsó díjosztáson. – Vas harminc év utáni önéletrajzi visszaemlékezése a róla írottakra. – Hogyan leszek „urbánus" Király némethlászlós mércéjén mérve. – Lakatos és Király együttes manipulációi és a mögöttük álló sötét, karrierista erők ármánykodásai. – A Lukács-i irodalompolitika körüli harcok párton belüli kezdetei. – Féléves British Council ösztöndíjam kivon a hazai harcokból éppen a „fordulat évének" döntő hónapjaiban, aminek a későbbiekben nem egy vonatkozásban kárát látom. **370. old.**

XIV. FEJEZET
Ismerkedésem az angol forradalmi baloldallal.
(4–6. rész)

4. Hogyan jutottam a British Council ösztöndíjhoz? – Útikalandok. – Átmeneti elhelyezkedés és végleges horgonyvetés – Haraszti Éva segítségével – Hampsteadben. – A landlady és a landlord. – Házigazdám Mr. Neuschul – Sztálin egykori portréfestője, a Kijevi Művészeti Akadémia professzora. – Házbeli és házon kívüli kapcsolatok. – Vázlat öreg barátnőm, Hajós Edit – Balázs Béla egykori felesége – portréjához. – Barátságom egy angol kommunista munkás házaspárral. **390. old.**

5. Angliában (folytatás).- A mozgási terek és szabadságfokok problémája. – Sixpences alapon szinte az egész angol szépirodalmat felvásárlom. – A kínai forradalom és polgárháború. – Tájékozódásom a kínai (Edgar Snow: *Red Star over China*) és az indiai (Shelvankar: *India*) kérdésben. – A Kravcsenko per. – A Britishben – kötelező tudományos munkám mellett – angol nyelven politikai, katonai és tudományos irodalmat olvasok a Szovjetunióról és Nagy Honvédő Háborújáról. – Ez katonai elméleti kérdések iránti érdeklődésem kiindulópontjává válik, amire később egyébként Engels munkái is ösztönöznek. – Boris Hessen *Newton* tanulmányának revelativ hatása későbbi filozófiai munkáimra. – Kommunista szemináriumi részvételem a London School of Economics hallgatóival észrevételi velem, menynyivel többet tudnak barátaim matematikából, ökonometriai ismereteik miatt.- Azonnal hozzálátok hiányosságaim kiküszöböléséhez, Lancelot Hogben *Mathematics for the Million* című magasrendű, tudománynépszerűsítő tankönyve átvételével. **404. old.**

6. Miért nem tudhattuk meg, hogy hol ült és dolgozott Marx a Britishben? – Marx sírjánál a highgatei temetőben és Bernal emlékezetes előadásán a Marx Libraryben. – Kirándulás Windsorban Buday Gyurival és látogatásom Oxfordban Christopher Hill professzornál. – Angliai utazások: Canterbury, Brighton, Verulam, Richmond. – Pulay kultúrattasé és Erős János nagykövet. – A 48-as Olimpián. – Hazai fejlemények: a honi változások tükröződése feleségem leveleiben. – A Tito-ügy és hatása. – A kommunista diákok és a munkáscsalád véleménye a Tájékoztató Iroda határozatáról. – Genosse

Neuschul kérdése, válaszom és az egy évtized után Kádár Miklós professzor révén kiderült igazság, Károlyi Mihály hampsteadi villavásárlása ügyében. – Elmulasztott találkozások – angolokkal és magyarokkal. – Honvágy fog el, külügyérünk Köves Tamás (alias Zulauf Theophil) barátom generozus ajánlatát emiatt elhárítom. – Azzal az elhatározással térek haza, amiben angol tapasztalataim megerősítettek, hogy vége az inaskodásnak és határozottabban kell résztvennem a mozgalom gyakorlati politikai és szervező munkájában. E mellett – magas hőfokon – otthont s gyereket kívánok. **422. old.**

ELŐHANG

Azért nevezem intellektuális önéletrajznak ezt a kísérletemet, amelyben számot kívánok vetni életem sorával, eredményeivel és kudarcaival, mert egy intellektüel önéletrajza ez, nem pedig egy, az élet közvetlen szféráiban cselekvő emberé. Így szükségképpen a szellemi arculat kerül az előtérbe. Ám mégsem pusztán szellemi fejlődésemről szólok majd, vagy pláne nem filozófiai felfogásom önkifejtése lesz témám. Hiszen tudom, hogy az életvitel és az életkörülmények egésze – nem a taine-i értelemben vett milieu, amely a közvetlen adottságokból vezet le mindent, ráadásul a race-t, amin ő etnikumot értett, téve a társadalmiság helyébe – nagyon is visszahat az ember szellemi magatartására. A gyakorlat korhozkötött sajátosságai átfordulnak szellemi belsőnkbe, illetve legbensőnkbe. Nem mindig, sőt bizonyos értelemben mindig nem, azaz sohasem az elölről vonzó világító fény, a pusztán külső megvilágosodás célokat kitűző erejével. Sokkal inkább felhalmozódott élményanyagunk sajátosságait lángra lobbantó történelmi szikra belülről égő és égető, emésztő és előrehajtó elevenségével. Így lesznek saját célkitűzéseinkké, heteronómból autonómmá váló értékekké már meglévő általános társadalmi célok is. Így formálja az élet gondolatainkat, s gondolataink, elveink által meghatározódó állásfoglalásainkat és cselekedeteinket. Végső soron tehát önmagát. Ebben a mélyebb értelemben – és nem abban a felületesben, amely a filozófiában merő önigazolási kísérletet lát, – enunciálta Fichte nagy gondolatát: amilyen az ember, olyan a filozófiája. Ha mostmár azt állítom, hogy az élet a gondolat útján végeredményben önnön magát alakítja, akkor állításomban az élet az alap és a következmény egyszerre. Ám a következmény nem lehet pusztán azonos az alappal. A következmény éppen mert egy alap következménye, olyan rákövetkező, amely szükségképpen gazdagabb és teljesebb annál, amire következik. A közvetítő mozzanatnak alap és következmény között jut az a korántsem szerény szerep, hogy ennek a gazdagodásnak leglényegesebb emeltyűje legyen. Amiből immár az is következik, hogy jelenvalósága az élet közvetlen gyakorlati szférájának minden elemében nyíltan vagy rejtetten ott húzódik, formáló feszültségként, nisus formativusként. És mégis...

Bármennyire is központi a szerepe az intellektuális életnek és tevékenységnek, a szellemi munkának szüksége van gyakorlati kiegészítőjére. Ez lehet a saját centrális szellemi munkatevékenységünkkel kapcsolatos gyakorlat, tanítás például az én esetemben. De nem csupán az, mivel ez a tevékenység a szellemi élet szűk közegében marad és nem válik – közvetlenül véve – átfogóbb, társadalomalakító gyakorlattá. Ilyen átfogó, társadalomalakító gyakorlat a közéleti, politikai, folyamata egészében vagy bármely elágazásában, a gazdaságiban, politikaiban és az ideológiaiban. Részben azért, mert a szellem munkása csak így találkozhat felfogása távolabbi kihatásaival, amelyek mindig egy bonyolult szövevény mozzanataiként jelentkeznek. Részben azért, mert csak ebben a szövevényben való eligazodása, közvetlen gyakorlati ember- és társadalomismerete veti fel kényszerítően, realitás-súlyuknak megfelelően azokat az új problémákat, amelyek vagy

jól, vagy csak rosszul, esetleg egyáltalán nem illeszkednek korábban kidolgozott konceptuális sémáihoz és új, teljesebb és mélyebb feldolgozásra ösztönzik: az új kiindulópontokból eredő deduktív lépések megtételére.

Ezt az új lehetőséget teremtette meg a magyar életben számomra is és a magyar értelmiség progresszív tájékozódású rétegei számára is felszabadulásunk – ma is, gyakorlati törekvéseink hosszabb időre szóló összeomlása, a világszerte uralomra jutott vagy uralomra jutóban lévő új Szent Szövetség adott állapotából és negatív távlataiból visszanézve is – csodálatos tavasza. Ennek hideg szelei és viharai éppúgy származtak a háború mérhetetlen káraiból és szenvedéseiből, mint a történelmi katasztrófájukat túlélő, országvesztő (ma időnként már ismét világ csúfjára „országgyarapítónak" nevezett) uralkodó osztályok maradványainak, főleg politikai elitjüknek ellenállásából. Ellenállásuk, politikai aknamunkájuk és intrikájuk soha egy pillanatra sem szűnt meg. Saját hibáink sokkal inkább ürügyei, mint okai voltak káros tevékenységüknek, amint ezt a Kádár korszak számukra egyre kedvezőbbé váló feltételei bizonyítják.

Megteremtette a közéletben való részvétel lehetőségét, de nem teljesítette be. Legalábbis számomra és nemzedékem legjobb értelmiségi tagjai számára, akik valóban kommunistákká váltak, tudományosan komolyan képzett marxistákká, olyan emberekké, akikben élt a közéleti felelősség hiteles, áldozatok vállalására kész pátosza. Mások voltak ennek az okai a Rákosi és mások a Kádár korszakban, amint erről a maga helyén még bőven lesz szó.

Nem jelenti ez persze azt, hogy semmi nem valósult volna meg a közélethez kötődésből, akár a legrosszabb, rendkívül nyomasztóvá vált helyzetekben is. Hiszen az egyedül forradalmi, azaz a kommunista munkásmozgalomnak, az értelmiséghez való viszony problematikus pontjai ellenére, éppen marxista, tudományos töltése miatt, fokozott szüksége van az értelmiségre. Másrészt a magunk részéről mindig kerestük a kapcsolódási pontokat és viszont. Azok is keresték, akik korlátozni kívánták közéleti tevékenységünket és hatásunkat, ha másért nem, hát azért, hogy a maguk javára, azaz az ország és a párt, a szocialista nemzetté válástól elütő érdekeik előmozdítására gyümölcsöztessék társadalmi érzületünket, képességeinket, tudományos felkészültségünket, sőt addig felhalmozott nem megvetendő politikai tapasztalatainkat. S korántsem csupán az Aczél Györgyök. Azt azonban mindenképpen jelenti, hogy ez a közéleti tevékenység – nem, nem puszta jelenlét! – sohasem valósulhatott meg a valóban elérhető, semmiképpen sem délibábosan elképzelt optimum szintjén, a szocializmus javára, népünk, munkásosztályunk és értelmiségünk érdekében. És annyiban a magunk javára is, hogy több közéleti tapasztalattal fegyverzett volna fel, beleértve a politikai intrikák boszorkánykonyhájába való bepillantást is, az ellenük vívandó hosszúlejáratú harc adekvát eszközeinek elsajátítása végett.

Számos kortársam járt így. Nem véletlen, hogy külső pozíció tekintetében – ami korántsem egyenlő a valóságos társadalmi hatással, csak annak nagyobb lehetőségét adja meg, – az a társunk, Óvári Maxi vitte legtöbbre, aki közös egyetemi ifjúságunkban, az Eötvös Kollégiumban, kedves és szorgalmas, némileg naivságával kitűnő, ám meglehetősen színtelen tag volt. Mindenképpen távol állott a kollégiumi elittől. Attól a politikai elittől viszont – Kádár és Kállai

kivételével – nemigen ütött el, amely a maga elméleti és politikai felkészültségének és tapasztalatainak súlyos hiányosságaival, nyelvi tudatlanságával meg nemzetközi tájékozatlanságával – itt Komócsin Zoltán a jó kivétel – műveltségben persze jócskán elmaradt tőle.

Hosszúlejáratú harcot emlegettem. Negatív értelemben az intrikák, klikkek, az üresen kongó „marxista" frázisokkal kendőzött műveletlenséggel és elméleti közömbösséggel szemben. Pozitív értelemben a szocialista út, a marxista ideológia fenntartása, továbbfejlesztése és a sajátos magyar viszonyokra való reális konkretizálása, mindezekkel együtt a szocialista demokrácia kifejlesztése mellett. Ideológián ezúttal a párt tudományosan kidolgozott, a politikai gyakorlat meghatározó vonalaira konkretizált elméletének érvényesítését értem a dolgozó tömegek világnézetében és gyakorlati-köznapi felfogásában. Olyasmit tehát, ami az öntevékenység szocialista körülmények között nélkülözhetetlen eszmei forrása lehet. Szemben az egoista-individualista erkölcs tegnapi, tegnapelőtti, sőt évezredes és ismét mai „kaparj kurta, neked is lesz" öntevékenységével. Átlagban véve: csupán annak lesz már, akinek van. Avagy a Biblia szavaival: akinek van, annak adatik, akinek nincsen, annak az a kevese is elvész, amije van. A „bámulatos előrelátást", amit ezzel és egyéb bibliai diktumokkal kapcsolatban emlegetni szoktak, mindenképpen idézőjelbe kell tenni, mivel csak azt fogalmazták meg benne, ami az osztálytársadalmakat végigkísérő jellemző tendencia, s ami iránt csak az őskereszténység kommunisztikus törekvései mutattak kellő érzékenységet. Azok a keresztények, akik nem csupán jótékonykodni kívántak a telt asztalokról lehulló morzsákkal, hanem a gazdagoktól akarták elvenni amijük van, egyenlősítő – a javak termelésének és a tulajdon elsődleges elosztásának kérdéseiről semmit sem tudó, antik típusú – kommunizmusuk érdekében. A bibliai szavak mai igazságáról a rendszerváltozás óta létrejött új viszonyok tanúskodnak, kivétel nélkül, valamennyi volt szocialista országban, ahol nemcsak a kisszámú szegénység növekedett óriásira, meggyarapodva a középrétegek felső sztrátumaival is a munkanélküliek tömege mellett. Az ellenzéki SZETA-nak még a nyolcvanas években is lámpással kellett keresnie – saját illegális irodalma tanúsága szerint is – a valódi szegény rétegeket hazánkban. Olyannyira, hogy az ügy odaadó emberei, – éppúgy mint később az ő példájukat követő orosz kollégáik, – munkakerülőket béreltek fel színes rongyokba burkolódzó koldulásra. Ám ezen a téren viribus unitis – illetékes párt- és kormányhivatalnokok segítségével – sem érték el John Gay *Beggar's Operá*ja vagy Bertold Brecht modern *Dreigroschenoperja* kolduskirályainak szervezőképességét, ami – legyünk igazságosak! – talán nem is annyira szervezői képességeik elégtelenségét, mint annak a mennyiségi és minőségi elégtelenségét mutatta, aminek látványos kirakatát a kommunizmus panoptikumaként kívánta az ország szeme elé tárni. Olyan időben, amelyben a vidéken utazók nem győztek csodálkozni, hogyan szaporodnak távoli falvakban a modern lakóházak, s mint újítják fel régi nagyvárosok – így Debrecen – városközpontjait. Ma aztán a „szociális piacgazdaság" körülményei között létrejövő „jóléti állam" tág teret és hatalmas embertömeget biztosít nekik éppúgy, mint az egyéb – teszem keresztényi – jótékonykodásnak. Csodálatos módon

azok, akiknek nagy részük volt az új helyzet előidézésében, nem nagyon igyekeznek a „szegénység", azaz zömében az európaizálódó bank-, kereskedelmi-, ipari- és agrártőke rendelkezésére álló munkaerő tartaléksereg tagjai számára enyhíteni a mostoha életkörülményeket.

Ha hosszúlejáratú harcot emlegettem is az imént, ezt nem úgy értettem, és sohasem is értettem úgy, hogy hivatásos politikus kívánok lenni. Ám a hivatásos politikus és a szakember típusa között – mindkettőt kérlelhetetlen következetességgel hozta létre a modern fejlődés, a kapitalizmus keletkezése óta, – éppen a forradalmi munkásmozgalom talaján, és még inkább a szabaddá váló szocialista társadalom közéletében, amelyben a „közjó" nem szabad, hogy elvont ideál maradjon, mert ez belülről fenyegeti a szocializmus létét, tehát e folyamatban kialakul a szakembernek, mint nem hivatásos politikusnak az a típusa, amely saját területe – művészet, tudomány, iskolai és társadalompedagógia – eredményeit közvetíti a politika felé és viszont. – Legalábbis, ha politikán nem tennéketlen pártpolitikai torzsalkodást értünk, hanem a nemzeti élet osztályai, rétegei, munkamegosztási csoportjai, nemzedékek és egyes emberek sorsának, az ő saját aktivitásukat is egyre jobban felkeltő alakítását. Ehhez is idő, energia és sok-sok munka kell, – nem elég a jó vitézi rezolúció, – sőt időről-időre teljes bekapcsolódás a politikai munkába, a politika hivatásszerű gyakorlása. Hogy mikor és mennyi ideig tartson a politikai tevékenység eme hivatásszerű gyakorlása, ez nagyon a külső és belső körülmények függvénye. Annyi azonban tény, hogy nem láttam még értelmes, a maga hivatásánál megmaradó művészt vagy tudóst, akinek az ilyenfajta tevékenység ne lett volna hasznára szűkebb szakmai hivatása tekintetében is. Természetesen nem a karrieristákról beszélek. Még kevésbé azokról, akik a szakmai tehetség hiányát, vagy elégtelenségét próbálták a politikai tevékenység várható eredményeivel kompenzálni.

Nekem sajnos nem volt módom azon a szinten hivatásszerűen politizálni, amely valóban gyümölcsöző lett volna, s a magam részéről kezdettől fogva átmenetinek szánt tevékenységet sohasem csupán a magam elhatározásából hagytam abba. Mindig maradtak végig nem vitt, helyes irányba indított, de később deformált feladatok. A befejezésüktől való elszakítás, – még akkor is, amikor a jó végre juttatás előre látott lehetetlensége miatt magam voltam kénytelenítve a szakítás siettetésére – mindig mély fájdalommal töltött el. Bár sohasem a céltalanság érzetével, hiszen az elmélyült szakmai munkában mindig megtaláltam azt a belső örömet, amely sokkal több bárminő vigaszérzésnél. Nem találtam meg viszont az elért eredmények közlésének kezdetben bennem élő vehemens vágyát. Ezen a téren beértem előadói sikerekkel, világosan látva, hogy publikációim hatását hogyan igyekeznek minden elképzelhető és elképzelhetetlen eszközzel már eleve lerontani, sőt magát a publikációt is megakadályozni. Így hát nem sikerült elérnem a vita activa és vita contemplativa azon egységét, amelyre a kommunista munkásmozgalommal való azonosulásom óta mindig is vágytam. Ennyiben életem nem érzem teljesnek. Akkor sem, ha leszámítom a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom ama szörnyű katasztrófáját, amelynek létrejötte nem a derült égből lecsapó pusztító villám erejével ért, mert éppen saját sorsom elegyes tapasztalatai, illetve az ezekkel is kapcsolatban álló, az egyéni sorsokon messze

túlmutató jelenségek időben láttatták velem a közelgő vész jeleit. Bizony nem egyszer jutott eszembe a pártvezetés elvtelen politizálgatása láttán, aminek differenciált elemzése a későbbi kifejtés feladata lesz, az angol gyermekversike, az egyik legnépszerűbb nursery rhyme hősének, Humpty Dumptynak szomorú története.

Humpty Dumpty sat on a wall:
Humpty Dumpty had a great fall.
All the King's horses, and all the King's men,
Couldn't put together Humpty Dumpty again.

Tótfalusi István kitűnő fordításában ez így hangzik:

Dingidungi a falra ült,
Dingidungi lependerült.
Jöhet a királytól ló, katona,
nem rakják Dingit össze soha.

A „soha" persze jókora csipetnyi sóval értendő.

1987-ben Várnából, a Bolgár Tudományos Akadémia egy elméleti konferenciájáról hazautaztamban, a repülő szomszédos ülésére kellemes útitárs került. Egyik fiatal gyárigazgatónk. Jellemző terméke az így-úgy mégiscsak érvényesülő szocializmusnak. Munkásfiú, aki nem-szocialista körülmények között legfeljebb véletlenül futhatta volna be ezt a pályát, posztjával adekvát nyelvtudást, elméleti és gyakorlati tájékozódást szerezve „tőkés és szocialista relációban" is. Ismerte valódi nehézségeinket, nem volt híve sem a végletekig csigázott tervutasításos rendszernek, sem a hangadó reformközgazdászok restaurációs törekvéseinek. De, hogy itt a pusztulás veszélye idéződött fel, s nem is csak magyar viszonylatban – ez teljesen meglepte. Mivel angolul is tudott, felidéztem neki a Humpty Dumpty fenti sorait. Nem a tréfás oldaláról fogta fel. Azt mondta, ha nem is magabiztosan, hogy túlontúl pesszimista vagyok. Egy év múlva már bizonyára nem mondta volna ezt.

Ha mostmár felteszem önmagamnak azt a kérdést, hogy „érdemes" volt-e morális és intellektuális fejlődésem szempontjából a forradalmi munkásmozgalommal azonosulnom? – akkor erre fenntartás nélküli igennel válaszolok. Ha lelki szemeim előtt elvonultatom azoknak az élő és halott kortársaimnak képét, akik siker-emberek voltak és sikereiket nem utolsó sorban annak köszönhették, hogy a csatlakozás és nem-csatlakozás, a beletartozás és kívülállás kétértelmű játékait játszották: vonakodva fogadtak el pozíciókat csak azért, hogy annál biztosabban, mint párton kívüli vagy párton belüli szimpatizáns megkaparintsák ezeket, fenntartásokkal írtak, mint „marxisták" vagy a marxizmushoz közeledők, de fenntartásaik, uram bocsá' „kritikájuk" éppen ott hallgatott el, ahol valóban szükség lett volna rá, akkor bevallom, mély elégedettséggel tölt el, hogy La Bruyère-rel szólva az honnete homme szerepét vállaltam. „Un honnete homme se paye par ses mains de l'application qu'il a a son devoir par le plaisir qu'il sent a le faire, et se désintéresse sur les éloges, l'estime et la reconnaisance, qui lui manquent

quelquefois." („A tisztességes ember saját kezűleg fizeti magát azért az odaadásért, amellyel kötelességét teljesíti, - azon örömmel, amelyet akkor érez, amikor dolgát teszi, és nem érdekli sem a dicsőítés, sem a megbecsülés és elismerés, ami esetében nemegyszer hiányzik.") Nem is vállalhattam volna más „szerepet", amint ez neveltetésemből és életsorsomból majd bizonyára kitűnik.

Vannak sikerek – tényleges eredmények híján, azaz valódi értékteremtés nélkül. És vannak eredmények, valódi értékek, siker és elismerés nélkül. Szerencsére a társadalmi palettáról nem hiányzik teljesen a sikeres eredmény színképe sem. Ennek azonban az osztálytársadalmakban igen sokfélék és bonyolultak a feltételei, következésképpen ezek a feltételek felettébb ritkán találkoznak. A tudomány és művészet története – hát még a politikáé, kivált a progresszió, de a tisztes konzervativizmus vonalán is – telve van a félreismert, meg-nem-értett értékek utólagos, akár több évszázaddal is megkésett (mindegy most, hogy elégséges vagy elégtelen) elismerésének eseteivel. S ma is bőven akad felfedeznivaló.

Minden önéletrajzi írás tárgya – önmagunk fejlődése. Az, amit egyszer Nietzsche úgy fogalmazott: Wie man wird, was man ist. Csakhogy ezt a „hogyan leszünk azok, amik vagyunk"-ot két értelemben foghatjuk fel. Tehetjük a hangsúlyt az ist-re, mint múltra, arra akik vagy amik eleve adottként vagyunk. Ez az eleve adott: az, amik vagy akik vagyunk éppen ezért legalább annyira a jelen, mint a múlt. És egyben a jövő is. A véges emberi lét egyfajta időtlensége, örökléte. A középkori filozófia „aeternitas" fogalmának – az idők fölötti örökkévalóságnak értelmében. De hamis örökkévalóság az, amely kizárja önmagát az időből s az időt önmagából. Csak annak az örökkévalóságnak van értelme, amely az időben mozog: a múlttá váló jelennek és a jelenné váló, a múlt előremutató elemeit is magába foglaló jövőnek. A véges emberi élet is ebben az időben létező örökkévalóságában – a középkori filozófia materialista módon újragondolt „sempiternitas" fogalmának megfelelő – valóságban válhat „végtelenné" , ha adott valamit, ami ebben a feltételes értelemben végtelenné teszi, az egymást követő nemzedékek utóéletében. A „hogyan lesz az ember az, ami" ily módon feltétlenül átfogalmazásra szorul: hogyan lesz az ember azzá, ami. Mert még eleve adott diszpozícióinkat is, amelyek a biológiai örökléssel járnak és sokféle létlehetőséget hordoznak, még ezeket is csak társadalmi nevelődésünk és önnevelésünk ismeretében érthetjük meg. Az önmegvalósítás nem egy eleve adott ön-lét vagyis énlét megvalósítása, még azoknál sem, akik a kapitalista viszonyok kényszerítő körülményeitől ösztönözve a „zoológiai individualizmus" gátlástalanságával igyekeznek az észrevétlen, meg – az iskolapadtól a modern kommunikációs eszközökig – hangos propagandával is beléjük nevelt szolidaritást, emberséget nem ismerő egoizmust megvalósítani. Ahhoz, hogy önmegvalósításról pozitív értelemben egyáltalán szó lehessen, először meg kell keresnünk, tudatos munkával és döntésekkel is ki kell alakítanunk azt az ön-séget, én-séget, a merő természeti egyediségtől elütő társadalmasult egyéniséget, amely nem pusztán a személyiség adott társadalmi feltételek melletti általános vonásaiból áll, hanem olyan különös vonások szerves egyesüléséből, amely túlmutat a mindenkori jelen adottságain, annyira amennyire ezt az adott jelen feltételei egyáltalán lehetővé teszik.

I. SZAKASZ

GYERMEKKOR ÉS SERDÜLÉS
Szellemi ébredezésem

I. FEJEZET
Családi, társadalmi és szellemi környezet

1.

Most, hogy abból a szempontból idézem föl gyermekkorom emlékezetemben még ma is élő eseményeit, hogy mennyit és mit adtak szellemi és erkölcsi egyéniségem formálásához, egyre világosabbá válik, hogy végtelenül sokat és jelentőst. Persze a régi időkre emlékezve, hol a rendelkezésemre álló tárgyi emlékekhez folyamodva, bútordarabokhoz, evőeszközökhöz, megmaradt kék kristályvázánkhoz, hol meg apám nagy szenvedéllyel űzött fotózásának eredményeit, a megsárgult meg az épen maradt fényképeket nézegetve, élénken átélem azt, hogy a folytonos időnek csak egy-egy diszkrét darabját lévén képesek felidézni, gyakran ezt is csak elmosott körvonalaiban, merő önáltatás lenne azt gondolni, hogy mindig a legfontosabb helyzetek, emberek, események néznek vissza rám a megidézett múltból. S mennél fátyolosabbak a képek, annál nagyobb az „aktualizálás" veszélye. Nem szeretnék abba a hibába esni, hogy későbbi, érettebb évek reakcióit, érzelem és gondolkodásformáit, vagy pláne céltudatos törekvéseit vetítsem vissza szellemi ébredésem kezdeteibe. Kivált ott nem, ahol egyébként lehetetlen volna nem látni későbbi célok és törekvések elemeit, vagy ezek öntudatlan előkészítését. Csakhogy mi minden nem történik az első szellemi magzatmozgás és a tényleges szellemi születés között. Hányszor hittük, hogy valami megfogan bennünk, holott semmi sem történt. Hányszor vetélődött el egy-egy megfogant magzat, vagy hányszor alakult át valami egészen mássá, mondjuk fiúból lánnyá, vagy lányból fiúvá? Hányszor csábított el az egyik Múzsától a másik? Polyhymniától, a zene múzsájától Melpomené, a költészeté, tőle Kleio, a történelemé és végül mindeme múzsától a bagolyszemű Pallasz, a tudományok szépséges istennője. Ám mégiscsak volt hűség a sok hűtlenségben. Az intellektuális múzsák és istenek iránti előszeretet.

Pedig az a környezet, amelybe a húszas évek pestkörnyéki kisvárosában, Rákospalotán beleszülettem, s amelyben 1921 tavaszától 1939 őszéig éltem

és nevelődtem, nem a szellemi kultúrát hordozta. Munkáskörnyezet volt ez, a kispolgárság alsóbb elemeivel, kisiparosokkal, kisárusokkal, kofákkal és volt urasági cselédekkel, nagy családjukkal élhéren tengődő városházi írnokokkal tarkítva, sűrű költözködéseink ellenére (18 év alatt 9-szer költöztünk,) mindenütt. Mindegy volt, hogy a város melyik részén és melyik utcájában lakunk, a Földváryban, vagy az Eötvösben-e, vagy később – több helyen is – a hosszú Bocskay utcában, illetve az újpesti víztorony, a háborús légibombázások idején veszedelmessé vált árnyékában, a Dobóban. Olyan volt a kulturális színvonal, amilyent az 1867 után kialakuló feudális maradványokkal telített reakciós rendszerek a nép számára engedélyeztek. S a szellemi kultúrát ez szinte elérhetetlenné tette, a magas kultúrára szomjazó kivételes kevesek számára is. Nemcsak anyagilag, hanem a művelődésre fordítható szabadidő tekintetében. Maradt a mozi, szórakozási és művelődési alkalomként, a maga nem nagyon választékos és szemnyitogató kínálatával.

Az embereket napi problémáik foglalkoztatták és gyötörték. Kis részük többé-kevésbé biztosítottnak érezhette magát, mint állami alkalmazott, a MÁV Istvántelki főműhelyének – a mai, vagy már csak tegnapi? Landler főműhelyének – munkása. A többieket önmaguk és családjuk létbizonytalansága aggasztotta. Ha volt munkájuk, az a gond, hogy meddig lesz még. Ha nem volt, akkor az, hogy mikor dolgozhatnak végre ismét. Minden reménytelennek tűnt, bár szívósan küzdöttek fennmaradásukért. Tettek időnként eléggé kilátástalan kísérleteket is az önállósulásra. Nehéz körülményeik között is igyekeztek tájékozódni a napi dolgokkal kapcsolatban. Sok volt ismerőseink között a rendszeres újságolvasó!

2.

Apai ágon a MÁV-os réteghez tartoztam. Nagyapám géplakatos volt. Apám öccse, kedvelt nagybátyám, Imre bácsi, vasesztergályos. Mindketten munka- és szakmaszerető emberek. Az utóbbi művezető lett. A másokkal szemben is szigorú követelményeket támasztó fajtából. Emiatt – én legalább így tudom – a felszabadulás után az igazolásnál kellemetlenségei támadtak, mert a munkások túlzó követelményei miatt nem szerették.

Apám maga is itt tanulta ki a lakatos-mesterséget. De szívelégtelenségei miatt abbahagyta a szakmát, valamikor a háború végén. Mivel a Nemzeti Zenedében hegedülni tanult, katonazenésznek ment, s a Tanácsköztársaság idején már id. Fricsay Richárd neves honvédzenekarában játszott első hegedűsként. S ez a tény már megkülönböztető vonást vitt gyerekkori környezetembe!

Fricsay cseh ember volt, mint a legtöbb európai katonazenész karnagy és induló- meg keringőszerző, Londontól és Párizstól Bécsen és Budapesten keresztül Pétervárig. Zenei felkészültsége mellett ambiciózus és energikus szervező is. Ebben a minőségében jó támaszra lelt sokirányú készséggel és képességgel rendelkező apámban. Ez nem volt mindig kedvező helyzet. Egyik legkorábbi gyermekkori emlékem, hogy az Üllői úti Mária Terézia laktanya

kietlen udvarán verőfényes tavaszi napon, amely valahogyan mégsem tudta felmelegíteni az irdatlan kőrengeteget – látogattuk meg apámat, aki két heti laktanyafogságra volt ítélve. Anyámmal beszélgetve egyre csak azon méltatlankodott, hogy igazságtalanul csukták le. Négy éves szívemben akkor kezdett először fájni a másokat ért igazságtalanság.

Apám volt a felelős azért a tablóért, amellyel az I. honv. gy. ezr. zenekarának tagjai valamilyen jubileum alkalmával „hálájuk, szeretetük és ragaszkodásuk jeléül" meglepték a „zeneügyi igazgató urat". Hatvannégy zenész ovális keretű fényképe veszi körül az ünnepeltet. Egyikükre-másikukra ma is emlékszem. A jó kövér ezreddobosra, a tamburmajorra, aki – ihletforrása lehetett volna egy szintetikus kubista festőnek – túlméretezett alakjával és nagy fejével két, lapjával illeszkedő, legömbölyített felső végén még egy szép, kerek gömböt viselő üstdobra emlékeztetett. És még sokkal elevenebben áll előttem a csinos és kedves Sándor János, a későbbi operaházi hegedűs, aki először mutatta meg nekem a hegedű részeit és hangolásmódját. Nem a zenekarban rejlett a tabló hibája. Hanem a zenekar vezérkarának elrendezésében. Őket közös babérkoszorú emeli ki a plebsből. Középen Fricsay impozáns arca. Egyszerre sugározza a művészember öntudatát s a katonatiszt túlzott büszkeségét. Balján egy főhadnagy szerénykedik, jobbján egy ma már kiolvashatatlan nevű őrnagy.

És itt van a megbocsájthatatlan műhiba. Mert az őrnagy úr rangban és beosztásban, mint az I. honv. gy. ezr. zenekarhoz delegált felügyelője, felettese volt a zeneigazgatónak, hiába van olyan jó petyhüdt, dekadens művészképe, s hiába olyan vonzóan marciális a karnagyé. Márpedig a tablón a főhely Fricsayé. Nemcsak hogy ő van a középen, de még fényképe és a kép kivágása is nagyobb, mint feletteséé. Az őrnagy úr – arculata után ítélve tőle váratlan energiával, amely persze, mint ma gondolom, lehetett a sértett bürokratikus rutin gépiesen otromba válaszreakciója is – érvényesíteni kívánta jogait. Vagy új tabló, ő a főhelyen, vagy kemény büntetés a tiszteletlen és tudatlan, a rangsort nem ismerő őrmesternek.

Az utóbbi esetben a képet is büntetés illeti. Nem akasztható ki hivatalos helyen sehol. Ezt a megoldást választották, hogy Fricsayt ne sértsék vérig. Apám a tárgyalások során váltig hangoztatta, ki látott már olyan ünnepi fényképet, ahol a díszhely ne az ünnepeltet illetné meg. Különben is – mondotta, egy kis szőrszálhasogatásért nem menve a szomszédba, – ha az őrnagy úr nincs is a főhelyen, azért mégiscsak az első helyen van a hármasban.

A harmincas évek elején apám szíve ismét rakoncátlankodott, nem bírta a kivonulások és gyakorlatok alkalmából a C-trombita kötelező fúvását. Átképezték irodai munkára és a háború végéig katonai tisztviselőként tevékenykedett. A háború után ismét átképző tanfolyamon vett részt, technikusi képzettséget szerzett, s a XIII. kerületi tanács tisztviselője lett. Szívbaja, háborús sérülése, két világháború, két forradalom és két ellenforradalom – a következő földrengéstől már megkímélte halála – átélése ellenére, szóval viszontagságos sorsával is viszonylag magas kort ért meg: 85 éves korában temettük el. Igaz, hogy apja, bár egész életében erős fizikai munkát végzett, (vagy talán éppen ezért) 95 évig élt.

3.

Az apai ág szláv eredetű. Nagyapám egészen, nagyanyám félig szlovák származék. A háború végén fennakadás nélkül beszéltek a szovjet katonákkal az oroszhoz közelálló tót nyelven, (a nagy tótok, mondta cinkos pajtáskodással Mikszáth az orosz irodalom világirodalmi óriásaira,) ám gyermekeiket már nem tanították meg az apa anyanyelvére, hiszen apjuk anyanyelvi szinten beszélt már magyarul is, bár elégtelen iskolai kezdetek után csak fiatalemberként, Zayugrócról Budapestre jőve tanulta meg igazán a nyelvet.

Nekem csak annyi hasznom volt szlovák tudásukból, hogy ez mentette meg könyveimnek azt az értékes állagát, amelyet a gimnázium felsőbb osztályaiban és még inkább egyetemi éveim alatt gyűjtöttem. A bombázások elől akkori lakóhelyükre, Erdővárosra (ma valósághűbben: Erdőkertes) menekítettem szellemi vagyonkámat, mivel ott nagyobb biztonságban volt. A házba beszállásolt orosz katonák élelmesebb fiataljai sajnos hamar rájöttek, hogy a könyvek lapjai alkalmasabbak mahorkájuk megsodrására a közönséges újságpapírnál, s rákaptak arra, hogy elfüstöljék féltett értékeimet. Nagyanyám azonban – világéletében élelmes asszony – hamar véget vetett az ízletes csemege illegitim fogyasztásának. Szerencséje is volt. Kerített a szomszédságból egy könyvbarát sztársij lityinantot, felhívta figyelmét a klasszikus filozófusokra, akikről életében először és utoljára tőlem hallott harangozni. Kant és Hegel szerepelt ott, meg Marx *Das Kapital*a első kötetével. Elmondotta neki, hogy én ucsityel vagyok és nagyon szeretem az orosz irodalmat. Ennek tanúságaként megmutatta a Pieper Verlag csodálatos vörös vászonba kötött Dostojewski sorozatát, amelynek nagyobb része ma is birtokomban van, meg Tolsztojaimat, köztük a *Krieg und Frieden* kétkötetes, pompás bibliapapírra nyomott, barna vászonba kötött aranyozott címkéjű elegáns svájci kiadását. És el is érte célját. A lityinant nemcsak Marx Tőkéjéről tudott, még Hegel nevét is ismerte, Tolsztoj és Dosztojevszkij pompás kiadásai valósággal elkápráztatták. Szigorúan megtiltotta a katonáknak a renitenskedést, s attól fogva nem fenyegette veszély könyveimet.

Figyelemre méltó, hogy a legkevésbé sem zavarta a főhadnagyot, hogy a fiatal – ki tudja hol lévő, talán éppen ellenük harcoló – ucsityel németül olvassa az oroszokat. Valami olyasmit mondott nagyanyámnak, hogy fogja még a vnuk Tolsztojt és Dosztojevszkijt oroszul is olvasni, ha hazakeveredik a háborúból. Sajnos, jóslata nem valósult meg a kívánatos mértékben. Éppen, mert a nagy oroszokat már végigolvastam németül, – ragyogó német fordításokban, mert magyar nyelven akkor még elég gyalogosan jártak, továbbá jegyzeteim is ehhez kötöttek, – a szakmai nyelv elsajátítása viszont nem ad mélyenjáró nyelvismeretet, az oroszban sohasem értem el az angol, német, vagy akár francia tudásom színvonalát. Lírai költészetük iránt csak Viszotszkij, századunkban páratlanul álló dalköltészetét megismerve kezdtem érdeklődni. Pedig a líra jobban kötődik eredeti nyelvéhez bármely más irodalmi műformánál. Tehát végeredményben lustaságom, vagy az, hogy a szakmámmal való intenzív foglalkozást, régi, sok szempontból nagyon is megkérdőjelezhető

szokásom szerint produktívabbnak tartottam bármi mással, így a nyelvtanulással való időigényes foglalkozásnál, akadályozott meg a nyelv mélyebb rétegeiben való elmélyülésben. Így jártam az olasszal is, azzal a nem csekély különbséggel, hogy olaszul szinte nem is tanultam meg, jóllehet legjobban szeretett epikus költeményem, amelynek élvezetére és szerető befogadására Edmund Spenser *Faery Queene*je és Sir Philip Sidney *Arcadiá*ja készített elő, Ariosto *Orlando Furioso*ja volt. Igaz, hogy A. Kissner kiváló, „form- und stilgerecht" német fordításában.

Az anyai ág, maga anyám is, kevésbé játszott bele életembe. Ez az ág félig osztrák. Azért csak félig, mert anyám anyja régi magyar család sarja. Apja fiatal osztrák finánckent érkezett hazánkba. Később vasúti forgalmista lett. Gyermekkoromban arról volt híres, hogy fogához verte a garast. Ez talán nem is annyira eredeti természetét, mint mostoha életviszonyait tükrözte, amiken eléggé sikertelen apró vállalkozásokkal igyekezett javítani. Lányuk német tanításáról és komolyabb iskoláztatásáról természetesen ők is megfeledkeztek. Ehelyett a csinos, rátermett kislányt balettiskolába adták. Innen, a balerina pályafutás ábrándjából származhattak anyám hamis illúziói, örök elégedetlensége a meglévővel és az az állhatatlansága, amely már gyermekkoromban arra ösztönzött, hogy igyekezzek elkerülni mindent, ami nekem nem tetszett benne. Helyzetérzékelése nemcsak társadalmi, de még helyrajzi vonatkozásban is oly páratlanul ellentétes volt a valósággal, hogy kamasz koromban, ha nem tudtam az utat valamerre, őt kértem meg, menjen előre. Ebből megtudtam, hogy a diametrálisan ellentétes irányba kell haladnunk. Ez száz esetből kilencvenkilencben be is vált. Csak egy embert ismertem még, aki megközelítette ebben a tekintetben. Ez első és egyetlen feleségem. Azzal az eléggé nem értékelhető sarkalatos különbséggel, hogy Évi topográfiai tévetegségét a szociális irányválasztás szinte csalhatatlan biztonságával kompenzálta. Ha egyáltalán szabad és helyes a társadalmi helyzetérzékelés és irányválasztás intelligenciában, élettapasztalatban, politikai ismeretekben oly végtelenül sok mindent feltételező képességét egy napon említeni az állatoknál ösztönösen meglévő, messze az ember természetileg adott lehetőségei fölött álló, ám az emberiségben társadalmisága révén globálissá, sőt Földön kívüli méretűvé korrigált, helyszíni tájékozódással.

4.

Apámat sem éreztem gyermekségemben túl közel magamhoz. Pedig sokat és okosan törődött velem. Belőle az hiányzott, amit anyám időnként kirobbanó érzelmi melegségével adni tudott, a gyengéd szeretet, vagy legalábbis ennek kimutatása. Inkább tartózkodó volt és követelmény-szabó, hangoskodás nélkül szigorú. Ő, aki unokáival, három fiammal oly végtelen szeretettel és türelemmel bánt, ezeket az erényeit velem kevéssé éreztette. Igaz, keveset volt otthon, mivel a zenekar kisebb csoportjai sokat játszottak szórakozóhelyeken, mozikban, vagy közhelyeken, például az akkor Angol Parknak nevezett mai Vidám Parkban a városligetben, vagy a Lukács-fürdő csodálatos

platánfás, klasszicista épülettel körülvett, számomra mai napig is a régi Budapest hangulatát idéző kertjében. Így nem is keresett rosszul. (Azért szobakonyhás lakásnál sohasem futotta neki többre.) Azokkal a játékokkal, amelyekre úgy gondolta, szükségem lehet, életkoromnak megfelelően ajándékozott meg; rollerrel, autóalakú hajtánnyal, gumi dugós kispuskával, fényképezőgéppel, gimnazista koromban biciklivel. Ez némi vonzást gyakorolt játszótársaimra, akik gimnáziumi éveimig szinte kivétel nélkül proli gyerekek voltak, olcsó és gyenge minőségű játékokkal.

Apám arról is gondoskodott, hogy anyámmal időnként mi is jelen legyünk, hol a Tündér moziban, hol az Angol park bejárata közelében lévő fedett zenei pavilonnál, ahol Fricsay négy után rendszerint maga vezényelte a csaknem teljes zenekart, amit a Lukácsban sohasem tett. Mindez nemcsak szórakoztató játékalkalom volt számomra, hullámvasút, sárkánybarlang, dodzsem, film. A művészettel való első, öntudatlan ismerkedésem is ezzel kezdődött.

Hatéves koromban szenvedélyesen szerettem a Rákóczi-indulót és éppen úgy a Prinz Eugen lovassági marsot. Mind a kettőt megtaláltam néhány évvel később ceglédi nyaralásunk idején, vendéglátóinknál gramofonlemezen. Tíz napon át minden este ezeket hallgattam, s tetszésem csak növelte az ismétlés. Különös vonzalmat éretem a Prinz Eugen keleties-törökös stílusa, az ütőhangszerek erősen ritmizáló használata iránt. Apám még az első felfedezés alkalmával elmondotta, hogy a törökök elleni háborúk idejéből származik. Szövegét, amellyel egyetemi tanulmányaim során ismerkedtem meg, sajnos ő sem tudta. Pedig kétségtelenül kedvemre lett volna a marciális dallamhoz illő marciális versezet:

„Prinz Eugen, der edle Ritter
Wollt' dem Kaiser widrum geben
Stadt und Feste Belgerad
Er liess schlagen einen Brucken,
Dass man kummt hinüberrucken
Mit der Armee wohl in die Stadt"

Jenő herceg, nemes lovag
Visszaszánja a Császárnak
Belgrad várát s városát
Hidat veret a folyón át,
Azon hogy átküzdje hadát
Várat s várost megszállva.

Amikor apám történelmi könyveit, illetve ezek képeit nézegettem, mert olvasni még alig tudtam, s a Szalay-Baróti féle Magyar Nemzet Története milleniumi díszkiadásában rábukkantam tán Székely Bertalan *Budavár bevétele* című képének rajzos másolatára, akkor teljesen spontánul a Prinz Eugen dallama hangzott föl a fülemben, – aligha helytelen asszociációval, bár az indulót bizonyára később, már a 18. század első évtizedében írták, továbbá a herceg még Lotaringiai Károly alatt szolgált.

Szerencsére – szerencsémre a katonazenészek sem csupán katona-indulókat játszanak, így aztán keringők, operettrészletek, népszerű klasszikus darabok hallgatása után a komoly nagy zenével is megismerkedtem, a nélkül, hogy ez erőfeszítésembe vagy fáradságomba került volna. A fokozatosság és folytonosság elve magától érvényesült. Kilenc vagy tíz éves lehettem, amikor fölöttébb zavaró körülmények között, egy sámlira fölállva, a zaj és a

tökéletlenül szóló hangszóró ellenére könnybe lábadt szemekkel hallgattam Brahms IV. szimfóniájának második tételét, teljesen megragadott, megindult érzelmi állapotban. Később a gimnázium alsóbb osztályába jutva már felébredt bennem a vágy, és nemcsak bennem, egy-két zenét tanuló, irodalom iránt érdeklődő barátomban is, Lantos Jenciben, Mikla Bélában, hogy a magunk egyszerű módján megpróbáljuk tudatosítani: mi miért tetszik.

Egy fényképem tanúsága szerint még első elemista voltam, amikor kaptam egy kishegedűt és cincogtam rajta. Az a gondolat azonban nem foglalkoztatott, hogy zenész legyek és szerencsémre apámat sem, aki csak azt tartotta mindenképpen szükségesnek, tanuljak meg hegedülni. Kár, hogy hangszer hiányában nem a zongorára gondolt, amely több zeneelméleti ismeretet feltételez, és a hegedűkulcs mellé társuló basszuskulcs olvasására is megtanít. Persze a hegedűtanulásnak megvan az az előnye, hogy rászoktat a tiszta hangképzésre.

Zeneelméleti ismereteim hiányosságait jóval később kellett eltüntetnem, akkor, amikor partitúrával a kezemben igyekeztem megérteni a szeretett nagy zeneműveket, a szememben legnagyobb zeneszerző, vagy inkább ahogy önmagát nevezte a zeneköltő, a *„Tondichter"* Beethoven szonátáit, szimfóniáit, versenyműveit és kvartettjeit. S persze Mozart *Don Giovanniját*, amelyről csak férfikorom delén alakult ki a Kierkegaardétől lényegileg eltérő - a továbbiakban bizonyára szóba kerülő - még meg nem írt, bár egyes gondolatait másoknak nemegyszer átadott mondanivalóm. Kilenctől tizenhét éves koromig tanultam hegedülni, Petri Henrik és Kósa Zoltán zenetanárok vezetésével. Néha napi hat-hét órát is gyakoroltam. De a klasszikus zene odaadó szeretete ellenére soha egy pillanatig sem éreztem elhivatottságot egyik hangszer iránt sem. Kezdettől fogva éreztem képességeim szűkre szabott voltát. Ez az érzésem csak erősödött, és a tudatosság szintjére jutott javuló technikai tudásommal. S amikor a tudományos érdeklődés friss forrásként buggyant föl bennem, ötödikes gimnazista koromban, akkor az első leépítendő elfoglaltságnak éppen a hegedülést láttam. Megvalósítását siettette még a hegedűt tartó állam alatt jelentkező, egyre fájdalmasabban megdagadó mirigy.

Jobban érdekelt a hegedülésnél a rajzolás. Úgy éreztem, hogy ezen a téren vihetem valamire. S talán nem is nagyon tévedtem. Lelkesen rajzolgattam már az óvodában, palatáblára, palavesszővel és színes krétával. „Legmaradandóbb művem", amelyet a család hosszan őrizgetett tehetségem jeleként, egy ceruzarajz, öt éves koromból. *Petőfi összes versei*nek Ferenczi féle centenáriumi kiadásából. A könyv elejét díszítő kép nyomán rajzoltam le Petőfi Sándort. Olyannyira elégedett voltam munkámmal, hogy a kabátján lévő vitézkötéseket utólag, megnyálazott tintaceruzával lilára színeztem. Ez bizonyára nem használt a kép összhangjának, de nekem akkor úgy tűnt: jobban kiemeli a nagy költő jelentőségét. Ma is sajnálom, hogy rajzom végül elveszett. Elveszett az első rajzom 1926-ból, de megmaradt az utolsó 1940-ből. Péter fiam mentette meg, amikor rátalált egy alig használt, megsárgult rajzfüzetben. Kivágta, fehérebb papírra ragasztotta, bekereteztette. Sárga színe a fehér alapon lavírozásnak hat, pedig nem az. Dédnagyanyámat ábrázolja, akaratlan

és szándékolatlan „rembrandtias" tárgyilagossággal, megtört szemével, egy súlyos élet gyötrelmeiről tanúskodó arcával. Technikáján is látni, – bár ekkor már évek óta nem fogtam ceruzát, vagy ecsetet a kezembe, – hogy szeretett rajz és matematika tanárom, Galla Endre festőművész nem pazarolta méltatlanra ingyenes oktatását, amelyben külön óráin részesített a palotai Wágner gimnáziumban. Ez a portré volt a csúcs, és ez volt a vég. Egyetemi hallgató voltam és tudományos érdeklődésem kiölte belőlem a művészet aktív gyakorlása iránti hajlamot, irodalmi, képzőművészeti és zenei érdeklődésem elmélyülése és növekedése mellett is.

5.

Előreszaladtam. Kanyarodjunk vissza.

Gyermek és serdülőkori játszótársaim kevésbé voltak művészlelkek. Egyetlen gyerek lévén, unokanővéreim, Ili és Klári, barátnőik és a szomszéd fiúgyerekek verődtünk össze a földszintes házak udvarán, télen ha volt megfelelő hely szánkázni, nyáron fogócskázni vagy lavórban fürdeni. Mindannyiunkat megrázott, amikor lakó- és óvodástársunk, az 5 éves csinos szőke kislány, Annuska váratlanul, agyhártya-gyulladásban meghalt. Ez volt az első találkozásom a halállal, s mivel éppen magam is beteg voltam, torokgyulladással feküdtem, halálfélelmek fogtak el. Félelmem a haláltól nem akadályozott abban, hogy ki ne követeljem anyámtól, hozzon be nekem egy lavórral az akkor frissen hullott hóból, mert hóembert akarok csinálni. Anyám jobb belátása ellenére sem tudott ellenállni rimánkodásomnak.

Két év múlva, amikor dédnagyapám, Horánszky Sámuel halt meg, akinek pipafüstös szobájában Ilivel és Klárival sokat játszadoztunk, már nem a halál ténye lepett meg, mivel láttuk dédapám öregségét és végső megrokkanását. Apám lepett meg, azzal a kijelentéssel, hogy a halál éjszakáján nagyapja álmában megjelent és elbúcsúzott tőle. S mivel pajtásaimmal akkor már eleget borzongattuk egymást kísértethistóriákkal, ez jó alkalom volt arra, hogy hevesen megvitassuk egymás között kísértet volt-e a jelenség vagy csak álomkép. Legérdekesebb számomra egy fiatal asztalossegéd barátunk, Dorner Lajos megjegyzése volt. Megkérdezte apámat, mit mondott neki a jelenség. Apám válasza: Csak néhány töredékes szót. Mire Lajos, hangjában visszafogott gúnnyal: Úgy látszik a kísértetek szellemileg is halottak. Ha én ilyen hosszú útra mennék, hosszabb búcsút vennék. Később kifejtette a gyermektársaságnak, hogy kísértetek nincsenek. Ha az ember meghal, testével együtt lelke is elenyészik, végleg megszűnünk létezni.

6.

Általában a magunk gyermeki módján elég sok világnézeti és kulturális problémáról vitatkozgattunk. Bizonyos, hogy 7-től 13 éves korunkig, tehát alig túllépve a kisgyermekségen, még nincs szó arról, hogy világnézetünk alapjait építgessük. De különböző vonzások és taszítások egyes társadalmi

és munkakörökkel, érzések és ellenérzések feltűnőbb életjelenségekkel kapcsolatban, röpke, ám vissza-visszatérő hangulatok magával a konkrét formák végtelen változatosságában fellépő élettel szemben, amelyek azután tartósabb hangoltsággá válnak, meg olyan magatartásmódok, amelyeket társainkban és a felnőttekben rokonszenvesnek, vagy ellenszenvesnek találunk, s amik a mienkét formálják, már ebben az időben kialakulnak. S bár a tudatosság valamilyen minimumát minden fixált érzelem tartalmazza, ha másképpen nem, akkor az őt jelölő szó formájában, azért inkább csak érzelmi, mint intellektuális alapként szolgálnak a világnézeti öntudatosodásnál, a reflektált magatartás megszületésénél. Akkor is, ha pubertásunk és az adoleszcencia során sokszoros revíziónak vetjük alá addigi elképzeléseinket, átéljük ellentmondásukat a valósággal s önmagukkal.

A világnézetéhség kezdete együtt lép fel a serdüléssel. De – legalább én így hiszem személyes élmények, baráti körből vett tapasztalatok alapján, utólagos tudományos ellenőrzés nélkül – a serdülés érzelmi és érzéki problémái (régen) megoldódnak már, legalábbis az eddig vázolt társadalmi feltételek mellett, normális esetben, amikor a világnézetéhség még gyötrő vágy csupán, és nem jut el sem a teljesen világos kérdésfeltevésekig, sem a szükséges tudatos döntésekig. Annyi azonban bizonyos, hogy a történelmi és egyéni élet váratlan eseményei és fordulatai, amelyek nincsenek mindenkor szinkronban egymással, az utóbbi két egymást idéző mozzanatot, a válaszra utaló kérdésfeltevést és a konkrét kérdésfeltevésből kinövő válaszadást nagyon meggyorsíthatják, vagy lelassíthatják. A filo- és ontogenetikus vonalak, bár tempóban és akciórádiuszban nem esnek egybe, mégis összefüggenek egymással. Mindkettő a társadalmiasulás kritikus szakaszának – amelyet Rousseau méltán tekintett valaminő „második születésnek" – fontos mozzanatai.

De nézzük először a hétéves korhatárt. Nincs szó még nemi érésről. Mögöttünk van a kisgyermek természetes érdeklődése a nemi különbségek iránt, a nagy felfedezés, hogy ahol az egyiknél valami kiáll, a másiknál bemélyed, és fordítva. Tudjuk már, hogy a papának nem lesz olyan nagy a melle, mint a mamának. Az orvos – beteg, meg a papás – mamásdi kisded játékain is túlestünk már. Nem kellett hozzá felvilágosító szülői munka, – ezzel nem akarom ennek jogosultságát tagadni, ha intelligensen végzik – egymást világosítottuk fel az oviban, meg az elemiben. Csak a naivabbak kételkedtek a másik szavában, de a gólyamesét azok sem tudták fenntartani.

Lehet, hogy az antik filozófia befolyása alatt állok, – bár mellesleg szólva számos mai fejlődés és differenciál-pszichológus foglalkozik ennek modern kifejtésével – ha azt mondom, hogy hét éves korban jelentős változás történik, s egyáltalán nagyjából a hetes szám egészszámú többszörösei jelentenek kisebb-nagyobb cezúrát az egyén fejlődésében. Csak ne fogjuk fel a hetest valami mágikus számként. Nem a számmisztika szellemében beszélek, bármennyire is ez szerepel a gondolat első kifejtőjénél, az újplatonikus Philonnál. Statisztikai középérték ez, amelyet némi szórással alulról vagy felülről közelít a sok-sok egyén tényleges fejlődése. Ráadásul bizonyos eltolódással egymáshoz képest a nőknél és a férfiaknál. De 7-től lányoknál 12, fiúknál 13 éves

korig tart a prepubertás (fiziológiailag a havivérzés, illetve a magömlés megindulásáig). Ettől számítjuk, a pubertást és adoleszcenciát egybevéve 19-21 éves korig az ifjúkort. 28 vagy 35-ig a felnőttség, 56 vagy 63-ig az érettség, 70-ig az öregedés, 70 után az öregség korát éljük. „Fejlődéskorunk" – én szívesebben beszélnék fejlettségi fokról és szabatosabbnak is tartom a közhasználatú pszichológiai zsargonnál – ismét csak eltolódhat előre vagy hátra életkorunkhoz képest. S akkor még nem is vettük tekintetbe azokat a társadalmi tartalmakat és formákat, amelyek a fiziológiailag megalapozott korszakokat és szakaszaikat lényegesen módosíthatják. Ezek egyike az, amit a világnézet-alakulással kapcsolatban említettem. És nagy a jelentősége ebből a szempontból is, az iskolázás alsó-, felső- és középfokú intézményei szellemi színvonalának. Illetve – legalább annyira, ha nem inkább, – a néhány igazi, pedagógiai Erosszal megáldott és megvert tanáregyéniség működésének. S minthogy mindehhez befogadó alany is tartozik, nem egyedül tőlük függő, ám sok akadályt legyőző hatásának.

7.

A tárgyi világnak és az öntudatlan énnek abból a birkózásából, amelynek leginkább éncentrikus eleme a kisgyermekek trucc-korszaka, a prepubertással lépünk a szocializálódás ama fázisába, amelyben örömteljes többpólusos feszültség alakul ki az én és a többi én között: érdeklődés a saját Énünk iránt és azonosulási vágy a többi Énnel. Odaadással és együttérzéssel hallgatjuk azokat a sokszor öntudatlanul és többnyire a gurítás szándéka nélkül elmesélt történeteket, amelyekben a res facta (a megtörtént dolgok) olymódon alakulnak át res ficta et pictává (kitalált és kipingált dolgokká), hogy a gyermeteg módon kiszínezett és átköltött eseményekben, amelyek természetes hőse a kibomló félben lévő Én, diadalmas tetteivel vagy szomorú kis balsikereivel, alapjában megmarad valami a realitásból. Ha más nem, a gyakran bonyolult összefüggésben, de mégiscsak a valósággal összeszőtt vágyálom, a legyek olyan, amilyen szeretnék lenni, vagy kerüljem el azt, amitől okkal, ok nélkül tartok. Mindez jó alkalom, hogy öntudatlanul és tudatosan is összevessük önmagunkat a másikkal, az összes többivel, s az összes többi velünk, ily módon fejlesztve én-érzésünket és én- meg ön-tudatunkat.

Voltak jó és jobb mesélők, és voltak nehézbeszédű ügyetlenek is. Én a jobbak közé tartoztam, akiket egész kis udvar vett körül az isiből hazamenet. A mese fonalát ugyan meg-megszakította, hogy időnként leálltunk csúfolni az arra járó sváb tejeslányokat, akik portékájukat idegenesen hangzó kiáltozással kínálták. Teejet vegyenek... Teejet vegyenek...Vagy vitákba bonyolódtunk a sintérlegényekkel az elfogott kutyák szabadságának védelmében. De aztán zavar nélkül vettük ismét kézbe a mese elejtett fonalát. Ha „örömteli" kort mondottam is, ez az öröm persze nem volt üröm nélkül. Az öröm csak uralkodó hangulatot jelent, az alapszínt. Ellentétben a pubertás szubjektív zaklatottságával és dúltságával. De még az elfogulatlan mesélő és kitárulkozó kedv is súlyos veszélyforrássá válhatott, ha a véletlen úgy hozta.

Egyszer – vagy tíz éves lehettem – fantáziám valódi életveszélybe sodort. Ceglédi nyaralásaink egyikén, szokás szerint a ház mögött futó patakhoz mentem le fürdeni egy tüzes nyári napon. A patak tele volt piócával. De ez nem zavart, sőt is vittem magammal, ami a ránktapadó piócák meghintéssel történő leválasztására szolgál. Alább attól a helytől, ahol a gyerekek és felnőttek fürödtek, parasztlegények mosták lovaikat. Egyik fiatal legény ismerősöm volt, mert látott egyszer csodás, később még említendő, tiszti egyenruhámban, s beszédbe keveredtünk valójában nem igen létező katonatiszti terveimről. Most is erről folyt a szó, s ő – egyébként abszolút jóindulatú fiú – némi éllel jegyezte meg: „Te huszártiszt akarsz lenni, de lovagolni azért nem tudsz." „Már, hogyne tudnék" válaszoltam, „hiszen van Pesten lovunk s akkor ülök rá, amikor akarok". Állításom első része igaz volt, második része nem. Nagyanyámék az elhunyt kardgyáros, Pacholek feleségének, rokonuknak, Ilka néninek, aki két bérháza jövedelmét vállalkozásokba fektette, vezették tehenészetét. Volt a gazdaságban egy Baba nevű ló. Ez húzta a kocsit, amelyen a tejet szétszállították. Időnként én is hajtottam a lovat. Igen jóban voltam a Kunságból származó tehenésszel, Sándor bácsival, aki sokat beszélt családjáról, s arról, hogy milyen rossz szegénysége miatt tőlük elszakítva élni. Ezt mélyen átéreztem. Barátságát többféleképpen is kimutatta. Megtanított például karikás ostorral csörgetni. Mégpedig olyan jól, hogy nemrégiben, ősz fejjel is külföldi vendégek tapsait arattam le csörgetési tudományommal a forgó ostor hirtelen lefelé rántásával, amikor is puskaként dördül, s a forgás apró visszarántásos megszakításaival, ami tompított revolverszerű hangot kelt. A Mátyás templom dörgést erősítő támoszlopai mögött, ahol egy paraszti gúnyájú férfi árulta a karikás ostorokat és üzleti érzékével jó reklámnak vette, hogy egy idős úr bemutatja milyen könnyű bánni az ördöngös szerszámmal. (Ám tisztában volt a valóságos helyzettel: Az úr ezt aligha most kezdi. Biztosítottam, hogy hatvan évvel ezelőtt eleget gyakoroltam.) Sándor bácsi a Babára is felültetett. De csak kivételesen. Pokrócot vetett a ló hátára, zablát tett szájába rövid gyeplővel, s valami bőralkalmatossággal még a kengyelt is pótolta. A lovaglás egy-két elemére is megtanított, ám a csendes poroszkálásnál többre nem igen vittem még. A valóságot ezért a ceglédi kalandnál fantáziámból kellett pótolnom. Szép kis mesét fabrikáltam arról, mint nyargaltam végig Angyalföldön a Rákos patak melletti földúton, kardommal az ott lévő fiatal akácfák lombjait kaszabolva. Ezt nem akkor ötlöttem ki, már korábban álmodoztam erről, csak most az álom mesei valósággá vált. Jószerével még magam is elhittem. Barátom azonban jogos kétellyel fogadta. Na, ha ilyen jól lovagolsz, akkor biztos szőrén is megülöd a lovat. Itt a kötőfék, fogd meg, felültetlek és majd körbevezetlek. Nem kell félned. Azzal felültetett a lóra. Ám mielőtt megvalósíthatta volna tervét, egy másik, ismeretlen fickó, aki hallotta mesémet és az első szótól az utolsóig szemérmetlen hazugságnak vette, ráhúzott ostorával a lóra, azzal a felkiáltással: Neked vágtában kell megmutatnod, hogy igazat beszélsz! A ló a váratlan csapásra nekirugaszkodott és vágtatni kezdett. Vizes volt még a csutakolás után, én is vizes fürdőnadrágban kerültem föl a hátára, aliglanem vizes

volt az ostorszíj is, így az állat meglepetéséhez éles fájdalom is járult. Végigvágtatott a patak mentén, vízfolyással szemben, egyenesen fel az országútra, ott balra fordulva előre a kilométer távolságban lévő parasztházak felé. Patkója nemcsak vadul csattogott az okkersárga keramit kockákon, de úgy éreztem, szikrákat is vet, mint valami táltosé. A vad vágta engem éppen úgy meglepett, mint az állatot az ostorcsapás. Azt még láttam szemem sarkából, hogy barátom utánunk veti magát, de pillanat alatt lemarad. Végtelenül megijedtem, de nem volt időm, hogy ezzel foglalkozzak, felidézve a rossznál roszszabb lehetőségeket, a végső megnyomorodástól a nyaktörésig. Ehelyett, érezve a reménytelen magamrautaltságot, az addig tanultakat ösztönösen, féltudatosan hasznosítottam. Térdemmel és lábammal minden erőmmel szorítottam a ló oldalát, a kantár gyeplőjébe kapaszkodtam, azt visszafogva igyekeztem a vágtatást mérsékelni. Hasztalan. Az már nem jutott eszembe, hogy a ló szájában nincs zabla, így irányíthatatlan. Legalábbis számomra. A külső segítség csalóka reménye még egy pillanatra elfogott. Szemből egy gépkocsi robogott felém s én a sofőrnek kiáltottam, állítsák meg a lovat. Bizonyára meg sem hallotta. Ettől kezdve nyugalom fogott el, s nem is nagyon csodálkoztam, amikor a ló egy utcánál lefordult az országútról, bevágtatott a házak közé s egy szép nagykapuzatú paraszthéz előtt megállt. Kiáltoztam a házba, de senki nem volt otthon. Így a ló is, én is a hátán, nyugodtan várakoztunk. Barátom érkezett meg jó néhány perc után, lélekszakadva. Azt mondotta, miután most látta, hogy tudok lovagolni – jóindulatúan hozzátéve, ezután már mindent elhisz abból, amit meséltem, – csak attól félt még, hogy a kocsibejárat nyitva lesz, a ló egyenesen berohan az istálló nyitott ajtaján, nekem meg nem lesz elég lélekjelenlétem, hogy a ló nyakára hajoljak, s így a szemöldökfa szétzúzza a fejemet. Ez volt az ő gondja és rémülete. A félelemérzés engem utólag fogott el. Ám sokat ekkor sem törődhettem vele, mert a lábam köze és a fenekem a vizes fürdőnadrágban annyira kimarjult az állat szőrén történt kényszerlovaglástól, hogy gondos kenegetés ellenére is nehezen jártam, több mint egy hétig. Csaknem fél évszázad után Ágica menyemtől, Péter fiam feleségétől tudtam meg, hogy több okom is lett volna a szerencsémre át nem élt intenzív félelemre. Agrármérnök öccse mellől szabadult el váratlanul egy megriadt ló és vágtatott bele a forgalomba. Ha nála lett volna a fegyvere, habozás nélkül lelövi, a hasonló esetek lószakértő körökben közismert szerencsétlen kimenetelét megakadályozandó.

8.

A nagy barátságkötések, egymáskeresés és egymásra találás jellemezte az én életemben ezt a korszakot, sokkal inkább, mint a nagy összeveszések és apró kiábrándulások. Fiúk és fiúk, lányok és lányok, s talán még inkább fiúk és lányok között. A munkások életében a feleség egyenrangú fél volt, bár voltak többletterhei. S ez a felfogás bennünket is a lányokkal való egyenrangú pajtáskodás felé vitt. Ekkor fedeztük fel, hogy szépek és kedvesek. Mégpedig a későbbi szexuális indulat nélkül. S ők is ezt keresték bennünk,

a csínt és gyengédséget. Mivel életemben először és utoljára voltam csinos fiú, kisgyermek-korom folytatásaként, azért nemcsak a velünk játszó kislányok, de az Eötvös utcai proliház két híresen szép nagylánya, a vöröshajú, tejfehérbőrű, teltkarcsú Fánika, s nővére a nála jóval szolidabb életet élő spanyolosan fekete, barnáspiros arcú, kígyómozgású Valika is szívesen ölelgettek-cirógattak, morzsolgatták bubifrizurás szőke hajamat. Ez igen jól esett. Szerettem és kerestem is a női társaságot. Melegségük és érzelmileg kifinomultabb lényük arra késztetett, hogy magam is igyekezzek előzékeny és elfogulatlan lenni közelségükben. A Fánitól s Valitól kapott szívmelegítő élmény lett végső gyökere annak a koncepciónak, amit Esztétikám minőség-kategória fejezetében a női szépség és típusai elméleti kifejtésében adok – természetesen érettebb élmények és főleg művészeti és irodalmi kutatásaim filozófiai feldolgozása eredményeként. A közvetlen impulzus egymagában sohasem elég, ha hiányzik a kutató akarat intenzitása, amellyel nemcsak történelmi kontrollnak veti alá saját szubjektív impulzusát, de – túlnőve önmagán – egy objektív történeti összefüggés lényegi mozzanatait sajátítja el. Más külön megvizsgálandó kérdés volna az, hogy a reális és adekvát élménymozzanatok hiánya milyen tehertételt és gátlást jelent az objektív összefüggések elsajátításában.

Általában ekkor kezdett foglalkoztatni bennünket az emberi szépség. Mértékeket kerestünk és találtunk. Méghozzá abszolútakat. Egészen biztosan tudtuk, hogy ki a világ legszebb nője. Greta Garbo! – vágtuk ki egyhangúan. És ki a legszebb férfia? Ramon Novarro. És ebben nem ingathatott meg semmi sem, se Bebe Daniels, se Jeanette Mc Donald, se Tom Mix, se Harry Piel, se más. Még kis barátnőink sem, s őket kis barátaik. Hiszen fantáziálásainkban sem kívánhattuk meg egymástól, hogy olyanok legyünk, mint a csodált filmsztárok, akik képzeteinkben megtestesült égi tüneményként ragyogtak előttünk, részben a gigantomániás, amerikai stílusú propaganda hatására, amely a milliós gázsikkal, a sztárok és statiszták számával, meg a csillagászati gyártási költségek szenzációjával próbálta színészei és alkotásai esztétikai értékét bizonyítani. „Out of the tallow they make candles, out of the men, they make money" (az amerikaiak „a faggyúból gyertyát, az emberből pénzt csinálnak") jegyeztem fel később agyam tekervényeiben, mint angol szakos egyetemi hallgató az amerikai történelmet, és szellemi életük fejlődéstörténetét tanulmányozva, az egyik korai ironikus, az amerikanizmus, mint emberi magatartás ellen szóló aforizmát. A vén Európa mégis csak egészen más volt, még a mi világra éppenhogy rányíló szemünkben is.

Fiúk és lányok, nők és férfiak szabadabb viszonya, – amelynek egy határozott korlátja a nőktől megkövetelt házastársi hűség volt, féltékenységi jelenetek nélkül és függetlenül attól, hogy a feleség lánykorában milyen életet élt – végeredményben az egymásrautaltság megértéséből, a fennmaradásért vívott közös harcukban kialakult szolidaritásukból származott. Ami nem jelentette, és nem is jelenthette azt, hogy a nőt a háztartási munka ketrecébe kívánták volna bezárni. Ahol lehetett, ott a nő is kenyérkereső volt. Anyai nagynéném, Jolán néni, kihez sok meleg és kedves gyermeki emlék köt, politúrozó üzemben dolgozott, s kemény munkával járult hozzá a háztartáshoz, jóllehet

műszerész férje képes lett volna eltartani. De nem akart egyoldalú függésben élni, s Józsi bácsi se kívánta tőle. Példás családi életüknek a morbus hungaricus vetett véget. Józsi bácsi 45 éves korában halt meg tüdőbajban.

Bizonyos, hogy a magyar munkások többsége elhárította és elítélte volna mind az antik szónok Iszokratész, mind a modern burzsoázia uralmának egyik nagy megszilárdítója, Napóleon felfogását a nőkről. Iszokratész klaszszikus mondása az antik konzervatívok felfogását jellemzi: testi szükségleteink levezetésére itt vannak rabszolganőink, házi és háztáji gazdaságunk vezetésére és örököseink szülésére itt van feleségünk, szellemi igényeink kielégítésére hetéráink. Napóleon pedig Madame de Staël kérdésére, ki lehet a legigazibb nő, gondolkodás nélkül azt vágta neki oda: „celle qui sait faire le plus d'enfants" („az, aki a legtöbb gyermeket képes szülni"). Alighanem puszta taktikából nem mondotta ki a jótollú kékharisnya előtt, hogy egészséges és erős, igazi fiúgyerekeket, akik a háború oltárán feláldozhatók. Amikor bizalmas tisztjei között volt, nem jellemezte ez a diszkréció. Íme azok a veszteségek, amelyeket Párizs derék népe egyetlen éjszaka alatt pótolni fog, jóllehet csaknem 20 évet kell várnunk míg hadrafoghatók lesznek – mutatott széles gesztussal, cinikusan, egyik nagy csatája után a csatamezőt fedő hullahegyekre. Sem a házi rabszolga, sem a szülőgép nem volt és nem is lehetett a modern munkás ideálja. Ma, amikor a család „helyreállítását" a nacionalista konzervatívok a dolgozó nő típusának kiszorításával képzelik elérni, s amikor ismét a gyermekszülésben és nevelésben („család, haza, vallás") látják egyetlen teendőjüket, amellett, hogy tenyésztői és kerítői legyenek az új elit, a finánc bárok és grófok, meg slapajaik, a lecsúszott, feudális arisztokrata elemek mai hetéráinak, a call-girlöknek, fotómodelleknek, és pornósztároknak, igazi erőt adó emlékezés, ha vissza-visszagondolunk azokra az időkre, amelyekben a kommunizmus még elevenen élő eszméi jegyében háttérbe lehetett szorítani, minimumra csökkenteni az ilyen jelenségeket. S ami egyszer lehetséges volt a múltban, az lehetséges kell, hogy legyen a jövőben is, akkor is, ha ezt a kívánatos jövőt egyelőre még a jelen sűrű ködfátyola takarja.

Ez a szabadabb viszony és atmoszféra a felnőttek sajátos életfeltételeiből nőtt ki és hatott miránk fiatalokra is. Mert nincs egy annyira öncélúan zárt, autonóm, a maga belső „mágikus" megragadottságában létező gyermeki világ, még a kisgyermekkorban sem, mint némely differenciálpszichológus ezt a lényeges mozzanatok ideáltipikusan tiszta megragadására való törekvésében elképzeli. Sokminden jótékonyan segítette elő, hogy fiúk és lányok a pubertás nehezebb, válságteli időszakán gyorsabban és kiegyensúlyozottabban, az égi és földi szerelem közötti terméketlen vergődésen túllépve jussunk el a szintézisig, a másik nemmel való normális és bensőséges testi-lelki-szellemi kapcsolatig. „Fejlődéskorunk" – magyarul és filozofikusan szólva – fejlődésfokunk jótékony hatással ugrott előre életkorunkhoz képest. Bármiféle erőszakos akceleráció nélkül.

Ez utóbbi fogalmat, az akcelerációt – ha szabad egy zavaros képzetkomplexumot egyáltalán fogalomnak nevezni – illenék már egyszer kritikai vizsgá-

lat tárgyává tenni, annyira nem vág össze sem a történelmi, sem az etnológiai tapasztalatokkal, sem a komolyan vehető mai szexológiai kutatás szexográfiai statisztikáival, sem a természettudományos kutatás egzakt eszközeivel rögzíthető biológiai tényekkel. Arról már nem is szólva, hogy a ma adott hírközlő szervekből, főleg a TV-ből dézsaszámra öntött ellen-felvilágosodás propaganda, a rémtörténetek, kísértethistóriák, a nemi és életellenes erőszak lokális és globális esetei, amelyeket a természetesség és megváltoztathatatlanság értékhangsúlyával adnak elő („c'est la vie, mon ami", - „ez az élet, barátom", meg a „Man muss das Leben eben nehmen, wie das Leben eben ist" - „Úgy kell venni az életet, mint amilyen"), szóval a dekadens burzsoá életvitel valamennyi szépsége, amely a normálisan működő polgári demokráciának sem feltétlen tartozéka, legalábbis a mai méretekben nem, – többek között – az akcelerált emberréválás és az emberi akceleráció nevében nyer igazolást.

II. FEJEZET
Érzelmi és szellemi kritikai góc keletkezése a Horthy korszak „keresztény és nemzeti" légkörével szemben

9.

Ahogyan a felnőtteknél szolidaritást tapasztaltunk egymás iránt, úgy igyekeztünk mi is szolidárisak lenni egymással. Csak míg a felnőtt szolidaritás szigorú és mérlegelő volt, – például csak akkor adtak kölcsönt egymásnak, ha biztos volt, hogy a pénz nem a kocsmában csúszik majd le a kölcsönvevő torkán – addig mi fenntartás nélkül adtunk kölcsön egymásnak mindent, amire szükség volt, játékot, futballabdát, apró összegeket apró zsebpénzünkből. Általában csak a mi házunk, meg a szomszédházak hozzánk tartozó gyerekeinek. Mert egy környék gyermekei szívesen verődtek apróbb csoportokba, „bandákba". Volt még bandavezér is. Őt azonban nem a közakarat választotta meg közfelkiáltással, – mint mitikus történelmi képzeteink szerint Mátyást 40 000 vitéze a Duna jegén, – a különböző helyzetekben megmutatkozó képességei emelték magasra.

Ilyen született bandavezér volt az Eötvös utcában Karaszek Lojzi, Fánika és Valika öcsikéje, akinek tekintélyét ugyan kétségtelenül növelte két szép, kedves és bőkezű nővére, akik cukorkával, sőt még – ez különleges csemege számba ment – drazséval is megkínáltak bennünket; viszont határozottan rontotta apja, az öreg Karaszek. Pedig szorgalmas, óraműszerű pontossággal a gyárba induló és hazaérkező munkásember volt. Két „megbocsájthatatlan" hibával. Először: még gyermekeivel sem tudott beszélni. Legfeljebb tört szavakkal értették meg egymást, valami keverék nyelven. Németországból vetődött ide, ám – mint a ház egyik sváb lakója hitelt érdemlően állította – németül már szinte teljesen elfelejtett, magyarul pedig még nem, azaz sohasem tanult meg, amit én is tanúsíthatok. Másodszor: olyan kemény kalapot viselt, pincset, mint

Chaplin, ami azonban nála a tiszteletreméltóságra való törekvés kifejeződése volt. De az úrias keménykalap sehogyan sem illett össze öltözékének egyéb darabjaival. Így fölöttébb szánandó figura volt, ámde az általunk szeretett Chaplinnel ellentétben egyáltalán nem volt vonzó, mert pincse önhitté tette. – A családi előnyök és hátrányok tehát Lojzi esetében kiegyenlítődtek.

Hogy miben is állt a vezéri képesség, szórakoztató játékok és ártatlan csínyek kieszelése mellett? Csak egy példát a sok közül. Szívesen indultunk felfedező utakra, kettesével, hármasával a városka ismeretlen részeire. Egy ízben Lojzival és Leitner Matyival – csúnya, vöröshajú, szeplős, némileg testileg is hibás kis krapek volt, atyja, a cipészsegéd már meghalt, anyja tartotta el tejárusítással – elkeveredtünk a Bocskay út távoli, Pesttel határos végére. Vidám fecsegés közben kerestük a hazavezető utat a vasúti töltés mellett, amikor váratlanul egy furcsa szerzet került elénk az egyik mellékutcából. Kitágult trikóban, glottnadrágban, mezítláb, arca sötét, kárminpiros cseresznyelével összekenve. A trikója szintén. Meglepetésemnek, elismerem nem éppen az udvariasság szabályai szerint, imígyen adtam harsány kifejezést: Na te cseresznyéspofájú! Te ugyan jól összemaszatoltad magad! Erre se szó, se beszéd, a srác sértett méltóságában nekem esett és öklével püfölni kezdett. Én meg első meglepetésemből felriadva vissza. Lojzi a lovagiasság ama szabályához tartva magát, hogy egy párviadalba nem avatkozhat bele harmadik, várakozóan figyelte, hogy tisztességes eszközökkel folyik-e a harc. Matyi közbelépéséről, testi hibája miatt már eleve nem lehetett szó. Némi öklöződés után a srác kereket oldott. Talán azért, mert félt a többiek beavatkozásától, talán azért, mert úgy érezte, hogy a lovagi tornából ő kerül ki vesztesen. Mi meg élénken ecsetelve a kaland részleteit mentünk tovább.

Háztömbnyire távolodva a kritikus utcasaroktól Lojzi vette észre, hogy a cseresznyéspofájú vezetésével 8 - 10 magunkkorú gyerek vesz üldözőbe bennünket, bosszúszomjtól lihegve. Nem vettük fel az egyenlőtlen harcot, menekülni kezdtünk. Ám a távolság, főleg Matyi bicegő lába miatt egyre csökkent. Ahogyan a katonaságnál egy oszlop menetsebességét a legrosszabb gyaloglók határozzák meg, úgy határozta meg a mi haladásunkat Matyi bicegése. Arról szó sem eshetett, nem engedte a baráti szolidaritás, hogy sorsára hagyjuk, áldozatul dobva oda a „népharagnak", amit felnőtt korunkban a politikai életben nem egyszer tapasztaltunk. Magam már bántam kétségtelen udvariatlanságom és Matyival együtt úgy véltem, hogy itt – mese nincs – alaposan elraknak bennünket. Nem így Lojzi! Hogy lelket öntsön belénk kijelentette, nincs mitől félnünk: itt lakik a közelben egyik nagybácsija, ha addig eljutunk, a bácsi megvéd bennünket. És habozás nélkül befordult a következő sarkon. Az utcában előkertes kis családi házak voltak. A harmadikban középkorú, stuccolt bajszú, rokonszenves férfiú dolgozott lapáttal, veteményes ágyai között. Lojzi azonnal berohant a léckerítés ajtaján át a kertbe, mi a nyomában, abban a hiszemben, hogy ez a nagybácsi hőn várt aziluma. Lojzi azonban illedelmes kezitcsókolom után az oltalomkeresők esdeklő hangján szólalt meg: Bácsi kérem, tessék megvédeni bennünket. Egy csomó utcagyerek támadt ránk, hogy megverjenek. A bácsi további kérdezősködés nélkül védelmébe vett, annál

is inkább, mert az „utcagyerekek" már nagy rössel és hangos csatakiáltásokkal érkeztek oda, s csak a ház előtt, észrevéve a helyzet alakulását, fékeztek le, és oszlottak szét. De azért továbbra is ott settenkedtek kis csoportokban. Ki a szomszéd házak mellől, ki az utca túlsó oldaláról lesett bennünket, mint a zsákmányára lecsapni készülő ragadozó. Miután patrónusunk befejezte kerti munkáját, s lakásában kellett dolgoznia, mondotta, hogy mostmár nyugodtan elmehetünk, majd ő biztosítja zavartalan visszavonulásunkat. Valóban. Ki is ment az utcára, s a nyomaték kedvéért felemelte és megrázta lapátját, hazazavarva a még ottmaradt, elbizonytalanodó kölyköket. S mi sűrű köszönetnyilvánítással távoztunk, ő meg az utcáról figyelte rendezett visszavonulásunkat. Lojzi akkor kérdéseinkre bevallotta, hogy védelmezőnk nem volt a nagybátyja, s hogy az egyébként is vidéken él.

10.

Vajon képes volt-e Lojzi lelket önteni katonatársaiba halála előtt? Egy pajtásunktól hallottam a felszabadulás után, hogy akarata ellenére németnek nyilvánították, bevonultatták az SS-be s ott lelte halálát a havas orosz pusztákon, amikor a szovjet fegyverek s a szovjet érzület és vezetés (nem pedig az orosz nép, mai nacionalistái emlegette „nagy lelke", amely úgy látszik nem volt elég nagy, amikor a németektől vereséget szenvedett az első világháborúban,) ellenállhatatlan erővel tört előre a győzelem felé. Az orosz és más nemzetiségű nacionalistáknak csak negyvenegynéhány évvel az emberiséget a fasizmus igájától megmentő győzelem után sikerült a dolgokat visszacsinálni, a győztes háborút vesztes háborúvá tenni. Csúfos vereséggé, amely mégiscsak megvalósította a Szovjetunió szétzúzásának hitleri, bellikózus amerikai körök felragadta és továbbfejlesztette terveit, objektíve a Jack London által jövőbelátóan megrajzolt Vaspata világuralmának, s a német nacionalizmus újra megvalósulásnak indult európai szupremáciájának érdekében. Mert egyáltalán nem arról van szó, amit a burzsoá, főleg az amerikai propaganda teljes hangszereléssel jó darabig fortissimo zúgott és zengett, hogy Amerika ma fegyverek nélkül, békés eszközökkel megnyerte a harmadik világháborút, még kitörése előtt. Nem! a Szovjetunió veszítette el a második világháborút, annak valamennyi eredményét és ezekkel együtt önmagát. Az így létrejött helyzet pedig – később elemzendő okokból – sokszorosára fokozza egy harmadik világháború félelmetes lehetőségét.

Mindebben pedig – már itt meg kell jegyeznem, bár ez csak életrajzom későbbi fejezeteihez tartozó, személyes sorsomba is belefonódó politikai kérdések minuciózus elemzésének tárgya lehet, – nagyobb része van az eddigi világtörténelem legnagyobb és legsúlyosabb következményekkel terhes cselszövényének és árulásának, mint azoknak a hibáknak és esetenként bűnöknek, amelyeket, a marxista-leninista elvek megcsúfolásával, a szocializmus eddigi fejlődése során elkövettek, s amelyek – erről sohasem szabad megfeledkezni, éppen a belőle levonható, más tényezőkkel összefonódó tanulságok miatt! – a mögöttük álló mélyebb feladatok megoldatlansága következtében az árulás belső és külső lehetőségét teremtették meg.

Csak a lehetőségét s nem holmi abszolút szükségszerűségét. Az abszolút szükségszerűség úgy is definiálható, mint a valóság folyamatának menetében az egyetlen fennálló lehetőség. Azt pedig még a rendszerváltás (a hazai, az európai és a világrendszeré!) legfanatikusabb előkészítői és apologétái sem mondhatják el, hogy Gorbacsov és cégtársai előtt nem állt más út annál, amit követtek. Hiszen egyfelől a létező nehézségekből való állítólagos kilábalás útja, ezerszer akkora nehézségekhez vezetett, a kilábalás legkisebb reménye nélkül. Másfelől még ellenpartnereiket is meglepte, hogy a hetven és egynéhány év óta lehalászatlanul maradt, végtelenül gazdag halastavat, – helyesebb volna beltengert mondani, – gyakorlatilag ingyen kínálják fel nekik, leszámítva az áruló személyeknek kijáró minimálbért, ami azonban elég arra, hogy Dél-Anglia üdülőhelyeit a maguk számára óriási méretekben felvásárolják.

A legostobább fanatikusok persze elmondhatják, és szemrebbenés nélkül el is mondják minden tényellenes feltevésüket, minthogy lefelé nincsenek határok, azaz nincs az az ostoba hazugság, aminél ostobábbat ne lehetne produkálni. Mégis van egyfajta határa a határok nélküli ostobaságnak. Ahogyan G. Cantor szerint az aktuális megszámlálható végtelen halmaz meg-nemszámlálható végtelen halmazzá lesz, úgy válik a határok nélküli ostobaság határtalan ostobasággá, mégpedig ott, ahol a határok nélküli ostobaság önmagára vonatkozik, reflexívvé válik. Nemcsak produkálni, de glorifikálni merészeli saját ostoba hazugságait, ami – kényszerüleg – egyre újabb és újabb ostobaságokba kergeti. Minthogy napjainkban ez egyre elterjedtebb, néhány idevágó tényt elemzek még, – azért felmerül az a kérdés, hogy a határtalan ostobaságnak ma még nem egyfajta minimálhalmazával van-e dolgunk, a határtalan ostobasághalmazok – Cantortól vett jelöléssel – alef nullájával. De valójában még igen különböző, realizálásra váró, felmérhetetlenül sok nagyságrendje létezik az immár megszámlálhatatlan számosságú határtalan ostobaság-halmazoknak. Ennek kutatását és eldöntését bízzuk rá egy új, halmazelméleti eszközökkel felszerelt Ráth-Végh Istvánra. Persze annak tudatában, hogy nem volna elég Ráth-Végh szimpatikus racionalizmusát egyszerűen matematizálni, azon dialektikus minőségi összefüggések feltárása nélkül, amelyeket mennyiségileg ki kell fejezni.

Az ostobaság, ha nem kifejezetten patologikus esetekről van szó, ha állandósulva és piedesztálra emelve lép fel, nem természeti hanem társadalmi termék. S ez történelmileg nézve egy osztály vezető szerepének éretlen, vagy félig érett állapotából, más, ellentétes esetben a kizsákmányoló osztály túlérettségéből és rothadásából, végórái előtti haláltusájából származik.

Nem kétséges számomra, hogy a kizsákmányoló osztályok alighanem utolsó világfelforgató győzelme — pyrrhusi győzelem volt. Ezzel nem csak a szocializmus további békés fejlődésének útját zárta el, hanem saját, viszonylag békés léte és megváltozása útját is. Már győzelme másodnapján világviszonylatban jelentkeztek újabb, gyakran kiélezettebb társadalmi, gazdasági és politikai ellentmondások. A centrum fokozott belső egyensúlyvesztése, gócainak heves súrlódásai, meg a volt szocialista országokban létrejött – a megmaradt és a keletkezőben lévő új burzsoázia által az oszd meg és uralkodj!

az ősi divide et impera szellemében újonnan felszított, a burzsoá rétegeknek bel- és külpolitikai okokból egyaránt hasznos, – véres polgárháborúkhoz vezető nacionalista ellentétek. Továbbá a centrum ellentéte a perifériával, például az iszlám nagyobb önállóságra törekvő országainak ellentéte a centrum ellentmondást nem ismerő diktatórikus törekvéseivel, a gazdasági jellegű neokolonializmus által vélhetőleg fokozott kizsákmányolásnak alávetett volt gyarmati és függő országok, azaz még ha Kínát le is számítjuk, a világ népességének több mint fele. Mindez együttvéve az emberiség létét megkérdőjelezhető, negatív távlatok felé mutat. Akkor is ha ezek akadálytalan megvalósulása nem valami megfellebbezhetetlen szükségszerűség. Az imperialista kísérletek szenvedő alanyán múlik, hogy szenvedőből szenvedélyes harcossá válik-e, azaz időben megtalálja-e az ellenállás és továbbfejlődés adekvát formáit, képes-e az új világtörténelem igazi, identikus alanyává válni, amely saját széttagoltságait leküzdi, s a fennálló osztály és nemzeti antagonizmusok feloldása és meghaladása kommunista útjának szükségszerűségét felfogva állhatatosan cselekszik és harcol a szabadság birodalmának győzelméig.

Ismét előreszaladtam, ahogyan ez már korábban is megtörtént velem – így tűnhet a nyájas olvasónak. De nyugodt lélekkel biztosíthatom arról, ha korábban igaza is volt, ezúttal téved. Nem szaladtam előre. Éppily nyugodtan állíthatom még azt is, hogy eleddig visszaszaladtam. Vagy szabatosabban szólva visszafordultam a múlthoz, bár általában a tárgy megkívánta mértékben szabadon mozogtam hátra és előre benne. Előzőleg, a kifogásolható sietségnél, múltam egy korai szakaszából, apró gyermekségemből futottam előre férfikoromba. S ha nem is oktalanul, talán kissé mégis meggondolatlanul. Más ábrázolás is lehetséges – talán realisztikusabb is – lett volna. Például Péter fiam gesztusa a maga időrendi helyén, érett férfikorom egyik szép ajándékaként, amely a nemzedékek különbözésében a folytonosság értékét érzékeltetné. Most azonban nem múltam múltához képest ugrottam előre, hanem két lábbal benne vagyok a jelenben. Egy olyan jelenben, amely rossz jövő előhírnökeként lép színre. Múltam ehhez a jelenhez képest múlt. Története jelenem történetéhez viszonyítva múltam története. Jelen történetem ösztönöz múltam történetének – habár csak intellektuális történetének – feltárására. Ám az egyén a Marx kifejezte nagy igazság szerint társadalmi viszonyainak összessége. Ennek megértéséhez persze jól észbe kell vennünk és tartanunk Kosztolányi nyelvén kifejezve egy leibnizi eszmét: „mint fán se nő egyforma két levél, a nagy időn se lesz hozzá hasonló". Vagyis nincs a világon két ember, akinél eme viszonyok összessége extenzitásban és intenzitásban egyforma lehetne. Pláne a változó történelmi idő sodrában. Így szellemi önéletrajzom az enyém ugyan mindenestől, de nem csupán az enyém, hanem a koré is, amelynek igyekeztem tevékeny részese lenni. Nemcsak én rajzolom bele magam a korba, de facto a megélt életben, és de jure intellektuális önéletrajzomban, hanem a kor is belerajzolja önmagát magamba, az előbbi kettős értelemben, közvetlenül is és reflektáltan is.

A szellemi autobiográfia két lényeges megkülönböztető jegye, az, hogy egyéni tükre a kornak és egyben a társadalom és korszellem általános tükre,

éppenséggel nem torzító és homályosító tény, vagy legalábbis nem szükségképpen az. Ellenkezőleg. Ha az egyén nem átlagtípus, amelyben minden összemosódik és minden ellentét eltompul, hanem lényegtípus, a történelmi osztályharcok mezejének erővonalaiba tartozó, akkor sorsa és eszméi éles fényt vethetnek a dolgok alakulására, függetlenül attól, hogy – mint mondani szokták – „barát és ellenség" egyetértéssel vagy elutasítással fogadja-e. Másrészt a szellemi szféra, szemben az anyagival, nem végső meghatározója ugyan a történelem mozgásának, de az utolsó negyedszázad tanulságai – a kommunikációs eszközök egyenlőtlen harca a világrendszerek között – nyilvánvalóan tanúsítja, hogyan válnak a tömegeket orientáló vagy dezorientáló eszmék – anyagi erővé, hogyan lehet előkészíteni segítségükkel a hiteles történelmi mértékkel mért előremutató társadalom regresszív metamorfózisát. Ahogyan például Vilfredo Pareto az elitek körforgásának szociológusa a maga – többek között az exmarxista Borkenau által kritikailag átvilágított – végtelenül zavaros elméletében sajátos módon ezt igen jól tudta. Az eszmék továbbá az anyagi társadalmi viszonyok mozgásai különleges gyűjtőformáinak bizonyulnak, ha finomabb erezetüket és kapilláris folyamataikat is tanulmányozzuk, nem érve be felszíni elemzésükkel, ami legjobb esetben sem más többé-kevésbé logikus rendbe szedett leírásuknál. A logikai rend azonban – pláne az elvont, inkonkrét logikáé – még az eszmék esetében sem jelenti valóságos belső rendjüket. Hogy ehhez eljussunk, fáradságot nem kímélve, valódi színüket és nehezen felfedhető visszájukat kell szakadatlanul egymásra vonatkoztatnunk, ami nem sikerülhet máskép, csak a valóságra való reflektálásuk közvetítésével.

Semmi meglepő nincs tehát abban, hogy a jelenről és a jelenből kiindulva beszélek, hiszen akarva-akaratlanul múltamban a jelenhez vezető, egyáltalán nem egyenes vonalú, utat keresem. A katasztrófa felől nézve szükségképpen kritikailag. Ám ez a kritika *toto coelo* különbözik attól a kritikának nevezett befeketítési, esetenként kifejezett rágalomhadjárattól, amellyel jobb ügyhöz méltó hihetetlen buzgalommal igyekeznek eltüntetni az elmúlt negyven évet eredményeivel és hibáival a magyar történelemből. S még inkább az elmúlt hetven évet, az első szocialista államot, s a keletkezőben lévő szocialista világrendszert ilyen-olyan deformációi alapján a világtörténelemből. Mintha bizony a világtörténelmi formábaömlés – mint ezt legszemléletesebben a burzsoá társadalom kialakulásának történelmi útja bizonyítja – nem a deformációkon, a jobbra és balra való szakadatlan kilengéseken, az előre- és hátraugrásokon, a hirtelen felszárnyalásokon és rejtőző mélyrepüléseken keresztül érné el igazi formáját, ahol a folyamatban nemcsak kilengések, hanem valódi kiteljesedések is vannak, amelyek az elérendő érettebb fomábaömlés lehetőségét előlegezik. Másrészt a szocialista világforradalom hetven évének eredményei jobban és mélyebben átformálták a világot, mint teszem a parasztháborúk és a francia forradalom előtti polgári forradalmak a magukét, hiába temetik nagy hűhóval, a végítélet hamisan recsegő harsonázása közepette őket. Még arról is megfeledkeznek, hogy Kubában, Vietnámban, Észak-Koreában és a világ népességének egynegyedét kitevő Kínában a szocialista hatalom fennáll. Igaz, meglehetősen problematikus helyzetben.

Intellektuális önéletrajzomban a jelenre vonatkozó reflexiók így nemcsak szervesen tartoznak bele múltam történetébe, mivel végső soron a jelen reflektálódik bennük önmagára, de tartalmilag is egyre közelebb kerülnek, a múlt és jelen egymásba oldódó folyamatában. Még több szerénységgel és helyénvalóbban kerül így közvetlen jelenem kritikája a múlt kritikailag megidézett jelenvalóságába, mint a híresen hírhedt nagy német zeneszerző – Thomas Mann Adrian Leverkühnje – biográfiájába bizalmas barátjának és élettörténete írójának Dr. phil. Serenus Zeitblomnak kritikája műve írásának hitleri jelenéről. S esetemben még az a Zeitblomot bántó enyhe irritáló mozzanat is elesik, hogy nála a zseniális tárgyat nem kongeniális szellem ábrázolja, míg nálam a szerényebb tárgy egy vele mindenképpen adekvát, konszubsztanciális szellemiség ábrázolásában jelenik meg, lévén a jelenség és megjelenítője egyazon személy.

11.

A múlt korszaktól, amelyet ábrázolok, persze idegen volt a politika, mint a népi tömegek nagy része közéleti érdeklődésének és tettvágyának felébresztése. Ismeretlen még a politikai pártok voksokért folytatott küzdelme is, hiszen sikerrel igyekeztek fenntartani az antidemokratikus, vagyoni, nemzetiségi és egyéb megkülönböztetésekre épülő – gyakorlatilag nyílt szavazásos – választási rendszert, amely az ország lakosságának egyharmad részét sem engedte az urnákhoz. A politikusok nyakkendője, viselete és viselt (magánéleti) dolgai fontosabbak voltak, mint politikájuk. Az ideológia általános szabályozásában azonban, kivált az ifjúság nevelésében, az elemi és középiskolában abszolút sérthetetlen nemzeti és keresztényi elveket sulykoltak belénk. Az egyik az irredentizmus. „Csonka Magyarország nem ország,/ Egész Magyarország mennyország". A másik a politikai klerikalizmus kereszténysége. Csak keresztény ember lehet jó magyar ember. Liberális ellenzéki nézeteknek (hogy a nemzetrontó bolsevizmusról ne is beszéljünk!) nincs itt helyük. Ugyanakkor a keresztényi felebaráti szeretet nagyobb dicsőségére a katolikusok és protestánsok harca a nagyobb „élettérért" erőteljesen folyt minden fokon. A harmadik a hétköznapokba bevitt militarizmus. A katonás nevelés (az ifjúságnál a levente és cserkészet formájában), a fegyveres emberek és testületek, katonaság, rendőrség, csendőrség kötelező tisztelete.

Mindez természetszerűen hatott, s úgy látszik nemcsak a mi időnkben, bár a korábbi, a „békebeli", azaz az első nagy világégést előkészítő matériák és formák eltértek a Horthy éráétól. Apám legkorábbi fényképén, hat éves gyerekként fiatal édesanyja mellett teljes katonai díszben áll, csizmában, mundérban, tábori huszársapkában, karddal az oldalán. De nem akármilyennel. Valódi kicsinyített karddal. Távolabbi rokonunktól, Pacholek kardgyárostól kapta, aki tehetséges üzletember volt, a háború alatt pedig több bérháznyi vagyont szedett össze. Halála után fiának, Pista bácsinak néhány év alatt sikerült csaknem mindent elvernie, mint félfüllel hallottam, – orfeumtündérekre. Kíváncsi is voltam, milyenek lehetnek ezek, jó vagy rossz tündérek? De a felnőttek

nem szolgáltak megfelelő felvilágosítással. Ahogyan apja apámat, Pista bácsi engem ajándékozott meg egy szemrevaló karddal. A kard meghozta az egyenruhát és a kis csizmát. Csakhogy míg apám annakidején csak „hadnagy" volt, én „őrnagy" lettem. Boldogan láttam, hogy a tisztek mosolyogva viszonozzák szalutálásomat. Nagyon hosszan azért nem tartott ez az öröm. Mert tágabb és szűkebb környezetemből is érkeztek erőteljes ellenhatások.

Az ismerős munkások nem rajongtak sem a katonákért, sem a katonáskodásért, még kevésbé a háborúért. Kivétel volt a szomszédunkban lakó két ismerősünk, a Naszádi fivérek. Parasztokból lett elsőgenerációs munkások. Ők lelkesen beszéltek a magyar katona hősiességéről, kivált a „rosseb bakákról", akik szerintük a „rosseb egye meg!" kiáltással indultak ellenállhatatlan szuronyrohamokra. Hogy kit vagy mit, kiket vagy miket egyen meg a rosseb: ezt a cudar életet, amelyben akár akarják, akár nem, gyilkolniok kell. Netán saját tábornokaikat? akik ilyen helyzetbe hozták, bestiális gyilkosságokba kényszerítve őket, hogy ne őket gyilkolják meg azok, akik hasonló kényszer alatt cselekszenek? – Ezeket a kérdéseket nem tették fel se maguknak se másnak, mint ahogyan én sem tettem fel. Természetesnek vették, velem együtt, hogy az ellenséget. Mint ahogyan magától értetődőnek tartották a rosseb-bakák is a háború elején, de nem a közepén és még kevésbé a végén, a kezdődő lövészárok-barátkozások idején. Az idősebb fivér, Naszádi András, a szellemileg élénkebb, – mert a másikat, Jóskát, azt hiszem, csak a galambászat érdekelte igazán, minden szabadidejében házuk kapujából hajkurászta galambjait, – 14-18-as világháborús képeslap évfolyamokkal ajándékozott meg. Lelkesen mutogatta és magyarázgatta a fegyvereket, a mannlichert, a kézigránátfajtákat, géppuskát, aknavetőt, a harmincésfeles mozsárágyút és a kiváló tisztek képét. Csermák ezredest különösen becsülte, mert szerinte ő állította meg „az orosz gőzhengert" a Kárpátokban. Hatására néhány csatajelenet ceruzarajzát készítettem el.

Főművem egy rohamozó, acélsisakos honvéd volt, aki éppen nyeles kézigránátját készül a távolabb látható ellenségre dobni. Ezt színes zsírkrétával, sötétszürke rajzlapon ábrázoltam. Annyira elégedett voltam művemmel, hogy megmutattam első elemi iskolai tanítómnak, családunk barátjának, Fischer Károlynak. Mily nagy volt a meglepetésem, amikor a várt dicséret helyett fájdalmas és némileg neheztelő hangon így szólt. Dódikám, - ez volt a Józsefek szokott beceneve, bár nem tudták és nem tudtam, hogy a héber József = isten embere latin változatának deodatusnak egy formája – Dódikám, hát te ilyen csúf dolgokkal foglalkozol és ilyen szörnyűségeket rajzolsz le. Majd egyszerű, emberséges, számomra is érthető szavakkal kezdett beszélni a háború rémségeiről, ifjak értelmetlen haláláról, a sebesültek végtelen szenvedéseiről, a rokkantak nyomorúságáról. Mindennek egyetlen célja volt, a fegyvergyárosok vagyonának gyarapítása – mondotta, s én rögtön Pacholekékre gondoltam. Nézz csak egyszer magad köré, még ma is láthatod mindenütt a nagy öldöklés nyomait. Nem a városháza előtti világháborús Hősi Emlékmű bronzkatonáit kell bámulni. – Szemernyi bántódás sem volt bennem, hogy művemet így félrefricskázták. Inkább az az érzés fogott el, hogy jobban meg

kellene ismernem a dolgok valódi arculatát, mert nem minden arany, ami fénylik, a katonák arany vitézségi érme sem.

12.

Gyakorlatilag ugyan minden maradt a régiben, de azért kezdett lelkemben formálódni egy érzelmi és intellektuális góc, amely fokozatosan koncentrálta magában a szokványostól elütő, végső soron azzal ellentétbe kerülő képzeteket. Ezt egyértelműen támogatta még apám és nagybátyám hangoltsága front-élményeikkel kapcsolatban. Mind a kettő több kitüntetéssel dekorálva is, amelyeket apám ráadásul kötelezően hordott a zubbonyán, csak vonakodva és kesernyésen válaszolt a Fischerrel való beszélgetésem után feltett – a beszélgetést különben nem emlegető - kérdéseimre. Hősiességről, vitézi tettekről egyáltalán nem beszéltek, annál többet az isonzoi és doberdói olasz ágyúzások erejéről és áldozatairól. Mindketten repeszdarabtól sebesültek meg. Apám a szíve alatt, Imre bácsi a fején. Mindketten könnyen rámehettek volna. Ebben megerősítve láttam Fischer igazát. A hazafiság megértetlen érzelme és eszméje szembekerült a háború szörnyű voltának elismerésével. De a nacionalista hangsúlyú hazafiság maradt az erősebb.

Ráadásul a hazafiság, másodikos elemi iskolai tanítóm, Ceglédy Antal hatására kuruckodó szint kapott. S az ellenérzések rugkapálódzásait ez terelte végül is a hagyományos irányba. Anti – így nevezték a családban – költő volt. Ő fedezte fel előttem ismeretlen képességemet, hogy tudok verset mondani, vagyis inkább szavalni. Attól fogva időről-időre én szavaltam el egy-egy versét katolikus létemre is – a református templomban. Milyenek voltak ezek a versek? Hát ilyenek! „Piros, fehér, zöld színű a dicső magyar zászló, / A szabadság harcaiban mindig elől látszó! / Szolgaságnak nincsen rajta semmiféle foltja, / Magyar ember érte, ha kell a vérét is ontja! Piros, fehér, zöld színt együtt, ha bárhol is láttok, / Tisztelettel mondjon reá lelkes éljent szátok!"

Nem hiszem, hogy szigorú lennék Anti bá'hoz, ha úgy vélem, hogy Hazaffy Veray János „művészete" szintjén állt verseivel, amelyekből egy párat még az Egyesült Államokban is elmondhatott, amikor részt vett a new yorki Kossuth szobor leleplezésén. Erős és arányos termetével, szabályos arcvonásaival, karikába pödrött bajszával, aranyrojtos Kossuth-nyakkendőjével, Kossuth Ferenc pártjának egyik díszfigurája lehetett volna, ha történetesen korábban születik. A Horthy rendszerben már némileg idejét múlta jelenség volt őszinte kuruckodásával. Nem annyira jó tanuló voltomért, amelyhez a dicséretesek és kitűnők ellenére ebben az időben is férhetett egy-két szó, mint inkább hálából verseinek jó előadásáért, emlékkönyvembe ezt írta: „Nemzetünk, mint nagy fiára, / Tekintsen rád, ezt kívánja,/ Jó tanítód igaz szívvel,/ Ki csak kuruc érzést szível."

Minden rossznak van jó oldala. Még tanítóm gyenge verseinek is. Ezeket akkor már Petőfin mértem, az olyan szerepjátszóan legényes, naiv és kihívó, kérkedő hangú verseken, amelyek iskolapéldája a *Mit nem beszél az a német.*. A gyenge versek tanulása egyrészt kezdte kifejleszteni versmemóriámat. Ezek

voltak az első és utolsó évek, amelyekben sorokra és strófákra tördelve, majd utólag egésszé illesztve tanultam a verseket. Később a szeretett versek sokszori olvasása és a hozzájuk való vissza-visszatérés közben ivódott belém kitörülhetetlenül az engem foglalkoztató mű, mint kutyába a bogáncs, az öntudatlanul alkalmazott globalizáló tanulás módszerével. Másrészt arra ösztönzött, hogy keressem is a szép verset, először Petőfiben és Aranyban, s a negyedik gimnáziumtól kezdve – a kettőt együtt tudtam szeretni – Adyban és Babitsban találva meg az igazi nagy lírát. Az első szerelem sokszor a legerősebb is. Talán ezért vált legkedvesebb költői műfajommá a líra. A felső osztályoktól kezdve már az akkor tanult idegen nyelveken is, angolul, németül, latinul, később egyetemi éveimben, és még inkább azután, franciául.

Versszeretetem az olvasás szeretetévé bővült. Mi fiúgyerekek rendszerint apró füzetekből selejtes indián történeteket olvastunk. Ezek főhőse Buffalo Bill idealizált alakja volt. Civakodtunk is hadi játékaink előtt, ki legyen Buffalo, ki kiszolgáltatott sápadt arcú, ki a kígyóravaszságú, ámde kegyetlen skalpoló rézbőrű. A sápadtarcúak hős megmentője a mindig időben érkező nagy Billy volt. Még lányokat is bevontunk a játékba, bármily nehéz volt is egyik-másikat a vérszomjas indián nő szerepére rábírni. Marasztó Magdi egy ízben azzal érvelt, hogy neki, az indián asszonynak is van gyermeke, - volt is, a három éves Élő kislány, Incike, a nyomorgó városházi írnok Élő Endre sok porontyának egyike, aki végtelenül boldog volt, hogy a nagyok bevonják őt a játékba, - azt nem itathatja a sápadtarcok vérével, csak bölénytejjel. Nem tudta, milyen igazat szól, velünk Buffalo híveivel szemben, minthogy a nagy bölényvadász a valóságban nagy indiánvadász volt, szenvedélyes skalpgyűjtő (a hatóságok ezért is fizettek), aki a bölénycsordák esztelen öldöklésével is, - amiben ő és segédei korántsem álltak egyedül - a bölényvadászatból élő préri indiánokat a fennmaradásukhoz szükséges legfontosabb eszköztől fosztotta meg. „You take my life, if you do take the means whereby I live" („Életemet veszitek el, ha elveszitek az eszközöket, amikből élek") - mondatja Shakespeare Shylockkal a velencei nemes kalmárnak, Antonionak. S az indián férfiak, nők és gyermekeik még sokkal több joggal mondhatták, és nem egy esetben el is mondották a sem szociálisan, sem erkölcsileg nemesnek nem mondható sápadtarcú kalmár kalandoroknak ugyanezt. Megrendítő szavaik, szívbemarkolóan leromlott állapotuk ellenére teljesen hasztalan. Ráadásul fehér uraik is fizettek vérdíjat egy-egy indián skalpért. Egyre jobban kiszorították az őslakókat, ki a végső vadászmezőkig. Így hát mi hamis fényben átszínezve éltük újra az Európán kívüli emberiség egy értékes csoportja tragédiáját. Az ilyen és ehhez hasonló befolyások is elősegítették nemzedékemben a „faji" megkülönböztetés későbbi szörnyűségeinek terjedését. Hiszen még Cooper és May Károly – saját humanista érzületüket megjelenítő – nemes vademberei, Csingacsguk, meg Winnetou is a fehér ember támogatójaként nyernek pozitív minősítést. A „faji arisztokratizmus" pedig bárhol, bármikor, bárkit tekinthetett alacsonyabbrendű lénynek, a szerint, hogy érdekei mit kívántak, mint ahogyan tekintette is a zsidókat, cigányokat, románokat, szlovákokat, általában a belső ellenzéket és az „utódállamok" nem magyar, uralkodó etnikumát.

Jó ellenszerként szolgált számunkra a négy elemi után a gimnázium osztályaiban kezdődő Jókai-kultusz, Jókai emelkedettebb hazafisága, a szabadságharc hőseinek mítosza. Új osztálytársaimmal buzgón mesélgettük egymásnak a színes történeteket, amelyek még a politikai harcok, áramlatok és divatok mechanizmusából is megéreztettek velünk valamit. Nagy hatást gyakorolt ránk a Baradlay fiúk története, a család politikai megosztottsága, Baradlayné lángoló hazafisága, amely még a legfiatalabb, apja aulikus érzületét osztó Baradlay Jenőből is hőst csinál, aki feláldozva magát bátyjáért, túlemelkedik önmagán, közelebb jutva az anyai szívhez, s ugyanakkor önként vállalt pusztulásával halálosan megsebezve azt. Nem tudom már mikor, milyen évfordulón, talán 1929-ben a nyolcvanadikon, talán öt évvel később, meg kívánták rendezni alighanem Isaszegen a harc színhelyén, az isaszegi csata élőképét. Anti bácsi, családunk barátja, vitt el anyámmal együtt. Rettenetes volt a csalódásom, amikor a hirtelen kerekedett tavaszi eső elmosta a bemutató megvalósítását.

13.

Ugyanakkor zavarba ejtő, s legalább részben a belső ellenérzés gócát erősítő dolgok kerültek újból és újból elő, amiket nem lehetett immár Ceglédy Anti kuruckodó érzületével megérteni vagy felfogni. Így vagy úgy, de a társadalom osztálytagozódásával s az ebből eredő szociális kérdésekkel függtek össze. A szegénységgel és a kiszolgáltatottsággal. Világosan láttuk az utóbbi jelenségeket, ám semmit sem tudtunk az előzőről, a jelenségek társadalmi alapjáról. Olyanok voltunk gyermeki tudatlanságunkban, mint a mai rendszer azon tudós és tudatlan hívei, akik elismerik a szegénységet, de nem a kiszolgáltatottságot, amelyet a USA Amerikájában meggyökereztetett ideológia átvételével egyre kizárólagosabban és hatásosabban az egyes ember „eredendő" bűneinek, lustaságának és élhetetlenségének tudnak be.

Van azonban egy lényeges különbség. Ez nemcsak az, hogy mi gyermekek vagy serdülők voltunk, ők pedig felnőttek. Hiszen a mi naiv tudatlanságunk szintjén állott, sokkal több élettapasztalata ellenére is, a dolgozó felnőttek nagy része, akik legföljebb a munkamegosztás és bérezés egy s más rejtelmeiből láttak többet nálunk, de semmit sem értettek meg és tudtak a tulajdonviszonyok és a hatalom valódi összefüggéseiről. Az igazi különbség inkább az volt, hogy nekünk, el-nem-fásult fiataloknak érdekünk lett volna, – és érlelődésünkkel, meg az egyre borúsabbá váló történelmi időjárással „arányosan" egyre inkább érdekelt is, – hogy a tünetek mögé nézzünk.

A tőkés rendszer tudós és tudatlan, vagy inkább fordítva: tudatlan és tudós (mert többségben a tudatlanok vannak) urainak és haszonélvezőinek nem érdekük, hogy a felszín mögé nézzenek. Sőt! Ma szilárdabban hiszik, legalábbis így hirdetik, történelmi erőfölényük tudatában, hogy némi szociális olajcseppek és balzsamok árán, minden megoldható problémát megoldanak; a többi, éppen a legdöntőbbek az örökre megoldhatatlanok birodalmába tartozik, hiszen szegények és gazdagok mindig voltak és mindig

lesznek is. A „nouvelle droite" (már amennyire valóban új ez az „új jobboldal"!) intellektuális bohócai, M. Friedmantól A. Glucksmanig, ma egyáltalán nem szégyenlős elődeiknél is kíméletlenebbül tesznek gúny és közmegvetés tárgyává minden olyan szaktudományos és filozófiai kísérletet, amely a tudomány szétszórt és szakfolyóiratokba eltemetett adatait összefogva a fennálló tőkés társadalom valóságos strukturális ellenmondásait tárja fel, az igazsághoz híven, keresve a kivezető utat. Akkor is, ha nem marxista a szerző, hanem olyan éles szemű és szókimondó keynesiánus ökonómus, mint J. K. Galbraith, vagy olyan mérsékelten – Rák Bende módjára – haladó szociálfilozófus, mint J. Habermas. Semmi okunk, hogy udvariaskodjunk az intellektus szellem nélkül szellemeskedő bohócaival, olyan tudományos és stiláris teljesítményeket tulajdonítva nekik, amely élét veszi a velük folytatott polémiának és félrevezeti az olvasókat „eredetiségüket" illetően.

14.

Itt volt mindjárt zavarba ejtő jelenségként, gyermekkorom egyik legguszta-lanabb emléke, Kotsauer úr, a basáskodó háziúr, az Eötvös utcában. A házban – a háta mögött – mindenki csak Szau úrnak, magyarul Mocskosdisznó úrnak nevezte. Mai tudásommal szívesebben tagolnám nevét „Kot-sauer"-nek, amely jellemének lényegi vonásaként az ürülék és savanyú jelentést hozza felszínre, bár szinte biztosra veszem elégtelen nyelvészeti ismereteimmel is, hogy a név a Kotsasse-ból (Kote + sitzen = zsellérkunyhó + kuksoló) ered. Amerikát járt magyar volt, aki kinti keresetéből vette a csúf, szoba-konyhás lakásokból álló, földszintes bérkaszárnyát. Ezt nem is lehetett egy napon említeni Ilka néni két hatalmas háromemeletes bérházával, amelyek egyikét ismertem, mert ő is ott lakott. A tulaj, nemcsak bennünket gyerekeket zargatott örökösen, de felnőtt lakóit is agyonszekírozta. Lakbérhátralék esetén pedig nem ismert könyörületet vagy – ha jobban tetszik – kegyelmet, télvíz idején is kilakoltatott. Még ő is azt vallotta magáról, több lakója jelenlétében: Tudom, áldott rossz ember vagyok. Csakhogy az Isten engem valóban megáldott, mert őszintén hiszek benne, hetenként eljárok gyónni, és olyan kegyes hozzám, hogy megbocsátja bűneimet. Valóban gyakran sündörgött ott a katolikus plébánia templom körül, rendszeresen ministrált s egyik-másik pappal barátkozott is. Ez nem volt vonzó reklám sem a vallásnak, sem az egyháznak. Bár, őszintén szólva, egyikkel sem törődtünk valami sokat a házban.

Itt voltak a család nem sokat emlegetett történeti emlékei, dolgok, amelyekről csak egymás között beszéltek. Idegenek előtt soha. Nagyapám egy időben nálunk lakott, s valahogy kiderült, hogy három dolgot gyűlöl legjobban a világon. A grófokat, kutyákat és a papokat. Nem értettem ezt a furcsa hármasegységet. A grófokat valahogy még igen, mert emlékeztem arra, hogy amikor Jolán néni esztergomi nyaralásunkban egy távoli és előkelő, MÁV főigazgató rokona invitálására velem együtt tényleg elment a család villájába, hogyan

tüntettek el a villa hátsó fertályán lévő rokkás szobában, azzal a szigorú meghagyással, hogy ki ne mozduljunk, amíg nem kapunk rá engedélyt. Jolán néni azt mondotta, hogy Bethlen István gróf érkezett meg váratlanul öt perces látogatásra. S ő olyan nagy úr, hogy nem kerülhetünk a színe elé a család szegény, oldalági rokonaként. Az öt perc legalább másfél óra lett. Ez – gyorsan megunván a primitív rokkát – erősen próbára tette türelmemet. Így első „találkozásom" egy gróffal kellemetlen emlék maradt. A kutyákkal szembeni gyűlölködést végképpen nem értettem. Hiszen fehér spicc kutyám, a Szuli, oly okos és hű állat volt, hogy visszatalált a szag nyomán hozzánk. Pedig közben elhurcolkodtunk, a Földváryból a távoli Eötvös utcába. Szuli visszatérése másfél évvel azután történt, hogy a sintér elfogta s nem adta ki anyámnak, mert már jó pénzért eladta másnak. Nem volt bajom a papokkal sem. Első áldozó voltam, hitoktatónk Fieszl Frigyes kedves, mutatós, gyermekszerető ember. Addig fúrta a dolog az oldalamat, míg meg nem kértem nagyapát, magyarázza meg, mi az oka e számomra érthetetlen nemszeretemeknek.

A következő, hiteles, később uhroveci szlovák rokonsága által is megerősített történetet adta elő. Apja a zayugróci üveghuta munkása volt. Negyvenes évei derekán járó ember, szeretett szép feleséggel, több gyerekkel. Tisztes szegénységben, boldogan éltek. Egy szép napon a falusiak, munkások meg kistelkű parasztok észrevették, hogy a gróf kedvenc vadászkutyája, egy vizsla, megveszett. A gróf azonban nem volt hajlandó lelőni. Szerinte vizslájának kutya baja. Az emberek a plébánoshoz mentek, járjon ő közbe tekintélyével. Elutasította. Ő nem kutyaismerő, – pedig szorgalmasan vadászgatott ő is kutyáival, – menjen hozzáértőkből alakult küldöttség a grófhoz. Ez meg is történt. Felhívták figyelmét a veszélyes következményekre. A veszett eb a fertőzést követő bágyadt szakasza után agresszívvé válik, állatot, embert megtámad és a fertőzés a nyálcseppben lévő méreggel (vírussal) továbbterjed. Ám a makacs gróf úr méltóság-adta csalhatatlanságának tudatában változatlanul kötötte az ebet a karóhoz, az állat egészséges. Nos, amitől a falusiak féltek, bekövetkezett. Jóstehetség sem kellett hozzá. Dédapám munkából ment haza, esti szürkületben, amikor a veszett dög valahonnan ugatás nélkül mellette termett és a lábikrájába mart. A megmart apa menthetetlen volt. Még jó tíz évvel vagyunk Pasteur korszakalkotó felfedezése előtt, amely idejében alkalmazva immunizál. Zay gróf azonban ismert egy másik orvoslatot, feudális kiskirály mivoltában. Tudva azt, hogy éppúgy a törvény fölött áll, mint a történelmi értékelésben éppen napjainkban oly magas piedesztálra állított kiegyezési korszak egyéb feudális nagybirtokosai. Ő, aki nem volt hajlandó veszett kutyájára fegyvert emelni, most veszett kutyaként lőtte le nagyapám apját vadászfegyverével, anélkül, hogy megvárta volna a lappangási időszakot. Közben ugyanis ebe légzőszervi bénulás következtében elhullott, ami őméltóságát, élet és halál urát, a tiszteletreméltó grófot is meggyőzte végre fertőzöttségéről.

Ilyenek voltak szép hazánk hamisítatlan, vagy, hogy a dualizmus korának monista hatalmi nyelvén szóljunk, „echt und recht" feudális kiskirályai, mégpedig a polgárosulás korszakában. Ők a feudális ököljog átmentői a polgári társadalomba, ahol persze mindez leplezettebben, lehetőleg a jogi

paragrafusok megtartásával, illetve a szükségképpen sematikus és hézagos, belső ellentmondásokkal is megtűzdelt jogrendszer által lehetővé tett, paragrafusok közti bújócskával érvényesül. Ám a knock out ugyanolyan hatásos. Ráadásul a nagy amerikai demokrácia követendő példája nyomán könnyen kerülhet kézbe és sülhet el a pisztoly is. Ahogyan a Német Szövetségi Köztársaságban történt, még az egyesülés előtt, ahol Kohl kancellár egyik bensső barátja, tartományi képviselő és több nemzeti fontosságú bizottság tagja, revolverével lövöldözve, álarcban rabolt ki egy gyémántkereskedést, közpénzekből fedezett szuperluxus életmódja tátongó űrjeinek betömésére. Minthogy lebukott, kénytelen volt egyazon fegyverrel önmagával végezni. Kohl kancellár figyelemreméltó sajnálkozását így fejezte ki, mit sem törődve a szenzációhajhász, erkölcsi mértékek másokkal szembeni alkalmazására mindig kész újságírók fejlett hallásával: Szegény barátom, mindig tudtam, hogy belügyi embereink az ellenségeid. Egy percig sem töprengett el azon, hogy milyen lehet az a belügy, amely „személyi ellenségeskedésből" kergethet halálba egy gyémántrablóként rossz hírbe kevert tartományi képviselőt, vagy – a valóságnak megfelelő – Kohl szavaival ellentétes esetben, milyen tartományi képviselő és belső barát lehet a feudális várurak fegyveres útonállásait amerikanizált formában lemásoló modern demokrata, az állítólag minden szempontból erőszakmentes, jogállamiságú demokráciában? „Man muss das Leben eben nehmen, wie das Leben eben ist". (Vegyük úgy az életet, amilyen.) Így hát nem szabad elfelejteni, hogy a „felzárkózás Európához", az amerikanizált Európához való felzárkózást jelenti.

S ez a világon mindenütt, Amerikában is, számos jó „Europäer"-t ejt kétségbe, mint ezt Amerikába szakadt tudós hazánkfiai egy részén is látni, akik egy-egy Pesten rendezett tudományos ülésszakon elszörnyedve állapítják meg többek között azt, hogy a globus intellectualis bármely más táján szokatlan módon, a rendezvény egyedüli munkanyelve az amerikai-angol, vagy, hogy az amerikai pszichológiában ma túlburjánzó individuálpszichológia mintájára, hogyan szorítják háttérbe a szociálpszichológiát, hogy sok más példa helyett csak ezt a két mozzanatot ragadjam ki, annak jelzésére, hogy hazánkban számosan a túlzó kompenzáció jegyében ragaszkodnak az amerikanizált Európához, sőt a még meglévő európaiság tovább amerikanizálásához. És ezekkel a tegnapi és mai kiskirályokkal hasonlítják össze a „feudális kommunista urakat".

Nem kétséges, hogy voltak folytatói és örökösei a feudális magatartásnak az elmúlt negyven évben is. Akarnokok és harácsolók, akik a nagy lenini példából csak arra hivatkoztak őszinte egyetértéssel és lelkesedéssel, hogy Lenin is szeretett vadászni. Ám a még létező szocializmusban számuk lényegesen kisebb volt, és a kezük is jobban meg volt kötve, alulról és felülről is. A létező szocializmus – annyira létezett, amennyi az átmeneti korszakban megvalósulhatott belőle, ahol az átmeneti korszakot persze nem annak a paralogizmusnak a szemszögéből nézzük, amely gondolattalanságában még azt sem tudja, hogy az átmenet során már a történelmi új lényeges vonásainak kell előtérbe kerülniök, különben egyáltalán nem lehetne átmenet. Nos, amikor

a reálisan felfogott létező szocializmus talaján és kereteiben – különböző fokokról is kiinduló – felső kezdeményezésekre mindkét kötés meglazul, mert már és még nincs meg a szocialista demokrácia koncepciója, és az ennek megfelelő gyakorlat, akkor kezdődik rohamlépésekben annak a típusnak számszerű növekedése és kulcspozíciókba jutása, amelynek érdeke immár a létező szocializmus, az addig elért szocialista vívmányok felszámolása. A történelem – korántsem váratlan, nagyon is előre látható – iróniája, hogy céljukat elérve magukat a felszámolókat számolják fel azok az erők, amelyeknek útegyengetői és átmeneti vezetői voltak. S ez nemcsak a gorbacsovi égi szférákban, az istenek és félistenek felhő-kakukkvárában játszódik le, hanem a földi élet poros és verejtékszagú hétköznapjaiban, a közönséges halandók életében is.

Nagyapám tárgyilagos, immár nem „affektbetont" elbeszélése, amelyben az érzelmi hangsúly teljesen feloldódott és eltűnt a tárgyi igazság súlyos összefüggéseiben, engem szörnyen megrendített és hosszan foglalkoztatott. Kezdtem valamit megérteni a társadalmi összefüggések valódi természetéből. Nevezetesen az ilyen viszonyok elleni lázadás természetességét. Kivált amikor elbeszélését azzal zárta le, hogy Uhrovec lakói elkezdtek lázongani a gróf ellen. Ám az a pap, aki nem volt hajlandó segíteni a falusiaknak a gróf ellenében, most nagyon is szolgálatkészen segítette a grófot a falu népével szemben. Minthogy Zayt barbár embertelenséggel vádolták, ő a szószékről magyarázta meg, hogy tévednek. A gróf jó keresztényként, felebaráti szeretettel cselekedett, mert nem akarta, hogy szegény dédapám szenvedjen. S ez a szofisztika nem váltott ki bumeránghatást. Nem hullott vissza az ő fejére. Pedig sokan voltak, akik kifejtették az igazságot. Ha Zay időben követi tanácsukat, agyonlövi kutyáját, akkor nem kellett volna embert ölnie, s az apával együtt egy szép családot (mivel nemsokára a családanya is belehalt lelki sérülésébe) tönkretennie. A többség azonban belenyugodott isten akaratába. A vallásos belenyugvást a pap szavainál is hathatósabban segítette elő néhány, véletlenül ezidőtájt a faluba vetődött fegyveres zsandár tartósabb jelenlétének, mindenütt látható kakastollainak ékesbeszédű ténye.

Mikszáth regényeit, némi késéssel, már családtörténetünk e drámai részének ismeretében olvastam, s így fogékonyabb lélekkel fogtam fel társadalomkritikáját, mint azok az osztálytársaim, akik hibáztatták az írót, hogy Tóth Marit nem adja Noszty Ferihez feleségül. A családtörténet a társadalomkritikus Mikszáthot, Mikszáth a családtörténetet segítette komolyabban megértenem. S mindez túlvitt már a kuruckodás hangulatán és korlátolt szemhatárán. De volt még egyéb is, többek között a család múlt történetében és jelen viszonyaiban...

15.

A jelen viszonyok alapjában véve konzervatívok voltak. Főleg apám katonai hivatása miatt, ami mégiscsak kötelezte egy és másra. Lefekvés előtt egy este hallottam rosszallóan mondja anyámnak: sajnos ez az Imre megint sokat jár a szocdemek közé. Valóban, nagybátyám ebben az időben – a gazdasági világválság időszaka volt ez – politikai érdeklődésből el-el járt a szocdemek

közé. Voltaképpen nem volt benne erős a politikai véna. De volt benne osztályösztön és a Tanácsköztársaság munkáshatalmából megmaradtak a múltat idézve is a szocialista jövőt igenlő emlékek. Ifjúmunkásként élte végig a tanácshatalmat és nem nagyon nyugodott bele bukásába. Többedmagával, egy kis csoport vezetőjeként fegyvert és lőszert rejtettek el a gyárkémény egy erre alkalmas rekeszében, akkor, amikor a románok már megszállták Pestet. Valaki besúgta őket. Imre bácsit börtönbe vetették és mint főkolompost halálra is ítélték fegyverrejtegetésért. Szerencsére nem nagyon siettek a kivégzéssel. Nagyanyám szerint – mindezt ő mesélte el nekem, – azért nem volt sürgős nekik a dolog, mert a román tisztek nem annyira példát kívántak statuálni, mint inkább pénzt és értéktárgyakat szerezni, erre volt szükségük dorbézolásaikhoz. Tény, hogy nagyanyám volt az egyetlen, aki a családban nem veszítette el a fejét, hanem gyorsan és ügyesen cselekedett legkedvesebb fia, Imike megmentése érdekében. Pénzt és ékszereket szedett össze. Megkereste az illetékes román tisztet, aki a komoly ellenérték fejében hajlandó volt egy szökési komédiát megrendezni. Még azt is megígérte, már csak a saját jól felfogott érdekében is, hogy utána nem lesz komoly nyomozás. Nem is lett. Imre bácsi jó egészségben érte meg a románok kivonulását és tért vissza a munkához. Mivel a fegyverrejtegetést hazafias, románellenes tettként fogták fel, jóllehet elsődleges célja nem ez volt, azért az üzemi elöljárók napirendre tértek felette, nem bolygatták többé az ügyet.

Az osztályösztön egymagában nem elég, ha hiányoznak a tudatosan elfogadott és vallott kommunista elvek. Amikor a harmincas évek második felétől kezdve a kormányok igyekeztek – német mintára, ha nem is „nemzetiszocialisták", de – „szociálisak" lenni, s látványos érdekegyeztető testületeket hoztak létre, akkor Imre bácsi osztályösztöne, meg a kevés politikum, amit a szociáldemokráciában felszedett, nem volt elég ahhoz, hogy megakadályozza lecsúszását a horthysta vonalra. A VOGE-ban (Vasutasok Országos Gazdasági Egyesülete,) kapott valami jelentéktelen tisztséget. Múltja mindenesetre meggátolta abban, hogy szélsőségessé váljon és elfogadja a német típusú fasiszta nézeteket, az antiszemita fajmítosztól az antikommunizmusig és fegyvercsörtető szovjetellenességig. 49 után visszatért eredeti magatartásához, s a Kádár korszakban többször is figyelmeztetett arra, hogy vezető pozíciókban erőteljesen szaporodik azok száma, akik csak azt nézik, hogy Csapon mi folyik ki, azt már nem kívánják látni, hogy ugyanazon a Csapon mi minden folyik be.

Rokonságom három kommunista nézeteket valló idősebb és fiatalabb tagja közül csak az idősebb Fejér Miklós bácsi beszélt nekem arról, hogy egyszer ismét a munkások lesznek az urak ebben az országban. S hitelesség okából megmutatta tizenkilenc óta őrzött emlékplakettjét, amelynek felirata: „Vasas ne hagyd magad!" Majd ha ezt ismét megértik, és nemcsak a vasmunkások, hanem a parasztok is, akkor jobb világ lesz itt. Ha őt hallgattam és néztem, amint vastag tömött bajusza alól meggondoltan, ám gördülékenyen és ízesen, a munkásoknál elterjedt nagyvárosi préselt hangképzés kellemetlen zöngéi nélkül, bújnak elő a szavak, szívesen hittem neki, de ellenképként már többször is fölmerültek a Naszádi fivérek, pedig ők sem beszéltek préselten.

A fiatalabbak, házas emberek már maguk is, nem igen hangoztatták kommunista, marxista elveiket. Főleg azért nem, mert legalább az egyikük tagja volt az illegális pártnak, s a másiknak is lehetett pártkapcsolata. Bérmakeresztapám fiai voltak, Missik Béla, a tartalmasabb és következetesebb, az újpesti Hunnia csokoládégyár sofőrje, öccse, László, taxis. Mindketten sportklubban bokszoltak, s ez némi védelmet is jelentett számukra az állástalansággal szemben. Okosan, tájékozottan (hivatkozás nélkül érvényesítve annyit a marxizmusból, amennyit taktikailag helyesnek véltek,) beszélgettek apámmal és Józsi bácsival, a válságról, az adóterhekről, népbetegségekről, földkérdésről és egyházról. De nemcsak politikai, hanem technikai kérdésekről is, amik iránt apám is, Józsi bácsival, a műszerésszel már-már azonos szinten érdeklődött, különösen azóta hogy rádióamatőr lett, tanfolyamokat végzett, épített hangos rádiókat és morzézott is.

Béla, úgy látszik, észrevette és nem helyeselte, hogy a technikai témák engem egyáltalán nem fognak meg, már az, amit megérthettem volna belőlük, jóllehet őszintén csodáltam a beszélgetőpartnerek szakszerűségét, lankadatlan figyelmét, amivel a szakkérdéseket tárgyalták. Ez a szakszerűség, szakértelem nagyon is hatott rám formai tényezőként, matériája nélkül is. Mert a matéria tekintetében, társaimmal ellentétben, még Béla autója sem érdekelt a nálunk is kezdődő automobilizmus korában. Ennek tudattalan alapja abban a gyermekkori sokkhatásban rejlett, ami az autókkal kapcsolatban 7 éves koromban ért, Pesten a Vilmos császár (ma: Bajcsy-Zsilinszky) úton. Nagyanyámék laktak ott ekkor, s én éppen a bérház tágas kapujában álltam, kellemes érzéseknek és gondolatoknak adva át magam a szép napsütésben. Hiszen balról egy olasz fagylaltozó volt, ahol nagyanyám jóvoltából szinte naponta pompás fagylaltokat ehettem, jobbra, kissé távolabb Győző Andor nagy könyvkereskedése – azé az emberé, aki mint később megtudtam, kitűnően összeválogatott szerkesztőkkel és szerzőkkel pompás, modern lexikonokat adott ki a Technika, Irodalom, Zene tudásanyagának összefoglalásaként, s aki annyira kedvelt engem mesekönyv vásárlásaimból megismerve, hogy több könyvvel, köztük Kipling *Dzsungel könyvével* ajándékozott meg. Így hát a testi és szellemi kellemetességek légkörébe burkolódzva alig vetettem ügyet a külvilágra, amikor egy fékező autó kerekének átható csikorgása lódított ki mélázásomból és láttam, hogy a csaknem üres úttesten egy divatos kocsi fordul meg saját tengelye körül, s normális menetirányához derékszögbe kerülve nyílegyenesen felém tart fel az úttestre. Ám megdöbbenésemben mozdulni sem voltam képes, lábam szinte a földbe gyökerezett. Szerencsémre az, hogy felém tart a dermedtségből származó tévedésnek bizonyult – tőlem jobbra néhány méternyire egy kirakatablakban landolt. Emberéletben nem esett kár. De azért úgy éreztem, a halál kaszája suhintott el mellettem, mint a Pesti Hírlapból másnap kiderült, egy gróf jóvoltából, aki szeretőjének adta át a kormánykereket, pedig a nő mit sem értett a vezetéshez. A sokk hatása csak néhány év múlva tűnt el maradéktalanul, akkor amikor kedves kis szeleverdi unokaöcsém, Vlado egy meredek utcán csaknem a Bebrava folyóba gördítette nagybátyja kocsiját, és kénytelen voltam a vezető ülés mellől jobb kézzel kormányozva, bal kézzel a kéziféket behúzva megmenteni a helyzetet.

Egy havas téli este, Karácsony táján, váratlanul betoppant hozzánk Béla, kocsijából két hatalmas köteg könyvet emelve ki. Verne Gyula összes műveit. Ezzel ajándékozott meg – ifjúsága kedves könyveivel, – hogy technikai érdeklődésemet felkeltse. Kísérlete nem is maradt teljesen sikertelen. Amikor 1948-ban, majd egy évtizeddel utolsó találkozásunk után, Londonban véletlenül összeakadtunk (ő a Magyar Bokszszövetség egyik, az MKP által delegált vezetőjeként volt ott), még rövid beszélgetésünkben is megkérdezte, hogy használt-e a Verne sorozat. Akkor határozottabban adtam igenlő választ kérdésére, mint ahogyan ma adnék, amikor a technika egyik-másik területén, hogy a filozófia ezúttal kifejező tolvajnyelvén fogalmazzak, rendelkezem a funkcionális racionalitással, tehát tudom kezelni és használni az adott technikai szerkezetet, személygépkocsit, szövegszerkesztésre szolgáló computeremet, de nem rendelkezem a szubsztanciális racionalitással, mert ezek általános elméleti alapját és működési elveit ismerem ugyan, de éppen a differenciáltabb ismeretek híján, javítani, vagy átállítani nem tudom őket. A szubsztanciális racionalitás pedig az elméleti és gyakorlati ismeretek viszonylagos teljességét és alkalmazni tudását feltételezi. Különösen körültekintő válaszra intene, hogy tisztában vagyok azzal, írásomat előbb-utóbb Bandi fiam is olvassa majd, a legidősebb, családunk technika-filozófusa és gyakorló technikusa. (A TTK társadalomtudományi tanszékének kiadványaiban több tanulmánya jelent meg a computerről és társadalmi kihatásairól, arról már nem is szólva, hogy hány computert, köztük az enyémet is, szerelt össze!) És olvassa majd a legfiatalabb fiam is, a matematikus, Gábor, akinek alkalmazott matematikai kutatásai napi menüjéhez tartozik a számológép fogyasztása. Ilyen szakértő és kritikus szemek pedig könnyen láthatnák úgy, ha többet mondok a valóságnál, hogy idegen tollakkal, pávatollakkal ékeskedem, amit nagyon nem szeretnék, s amiről ők is tudják, hogy nem tartozik természetem számos gyengéje közé.

16.

Béla, sajnos, már régen nem mondhat véleményt technikai kultúrám fokáról, mert 1950-ben elvitte első infarktusa. Akadt azonban még egy ember, aki a technikát nem annyira szakmai, mint társadalmi-emberi oldaláról hozta közel hozzám, apámmal és időnként velem folytatott beszélgetéseiben. A mellettünk lévő lakásban élő családos ember, villanyszerelő, Tuka Zoltán. Lányával, Olgicával – a magamkorú gyerekek között messze a legbájosabb kislány – igen jóban voltam. Ha azt mondom, hogy Tuka bácsi mellettünk élt, erősen túlzok, mert hosszú időszakokon át nem volt otthon. A Szovjetunióban dolgozott a szakmájában.

A munkanélküliség súlyos éveiben, szovjetellenesség ide, szovjetellenesség oda, Horthyék jónak látták, hogy korlátozott számú munkást, technikust és mérnököt, akikről nehéz lett volna feltételezni, hogy a „vörös pestist" behurcolják, engedjenek ki hosszabb időre, munkát vállalni a Szovjetunióban. Már amennyire ezt öreg barátunktól, Hilvert Elektől, a faszerkezetes

konstrukciók műszaki egyetemi tanárától, az egyik egyetemi üdülőben, balatoni nyaralásunkban mi fiatal docensek megtudtuk. Elek bácsi itthoni állástalanságát a harmincas években maga is hosszabb szovjet munkavállalásra cserélte fel, tisztességes megélhetést biztosító mérnöki és tanári munkára. Jól érezte magát, még meg is nősült. Egyetlen kifogása a szovjet hatalom ellen az volt, hogy túlságosan felszabadította a nőket, akik szerinte – lehet, hogy némileg túláltalánosított saját rossz tapasztalatai alapján – hallani sem akartak semmiféle házi munkáról, főzésről vagy varrásról.

Horthy bürokráciája nem állt rugalmasabb munkaengedélyezési politikájával egyedül, mert mindkét háború előtti ötéves terv idején, amikor az általános gazdasági válság csodálatos módon éppen a Szovjetuniót kerülte el – szó sem volt akkor a válság „begyűrűzéséről" – igen sok jól képzett európai és amerikai szakmunkás és mérnök dolgozott odakint, mégpedig előzetes állami szelekció nélkül s talán kevesebb spiclivel maguk között, mint nálunk. Még fiatal, tehetséges tudósok, nagy tudományos jövő akkoriban állás- és ösztöndíjatlan városnyosai vállaltak munkát. Olyanok is amilyen az osztrák származású fizikus V. F. Weisskopf volt, aki a CERN (az Európai Atommag Kutató Központ) igazgatója lett a hatvanas években. „Németországban, Angliában, vagy Franciaországban nem kaptam volna állást, – írja önéletrajzában. – 1933-ban Szovjet-Oroszországba mentem, ahol munkát s megélhetést lehetett találni, csaknem egy évet Harkovban töltöttem ... Nem éltünk akkoriban könnyen ... Éhínségek léptek fel a mezőgazdaság kollektivizálásának zavarai miatt. De érdekes és hasznos idő volt, amit ott töltöttem." (*V. F. Weisskopf: Válogatott tanulmányok*, Bp. 1977. 28. old.)

Tuka Zoltán ugyanebben az időben, Harkovtól nem nagy távolságra, Kievben élt. Ő a másik nagyvárosban, az ukrán fővárosban semmit nem tapasztalt az éhínségekből, amelyek bizonyára vidéki területeket sújtottak. Persze nem a már Hruscsov által bedobott – esetenként nyolcszoros-tízszeres szorzóval dolgozó – csillagászati számokkal versenyezni kívánó „statisztikai adatoknak" megfelelően, amelyeket hazánkban az ismert fizikus, Németh András kezdett először népesedés statisztikai megfontolásokból bírálni, s amiket ma politikailag, világnézetileg antikommunista, ám szakmailag objektívebb orosz és amerikai statisztikusok megsemmisítő bírálat tárgyává tettek. Tuka bácsi éppenséggel jó ellátásról, az ukrán ízlésnek megfelelő kenyérféleségekről beszélt, meg arról, hogy hordókból árultak alacsony áron kaviárt, először bizonyítva be a világtörténelemben annak a mondásnak értelmetlenségét és hazugságát, hogy a paraszt gyomra nem veszi be a kaviárt. Az ő parasztból lett, szakmailag még elég alacsony szinten álló villanyszerelői bizony vidáman falták, és kinevették őt, amiért megmaradt az ukránoknál is kedvelt disznóhús fogyasztása mellett. Az ő tapasztalataival egyezett az is, amit Elek bácsi erről a témáról a Szovjetunió más térségeiről szólva mondott, hogy az általam ismert moszkvai háziasszonyokról, illetve leányaikról ne is szóljak, akik a Nagy Honvédő Háború előtti időszakot úgy emlegették, mint az orosz konyhaművészet számos lehetősége megvalósításának egyik fénykorát.

Tuka bácsi, mint az idegenben járt emberek általában, szívesen beszélt az ottani állapotokról és szokásokról. De kevés szót ejtett a forradalomról és a szovjet hatalomról. Ha egyszer-kétszer mégis csak szólt arról, hogy a forradalom nyomán új világot akarnak építeni, és erre szolgálnak az ötéves tervek, így az ország villamosítása is, mindig hozzátette, hogy nem akarják a saját elképzeléseiket ráerőltetni más népekre. Úgy tartják, hogy a forradalmat nem lehet s nem szabad exportálni. A szovjet kormány békés természetű, éppen ezért nagy gondot okoz számára Hitler hatalomra jutása, mert a német katonai terjeszkedés, a belső és külső fasiszta diktatúra eszközét s célratörő vezetőjét látják benne. Sztálint diktátornak nevezik itthon és másutt is, de a Szovjetunióban békeszerető embernek ismerik, aki el akarja kerülni egy második világháború kirobbanását. A békére már csak az új társadalom felépítése szempontjából is szüksége van. Kétségtelen, hogy nem akart agitálni bennünket. Egyszerűen arról beszélt, ami meglepő tapasztalata volt és bizonyos, hogy komolyan foglalkoztatta. A munkások új magatartásának jeleként említette azt, hogy a legzordabb hóviharban is egymással versenyezve sietnek a villanyoszlopon szerelő áramütötte, dróthozragadt társuk segítségére, a nálunk eléggé elterjedt káromkodás és vakaródzás nélkül. Mindez nagyon megkapott és szívesen álmodoztam egy békére, ember-szeretetre és baráti szolidaritásra épülő világról, nem sokat törődve sem a hozzávezető út, sem a megvalósíthatóság kérdésével. Ám az bizonyos volt számomra, hogy ebben az ország villamosításának és technikájának óriási szerepe lesz, amit a saját tapasztalatom kiválóan igazolt, mert éppen akkor vezették be a villany világítást az Eötvös utcai házba, s az addigi petróleumlámpás világításhoz képest ez nemcsak apám rádióamatőrködésének, de az én betűéhségemnek is új, minden eddiginél erősebb tápot adott.

Ért azonban egy ennél mélyebb, bár bizonyos értelemben ezt folytató hatás is, életem első külföldi utján, amire hamarabb került sor, semmint hazánk tájainak sóvárogva vágyott ékkövét, a Balatont láttam volna, hiszen gyermekkoromban csak Porrogon, Esztergomban és Cegléden jártam, második gimnazista koromban pedig a Mátrában, csupán iskolai kirándulás keretében.

III. FEJEZET
Demokratikus értékérzésem erősödése csehszlovákiai nyaralásom és hazai – konfliktusos – középiskolai pályafutásom hatására

17.

Csehszlovákiába utaztunk anyámmal, apám szlovák rokonaihoz, Banovce nad Bebravouba, a régi Trencsénbánba. Apám unokahúga, Toncsi néni élt itt. Ifjúkorukban apám és öccse egymással vetélkedve udvaroltak neki. Ő azonban a nála jelentősen idősebb, nagyon gazdag, Pecsenyánszky nevű kocsmároshoz ment férjhez. Több fiú és egy igen szemrevaló leánygyermekkel,

Klaricskoval ajándékozta meg férjét. Lányát magyar nyelvtanulás céljából előző évben hozta Pestre, majd évről évre el is küldötte – az én nem csekély bánatomra – Imre bácsi lányos házához.

E felújított rokoni kapcsolatok keretében került sor a mi látogatásunkra. Már elvégeztem a harmadik gimnáziumot, tanultabban és nyitottabb szemmel néztem a világba. A nagyméretű középkorias főtéren helyezkedett el az óriási Pecsenyánszky kocsma (két év múlva tekintélyes, éttermes szállodává változott), a tér közepén a templom, a templomban Tiso plébános, a Hitler kegyelméből létrejött Szlovák Köztársaság későbbi elnöke, aki akkor már közismert szlovák nacionalista politikus és még mindig „aranyszájú" pap is volt. Klaricskohoz hasonlóan, aki szorgalmasan tanulgatott magyarul, én is tanulgattam szlovákul (néhány szót, fordulatot, egy-két szlovák dalt – Ja szom bacsa, velmy sztari, / nye do zsijem do jari, meg a Sztari nás, sztari nás és még egy-két más is szerepelt.) De nekem csak egy nyár állt a rendelkezésemre, így sokra nem vihettem. Prokop Guszti bácsi, rokonom, a helyi szövetkezeti bolt vezetője, meggyőződött, a kommunistákkal sok mindenben szimpatizáló szociáldemokrata, mondotta is egyszer nekem: Milyen kár Dódikám, hogy nem tudsz szlovákul. Vasárnap, amikor Pecsenyánszkyék elvisznek a templomba, sokat nevethetnél plébánosunkon, felér egy jó cirkuszi bohóc mutatványával és vicceivel, mindaz amit tesz és mond. Kár, hogy sokan népvezérnek tekintik. Nem ilyen népvezérre lenne szükség. Olyan politikai vezetők kellenek, akik vezetik és nem félrevezetik a népet.

Mi gyerekek – templomba járás helyett is – szívesen jártunk le a Bebrava folyócska zsilipjéhez fürdeni, amely a Pecsenyánszky háztól két percre volt, csak egy meredek utcán kellett lefutnunk. A magas zsilip alatt és fölött is, mélyebb, úszásra alkalmas víz volt, úgyhogy a környék fiatalsága is szívesen járt ide fürdőzni és úszni. Magamkorabeli gyerekek kinevettek és csúfoltak. Tiszi szomár mondották, még a nyelvünket sem tudod megtanulni. Talán nem is tudták, hogy Pestről jövök, vagy ha tudták, az éppen nem javított volna helyzetemen. Hogy hogysem, az egyikkel tettlegességre került sor és Lojzitól ellesett verekedő stílusommal jól elkalapáltam a srácot. A többiek nem avatkoztak bele, inkább csitították társukat. Talán azért, mert látták, hogy megérkezett két unokatestvérem, Vlado, meg Oti is, s már nincs komoly erőfölényük. Nemsokára ebédre mentünk Guszti bácsiékhoz, Otival – az ő fiukkal – s én nem minden dicsekvés nélkül beszámoltam a harci eseményről. Mondd Dódikám, gondoltál te már arra, hogy hányszor is eszel húst egy héten? kérdezte kedvesen Guszti bácsi. Ugye majdnem minden nap! Ezek a szlovák srácok pedig legfeljebb hetenként egyszer. Csakugyan olyan nagy dolog ha megvered őket? Ha ők ehetnének annyit, amennyit te, és teneked kellene beérned az ő gyenge táplálékukkal, talán fordított lenne a helyzet. Igazad van, nem szép dolog, hogy csúfoltak azért, mert magyar gyerek vagy. De a nemzetiségek közötti béke és egyetértés nem alakul ki máról holnapra. S itt a magyarokat is terheli felelősség. Nemcsak Horthyék irredentizmusára gondolok, ami miatt naponta imádkozzátok az iskolában a Csonkamagyarországot. A nemzetiségi eloszlást a világháború utáni békeszerződésben nem

vették komolyan tekintetbe, vagy ha tévedek és mégis tekintetbe vették, akkor az „oszd meg és uralkodj" elve vezette őket. Marakodjanak ezek csak egymás között. Megosztva sokkal jobban kezelhetők, mintha egyesülnének. Ezt gondolták. De a dolog ma egyre veszélyesebb, és egyre rosszabbul néz ki, amikor a Hitlerrel feltámasztott nagynémet nacionalizmus egész Kelet-Európát veszélyezteti. De hagyjuk ezt, ezt még nem értheted, vette észre magát. Azt azonban megértheted, hogy a Pecsenyánszkyék mellett lakó Rosenbaumék, akiknek Editkéjével együtt játszotok, (Rosenbaum Edit a felszabadulás után tudtommal a CSEMADOK egyik ismert funkcionáriusa lett), egy olyan, öreg, nyugdíjas tanítónak adnak menedéket, aki rendszeresen járja az országot, hogy a magyarokat a szlovákok és csehek ellen uszítsa. A felvidéki zsidó családok többsége semmit sem tanult a magyarországi antiszemitizmusból. Ellensége a Csehszlovák Köztársaságnak, amely tökéletlenségei ellenére is demokratikusabb, mint a ti király nélküli királyságotok.

Guszti bácsi felfogása éppoly reveláció volt számomra a társadalomról, mint annakidején Fischer tanítómé a háborúról, csak szerencsére sokkal előkészítettebben ért. Így hát jobban meg is értettem. Csak a demokrácia elképzelése okozott nagy gondot, mert itthon alig hallottam róla. Ám a nagybátyám emlegette, de nem részletezte tökéletlenség alapján már megkonstruáltam valamiféle tökéletesebb demokráciát, olyan államalakulatot, ahol nincs óriási különbség a gazdagság és a szegénység között, és nincsen nemzetiségi viszály és gyűlölködés sem.

Ennek megfelelően teljesen tudatosan változtattam viselkedésemen a tót klapecekkel szemben. Editke segítségével ők is befogadtak. Méltányolták, amikor elénekeltem nekik a Hopsza Zsuzska szerdce moje-t, s vidáman dobáltuk egymásnak a labdát a mély vízben. Sőt, a folyócska zsilip fölötti részén néhányszor együtt úsztunk át arra a szigetre, vagy szigetnek látszó félszigetre, amelynek a szélén árnyat adó fák, a közepén benemért gyümölcsfák voltak. Ott hevertünk egy meleg napon a sziget fáinak árnyékában, amikor egy barnára sült, magas, fürdőnadrágos fiatal férfi tört ránk valahonnan belülről. Durván, harsogó igékkel az ajkán kergetett el bennünket. Társaim egy perc alatt vízbe is pattantak. Én bár értettem a dalt szövege nélkül is, hiszen szerzője elég egyértelmű hangnemben és kifejező mozgásokkal muzsikált, nem siettem elfutni. Erre aztán egyenesen nekem támadt, fokozva szörnyű rikácsolását. Sajnálom bácsi, nye viem szlovenszki vüpravaty, én magyar vagyok. Úgy, te magyar vagy, szólalt meg kifogástalan magyarsággal, akkor hát neked jobban kellene tudnod, mint ezeknek a tót bugrisoknak, hogy nem szabad megsérteni a más tulajdonát! Mostmár elfogott engem is a honfiúi indulat. Guszti bácsi intelligens okítása után szégyelltem magam, hogy egy nyilvávalóan magyar ember ekkora tahó lehet. Miközben felkészültem arra, hogy megugrok, ha ütni készül, így szóltam: Már ne is tessék haragudni. Nem tudom, mivel sértettem meg a bácsi tulajdonát, csak nem a nedves talpammal vagy az úszónadrágommal. Nálunk odahaza az elkerítetlen telkekre mindig kiírják egy táblára: „ Privátterület. Idegeneknek tilos a belépés! „ Azzal, mint aki jól végezte dolgát, belevetettem magam a vízbe. Látványosan, köszönés nélkül távoztam.

A szűkebb és tágabb rokonságban a felnőttek elég folyékonyan, Guszti bácsi és Lajko bácsi, mindketten nagyapám anyai ágának, a Prokop családnak leszármazottai, egyenesen kitűnően beszéltek magyarul. Kivételt csak az öreg Pecsenyánszky jelentett, és szerencsémre mindegyik családban a gyerekek, mert szlovákul legtöbbet a velük való társalgásból tanultam, beleértve a dalokat is. Mivel a nyelvi nehézségek áthidalhatók voltak, valamelyik tolmácsolni tudó rokonunk társaságában többször is elmentünk moziba. A három vagy négy film közül kettő szovjet film volt. Ez anyámat is, engem is szörnyen meglepett, mert itthon nemcsak, hogy nem igen játszottak szovjet filmeket, de jószerével létüket is eltitkolták. Az egyik, polgárháborús film nagyon tetszett. Főleg az a cselekménysora, amelyben a vörös katona nem lövi le legyőzött ellenfelét, bár megtehetné, az viszont az első adott pillanatban bajonettel ledöfi az otthonáról és feleségéről álmodozó csillagos katonát. Guszti bácsi, aki voltaképpen felhívta figyelmünket a szovjet filmekre, nem mulasztotta el megkérdezni tőlem, hogy tetszettek-e nekem és mi tetszett. Azt a kommentárt fűzte hozzá: látod, nálatok azt mondják, hogy a szovjet filmek olcsó propagandatákolmányok, pedig még a harcokat is humánusan tudják ábrázolni. Ha a horthysták még a szovjet filmektől is így tartanak, amelyeket pedig Nyugaton is elismernek, mennyivel jobban félnek a kommunista párttól, amelyet betiltottak és nem engedik nyíltan szerveződni. De van szociáldemokrata pártunk! - válaszoltam. Igaz, dehát a kettő nem ugyanaz... Aztán befejezetlenül hagyta gondolatát. Semmi kétség, politikailag kívánt nevelni engem, beleütközve az életkori határok problémájába, — mert elfogulatlanságból kétségtelenül jelesre vizsgáztam nála. Később azért még hozzáfűzte, szerintem a demokráciában a kommunista pártnak is szabadon kell működnie.

Ez eszembe juttatta apám rosszalló megjegyzését öccse „szociáldemokrataságáról". Eszerint nálunk még a szociáldemokrata párt is rossz és megtűrt elemnek számít. Pedig, ha Guszti bácsinak igaza van, akkor a demokráciában még a kommunista pártnak is szabadon kellene működnie. Különös emlékkép idéződött fel bennem. Újpestről mentem haza egy ködös, zavaros, téli estén, havas esőben, az Újpest-Rákospalota nagyállomás sorompóján át. Az újpesti oldalon lévő Don Bosco katolikus kollégiumban akadt dolgom egy bentlakó barátommal. A sorompón belül a vágányok között rendőr posztolt. Csendes és csaknem néptelen volt a környék. Csak egy gyengén öltözött, munkás külsejű ember ballagott előttem, kissé bizonytalan léptekkel. Nem öntött fel a garatra, legfeljebb becsiccsentett. Amikor a rendőr közelébe ért kihúzta magát és jó hangosan, dacosan rákezdte: „Fel, fel ti rabjai a földnek, / Fel, fel te éhes proletár..." Jó helyen gyújtasz rá az Internacionáléra - gondoltam magamban, mert attól tartottam, hogy a rendőr feltartóztatja és kellemetlenséget okoz neki. S a rendőr valóban el is mozdult helyéről. De nem a munkás felé, hanem tőle elfelé, igyekezve mintegy hallótávolságon kívül jutni. A munkás tovább ballagott, s látva a rendőr viselkedését, halkabbra vette a hangját és úgy énekelte végig a proletárforradalom himnuszát. Rajtam kívül már nem akadt más közönsége.

A dolog tehát jól végződött. Vagy a rendőr embersége miatt, vagy azért, mert az utolsó eligazításokon a mérsékletet és körültekintést ajánlották figyelmükbe, nehogy fokozzák az elégedetlenséget az egyszerű emberek köreiben. S most – mármint hogy az elbeszélt múlt jelenidejében – mégsem a szerencsés kimenetel jutott az eszembe, hanem az, hogy mi mindentől kell félnünk abban az országban, amely az „enyém", amelyet szeretek. Mi minden tilos itthon, ami másutt, úgy látszik, szabad. Lám, az odahaza csak becsmérelt gyáva csehek talán bátrabbak és szabadabbak, mint mi magyarok. S mindezt valahogy a munkásosztály szervezettségével hoztam kapcsolatba, amiről apám és Józsi bácsi egymásközti bizalmas beszélgetéseiben hallottam. Mert apám háborús sebesülése után, meggyógyulva, munkaképesen, legalább egy fél évet Pilsenben dolgozott, fegyvergyárban, s először tapasztalta az üzemben, hogy a szervezett munkások olyan tekintélyt biztosítanak maguknak, amilyen itthon elképzelhetetlen. Ő ezt, a szokásos áldilemmákban elfogódva az „is...is" helyett egymást kizáró „vagy...vagy"-okban gondolkodva, nem a „szocdemeknek", hanem a szakszervezeteknek tulajdonította, mert hát vagy ezek, vagy azok, vagy politikai párt, vagy érdekvédelmi szövetkezés, de a kettő együtt nem, semmiképpen sem. A bevett gondolatformák még egy olyan fogékony és értelmes ember esetében is beváltak, mint amilyen ő volt!

Mindaz, amiről beszámoltam, együttvéve volt az a szemnyitogató, gondolatserkentő, nagy élmény, amit első külföldi utam adott, s amiből nem sokkal ezután a hazai állapotokkal való másfajta összehasonlítási alapok is következtek. Nemcsak a Szovjetunió, hanem a nyugati demokráciák, Franciaország és Anglia. Érdeklődésem a társadalmi és politikai kérdések iránt megnövekedett, előítéletektől mentesebbé és elfogulatlanabbá vált. Ezt elősegítette és tudatosította cseh utam előtt és után a munkáskörnyezetben gyakran emlegetett és nem egyszer el is olvasott Grünwald Béla könyv, *A régi Magyarország*, amely a magyar feudalizmusnak egyfajta szociológiai anatómiáját adta, s amelyben meglepetésemre és gyermekes örömömre – a színes üveggyöngyöknek örvendező vademberek érezhettek ilyesmit, bár ez nem volt talmi holmi – először találkoztam határozottabb társadalomtudományi fogalmakkal.

Azért volt még szlovák nyaralásomban más is, nemcsak társadalompolitika. A trencsényi fürdők és a hegyvidék. Lajko bácsi vitt el az akkor még szerényebb külsejű, fából épült, zárt fürdőházakat is felmutató Teplicre, családilag „föröd őzni". S ugyanő a hegyek közé. Uhrovecen élt a Prokop család ősi fészkében, s ha az ősi fészek nem is hasonlított a Zay kastélyra, azért nagy, jól kiépített és modernizált L alakú paraszthá z volt. Az L rövidebb szárán húzódott fűszer és hentes boltja. A falu lakossága becsülte, mert szociális érzékével emberségesen igyekezett átsegíteni őket a hitelkiegyenlítéseknél támadt időnkénti nehézségeiken. Ottlétünk idején neki támadt nehézsége. Szerencsére nem hitelügyekben. Borjúhúsra lett volna szüksége, de borjút már nem kapott a vele szerződéses viszonyban álló parasztoktól. Fölkapott hát személy és teherautóként egyaránt használható Skodájára, s velem és segédjével az oldalán, elindult a két Fátra falvait bejárva, borjúvadászatra. Csak késő délutánra

sikerült „lőni" egyet. De addig csodálatos, festői völgyeken gurultunk át. Örökre emlékezetembe vésődött egy sem azelőtt, sem azután nem látott fantasztikus látvány. Mély völgyben meglapuló falu végén ültem, egyedül az autóban. A kis kékrefestett zsuppfedeles házak között kanyargó, sebes sodrású hegyi patak itt kiszélesedett. Tiszta vízében libák tocsogtak. A patak mellett hatalmas tölgyfa állott, mint egy falujára vigyázó őr a posztján. Egyszercsak, számomra teljesen váratlanul, a libák csoportba tömörültek, s egy hatalmas gúnár vezetésével futni kezdtek, hosszan és egyre sebesebben, egy idő után szárnyukkal is csapdosva. Aztán, mintha a természet valamelyik ősi és vad istene könyörült volna meg rajtuk, reménytelennek tűnő erőfeszítésüket teljes siker koronázta, mert hirtelen felemelkedtek a levegőbe. És már röpültek is fel és egyre feljebb. No, nem az egekig, mint őseik, de magasan föl a tölgy fölé, amely megcsúfolva-szégyenkezve nézett utánuk. Néhány száz métert szálltak még s aztán rendben leereszkedtek. Jobban elcsodálkoztam, mint öt éves koromban Porrogon azon, hogy a legelőről hazatérő tehéncsorda állatai maguktól válnak ki a faluban a csordából, mindegyik a saját portájánál. Beszámoltam a bámulatos repülésről a visszaérkező Lajko bácsinak. Mit csodálkozol, kisfiam. Ezek félvad állatok még. Állandóan a szabadban vannak. Azt eszik amit itt a természetben találnak. Ezeket nem tömik erőszakkal, kukoricával, mint a ti parasztjaitok a hízásra fogott libákat. A kukoricából itt puliszkaliszt lesz. Abból pedig többféle kása. Szinte csak ez kerül a tót paraszt gyomrába, mert ez a főtápláléka.

Kanyargós hegyi utakon, szerpentineken gurultunk végig aznap. Sötétzöld fenyveserdőkből kimagasló zord sziklaszirteket és hatalmas hegycsúcsokat csodáltam meg. Irigyelve titokban, hogy ez nem a miénk. És vonzottak a szelídebb lankájú hegyi legelők is. Szeretem az Alföldet, de ezután az út után nem mondhattam többé Petőfivel, hogy „Mit nekem te, zordon Kárpátoknak / Fenyvesekkel vadregényes tája". Ez az élmény, sok más későbbi tájélmény kezdete, volt a magva és reális alapja annak az elméleti érdeklődésemnek, amely a természeti szép társadalmi meghatározottsága vizsgálatához vezetett jó harminc esztendővel később, s amelynek elméletét esztétikám *Társadalmi életszituációk és magatartásformák tipikája és az esztétikai minőség-kategóriák* (minőség-kategóriák és nem pusztán minőségek! mint ahogyan egyes kritikusaim félreértették) című fejezetében fejtettem ki. Persze feloldva a tudomány objektivitást parancsoló közegében, amelynek lényegi vonása nem a tudós „kézjegyének" eltüntetése, hanem az, hogy az ilyen élménymagvakból kiindulva és ezeken túlmenve, megragadja mindazt, ami nem pusztán a saját személyes, hanem az emberiség életútjában lényeges az adott problémakörben. Megragadhatja annyira, amennyire ezt személyes képességei és ismeretei, valamint a kor és az általa reprezentált embercsoport történelmi életfeltételei lehetővé teszik. A többit, a problémák további felgöngyölítését, a később felmerülő új problémák megragadását nyugodtan rábízhatja az utókorra, hiszen mást már egyébként sem tehet. Nem adhat valami abszolúte abszolútat! Beérheti a relatíve abszolúttal, az abszolúte relatív helyett, – mert az első a majdnem mindent, a második a majdnem semmit jelenti.

18.

Hazaérkezve a hosszú külföldi nyaralásból tudatosan is kritikusabb szemmel kezdtem körülpillantgatni. S ehhez meglepő módon hozzásegített az a gimnázium is, amelybe jártam. Mégpedig nem is egyszerűen kritikai objektumként. A Rákospalotai Wágner Manó nyilvános reálgimnázium volt ez. Országunk egyik legrosszabb hírű intézete. Babits Mihály – ő az újpesti Könyves Kálmánban s nem a Wágnerben tanított – Kártyavár című regényében bizonyosan erre az intézményre gondol, jóllehet „újvárosi (= újpesti) magángimnáziumként" emlegeti, amikor elmondja a kávéházi tanári asztalnál forgalmazott anekdotát. A polgármester megkérdi a tanár uraktól: „Apropos, a lovamnak nem állítanának ki az urak egy bizonyítványt?" „Pardon, mi csak szamaraknak szoktunk" – hangzik a sértődött válasz.

Babits 1911/12-ben – Tomi-i száműzetése, Fogaras után – Rákospalotán lakott, annak Fót felé eső, paraszti részén („Néma falun lakom én, hol még az ebek sem ugatnak, / nem bőgnek tehenek, még a malac se visít. / Nádas eresznek alatta, topázszemű tengericső csügg. / Hószínű fal, kék árny. Csend, csak a fecske csicserg.") Egyik magyar tanárunk, negyedikben nem is mulasztotta el ezt tudtunkra adni, sőt megismertetett Babits Palotán írt versével, a Május Huszonhárom Rákospalotán kiválasztott részeivel is, köztük nyomatékkal - a forradalmat mindennek ellenére („barbárság") patetikusan igenlő magávalragadó befejezéssel.

„Jöjjön az elhazugult életre halálos igazság,
lesben az utcákon álljon a kósza halál:
minden mindegy már! zúgjon fel a tengerek alja!
hányódjon fel a genny! jöjjön a forradalom!
Jöjjön a barbárság! jöjjön legalább az igazság,
annyi hazugság és elmulatások után!
Jöjjön a lázálom, mely minden bűnt kibeszél majd:
egynek mondja: „Jogok gyáva barátja, remegj!"
Másnak: „Ajkaidon kopott szó lett a szabadság!
s szíved zsarnok volt, öklöd rossz kalapács."
Másnak: „Álnokul és önzőn fogtál kezet: íme
véres lett a kezed: moshatod a kezedet!"
Mindnek: „Félre vakult csökevény, s ti koholt ideálok!
Nem játék a világ! Látni, teremteni kell."

Babits, mint látnivaló, jó ismerője volt a polgári demokrácia negatívumainak is, amit a századforduló tisztes konzervatív kritikusai, (a szellemes francia irodalomtörténészt Émile Faguet-t vehetjük prototípusnak), akikből persze esetenként nem hiányzott a rosszhiszeműség és a történelmi békaperspektíva a polgári demokrácia megítélésében, és még inkább a maguk történelmi nézőpontjából a marxista kritikusok, széltében-hosszában feltártak már, több vonatkozásban máig tartó érvénnyel.

A tényben, amit elmondottam benne van a Kártyavárban lévő kritika jogosságának határa. Tanára válogatta, hogy szamarakat nevelt-e a rábízott gyerekekből, vagy gondolkodó embereket. A tanárokat viszont nem teljesen az igazgató válogatta, a maga virilista úriembersége (amely aligha volt a Locke esszéjében és Chesterfield leveleiben felvázolt „true born English gentleman" magyarrá vált képmása), s – állítólag – monarchikus meggyőződései szerint, hanem az olcsóbb tanerő igénye, amelyet az akkori élet, hol ilyen-olyan társadalmi terhekkel sújtott emberekkel, hol fiatal, tapasztalatlan, ámde álláslehetőségeikkel joggal elégedetlen alig végzett tanárokkal elégített ki.

Az említett, Babitsot ismertető magyar tanárom, – akitől én, az olvasó és irodalommal törődő legényke először kaptam állandóan jelest magyar nyelv és irodalomból, korábbi tanárom sorozatos jó-i után, – dr. Kiss Béla volt, aki a Tanácsköztársaság idején valami szakszervezeti szerepet vállalt, s ezért 1930-ig rendőri ellenőrzés alatt állott, továbbá el volt tiltva attól, hogy állami iskolában tanítson. (Ma, amikor azok, akik Justitia istenasszony álarca mögé bújva, az Alkotmánybíróság valóban jogállamhoz méltó határozata ellen fondorkodnak, eleven példáját adva annak, hogy mit értenek ők demokrácián és jogállamon, nemcsak kitűnő tanári és igazgatási erőket sodornak veszélybe, de ilyen és ehhez hasonló intézkedéseik törvénybe iktatását is el kívánják érni. Én végtelenül örültem, amikor 1958-ban miniszterhelyettességem idején, Kiss Béla valami apró, mindenképpen jogos kérelmének tehettem eleget s személyesen is találkoztam vele. Szorgalmas és odaadó, egyben invenciózus munkása volt a szocialista tanügynek.)

Volt egy másik Kiss, a matematikus dr. Kiss Kázmér, korábban piarista pap és gimnáziumi tanár. Mivel rájött arra, hogy a papi hivatás nem az ő kenyere, levetette reverendáját. Attól kezdve nemcsak egyházi iskolában nem taníthatott, de államiban sem. Hiába maradt templomjáró katolikus. Ők ketten – mint barátjuktól, hegedűtanáromtól, Kósa Zoltántól hallottam, – elégedettek voltak a Wágnertől kapott fizetéssel.

A másik típus, a fiatal tanárok már kevésbé. Ezek egyike volt Lutter Tibor, az Eötvös Kollégium későbbi igazgatója, akinek barátjával és belső titkos tanácsosával, Lakatos Imrével – ő a hatvanas években a London School of Economics professzora lett – közösen kitervelt és megvalósított manipulációi és intrikái, nagy mértékben hozzájárultak a magyar École Normale Supérieure – mindenképpen ostobának tekintendő – megszüntetéséhez, jóllehet Révai József ellenezte a nemcsak nagynevű és múltú, de valóban nagyérdemű intézmény megszüntetését.

Találkozásunk Lutterrel rosszul kezdődött. A tízperces szünetben odalépett hozzám s valami apró vétségemért agresszíven és indulatosan – ebbe éppúgy belejátszott kellemetlen természete, mint „kocai" mivolta – leszidott. Én léleknyugalommal visszategezve őt, egyszer s mindenkorra kikértem magamnak ezt a hangot, mivel alsósként sem voltam a felsősöktől ehhez a hangnemhez szokva. A nyurga, angolosan könnyedén és lezseren öltözött fiatalemberben hetedikes vagy nyolcadikos diákot láttam, – külleme alapján nem is teljesen jogtalanul. Még jobban begurult. Rámparancsolt, hogy a következő

szünetben jelentkezzem Wágner igazgató úr szobájában, azzal, hogy én vagyok az a tanuló, aki Lutter tanár úr intését szemtelenül semmibe vettem. Így is történt. Ám nem voltam túlságosan meglepve, amikor az igazgató kérdéseire előadva az ügyet, hiteles leírását adva tévedésem okának, Lutter küllemének, azt vettem észre, hogy a félelmetes, hatalmas termetű, inkább nehézsúlyú sportolóra, mint tanáremberre emlékeztető Aurél, aki recsegő, nyers hangján – valami gégebaja volt – általában csak „Te kutya", „Ti kutyák"-nak szólította alsós diákjait, most a szigor leple alatt is alig tudja visszafojtani kitörni készülő hahotáját. S azzal a bölcs intelemmel enged el, hogy máskor jobban vigyázz fiam, hogy kivel és hogyan beszélsz. Nyilván örült – és vele örült a tanári kar nagy része is, – hogy az angolosra és nem a nálunk megszokott német mintájúra szabott, számukra tehát idegenes fiatal tanár, ilyen nevetséges helyzetbe hozta magát nagyképűségével és erőltetett szigorával. A tanári kar életének is megvannak az apró örömei, köztudomásúan ezek közé tartozik az apróbb kollegiális káröröm, a dii minores gentium (a népek kisebb istenei) egymásközti és a főistenhez, a Jupiter tonanshoz való viszonyában. Esetem szerencsére ezek közé tartozott.

A főisten, Aurelius tonans, recsegő mennydörgése, óriási termete, kápláni modora („kutyák"!) ellenére, nem volt pofozkodó. Ezt nem örökölte atyjától, az iskolaalapító Manótól, akit a Kártyavár átkeresztelten így ír le: „Ez a vastag úr, híres pofozó különben, Kárász Gábor, az újvárosi magángimnázium tulajdonosa... lenézi a szegény tanítókat." Aurél, az atyjának szentelt kultusz ellenére, akit, amikor csak tehette, a magyar közoktatás úttörőjeként emlegetett, igyekezett megszabadulni némely rámaradt atyai tehertől. Csökött vadszamarak nem kaphattak már olyan egyszerűen érettségi bizonyítványt, a csordától elbitangoló ökrök meg egyáltalán nem. Volt példa a kibuktatásra. Az érettségi bizonyítványhoz vezető szamárhíd nála a bennlakás volt a gimnázium konviktusában. Itt aztán mindegy volt, hogy a jól fizető konviktor milyen állatfajhoz tartozott. Ami nemcsak az intézmény respektusán javított valamit, de különb üzletnek is bizonyult. Tény, hogy az ócska, szétszórt, földszintes házcsoportból, amit az igazgató bérelt, harmadikos koromra – ha nem is a felszabadulás utáni mértékkel mérve, mint nemrégiben tett rákospalotai látogatásom alkalmával meggyőződtem róla – szép, egy tömbből álló, többemeletes, sajáttulajdonú iskolaépület lett.

Ezenkívül igyekezett német plundrája fölé magyar mentét borítani. Az új épületbe költözéssel egyidőben kapott nemesi előnevet. Wagner Aurél helyett immár Negyedi Wagner Aurél igazgatói aláírás díszelgett Tanulmányi Értesítőmben. Atyja, az ájtatos Manó megkövetelte németes drillt és Schulmeisteri oktatásmódot nagyobb szabadság váltotta fel diákok és tanárok számára. Viszonya tanáraihoz (egyébként jó barátai, Ceglédy és Szittyai, volt tanítóim tanúsíthatnák: a Babits emlegette tanítókhoz is) kollegiális volt. A tanárok a mindenütt megkövetelt ideológiai keretekben a saját belátásuk szerint oktathattak. Ő maga – csak helyettesítésekből ismerem módszerét, mert szerencsémre nem tanított – történelemóráin az európai királyi és fejedelmi házak rokonsági viszonyait írta föl a táblára s ha történetesen későbbi időpontban

ismét helyettesített, ennek ismeretét kíméletlenül megkövetelte. Benemavatkozási politikája, a „laisser faire, laisser passer", érdeklődés nélküliségből és nem a tolerancia elveiből táplálkozott.

Ez azonban mindenképpen jó volt arra, hogy – ha szabad a problémajelzés kedvéért még egyszer leírnom, amit egyszer már leírtam, s aminek érzékeltetésére még majd bizonyára sort kell kerítenem, – a pedagógiai Erosszal megvert és megáldott tanárok, akik persze nagyon sokan nem voltak, de mégiscsak akadtak, komoly emberformáló munkát végezzenek. Ne csak ismeretanyagot adjanak át, ami pedig jól végezve nem kis didaktikai tett, hanem neveljenek is, magatartásra, emberségre, értelmes elveken épülő életre. Ez az igazi tanártípus legértékesebb megkülönböztető jegye. – Legalább is akkor, ha nem a saját maga kicsinyített képe-mását kívánja viszontlátni a rábízott tanulókban, hanem mindegyikben – már amennyire ez adott iskolai viszonyok között megvalósítható – megérzi és meglátja az egyéni létlehetőségeket és úgy neveli szocializált személyiségekké őket, hogy közben legjobb egyéni lehetőségeik megkeresését és megvalósulását segíti elő.

19.

A kisvárosnak, még ha Pest közelségében fekszik is, számos hátrányos oldala mellett mindenképpen megvan, vagy legalábbis megvolt – mert ugye manapság minden másképpen van, csak az emberek egyelőre nem születnek még a létfenntartási lehetőségek kiszagolása szempontjából fölöttébb kívánatos három orral! – az az előnyös vonása, hogy a talmi és valódi értékek, féltehetségek, tehetségek és zsenik kavalkádját nem vonultathatja fel a napi rivaldafényben új és új összetételben és rangsorolásban a szenzációhajhászás kedvéért. Így ha anyagilag nem is, de erkölcsileg jobban megbecsüli és elismeri valódi értékeit. Ilyen elismerés és megbecsülés övezte a már emlegetett Kiss Béla mellett, Galla Endrét és Kiss Kázmért.

Galla lucidus magyarázatai keltették fel bennem először a matematikai evidencia, a clare et distincte élményét, az elemi geometria valamelyik mutatós tételével kapcsolatban. S ő javasolta rajzkészségem kifejlesztését is. Hogy mennyire nem vaskalaposan, hanem eleven didaktikai felfogással oktatott, arra jellemző, hogy gyorsan észrevette: kezdeti szorgalmam után kerülöm a külön rajzórákat. Meg is kérdezte ennek az okát. Úgy érzem, válaszoltam, elsajátítottam már azt a technikát, amivel a kezdőcsoport bajlódik még, s az érdekelne, amivel a haladók foglalkoznak technikai és tematikus feladataikban. Sokan bizonyára elutasították volna ezt a fokozatosság nevében, s tovább festegethettem volna vízfestékkel a ceruzával kirajzolt zárt formákat, olymódon, – ez volt a tulajdonképpeni probléma, – hogy a színezés ne legyen foltos. Galla azonban azt mondotta: lehet, hogy igazad van, tegyünk próbát. És már át is tett a haladók közé. Amikor pedig sikerrel abszolváltam a feladatot, kijelentette, érdemes volna komolyan dolgoznod, s esetleg hivatásként is a képzőművészetet választanod. Én mától fogva ingyen oktatlak majd. Nemsokára kiállítást rendezett képeiből, ami fokozta kedvemet a képírás iránt. Ma

már töredék-emlékek alapján nem szólhatok hozzá művei esztétikai értékeléséhez. Egy képe azonban, és valamit ez is jelent! több, mint fél évszázad után is él még bennem: feleségéről festett portréja. Olaj vagy olajtempera, amely az impresszionista könnyedséget egyesítette szervesen egy konstruktivista, racionális, a merő látványon túlmutató festői tárgyiassággal. Ezt akkor is éreztem, de kimondani nem tudtam. Ma ki tudom mondani, de kevésbé érzem át az élmény távolisága miatt. Egyébként Galla is buzgó és koncepciózus munkatársa lett a magyar szocialista tanügynek, hosszabb ideig dolgozott a Művelődésügyi Minisztériumban.

Kiss Kazi – hegedűtanárom nevezte így, akivel időnként együtt duetteztek, – felszabadulás utáni sorsáról nem tudok semmit. Annyi azonban bizonyos, hogy igazi tanár és – mint a továbbiakból kitűnik – meggyőződött antifasiszta volt. Azok az órái a legemlékezetesebbek, amelyeken magyarázott, sőt – egyetemi tanári allűrök nélkül - előadott, a jó átlag felfogóképességére orientálódva, anélkül, hogy a többit cserbenhagyta volna. Az utóbbiak kapták az előrebocsátott röviden, tömören és ezért memorizálhatóan összefoglalt végeredményt, amely mindig érthetőbb volt, mint a különben jól megírt – ha emlékezetem nem csal – Beke Manó-féle tankönyv. Az előbbiek a végeredményhez, tételhez felvezető utat, a bizonyítást, amelynél azonban nem egyszer szélesebb horizontot is elénk tárt. Így az elsőfokú, egy és többismeretlenes egyenletek és egyenlet rendszerek megoldásánál kitekintést adott a lineáris formák algebrai elméletére. Már egyetemi docens voltam, amikor a nagy francia matematikus, többek között az École Normale Supérieure tanára és tiszteletbeli igazgatója, Emile Borel, (tengerészeti miniszter volt, mielőtt a kollaboráns Vichy kormány 1940-ben letartóztatta,) csodálatos didaktikai képességekkel megírt, a felsőbb matematika központi problémáiba bevezető előadásainak egyikét olvasgattam, a *Principes d'algebre et d'analyse*-t (1924). (Előadásai az általa szerkesztett, a szó magasrendű értelmében vett tudománynépszerűsítő sorozatban jelentek meg, A természettudományos nevelés könyvtárában, *Bibliotheque d'éducation par la science* -ban.) Ebben sokkal részletesebben ugyanezt az átmenetet találtam meg a lineáris formákra. Lehet, hogy Kazi ismerte is, ami természetesen semmit nem von le didaktikai érdeméből.

Franciás műveltségű ember volt. Érdekelte a matematika filozófiája és kiválóan le is fordította Henri Poincaré: *La valeur de la science*, A tudomány értéke című kötetét, rövid „hommage"-zsal és a legszükségesebb életrajzi adatokkal ellátva. A Pfeifer kiadó jelentette meg 1924-ben, a Kornis Gyula szerkesztette *Filozófiai Könyvtár* 7. köteteként. Később, amikor én már más gimnáziumba jártam, lefordította Einstein Infelddel közösen írt könyvét, a *The Evolution of Physics*-t, tőle vagy a kiadótól származó?, blickfangos címmel: *Hogyan lett a fizika nagyhatalom?*

A filozófus Kazi többünk érdeklődését is felkeltette. Nem is kellett filozófiáról beszélnie. Nem is nagyon volt hajlandó! „Bú becce!" - mondotta jóindulatú ironizáló stílusában. Előbb a matematikát tanuld, aztán lehet csak szó filozófiáról. Lantos Jenci, Mikla Béci és én – lehet, hogy a sorrend fordított volt, – ragaszkodtunk ahhoz, hogy megismerjük a Poincaré könyvet. Sikerült is

megszereznünk egy távoli, újpesti kölcsönkönyvtárból. Egyikünk sem értett belőle sokat. Matematikai felkészültségünk sem volt elég, filozófiaival meg végképpen nem rendelkeztünk. De az első részből – csak a magam nevében beszélhetek – bizonyos problémákat megértettem, a matematikai tudományok címűből. Hogy a matematikai gondolkodás a szemléletesség és a szemléleti tartalomtól kiürült absztrakció szélső pólusai között mozog, ami Poincaré szerint két külön matematikus típusban testesül meg, felidézte bennem, hogy a Galla óráin az első matematikai evidenciáim már csak az elemi geometria miatt is „intuitívak" voltak, viszont Kiss Kazi óráin az absztrakció dominált. Úgy éreztem, itt érdekes és fontos problémák vannak, amik az én képzőművészeti érdeklődésemet is közelről érintik. Ezt csak megerősítette a kötet térfogalomról és térdimenziókról szóló két tanulmánya. Így már nem is zavart olyan borzasztóan, hogy egyelőre – mert így fogtam fel a dolgot, hogy egyelőre, hiszen lesz még itt folytatás! – sok mindent nem értek a részletekből. A második részt egyáltalán nem értettem, – a fizikai tudományokról szólt és fizikát csak hetedikben, nyolcadikban tanultunk. A harmadik részt – a tudomány objektív értéke – értettem, de nem értettem vele egyet. Hogy a gondolat csak önmagát, a gondolatot ismeri meg, hogy a geológiából azt a tanulságot kell levonni, hogy „az élet csak rövid jelenet (ma rábeszélném a fordítót az eredetiben szereplő epizód szó meghagyására!) a halál két örökkévalósága között és hogy még e jelenetben is az öntudatos gondolat nem hosszabb, nem tart tovább egy pillanatnál" – mindezt értettem, de egyetérteni nem tudtam vele, mert rettenetesen idegen volt tőlem.

Úgy éreztem és nemcsak éreztem, hanem ki is mondottam beszélgetéseinkben, hogy ez a szellemileg jóllakottak felfogása, azoké, akik kezdenek megcsömörleni attól, amit nap mint nap bőségesen fogyasztanak. De úgy éreztem, hogy sokan vagyunk, akik éheznek a kultúrára és csak nagy erőfeszítéssel jutnak hozzá. Elég probléma halmozódott föl már bennem ahhoz, hogy ezekre keressek válaszokat. S hittem abban, hogy a művészet és tudomány, igen, mindenekelőtt a tudomány, nem mindenre, de sok mindenre választ tud adni, ami engem foglalkoztat, s ami sok-sok ember problémája, jóllehet a problémát, mint életkérdést még nem is tudatosította magában. Ezért nem tetszett ennek a nagy matematikusnak, szellemes gondolkodónak és hatásos írónak, az az esztétikailag értékes könyvzáró mondata sem: „A gondolat csupán egy fölvillanás a hosszú éjszaka közepében." Pedig Poincaré akkor még hozzátette ehhez azt, amit ma sokan, túlontúl is sokan, nem tennének hozzá: „De ez a fölvillanás, ez a minden!"

Okulva azon, amit lakásunk, illetve egy hatalmas ország villannyal való ellátása nemrégiben számomra jelentett, én a szellemet különböző erősségű villanylámpák fényének fogtam fel, amelyeket célkitűzéseinknek megfelelően használunk, külön - külön, vagy ha kell, együtt, s annál szebb és jobb minden, mennél több ilyen lámpa áll a rendelkezésünkre. Petőfivel nevezhettem volna ezt a szellem napvilágának és két évvel később – Széchenyivel foglalkozva – neveztem is a kiművelt emberfők sokaságának. Így hát nem értettem egyet Poincarénál azzal sem, hogy a matematikában a legfőbb dolog

a tételek és elméletek közelebbről nem definiált – ahogy ma látom, nagyon átgondolatlanul kifejtett – „szépsége". Bár komolyan cáfolni nem tudtam és a tudomány egészére alkalmazva még hosszan visszatérő problémákat okozott. Egyfelől azt, hogy mi hát akkor a különbség a művészet és a tudomány között? Másfelől úgy gondolkodtam, vagy talán csak képzelegtem erről: ha a szépség valóban ilyen egyetemes mérték, akkor bele kell tartoznia ebbe az emberi élet szebbé tételének is?!

Végül is a filozófiával való első komolyabb találkozás termékenynek bizonyult. A tudományhoz való odafordulás igazi kezdetét jelentette. Pontosabban a filozófiához, mint tudományhoz való odafordulást, hiszen nem csupán és nem is elsősorban a filozófia kezdett igen intenzíven érdekelni.

20.

Közben a történelmi időjárás zordabbá vált. Hitler németországi győzelmének megvolt a maga visszhangja az iskola falain belül is. Egyik tanárunk, az angol, a hitleristák revánsvágyából következő háborús veszélyt emlegette, szerinte a nagy nyugati demokráciákat, Angliát és Franciaországot fogja megtámadni. Német tanárunk, névrokonom, Szigeti Vilmos, – aki hosszan élt Berlinben, itthon pedig Komjádinak segített nagy nyelvtudásával a magyar vízipóló válogatott nemzetközi menedzselésében, – a német fasiszták antiszemitizmusáról beszélt, zsidóverésekről, a zsidók gazdasági kiszorításáról és tönkretételéről az üzleti életben, kényszerű kivándorlásukról. Mindenről, csak a koncentrációs táborokról nem. Még osztályunk néhány „zsidózós" gyereke körében is nagy volt a felháborodás, bár volt olyan is, akinél ez pusztán műfelháborodásnak hatott.

Másfelől a magyar kormány erősítette „népiesch" tevékenységét. Vezető emberek és előkelőségek kezdtek kilátogatni a városba. A találkozó a Bocskay úti nagy épületben, a polgári iskolában történt. Itt láttam Gömböst, akit a vicclapok nyomán szívesen nevezgettünk Gömbölininek. És egy más alkalommal a kormányzó feleségét. Mindkét esetben az épületen kívüli sorfalban állva egészen közelről láttam őket elhaladtukban. Az első gömbölyű fejével, sötét arcbőrével, sötét ruházatával és fekete kalapjával lepett meg; valahogy kriptaszaga volt. A másik hervatag szépasszony, erőltetetten kedveskedő arckifejezéssel, számomra ismeretlen, addig soha nem látott jó ízléssel öltözve. S mindez – és sok egyéb, mint nagybátyám „visszafejlődését" említve ezt már jeleztem, – nem volt hatástalan.

Ám a tanári kar demokratikus elemeiben mocorogott már az ellenállás, és hatásosabb formában is kialakult. Főleg, amikor a korszellem kezdett benyomulni az iskolába, jelesül és elsősorban egy új, katolikus hitoktató személyében, aki aligha állt egyedül a tanári karban. Biztos, hogy az egyik tornatanárban szilárd szövetségesre talált.

Aligha véletlen, hogy az a két tekintélyes ember vállalta magára a demokratikus ellenállásban a kezdeményezést, aki nagy megbecsülésnek örvendett városszerte. Kiss Béla, a volt kommunista (nála, mint tőle tudom, ebben az

időben nem volt és nem is lehetett szó semmiféle pártkapcsolatról), és Kiss Kázmér, a volt piarista (aki mint említettem, reverendáját levetve is megőrizte vallásosságát, jóllehet filozófiailag enyhe, humanisztikus, nem holmi cinikus színezetű szkepszis jellemezte). Nem tudtunk és ma sem tudok semmi biztosat a tanári kar belső vitáiról. A Kiss elvtárssal folytatott beszélgetésnek hivatali elfoglaltságom váratlanul véget vetett s így nem kérdezhettem meg mindazt, amit tudni szerettem volna. Feltételezésem szerint az új hitoktató dr. Nagy József – lehet, hogy elfogult vagyok, mert jelenléte rám nézve rossz következményekkel járt – vakbuzgósága élezte ki a helyzetet. Nemrég tért haza Bécsből, a Pazmaneum papneveldéjéből, amely akkortájt újfajta rajt bocsátott ki. Szenvedélyes, barokk képek lendületét utánzó térítő típust, amely nem ismert sem mérsékletet, sem mértéket. Még hagyján, ha csak a vallásban lett volna így, de dr. Nagynál és szépszámú társánál ez a „nemzeti szocializmus" egyháziassággal összebékített felfogásával is kiegészült, annak ellenére, hogy az osztrák egyházban éltek erős antifasiszta tendenciák.

A két Kiss közös elhatározásra jutott. Együtt mennek ki Németországba és egyesült erővel vizsgálják meg a Hitler létrehozta állapotokat, már amennyire ezt a körülmények engedik, és hazatérve beszámolnak tapasztalataik eredményéről. Programjukba vették, hogy tudományos elfogulatlansággal, objektíven járnak el. S programjukat – jó propagandistaként – meg is hirdették. Sokfelé jártak és sokfelé beszéltek róla, egymástól függetlenül, meg együtt is. Diákjaikat is tájékoztatták. Olyanok voltak, mint két viking harcos, akik eskübarátságot, véd- és dacszövetséget fogadtak egymás támogatására. Ám ellentétben a viking harcosok gyakran kétes célú összefogásával, a magyar „Schwurbruder"-ek szövetsége feltétlenül jó ügyet szolgált, egymás kiegészítését az objektív megfigyelés és hiteles közlés közös munkájában.

Németországi tapasztalataik eredménye lesújtó volt. És ezt itthon hűen el is mondották. A rendszer javára írták, hogy igyekezett leküzdeni a munkanélküliséget. Ám ennek két főeszköze problematikus: a hatalmas közmunkák és a fegyverkezés – magyarázták – egyfelől minimális béreket jelent, másfelől háborús célokat takar. Az Autobahnok az elitcsapatok gyors átdobását segítik a döntő helyekre, a népautók, a VW-k, amelyeket a jólszituált középréteg vesz és nem a nép, kiváló, magánszemélyek által megfizetett tiszti kocsikká válnak mozgósítás esetén. Mindennek döntő eszmei alapja a faji magasabbrendűség reakciós ideológiája. Hiába beszélnek arról, hogy a társadalmi csoportok szerinti osztályozás – ezen kimondatlanul is az osztályszempontot értették – ugyanolyan megbélyegző megkülönböztetés ember és ember között, mint a faji. A biológiai faj állítólag örök, megváltozhatatlan természeti adottság, valaki vagy a felsőbbrendű fajba tartozik vagy nem, és akkor a nemzeti szocializmus Németországában jaj neki. A társadalmi csoportba tartozás viszont történelmileg létrejövő és változó, múló karakter, nem „character indelibilis". Ezek között tehát megvan az átjárás és megvan a strukturális változás lehetősége is, amit a mitikus-misztikus faji felfogás kizár. Megerősítették Szigeti Vilmos értesüléseit a zsidók szörnyű helyzetéről, sőt már hallottak valamit a koncentrációs táborokról is, de erről közelebbit nem tudnak. Valahogy így adták elő a

dolgokat, nem feledkezve meg a könyvégetésekről, a fanatizálódásról, az eszmei, a szólás- és vallásszabadság hiányáról, mellyel a nyugati demokráciákat állították szembe. De szerepelt a szovjet tervezés is némi analógiában a jobban előtérbe kerülő New Deallel. Nem kívánok részletekbe menni. Akkor sokan éreztük úgy, hogy a két Kiss – nagy ember. És aligha tévedtünk.

Az emberi nagyság mértéke nem lehet pusztán a világtörténeti tett, a nagy hősök cselekedete, mint az angolszász konzervatívok és politikai romantikusok heroe-worshipjében. (Az amerikai demokrácia érzületében és tudatában, megvan persze ennek az ellenkezője is, a „kisemberek hősiessége", amit Longfellow így énekelt ki: „In the world's broad field of battle,/ In the bivouac of life, / Be not like dumb driven cattle, / Be a hero in the strife." Magyarul és prózában: A világ széles csataterén, / Az élet kényszertáboraiban, / Ne űzött, némán tűrő baromhoz légy hasonló, / Legyél te hős a küzdelemben".) Még Hegel is tévedett, amikor az újat alkotó világtörténelmi egyéniségek mellé csak a történeti folyamatot fenntartó egyéneket állította oda, bár őket legalább nem az űzött és tűrő barom szerepében. Az emberi nagyság mértéke az, hogy egy adott csoporton belül képes-e felismerni az össztársadalmi viszonyok előremutató dinamikájának megfelelő friss kérdéseket a maguk szféraspecifikus formájában. Vállalja-e ezeket a tehetetlenség és a tudatosan szembenálló erők ármánykodása ellenére, lehetőleg úgy, bár ez a lehetőség nincs mindig megadva, hogy minél több embert tudjon csatasorba állítani a jó ügy érdekében. Így tehát a történelmi jelentőség különböző intenzitásfokain álló emberi nagysággal, nagy emberekkel, találkozunk az élet minden területén. Ami így érvényes az egyes emberre, az több vonatkozásban másképpen érvényes a már létrejött tömegmozgalmakra, a kollektív (a „jogi") személyiségekre. De erről a maga helyén kell szólnunk, nem itt.

21.

Az ellenpárt nem nyugodott bele vereségébe. Vezére, Dr. Nagy tisztelendő, azt a stratégiát alkalmazta, hogy széles átkaroló mozdulatot próbált tenni a hit területén. Ha itt sikereket ér el, biztosítottabb pozícióból nyomulhat előre a politikai kérdések felé. Ettől kezdve senki sem volt elég jó katolikus neki, semmi sem ment elég jól a templomlátogatás és egyéb egyházi követelmények teljesítésében. Nekem azonban – ha emlékezetem nem csal – már korábban, még irritált állapota előtt, meggyűlt a bajom vele.

Soha nem volt gondom korábban hitoktatóimmal, vagy akár a vallással. Általában megtanultuk, amit meg kellett tanulni, és különösebb hitbuzgalom nélkül teljesítettük azt, amit kellett, például a lelkigyakorlatokat. Önként és örömmel ministráltunk is. Ám nálam egy kis hiba itt azért becsúszott. Mikor első ízben bízták rám hajnali misén a csengőt, eggyel többször ráztam meg a kelleténél. Ez elszomorított, mert úgy éreztem, hogy a hívők most miattam nem részesültek teljes értékű lelki malasztban. A mise celebrálása után a sekrestyében átöltöző pap – ízes beszédű, vöröshajú, szeplősképű, alighanem paraszti származású fiatalember, – észrevette lehangoltságomat; kérésére

megadtam a kívánt felvilágosítást. Vigasztalni kezdett. Valóban hibát követtél el, mert a liturgia előírásait pontosan kell teljesíteni. De azért nem olyan súlyosat, mint te gondolod. Kinek milyen épülésére szolgál a mise, az elsősorban az ő őszinte lelki részvételén és áhítatán múlik. Áhítatos ember még a te hibás csengetésedből is az égi bárány csengőjének csilingelését hallja. Szavai megvigasztaltak. A kisebb-nagyobb formai hiba bizonyára nem árt az őszintén átélt tartalomnak.

De volt egy komolyabb konfliktusom is, ami mégis teljes megnyugvásomra zárult le. Történetesen nem készültem a feladott bibliai történetekből, derék hitoktatónkhoz, Nagy József elődjéhez, Fieszlhöz. A tisztelendő úrnak valami hosszabb írásos munkát kellett elvégeznie sietve, s a tanári asztalnál ülve, oda se nagyon figyelve feleltetett. Váratlanul engem szólított fel, hogy folytassam. Zavarba jöttem. Azt sem tudtam, hol kellene folytatnom, és azt sem, hogy hogyan. Nem így az előttem ülő Róka Rudi, akinek a „nomen est omen" mondás cáfolataként olyan ártatlan képe volt, mintha kettőig sem tudna számolni. Valójában a név ült és állt, mert nála nagyobb huncutot keresve sem lehetett találni az osztályban. Most is azonnal átlátta, mit kell tenni. Hittankönyvében megjelölte, honnan is kell folytatnom, majd a könyvet kabátja gallérja alá illesztette, én pedig mostmár megnyugodva kezdtem folytatni, azaz olvasni a szöveget. A lap végéhez közeledve idegesen súgtam oda Rudinak, mi lesz, fordítsatok már. Nem kellett fordítani, mert Rudi padszomszéda nyomon követte szószerinti előadásomat. Átadta Rudinak a megfelelő helyen kinyitott könyvet, Rudi ezt cserélte fel a sajátjával s mostmár maga követte nyomon ékes feleletemet. Fieszl időnként felnézett ugyan, de nem vett észre semmit. Minden rendben zajlott volna le, ha fel nem ébred esztétikai érzékem. Felébredt. Groteszkül komikusnak találtam, hogy én, aki semmit sem készültem, most mégis nagyszerűen felelek, pedig a valóság teljes ellentétben áll a látszattal. Rudiék fegyelmezetten ülnek, miközben minden iskolai rendszabály ellen vétenek. Groteszk helyzet ez, s mint ilyen nyomasztó. Tele abszurd ellentmondásokkal. A színes kulissza eltakarja a rút valóságot. Lelkiismeretem, amint ezt a groteszk helyzetet kezdtem átérezni, egyre jobban berzenkedett. Magamat már csak társaim miatt sem adhatom föl. A kuncogásnevetés vágya ébredt föl bennem. Ez véget vet a csalásnak, az elleplezettet leleplezi. És ellenállhatatlan erővel tört ki belőlem a felszabadító nevetés, amely az önmagam leleplezését jelentette, annak minden vészes következményével. A tisztelendő fölriadt munkájából. Fölpattant a katedra mellől. Váratlanul hozzánk lépett a padsorok közt (középen, három padnyira voltunk csak a katedrától) meglátta Rudi kabátgallérja mögött a könyvet, azonnal tisztába jött a helyzettel. Szelídsége és jóindulata ellenére (vagy éppen azért, csalódottsága okán) dühbe gurult. Hát így éltek vissza ti csibészek az én jóhiszeműségemmel! – kiáltotta. Erkölcsi leckében részesített bennünket, amit nagyon is megérdemeltünk. Majd nekem szentelve minden figyelmét, megátalkodott fickónak nevezett, aki még nevetni is tud az alávaló csaláson. Egyben tévedett. Jó ízlése tiltotta neki, hogy kimondja, de biztosan azt hitte, hogy én valójában őt nevettem ki, bárgyú alakként. Én azonban egyáltalán

nem tartottam őt bárgyúnak. S nem rajta nevettem, hanem az egész helyzet groteszk-komikumán, amit éppen ébredező lelkiismeretem miatt kutyaszorítóba jutva sem elviselni, sem más módon megoldani nem tudtam. Dehát egyáltalán nem voltam még intellektuálisan abban a helyzetben, hogy mindezt kifejezzem. Annyit tudtam csak kinyögni, hogy nevetésem semmiképpen sem volt rosszindulatú.

Kijelentésem meglepte – ezt láttam rajta – és alighanem elgondolkoztatta. Mindenesetre úrrá lett haragján. A Lutterrel való szcéna után azt vártam, hogy legalább is az igazgatóhoz küld. Csak most nem néztem a dolog elé azzal a viszonylagos lelki nyugalommal, mint a korábbi ügyben, mert minden szempontból hibásnak éreztem magam. De nem volt semmi további dorgatórium, se igazgatói, se osztályfőnöki. Fieszlnek több esze és élettapasztalata volt, mint Lutternek, tudta, hogy némileg ő is hibás, másrészt nem akart egy diákot hajszolni és a végsőkig büntetni. A félév végén – mint ez rendjén való is volt – hit- és erkölcstanból jót kaptam, életemben először. Ám a következő félévben már ismét megadta a jelest, látva buzgalmamat.

Egészen más véget ért a dr. Naggyal való konfliktusom, minthogy itt olyan hittérítő típusba ütköztem, aki zagyva és hebehurgya gondolkodásában sikerrel keverte össze a vallást fasisztoid politikai képzeteivel, amivel persze a katolikus egyházon belül sem állott egyedül.

Már az első órák egyikén észrevehetett bennem valamit, alighanem az élet dolgaival szembeni, remélem máig megőrzött elfogulatlanságomat, azt, hogy (akkor még ösztönösen, később tudatosan) a jelenségeket igyekszem saját mértéküknek megfelelően tágabb összefüggéseikben is megérteni és értékelni. Ez nem felelt meg az ő dogmatikus koponyájának és érzületének, amely az önmaga képzeteit tette meg minden más mértékének, teljesen érzéketlenül az elütő tulajdonságok iránt. Apróságokban, érdeklődő kérdésekben megnyilvánuló elfogulatlanságom így nagyon nem tetszett neki. Indulatos türelmetlensége csakhamar meg is nyilvánult velem szemben. A hittanórákat keresztvetéssel és imádkozással kezdtük. Ő inkvizitíve, sasszemmel figyelte, hogy minden szabályosan megy-e végbe. Így történt ezúttal is. Ám hirtelen, mindannyiunk számára teljesen váratlanul egyszer csak felső testével előrelendült a katedraasztal fölött – csak őrangyala óvhatta meg, hogy a lendülettől át ne essen rajta, – s kinyújtott karjával, előreszegzett mutatóujjával egyenesen engem célzott meg és imígyen mennydörgött: Nézzétek azt a kis pogányt!! Még keresztet sem tud vetni! Ez semmiképpen sem volt udvariasabb és meggondoltabb hangnem, mint amelyben én valaha csereszny éspofájúnak mondottam a maszatos srácot. Még akkor sem, ha történetesen éppoly igaz lett volna, mint az én megállapításom a maszatosról. Csakhogy valószínűleg igaz sem volt, mert hibámul a passzív balkéz mellkasi elhelyezését rótta fel és nem az aktív jobb kéz mozgásait. Másrészt ennyi hibáért (vagy akár tízszer ennyiért!) hogyan volt képes egyetlen elítélő mozdulattal és indulatos felkiáltással kisöpörni engem a religio catholicából, példát statuálva, további vizsgálódás nélkül?! Végzett teológusként sem tudja, amit én már a vereshajú pappal folytatott jótékony beszélgetésemből

tanulságként levontam, hogy az apró formai hiba nem ronthatja le a belső tartalmat – gondoltam joggal méltatlankodva.

Valamit talán érzett eljárása inkorrektségéből, mert miután elmondotta számomra nem teljesen érthetően, hogy milyen hibát is vétettem, instabil testtartását megváltoztatta. Vékony és hosszú termetét vertikálisan helyezte el, bár igen mesterkélten egy barokk oszlopszent S alakú görbületét véve föl (amit én a barokk szobrokon akkor is szerettem, de eleven embereken nem méltányoltam mesterkéltsége miatt). Ebben a pozitúrában hosszú előadásba kezdett arról, hogy a külsőségek valójában belsődlegesek, a belső = a külsővel. Ez akkor kínaiul szólt számomra. Csak másodéves egyetemi hallgató koromban jöttem rá, hogy mit is mondott, vagy legalábbis akart mondani. Akkoriban a neves katolikus teológus Romano Guardini – a protestáns dialektikus teológiától nagyon elütő – dialektikus teológiai munkáit tanulmányoztam. Guardini jól tudta, hogy a heterogén fogalmak egységében, esetünkben tehát a külső és a belső ellentétében a pólusok nemcsak egységesek, de kölcsönösen ki is zárják egymást. Meghatározónak, abszolútnak végül is az egységet tartotta, mert keresztényi idealizmusában nem jutott el a mozgó azonosság valóban dialektikus fogalmáig. Ám éppen a liturgiát – például a misét – elemezve, nem, vagy csak a legkritikusabb pontokon vonta össze egy elvont azonosságba – à la dr. Nagy – a különnemű mozzanatokat. Divergenciáikat rendszerint éppúgy elemzi, mint konvergenciáikat.

Bár a konfliktus évében, félévben is, év végén is megkaptam a jelest, valami feszültség mindig megmaradt közöttünk, mintha Nagy kereste volna bennem az első „intuitív" megállapítását igazoló vonásokat. Bennem pedig tovább élt az előbbiek indokolta ellenérzés irányában. Feltűnési viszketegségben szenvedő akarnoknak tartottam. S személyével kapcsolatban többször is eszembe jutott Guszti bácsi mondása Tisoról, az öntelt pojácáról.

Tisoval kapcsolatban nem realizálódott az a nevetés, azaz kinevetés, amelyben nagybátyám a nacionalista politikus és „aranyszájú" pap adekvát értékelését látta. Nagy József tisztelendő úrral, e kis formátumú magyar theologico-politikai önjelölttel kapcsolatban viszont realizálódhatott, mert nem gátolták nyelvi akadályok. És realizálódott is. Nyilván nem véletlenül, de nem is vasszükségszerűséggel. Ám a véletlennek és szükségszerűnek különböző fokai vannak, a kettő „vegyülési arányai" szerint. A következő tanév elején, szeptember derekán az egyik szentmisén történt a baleset. Dr. Nagy prédikált ezúttal, szokott barokk lendületével, vagy talán a szokottat is túlcsigázva. Egy pillanat ... előrehajolt és ugyanazt a gesztust produkálta, amellyel engem, a kis pogányt ítélt el. Csak ezúttal nem kellett félteni attól, hogy a lendület túlrepíti a szószéken, mert balkezével erősen kapaszkodott a peremébe. De mégis, ugyanaz a jelenség volt ez, mint a régi, a belső és külső, külső és belső ugyanazon mechanikus egysége. Ám a jobb kéz ezúttal nem rám mutatott vádlón, hanem a hivők meghökkent seregére, akiket isten tudja milyen vétekben marasztalt el. Hárman, barátok, álltunk egy csoportban a többi diák között. S mind a hármunkba belevágott a felismerés, ez ugyanaz a gesztus. És milyen gépies, mintha valami rugó lökné ki a karját és vádlón

előreszegzett ujját. És mind a hármunkból egyszerre, egyforma erővel, kiböffent a nevetés. A kinevetés. Kinevettük papunkat, a potenciális hittérítőt és népvezért. Ismét nem véletlen, hittanárunk inkvizitív természetét demonstrálta, hogy odanézett ránk, bár vihogásunkat nem hallhatta. Igyekeztünk megszelídíteni arcvonásainkat. Azt hiszem nem teljes sikerrel. A helyzet egyértelmű volt. Őt nevették ki, őt, aki egyetlen odaadás egy nagy ügy iránt. A férgek. Osztentatíve megállt a szónoklat közben és – nekünk legalább így tűnt – percekig fixírozott. Majd fölvette és némi látható zavarral küzdve tovább szőtte beszéde fonalát.

Hétfőn első dolga volt, hogy berohanjon Wágnerhez és az én kicsapásomat követelje. Csak az enyémet, mintha a másik kettő ott sem lett volna. Wágner nehéz helyzetbe került. Úgy nem járhatott el, mint a jelentéktelen Lutter ügyben. Ahhoz Nagy József túl erős ember volt, aki eddig is galibákat kevert, vádaskodott és további akciókra is kész volt. Viszont tudta, hogy engem sok tanárom becsül, művész hajlamú embernek tart, akiből még lehet valaki. Nem tudom, hogy mennyire a pap egyetértésével, de úgy oldotta meg a problémát, hogy megegyezett apámmal, vigyen át önként egy más iskolába. Szeptember végén már a budai érseki katolikus gimnáziumban folytattam hatodik osztályos tanulmányaimat. Ezzel új fejezet kezdődött éltemben, az érettebb ifjúságé, a tanári pálya vállalásáé és a tudományhoz való végleges odafordulásé.

Felvételem kisebb pofon volt papomnak. Ám az igazi pofont közvetlenül tőlem, mint a folyó történelem tolmácsától kapta. Sztálingrád után újpesti, Dobó utcai lakásunkról utaztam be Pestre, az 55-ös villamossal. A véletlen úgy hozta, hogy a következő megállónál dr. Nagy József telepedett le velem szemben. Néhány perc múlva megismert s én rákóczista szokás szerint Laudeturral üdvözöltem. Ez felbátoríthatta őt, mert beszélgetésbe kezdett, s kiderült, hogy tud Eötvös kollégistaságomról. Politikára terelve a szót, mohó érdeklődéssel, hangjában és elvértelenedett arcában mit Angst und Bangst, aggódalommal és ijedelemmel kérdezte, mit szólok a fronteseményekhez, Sztálingrádhoz. Azt, hogy ez világtörténeti fordulat. A Birodalom végének kezdete. Csak nem tetszik gondolni, hogy a németek ellenállhatnak két olyan hatalmas ipari és katonai potenciájú erőnek, mint a Szovjetunió és nyugati szövetségesei?! Hápogása megmutatta, ha nem is nyugszik bele verdiktembe, bizonyos, hogy még sokkal nyugtalanabb lett tőle.

II. SZAKASZ

IFJÚSÁG
Érlelődés és érettség

IV. FEJEZET
Önművelésem erősödése az Érseki jobb feltételei s egy igazi pedagógiai Erosszal megáldott tanáregyéniség, Országh László ösztönzésére

1.

Bármily váratlan és véletlen volt kényszerű távozásom a Wágnerből és átkerülésem a főváros egyik legjobb iskolájába, nem nélkülözte a szükségességnek azt az elemét, hogy szubjektíve többre és másra vágytam már, mint amit a Wágner, néhány kedvelt tanárom ellenére, adni tudott. Objektíve pedig valóban többre s másra volt szükségem ahhoz, hogy szellemileg előbbre léphessek. Ezt a többet és mást, amire szükségem volt, aminek hiányát éreztem, az intellektuálisabb légkör fogalmában foglalhatom össze. A néhány kiváló tanár, s a maroknyi irodalom-, zene-, művészetkedvelő barát a Wágnerben kissé különcszámba ment mindig.

Még akkor is, amikor diáktársaink számára, akiknek elég nagy része sportolt és nemcsak a futball, hanem a vízipóló, atlétika és úszás iránt is érdeklődött, fölöttébb hasznos dolgot műveltünk. Mintegy másfél évvel a berlini olimpia előtt kezdtünk eljárni atlétikai és úszóversenyekre. Személyes háttere a dolognak az volt, hogy a gimnáziumból többen is atletizálgattunk az UTE stadionban, én rövidtávon futottam. S nagyjából azonos társaság fürdőzött nyaranta az összekötő vasúti híd mellett lévő dunai UTE uszodában. Az úszás komolyabb sportolási igények nélkül ment. Ámde elragadtatva néztük a négy óra után ott gyakorló vízipóló válogatottunk krémjét adó UTE játékosokat és úszókat, Németh Jameszt, a féllábú Halassy Olivért, az 1500-as Gróf Ödönt és a többieket. Másrészt egyik osztálytársunk, Riegler Árpi atyja főpénztáros volt a Margitszigeten és ingyen engedett be bennünket a szigetre, csak a Nemzeti Sportuszodában, illetve a MAC pályán kellett a versenyekre belépőjegyet vennünk. S mivel említett barátaimban – akik Poincarét olvastak – volt elméleti érdeklődés ezen a téren is, azért nagyhamar rákaptunk arra, hogy a számunkra

hozzáférhető adatok alapján a férfi és női atlétikai és úszószámok „világranglistáját" táblázatba foglaljuk, figyelemmel kisérve a versenyeket, folyamatosan korrigálva az elhelyezéseket és az év első huszonöt helyét, percek, másodpercek és tizedmásodpercekben rögzítve (akkor még nem volt meg a századmásodpercek mérésének technikai feltétele) állapítsuk meg, illetve a nem futó ágaknál a megfelelő mértékegységekben. Egyébként úgy, hogy a világ-, Európa- és a magyar rekord, minden oszlop élén ott szerepelt. A rekordok többségére még ma is elég jól emlékszem, s arra az örömre is, amikor egy-egy bűvös határt átléptek, amikor az amerikai Cunningham 3:50 alá szorította az 1500-as síkfutás rekordját, alighanem fedett pályán. Vagy a második világháborúban „hősi halált" halt Harbig, 1:46,6-et „poroszkált" 800-on. Ha nem csalódom, Mikla Béluci nagybátyjának, a velük együtt élő, elsősorban a vívás iránt érdeklődő Misi bácsinak jóvoltából még a berlini olimpia előtt a finn dekatlontáblázat pontozási rendszerét is tanulmányozni kezdtük. Magyar eredménytáblázatot külön is csináltunk, az első tízből. Később csak Iharosék idején kötött le ismét az atlétika, csodálva tehetségüket, gimnáziumi éveimben a második legjobb magyar 1500-asnak számító Iglói vezette fegyelmezett munkájukat, és azt a sportszerűséget, amely nem dollárokban, hanem eredményekben kívánta elérni fáradsága jutalmát. Agonális éthoszuk közelebb állt a görög atlétákéhoz, mint napjaink legtöbb élsportolójáé. Nos, a Wagner diákjainak érdeklődési szintjét az jellemezte, hogy időnként ugyan fordultak hozzánk információért, de kérésünknek, hogy segítsenek a kiemelkedőbb eredmények összegyűjtésében, szinte sohase tettek eleget, jóllehet többen is olvasták a Nemzeti Sportot. Az Érsekiben viszont, bár egyedül maradtam a táblázatok összeállításában, sokszor kaptam segítséget, míglen az első év végén magam is abba hagytam az akkor már időpazarlásnak tűnő foglalatosságot. A MAC és a BESZKART pályára s a Sportuszodába azért az egyetem megkezdéséig változatlanul eljártam.

Jobb volt általános műveltség szempontjából a diákok családi háttere is. A Wágnerben munkás és alkalmazott fiúk, s a környékbeli falvakból bejáró tehetősebb parasztgyerekek tanultak. Az utóbbiak képzetvilágát, extrém mivoltában is, eléggé jellemzi az anekdotaként ható, ám – mint szem- és fültanú hitelesíthetem – valóban megesett alábbi tény. A Fótról bejáró Varga Imrének – mokány, köpcös, barnahajú és szemű, élénk tekintetű srác volt – Berzsenyi egyik magasztos ódáját, az 1810-es A Magyarokhoz címűt kellett felmondania. S ő készültsége tudatában harsányan rá is gyújtott:

Romlásnak indult hajdan erős magyar!
Nem látod Árpád vére miként fajul?
Nem látod a *bosszús egereknek*
Ostorait nyomorult *házadon?*

Imrus produkcióját hatalmas hahota fogadta. Nevetett a tanár, nevetett az osztály, az is, aki tudta a verset, az is, aki nem. Mert mindenki érezte, hogy az ódai szárnyalást megjelenítő kezdeti lendületet itt hatalmas hasraesés

követte. Nagyobb már nem is lehetett volna. A „bosszús egerek" önmagában véve is elég groteszkül hat, pláne így, hogy ostorral fegyverzik fel magukat, bosszúságukat a ház urán, a magyar emberen kitöltendő. Hát még ha tudjuk is, hogy az eredeti a bosszús egeket emlegeti, a házad helyén pedig a hazád áll. Hiszen az a és á hangok fölcserélése önmagában nem nagy hiba, de a vers metrumát és értelmét alaposan megváltoztatja. A házad része lehet a hazának, de a haza mindenestől nem része a házadnak. Az egerek jól illenek ugyan a házhoz, de a hazához mégiscsak az égiek. „Nem látod a bosszús egeknek / Ostorait nyomorult hazádon?" – ennek bizony így kell lennie. Csak Imrus állt ott értetlen arccal. Mit nevetnek? amikor ő ilyen vitézül belevágott s a többi strófát is fújná, ha hagynák. Kiss Béla, visszanyerve komolyságát, kifejtette a diák tévedésének igazi hátterét. Na igen, persze nálatok Fóton szörnyű istencsapás, ha elszaporodnak az egerek, hiszen sok gabonát tároltok, meg élelmiszert. Lehet, hogy Berzsenyi vidéki kúriájában is ostorcsapás volt a mezei pockok hada. Én ugyan nem emlékszem arra, hogy Berzsenyi a mezei gazdálkodás akadályairól szóló értekezésében az egerek okozta károkat említené. Kérlek, máskor ne téveszd össze a bosszús égieket – a bosszantó egerekkel, a házadat – a hazáddal. („A házad itt állt, – szerteszállt! / Ezt látod, érted. Azt nem érted, / hogy hazád éppen így ért véget – / A csoda, hogy addig is állt!" – írta Illyés a *Nem volt elég*ben, pompásan értetve meg, hogy a közönségesen köznapi szemléletben a közvetlen adott, a közeli elfedi és feledteti a mélyebben adott éltető közeget, a közösségit!) Imrusnak bizony a falutornya szemhatáron kellett túllátnia ahhoz, hogy elkerülje nevetéges, ám érthető, sokakkal osztott baklövését..

A hatodikos rákóczisták, a sok tanár, jogász, orvos, mérnök és közhivatalnok gyerek ennél kisebb hibánál is nagyon elhúzta orrát, száját. Ilyent még Kéthly báró, osztályunk leghebrencsebb ifja sem követett volna el, bármenynyire alatta is állt szellemiekben a jó eszű Imrusnak. Annál is inkább megnyilvánult volna finnyásságuk, mert segítették ugyan egymást, de tisztelet a meglévő kivételeknek, a mélyebb szolidaritás kevésbé volt kenyerük, mint a wágneristáknak. A tanulmányi munkában mindenesetre jóval több volt a szorgalom és az odaadás. Érezhetően a művelt, sokszor a több idegen-nyelvtudó szülői ház segítsége és az értelmiségi pályához való ragaszkodása miatt. Ez annyiban bizonyára nem volt modern, – tapasztalatom szerint, – hogy az üzleti élet köreit alig, vagy egyáltalán nem vette számba a gyermekeik előtt álló pályalehetőségek áttekintésénél. Erre Téglás Vili barátom s egyik évben padtársam, hívta fel a figyelmem. Az ő apja banktisztviselő volt és – miért, miért nem, – fiával együtt nyíltan kommunistának vallotta magát, ami azt bizonyítja, hogy a pártnak nem lehetett tagja, lehet, hogy a Weishaus-frakcióba tartozott. Az iskolában Vilit (alias: Csimaszt), aki jófejű fiú volt, nem érte hátrányos megkülönböztetés. A háború alatt eltűnt, – ez alighanem összefügg elveivel, – de a háború utáni érettségi találkozóinkon senki sem tudott számot adni sorsáról. Illetve csak negyven év multán. Ekkor hallottam egy Svájcból hazalátogatott volt diáktársamtól, hogy Téglás Vilit Sopronkőhidán kivégezték a nyilasok, sejtésem „guess worköm" tehát helyesnek bizonyult.

Az oktatók többsége paptanárokból állt, – számos világival elegyítve. A viszony köztük jó volt. Annál inkább, mert a legtöbb civil is buzgó katolikus. Prototípusuk az irodalmár magyar tanár, Radványi Kálmán, vulgo „Radír", a katolikus ifjúsági folyóirat, a *Zászlónk* főszerkesztője. Így vallási ellentétekről nem lehetett szó. Politikai véleménykülönbségekről már igen, sőt adott esetben ezek ki is éleződtek, és az igazgató részéről még konzekvencia levonási kísérletre is sor került. Engem annak ellenére, hogy „valláserkölcsi kihágás" terhével kerültem oda, amit apám egyáltalán nem tagadott, teljesen elfogulatlanul fogadtak. Mindenki, kivétel nélkül. Az intézmény igazgatója, dr. Gáspár Pál is, akivel mint matematikatanárommal egyáltalán nem alakult jól a viszonyom. Az egyház figyelemreméltó szervezeti tapasztalata és etikai elve, hogy amennyiben saját kereteiben valakivel vagy valakikkel probléma adódik, az előbb vagy utóbb úgy is megnyilvánul, nem kell tehát előítélettel kezelni, biztosítani kell számára a tevékenység normális feltételeit mindaddig, amíg a vétség ismétlődve nem jelentkezik. Ezt az egyháztörténet tanúsága szerint nem mindig tartották be, sőt... különösen a jezsuitizmus fejlett intrika- spicli- és provokátor- rendszerében nem, de iskolánkban pedagógiai elvként érvényesült.

Kellemes volt számomra a diákokkal való hangnem pozitív változása is a régi iskolához képest. A Wágnerben nemcsak az igazgató harsány „kutyákjai" dördült el időről-időre, de jó tanárok is megengedték maguknak, hogy jó tanulók rosszabb feleleteit egy hangos, bántó „te is hülye vagy barátom!" ítélettel értékeljék. Még a galamblelkű Szigeti Vilmos haragja is átcsapott néha visító vércsehangba, így amikor azt vijjogta: „Tu, tu elendicher Schuft, tu Petjar, tu Rindvieh!" („Te, te nyomorult csibész, te betyár, te barom"). Ezek a nemszeretem dolgok (és elegen voltunk a Wágnerben is, akik nem szerettük) az iskolaváltással számomra a múltba süllyedtek. A legerősebb kifejezés, amivel illettek bennünket, mindig egy-egy csoportot, s amit leggyakrabban osztályfőnökünktől hallottunk, a „rohadt sarok" volt. "Azt hiszitek nem látom mi folyik ott, igen ott, abban a rohadt sarokban! De vigyázzatok, mert egyszer még lecsapok rátok!" – szokta volt mondogatni dr. Hollós Ildefonz, aki a német és latin tanításával kötötte össze osztályfőnökségét. Szinte kíváncsivá tett, milyen is az, amikor lecsap. De facto azonban még szétültetési jogát sem igen gyakorolta.

2.

Én persze kicsit kívül éltem a dolgokon, nem láttam bele mélyebben sem a tanári kar belső feszültségeibe, sem tanáraim civil életébe. A konviktorok által rebesgetett nem mindig jóindulatú pletykák nem érdekeltek. Magam nem voltam bennlakó. Naponta jártam oda és vissza vonaton és villamoson Újpestről Budára a Keleti Károly utcába. Szerencsémre akkoriban igen közel laktunk az Újpest-Rákospalota állomáshoz. Rászoktattam magam arra, hogy a járműveken is koncentráltan olvassak. Igaz, mindig csak az engem érdeklő dolgokat. Mert ebben az időben kezdődött a komolyabb szakadás iskolai

tanulmányaim és bizonyos irányokban elmélyülő érdeklődésem, privátstúdiumaim között.

Bár a legjobb tanárok nem voltak jobbak a Wágner legjobbjainál, egy nagy kivétellel, amely számomra jelentőssé vált, azért a diákokkal való érintkezésükben több volt az érdeklődés és a segítő kedv, ami összefügghetett biztosítottabb anyagi helyzetükkel, kevésbé hajszolt életvitelükkel.

A Wágnerhez képest óriási veszteség volt a matematika tanár személye. Dr. Kiss Kázmér pedagógiailag megfelelő szinten tartott logikai akribiája, továbbá nemcsak a Poincaré fordításban, de magyarázataiban is megnyilvánuló kifejező nyelvezete után dr. Gáspár Pál szürke, motyogó beszéde, sematikus magyarázatai – iskolai életem legrosszabb ízű emlékei közé tartoznak. Dezilluzionáló volt, ahogy adott esetben képtelen volt megoldani egy-egy példát, vagy belezavarodott egy levezetésbe. Ez utóbbi, pillanatnyi indiszpozíció okán nagy matematikusokkal is megtörténhet, de nem középiskolás fokon. Feleségem mesélte, egyetemi matematika előadása során Riesz Frigyessel, a magyar matematikusok egyik óriásával esett meg, hogy egy bonyolult – nyilván korábban már sokszor előadott – tétel levezetését nem tudta reprodukálni. Felismerte, hogy valamelyik lépést elvétette. Újra nekirugaszkodott. És másodszor is sikertelenül. Megállt, spongyával letörölte a táblát, s a legkisebb zavar nélkül kijelentette. „Ez most, úgy látszik, nem megy." Kiválóan nyilatkozott meg gesztusában intellektuális tisztessége, tudományos igazságszeretete éppúgy, mint tanári becsületessége. Természetesen nem ugyanazok a követelmények egy középiskolai igazgató-tanár munkájával és a tudomány korifeusáéval szemben. De az emberi és tanári hitel középiskolai mértéke is megkívánta volna adott esetben a javítást az elleplezésre való törekvéssel szemben. Gáspár-Gazsi mentségére legyen mondva, hogy ahol nem történt vele semmiféle malőr, ott is olyanfajta stílusban haladt előre, mint egy patakon átkelő, kőről-kőre óvatosan, ám szerfelett ügyetlenül lépdelő ember, akit minden pillanatban a vízbeesés veszélye fenyeget. Az igazság az, hogy tehetségtelen ember volt, az önmagukat külső sikereik nyomán túlbecsülő, önelégült fajtából. Ezen az alapon az adleri „túlzó kompenzáció" elve is működhetett benne.

Sikereinek titka – többen is állították – abban rejlett, hogy a magyar zeneművészet *representative great old man*je, Hubay Jenő családi köreiben házinevelősködött. S Hubay nemcsak kitűnő művész volt, hanem meggyőződött konzervatív – hogy ne mondjam – reakciós. A Tanácsköztársaság bukása után rosszízű kultúrpolitikai harcot indított a Kommün kommunistának nem mondható, de mindenképpen demokratikus felfogású három nagy zenésze, a zenei direktórium tagjai, Bartók, Kodály és Dohnányi ellen. Gáspár pedig politikai érzületében Hubayn túlmenő konzervatív volt, igazi ősreakciós, de egyben zeneszerető ember is. Az általa vezetett és dirigált iskolai zenekarban, amelyben az első hegedűsök sorában én is játszottam még, bár hangszeremet éppen akkor akasztottam szögre, nem érzékelhettem és tapinthattam ki zenei ízlésének dimenzióit. Tény, hogy Mozart Eine Kleine Nachtmusik-jával kapcsolatban, amit betanított és előadatott velünk, nem volt mondanivalója, a néhány szűkszavú, kötelező karmesteri megjegyzésen túl.

Politikai és etikai érzülete negativitását éppen legkiemelkedőbb tanárunk, s kétségtelenül egyben az egész iskoláé, Országh László ügye mutatta legvilágosabban, amely néhány évvel odamenetelem előtt zajlott le. Országh, aki az angol szak befejezése után hosszabb amerikai tanulmányi ösztöndíjat nyert el, és a szűkebb értelemben vett amerikanisztikával kezdett foglalkozni, az amerikai radikális demokratizmus levegőjéből szippantott mélyet és nem a monopoltőke Amerikájának füstködéből. Ez fokozta amúgy is meglévő fogékonyságát a hazai demokratikus törekvések, elsősorban a népies irodalom iránt, amelyben legjobban Illyés Gyula verseit és prózáját szerette. Történetesen, az egyik óráján, megemlítette, hogy a nyugati demokratikus körök és sajtójuk hazánkat a feudális nagybirtok, (hadd erősítsem meg Országh állítása igazságát: ez a nagybirtok lényegesen nagyobb volt, mint teszem a keletelbai junkereké, csak az egykori Oroszország anyácska földesurai tettek túl rajta Európában!) valamint a három millió koldus országaként emlegetik, s ebben sajnos sok igazság van. Az egyik konviktor, Pulay Gábor, – vidéki jegyző fia – ezt merő hazugságnak mondotta. Erre Országh, aki Vas megyéből származott és jól ismerte a dunántúli nagybirtokok rendszerét, néhány vaskos tényt hozott fel, a konzervatív légkörben, tompított hangvételével is keményen hangzó állítása konkretizálására. Pulay elhallgatott, de – lehet, hogy szülője biztatására – feljelentette tanárát az igazgatóságon, jócskán el is túlozva a történteket. Az ügyből fegyelmi vizsgálat lett, s a legintranzigensebb, teljesen elvakult Országh elleni álláspontot, egyenesen azonnali eltávolítását követelve, Gáspár képviselte. Országh László neves polgári családból származott, egyik rokona – ezt örömmel vegyes büszkeséggel emlegette nekem, amikor jóba lettünk, – Grosschmid Béni volt, a századforduló jelentős polgári jogásza. Átyja szombathelyi bankár, széleskörű kapcsolatokkal. Így a fiatal tanárt nem lehetett olyan könnyen eltávolítani. Ügye felmentéssel végződött.

Nekem nem volt Gáspárral politikai konfliktusom, mint ahogyan volt viszont osztályfőnökömmel, Hollós Ildefonzzal. Még azt sem állíthatom, hogy a matematikától Gáspár vette el a kedvem esendő pedagógizálásával. Az bizonyos, hogy Kiss Kazival – a Poincaré-könyv felvetette problémák után – fokozott lendülettel folytattam volna a matematika tanulását, még akkor is, ha helyesnek aligha tekinthető didaktikai megfontolásokból óvott a filozófiától. Az igazság az, hogy valamit cserébe kellett adnom valamiért. El kellett hanyagolnom időigényes iskolai tárgyakat ahhoz, hogy az így felszabadult időt olyan tárgyakkal való foglalkozásra fordíthassam, amelyek nem iskolaiak, vagy iskolaiak, de az iskolain messze túlmenő mértékben foglalkoztattak. Nem iskolai volt a filozófia, (ha a nyolcadikban tanult egyébként hasznos, pszichológiai és formállogikai jellegű „kis-Kornist" nem számítjuk annak) és a szellemtörténet, úgy is, mint filozófiai felfogás és módszertan, úgy is, mint a filozófiai és tudományos, meg vallásos nézetek története, mint világnézet-történet. Iskolai volt a magyar irodalomtörténet és valami a világirodalomból és a poétikából, ahol azonban az én igényeim messze túlmentek a középiskolai kereteken.

3.

A tulajdonképpeni nagy fordulat már ötödikes wágnerista időmben megtörtént, nem ugyan a matematika elhanyagolásában, de az iskolán kívüli önművelésem és önnevelésem tudatos felerősítésében. Ezt folytattam most, nem sokat törődve az érettségivel kapcsolatos, lehetséges rossz következményekkel. Már ekkor elmondhattam volna magamról, hogy – legalábbis kezdetben teljesen öntudatlanul – nem siker-, hanem eredmény beállítottságú legényke voltam. Ekkor láttam be ugyanis – barátaimnál sokkal-sokkal határozottabban, akik csak egyetértettek velem, de nem kívántak munkához látni – a filozófia szükségességét. Kezdetben azzal a számos kézikönyvben megtalálható leegyszerűsített elképzeléssel, hogy a filozófia minden tudás fájának törzse, amelyből a fejlődés során az összes többi tudomány leágazott, s így bármely iskolai tantárgy elsajátításában is csak segítségemre lehet.

Némi keresgélés után Will Durant népszerű könyve, *A gondolat hősei* került a kezembe. Ezt azonban olyan mértékben egyszerűsítőnek találtam, annyira hiányzott belőle az az intellektuális izgalom, amely Poincaré könyvében mágnesként vonzott, hogy néhány fejezet elolvasása után félretettem, s a mai napig nem sikerült az effajta nyers amerikai matter of factség iránt szimpátiát éreznem. Csak szociológiai tünetként érdekelt, s mint ilyen valóban nem is érdektelen. A filozófiát ugyanis a gyakorlatias amerikai szellemben egy társadalmi-politikai-szellemi helyzet kifejezéseként fogja fel. Ennyiben a filozófia nem a gondolat – immanens – gomolyításának művészete, (ha szabad egy saját sütetű neologizmust használnom, amelyet a gomolygás és gombolyítás szavakból kontamináltam,) nem a gondolat szüli a gondolatot, mint ahogyan ezt általában a német filozófiatörténészek munkái, még az alaposabbak is ábrázolták, (mindaddig amíg a két világrendszer léte és a marxizmussal folytatott vita, némileg jobb belátásra nem bírta egy részüket,) hanem reális evilági erők alakítják a meglévő gondolatanyag továbbfejlődése főirányát. Ám ezt a szociológizáló felfogást Durant nem képes következetesen és differenciáltan végigvinni. Ráadásul a konkrét történeti, társadalmi helyzet mindig feloldódik nála nagy egyéniségek, vagy a misztikus korszellem célkitűzéseiben és akaratában. Viszont számos európai kortársával szemben – amit már akkor értékelni tudtam, jóllehet nem ismertem még igazán az ellentétes felfogásokat, csak a szellem válságáról olvastam P. Valérynál, és O. Spenglernek *A Nyugat alkonya* című könyvéről hallottam harangozni – nem küszöböli ki a haladás és időleges visszaeséseinek tényét. Ez a kicsengése például a Szent Szövetség kora Durant adta jellemzésének, amelyet igen kifejezőnek találtam, s valóban az is, kivált a mai napból visszatekintve:

„Igen, a forradalom halott volt és úgy látszott, hogy vele együtt hal el Európa lelke is. Az utópiák új ege, amelynek varázsa istenek születését ígérte, elmosott jövőbe tűnt, s ebbe csak ifjú szemek láthatták bele; az öregebbek túl hosszan hittek e csalóka csábításban, immár gúnyolódásnak vették, s így elfordultak tőle. Csak az ifjúság képes a jövőben élni, csak az öregség a múltban; a legtöbb ember arra kényszerült, hogy a jelenben éljen, és ez alkonyulat volt.

Mily sok ezer hős és hívő küzdött a forradalomért! Hogyan fordult oda egész Európa ifjúságának szíve az ifjú köztársasághoz és táplálkozott annak fényéből és a beléje vetett reményekből – míg egy napon Beethoven széttépte „Eroicája" ajánlását, amely annak az embernek szólt, aki megszűnt a forradalom gyermeke lenni és a reakció vejévé vált. Ám hányan harcoltak még akkor is nagy-nagy reményeikért, és őrizték meg a nyugtalanító bizonytalanságban végig a hitüket? És most elérkezett a vég: Waterloo, Szent Ilona, Bécs, s a széttört Franciaország trónján egy Bourbon, aki semmit sem tanult és semmit sem felejtett. Ez volt a dicső kicsengése ama nagy reményeknek és erőfeszítéseknek, aminőket az emberiség története mindaddig nem ismert. Milyen komédia volt ez a szomorújáték azok szemében, akiknek nevetésében keserű könnyek utóíze érződött! – A kiábrándulás és szenvedés eme napjaiban sokan a szegények között a vallásos reményekben találtak vigaszt, de a magasabban állók nagy része elveszítette vallásos hitét, és a túlvilági élet, minden rút-gonoszt egy magasabbrendű igazságosság és szépség által semmibe süllyesztő, felemelő látomása nélkül tekintett erre az elesett világra. És tényleg nehéz is volt elhinni, hogy egy olyan szomorú bolygót, aminő a Föld volt 1818-ban, egy észszerű és jóságos Isten tartaná a kezében. Mefisztó győzött és mindegyik Faustot a kétely marcangolta... – Csak ritkán vetették fel a Rossz problémáját a filozófia és a vallás számára ilyen kendőzetlenül és nyomatékosan. Minden katonasír Boulogne-tól Moszkváig és a piramisokig némán kérdezve fordult a közönyös csillagok felé. Meddig még és mi végre, ó Uram? A vezeklő értelem megalázása volt ez, hogy térdet, fejet hajtson a tiszteletreméltó ősi erények, a hit, remény, szeretet előtt? Schlegel, Novalis, Chateaubriand, Musset, Southey, Wordsworth és Gogol így gondolták, és tékozló fiúként tértek vissza – boldogan, hogy hazaérkeztek – a régi hithöz. Mások, jónéhányan, azonban azt a keserű választ adták, hogy az európai káosz csak tükröződése a világ káoszának, hogy alapvetően még sincs isteni világrend és nincs túlvilági remény, hogy Istennek, ha netán létezne Isten, vaknak kell lennie, és a Földön a Gonosz uralkodik. Ez volt a válasza Byronnak, Heinének, Lermontovnak, Leopardinak és a mi filozófusunknak (Schopenhauernek) is." Schopenhauernek Byronnal és Heinével egy eszmei sorba helyezése ellen intellektuális lelkiismeretem tiltakozott, mert Byronban Ábrányi Emil maradandó Don Juan fordításának és néhány angolul olvasott versének ismeretében, nem főúri lázadót, hanem igaz forradalmárt láttam, aki gyakorlatilag is okosan és szervezőkészséggel képviselte a görög és olasz haladás ügyét. Heinében a „Schlage die Trommel und fürchte dich nicht...„(Üsd a dobot és magad se félj...) Vili bácsi sokat emlegette kedvenc költőjét. Schopenhauerben ellenben a *Filozófiai Írók Tára* Akadémia kiadta sorozatában megjelent néhány tanulmánya és más írásai alapján is egy belső hitel nélküli – önmagát mindenesetre jó stílusban kifejező – önző és önreklámozó kereskedőházi arisztokratát. Így hát Durantnak ez az érdeklődésemet megfogó elemzése is elnagyoltnak és végeredményben problematikusnak tűnt.

4.

Az is fontos tény marad azonban, hogy a szociológiai nézőpont jótékony hatását még a költészet tanulmányozásánál is éreztem. Akkor már angol és német verseket próbáltam olvasgatni, erős szótározással. Rificska Szuszunál, egy néma fiatalembernél – Rificska a valódi neve volt, Szuszunak mi keresztelték el, mert szuszogva erőlködött, hogy néhány szócsonkot kimondjon, – aki egzisztenciáját talpalatnyi üzlethelyiségére alapozta, amelyben kölcsönkönyvtárat és antikváriátust rendezett be, fillérekért vásároltam egy szétesett Shelley kötetet. Apró, ám gyönyörűen metszett betűkkel, teljesen tiszta, enyhén sárgult lapokkal. *The Poetical Works of Percy Bysshe Shelley* – complete in one volume London: Edward Moxon, Dover Street. 1853. – hirdette a címlap, amelyet két, eszményítően szép rézmetszet előzött meg, Shelley portréja és olaszországi sírjának képe. Első fordítási keresetemből, 1940 márciusában, mintegy önmagam születés- és névnapi ajándékaként, köttettem be a Grillnél, komoly, sötétkék angolvászonba. Ma is ezt használom.

Miután egyik legszeretettebb versemen, a Tóth Árpád és Szabó Lőrinc csodálatos fordításaiban már ismert *Ode to the west wind*en átdolgoztam magam, kisebb verseit szemelgettem. Két vers is akadt, amelyek igazi megértését – úgy véltem, s később láttam, hogy nem is csalódtam – Durant idézett ábrázolásának köszönhetem. E versek viszont a hatalmas óda mélyen aktuális társadalmi üzenetét értették meg velem. Az egyiket őszintén tisztelt, idősebb költőtársához írta, a szabadság híveinek táborából dezertált Wordsworthhöz:

> Thou wert as a lone star, whose light did shine
> On some frail bark in winter's midnight roar:
> Thou hast like to a rock-built refuge stood
> Above the blind and battling multitude:
> In honoured poverty thy voice did weave
> Songs consacrate to truth and liberty,
> Deserting these, thou leavest me to grieve,
> Thus having been, that thou shouldst cease to be.

Magyar prózában – verses fordítása tudtommal nincs – ez így hangzik: „Magányos csillaghoz voltál hasonló, amelynek sugara ott fénylett / a téli éjszaka dühöngésében is egy-egy törékeny bárkán: / sziklából épült menedékként álltál / a vak és tülekedő sokaság felett:/ tiszteletet parancsoló szegénységben fonta egybe hangod / az igazságnak s szabadságnak szentelt dalokat, – / ezeket elárulván, szánakozásra késztetsz engemet, / hogy a történtek után, szükségképpen megszűnik léted". Shelley szerint a reakció – és a poéta laureatussággal együtt járó búsás jövedelem – oldalára állva, a jelentős költő maga írta alá etikai halálos ítéletét. S egy másik versében, amelyben éppígy a Szent Szövetség „világállapotával" vet számot, azt is felismeri, hogy a létezett napóleoni rossznál igenis lehetséges a sokkal rosszabb, attól függően,

hogy ki minek az örököse. A Bonaparte bukásával kapcsolatos költeményére gondolok – *Feelings of a Republican on the Fall of Bonaparte.*

I hated thee, fallen tyrant! I did groan
To think that a most unambitious slave,
Like thou, shouldst dance and revel on the grave
Of Liberty. Thou mightst have built thine throne
Where it have stood even now: thou didst prefere
A frail and bloody pomp, which time have swept
In fragments towards oblivion. Massacre,
For this I prayed, would on thy sleep have crept,
Treason and Slavery, Rapine, Fear and Lust,
And stiffled thee, their minister. I know
Too late, since thou and France are in the dust,
That Virtue ownes a more eternal foe
Than force or froude: old Custom, legal Crime,
And bloody Faith, the foulest birth of time.

Prózában: „Gyűlöltelek téged, bukott zsarnok! Fogam csikorgattam / arra gondolva, hogy egy oly silány igénytelen rabszolgalélek, / mint Te, táncolhat és dorbézolhat / a Szabadság sírján. Trónodat ott építhetted volna fel,/ ahol még ma is állna: ám néked jobban tetszett/ az esendő s visszataszító pompa, amelynek az idő / a feledésbe mosta minden darabját. A Mészárlás,/ mert ezért könyörögtem, lopódzon be az álmaidba,/ Árulás és Rabszolgaság, Rablás, Félelem és a Bujaság is, / hogy megfojtsanak téged, a miniszterüket. Most már tudom, /túl későn, mióta Te és Franciaország a porban hevertek , / hogy az Erénynek (a köztársaságinak – Sz. J.) sokkal hatalmasabb örök ellensége / az erőszaknál és fondorlatnál: az ősi Szokás, törvényszentesítette Bűn, /s a gyilkos-kegyetlen Hit, az idő legocsmányabb szülötte."

Az elutasított „világállapotból", a tavasz felszabadító haderői érkezését sürgeti.

Make me thy lyre, even as the forest is:
Legyek hárfád, miként a rengeteg:
What if the leaves are falling like its own
mit bánt, ha hull rólam is a levél!
The tumult of thy mighty harmonies
Roppant dallamod biztosan kiszed
Will take from both a deep automnal tone,
még mindkettőből néhány őszi, mély
Sweet though in sadness. Be thou spirit fierce
hangot, búsan édeset. Légy te a
My spirit! Be thou me, impetuous one!
lelkem, vad Lélek! Légy: én! szenvedély!
Drive my dead thoughts over the universe
Szálljon veled eszméim avara

Like withered leaves to quicken a new birth;
a világba: újat zsendítsenek;
And by the incantation of this verse,
s versemnek, amely szent varázsima
Scatter, as from an unextinguished hearth
tűzhelyéről szórd szét igéimet,
Ashes and sparks, my words among mankind!
hamut, s szikrát, ahol csak ember él!
Be through my lips to awakened earth
Légy ajkamon az alvó föld felett
The trumpet of a profecy! O wind,
egy jóslat trombitája! Oh, te, Szél,
If winter comes, can Spring be far behind?
messze a Tavasz, ha már jön a Tél?
(Szabó Lőrinc fordítása)

Ma azt tehetem hozzá: az óda azt az érzést és felismerést fejezi ki, amelyet a mai időkbe átplántálva a volt NDK rangos művészekből, költőkből, színészekből, szaktudósokból és filozófusokból, ismert közéleti emberekből alakult Anti-Eiszeit Komittee (Jégkorszak-ellenes Bizottság) nevű kulturális társasága képvisel.

V. FEJEZET
A filozófiai „globus intellectualis" kritikai ellenérzésektől sem mentes csábítása Pauler Ákos filozófiai bevezetésében

5.

Bármennyire is termékeny volt mindez, a filozófiában nem erre volt akkor szükségem, nem ezt kerestem. Nem az eléggé nem is ismert filozófiai gondolatok szociológiai alapját s hatásait, hanem magukat a filozófiai gondolatokat, belső összefüggéseikben és más gondolatokkal való "külső" kapcsolataikban. A filozófiával, mint tudományos rendszerrel, problematikájával és diszciplináris tagoltságával kívántam bensőbb ismeretséget kötni. Ezt pedig nem a filozófia története adja meg. (Fejlődésem akkori, kezdeti fokán csak segédeszköz lehetett ez, amit meg is találtam ugyancsak az említett akadémiai sorozatban, F. K. A. Schwegler *Filozófiatörténet*ében.) Erre csak rendszeres áttekintő könyv képes. Csak szisztematikus ismeretek birtokában lehet – éppúgy mint bármely tudományban – magát a filozófia történetét, fontosabb áramlatait és kiemelkedő alakjait megérteni. Tanulmányozása csak ekkor lesz igazán gyümölcsöző.

Szerencsés kézzel találtam rá – hiszen mostmár némi filozófiai „Fingerspitzengefühl" is kifejlődött bennem – Pauler Ákos szisztematikus könyvére, a *Bevezetés a filozófiába* 1921-es, második kiadására. Itt már nem arról volt szó

számomra, hogy milyen nehézségeket okoz a sok ismeretlen tárgy és fogalom. Természetesen nagy nehézségeket okozott, és újra és újra vissza kellett lapoznom, átgondolnom, s az átgondoltat ismét újragondolnom, időnként fel-feltámadó kritikai kételyekkel, amelyek teljesebb érvényesítését a jövőre bíztam. Annál szívesebben, mert Pauler könyve, amint ez egy logikushoz illik, nem nélkülözte az intellektuális szigort. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a filozófia teljesnek tűnő *globus intellectualis*a vonult el lelki szemeim előtt, saját tengelye körül forogva, jól megkülönböztethető kontinenseivel és tengereivel, országaival, s vonzó és kevésbé vonzó, de zord ridegségükben is ígéretes tájaival. Ilyen rideg, de ígéretes táj volt számomra e szellemi földgolyóbison a logika, amely kvázi-matematikai szigorával pótolta a visszaszoruló matematikai érdeklődést.

Az Érsekibe jutva már Pauler 1925-ös Logikáját olvastam, és változatlanul nem nagyon értettem, illetve nagyon nem értettem egyet azzal, hogy Pauler a „tiszta logikát" légmentesen elválasztja a „gondolkodástantól". A gondolataktusok eredménye nála az aktusok előfeltételévé válik. Alapjában véve ugyanígy válik az etika és az esztétika szférájában az érték az értékteremtés előfeltételévé. Ezt a modern platonizálást, amely a Platónnál még szemléletes eidolonokat, az ideákat, amelyek túlvilági, megdicsőült szemléleti tartalommal ragyognak, ráadásul az igazi létet jelentik, Pauler, Bolzano és méginkább Lotze nyomán, léttelen értékké, érvényességgé teszi. Ösztönösen elégedetlenkedtem a valóságot elszürkítő dualizmussal, amely – Paulernél is, helyesen értelmezve, belső dialektikáját végiggondolva – végső soron idealista monizmussá változik, mert az értéket teszi meg a lét, létezés, cselekvés előfeltételévé („minden létezés és minden tevékenység előfeltétele az érték" 294. old.). Teoretikusan harmadéves egyetemi hallgató koromban már jobban számot tudtam vetni vele, alaposabb Hegel-tanulmányaim alapján, az objektív szellem problematikájának keretében. Ez a számvetés azonban korántsem volt megoldás. Egyszer a valóságot hangsúlyoztam túl, az értékek történelmi változását, máskor az értékek változatlanságát, realitáson túli autonómiáját. Megnyugtató megoldást csak marxista korszakom hozott.

Kezdeti ellenérzésem és tiltakozásom nem volt más, mint a „naiv realizmus", vagy ahogyan Lenin nevezte, az „ösztönös materializmus". Tehát világnézetileg végig-nem-vitt, következetlen, ma hozzátenném: a gyakorlati tevékenységből kinövő, közvetlen gyakorlati tudat elméletileg végiggondolatlan materializmusa. Mindenesetre a problémát azért már feladta számomra. Később fogódzót is kerestem Paulerben, amely valami más megoldás felé segíthetne. Örömmel találtam rá a Bevezetés ama kijelentésére, miszerint Hegelnél a lét és érvény „még" nincsen igazán elválasztva egymástól. S mivel soha, már akkor sem hittem, hogy szellemiekben mindig a *dernier cri*hez kell igazodni, mert az utolsó divat nem szükségképpen a legjobb divat is, azért ez a „még nem" egyáltalán nem bántott, tudtam, hogy akár „már nem" is lehet. Ami időrendben innen van egy-egy probléma- és megoldástípus megjelenésén, az szerkezeti egyidejűségben nézve, messze felette állhat annak. Akkor is, ha az újonnan felmerült probléma esetleg, korántsem mindig, a régi megoldás sokirányú új konkretizálását teszi lehetővé, jóllehet rendszerint annak kiszorítására hivatott.

Az általános és a részletfenntartások is keveset számítottak azonban ahhoz a jelentős szellemi gyarapodáshoz képest, amit a könyv tanulmányozása hozott. Bőven megtérült a beléje fektetett munka. Először olvastam arról, hogy mi is a filozófia, hogyan tagolódik bele a tudományok rendszerébe, mi a sajátos módszere, belső felépítése, vagyis milyen részterületei vannak: etika, esztétika, metafizika. S az, amiben Pauler nagyon heterogén elemeket hoz össze, – fenomenológia, relációelmélet, kategória- és értékelmélet – az *ideológia*. Ezt a fogalom filozófiai meghonosítója, Destutt de Tracy, s nem Karl Marx értelmében használja. Abban a lapos, a görög szót egyszerűen a honi nyelvre fordító tautológiában, ami a polgári társadalomtudomány átlagos képviselőinek a mai napig kedvenc definiálási módja, hogy *l'idéologie est la science des idées* („az ideológia az eszmék tudománya"). Annyiban Pauler túlmegy ezen a tautológián – s ez is mutatja, az átlag fölött álló gondolkodó – hogy egységes tárgyelméletté próbálja összefogni az eszméket. Ámde ebben a dolgok sokkal inkább eszmei dologgá, mint a dolgok eszméjévé változnak. Minthogy azonban képet ad olyan területekről, amelyekről korábban még csak nem is hallottam, fenomenológiáról, reláció- és értékelméletről, azért mindez roppant hasznosnak bizonyult és felkeltette figyelmemet a huszadik századi filozófia sajátos tendenciái iránt. Hiszen mind szerepelt ezekből, – kivéve az egzisztencializmust és persze a marxizmust.

6.

Pauler legalapvetőbbnek tartja a többi diszciplína szempontjából a logikát. Ebbe sorolja be, valóságos jelentőségét lebecsülve, az *ismeretkritikának* nevezett ismeretelméletet. Mintha kizárólag a régi „képelmélet" (amit a marxista *visszatükrözés-elmélet* visz tovább) bírálata lenne az ismeretelmélet sajátos feladata, s nem a valóságelsajátító („közvetlen gyakorlati tudat"), és a megismerő tevékenységet gyakorló egyéni és kollektív tudat kontemplatív és praktikus tevékenysége törvényszerűségeinek feltárása, s az ebből következő módszertani heurisztika. Én akkor egyszerűen leszűkítőnek éreztem az ismeretkritika elnevezést. Könnyen érthető okokból. Egyik wágnerista barátom egyízben öntudatlanul is Heine aforizmáját idézte, – máig sem tudom, hogy honnan vehette (biztos, hogy a saját kútfejéből nem!), de körülbelül negyedszázad múlva találtam rá a kijelentés lelőhelyére, amelyet biztosan nem ismert! – azt, hogy a kritikai olló képtelen a pozitív alkotásra. Te tényleg azt gondolod, – kérdeztem tőle – hogy amikor borbélyod kritikus eszközével, az ollóval megnyírja torzonborz üstököd, valóban nem alkot semmi pozitívat, nem egy elviselhetőbb fazon kerül ki a keze alól? Nos, Pauler éppen ezt nem látta. Ezért volt nála leszűkítő jellege az ismeretkritika fogalmának. Az a tapasztalati tény, amellyel barátom nézetét cáfoltam, elég kicsinyes ugyan, de ne feledjük: nem egyszer Platón Szókratésze is ilyenekkel érvel.

Az egész dolog azért figyelemreméltó és ezért is említem, mert bizonyos esetekben az ember tapasztalatilag kialakult – és nem valami misztikus intuícióból következő – érzelmi állásfoglalása, ahol persze az „érzelem" itt

használt valódi tartalmát jobban kifejezi a francia *sentiment* szó jelentése (érzelem s egyben vélekedés, nézet, értékelés), esetenként felette állhat egy racionális érvekkel „bizonyított" tételnek vagy felfogásnak. Csak persze a teória fényébe emelve, ennek a sentiment-nak is legalább annyira racionálisan bizonyíthatónak kell lennie, mint annak a tételnek, amit meg kívánunk haladni a segítségével. Az ilyen esetekben rendszerint nem valami önmagában álló, elszigetelt, hanem többfelé kapcsolódó problémáról van szó. Természetesen nem minden eset ilyen. Se szeri se száma a téves sentiment-oknak, amelyeknek mélyebb oka – éppúgy mint a helyeseké – megismerésünk társadalmiságában van. Az adott rendszer szerkezeti sajátosságaiban és történelmi fejlettségi fokában. Abban, hogy milyen ismétlődő, átlagos, és milyen extrém helyzetek következnek osztályviszonyaiból és az individuális, s méginkább a kollektív megismerő alany, valamint tevékenységének terméke milyen helyzetet foglal el tagolt, osztályokon belül is frakcionált totalitásában.

Ami az ismeretelmélet egyoldalú kriticista felfogása mögött Paulernél megtalálható – nem lenne panlogista, ha ez nem így lenne – az a negatív és pozitív logikai kategóriák viszonyának kérdése. A kontradiktorikus és a kontrárius oppozíció, magyarul az ellentmondó és ellentétes szembenállás kapcsolata. A könyv első átolvasásánál ezt is az elintézetlennek érzett kérdések közé soroltam. Később viszont már nem érdekelt, hogy hogyan is lehet ez az eltökélten keresztényi színezetű idealista Paulernél, akinek logizma elmélete és gondolkodástana kezdő lépésként jó ösztönzést adott a formális logika elsajátítására, sőt a logikai kérdések, ezek különböző módjai és szintjei iránti érdeklődés felkeltésére, de aligha vethet fel termékeny problémákat és ösztönzéseket az igazán döntő dialektikus logikai kategóriaproblémák önálló megoldásának kidolgozásánál.

S vagy harminc év után véletlenül ismét foglalkoztam vele. Nem azért, mert újat vártam tőle – a problémamegoldás körvonalai már éltek bennem – hanem, mert visszaemlékeztem régi vélekedésemre. Annak kapcsán, hogy a Műszaki Antikváriumban Pauler könyvtárából származó két logikai könyvre bukkantam, amelyek alapos tanulmányozásáról az egykori tulajdonos sűrű margójelzetei tanúskodnak. Az egyik a jelentős, franciás nevű, angol logikus Augustus de Morgan: *Formal Logic or the Calculus of Inference, necessary and probable*. London, 1847 (Formális logika vagy a szükségszerű és valószínű következtetés kalkulusa). A másik Louis Liard: *Les logiciens anglais contemporains*, Paris 1890. (A jelenkor angol logikusai) című történeti összefoglalása, amely a matematikai logika 19. századi angol kezdeteivel foglalkozik és – közelebb lévén a forrásanyaghoz – konkrétabb képet ad a kezdeti módszerekről, mint a későbbi rövid áttekintések, amelyek modern átírásban történelmietlenül adják elő az éppen fejletlenségükben érdekes, gondolatkeltő kezdeményeket.

De Morgant tanulmányozva láttam, hogy Pauler téved, amikor Morgan és Hegel felfogását azonosítja Bevezetésében, mindkettőt a spinozai elvre vezetve vissza az „omnis determinatio est negatio"-ra („minden meghatározás tagadás"). Ezt ráadásul Pauler éppúgy, mint Hegel és sokan mások – csaknem mindenki – rosszul idézi, mert Spinoza nem mond „omnis"-t, hanem csak

„determinatio est negatio"-t. Szem előtt tartja azt a logikai szintek szempontjából döntő különbséget, hogy a „minden" az empirikus teljességet, a terjedelmi (mennyiségi) meghatározást (vagy „határozmányt", ahogyan Pauler a bürokratikus tolvajnyelvből átvett szóval mondja), a „minden egyest" jelenti, (amit persze másképpen is kifejezhetek, mondjuk a „bármely"-jel), míg a mennyiségi szempontból teljesen meghatározatlannak látszó„a" determináció valójában a lényegi általánosságot képviseli. Tetejében a lényegi általános, avagy az általános lényegviszonyként, már az empirikus teljességgel kapcsolatban megkerülhetetlen logikai szükségszerűséggel merül fel. Legalábbis de jure. Mert de facto a lehető leggyakrabban megkerülik az empirista gondolkodók. Ám ez azt mutatja, hogy a nevüket sem érdemlik meg igazán, hiszen empirikus tényeket elveik ellenére figyelmen kívül hagynak. Ugyanis a „minden" fogalmát arra redukálják, hogy ez a minden nem a minden egyest jelenti, hanem az esetek többségét. Ezzel sokszoros ellentmondások labirintusába keverednek, s Ariadné dialektikus vezérfonala híján ki sem találnak többé belőle.

Ez a probléma aligha tartozik szorosabban mostani tárgyunkhoz. Mégis érdemes már itt kifejteni. Egyrészt mert, filozófiai felfogásom egyik centrumáról van szó, amely előkészíti és megérteti filozófiai és esztétikai gondolataim későbbi fejlődését és ennek belső logikáját, mintegy a célt jelenti, amely felé tartok, valójában persze az alapot, amiből ez a cél következik. Másrészt, mert közelebb visz az akkori Pauler-kritikámhoz is. Akit nem érdekelnek a szorosabb értelemben vett, az ontológiába szövődő logikai kérdések, az legföljebb átlapozza a 7. és 8. részt, számára felesleges kitérőként, amely csak a szakértőknek – pour les connaisseurs – szól.

7.

Nézzük mostmár a filozófiai problematikát. Az (1). számú ellentmondás. Ha a „minden" nem azonos az összes egyessel, A =/= E -vel, hanem csak a legtöbb esettel, akkor az, amit általánosnak, univerzálisnak tekintettek, a részleges, a partikuláris szintjére esik vissza, mivel csak néhány (sok) egyessel egyenlő, s a többivel nem. A partikulárist K-val, különössel jelölve: A == K -val. Ám – s ez a (2). számú ellentmondás – ez sem lehetséges. Mert végtére is minek többsége ez a többség? Ha van összetartó vonás az esetek többsége és kisebbsége között, akkor van közös nem, genus, amelynek többség és kisebbség csupán fajai. Ha viszont nincs, akkor milyen jogon beszélünk többségről és kisebbségről? Akkor többség és kisebbség két külön nemre, univerzáliára esik szét, ahol semmi garancia arra, hogy az előbbi helyzet nem ismétlődik meg, nem oszlik-e mindegyik többségre és kisebbségre. Sőt, bizonyítható ugyanezen probléma visszatérése.

Ha a (2). eset áll fenn, vagyis van összetartó vonás, akkor ez az alája tartozó egyediségek összességét jelenti. Az univerzális tehát belenyúlik az individuumokba. Másrészt, mert individuumok nélkül nincs univerzális, azért az egyediség is mozzanata az egyetemlegesnek. Nem lehet egy összesség – összesség, egyediségek nélkül. És viszont. Amit tehát gondosan elválasztottak

egymástól, arról kiderül, hogy éppenséggel elválaszthatatlanok. Összefüggenek mindkét irányban, az egyedi általános is, az általános egyedi is. Ha azzal indultak, hogy Á =/= E -vel, most azzal végzik, hogy Á == E-vel [E = e * e * e *...* e, ahol az aszteriszk:„*" a csillag-jel, a sok kis„e" összekapcsolódását fejezi ki E-vé]. Igen, de ez a sok (egynéhány) egyediség most sem lehet az összes egyediség, hanem csak a többség. Hiszen az összesség soha, még a jelenben sem adott, hát még a múlt és jövő letűnt illetve eljövendő sokaságaiban. Ezért a kisebbség és többség összekötő vonása segítségével megmenteni látszott empirikus általános új vonatkozásban bizonyul partikulárisnak, az összes egyediség sok, ámde végeredményben véletlenül adott egyediségnek bizonyul. Már ezen az alapon joggal sorolhatnánk ezért az előbbi két különös, a „többség" és a„kisebbség" mellé, mint részlegest, minőségileg véve: különöst. Csak látszólag szól ellene ennek az, hogy az előző két halmazt E jelzettnek (E'), illetve E kétszeresen jelzettnek (E") nevezve, – mindkettőt átfogja a jelzetlen E, mint Á. Mert ugyanez a szerkezete az E'-nek [E'= e'* e'* e'* .... * e'= Á'], illetve E"-nek [E" = e"* e"*...* e"= A"], mivel az E'=/= A'-tel szintén feltételezi az E'== A'-té válást. Éppúgy, mint az E"az A"-té válást. S mindez logikai ellentmondás a javából, amelyet a terjedelmi nézőponthoz ragaszkodva fel sem lehet oldani. Illetve, ha egyáltalán megkísérlik feloldását, (ezt itt elegendő csupán megemlíteni – nehogy elméleti vázlatunkat azzal próbálják cáfolni, hogy a problémáknak ezt a dimenzióját nem ismerjük,) akkor a *regressus in infinitum* mellékvágányára kerülnek, ami nem megoldás, hanem a probléma elodázása, kitolása a határ nélküli végtelenbe. A terjedelmi nézőpont, mint bármely pusztán mennyiségi nézőpont tehát nem kielégítő logikai célokra. Az egyes – különös – általános mennyiségi-terjedelmi nyelvre fordítandó át (ahol a mennyiségi fogalma nem azonos a számszerűséggel). Többféle nyelvi megjelölés is adódik, vegyünk csak két sort: (a). egység – sok(a)ság – összesség. Vagy (b). egyes – egynéhány – mindenegyes. Az egyediség – különösség (részlegesség) – általánosság, latinul az individualitás – specificitas (particularitas) – generalitas (universalitas) már átvezet a probléma empirista felfogásából a lényegösszefüggésekébe. A generalitas fogalmát éppoly gyakran helyettesítik az universalitasszal, mint a különöst a részlegessel, – az előbbi esetben nem teljesen jogtalanul, mert ilyenkor az universalis lényegi-minőségi jelentést kap, a nem szerinti, generikus mindenütt-jelenvalóságának hangsúlyát.

A probléma az volt, hogy az összesség, valójában: sokaság csak néhány„e" csupán, s nem igazi általános, mert nem terjed ki az összes, tehát minden egyes egyesre, csak többre – sok egyesre. Vagy ha teljes összesség, minden egyes, akkor is véletlen jellegű marad, mint teszem az, hogy adott percben hányan vannak a szobában, vagy a rajzteremben lévő összes háromszög történetesen műanyagból van-e?

Hogyan lehet túllépni mostmár ezen a kettős nehézségen, a részleges jellegen és a véletlen összességen? Úgy, hogy a fogalom lényegi meghatározását adjuk, azt a jegyét emelve ki, amely elhatárolja más fogalomtól, a vele rokonoktól is, mint ahogyan az euklideszi háromszöget elhatárolja a

nem-euklidesziektől az, hogy három egyenes szakasszal határolt sík alakzat, amelynek szögösszege két derékszög. Ebből következik, hogy ez minden egyes euklideszi háromszögre érvényes lesz. Megfordítva már nem feltétlenül ez a helyzet, hiszen a princeps mathematicorum, Gauss joggal vetette fel, hogy ha igen nagy földi távolságokon mérjük ki ezek szögösszegét, akkor nem bukkanunk-e valami különbségre? Gauss gondolatának jogosultságát még az a tévedése is csak erősíti, hogy kísérleti elgondolásában túl kicsiny távolságokat vett tekintetbe, amelyeknél a mérési hibahatár miatt nem derülhetne ki semmiféle különbség. Ezért nem az empirikus - esetünkben a precíziós mérési tapasztalatból, hanem a mindig csak közelítő jellegű tapasztalatot számbavéve, de azon túlmenve, a gondolkodás absztrakciós-konkréciós folyamatának szabatosságától kell függővé tenni az általános fogalmi megragadását.

Ez a fogalmi meghatározás implicit tagadás, mert elhatárolja a háromszög legáltalánosabb fogalmán belül maradva az euklideszit a nem-euklideszitől. Magasabb nézőpontból, a Bolyai-Lobacsevszkij féle hiperbolikus és a Riemann féle elliptikus geometria nézőpontjából tekintve, az euklideszi parabolikus háromszög fogalma nem általános, hanem egyedi fogalom éppúgy, mint a másik kettőé. Minthogy azonban mindhárom egyedi fogalmon belül a legkülönbözőbb variánsok léteznek, azért ez az egyediség igen sajátos fogalom. Egyfelől meghatározza a háromszög legáltalánosabb fogalma, másfelől a három háromszög fajta variánsainak egyedisége, a régi filozófia infima species-e, olyan elnevezés, amely az individualitásban kifejezi a generikus jelenvalóságát, bár nagyon eltérő módon értelmezték. Itt is érvényes, hogy A =/= E -vel, másfelől letagadhatatlanul egyenlő is, A == E -vel, mivel nem lehetne a nevezett típusok egyike, ha általános fogalmával csak külső viszonyban állna, mondjuk egyszerűen az alárendelődés szubszumciós viszonyában, s nem belső viszonyban, az azonosság viszonyában, aminél nincs belsőbb. Olyan azonosság viszonyban, amely érthető. Különböztessük meg további elemzésünk kiindulási pontjaként az érthetetlen és érthető azonosságot.

Az érthetetlen azonosság egy jelenség, anyagi vagy szellemi dolog, teszem a fogalom azonossága önmagával. Mert mit értsünk azon, hogy az általános = az általánossal, amikor egyszerű szóismétlésbe bocsátkoznak? S még azt sem tudatosítják, amit pedig de facto meg kell tenniük ahhoz, hogy mondjanak róla valamit. Nevezetesen, hogy legalább mennyiségi különbséget kell tételezniük: kétszer kell kimondaniuk ugyanazt a fogalmat. Igaz, bizonyos feltételek mellett így az absztrakt algebra kijelentés kalkulusaiban - egyszer vagy sokszor kimondani ugyanazt: ugyanaz. Ámde itt nem ez a helyzet. Mert míg ott a kijelentés kalkulusok„igazság"-érték azonosságai kölcsönös felcserélhetőségük alapjaivá válnak, s ezt a felcserélhetőséget tekintik döntőnek, itt az empirikuson túlmenő dialektikus meghatározásban a jobb és baloldal felcserélése esetén is fennáll a funkcionális különbség. Az egyik oldal rendeltetése szerint mindig definiendum, a másik definiens marad. A fogalom mennyiségi megkettőzése, Marxszal szólva„*Doppeltsetzen*"-e. E kettős tételezés pedig már immanensen magában rejti minőségi-lényegi különbségüket.

S ha még az elsőt, a szembeötlő felszíni különbséget sem veszik észre (és észbe), akkor hogyan juthatnának el a rejtettebb másodikhoz?

Az azonosság fogalom rögtön értelmet kap, ha a különbségre vonatkoztatom: ez = ez és nem = más. A háromszög - háromszög és nem négyszög. Csakhogy ez még mindig külső elhatárolódás, amely csak annyit mutat meg, hogy az azonosság a tagadás mozzanatát *magán* viseli. Ám ha magán viseli a tagadást, akkor *magában* is hordozza. Mozgása nemcsak másért lét, másra irányuló elhatárolódás csupán, hanem magáért való lét, belső tagadás, az önmaga létének meghatározása. Mi által? Azáltal, hogy saját elemeinek, konstituenseinek, (vagy ha tekintetbe vesszük, hogy egy-egy konstituens maga is komplex alakulat, akkor ezt a többességet kifejező műszóval szólva: konstituenciáinak) önállóságát tagadva, új, szintetikus egységbe foglalja össze őket. A kifelé irányuló, mástól elhatároló mozgás túlnyomólag analitikus, a befelé menő túlnyomólag szintétikus. Azért„túlnyomólag", mert a belső mozgás is az adottságok negatív átformálásával kezdődik a szintétikus egység kialakításában. És viszont: a külső is a maga alakzatának elhatárolásában jobban konkretizálja, azaz szintetizálja magával szemben a mások mivoltát. A nem-euklideszi háromszögek ismeretében jobban ismerjük az euklideszit és viszont, mert rákényszerít térformáik tekintetbevételére.

A szubjektum szemszögéből, végeredményben a megismerő alany nézőpontjából kiindulva érthetetlennek, illetve érthetőnek nevezett azonosság, objektív nevén az elvont (absztrakt), illetve határozott (konkrét) azonosság. Ezeknek negatív kiegészítői (komplementumai) az elvont, illetve a meghatározott tagadások. Az érthetetlen azonosságot csak azért értjük valójában a közvetlen gyakorlati gondolkodásban, mert nem fogalmilag, de képzetszerűen társítjuk a külső, vagy belső különbséggel, esetleg mindkettővel is. Az érthető azonosságot azért nem értjük a gyakorlati tudatból kiindulva, amelyik mindig vonakodik a maga részleges tapasztalataiban megrekedve és elfogódva a félhomályból a világosságba átlépni, mert a teljes igazság mind a mai napig radikálisan új az egyszer már megszokott féligazságokhoz, és gyakori társukhoz, az igazságként félreértett fél és teljes hazugságokhoz képest. Platónnak mélységesen igaza volt, amikor a barlang hasonlatban úgy írta le ezt a folyamatot, mint a félhomály és árnyak világához szokott emberek elvakulását a fény, számukra addig ismeretlen tündöklő világosságában. Csakhogy az árny és félvilág homályát és teljes sötétségeit a külső látszatok világaként kell felfognunk, a Platónnál ki tudja hol és milyen felhőkakukvárban lebegő eszméket pedig, mint valóságimmanens lényegi összefüggéseket, a materialista dialektika szellemében korrigálva a nagy dialektikus „veleszületett", azaz osztály és osztályon belüli csoporthelyzetéből következő utópikus idealizmusát.

Ilymódon a gyakorlati tudat naivitása számára érthetetlen gondolatforma, az ellentmondás, az elméleti tudat számára érthetővé válik, mozgásban lévő azonosságként. Transzparenssé, amihez semmi homály vagy rejtély nem tapad. És megfordítva: megvilágítja, hogy a közönséges, a naiv tudat számára a megfellebbezhetetlenül evidens azonosság, mint csak önmagával való azonosság, tehát: önazonosság, csak azért tűnik gyakorlatilag teljesen

érthetőnek, mert nem tudatosan, képzetei félhomályában belecsempészi a neki ellentmondó nem-azonosság, azaz kontradiktorikusból kontráriusba fordítva a szót, a különbség mozzanatát. Így, felülről nézve, eltűnik minden homály. A fetisizált, dologiasított, önmagával mozdulatlanul azonos elv, valójában a mozgó, ahogyan F. Lassalle nevezte szerencsés műszóval, a„processzuáló azonosság" leszármazottja, amely eredetének anyajegyeit magán viseli az öntudatlan gondolkodásban is, míg megtagadják a tudatosan formálisban, amelyet„a" gondolkodással általában azonosítanak. Ám éppen a megtagadás kényszerében is megnyilatkozik létezésük, spontán jelenvalóságuk. A szellem dialektikus napvilágánál mindez áttekinthető, és a gyakorlatban is igazolódó folyamatszerűségében tárul elénk. Folyamatszerű az önazonosság is: változatlan szintű önreprodukció.

Az általános és egyedi között tekintetbe vettük a különöst is. De nem adtunk még számot mivoltáról. Itt az ideje, hogy megtegyük. Láttuk már, hogy a lényegi, generikus általánosból alászállva az egyediségekhez jutottunk. Több egyediséghez is, amelyek elkülönülnek egyfelől a generikus általánostól, másfelől egymástól is. Viszonyuk azonban nem terjedelmi-mennyiségi. Nem állítható immár, hogy az általános az összesség, vagy legalábbis a többség, és a különös, a részleges – a kisebbség. Ellenkezőleg: terjedelmi-mennyiségi szempontból a különösök többségben vannak az egy és egyetlen általánossal szemben. Így a lényegi-minőségi viszony, vagy megfordítva: a minőségi-lényegi viszony szempontjából nézve (a kettős megjelölés bármelyike kifejezhet iránytól független, vagy adott feltételek mellett iránytól függő meghatározást,) az általánoshoz képest a különösök egyedisége: K = E-vel, ahol viszont E = E' * E". Csakhogy itt a különös azért különül el általánosától, mert annak lényegjegye az egyikben így, a másikban úgy specifikálódik. Minden háromszög egyaránt térviszonyai által meghatározott alakzat. Ám ezek a térviszonyok fajait 180°-nál vagy kisebbé, vagy azzal egyenlővé, vagy nagyobbá teszik. Az euklideszi háromszögön belül maradva a szögek összege konstansul 180°, míg a másik kettőben 180°, illetve 270° alatt, térbeli elhelyezésétől és nagyságától függően változik. Ám az euklideszi konstans szögösszeg is a legkülönbözőbb módokon valósulhat meg a kisebb és nagyobb háromszögekben, jóllehet eme tulajdonságuknak – mivel nem érintik szögösszegüket – nincs meg ugyanaz a konstitutív jelentősége, mint a nem-euklidesziek esetében. A konstitutivitás eme minimumértékei azonban éppúgy konstitutívak, mint a másik kettő jelzett elhelyezkedés- és nagyság tulajdonságai, következésképpen joggal láthatjuk ebben a különösök végső egyediségének hordozóját, amely levezethetővé teszi az alapformákat egymásból, deduktíve a Riemann-i elliptikus„térformából". Mindezt és még sok minden mást általánosítva, kimondhatjuk, hogy a különös az általános felől ugyan egyes, de az egyesek felől nézve általános.

Látszólag ugyanez a helyzet az általánossal és az egyedivel, hiszen az egyik nincs másik nélkül, mint kifejtettük. Az általános involválja az egyedit, az egyedi az általánost. Csakhogy ott, ahol az általános meghatározás uralkodik, ott az egyediség bizonyos értelemben csak potenciális mozzanata az általánosnak,

és megfordítva, az uralkodó egyediség csak potenciálisan tartalmazza az általánost. A potencialitás modális kategóriája, amely a létezési módok azonos szintű önreprodukciója esetén a valóság, lehetőség és szükségszerűség dialektikus összefonódásában mutatkozik meg, persze nem teljesen adekvátan fejezi ki ezt az azonosságban meglévő különbséget és a különbségben bennerejlő azonosságot. De adekvátabb megvilágítását kaphatjuk a kontrárius és kontradiktorikus, a pozitív és negatív tagadás összefüggéseinek vizsgálatánál, amikor is a potencialitás mögött meghúzódó tagadásból indulunk ki. Most érjük be azzal, hogy éppen az alárendelten ellentétes mozzanat kifejezésére az alárendelt mozzanatot a nagybetűs uralkodó mellett kisbetűvel jelezzük, sőt fejlődése legkezdetét jelzendő először még zárójelbe tett kisbetűvel, majd a zárójelet feloldjuk, s a legfejlettebben visszaállítjuk, benne a nagybetűs formát szerepeltetve. Tehát A(e), fejlettebb fokán Ae, a legfejlettebben A(E).

A különösben ellenben a két oldal kiegyenlítődik, egyforma meghatározó erővel, „realitássúllyal" szerepel. A kiegyenlítődést folyamatként számbavéve, K = K1 * K2, ahol az aszteriszk jel (*) immár általános szintézist jelent, a kvázimechanikustól a kvázi-organikusig. K1 a felemelkedés, kifejlődés szakaszát, K2 a csúcs elérését és a visszafejlődés (ha adott esetben van ilyen, mert nincs mindig) megindulását jelenti. Ezért K1 = E * (A), illetve kifejlődési szakasza izületeit megkülönböztetve, K1 = E * (a) < E * a =< E * (A). K2-ben a leépülési szakasz izületeit véve: K2 = A * (E) => A * e > A * (e). Jóllehet K1 =/= K2 -vel, azért szintézisük egyenlő lesz K-val, a fejlettsége azonos szintjén önmagát reprodukáló különössel. Írjuk K1-et és K2-t egymás alá K1*K2 alá K2*K1-et, úgy, hogy megfelelő zárójelekkel jelezzük elemeik vertikális összetartozását (egyenes jel) és különbözését (gömbölyű zárójel) ha két további sort hozzáadunk, felcserélve az alsó és felső sort, azaz K2*K1-et K1*K2 fölé írva, akkor előttünk áll teljes szintézisük lerövidített, csak a kifejtetlen csúcsokat adó képe. Teljes képüket megalkothatjuk ha az egységekbe beírjuk menetük izületeit, az előbb jelzett módon, amit meg is teszünk a szemléletesség kedvéért, bár elméletileg ez nem szükséges, hiszen a kifejtetlen és kifejtett K1*K2 sorokat egyszerűen visszafelé olvassuk, vagy ami ugyanaz, az alsó sort megkettőzve térünk vissza a felsőhöz.

A *kibontatlan* forma inverzével együtt:

$$K = |K1| = |E| * |(A)| \ (*) \ |A| * |(E)| = |K2| =$$
$$= \ |K2| = |A| * |(E)| \ (*) \ |E| * |(A)| = |K1| = K$$

$$K = |K2| = |A| * |(E)| \ (*) \ |E| * |(A)| = |K1| =$$
$$= \ |K1| = |E| * |(A)| \ (*) \ |A| * |(E)| = |K2| = K$$

A *kibontott* forma inverzeivel:

K1= Növekvés. K1*K2 Csökkenés=K2
¦E¦*¦(a)¦ <{¦E¦*¦a¦}=<[¦**E**¦*¦**(A)**¦]*[¦**A**¦*¦**(E)**¦]=>{¦A¦*¦e¦}>¦A¦*¦(e)¦
[¦A¦*¦(E)¦]=>{¦A¦*¦e¦}> ¦**A**¦*¦**(e)**¦ * ¦**E**¦*¦**(a)**¦ <{¦E¦*¦a¦}=<[¦E¦*¦(A)¦
K2= Csökkenés. Kiegyenlítődés Növekvés =K1

K2= Csökkenés K2*K1 Növekvés=K1
[¦A¦*¦(E)¦]=>{¦A¦*¦e¦}> ¦**A**¦*¦**(e)**¦ * ¦**E**¦*¦**(a)**¦ < {¦E¦*¦a¦}=<[¦E¦*¦(A)¦
¦E¦*¦(a)¦ <{¦E¦*¦a¦}=<[¦**E**¦*¦**(A)**¦]*[¦**A**¦*¦**(E)**¦]=>{¦A¦*¦e¦}> ¦A¦*¦(e)¦
K1= Növekvés Kiegyenlítődés Csökkenés=K2

Mivel K = K1 * K2 = K2 * K1, azért a vertikális formulák felcserélésével a K -ban való teljes kiegyenlítődés is megtörténik. Olyan kiegyenlítődés, ami A -ban és E -ben csak K közvetítésével mehet végbe. A teljesen kifejtett, a fejlődéssémát kifejező vertikális K formulákat vizsgálva vegyük észre, hogy ahol K1 a legnagyobb ott K2 a legkisebb. És viszont. Kivételt csupán a legfelső és legalsó sorban vastagon szedett középtagok és ezeknek közrezárt elemei jelentenek, mert ebben minden előforduló tag valamennyi intenzitásfokán szerepel. Mindez közelebbről vizsgálva behatóan bizonyítja annak jogosságát és szükségességét, hogy *A tudományos gondolkodás forradalmá*ban (204/5. old.) a K-t elemezve különbséget tettünk a *commune*, a *proprium* és a kettő teljes szintézisét jelentő *specifikum* között, amelynek kifejtése azonban nem tartozik ide. Általánosnak, különösnek és egyedinek ez a lényegdialektikája egyrészt megérteti, hogy az általános miért él az egyesekben optimális fokon, másokban meg csak a pesszimum erejéig, következésképpen miért vitatható mennyiségi beletartozásuk az általánosba. Másrészt, hogy az intenzitás szerinti rangsorolás ellenére miért tartozik bele az általános legszélesebb körébe minden egyedi, annak ellenére, hogy az általános, ha ontológiai, akkor létében, ha logikai, akkor fogalmában tartalmazza mindama mozzanatok csiráit, amelyek az egyediségek variánsait konstituálják sajátos összetételben. Így felfogva pedig nem csak az egyén társadalmi viszonyainak összessége, hanem bármiféle egyediség is általános természeti vagy társadalmi viszonyainak összessége individuális és unikális változatokban.

Quae cum ita sint (minthogy ez a helyzet) az E – K – A lényegdialektikai összefüggésére nem érvényes az a formállogikai szabály, hogy a fogalom – mert itt csak fogalomként szerepelhetnek ezek a kategóriák – tartalma és terjedelme fordított viszonyban áll egymással: mennél több a fogalom tartalmi jegye, annál szűkebb a terjedelme és fordítva. Az általános, mint konkrét dialektikus általános, tartalmazza a különös közvetítésével az adott totalitás összes egyediségét, következésképpen ennek tartalma a leggazdagabb, persze mindig csak az adott totalitás kereteiben – mert nem csak hogy belenyúlik egyedei mivoltába, hanem az önmaga lényegjegyeit bomlasztja ki bennük. És megfordítva az egyediségekben kibomlott lényegjegyek visszautalnak

eredetük potenciális formáira. S a tartalom is csak így igazán tartalom, egységbe jutva a maga lényegi formájával.

Mindez persze csak a „tiszta" logika, és bizonyos korlátokkal a „tiszta" ontológia szintjén érvényesül a maga„tisztaságában", ott ahol a külső mozzanatok nem játszanak bele e diszciplínák alakulatainak önfejlődésébe, mint ahogyan az egyediség empirikus valóságába, számos esetben, teljesen véletlen, „irracionális", külső esetlegességek játszanak bele, eltorzítva az általános és egyes az absztrakció általunk megválasztott adekvát síkján érvényes dialektikáját. Ebből a szempontból a„tiszta" ontológia a logikánál korlátoltabb jellege, éppenséggel korláttalanabb mivoltát jelenti, mert közelebb állván az empirikus valósághoz markánsabban veheti számba a szükségszerűség mellett a véletlent, a modális kategóriák dialektikájának kifejtésében.

Utóbbi megjegyzéseink alkalmas módon világíthatnak rá a dialektikus és formális logika alkalmazási módjainak problematikájára az ismeretprogresszióban. Ennek továbbgondolását ezúttal bízzuk a probléma iránt érdeklődő filozófus olvasóra. Elég ha annyit állapítunk meg, hogy ellentétben a dialektikus felfogással, a formális logika felfogásában a tartalomnak nevezett elem sohasem valódi tartalom, mert a forma, ami alá besorolják, csak terjedelmi értelemben véve szubszumálja, s túl tág ahhoz, hogy saját formája legyen; így pusztán meg-nem-formált matériaként szerepel. Ezért formális a formális logika, (és még formálisabb a legmagasabb hatványon a matematikai „logika", mint valójában az absztrakt algebra részesete) míg a dialektikus logika éppen mint logika is, tehát, mint a fogalom, ítélet és következtetés elmélete, a maga ontológiai, vagy objektív dialektikai alapjai relatíve önálló következményeként a mindenkori reális tartalom logikája. A formális logikát így egyfelől a dialektikusból lehet levezetni, másfelől fölvezető út lehet egy tárgy első átdolgozásánál a dialektikus megmunkáláshoz, ahol is éppen – az elvont logika saját síkján fellépő – megoldhatatlan ellentmondásai követelik meg a dialektikus feldolgozást. Innen a szent harag a dialektika mint elmélet és módszer ellen, azok részéről, akik éppen a saját – egyre szellemtelenebb és kényszeredettebb – paradoxnak nevezett, vagy annak tekintett antidialektikus ellentmondásaikat szeretnék feltüntetni az egyedüli, emberhez és filozófushoz méltó magatartásnak. Soha agresszívebben, mint éppen napjainkban a rendszerváltás változás előtti képviselőinél, az önmagukat utólag igazolva érző „nouvelle droite" – mindegy, hogy francia, angol, amerikai vagy magyar, egyképpen burzsoá – intellektuális bohócainál.

8.

E filozófiai közjáték és kitekintés után, amely néhány mozzanat kifejtésében lényeges kiegészítést ad *A tudományos gondolkodás forradalma* című, 1984-ben megjelent könyvem egyik legfontosabb fejezetéhez (*A világnézeti ellentét gyökerei a termelési folyamatban*), térjünk vissza a kontradiktorikus és kontrárius fogalmakról szóló pauleri felfogás bírálatára, amely implicite már szerepelt is eddigi fejtegetéseinkben.

Pauler szerint a fogalom (fogjuk fel mi az ő „logizmáit" nyugodtan nempszihologisztikus értelemben vett fogalomnak,) pozitív meghatározása nemcsak a fogalom tárgyát jelöli meg, hanem ki is zárja az összes többi tárgyat: „Az 'ember' például nem csak azt jelenti, hogy milyen határozmányokkal bír az ember, hanem azt is, hogy milyenekkel nem bír, tehát az ember logizma jelenti nemcsak az eszes, érzéki lényt, hanem az olyat is, amely nem esztelen, nem ment az érzékiségtől stb. Ez indított némely bölcselőt (Hegel, De Morgan) azon helyes megállapításra, hogy pozitívum és negatívum a fogalomban elválaszthatatlanok, vagyis, hogy a pozíció minden esetben már egy bizonyos negációt is rejt magában. Valamely logizma pozitív és negatív jelentése között pedig azon viszony áll fenn, hogy kiegészítik egymást s együtt adják a logizma teljes jelentését. Mivel pedig, amint láttuk, minden logizmában megvan a kettős jelentés: a negáció és annak esetei, a kontradikció (pl. fehér – nem-fehér) és a contrarietas (pl. fehér – fekete), a negáció valójában nem egy sajátos logizmaviszonyt jelent a többi között, hanem minden lehető logizmaviszonyban benne rejlik. A negáció elméletének tüzetesen ki kell fejtenie, hogy az igazság mibenlétéből miképpen folyik e kettős (pozitív-negatív) arculat és hogy abból miképp fakad a negációnak imént említett két formája: a kontradikció és a contrarietas." (Bevezetés, 40. old.)

Pauler fenti hosszú idézetünkben a tagadást, amelynek kifejtett elméletét később sem adta meg, elsősorban, mint a pozíció kiegészítését, komplementumát fogja fel. De ha példáit vesszük, akkor már zavarossá válik a dolog. Hiszen 'az ember eszes lény' kijelentésnek éppen nem kiegészítője, hanem a nála is – más munkáiban – előforduló meghaladása, „legyőzése", az, amit komplementumának mond: „az ember nem esztelen lény". A komplementaritásnak jó példája lehet a férfi és a nem-férfi, azaz a nő fogalma. Mert ahogyan két szög egymás komplementuma, kiegészítő szöge, összeillesztve egyenes szöget adnak, úgy a férfi és a nő együtt az emberi nemet teszik ki. Csakhogy éppen ezzel az általunk használt kifejezéssel, a nem-férfi, azaz nő-vel van baj Paulernél. És persze a fordítottjával is, a nem-nő, azaz férfival. Példánkban a tagadás – egyszerű tagadás, de az előbb kifejtettek értelmében, nem elvont, hanem konkrét. A nem-férfi nem jelenthet bármit, a fogkefémet, vagy a Logodi utcát, hanem csak a nőt. Mivel nem a férfi ember voltát, hanem csak férfi voltát tagadtuk. S ez a konkrét fogalmi szférában, vagy létviszonyban való tagadás, közvetlen, immanens tagadás, csak a másnemű emberi lényhez, a nőhöz vezethet át. Miért nem a kettő – balszerencsés – neutralizálódásához, a hermafroditához? Azért, mert a „vegyes" forma, mint merő szinkrézis és nem igazi szintézis, másodlagos eredője az elsődlegesnek. Az egyszerű tagadással szemben Pauler példája már reflexív tagadás, a tagadás tagadása. A komplementumban nemcsak kiegészítés van, hanem generikus egységükön belül ellentét is („a nemek harca"). A genus ugyanis nem külső abroncs és keret, hanem az ellentétek egysége, amely az ellentétes mozzanatok – változó fokú – együttműködésében és harcában reprodukálódik. A tagadás tagadása viszont magasabb stádium, ontológiailag és logikailag is. (Ez utóbbi mozgásoknak fontos elágazásai vannak, hi-

szen a logikai formák, fogalom, ítélet és következtetés csak az emberi tudatban létező entitások, s a gondolati kategóriák sohasem azonosak a reálkategóriákkal, akkor sem ha optimálisan, adekvát módon tükrözik azokat).

Paulernél az eszes lény komplementuma a „nem esztelen lény". De mi ez a nem esztelen? Esztelen = fosztóképzős alakja a nem-eszesnek. De ebben az esetben: nem esztelen lény = nem nem-eszes lénnyel. Akár azt a nyelvészeti elképzelést vesszük, miszerint a kumulált tagadás gyengítése az állításnak, akár a valószerűbb ellenkezőjét, hogy a kétszeres tagadás erős állítás, az eredmény mindenképpen az, hogy tartalmilag a negatív kijelentés mást mond, mint a kiinduló pozitív: az ember eszes lény. Ám ha ugyanazt mondja, azaz sem nem gyengébb, sem nem erősebb, hanem azonos értékű kijelentés, azért az mindenképpen érthetetlen, hogy miért lenne komplementum. Csak egyetlen nézőpontból az; tudniillik abból a merő formalisztikusból, hogy az egyik oldalon álló – nem forma, hanem formájával szemben közömbös – matéria egyszer pozitív, másszor negatív ruhában lép elénk. A filozófiai logikában azonban ez a tagadás nem egyszerűen kumulált tagadás, sem a fogalom, sem a fogalmat kifejező ítélet, – ahol is a fogalom az ítélet mozzanatainak egymásbaszövődése, az ítélet a fogalmi mozzanatok kibomlása, – hanem belső feltételétől függően (és itt erről van szó) a tagadás tagadása, mint kifejlett, erősebb tételezés. Mert az emberben meglévő esztelenség meghaladását mutatja, a nemet jellemző ész által. Az ész komplementuma az esztelenség, azaz a nem-eszesség volna. Ez hozná létre – hogy az előbbi geometriai, nem-felszínes analogonnal éljek, – a két különböző szögből, mondjuk a 150°-os tompaszögből és a 30°-os hegyesszögből az egyenesszöget, amely nem igazi szög már, hanem egyenes vonal, bár eredete tojáshéjait magán hordozza. Azaz az ész és esztelenség mint komplementumok nem csak kiegészítői egymásnak, avagy a dialektika nyelvén szólva, nemcsak kölcsönösen feltételezik, hanem kölcsönösen ki is zárják egymást. (Mindez vonatkozik Pauler második példájára az érzékiségre és „kiegészítőjére", az érzékiségtől nem mentesre = nem nem-érzéki.) Harcuk azt mutatja, hogy az ember még és már nem igazán az, ami lenni szeretne, aminek lennie kellene, ám, amit létfeltételei nem tesznek lehetővé számára. Nem *animal rational*, ahogy szívesen definiálta önmagát, legalábbis az utóbbi időkig, a ma divatos *animal irrational* helyett. Ehhez a tagadás tagadásának győzelme szükséges. Az ész győzelme belső és külső létének irracionális, éppen annyira esztelen, mint észellenes mozzanatai felett. Olyasmi, amitől, mint többször említett utolsó világtörténeti fordulata mutatja, elég távol áll még.

De Morgannel összehasonlítva, Pauler egyoldalúan érti meg az ellentétes mozzanatok egymásba való átmenetét. Az angol matematika-filozófus említi a köznapi gondolkodás dialektikus tagadási szokásai mellett a matematikát, amely adott feltételek között reprodukálja ezeket. Így a racionális és az irracionális szám viszonyát elemezve, rámutat arra, hogy az irracionális szám fosztóképzős alakja ellenére kontráriusa, azaz pozitív ellentéte a racionálisnak. Ám ez a kontrárius a racionális egyszerű tagadásából származik, vagyis a kontradiktorikusából, a nem-racionálisból. Az egyik közvetlenül átmegy a má-

sikba, a főirány a kontradiktorikusból a kontráriusba való átmenet, bár létezik a fordítottja is. Paulernél inkább fordítva áll a dolog, a pozíciót részesíti előnyben, mert nem jut el a konkrét tagadás fogalmának felismeréséig.

Ahogyan Pauler alatta marad De Morgannak, úgy marad alatta De Morgan Hegelnek. Mert ellentétben Lukács György utolsó munkáinak egyikében található vélekedéssel, miszerint Hegel megszünteti a különbséget a kontradiktorikus és kontrárius mozzanatok között, Hegel annyira nem szünteti meg, hogy mindkét pólus tagadását és ellentettjét átvíve a másikba, még neutralizált közepet is ismer bennük, amely sem az egyik, sem a másik, tehát ez is és az is egyszerre, azaz egyidőben, s ez a *közvetítő közép, mint medius medians*. Akkor is, ha a medius medians elméletét nem fejti ki, inkább csak alapfelfogása következményeként érvényesül nála. De Morgan viszont csak az úgynevezett logikai négyszög ítéletviszonyait újraíró szabályaiban hagyja meg e különbségeket, a matematikai ihletésű logikai felfogásoknak megfelelően ejtve el az egyediség problémáját, illetve sorolva be az egyediséget a terjedelmi nézőpont okán a partikularitásba.

Mindezek viszonylag késői meggondolások a saját filozófiai felfogásom kifejlesztésében, amelyek lényegében a hegeli dialektika-elmélet mozzanatai közötti, feltáratlan, implicit összefüggéseket emelik ki, egyértelműen Marx és Lenin materialista dialektikájára támaszkodva. Ám meggyőződésem szerint az új társadalmi gyakorlatnak és szaktudományos elméleteknek megfelelő lényeges új problémákat és megoldásokat vetnek fel, beleértve távolabbi következményeiket is.

VI. FEJEZET
Első „világnézeti harcom" osztályfőnököm Hitler-imádata ellen, s Országh támogatása az Eötvös Kollégium-i felvételi vizsgára való felkészülésben

9.

Az irodalom- és történettudomány talán még több időmet kötötte le a gimnázium felső éveiben, mint a filozófia. S éppoly intenzíven érdekelt. Érdeklődésem megoszlásába a filozófia és az irodalomtörténelem, illetve a történelemtudomány között bizonyára belejátszott az a körülmény, hogy nem akadt a gimnáziumban igazi filozófiai partnerem.

De nemcsak a filozófiai társtalanságról volt szó. Legalább annyira arról az érzésről, hogy a filozófia szaktudományi ismeretek nélkül nem lehetséges, megalapozatlan, vagy legalábbis nem tudományos, hanem – tágan értve – életfilozófiai színezetű. Vagyis nem igazán filozófia, amióta a szaktudományok kifejlődtek. Ezt az érzést tudatosította bennem H. Rickert magyarul is olvasható *Kultúrtudomány és természettudomány*a, amely – bizonyos korlátokkal – rövid foglalatát adja harmadéves eötvösista korszakomban, Rickert más műveivel együtt tanulmányozott terjedelmes könyvének, a *Grenzen*

*der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung – A természettudományos fogalomalkotás határai*nak. Rickert írása különben kitűnő, a hamis tudat értelmében vett, ideológiát is szolgáltatott számomra a természettudomány elhanyagolásához, olyan élesen választotta el egymástól, Windelband nyomán a fogalmi általánosításra beállított, törvényfeltáró, nomotétikus természettudományokat, és az egyediség megragadására törekvő, idiografikus kultúra- (illetve: szellem-) tudományokat.

Leginkább azonban a szépirodalom szeretete alakította így választásomat. Szélesedő és elmélyülő olvasmányaim. Ezekkel merült fel a komolyabb igény, hogy ne érjem be az esztétikai élmény spontaneitásával, igyekezzek tudatossá tenni a művek szellemi tartalmát, ami eszmetörténeti és történeti ismereteket igényel. Hasonlóképpen kellett törekednem az esztétikai műforma komolyabb megértésére, megismerve és alkalmazva az ehhez szükséges fogalmi eszközöket, mert ehhez is elég kevés támaszt találtam az iskolai oktatásban. Ezt erősítette meg Paul Valéry *Változatok*ja Dr. Strém Géza fordításában, amelyet lázas gyorsasággal olvastam el két lázas, mandulagyulladásos napon.

Ötödikes és hatodikos koromban Thomas Mann volt a legnagyobb olvasmányélményem, a *Buddenbrooks*, a *Novellák* és A *varázshegy*, valamint jó néhány esszéje. Mindez magyarul. Nagyritkán egy-egy regényrészlet vagy novella németül, összevetve a magyar fordítással. Ekkor kezdtem felfigyelni arra, hogy mennyivel adekvátabban, vagy legalábbis mennyivel könnyebben lehet hű fordítását adni a prózai szövegnek, mint a versesnek, főleg a lírainak. A lírában a gondolati-érzelmi tartalom annyira együtt él a nyelvi kifejezési formával, még a belső ritmusát tekintve egyáltalán nem prózai szabad versben is, hogy nyaktörő vállalkozás minden fordítás. Itt valóban igaz a tréfás, ám kegyetlen olasz szentencia: traduttore – traditore (fordító – ferdítő). A tárgyas műfajoknál, még a verses drámánál is, az objektív helyzetek, emberi viszonyok, a cselekmény alapját képező konfliktusok ereje felbontja és tagoltabbá teszi a nyelv és tartalom egységét, ezért nagyobb itt a fordítói licentia stylistica.

Thomas Mann példájából azt éreztem ekkor igazán lényegesnek, hogy az életábrázolás mélységének és sokrétűségének természetes meghosszabbítása és kiteljesítése lehet a műben ábrázolt emberi viszonyok eszmei-filozófiai megszólaltatása, semmiképpen nem külső és idegen elem, mint a késő-polgári esszé-regények esetében, amelyekkel egyetemi éveimben foglalkoztam. Művészi ábrázolásnak és gondolatiságnak ebből a belső egységéből következett a művész világnézetének, értékirányultságának komolyan vevése, így Settembrini és Naphta elvpárbajainak lelkes nyomon követése, és az egyre cselekvőbb Thomas Mann-i antifasiszta humanizmus igenlése.

Az előző impulzusokkal összeszövődve, mintegy ezek folytatása s megszilárdulásaként ebből eredt határozott állásfoglalásom azon Hitlert dicsőíti tirádákkal és agitatív megjegyzésekkel szemben, amelyeket osztályfőnökünk Dr. Hollós Ildefonz időről-időre jónak látott megereszteni. Egyébként vezérkedési és politikai ambíciók nélkül. Ebben nem hasonlított Dr. Nagy

Józsefre. Alighanem nagynémet nacionalizmusa vezette a Hitlert dicsőítők táborába. Osztrák ember volt, magyarul enyhe akcentussal beszélt, s nem igen bánta, (ha ugyan, ami nagyon is kétséges, egyáltalán tudott róla,) hogy a nagynémet birodalom ma, a történelmi múlt törekvéseivel ellentétes módon valósul meg. A nagynémet út a XIX. században – Königgrätzig – a német kisállamok egyesítésének törekvését jelentette, osztrák hegemóniával, Poroszország kirekesztésével. A kisnémet út a kisállamok egyesítését porosz hegemóniával, Ausztria kizárásával. S napjainkban a kisnémet-koncepciót képviselt poroszok vezetésével valósul meg a nagynémet, a hitleri erőszak révén, Ausztria bekebelezésével. A „Deutschland, Deutschland über alles" valaha a német hazafiak ajkán és cselekedeteiben elsősorban a német kisállami széttagoltság, a Duodezstaatok fejedelmi abszolutizmusa ellen irányult, s főleg belpolitikai hangsúlyú volt. Az imperialista korszakban külpolitikai értelmet nyert, minden eddiginél aggasztóbbat és fenyegetőbbet Hitlerrel. Ezért énekelgettük az Eötvös kollégiumban előszeretettel azt a magunkgyártotta változatot, amely az „über"-t „unter"-rel helyettesítette. Németország, fasiszta berendezkedésével mindenek alá került.

Hollós számára a primitíven értett nyelvi és etnikai, vagy inkább „faji" egység, meg az ezzel állítólag együtt járó nagyhatalmi pozíció volt a lényeges. Szerinte Hitler személyében egyenesen példásan valósul meg az osztrák-német faj egysége, hiszen Hitler Braunauból származik, az osztrák bajor határvárosból, amely – hadd mondjam én el, amit ő nem mondott – egyszer már rákerült a történelemkönyvek, sőt Tolsztoj *Háború és békéjé*nek lapjaira, mert ez volt Kutuzov első főhadiszállása azon az úton, amely I. Sándor dilettantizmusából Austerlitznél végződött, ahol Napóleon, aki ekkor parvenü császárságában is őrzött még valamit a „lovasított Robespierre" gúnynév pozitív magvából, néhány óra leforgása alatt verte tönkre az egyesített orosz-osztrák hadsereget.

Ildefonz atya egy ízben lelkendezve beszélt Hitler hatalmas kulturális teljesítményeiről a *Blut und Boden* (vér és talaj) íróinak előtérbe-kerüléséről, a (pszeudó)népies zenekultúráról, az olimpiai sporteredményekről, s ki emlékezhetne rá, hogy még miről. Egyszóval, – minthogy latin-német tanárról van szó, engedtessék meg egy latin kifejezés – *de rebus omnibus et quibusdam aliis* (az összes dologról és egynéhány egyébről). Kedvetlenül hallgattam, aztán szót kértem. Már ne is tessék haragudni tanár úr, de Hitler – akiről tudjuk, hogy semmilyen értelemben nem lehet jó ember, mint ezt a más fajtájúakkal szembeni gyűlölködő és üldöző politikája bizonyítja, mégsem lehet olyan nagy támogatója és felvirágoztatója a német kultúrának, hiszen egy egész sereg művészt, írót, köztük a legnagyobbat, Thomas Mannt is emigrációba kényszerített. Hollóst meglepte az ellentmondás. Nem volt hozzászokva. Hiszen azok is mindig egyetértő képpel hallgatták még a zsidókra tett fasisztoid alkalmi megjegyzéseit is, akikben mocorgott valami ellenérzés. Idegesen rágni kezdte – belső zavarának ismétlődő tünete volt ez – beszívott alsó ajkát és hallgatott. Az időtartam, bármily rövid volt is, ismét olyan hosszúnak tűnt szememben, mint amikor Dr. Nagy fixírozott annakidején a palotai

templomban. Csak a közönség viselkedése volt más, mert a templomi csendes megrökönyödés helyett itt osztálytársaim súgtak és búgtak szokatlanul élénken egymás között. Végre eldöntötte, hogy mit mondjon. Megszólalt. Tudod mit Szigeti? Tesz a Hitler a te Thomas Mannodra, meg rád is! Az osztály súgása-búgása egy pillanat alatt elült. Még az Ildefonzzal egyetértők is hallgatásba burkolództak. Azt hiszem, ők is valami tartalmasabb választ vártak volna, nem pedig egy közönséges, útszéli kiszólást. Óra után néhányan, közelebbi barátaim, kifejezésre juttatták elvi egyetértésüket, de azt is, hogy talán mégsem kellett volna, vagy ha igen, nem így. Végül is határozottan csak említett padtársam, a kommunista felfogású Téglás Vili helyeselte fellépésem.

Szereplésemnek volt némi előzménye. Nem véletlenül éreztem úgy, hogy a pohár betelt. Hollós időnként feltörő antiszemitizmusa számomra valamivel korábban abban kulminált, hogy Heine egyik versét, a *Wallfahrt nach Kevlaar*-t, a szerinte közismert zsidó cinizmus megnyilvánulásaként emlegette. A vers nem szerepelt a tananyagban, lehet, hogy valami más„ártatlanabb", azaz világnézetileg semlegesebb verse igen. Talán – ugyancsak a *Die Heimkehr* (*A hazatérés*) című kötetből – az„Ich weiss nicht, was soll es bedeuten, / Dass Ich so traurig bin" (Szabó Lőrinc fordításában: „Nem értem a dal mit idéz föl, / s hogy oly bús mért vagyok"), közismert nevén a Loreley. Akárhogy is került sor Hollós kijelentésére, bosszantó otrombaságnak tartottam. Így hát engedve csirázó hajlamomnak, hogy lehetőleg alaposabban utánanézzek az engem foglalkoztató, akár csak véletlenül belém esett problémáknak is, megszereztem a kölcsönkönyvtárainkban gyakori, kitűnő Elster féle Heine kiadást. Arcom verítékével lefordítottam a háromrészes „balladai homályban" gomolygó verset. Ismételten elolvastam és végtelenül megkapott. Sok mindent véltem felfedezni benne, csak éppen cinizmust nem. Se „zsidót", se „keresztényt".

A vers szenvedő alanya egy szívbeteg ifjú. Életerejét kedvesének halála törte meg. Mélyen vallásos édesanyja csak az istenanya segítségében bízik. Fiát Kevlaarba viszi zarándokútra, hogy együtt zengjék a Szűzanya dicséretét – Gelobt seist du, Marie! Az anya viasz-szívet ad fiának, hogy áldozati ajándékával az égi kegyet magához fordítsa s éppúgy meggyógyuljon, mint azok a nyomorékok, akik mankón érkeztek, szívükben hittel, kezükben az áldozati tárggyal, viaszlábbal, s mankó nélkül, Máriát dicsérve, délcegen távoztak. Mária meghallgatja az anya és fia esdeklését is. Az anya látja álmában sugaras alakját, amint fia szívére teszi kezét, majd ajkán szelíd mosollyal távozik. A kutyák vonítására ébred. Fiához lép és íme: fia – halott. Maga sem tudja, mit érez, összekulcsolja ujjait, s áhítattal halkan énekelni kezdi, Gelobt seist du, Marie! (Légy áldott, Mária!)

Életemben először ébredtem rá igazán a vers nyomán a vallás problematikájára, amely nem tartozott alakuló világnézetem kardinális kérdései közé, hiszen a vallási közöny elterjedt szelleme élt bennem is, mint annyi más társamban, akik között még ritka kivételként is alig akadt a vallásnak meggyőződött és hitbuzgó képviselője. Az a kérdés merült fel bennem, vajon a megrázó vigasz, amit az anya érez és pillanatnyi belső zavar után üdvös

megoldásként él át, valójában nem szörnyű kegyetlenség-e? Az anyai fájdalom lecsillapításának az a módja, amelyet az istenanya alkalmaz, majd az édesanya szinte ellenállás nélküli belenyugvása a rosszba, jóllehet ez a rossz – bár a költemény hangulata, mint ezt jól éreztem a seb gyógyíthatatlanságát sugallja – talán nem is elkerülhetetlen, csak a valóságos világ és nem a túlvilág szeretetével kellene gyógyítani, – nos, mindez nem az ember méltóságától való megfosztásának elfogadhatatlan ténye-e? Miféle erkölcs, miféle emberség nyilatkozik meg ebben? Vajon egyáltalán más-e a vallás, mint a valóságos élet ütötte, sajnos túlontúl is gyakori sebek kétesértékű arcanuma, az alkimisták titkos csodagyógyszere, amely ellenálló és cselekvőképességétől fosztja meg az emberi lelket. Nem válik-e az eleven szív viasz-szívvé kiformálva, áldozati gyertyaként elégetve, porrá és hamuvá, amit a „felsőbb hatalmak" kényük s kedvük szerint alakítanak? S egyre inkább hajlottam arra, hogy így fogjam fel a vallás problematikáját és problematikusságát, egy erősödő vallási szkepszis szellemében, erkölcs és vallás szétválasztása és szembeállítása felé haladva, olyan uton, amelyen örömmel találtam rá későbbi filozófiai tanulmányaim során Nicolai Hartmann etikai ateizmusára, amely bebizonyítja, hogy az etika önelvűsége összeférhetetlen egy extramundán, büntető és jutalmazó legfelsőbb lény létével.

Lehet, hogy ezzel túl is mentem Heine intencióin, aki két kiadás lábjegyzetében is hangsúlyozza „pártatlan" ábrázolását. Ez akkor csak abban a formában merült fel bennem, hogy a költemény az ifjú gyógyíthatatlanságát, s ezzel a vallási vigasz pozitív mozzanatát érezteti. Ma ennek az ellenkezőjét feltételezem. Lehet, hogy Heine lábjegyzeteit cenzúra-okokból vagy túlzott óvatoskodásból írta. (Ne feledjük, hogy az 1810-es évek végén vagyunk, amikor a konzervatív liberális porosz kultuszminiszter, Altenstein, Hegel nagy tisztelője és pártolója, arra a kérdésre, hogy még hány esztendőre becsüli a kereszténység történelmi életidejét, azt válaszolja, hogy tíz évre. Végső kicsengése volt ez annak a szellemnek, amely a napóleoni háborúk idején olyan népi kiáltványt íratott Gneisenauval, a porosz tábornokkal, amelyet Fidel Castro is mindkét kezével aláírhatott volna.)

De lássuk Heine jegyzetét, meggyőző bizonyítékaként annak, hogy a vers korántsem puszta költői lelemény, valódi életproblémát mond ki. „E költemény témája nem teljesen a saját tulajdonom. Rajnai honomra emlékezve keletkezett. – Amikor kisfiú voltam, és a düsseldorfi Franciskánus-kolostorban az első dresszurát kaptam és megtanultam betűzgetni és nyugton lenni, gyakran ültem egy másik fiú mellett, aki örökösen azt mesélte, mint vitte őt anyja Kevlaarba (Geldernschenbe), hogyan ajánlott fel őérte egy viaszból készült lábat, s hogyan gyógyult meg ez okból az ő saját rossz lába. A gimnázium legfelsőbb osztályában ismét összekerültünk ezzel a fiúval, s a filozófia-kollégiumban Schallmeyer rektor óráján együtt ülve, nevetve emlékeztetett a csodáról szóló történetére, de aztán valami komolyabbat mégiscsak hozzátett: most viasz-szívet áldozna az istenanyának. Később hallottam, hogy ebben az időben egy nagy, de boldogtalan szerelem betege volt, s aztán hoszszan nem hallottam róla. 1819-ben, amikor Bonnban tanultam és egyszer

Godesberg környékén a Rajna mentén sétáltam, távolból hallottam a jól ismert Kevlaar-dalokat; a legkiválóbb ezekből a nyújtott refrénű 'gelobt sey'st du, Maria!'. Mikor a körmenet közelebb került, észrevettem a zarándoklók között iskolatársamat öreg édesanyjával. Az anya vezette őt. A fiú nagyon sápadtnak és betegnek látszott." A következő kiadásban Heine a vers idézett tényalapjához, még a következő gondolatot fűzi. „Az előbbi jegyzetet nem választhatom el a költeménytől, mert egyidejűleg keletkeztek, egyszer már együtt is nyomattam ki, s ez mintegy eggyé olvasztotta a kettőt. Semmiképpen nem kívánok bármiféle rokonszenvet kelteni, éppoly kevéssé mint ellenszenvet, amit e költeménynek kellene kimondania. „Igazság szerint" – mondja egy angol író – „miként Isten, az Ősteremtő, úgy áll a költő, az Utánateremtő, pártatlan fennköltségében Földünk minden szektafecsegése fölött."

Élet és életkérdések, történelem, irodalomtörténet és filozófia így fonódott össze számomra, nemcsak a fentihez hasonló említésre méltó esetben, hanem apróbb dolgokban is, amelyeket ma már felesleges volna felidézni.

10.

Olvasmányaim azonban ebben az időben a magyar irodalomra és irodalomtörténetre koncentrálódtak. Kitűnő orientációt jelentett a huszadik század magyar irodalmára nézve Schöpflin Aladár számos magvas tanulmánya, napi kritikája és Ady-könyve eleven, körültekintő értékítéleteivel, érzékenységével a művészet és társadalmi élet belső összefüggései iránt. Később konzervatívabb összefoglaló műve *A magyar irodalom története a XX. században.* Irodalomtörténetünk egészére nézve Szerb Antal *Magyar irodalomtörténete* volt vezérfonalam. Szerb megérdemelt sikert aratott, szellemes, a szűkhomlokú konzervatív és a dzsentroid hagyományokkal szemben is kritikus irodalomtörténete nem a jelen és közelmúlt irodalma iránt keltette fel az érdeklődésemet, hiszen ez már érdekelt. Sőt érdekelt már régebbi irodalmunk, amelyből Pázmány publicisztikai és filozófiai nyelvezete és stílusa, valamint Mikes Kelemen intimebb hangvételű, lelkiállapotokat s külső és belső történéseket atmoszférikus erővel megjelenítő prózája ragadta meg különösen a figyelmem. Szerb az irodalomtudomány és kritika elméleti jelentőségének tudatát ébresztette fel bennem. E mellett Vörösmarty-tanulmányaival e csodálatos, életadó és szellemtisztító költői világ megismerésére sarkallt. Vörösmarty a magyar gondolati költészet egyik csúcsa, s nem csupán a *Gondolatok a könyvtárban* filozófikuma alapján – jóllehet más üzenetet olvastam ki belőle, mint Szerb. Ám rövidesen már Horváth Jánosnál tartottam, s az ő Vörösmarty-tanulmánya, és füzetnyi válogatása a Vörösmarty versekből, köztük a megragadó lírai eposz-részletekből megerősítette azt a vélekedésemet, – ámbár S. Freud alapkönyvét, *Bevezetés a pszichoanalízisbe,* ismertem, mert már a Wágnerben vitatgattuk – hogy közéleti hevületét, amely kezdettől tartalmazza a részvétet, mint rész-vételt az egyéni sorsok és a nemzet sorsának alakításában, nem lehet egyszerűen holmi mélypszichológiai túlkompenzálással magyarázni, amely aztán belső szükségsze-

rűséggel vezet el a lelki katasztrófához, mint ezt Szerb gondolta. Többet mondott számomra, Horváth ragyogó részletelemzésein túl összefoglaló megállapítása: „Egyéni, korszerű, faji, szoros megkötöttségektől egyetemes testvériség és világ-részesség végső határtalanságáig érzés és gondolat egész körét felöleli az ő költészete, de mindenkor a tágabb... a végtelenebb... szempontjából. Ezért nem alábbvaló abban egyetlen szűkebb kerület sem a tágasabbnál... Vörösmarty mindig ... az ember legtulajdonabb helyén áll ... magyarnak is azért nagy, mert embernek nagy. Nemzeti mivoltában is az embertudat ... testvériség és emberméltóság leghívebb szószólója, 'népek hazája: nagy világ' leghatalmasabb ihletű magyar költője ő."

A legtöbbet irodalomismeret terén Horváth Jánostól tanultam. Nemcsak a harmincas évek első felében megjelent összefoglaló műveiből, *A magyar irodalmi műveltség kezdeteiből és megoszlásából,* de korábbi könyveiből is, a húszas évekbeli *Irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* és a *Petőfi* könyvből. Igyekeztem elemzéseit összevetni az eredeti művekkel, legalább a fontosabb pontokon, ami nagy hasznomra volt az elemzés eszközeinek elsajátításában. Időt és fáradságot nem kímélve – korgó gyomorral – ültem be tanítás után a Statisztikai Hivatal közeli könyvtárába, hogy a *Napkelet*ben (Vörösmarty-tanulmány), A Kisfaludy társaság Évlapjaiban (Berzsenyi), az MTA Értekezéseiben (Kazinczy, Vargha Gyula) megjelent írásait elolvassam. Itt olvastam el Horváth *Ady, s a legújabb magyar lyra* című könyvecskéjét, utánanézve a Magyar Figyelőben Tisza István Horváthot leintő cikkének is, amit éppoly elfogulatlan csalhatatlanság-tudattal tett le a literátus közvélemény elé, mint amilyen nagyúri biztonsággal közölte Zay gróf a parasztjaival dédapám tragikus vége előtt, veszett ebe kifogástalanul „helyes" diagnózisát. Itt tanulmányoztam át Horváthnak a magyar szellemtörténet reprezentatív folyóiratában, a Minerva 1922-es számában megjelent – 1910 előtti kezdetei szempontjait újrafogalmazó – elméleti cikkét, a *Magyar irodalomismeretet* is, először elmélkedve az „irodalmi viszony" és a rendszerezés „önelvűsége" fogalmairól, amelyek formalizmusát az addig megismert műveiben való alkalmazás telítette meg számomra szemléleti tartalommal. S bár Horváth a szellemtörténet mellett optálva sem volt szellemtörténész, túl sok minden kötötte az École Normale legjobb – G. Lansontól állítólag első kézből átvett – francia evolucionistáinak összehasonlító historizmusához, azért mégis ez a tanulmánya terelte figyelmem a szellemtudományra és szellemtörténetre, elsősorban legelismertebb magyar képviselőjére, Szekfű Gyulára.

Szekfű a *Három nemzedék*kel, főleg annak epilógusával, az *És ami utána következik*nek a jelen problémáival számot vetni igyekvő „konzervatív-reform" gondolatával, meg a történetpolitikai tanulmányokkal ragadta meg érdeklődésemet. S mivel éreztem a konkrét történelmi ismeretek hiányát – ezek irodalomtörténeti ismereteimmel összehasonlítva szegényesek voltak, – azért a Hóman-Szekfű több fejezetét is olvasgattam.

Ma szinte elképzelnem is nehéz, hogy mi mindent voltam képes feldolgozni, mégpedig, amennyire addig szerzett ismereteim engedték, alaposan. S mindezt megterhelő iskolai feladatok mellett, naponkénti vonatozással

súlyosbítva. Ráadásul hetedikben és nyolcadikban beleesve egy magas hőfokon izzó kohóba, az első nagy szerelemébe. Ez szerencsémre boldog és nem kesergő szerelem volt, minthogy a kislánnyal szellemi és fizikai „méretazonosság" kötött össze bennünket. Hogy mindezt bírtam, sőt teljes odaadással csináltam, nemcsak a fiatalság erőfeleslegével magyarázható, hanem a családomtól örökölt munkaszeretettel, amely nem ismerte az édes semmittevést, a *dolce far niente*-t. Apámtól örököltem, aki – ha nem gyakorolt hegedűjén, detektoros, majd hangos rádiókat gyártott és szakkönyveket olvasott. Nagyapámtól, aki – ha végzett már a ráváró otthoni férfimunkával, késélesítés, házi eszközök rendbehozása, – akkor kedvtelésből órajavítással foglalkozott, s csodálatraméltó módon volt képes a nehéz lakatos munkában jócskán tönkrement kezével, elszarusodott körmű hüvelyk és mutató ujjával, legyűrni a finom, apró óraalkatrészek és csavarok rosszindulatúan furfangos ellenállását, olyannyira, hogy ismerősünk, az órásmester Vajcsuk bácsi is megcsodálta ezért. És még hosszan sorolhatnám a tényeket. Így hát szüntelen tevékenykedésüket, foglalatoskodásukat látva, amelyben a felüdülést a munkafajták váltogatása jelentette, engem sem vonzott a dolce far niente. Nemcsak az éjt tettem nappallá, hanem a nyári szabadságot is keményen végigdolgozott munkaidővé. S ez végtelenül sokat jelentett! Igazi szabadidőt csak a beteljesült szerelem órái jelentettek, amelyeket át meg át szőtt az életről és jövőről, egymásról és közös viszonyunkról alkotott sok-sok illúzióval fátyolozott meg beragyogott, valóságsugallta elképzelések kibeszélése.

A másban, más által és másért élés nemcsak egy gazdagabb magamraébredésnek és önértékelésnek„önmegvalósításnak" lett élesztője, de annak az érdeklődésnek, figyelemnek is, amely az engem foglalkoztató művek alkotói, művészek és tudósok személye, élete és egyénisége felé fordított. Elevenek és holtak felé. Az utóbbiak életrajzából igyekeztem jelentős vonásokat kihámozni, az előbbiekről megpróbáltam személyes benyomást szerezni. Hogyan csinálták és csinálják mások?!

Gyakorlott egyetemi emberként ezt a nem-intimpistáskodó, az alkotó emberek – jóban és rosszban is meglévő – szubsztanciális jellemvonásaira irányuló érdeklődést, törekedtem előadásaimon is felkelteni hallgatóimban, még ha elvont szisztematikus kérdésekről beszéltem is, egy-egy személyhez fűződő sarkalatos eszméről, idée directrice-ről. Így, amikor példának okáért a végtelenség filozófiai problematikájával foglalkoztam és előadásom szerves tartozékaként hozzáfogtam a halmazelmélet filozófiailag releváns, az *indefinitum – transfinitum – infinitum*-ról (azaz a vég-nélküli – végesen-túli és a végtelenről) szóló matematikai tételei kifejtéséhez, akkor mindig elmondottam, hogy az elmélet nem-matematikus filozófusoknak legalkalmasabb ábrázolását a halmazelmélet kiváló művelőjének Adolf A. Fraenkelnek az *Einführung in die Mengenlehre* első, 1919-es kiadásában találják meg. S a könyv alcímében is meghirdetett közérthetősége (*Közérthető bevezetés a végtelen nagyságok birodalmába*), amely persze megköveteli az elmélyült, önátadó és önálló gondolkodást, onnan ered, hogy könyvecskéje – a szerző szavaival szólva -„a harctéren keletkezett és onnan is került nyomdába; létrehozását

azok a beszélgetések ösztönözték, amelyekben alkalmilag háborús bajtársaimnak (nem-matematikusoknak) üres óráit igyekeztem megrövidíteni a halmazelmélet gondolatmeneteibe való bevezetéssel." Nem mulasztottam el Fraenkel szavaihoz hozzátenni, hogy ez az első világháborút – szubjektív hite szerint is – jó német hazafiként végigharcoló tiszt, aki bajtársai fájdalmas nosztalgiáit, rossz közérzetét és rejtett halálfélelmét a tudományos gondolkodás hűvös és megnyugtató magaslataira emelve próbálta enyhíteni, amikor a náci legények nemcsak a professzori rangot, de még a németséget is megtagadták tőle, akkor Hitler és minden iránti undorában, amit Hitler személye Németországban megtestesített, még az addigi névhasználatát is megváltoztatta. Eltűnt az Adolf, hogy Hitlerrel még részleges név-közössége se legyen, az „A." Ábrahámmá változott, s attól kezdve Abraham Fraenkelként szerepelt. Azt hiszem, módszerem nem volt eredménytelen. Mert az ilyen *petit fait caracteristique*-ek (jellemző apró tények), nemcsak pihenést és nyugvópontot jelentettek két nehezebb, polifon filozófiai gondolatmenet elsajátítása között, de szellemi táplálékot is adtak társadalmi, erkölcsi, lélektani és elméleti gondolatformálásra, utólagos átgondolásra.

Nagyot dobbant a szívem a hetedik elején, amikor a tanév kezdetén unokanővérem, Ili soros udvarlójától, egy másodéves magyar szakos bölcsésztanhallgatótól megtudtam, hogy Horváth János előadásait hallgatja. El is mentem vele Horváth első órájára. Középtermetű, se sovány – se kövér, pirosarcú őszes hajú és kisbajszú, élénk, szinte huncutszemű öregúr lépett a katedrára. Ízes magyar beszéde és egész megjelenése városi ember létére is a magyar vidék kellemes illatát hordozta. A Múzeum körút 7. I. emelet. 6-os tantermét, a legnagyobb előadótermet megtöltötték a hallgatók, olyan tiszteletnek örvendett. Színes, nem hangsúlyozott szellemességekkel is át-meg átszőtt előadása a magyar humanizmusról szólt. Az egyéni, kötetlen és abban a mélyebb értelemben is szabad előadás, hogy a professzor többlettudása, mint kimeríthetetlen tartalékú „mögöttes terület" tökéletesen érezhető volt, tartalmilag semmi lényegesen újat nem hozott könyvéhez képest. De mivel az előadó tisztában volt azzal a követelménnyel, amit a német akadémiai életben közmondásosan úgy fogalmaznak, hogy *eine Rede ist keine Schreibe und eine Schreibe ist keine Rede* (az előadás, élőszó nem írott szöveg s az írott szöveg nem előadás), ám nem mindig tartják meg, Horváth viszont „az élőszó csiszolatlanabb szabadságát" természetes könnyedséggel alkalmazta, azért közelebb hozott és elevenebbé tett mindent, amiről szólt. Hálás, gyaníthatólag jórészt gólyákból álló hallgatósága az előadás végén – velem együtt – lelkesen megtapsolta. Érdekes volt reagálása. Felállt és a jobb kezét szelíd tiltakozó gesztussal felemelte. Humanisták vagyunk és a humanizmusról adunk elő, mondotta. De ellentétben a régi humanistákkal, nem keressük a közönség tapsait. A taps a színházba való, és nem az egyetemi tanterembe. Ezzel távozott.

Néhány nap múlva Szekfű előadását látogattam meg. Óráját korán reggel tartotta. Jellege, légköre egészen más volt. Kis terem, kis létszámú hallgatóság. A témára már nem emlékszem. A professzor – főleg Horváth után – magastermetűnek tűnt. A feje tetején szinte teljesen kopasz volt, hátul még meglévő

haja barna. Barna volt sűrű, tömött, angolosan nyírt bajusza is. A vidék lehelete nem hagyott erősebb nyomot rajta. Nem volt „született" előadó. Tartalmas mondanivalóját a tanári asztal fölé hajolva, bajsza alatt mormolva adta elő, előadásmódjában szemmel láthatóan nem törekedve dinamikai árnyalatokra. Teljes figyelme, objektív módon, a tárgyra koncentrálódott. Tagoltság és árnyalat a tartalom analízisében mutatkozott meg, méghozzá a figyelmes hallgató számára plasztikusan, ám adekvát„retorikai" megjelenítés nélkül. Nagyságrenddel egyszerűbb volt puritán előadásai hallgatásánál írott szövegeit olvasni, mivel a nagy befogadói koncentrációt kívánó tartalmas történelmi összefüggések élőszóban előadva eleve közelebb álltak már a leírt szóhoz. De ellentétben a visszalapozást, újraolvasást és ismételt átgondolást lehetővé tevő szabatos, fixált szöveggel, a szóbeli előadás erre nem ad igazán alkalmat. Nem is alakított ki egykönnyen belső kapcsolatot új hallgatóival – amint ezt barátomon és kalauzomon tapasztaltam –, minthogy nem vette tekintetbe, vagy talán nem is kívánta tekintetbe venni, a visszacsatolás mechanizmusának jelentőségét. Ennek ellenére mindenki számára érezhető volt, hírnevétől függetlenül, hogy valóban jelentős tudós és tanár egyéniség. S főleg teljesen egyértelmű volt az, ami nálam ebben az időben igen sokat számított, – később már nem, mert akkor már *conditio sine qua non*nak vettem ezt a követelményt, semmibe véve azokat, akik nem rendelkeztek vele, – hogy megvan benne az a tudástöbblet és többletképesség, ami azonnal konkrétabb irányba vinné a szóban forgó kérdések bármelyikét, ha történetesen egyikre vagy másikra előadás közben rákérdeznének. De nálunk ismeretlen volt az amerikai egyetemek eme demokratikus szokása, amely azonban a tengeren túl az esetek óriási többségében nem a tárgy mélyebb rétegeinek feltárására, hanem a hallgatok elégtelen előismereteiből fakadó hézagok feltöltésére irányul. S ily módon csak zavarja és megtöri az előadás belső logikáját.

11.

Az első mintavétel a bölcsészeti kar életéből kívánatossá tette számomra, hogy a bölcsész egyetem polgára legyek, s rá se gondoljak az engem egyáltalán nem foglalkoztató orvosi pályára, amelyet apám nekem szánt – bizonyára teljesületlen ifjúkori vágyálmának másodlagos kiéléseként. Ám mielőtt vitás kérdéssé válhatott volna a pályaválasztás közöttünk, olyan segéderő állott mellém, amelynek apám, akit mindig foglyul ejtett a valóban művelt emberek varázsa, még akkor sem tudott volna ellenállni, ha elképzelése sokkal erősebb, természete pedig sokkal erőszakosabb lett volna.

Ez a segéderő legkedvesebb tanárom, az általam valaha is ismert legkiválóbb tanáregyéniség, Országh László volt. Nevét a magyar közvélemény jobbára mint a kitűnő nagy, közép és kis Angol-Magyar és Magyar-Angol szótárak szerkesztőjét, valamint a hétkötetes Magyar Értelmező Szótár főszerkesztőjét ismeri. Pedig komoly értéket jelentenek az angol és amerikai irodalomról szóló tartalmas könyvei és tanulmányai, ha nem is lehetnek annyira közhasznúak és közhasználatúak, mint szótárai. Lekötelezően kedves és szolgálatkész ember

volt, mindig szívesen állt gazdag, széleskörű és alapos tudásával diákjai rendelkezésére, bár alkalmilag, amikor erre valóban szükség volt, a distanciáló szigor módszerét is alkalmazta. Diákjai szerették, nemcsak becsülték, és alighanem választékos modora miatt egymás között Ubulnak nevezték, ám olyan hangon, ami felért a becézéssel.

Már hatodikban tanított angolra. Nem egyszerűen nyelvet oktatott, hanem a nyelv társadalmi és kulturális implikációiból is igyekezett átadni számos angol sajátosságot. Személyes kapcsolatunk azonban csak hetedikben mélyült el. Akkor, amikor az utolsó két évben átvette a magyar nyelv és irodalom oktatását. Nemcsak a megkívánt ismereteket, de az irodalom szeretetét plántálta belénk, vagy azokba, akiken ez nem fogott, legalább az irodalom és tudomány tiszteletét. Már korábban észrevette időnként megmutatkozó irodalmi érdeklődésemet és fogékonyságomat. Például azt, hogy talán egyedül vagyok az osztályban, aki többre becsülöm Shakespeare *Love's Labour's Lost*-jának (magyarul: Felsült szerelmesek) nagyszerű versét a télről, mint társaim, akik a mulatságos gyermekversikéért, *The Owl and the Pussy Cat*ért (A bagoly és a cicamacska) lelkendeztek. Shakespeare csodás – ahogyan ma nevezem – Brueghel-i verse, a Winter, azt teszi szavakkal, amit a nagy németalföldi a vásznon az ecsettel: a tél legegyszerűbb, úgyszólván hétköznapi jellegzetességeinek felidézésével varázsolja elénk az egész téli világot, a külső, fagyosan tiszta hideget és – könnyed ellenponttal – a belső, jóleső meleget. Vagy egy más alkalommal, szokatlanul meleg elismeréssel fogadta, hogy a kötelező olvasmányként feladott Herczegh Ferenc elbeszélés – a beszély Bakócz római útjáról és a pápaválasztáson elszenvedett vereségéről szólt – konstrukciós: eszmei és formai alaptévedését az órán lefolyt vitában meggyőzően kimutattam.

Viszonyunkban az áttörés akkor következett be, az első félév elején, amikor Mikes Kelemenről kellett házi feladatot írni, tetszés szerint választva az Ubul által invenciózusan felvázolt lehetőségek között: irodalomtörténeti értékelés, az emigráns sors súlyos történeti problémája, stíluselemzés, jellemrajz, vagy akár novella is.

Kedvemre való feladat volt ez. Hiszen szerettem Mikest. Érzékletes, könnyen folyó és numerózus stílusa, reménytelen helyzetében és nosztalgiáiban is megőrzött egészséges kedélye már korábban megragadott. Ismét olvasgatva leveleit, először stíluselemzésre gondoltam. De aztán Horváth János sajátos Vörösmarty-esszéje, amely prózában kel versenyre szép szavak „borulatos ragyogványával" a költő stílusával, valamint Kazinczy emlékbeszéde, amely ismét a stílusmegidézés eszközével él, azt a gondolatot sugallta, hogy próbáljam meg végigvinni a horváthi kezdeményt. Ne álljak meg félúton, ne vezessem át a stílusmegelevenítést az értekező próza hidegebb fogalmi eszközeibe, hanem vállaljam a művészi kezdemény továbbfejlesztését, teljesítsem ki a megidézett stílust valódi novellaformába. Beszéljek én, ám Mikes hangvételével. Ne legyen apokrif levél, hanem rövid, atmoszférateremtő beszély. Ennek meglesz (ha ugyan sikerül) az az előnye, hogy egyszerre láttathatom hősömet kívülről és mutathatom meg belülről, s irodalmi eszközökkel együtt s egyszerre tehetek eleget az Országh által megadott

valamennyi lehetőségnek. Soha, ekkor sem, gondoltam arra, hogy szépirodalmat műveljek. De vonzott az irodalmi kísérlet újszerűsége, s úgy gondoltam, hogy az irodalomtudományi és filozófiai értekező próza a maga helyén és idején kívánatossá teheti azt az esztétikai többletet, amely megfelelő alapszínt, tónust teremt a tudomány fogalmi igazságainak kifejtéséhez. Munkához láttam, s mi tagadás, éppoly elégedett voltam írásommal, mint kisgyermek koromban a Petőfi-rajzzal. S ma éppúgy fájlalom, hogy elveszett mindörökre a beadott iskolai dolgozatfüzettel együtt, mint a gyermekrajz elkallódását. Mostmár sohasem tudhatom meg, hogy az „életkori sajátosságokat" tekintetbe vevő mércén mérve milyen fokozatra került volna.

Hatása mindenesetre várakozásomon felüli volt. A következő dolgozatjavítási órán Országh néhány mondatban összefoglalóan értékelte a dolgozatokat, megígérve, hogy majd visszatér még a részletekre. Mert van itt valami egészen kitűnő dolgozat – mondotta. Egy rövid, hangulatos, határozott jellemzőerővel, stílus és kompozíciós érzékkel megírt novella, amelyet szeretne megismertetni az osztállyal. Szigeti Jóska műve: „Egy nap Mikes Kelemen életéből". S elejétől végéig felolvasta első és utolsó (?) szigorúbb értelemben vett szépirodalmi munkám, mégpedig (ezt szinte hitetlenkedő meglepetésem ellenére is meg tudtam figyelni) kitűnő előadásban, az árnyalatnyi hangsúly- és hangulatváltozásokat is érzékeltetve.

Ezzel indult barátságunk. Ebben Országh nemcsak, mint egykori rajztanárom, Galla Endre, a tehetség iránt fogékony pedagógus volt, hanem fogékony pedagógusként volt egyszersmind az idősebb, ízléssel és tapintattal vezetni képes barát. Belső örömet és megelégedést keltett benne, tanári munkája jutalmaként – ez a pedagógiai Erosz igazi alapmeghatározója, – ha azt látta, hogy elősegítheti meglévő képességeim és ismereteim bontakozását, és új művelődési igényeket is kelt bennem. Később, amikor az Eötvös kollégiumban konvencionális kötelékek már nem korlátoztak és kölcsönösen tegeződhettünk, elmondotta, hogy volt stratégiai és taktikai célja velem kapcsolatban. Stratégiai célja az volt, hogy legyek tudós és lehetőleg egyetemi ember. A taktikai cél pályaválasztásom befolyásolása: válasszam a tanári pályát, mégpedig magyar – angol szakon, s nem mint én gondoltam, magyar – történelmen. Az angolt nem szaksovinizmusból javasolta, még kevésbé azért, hogy ezzel befolyását esetleg növelje rám. (Az ilyenfajta pedagógiai önzés annyira távol állott egyéniségétől, hogy pusztán az éles elhatárolás végett említem meg, s nem is akkori érzésemként, hanem utólagos – szociális és individuális – pedagógiai tapasztalataim alapján, azon „pedagógizálás" iránti ellenszenvből, amelyben a nevelők saját kicsinyitett másukat szeretnék létrehozni neveltjeikben.)

Pályaválasztással kapcsolatos beszélgetéseink során, mint erre jól emlékszem, két lényeges megfontolás vezette. Az egyik: minden szellemi tudományokkal foglalkozó tudósnak ismernie kell egy másik nép, lehetőleg a magyarnál szerencsésebben, demokratikusabban fejlődött nép nyelvét és szellemi kultúráját, s nem is akár hogyan, minél magasabb fokon. A második: ma sokan választják politikai konjunktúrából az úgynevezett tengely-szakokat, a német-olaszt, magyar-németet, magyar-olaszt. Sokszor hallani a Mussolini kiadta

jelszót: *Libro e moschetto – fascista perfetto* (Együtt könyv és puska – teljes a fasiszta), amivel úgy próbálják feltüntetni a dolgokat, mintha a fasizmus, akár olasz, akár német formájában e két nagy, általam is szeretett kultúra legitim folytatása lenne a politikai és szellemi életben. Dicső tanároddal, Hollóssal folytatott vitáid azt mutatják, hogy neked más a véleményed, nem ülsz fel a propagandának. A mai angol kultúra sok mindent megőrzött még régi, nagy, demokratikus hagyományaiból. E mellett az angol sokkal inkább világnyelv mint a német, bármennyire is uralkodik az utóbbi a jelenkori magyar műveltségben. De ne felejtsd, hogy a magyar kultúra jelentős mozgalmai és emberei mindig is igyekeztek túllátni a szűkre szabott szemhatáron. Ismervén Horváth János iránti tiszteletem, még azt is emlegette, hogy ennek a nagy magyar irodalomtörténésznek, akinél a következő száz évben aligha fogja valaki is alaposabban ismerni az egész magyar irodalmat, erős a francia kultúrája. Minthogy nálad nincs meg a francia nyelv elemeinek ismerete, legjobban teszed, ha az angolt választod. Így én is jobban tudlak segíteni".

Országh nemcsak az Eötvös végzett diákja volt. Középiskolai működésével párhuzamosan ő volt az angol szakvezető tanár a kollégiumban. A kollégium ésszerű hagyományai közé tartozott, hogy a volt kollégisták, főleg középiskolákban tanító tagjaik egyfajta „káderkiválasztást" végeztek, felvételi vizsgára küldték a tanári pályát választó, tudományos munkára is alkalmas, tehetséges diákjaikat. Nem a protekciózás szelleme volt ez. Sokkal inkább a tudományos-pedagógiai kiválasztás egyre jobban igazolódó, s a XX. század második felében a tudományos és technikai forradalommal egyre fontosabbá váló gondolatának felismerése és alkalmazása, amit eléggé igazolna a magyar tudomány és művészet számos nagy nevének felsorolása. S minthogy Eötvös Loránd francia mintára, az *École Normale Supérieure* példájára alapította az atyja nevét viselő intézményt, igazolná a francia normalien-ek megfelelő jeleseinek elősorolása is. De ne töltsük meg ezzel lapjainkat!

A nagyon modern gondolat, mint annyi más, a polgárság klasszikus, haladó időszakából származott. Konkrét formájában a francia forradalom idején koncipiálták. Folyamatos megvalósítása a XIX. század derekától kezdve történt. Országh elmagyarázta, hogy a collège, francia mintáját követve, nem ad egyetemi fokozatokat. Nem vizsgáztat, tanári és doktori diplomát az egyetemen kell megszerezni, egyetemi polgárként. A többlet voltaképpen a felkészítés folyamatában rejlik. Részben a belső tanerőkben, az elmélyült munkát követelő szemináriumi rendszerben, részben a külső feltételekben, főként a szabadon használható több, mint hatvanezer kötetes, kitűnően összeválogatott könyvtárban. Nem feledkezett meg a diákok egymás közti termékeny gondolatcseréjéről sem, arról a magasfeszültségű intellektuális légkörről, ami éppen szakmai beérésünk „befejező" folyamatában egyszerűen pótolhatatlan.

Mi kellett volna nekem, ha nem az, amit idősebb barátom elmondott? Hiszen erre vágytam már hosszabb idő óta. Csak éppen elképzelni sem tudtam, hogy ilyesmi létezik! A valóság serényebb volt, mint a fantáziám. Egy valóravált, eredetileg Rabelais képzeletében megszületett, ám új és modern thélemi apátság ez, melynek falaira lángbetűkkel írták ki: *Fay ce que vouldras!*"

(„Tedd, amit akarsz!") Csakhogy a tudomány és művészet modern szerzeteseinek ez a tevékeny akarata nem az önkénynek, szeszélynek, agresszív indulatoknak alávetett „zoológiai individualizmus", hanem, mint később François Rabelais (bocsánat! hiszen neve anagrammáját használja írói álnévként, Alcofribas Nasier) mester hatalmas művében megolvastam: a szabad embereké. S a „gens liberes, bien nez, bien instruict, conservans en compaignies honnestes, ont par nature un instinct et aguillon qui toujours les poulse a faitcz vertueux et retire de vice, lequelle ilz nommoient honneur." („Az szabad emberek, kik jó családba születének, jól nevelék őket, tisztes társaságban tartozának, természetökből kifolyólag olyan hajlamossággal s ösztökéléssel vagynak, amely mindéglen erénnyel teli tettekre sarkall, és visszatart az bűntől; peniglen ez becsületességnek nevezteték.") Mindezt tudni véltem Rabelais nélkül is: emberi akarat ez, lévén az ember természete – emberi természet. A kérdés csak az, hogy ez az „antropológiai adottságként" meglévő akarat, amely önmagában véve puszta lehetőség, mert eleve adott pozitív életfeltételek híján egyaránt képes a jóra és a rosszra is, szűkebb vagy tágasabb körben realizálható-e jó ügyek érdekében. Akkor úgy láttam, – hiszen innen, Magyarországról nézve különösen így tűnt, mivel a baloldali ellenállást a hírközlés jobbára vagy nem ismertette, vagy bagatellizálta, – hogy Európa-szerte a negatív erők törtek előre, a nyugati demokráciák passzívan tűrik Hitler térhódítását. Másrészt éltek bennem azok a szélesebb rétegeket felölelő demokratikus értékérzések, amelyeket addigi élettapasztalataim alakítottak ki, s amelyek további életutamban fokozott erővel bontakoztak ki.

12.

Az Országhgal szorosabbra kötődő baráti viszonyom már az érettségi előtt erősítette demokratikus értékorientációmat is. Tudatos antifasiszta volt, polgári demokratikus alapon, baloldali irányultsággal. Nem volt kommunista, de az antikommunizmus árnyalata is hiányzott belőle. Erről különben nem igen beszéltünk. Egyikünknek sem volt alapvető problémája. Egy fontos politikai szint láttunk a forradalmi – vagyis mint mindketten gondoltuk – a kommunista munkásmozgalomban, amely a nyugati demokráciákban legális szervezeti formában képviselhető. Határérték, s mint ilyen elválasztja a demokráciát a keleteurópai jobboldali diktatúráktól. Diktatúra és demokrácia konkrét viszonya az én számomra – egyelőre – bizonyosan, az ő számára gyaníthatólag, nem volt elméletileg tisztázott. Elvégre nem is foglalkoztunk tudományosan politikai elmélettel, irodalomtörténeti szükségleteinken túlmenően. Ám az utóbbiban azért felmerültek a haladáshoz és a forradalomhoz való viszony nagy kérdései is.

Nevelési módszereinek egyike volt, hogy időnként könyvvel ajándékozott meg, a mellett, hogy fontosabb könyvekre és cikkekre hívta fel a figyelmem. S minthogy akkor már apámmal is beszélt tanári pályám ügyében és apám ettől kezdve lehetőségei szerint anyagilag is támogatta stúdiumaimat, nem egyszer meg is vehettem a fontosnak tartott munkákat, mondjuk Schöpflin

Aladár *Ady*-könyvét, vagy Németh László tanulmányaiból a *Magyarság és Európát,* meg a *Berzsenyi* könyvet, s – last but not least (utoljára, de nem utolsó sorban) – Halász Gábor esszé-kötetét *Az értelem keresését.*

Országhtól az első könyvajándékot 17. születésnapomon kaptam, fél évvel a Mikes-dolgozat után. Illyés Gyula *Petőfijének* első, Nyugat-kiadása ez. Ma is őrzöm:„Szigeti Jóskának – 1938. március 19.-én, Országh László." Nemcsak kedves emlékként érték számomra, de bejegyzéseim miatt is, amik többszöri olvasásából származnak. Ebből jobban megismered az igazi Petőfit, a demokratát és forradalmárt, mint Horváth János szép könyvéből, amely sikerrel igyekszik elkerülni a reális politikai elemzéseket, mondotta Országh nem minden él nélkül. Valóban így is volt. Illyésnél először olvashattam őszinte sorokat arról, hogy „a huszonkét éves költő kezdetnek Saint-Juste-öt olvassa, a *Forradalom szellemét*, a francia forradalmi idők legszebb szónoklatainak gyűjteményét. Az ifjúkori bántalmaknak és megaláztatásoknak most leli meg magyarázatát és orvosságát. Egy társadalmi rend áldozatának látja magát, amitől már csak egy lépés, hogy egy másik rend képviselője és bajnoka legyen." (120. oldal) De ekkor a francia forradalom és európai hatásának problematikájába még nem mélyedhettem el. Pedig a szűkebb és tágabb humanista közösség viszonyának reális összefüggéseibe csak a forradalmi folyamatok tanulmányozása adott volna komolyabb betekintést.

Országh demokratikus felfogása és esztétikai érzékenysége, jó ízlése egyaránt megnyilvánult abban is, hogy szívesen járt el a baloldali művészek előadóestjeire. Ezekre rendszerint engem is magával vitt. Így ismerkedtem meg Ascher Oszkár páratlan előadó-művészetével. Lacinak köszönhetem, hogy idejében. Akkor, amikor a legnagyobb szükségem volt rá.

Bizonyos, hogy később magamtól is hozzájutok ehhez az élményhez. De ez már nem ugyanez az élmény lett volna, mert nem ugyanazzal a szomjúsággal és fogékonysággal hallgatom, mint első ifjúságomban, amikor a meglévő, lírához kötő szeretetemnek a legtöbbet adta. Megmutatta, hogy hogyan kell az előadói gyakorlatban megragadni és elénkvarázsolni azt, amit én első esztétikai ujjgyakorlataimban elméletileg próbálgattam több-kevesebb sikerrel kifejezni: a vers belső formáját, mint az érzelmi-gondolati tartalom metrumképletekkel ki nem meríthető „zenei" ritmusát.

Azért teszem a „zeneit" idézőjelbe, mert sajátosan vers-zene ez, nem instrumentális, még kevésbé vokális, még csak nem is a Mallarmé elképzelte jelentés nélküli szavak muzsikája. Hiszen ritmusa valójában a változó sodrú gondolati-érzelmi tartalom szavakban való megfoganása. Továbbá: szavakba zártsága éppen ezt a belsőt juttatja el a nyelv külső lehetőségeiben adott teljes kibomlásig, mind a kettő, külső és belső, hordozott és hordozó is egyben. Az idézőjel nélküli zene: a hosszabb és rövidebb, súlyosabb és könnyebb hangértékek ritmusának, valamint az időben egymást követő és egyidejűleg megszólaló zenei hangok dallamos, illetve – konszonánsan vagy diszszonánsan – összhangzatos egysége. Ez pedig nemcsak a hangok tagoltabb és szélesebb skáláját használja fel, mint a beszéd hanglejtése, de összehasonlíthatatlanul gazdagabb ritmust, a nyelvritmuson túlmenő végtelen variációs lehetőségeket

is ad. Akkor is így van ez, ha történelmileg nézve egyfelől a zene kezdeteiben a ritmus dominált, másfelől a verset „recitativo" jellegű zeneként adták elő. Mert ez csak annak kifejeződése, hogy egyikük sem fejlődött föl még magáértvaló léte valódi magaslatára. Az igazi verset a dallam nem engedi érvényesülni – a maga sajátos, szóban-fogant, nyelvritmusú zeneiségében. A költemény (relatív) autonómiája megszűnik. Ha Schiller *Örömódá*ját csak Beethoven magasztos dallamával együtt tudom felidézni, akkor a Schiller-vers mint olyan megszűnt, bekebeleződött mindenestől a zenébe. (Persze különböző intenzitásfokokon történik minden mindenkinél. Nagy erővel a IX. szimfónia zárótétele vokális részében.) S ezen az sem változtat, hogy a két mű szelleme, a beethoveni és a schilleri hasonló. Mint ahogyan még azonosabb szellem hatja át Vivaldi *Négy évszak*ának hegedűversenyeit és az egyes tételek alá írt, ugyancsak a nagy zenésztől származó egészen kiváló szonetteket, a *Tavasz*t s a *Nyár*t, az *Ősz*t, és *a Tél*t, ahol ráadásul e korai „programzene" kifejezett dialektikus azonosságot mutat a szonettek gondolatmenetével s a vers elősegíti a zene jobb megértését. Megfordítva már nem áll fenn ugyanez a viszony a versjelentés abszolút autonómiája következtében. Így hát egyiknek sincs feltétlenül szüksége a másikra, a zenének a versre, és a versnek a zenére. A zenének azért nem, mert a hangoltság azonosságát a felvonuló évszakokkal mindenképpen felismerjük, s a meglévő adekvát szóbeli verses kiegészítés a részletekről nem nélkülözhetetlen, a zenei jelentés relatív autonómiáját is abszolútként fogjuk föl, az opera – bizonyos értelemben szintén csak relatívnak tekinthető színpadi megjelenítési kényszere – kivételével. Nem véletlen, hogy a műdal, Schubert *Lied*jei rendszerint csak költői értéküket tekintve közepes versekkel érik el a zeneiség abszolút csúcsait, s már a Goethe versek bonyolultabb költőiségű darabjainak megzenésítése problematikus. A huszadik század nagy „népénekese" Viszockij – költő. Jónéhány verse önmagában megálló kitűnő líra mint az adys hangvételű: „Karabli posztojat / i lozsatsza na kursz, / no onyi vozvrascsajutsza / szkvoz nyepagodu" („Állnak a hajók / s kifutásra várnak, / bármily rossz az idő / mégis visszajárnak"), vagy az „On nye vernyulszja iz boje" („Nem tért vissza a csatából". De magával ragadó mivoltuk a zenében (és nem zene „kíséretével") mutatkozik meg, mert fogantatásuk, bármiről is szóljanak, a zenei gondolatban van. Ez pedig nála vonzóan harsány, agitatív jellegében kényszerítő erejű. Még a nagy kórusművekben is, amelyek tudatosan törekszenek zene és szó egységének megvalósítására, mint Kodály kórusművei, vagy Szabó Ferenc hatalmas kórusa, a „Föltámadott a tenger, a népek tengere".... Mást ad a zene, mint a vers, azonos érzelmeket és gondolatokat igen, de lényegileg egészen más törvényszerűségeknek engedelmeskedő költészetet. Bármely két (vagy több) művészet szintézisében, az egyik vagy másik játszik uralkodó és összefogó szerepet, bár mint a film példája mutatja, különböző intenzitásfokon. Ezért téves végső soron a wagneri *Gesammtkunstwerk*, az egyenértékű elemeket összekapcsoló „összművészet" koncepciója.

Amit a vers és zene viszonyáról mondottam, az megváltoztatva a megváltoztatandókat érvényes a verselőadás és a színjátszás viszonyára is. Ascher

Oszkár előadóestjein értettem meg, hogy a verseket nem szavalni kell, nem színészi eszközökkel telíteni, feldúsítani, hanem belső tartalmukat és formájukat megszólaltatni. Olyan előadással, a versmondással, amely a „színi hatás" külsőséges eszközeit, a színházi előadás jelenetezéseitől kezdve a színpadi mozgások dinamikus kifejezésrendszerén át a szép egyéni orgánum, hol tetszetősen zengő, hol szordínós érvényesítéséig, amely azonban mégis mindig az egyéni orgánum érvényesítése marad, elkülönülve a vers zenéjétől, – egyszerűen a semmibe süllyeszti. Ascher ezt tette. Fátyolos-rekedtes, „szavalásra alkalmatlan" orgánuma volt, e sajátos hangnem modulációival a vers semmiféle más zeneiséget nem kívánó, önmagában megálló ritmusát változtatta vissza azzá, amiben eredendően fogant, – élőszóvá, szóvarázzsá. Minden ami varázslatos szavai további megjelenítéséhez tartozott beleivódott finom arcjátékba, kifejezés nélkül kifejezővé vált gesztusaiba, egész testtartása visszafogott mozgásába. A költemény beszélt itt önmagában s önmagáért, az előadó jóvoltából és ajándékozó kedvéből. Nem mintha ott, ahol erre szükség volt, lemondott volna a színpadi eszközök nyújtotta lehetőségről. A minimum ezen a téren abban, amit én láttam tőle az volt, amikor Somlyó Zoltán szép versét, „A szűk Könyök-utcán hazamegyek.." egyvégtében kétszer egymás után adta elő. Ám nem úgy, mint amikor a jobb megértés kedvéért újraolvassuk a verset, hanem az önmagával foglalkozó elesett ember fájó monológjaként, aki még egyszer, immár határozottabban, önmagát, sorsát jobban siratva idézi fel zaklató szavakba ömlött fájdalmát. A maximum egy próza-szöveg, egy őrült monológja, nem tudom kitől, alighanem Gogoltól. Egy értelmetlen-értelmes végeszakadatlan szófolyam, amelynek erőszakkal, csak kívülről lehet végét vetni. S Ascher nem is habozott két markos betegápolólegénnyel levonszoltatni őrültjét a pódiumról, miközben az rendületlenül fújta a magáét.

Országh felhívta a figyelmem arra, hogy azért nem ez az egyetlen nagy, művészi versmondási lehetőség. S elvitt Major Tamás előadóestjére. Major ugyanúgy a vers belső formájának rendelte alá minden eszközét, mint Ascher. De a színészi megjelenítés több elemét vitte bele előadásába a versforma károsodása nélkül. Fémes hangjának dinamikai lehetőségeit is másként használta ki. Amire már csak azért is rákényszerült, mert a hang simogató melege nem tartozott adottságai közé. Markáns arcvonásainak mimikája, szemöldökének magasra rántása vagy szigorú összevonása, beszédes szájtartása a beszédhang pillanatnyi szüneteiben, miáltal tudatosan beszédessé tette hallgatásait is, futó mosolyai, elkomorulásai, kezének, pontosabban ujjainak gesztusértékű összeszorítása, széttárása, mutatóujjának intő-figyelmeztető felemelése, vagy a nagyujj és mutatóujj kerekre zárása és szembeállítása a másik három ujj tömör falankszával – az ellentmondások eleven egysége volt a költemény kimondta belső lelki és társadalmi ellentétek szemléletes kifejezésére. Volt ebben valami intellektuális élességével ható, a szó politikai értelmében vett propagandisztikus és agitatív elem, amely soha sem csúszott a propaganda olcsó fogásainak lejtőjére.

Gyökeresen újat művészetükhöz képest csak a Felszabadulás hozott. Horváth Ferenc – nem a szó külsődleges, a „kelmeiség", hanem a legigazabb

értelmében vett – népi versmondása. A népi naivitás és a sajátos, a legbonyolultabb dolgokat is a legegyszerűbb oldalukról megfogni képes tudatosság kifejezése volt az, ahogyan komótosan, elgondolkodva ízesen morzsolgatta, mintegy önálló jelentőségükben is mérlegelve a versalkotó szavakat, hogy mindenki számára érthetővé és meggyőzővé tegye az egész összefüggésben élő súlyos öntudatra ébresztő mondanivalójukat. A felszabaduló, nemzetté váló nép versmondó fiaként ivódtak bele varázslatos fellépései emlékezetünkbe. Egy egész nemzedékébe.

Szubjektíve, „teoretizálásom" szempontjából ezek a feledhetetlen élmények megerősítették bennem azt a kialakulóban lévő felfogást, hogy a reproduktív művészetek is produktívak, az újrateremtés is igazi teremtés. Ascher, Major, Horváth Ferenc egyazon verset adva elő, ugyanazt a belső formát jelenítették meg, forma-tartalom egységében, s mégis milyen különböző módon! Ma is sajnálom, hogy miniszterhelyettességem idején nem javasoltam közös fellépésüket, amely akkor Szendrő Ferenc segítségével bizonyára realizálható lett volna. Ha ennek során egy-egy verset és prózaszöveget párhuzamosan adnak elő, akkor nemcsak a közönséget iskolázzák egység és sokféleség – nem csupán a művészet szempontjából fontos – dialektikájának megértésében, de az esztétikust is közelebb viszik az említett esztétikai paradoxon bonyolult problémájának megoldásához. Igaz, hogy a TV vagy a videokazetták segítségével ma együttesen is megidézhetnénk őket, a fenti módon, – feltéve, hogy megfelelő filmfelvételekkel rendelkezünk, amiben kételkedem. A zenében ez könnyebben megy, hála a tökéletesített hanglemezfelvételeknek. Úgyszólván minden jelentős zenei előadóművész felkészülésének szerves tartozéka azonos művek párhuzamos előadásának tanulmányozása. A verselőadás hanglemez, vagy magnófelvétele azonban nem ugyanaz, mint a zeneié, minthogy a személyes megjelenítés a versmondásban fontosabb.

Ascher is, Major is a munkásmozgalomhoz kapcsolódtak, sőt kifejezetten a forradalmi, tehát a kommunista mozgalomhoz, Major az előkelő horthysta ezredes papa ellenére is. Ez előadóestjeik programjaiban is tükröződött, amennyire a cenzúraviszonyok engedték. Ők ismertettek meg a magyar baloldali művészettel, elsősorban József Attila költészetével. De Radnóti Miklóssal vagy Gelléri Andor Endrével is. Fasizmusellenes érzületemhez s nézeteimhez kezdett egy új vonás járulni, az érdeklődés és vonzódás a kortárs radikális baloldali irodalom iránt.

13.

Országhot magát nem érdekelte szakszerűen a filozófia tudománya. Már a társadalmi-politikai eszmék története jobban. S nagyon becsülte a művészi alkotások és folyamatok eszmetörténeti és szociológiai elemzéseit. Például Dilthey *Erlebniss und Dichtung*ját (fel is hívta a figyelmem arra, hogy az *Élmény és költészet* egyik-másik esszéje magyar fordításban is megtalálható), vagy Levin Ludwig Schückingnek *Charakterstudien beim Shakespeare-jét,* (Jellemtanulmányok Shakespeareben,) amiről később, kollégiumi óráin beszélt, illetve

Schücking rövidebb tanulmányát, a *Soziologie der literarischen Geschmacksbildungot* (Az irodalmi ízlés-alakulás szociológiáját). Amikor ismerte már filozófiai hajlandóságomat, ezt is támogatta és táplálta. Szóval pontosan ellentétes módon viselkedett filozofáló matematika tanárommal, Kiss Kázmérral, aki a fokozatosság elvének doktriner alkalmazásából kiindulva – meg talán a filozófia túl magas piedesztálra emeléséből – nem támogatta ébredező filozófiai érdeklődésünket, s a matematikára szorított vissza. Országh, mint született pedagógus, aki tudatosan is azzá tette és nevelte magát, amire megvolt az eredendő készsége, élesztette a tüzet fogó szikrát, mert látni kívánta a tűz erejét. Nem akarta, hogy kedvezőtlen külső körülmények elfojtsák, mielőtt lángra kaphatna. Ha magától elhamvad, mert nem bizonyul elég erősnek, nos, az sem baj, mert az átmeneti ismeretség egy tartalmas tárggyal bizonyosan gyümölcsözővé válik majd más területeken is. Hogy miből s mennyit – ez bizonyára pedagógiai szemmérték kérdése. És Országh rendelkezett ezzel is.

Pályaválasztási beszélgetéseink ismétlődő témája volt ez. Hogy filozófiai igényeimet is kielégítse, és a tanári pálya iránti vonzalmamat is erősítse – ha egymást kizáró út lett volna a tudományos munka és a tanítás, mint ahogyan nem az, én bizonyára az előbbit választottam volna – kölcsönadta a nagynevű német filozófus-pedagógus, Dilthey közvetlen tanítványa, Eduard Spranger szellemtudományos alapú könyvét, a *Psychologie des Jugendalters*-t (Az ifjúkor pszichológiája), amelynek tárgya az ifjúság fejlődésképe s nevelhetősége. László margójegyzeteiből, kritikai kérdőjeleiből és megjegyzéseiből láttam, hogy milyen behatóan foglalkozott a klasszikus német humanizmus, a „Bildungsklassik" szellemi öröksége kései, konzervatívvá vált értelmezőjének elképzeléseivel. Mennyire hő vágya volt, hogy elméletileg is ismerje és megértse az egyes ember fejlődésének azt a szakaszát, s ennek változatait, amely a művelődés és világnézet-alakulás szempontjából oly végtelenül fontos, s amely a saját emberformáló tevékenységének közvetlen tárgya volt.

Ez lett az első németnyelvű filozófiai könyv, amelyet némi kihagyásokkal végigolvastam, s így hamarabb jutottam hozzá a filozófiai nyelv műszavaihoz, mint ahhoz a köznapi szókincshez, amelyet alkalmasabban sajátíthatunk el újságokból, s regényekből és elbeszélésekből, ha egyszer nincs módunk az élő nyelv rendszeres gyakorlására. Angolból viszont, Országh tanácsára a fordított utat jártam, még a versolvasással is felhagytam, hogy az élőbeszéd szókincséhez jussak hozzá. Novellákat olvastam Aldous Huxleytől és Katherine Mansfieldtől, s egy híres detektívregényt Conan Doyletól, *The hound of the Baskervilles* (A Baskervillek vérebe).

Országhnak, aki szorgalmazta, hogy választott tárgyaim irányában dolgozzak, s hogy jó érettségit szerezzek, azért nem állott szándékában, hogy mindent ez utóbbi célnak rendeljen alá. Arra biztatott, hogy folytassam megkezdett irodalmi tevékenységemet és két feladatot is adott, amelyek összefüggtek gimnáziumunk szellemi életével. Az egyik a *Zászlónk* című katolikus irodalmi folyóirat pályázata volt, amely a 38 nyarán Magyarországon rendezett Eucharisztikus Kongresszussal kapcsolatban írtak ki: *A kongresszus jelentősége hazánk és a nagyvilág számára.* Nem nagyon emlékszem már rá, hogy

mit írtam, csak azt tudom, hogy nem a vallásos hit hazai elmélyítése szempontjából fogtam fel a dolgot, mint sokan mások. Hiszen magam éppenséggel más irányba kezdtem már tapogatózni. Ebben már korábban a számomra akkor leghasznosabb segítséget kaptam Lászlótól: megajándékozott Denis Sauratnak, a londoni King's College tanárának magyarul megjelent könyvével, amely a vallások történetét primitív formáiktól a világvallásokig tekintette át. Sok hasznos, átgondolandó ismeretet szereztem, de bizonyára azért, mert az átgondolást el kellett halasztanom, viszont Saurat kérdéseim nagy többségére nem adott választ, hiányoltam munkájából a probléma-érzékenységet. „Lancelot" ebben egyet is értett velem.

A hitbelinél jobban érdekelt a kongresszus jelentőségének – akkor így neveztem – „történetfilozófiai" oldala. Ennek lényege az volt, bizonyára számos reminiszcenciát kapcsolva „szerves egységbe" a két nagy antagonista Szekfű Gyula és Németh László írásaiból, hogy a magyarság, különösen az újkorban, jórészt a török megszállás miatt elmaradt a nyugateurópai nemzetek hatalmas kulturális fejlődésétől, s ezért arra kényszerült, hogy időről – időre hatalmas erőfeszítésekkel, gyökeres reformokkal, valódi „tigrisugrásokkal" próbáljon meg felzárkózni Európához. A katolicizmus pedig, a reformata religioval, a protestánssal együtt, Bizánc és a Kelet ellenében, ezt a nemzeti erőfeszítést serkentette specifikus európaiságával. Olyan, a „levegőben lógó" (vagy inkább színes szappanbuborékokként sűrűn szállingózó) gondolatok voltak ezek, amelyeket ma avíttságuk ellenére vagy inkább éppen evégett ismét megkísérelnek feleleveníteni. Pedig még egy valamirevaló, tehát liberális jellegű polgári demokrácia ideológiai szükségleteire sincsenek ráhangolva klerikális al- és felhangjaikkal, amelyeket a Horthy-korszak zárványait képviselő politikusok uralkodó hanggá szeretnének öblösíteni. Lehet, hogy dolgozatom belső logikai rendje és stílussajátosságai erőteljesebbek voltak az alapgondolatoknál és korosztályom szokott önképzőköri irodalmi szintjénél is, ami nem volt feltétlenül a siker biztosítéka, mert egy prakticista vallásosság propaganda szükséglete volt az igazi elvárás. Tény, ami tény: pályadíjat azért nyertem, s a Zászlónk szerkesztője, „Radír"-Radványi melegen gratulált hozzá, talán nem is véletlenül éppen a stiláris értékeket emlegetve, hallgatva a tartalmiakról..

14.

A másik pályázat már inkább szívügyem volt és sokat dolgoztam rajta. Ekkor kezdett igazán előtérbe kerülni a nemzeti jellem kérdése a szellemtudományokban, és vált szinte külön diszciplínává a nemzetkarakterológia, az egyre erősödő német veszély árnyékában. Ami ma a nemzeti identitástudat kérdése, az volt tegnapelőtt ez a *soi disant* nemzeti jellemtan. Valójában nem annyira tudomány, mint inkább a propagandisztikus világnézeti-politikai konstrukciók szabad vadászmezeje. Annyiféle „normatív" magyarságkép jött létre a publicisztikában s a „tiszta" tudományban, amennyi a nemzeti lét osztálytagozódását tagadó, vagy – inkább látszólag, mint valóságosan, inkább az elméletben, mint a nagy társadalmi szférák állami befolyásolásának és

irányításának gyakorlatában – figyelmen kívül hagyó törekvés csak létezett a magyar társadalom osztályainak és osztályon belüli csoportjainak mozgásában. A hivatalos szellemi életen belül a két szélső pólust Prohászka Lajos és Szekfű Gyula képviselték. Az első németbarát, sőt a fasizmust romantikus ideológiai szóvirágai alapján komolyan véve, végső soron reakciós irracionalista koncepciót fejtett ki, amikor filozófiailag magas szintű, szellemtudományos indíttatású – mestere Eduard Spranger által „költőinek" (dichterischnek) nevezett – nemzetkarakterológiájában, *A vándor és a bujdosó*ban az „örök" német-magyar sorsközösség gondolatát ideologizálta meg. Szekfű ez ellen emelt kifogást, amikor bírálta Prohászka könyvét egy olyan feltűnést keltő cikkben, amely a *Három nemzedék*ben lévő ultrakonzervatív liberalizmus-kritikáját – önbírálat nélkül – lényeges részletkérdésekben hallgatólag visszavonta, és a Nyugat polgári demokráciáján orientálódó eszmei liberalizmust „megfelelően megmagyarosítva" tette meg elvi mértékül. Amikor az Érsekiben a pályázat témáját a nemzetkarakterológia szellemében meghirdették, ő éppen a *Mi a magyar?* című igényes tanulmánygyűjteményt szerkesztette, amelyben legnevesebb kor és pályatársait vonultatta fel, Kodálytól és Babitstól Eckhardt Sándoron és Zsirai Miklóson át Ravasz Lászlóig. Éppen a tanulmányok többségének jó színvonala mutatja meg, hogy mennyire reménytelen az osztálykérdések tisztázása nélkül a nemzeti jellemet és jelleget a maga történetiségében elméletileg megragadni. De az osztályszempont akkor még meg sem fordult elménkben, ám személyesen bennem az „örök" nemzeti jellem és a történelmi változások viszonya annál inkább. A Mi a magyar?-nak különben még nem vehettem hasznát, mert jóval az iskolai pályázat lezárása után jelent meg. A pályatétel így szólt: *Magyar hibák nagy íróink szemével nézve.*

A téma nagyon megfogott, mivel volt valami társadalomkritikai zöngéje. Nagy lendülettel vágtam neki az anyaggyűjtésnek. Az egyik nagy, szépirodalmi olvasmányélményem a felkészülés során Arany László verses regénye, a „magyar Anyegin", *A délibábok hőse*. De ekkor kezdtem első ízben a múlt magyar politikai irodalmát is tanulmányozni, kivált – már amennyire időmből futotta – Széchenyit, akiből alkalmi „belehallgatások" alapján Adyval rokon hangokat hallottam ki, éppen a magyar hibák kíméletlen ostorozásában. Tehát nem egyszerűen az akkor dívó – s ma lekopírozott – Széchenyi-kultusz bírt erre. Abban az eleven szellemben fogtam fel Széchenyi alakját, amelyben az egyik legkedveltebb esszém, Halász Gábor ragyogó írása *A fiatal Széchenyiről* elmémbe véste képét. Vezérfonalként az eredeti Széchenyi-művek tanulmányozásához, Szekfű *1935*-ben megjelent terjedelmes, aktualizáló válogatását használtam, A *mai Széchenyi*t, utána olvasva az idézett részleteknek az eredeti művekben, persze nem mindnek, de alkalmasint többnek is, más részeknek is. Nem csalódtam, nagy társadalmi reformert ismertem meg benne, aki a realitásról álmodik, akkor is ha vizionál. Mindjárt be is soroltam a magyar hibák közé az öncsalást, azt, hogy képesek vagyunk ünnepi szónoklatok semmire se kötelező retorikájává átváltoztatni ennyi valóságból vett és a valóság előbbrevivő alakítására hivatott nagy gondolatot, például a kiművelt

emberfők sokaságának eszméjét, csakúgy mint napjainkban. Széchenyi-Kossuth ellentétének megismerésére már nem futotta az időmből, ezért alig is érintettem.

Széchenyiből vettem máig megőrzött dolgozatom mottóját: „Oh, ürítsük ki valahára, még mielőtt késő volna, az önismeret felette keserű, – igaz – de nemzeti javulásunkra oly jótékonyan ható...serlegét fenékig!" S ezt nem frázisként, hiszen a sűrűsödő, egyre komorabb háborús fellegek, a társadalmi légköri nyomás sugallta, hogy közeledik a történelmi vihar, a nagy próbatétel ideje népem és az összes európai nép számára. Egyetértettem a *Hitel* alapgondolatával, amit idéztem is: „A szellem és sajátság minden nemzet legsarkalatosabb intézetire nézve szent, s annak megsemmisítése a nemzetiség halálát elmúlhatatlanul sietteti; de ha kislelkűség makacson minden javítást kirekeszt, a legszebb, leghasznosb s legszükségesebb előmenetelnek lesz gátja, hiábavalóságokon és szemfényvesztésen alapul, s annál veszedelmesebb, mennél erősebben ragaszkodik hozzá a sokaság."

Ez az idézet megmagyarázza, miért kezdem dolgozatom a módszerről szóló szakasszal. Mert az idézetben rejlik az „időtlen" nemzeti jelleg és a történelmi időben szükségelt változtatás viszonyának problémája. A nemzeti jellegnek a biológiai fajjal, népfajjal szokásos azonosítása nem volt kedvemre való már akkor sem. Még abban a formában sem, ahogyan Szekfű a *Történetpolitikai tanulmányok* egyik írásában igyekszik a biológizáló „fajkoncepció" sarlatánságától megszabadulni s a történelmibb „népfajt" tenni a helyébe, de ugyanakkor a francia és az orosz nép „vérösszetételéből" véli megmagyarázhatónak az 1871-es és az 1917-es kommunista forradalmak különbségeit (60. oldal). Így pedig nem lehet radikálisan szakítani a biológizáló fajmítosszal, mert a tanulmány kezdetén szellemes kritikával az ajtón át kidobott mítosz észrevétlenül visszalopódzik az ablakon.

Még nagyon távol állottam attól, például megfelelő biológiai ismeretek híján, hogy a kérdésnek jobban a mélyére nézzek (amit írásban pontosan negyed századdal később *A magyar szellemtörténet bírálatához* című könyvemben tettem meg, fővonalában tisztázva a faj – etnikum – nemzet fogalmainak valósághű viszonyát), de azért világosan látszik igyekezetem, hogy a kérdést történelmi alapra helyezzem. Tizennyolc éves fejjel eddig jutottam: „Magát a népközösséget, kollektivumot egységes tulajdonságokkal, jelleggel rendelkező egyedként felfogni lehetséges, bár komoly nehézségekbe ütközik. Mik a határai, kritériumai ennek, sokszor bizony csak az intuíció döntheti el. Európa bármely népi egyénisége, így a magyar is történelmi alakulat, melynek tulajdonságait éppen ezért nem szabad csak az átöröklött faji ösztönök érvényrejutásaként kezelni, létrehozhat és állandósíthat tulajdonságokat a külső hatás, melyet kissé túl körülhatárolva, miliő néven szoktak emlegetni. Egyidejűvé merevíteni valamely népről alkotandó s valójában történelmileg változó nemzetképet a csalókaság veszélye nélkül nem lehet; származásrendjét kellene adni minden tulajdonságnak, vagyis történelmi elemzést. Ha dolgozatunk szűk keretei ezt nem is engedik meg, legalább utalni fogunk az egyes esetekben valamely érzés kezdeteire, a kirívóbb hibák elkerülése végett."

Ez a történetiség akkor már filozófiai és szaktudományos olvasmányaim hatására, amelyek többsége a hivatalossá váló szellemtörténeti idealizmusban fogant, lényegében szellemtörténeti jellegű volt. S a szellemtörténet módszertanának egyik fontos eleme, hogy a kollektív szellemet igyekezett olyan „Gestalt"-ként – azaz alakként felfogni, amely a kollektívumot is személyes tulajdonságokkal, például célkitűző erővel ruházza fel. Szokás ezt Hegelnek tulajdonítani. Jogtalanul. Hegel szívesen látta az objektív és kollektív korszellem megtestesülését pl. Napóleonban („a nagy francia államjogászban"), de megfordítva már nem. Nem Napóleon a korszellem teremtője és céljainak diktálója. Mert az objektív szellem a maga belső törvényei szerint fejlődik nála, s a Napóleon-ok csak ennek eszközei, a korszellem parancsszavának végrehajtói. A szellemtörténet ahelyett, hogy előrelépne Hegeltől, hozzá képest visszalép és a szubjektív személyes szellemre vezeti vissza az objektív kollektív szellemet, így a népek szellemét, vagy nemzeti jellemét. Innen ered a szellemtudományos törekvés az alak-teremtésre.

A magyar népjellem „hibáinak" összességét az „álmos magyar" alakjában foglaltam össze. Amit fent általános kritikaként mondtam, az egyéni antropológiai-pszichológiai jegyekből való kiindulásról a kollektív viszonylatok – végső soron – egyén-meghatározó objektivitásával szemben, kézzel foghatóvá válik a dolgozatból idézett következő állításból, különösen ott, ahol elfogulatlan naivitással sorolom fel az álmosság jellemzőit. Ám a zárómondatban azért kezdődő kritikai lelkiismeretem enyhe rúgkapálózása is megjelenik. „Ha a kitűnő Madariaga, egy szellemes esszéjében, a franciát gondolat-embernek, a spanyolt a szenvedélyek emberének, s az angolt tett-embernek nevezi, bízvást összefűzhetjük a magyart az álmosság fogalmával. Az álmosság jellemzői: lecsökkent szervi működés, akarat-gyengeség és tenni-nem-tudás, távolodás a valóságtól a fikciók, képzelgések felé. Csupa olyan tulajdonság, amit Apáczai Cserétől, Zrínyin és Széchenyin keresztül Adyig sokan és sokszor hánytorgattak fel nagy nemzeti bűnök gyanánt. Az álmosság fogalma a magyar alapmagatartás megjelölésére valamennyiüknél megtalálható. Egyetlen fogalommal megmutatni egy közösségtípust azért csak szerencsés esetben lehet. Az álmos jelző csupán a magyar alapélmény egyik rétegét akarja kifejezni, amely – majd meglátjuk – nem nélkülözi történelmi igazolását sem."

Az irodalmi igazolás egyik formája a népi-nemzeti kritikai öneszmélkedés néhány tényének felidézése. A XVI. század óta Apáti Ferenc *Cantiléná*ja (Feddőéneke) után az első igazán nagy egyéniség, mint kissé patetikusan nevezni szokták, a 'kard és lant hőse', Zrínyi már csaknem Széchenyi modorában riogatja az álmos magyart: „De mi dolog ez magyarok, hogy nemcsak az őrállótok jelenségét hallván, hanem magatok szemével a veszedelmet látjátok, s mégis fel nem serkentek mély álmotokból?" Apáczai Cseréből is kiszakad gyulafehérvári beköszöntőjében a szentelt fájdalom, amely mint Erdélyi János mondta, még kétszáz esztendő után is éget és pirít: „Ideje felébredned te álmos, te hályogos szemű magyar nép! Végre, végre ősi álmaidból ébredj fel, leheld ki magadból Bacchust, akinek mindig áldozol..." A Széchenyiéhez hasonló képek tükrözik a rossz valóságot Adynál, – a nemzethalálról,

a Naptalan Keletről, a Magyar Ugarról. Tónusában még reménytelenebb és „kétségbe ejtőbb lenne minden, ha nem éreznénk mögötte a végtelen életigenlést, energiát". Nem Vargha Gyula tehetetlenül halálos költészete ez, hanem vérlázító, életrerázó ostorozás:

Ha van Isten ne könyörüljön rajta:
Veréshez szokott fajta...
Ha van Isten, földtől a fényes égig
Rángasson minket végig.
Ne legyen egy félpercnyi békességünk,
Mert akkor végünk, végünk.

Adynál megjelenik az egészséges ellenkép, Harcos Gyulai Pál, a múltból a jövőbe vetítve:

Hol álompipák ős füstje kavargott
Szívig és csontig vinni kell a harcot.
Mindegy minden más, harsogjuk a vádat
Álmos magyar nézz bele lelkedbe
S el ne felejtsük az üsd nem apádat.

Az igazolás másik formája, mely már – rövid – műelemzésekbe is átvisz – negatív népi-nemzeti tulajdonságok levezetése az „álmos magyar" fogalmából. Első nem-tudatos kísérletem ez arra, hogy egy általános fogalomtól annak dialektikus konkretizálása útján eljussak a szövődményes részletek kifejtéséig. Minthogy azonban ez némi, csak kezdeti dialektikus érzék, és nem a dialektika tudatos ismeretének megnyilvánulása, – a dialektikáról ekkor filozófiailag még alig-alig tudtam valamit – azért az egész kifejtés fogva marad abban a formállogikai ábrázolásban, amely az általános fogalom alá szubszumálja a részlegeseket. A tartalom azonban túlmutat a formállogikai eljáráson, hiszen a részfogalmak egyrészt a főfogalommal, másrészt egymással is sajátos ellentétes viszonyban állanak. Három megnyilvánulási formáját soroltam fel az álmosság magatartásának: lelkesedés és szalmaláng; önhittség és öncsalás; visszavonás és pártviszály. Lelkesedés és szalmaláng a kitartó, távlati célok megvalósítására alkalmatlan lelki alkat, melyből csak rövid időre lehet kizökkenteni. Ezt intrádául a Délibábok Hősének elemzésével igyekszem igazolni. S persze Arany László szavaival is:

Serény kitartás nincs a szittya vérben,
Lassú kimért munkát nem tűrhetünk;
Ezerszer elmondott tapasztalás
Példája hősöm: Hűbelé Balázs".

Vagy:

Dolgozni kell s nem égből várni mannát,
Sem múlt időkről zengeni hozsannát."

Jellemző módon egy szót sem ejtek elemzésemben arról, hogy Arany Lászlónál a keletkező és megerősödő polgári éthosz mond kritikát a középnemesi magatartás elégtelensége és idejétmúltsága felett. Annyira fogva tart még a történelmiség érvényesítésében, szándékom ellenére, a nemzeti jelleg érzésben és szavakban már tévesnek tartott időtlensége. Ennek magyarázata: társadalomtudományi nézőpontjaim gyengesége, illetve az, hogy az a kevés, amivel rendelkeztem, a szellemtudományos szociológia volt, s ez java részében előkelően hallgat az osztály és réteg problémákról, vagy pláne az osztályharc történelemalakító szerepéről. Pedig már jóval korábban, Mikszáth regényeinek olvasása idején nagy benyomást tett rám a még nem faktologus, még koncepciózus pozitivizmus – bármik legyenek is a hibái – egyik jelentős magyar alkotása, amely az öregebb szocdem szakik körében szívesen forgatott könyv volt, Grünwald Béla műve: *A régi Magyarország*. Ez ismertetett meg a magyar feudalizmus szociológiai anatómiájával. De az aktuálisan tanulmányozott, hitelesnek látszó tudomány elnyomta ezt a korai impulzust. Úgy tűnik, azért mégsem teljesen. A visszavonást s pártviszályokat tárgyalva rákérdezek a honnan eredre? A válasz: az eredet „a nemzet évszázadokig kedvezőtlen társadalmi tagozódásával; a három osztály mereven szembenálló társadalmi elkülönöződésével, amely különösen a XIX. században lesz anakronisztikussá, magyarázható. Az utóbbiban válik legsürgetőbbé a probléma, igazolva Széchenyi ítéletét: „Egy magában irigykedő, agyarkodó, már-már pusztulásra fajult méhraj vagyunk". Ezért kerül az irodalom centrumába Eötvös irányregényeiben, Arany éles politikai kirohanásában, *Az elveszett alkotmány*ban, vagy Kemény Zsigmond tanulmányában *A korteskedés ellenszereiben*. Riedl Frigyes Arany egyik figuráját, akiben a költő a nagy pipa – kevés dohány szellemet gúnyolja, a szájas, hatalmaskodó, magát tizenkét silbakkal őriztető pártembert, azon magyar típusok közé sorozza, amely ha ki találna veszni, rá lehet mutatni a költő rajzolta képre: – ilyen volt. Ahelyett azonban, hogy ezt a társadalomtörténeti vonalat próbálnám elmélyíteni, spontánul visszakanyarodok szellemtudományi fantomomhoz, mert azzal zárom gondolatmenetem, hogy „érthetővé a visszavonás a lélek céltalan, nem történetformáló álmosságából válik, amely szükségképpen nem alakíthat ki egységes magatartást a távolabbi végcéllal szemben, hiszen ki sem tűzött ilyesmit maga elé..." Ismétcsak nagyon jellemző, hogy a feudális pártviszályok, a szomszédvárak véres harcai, amelyeket pedig a dolgozatban emlegetett Vörösmarty dráma, a Czillei és a Hunyadiak, vagy a költő csodálatos epillionja *A két szomszédvár* is felvet, egy kalap alá kerül a modern polgári pártok ellentéteivel s harcaival. A szellemtörténet szívesen emlegette, hogy jobban megérti a vizsgált korokat, mint ezek legtudatosabb szereplői. Nos, néhány év múlva, amikor a szociológiát – a korábbinál is jóval nyersebb élettények nyomására – tanulmányoztam, világosan láttam már, hogy maguk a magyar írók, akiknek alkotására és önvallomására támaszkodva alakítottam ki elképzelésemet, jobban

látták és ismerték korukat, mint az át- és visszatekintés előnyeivel rendelkező fiatal vagy esetleg tapasztalt öreg szellemtörténész.

A pályázatot mindazonáltal megnyertem, 1939 áprilisában beadott egyíves tanulmányommal, hiszen az említett hibák mindmegannyi erénynek tűntek a tényeket a kor torzító szemüvegén át szemlélő bírálók és olvasók számára.

15.

Áprilisban már igen közel álltam az érettségi vizsgához, a diákok lidércnyomásos álmainak tárgyához. Végeredményben három tantárgy választott el a jeles érettségitől. Mind a már ismert okokból: a német, a matematika és a fizika. A tanítást szinte egy hónappal az érettségi előtt befejezték, mint ma is, hogy megfelelően felkészülhessünk a nagy próbára. Az április elején lezárt dolgozatom utáni időt plusz az említett teljes szabad időt, csaknem két hónapot kellett felhasználnom hiányosságaim pótlására. Németből nem volt mit tennem, a Hitlerrel szemben érvényesített Thomas Mann tiszteletemmel eleve csak rossz jegyre számíthattam. Úgy döntöttem, hogy főleg a matematikával foglalkozom, hiszen a fizika már sok mindent feltételez a matematikai ismeretekből, meg aztán fizikából valamivel jobban állok, többet foglalkoztam vele. Voltaképpen mindig sajnáltam kissé, hogy egy tárgy, amely wágnerista múltamban két formájában is vonzott és lekötött, mint a szemléletes-geometriai s az elvont-algebrai evidenciák erőtere, s amelynek néhány filozófiai problémájáról is tudok egy és mást, úgyszólván teljesen kiszorult érdeklődésem köréből. Olyan kiváló tanárok után, mint Galla Endre és Kiss Kázmér! Talán nem olyan igaz a Windelband-Rickert féle elmélet sem, amit a két tárgy félretolásának filozófiai igazolására is felhasználtam! Így aztán némi erőszakot téve magamon, feledve a szerencsétlen, rosszízű Gazsi -féle intermezzót, nagy érdeklődéssel vetettem bele magam a matematika tanulmányozásába, kikapcsolva úgyszólván minden mással való foglalkozást. S ez a megújhodott érdeklődés egyre inkább kedvvé és vonzalommá változott, pláne amikor éreztem, hogy gondolkodásomnak a filozófiában szerzett logikai diszciplináltsága jótékonyan segíti elő a matematikai problémák megértését és a megoldási elvek alkalmazását. Nem szabad persze arról megfeledkezni, hogy a matematikai követelmények színvonala alacsonyabb volt a mainál. Arra is futotta kedvemből és időmből, hogy kiválasztva a megfelelő feladattípusokat bizonyos gyakorlatra tegyek szert a példák megoldásában. Pedig éppen ez az a pont, amit nem lehet büntetlenül elhanyagolni, az első pillanattól kezdve rendszeresen kell gyakorolni, hogy „vérünkké" váljon és elősegítse – részben a technikai nehézségek kiküszöbölése révén – a matematikai elmélet mélyebb felfogását. (Ezért nem értettem végső soron egyet kiváló algebristánk, Rédey akadémikus egyébként igazság-magvat rejtő paradoxonával, hogy „a matematikusnak nem kell számolni tudnia", amit egyszer az Akadémia Tudós Klubjában egészen komolyan kifejtett nekem, s bizonyára máskor másoknak is. Sokkal jobban szerettem Erdős Pali történetét, amit egy ping-pong meccsünk után mesélt el. Az alig négy éves kölyköcske – ma a

világ öt legjelentősebb matematikusának egyike, – az első világháború vége felé Herkulesfürdőn nyaralt mamájával és azzal molesztálta a korukra mindig érzékeny hölgyeket, hogy megkérdezte: néni, Te mikor születtél? A néni némi vonakodás után megmondja. De hányadikán, hány órakor és hány perckor? A néni mosolyogva a fontoskodó pontosság láttán, mostmár oldottabban, még a percet is megadja, amit bizonyára ő maga sem tud. A kisfiú pillanatnyi gondolkodás után naiv diadallal kivágja: akkor Te most pontosan ennyi és ennyi perces vagy! Pillanatok alatt számolta át fejben az éveket, napokat, órákat percekre, ahol persze ne zárjuk ki azt a lehetőséget, hogy a nagyobb időegységek percértékét már korábban elraktározta buksi fejében.)

Boldog időszak volt ez számomra a matematikával való foglalkozás terén, amelyet jóval később még két másik lényegesen hosszabb és nehezebb elsajátítási időszak követett. Azzal a különleges sajátossággal, hogy ezekben elég világosan láttam, mit és miért kell elsajátítanom a matematikából filozófiai, egyáltalán elméleti problémáim megoldása számára, és nem volt semmi, ami kívülről sarkalljon, mégcsak korrepetitor sem, mert egyedül tanultam. Igaz, hogy ezt az egyedül tanulást megelőzte néhány hónapos munka, 49-ben, egyetemi párttitkárságom idején, amikor a kiváló matematikus és matematikapedagógus, Kárteszi Ferenc professzor Mátray Lacinak s nekem, kérésünket örömmel teljesítve, csodálatos matematika órákat adott. Ezeken, mint tudománya nagy didaktikusa a tárgy elsajátításának egyszerű, ám kifinomodott módszerei belénktáplálását tartotta legfontosabbnak, amiért mindig nagy hálával gondolok rá. S ha nem is korrepetitori minőségben, azért ott volt a feleségem is, aki mielőtt francia-angol szakra nyergelt volna át, néhány évet a matematika szakon töltött, s a felsőbb analízisnél szükség esetén készséggel és hozzáértéssel részesített gyorssegélyben.

Az érettségi előtti erőfeszítés meg is hozta a maga szép gyümölcsét. Nem mintha jelest kaptam volna e kritikus tárgyból. Egyszerűen azért, mert az írásbelin könnyen megoldottam egy nehéz példát és kiválóan feleltem a szóbeli vizsgán is. Igazgatóm és matematikatanárom, Gáspár Pál nehéz helyzetbe került. Még kifejezéstelenül szürke arcán is látszott, hogy egyáltalán nem örül matematikai megtáltosodásomnak. Melyik Szigetit osztályozza? Azt-e, aki itt és most kitűnő felkészültségről tett tanúbizonyságot, vagy azt, aki éveken keresztül szemmel láthatóan dobta a tárgyat? A tényleges – mindegy hogy milyen úton és mennyi idő alatt megszerzett – tudást, vagy a szorgalommal és egyéb erkölcsi tulajdonsággal összefüggő egyenletes teljesítményt. Azt hiszem, könnyen túltette magát a dilemmán, különösebb habozás nélkül. Gyenge pedagógus, és gyenge jellem lévén az akkori rutinmegoldást választotta. Jót adott, amivel rontott egyet érettségimen, hiszen fizikából nem kaphattam és nem is kaptam mást a megérdemelt jónál, kitűnő tanáromtól, Schwartz Arthurtól, németből pedig Hollós úr kívánt kék foltot hagyni emlékül szemem alatt. Sem arra nem gondolt Gazsi, hogy a szorgalom hiányát esetemben talán eléggé pótolja választott tárgyaimban mutatott szorgalmas, évekig tartó munkám, sem arra, hogy a jövőmet, Eötvös kollégiumi felvételemet – jelentkezési szándékomról Országhtól tudott – kedvezőtlenül befolyásolhatja a három gyenge jegy. Ha

egyáltalán gondolt valamire, – amit kétlek, – akkor homályos elméjében talán az ötlött fel, hogy jó szereplésem a véletlen műve, „Szigetinek szerencséje volt". De éppen a matematikában viszonylag könnyű meggyőződni arról, hogy valóban igazi, átértett tudással találkozunk-e vagy sem, hogy az adott tétel intenzív felfogása extenzív ismeretekben van-e megalapozva, vagy elszigetelt jelenség. Hiszen minden valamennyire jelentősebb probléma oly sok összefüggésbe ágyazódik bele, hogy egy-két, tudásunk határait letapogató kérdéssel teljesen tisztába jöhetünk a dologgal. Ehhez azonban a sajátjánál jelentősebb tárgyi ismeretre és több pedagógusi invencióra lett volna szüksége, mint amennyivel rendelkezett. A történelem „ismétlődik". Legidősebb fiam, Bandi harminc év múlva, más okokból, hasonló helyzetbe került. Ébredező technikai érdeklődése azonban véletlenül éppen az érettségi előtt kapatta rá a matézisre. Tanára jelest is adott volna neki, ha a vizsgabizottság egyik tagja le nem beszéli, azzal az olcsó érvvel, hogy ezzel hamis látszatnak teszi ki magát és az iskolát, hiszen a fiúnak eddig nem volt jelese matematikából. Úgy látszik, a vaskalaposság, a pedagógiátlan pedagógusok pedagógizálása makacsul ül nyergében, nagy többségben lévő kiváló tanártársaink ellenére.

Ha Országhról, mint az általam ismert legkiválóbb tanáregyéniségről beszéltem, képességeit, magatartását nem egyszerűen az empirikusan adott átlag mértékén mértem, hanem a legmagasabb, elméletileg igazolható lényegtípus mértékével. Akinek megismertem a középiskolában, az maradt egyetemi-kollégiumi éveimben is, sőt... ezen a magas szinten minden képessége még jobban kivirágzott, hiszen jelentős tudós egyéniség volt.

Jórendű érettségim nem lett akadálya kollégiumi felvételemnek. Az egy hétig tartó felvételi vizsgán, az önmagunkról adott intellektuális kép fontosabbnak bizonyult az érettségi bizonyítványnál országunk legjelesebb professzorai előtt. Országh – felejthetetlen gesztussal – tíz nappal a kollégiumba vonulás előtt, ahol a felvételi vizsga idején tartózkodnunk kellett, a kezembe nyomott egy frissen megjelent kis könyvet: Balassa József *A nyelvek élete* (1938) című nyelvtudományi bevezetőjét. Ennek ismerete még hasznodra válhat a felvételin. (Balassáról csak jóval később tudtam meg, hogy a Tanácsköztársaság idején egyetemi tanári kinevezést kapott. Ezért az ellenforradalmi rendszer nemcsak kitette állásából, mint Babits Mihályt, de eltiltotta egy életre a középiskolai tanítástól, s nyugdíját is csak huza-vona után rendezték. Örülhetett, hogy nyelvész kollégái segítségével a *Nyelvőr* című folyóiratot szerkeszthette. – Nála kellemetlenebb szekatúrában szaktársai közül csak a kor legnagyobb magyar nyelvésze, Simonyi Zsigmond részesült.) Szomjasan szívtam magamba az értékes és szépen megírt könyv tartalmát. S úgy is lett, ahogyan László gondolta. Sikerült helytállnom, még az olyan szigorú, az alapelvek áttekintő ismeretét az apróbb részletek feszegetésével szellemesen összekötő vizsgáztatónál is, mint Ligeti Lajos, aki nemcsak anyagtudásomat, illetve annak határait fürkészte, hanem – több más vizsgáztatóhoz hasonlóan – szellemi képességeimet is, amely igazából nem formális úton, nem tartalom nélküli elmegimnasztikával, hanem csak a különböző ismeretmatériák beható tanulmányozása és összehasonlítása árán fejleszthető ki.

Madarat lehetett volna fogatni velem, amikor a sikerrel zárult felvételi után megkaptam az értesítést, hogy szeptembertől kezdve a báró Eötvös József Collegium tagjaként kezdhetem el felsőbb tanulmányaimat. Még az igazgatói leirat fölöslegesnek érzett hivatali pátosza sem rontott kedvemen: „Midőn ezt az örvendetes hírt tudomására hozom, emlékeztetem arra, hogy a Collegiumba való felvétel nagy kitüntetést, s egyszersmind olyan szellemi és anyagi segédeszközöket jelent, melyeknek birtokában főiskolai tanulmányait a legszebb sikerrel fejezheti be. Remélem, hogy tehetségének és szorgalmának teljes megfeszítésével arra fog törekedni, hogy erre a kitüntetésre a jövőben is méltónak bizonyuljon". Már hogy az ördögbe ne törekednék erre?! Olyan boldog voltam, mint Roger Martin du Gard csodálatos regényfolyamában Jacques Thibault, a versenyvizsga után, amikor elnyeri az École Normale tagságát. Vagy talán még boldogabb! Hiszen a szellemi kultúra szempontjából meglehetősen alacsony, bár a kultúra éhétől áthatott körülményekből kerültem ide, míg Jacques magas szellemi kultúrából, bármennyire is a katolikus konzervativizmus vetette rá – Jacques számára elfogadhatatlan – kétes értékű árnyékát. Csak azt sajnáltam, hogy a magyar École Normale, példaképéhez, a francia Eötvös Kollégiumhoz hasonlóan, nem függeszti ki a versenyvizsga eredményét kapujára, mint ahogyan ez a Rue d'Ulm-ben szokás. Hadd látná mindenki, hogy engem Szigeti Józsefet egy ilyen nagyszerű intézmény felvett tagjai sorába, és érdemei dicsfényéből egy játékos sugár ott táncol rajtam is. Ám gyorsan megvigasztalt, hogy Országh együtt örül velem, s ez akkor többet jelentett számomra bárki öröménél. Országh még többször szerepel majd ezeken a lapokon, de hadd iktassam ide e rész befejezéséül azt a levelet, amelyet mindkettőnk haladott korában idősebb barátomnak írtam köszönetként. Nem az általa adott számtalan segítséget sorolva elő, – ezt triviálisnak éreztem volna, – hanem őt magát felidézve, azt a módot, ahogyan előbbre tudott vinni. Az egyetlen köszönőlevél, amit valaha tanáromnak írtam, – még éppen időben, nem sokkal halála előtt.

„Bp. 1981. V. 1.

Kedves Laci!

Múltkori találkozásunk olyan emlékeket és érzéseket indított föl bennem – kissé talán patetikusan, de mégis igen szabatosan szólva: az irántad érzett nagyrabecsülés, szeretet és hála érzelmeibe pólyálódó emlékeket, amelyekhez hasonlók persze személyes találkozások nélkül is fel-felmerültek bennem a múló évek során, hogy ezúttal megragadom az alkalmat és átadom neked tiszteletem apró jeleként utolsó dolgozataim egyikét. Némileg most is úgy, mint az egykori kisdiák értő tanárának, jóindulatodra és elnéző türelmedre biztosan számítva, mindazonáltal kebelemben egy kis szívdobogással. Magyarázatként, az objektív körülmények, meg a szubjektív érzelmek megvilágítására, az alábbi sorok kíséretében.

E dolgozat az utóbbi időben publikált két másik írásommal együtt készülő könyvem, *A tudományos gondolkodás forradalma*, egyik fejezete. Nevezetesen az első, ami leginkább áll meg önmagában, s mintegy előhang a többihez.

Ebből kell, mint magból a növénynek, az egész műnek kisarjadnia. Annak a munkának, amelyet – képességemtől telő – *chef d'oeuvre philosophique*-nak szánok. Ám az első könyv csak magból kikelt palánta még, sziklevelekkel. Ez szökik majd szárba a második kötetben, amely *Az anyag mozgásának és fejlődésének dialektikája* címet viseli, s tárgya a materialista ontológia, mint általános dialektika. A szár levelet és bimbót hajt a harmadik kötetben. Ez a logikai gondolkodást vizsgálja több nívón, a dialektikus, valamint a formális és a formalizált (matematikai) logika szintjén, úgy, hogy az utóbbi kettőt az első határeseteként mutatja be. Címe: *A fogalmi gondolkodás dialektikája.* Végül a virág és a gyümölcs: az előző két problémakört magasabb szinten egyesítő ismeretelmélet, metodológia és „praxeológia". E negyedik, zárókötet címe: *A valóság elméleti és gyakorlati elsajátításának dialektikus összfolyamata.*

Most, hogy elegendő ismeret birtokában, a hosszú és lelkiismeretes felkészülési időszak („lustálkodási éveim") letelte után, szabadon és biztosan mozgok könyvem anyagában, az első kötet befejezésén dolgozom. E közben a többiből is felvázolom már egy-egy kulcskérdés megoldását. És munka közben egyre világosabban látom, hogy az ilyen szintetikus mű voltaképpen az ember egész életútjának és szellemi fejlődésének, meg persze gyakorlati tapasztalatainak összegzése. A fejlődési folyamat után a végeredmény – maga is folyamat: az út főbb stádiumainak újrateremtése, az új szintetizáló elv koncipiálása és konkretizálása jegyében.

Egészen rendjén való tehát, ha az elsajátítottat, tudottat és ismertet újragondolva és átértelmezve, beletagolva az új összefüggésbe, számos részletnél elevenen merül fel a szellemi beavattatás idejének emlékképe, s azé az igazi pedagógusé, aki tudással, invencióval, tapintattal és szeretettel végezte a szellem dolgaiba való beavatás nehéz műveletét, jobban mondva művészetét. Sokszor ismerek rá írásomban az ő szavára. A Filozófiai Szemle 1980/6 számában, a munkafolyamatot elemezve például ezt írom: „a folyamat normális menete a valóságban mindig egy átlagszintet tartó kiegyenlítő mozgásban valósul meg. S ahogy a költészetben a szabályos és szabálytalan verslábak váltakozása adja meg a vers belső ritmusát, érvényben tartva annak meghatározó metrumát, mondjuk az ötödfeles jambust, a shakespearei *blank verse*-t, úgy hatnak a munkafolyamatban is a másodlagosan érvényesülő formák az alapforma vonatkozásában." Amikor ezt leírtam, csak arra gondoltam, amiről írtam. De később, a már gépelt részt újraolvasva – mint Proustban a madeleine ízére Cambray – úgy merült fel bennem a „blank verse" hatására az a napfényes Shakespeare órád (lehet persze, hogy kint fagyos téli szürkeség volt s a college szemináriumszobájának világítása is elégtelen), amelyen először beszéltél nekünk a blank verse korlátozott metrikájának és kimeríthetetlen ritmikájának varázsos shakespeare-i egységéről, s amelyen ez az immár másra is alkalmazható, látszólag teljesen távol eső dolgok összekapcsolására is felhasználható tudás örökre belém ivódott.

Ugyanígy, csak nem egy órához köthetően, hanem számos tanórán és baráti beszélgetésben itattál át az angol kultúra szeretetével, beleértve az angol filozófiáét is. Így élénken emlékszem arra, hogy a német filozófiával

a fejemben, az akkor eredetiben és úgyszólván egyvégtében végigolvasott három nagy kanti kritikától szédülten, valami olyasmit mondtam egyszer neked, hogy ezt angolul bezzeg nem lehetett volna megírni. De Te jobban tudtad mint én – *in rebus philosophicis* is –, hogy mit lehet és mit nem lehet elgondolni és megírni angolul. S nem is késlekedtél felvilágosítani arról, hogy az angol filozófiai műnyelv nemcsak az angolszász szókincsből áll, hanem annak latin, francia eredetű sztrátumából is, amelyet már a köznyelvben is előszeretettel használnak föl elvont fogalmak kifejezésére s így éppenséggel nagyon jól elboldogulnak a filozófiában is az intellektuális tartalmakkal, sőt...

Ezzel egyfelől elérted azt, hogy eszembe jusson: talán mégiscsak el kellene olvasnom Kant után Hume-ot is, aki – végtére Kant maga mondta – felébresztette őt dogmatikus szendergéséből. Másfelől meg akaratlanul is elérted, hogy Hume-ot dr. Johnson voltaire-i románkája, a Rasselas helyett olvassam, pedig nálad a Rasselasból kellett beszámolót tartanom és nem Hume-ból. Persze mindjárt érzékelted is beszámolómon, hogy az abesszin herceg kalandjait nem olvastam el, s előadásom csak irodalomtörténetekből vett frázisok előadása és nem elemzés. Nem is késlekedtél ezt szememre lobbantani – a tartalmas udvariasság tőled megszokott kereteiben maradva, – én viszont nagyon is késlekedtem mentségként Hume-mal előhozakodni. Olyannyira, hogy közel negyven évig el is mulasztottam. Hadd jelentsem utólag, tanári lelkiismereted megnyugtatására, hogy a Rasselas lecke sem volt haszon nélkül való, mert ha nem is nyomban, de 48-ban Londonban, amikor a Foyles antikvár anyaga között turkáltam és sixpenceért megvásároltam a Rasselast, (s ami ma már teljesen lehetetlen volna, sixpences alapon úgyszólván az egész angol irodalmat) végre valahára el is olvastam.

Sok ilyen emléket idézhetnék. De máris kifogytam a papírból s félek, nagyon is próbára tettem türelmedet. Befejezésül ezért csak ennyit. Igazi tanáraink tovább élnek bennünk, gyakran – mint a Te esetedben – olyan dolgokban, amelyek számunkra bizonyára a legfontosabbak, vagy legalábbis a legfontosabbak közé tartoznak. Ezért illeti őket az a köszönet, amit talán nem is mindig mondunk ki, vagy nem mondunk ki elég hangosan és hallhatóan, – pedig az élet sokféle hamis hangján, fülsiketítő üvöltözésén és dörömbölésén, hazug nyifogásán és nyekergésén kell áttörnie, hogy célba jusson, – de ami, mint látod, spontán módon is feltörhet és utat talál, világos és egyértelmű szavakba rendeződve.

Sok-sok szeretettel

Szigeti Jóska"

A levél után egyetlen egyszer találkoztunk még. Mondta, hogy levelem őszinte örömet szerzett neki.

III. SZAKASZ

EGYETEMI ÉVEIM
Egy „szakválasztás" – hivatásra ébredés története

VII. FEJEZET
A „gólyahét" ördöngősségei az Eötvösben

1.

A verőfényes szeptemberi napok 1939-ben a németek lengyelországi villámháborújával kezdődtek. Ekkor vonultunk be mi, újonnan felvett elsőévesek, azaz gólyák az Eötvös Kollégiumba. Én mint magyar-angol szakos. A lengyelországi betörésre Anglia és Franciaország azzal válaszolt, hogy szeptember 3-án hadat üzent Németországnak. Megkezdődött az a furcsa háború, amelyről az Eötvös kollégium tagságának egy része a nyugati defetizmus láttán is úgy vélekedett, hogy a dolog folytatódik, – paktum ide, paktum oda – Hitler megtámadja a számára megfelelő időben a Szovjetuniót, az Egyesült Államok pedig, akarja vagy sem szükségképpen háborúba lép. Egy kisebbség, jórészt az angol és francia szakosok szilárdan hittek abban, hogy a fasiszta Németországra nagyarányú villámháborús győzelmei ellenére végső vereség vár. Ezt a perspektívát táplálta bennünk Churchill sokat és szívesen olvasott beszédgyűjteménye a *Step by Step*, valamint miniszterelnökké válása, majd erősítette meg jóval később a német hadsereg első igazi katasztrófája Sztálingrádnál.

Kezdetben a mi személyes problémánk az volt, hogy hazánk belekeveredik-e a németek oldalán a háborúba és mikor. Mivel az 1938-as bécsi döntés Hitler kezéből juttatott vissza magyarlakta területeket, s az irredentizmus készlettárából előhúzható további követelések jövőbeli kezelése alighanem hasonló lesz, azért ezt a veszélyt nagyon is fenyegetőnek tartottuk, mert a „Blitzkrieg" ellenére helyesen számoltunk a háború hosszan elhúzódó jellegével. (Nem volt tudomásunk természetesen Molotov titkos üzenetéről a magyar kormánynak, miszerint a békekötésnél támogatni fogják a magyar etnikai s területi igényeket, amennyiben Magyarország nem lép be Hitler oldalán a szovjetellenes háborúba.) Mi gólyák mindenesetre bíztunk abban, hogy egyetemi hallgatóként, tanulmányaink befejezéséig mentesítve leszünk

a katonai szolgálat alól, ami részben be is következett. Semmiféle hazafias lelkesedés nem buzgott bennünk. Tudtuk, hogy a háború a németek népünk számára veszedelmes érdekeit szolgálja.

Máris akadtak közöttünk olyanok, akiket a háború ténye közvetlenül sújtott. Végzett angol és francia szakosok, akik angol illetve francia ösztöndíjat nyertek, de nem tudtak már kiutazni. Ezek közé tartozott „családapám", Pulay Gábor. Négy emberből álló, egy dolgozó- és egy hálószobával rendelkező családokba voltunk szervezve, amelyek élén rangidős felsőbbéves, a családapa és helyetteseként egy családanya állott. Gábor ugyanaz a Pulay volt, aki az Érsekiben Országhot feljelentette. Ám később „fordolt farkas" lett, elvégezte az angol szakot, jó nyelvtudást szerzett, s nagy híve lett az angolszász demokráciának. Intellektuálisan a jó kollégiumi átlagot képviselte, nem hiányzott belőle tanulmányi ügyekben a segítőkészség sem. Egyetlen – ám komoly – hibája volt, hogy új, demokrata mivoltában is megőrizte ősdurvaságú, indulatos farkastermészetét. Emiatt sem én, sem gólyatársam, a későbbi neves magyar nyelvész, Deme Laci nem kedvelte. Év vége felé azon való elkeseredésében, hogy útja végkép dugába dőlt, három napos dőzsölés után, teljesen elborult aggyal került haza s tűrhetetlen állapotokat teremtett. „Kurva gólyaként" kezdett bánni velünk. Hozzá képest egy zupás őrmester maga az emberekkel való bánnitudás és tapintat szobra volt. Én többször is figyelmeztettem, ám hasztalan. Így – mit volt mit tennem – egyszerűen beszüntettem a vele való érintkezést. Attól kezdve egy szót sem szóltam hozzá. A semmibe vevés végtelenül bántotta. Ám ez nem sokat segített a számomra sem egyszerű helyzeten. Mivel közeledett az év vége, ezért a családi háborúság szerencsére már nem tartott soká.

2.

Pedig éppenséggel lett volna mit megszoknom az eltelt időben. A gólyasors összes „kellemetességeit". A „tanár urak" – már a másodévesek is – felsőbbrendű lényként generálták magukat, ami nem annyira durvaságban, mint a gólyák rendszeres hol szellemes, hol fölöttébb szellemtelen csipkedésében nyilvánult meg. A dögészek – így neveztük a kisebbséget alkotó természettudorokat, szemben a humaniorákat képviselő filoszokkal – elkövették még azt a tréfát is, hogy formalinban kiázott egérdögöt csempésztek a mit sem sejtő filosz-gólya ágyába, aki a sötétben ráfeküdve a szörnyű, nedves és hideg tetemre, csaknem rosszul lett undorában. Mindez azzal a hazug ideológiával folyt, hogy a középiskolából idekerült elkényeztetett jó tanulók és beképzelt önképzőköri elnökök szarvát le kell törni, hogy normális kollégiumi lényekké váljanak. Valójában ősrégi nemzetközi diákhagyományok korszerűtlen továbbélése volt ez a szekatúra. Kárpótlást az jelentett, hogy szakmai kérdésekben a gólyahét után megszűnt az egyenlőtlenség. A felsőbb évesek tudásuknak megfelelő őszinte segítőkészséggel támogattak minket, valahányszor erre szükség volt. S nem egyszer rá is szorultunk támogatásukra. Nehezen megoldható problémák megoldását rövidítette le, sőt számunkra egyelőre megoldhatatlanokat is megoldott.

Országh időben felkészített a hideg zuhanyra is. Még a „második felvételi vizsga" szigorúan őrzött, külső látszataiban az igazgatóság által hallgatólag támogatott titkát is elárulta nekem, felvilágosult érzületének megfelelően a legkisebb aggály és lelkiismeret furdalás nélkül. Nem kötötte őt a szokásos kollégiumi kasztszolidaritás. Így néma szkepszissel hallgattam és néztem – arckifejezésem árulhatta el, hogy beszélhetsz nekem jó vitéz, tudom én, amit tudok! – amikor mindjárt az első napokban megkezdődött a felsőbbéves tanár urak pusmogása, majd nyílt okítása arról, hogy a piszkos kis gólyák, akik még annyira sem nőttek fel, hogy tudnák, nem való a saját fészkükbe piszkítani, nos, ezek a gólya urak nagyon tévednek, ha azt hiszik, már valóban tagjai a kollégiumnak, – csak azért, mert az igazgatótól ilyen pecsétes okiratot kaptak. Ez csak naivitásukat, tapasztalatlanságukat és oktalanságukat bizonyítja. Hogy ki marad s ki mehet, azt a „második felvételi vizsga" dönti el, amely a következő hét végén lesz. Addig is jobban teszi a gólya, ha meghúzza magát és dolgozik a könyvtárban, ahelyett, hogy itt tollászkodik és tetszeleg magának és a tanár uraknak, mint egy sarki kurva. S vaskos, nehéz, lehetőleg a jelöltté degradált gólya nyelvismeretét messze meghaladó könyveket ajánlottak figyelmünkbe, a leteendő vizsga elemi követelményeiként. Egyikünknek például, Fábry gólyának – aki mint nagy jövőre hivatott geométer vonult be katonának és tűnt el szemünk elől a háborúban örökre – Appell klasszikus, hatalmas, több mint hétszáz oldalnyi *Précis de Mécanique Rationelle*-jén kellett volna végig tornáznia magát, harmatgyenge francia tudásával. Csoda, hogy elvégezte ezt a nyaktörő mutatványt, mégpedig szerről-szerre, azaz matematikai képletről matematikai képletre szállva. Szomjasan szívta agyába a leglényegesebbet, s a gólyavizsgán már amennyire mi, nemmatematikusok megítélhettük, nevetség tárgyává tette a történetesen jól képzett matematikus vizsgáztatót, aki pojácát akart csinálni belőle.

Egyesek azt is emlegették, alighanem Janicsek tanár úr tisztel meg bennünket azzal, hogy ő lesz a vizsgáztató. Márpedig ő olyan ember, aki részt vett a rif-kabil háborúban, és annyira megundorodott a gólyaként kelepelő gépfegyverek hangjától, hogy magát a gépfegyvert már igazi gólyának vélte és viszont, a gólyát gépfegyvernek. Ezért hazatérése után a kollégium toronyszobájába zárkózott, ahonnan csak éjjelente mozdul ki a kéményseprőjárdákon megtett egészségügyi sétákra, mivel maga is attól tart, hogy nappal az esztelenül, hangoskodva kelepelő gólyafészkeket majd valódi gépfegyver fészkeknek nézi és gondosan megőrzött tiszti fegyverével, egy parabellummal visszalő. Mi más várható egy ilyen embertől a gólyavizsgán, amelyet enyhébb időszakaiban vállal, mint szigor, szigor és újra csak szigor. Szigorát mérsékli igazságszeretete. Ha a gólya nem kezd el azonnal kelepelni rút szokása szerint, mintha ez lenne a legnehezebb kérdésekre is a megfelelő válasz, hanem megpróbál értelmesen beszélni, tanúságot téve a tanár urak által kijelölt irodalom ismeretéről, akkor van esélye a túlélésre.

A tanár urak fáradságot nem kímélve terjesztették e hiedelmeket – sikamlós célzásokat téve időnként arra, hogy a vizsgakérdések a tudomány nem szívesen kutatott, de kényszerűleg vállalt különös tárgyaira is kiterjedhetnek,

aminők a koprofágia, a fizikai értelemben vett „altáji nyelvészkedés", vagy a híres középkori legendáriumokban megtalálható magasztos híradás a fülön át való fogantatás titkáról, ahol is a jelölteknek ennek modern, természettudományosan hiteles magyarázatával is tisztában kell lenniük.

Az egyes pimaszabbnak tartott gólyákat, köztük engem is, becserkésztek. A kollegiális érdeklődés kellemes köntösébe burkolták álnok jezsuita gyöntatásaikat, avégett, hogy az írásos és szóbeli vizsgán testre szabott, elevenünkbe vágó nevetséges helyzetekbe hozzanak. El kell ismernem, értették a csíziót! Engem Morgócsy (Margócsy) Jocó tanár úr vett pártfogásába, s az egyetemről Budára gyalogolva, a könyvkirakatokba kitett könyveket nézegetve, s róluk beszélgetve fürkészte ki szellemi preferenciáimat. S én, a boldogtalan – a titkok ismeretében is – beugrottam neki. Elfogulatlanul kelepelgettem, filozófiáról, esztétikáról, miegyébről és csak akkor kezdtem bele egy gyors elszakadó hadműveletbe, amikor nagy, hízelgő macskaarcán egy pillanatra felfedeztem a vérszomjas tigris ijesztő mosolyát, dorombolásában pedig meghallottam az éhes vadállat fülsértő, rút torokköszörülését. De akkor már késő volt, éreztem: elkapott, belevájta körmét Achilles sarkamba, a filozófiába. Tudtam már, hogy innen kiindulva próbálnak szétmarcangolni a vizsgákon.

Azért nem csüggedtem, sem a magam dolgában, sem mások felvilágosításában. Országh nemes lelkű példáján felbuzdulva ugyanis igyekeztem – tudásom forrására persze nem hivatkozva – felvilágosítani évfolyamtársaimat, mind a tizenegyet, „a második felvételi vizsga" valódi mivoltáról. Meglepően eredménytelenül! Voltaképpen életemben először éltem át teljesen tudatosan, problémázgatva is a dolgon, hogy milyen könnyen hisznek el az emberek képtelenségeket is, ha ezt sokan, tekintélyek, egy időn át színtiszta igazságként hangoztatják előttük; kivált, ha hamis látszatok is támogatják a hallottakat. Több beugratott engem fogott gyanúba, hogy beugrató szándékkal teszem, nem a valódi beugratókat. Csak a két sárospataki diák, Deme Laci meg Király Pista volt fogékony agitációmra. Hiszen nemcsak az ugratásnak, de a beugratásnak is volt szerepe ősrégi kollégiumukban. Király Pista még azzal a széplelkű magyarázattal is előállt – az országos tanulmányi verseny magyar díjának nyerteséhez méltóan –, hogy nem érdemes a dologgal foglalkozni, mindenki higgye csak el, ha éppen akarja. Ám mi, a szellem válogatott cigánylegényei, fogjuk fel az egész heccet allegorikus jelentésében és jelentőségében. Úgy, hogy ez az egész úgynevezett második felvételi vizsga voltaképpen beavattatás, rítus és próbatétel, amely minden hagyományőrző közösség erejének egyik forrása. Én elismertem ennek (fölöttébb) alárendelt történelmi igazságát, de –rendszerint gyümölcsöző, s egyben baráti vitáink már itt kezdődtek – rámutattam arra, hogy a valódi tradicionális közösségekben hittek azokban a primitív elképzelésekben, amelyek a beavatási rítusok természetét megszabták. Nem becsapni, kinevetni és megalázni kívánták neveltjeiket, hanem éretté tenni az adott közösség általános kulturális szintjén. A mai ócska átejtések és mesterkedések pedig szerencsére, szerencsénkre tökéletesen ellentétesek az Eötvös kollégium valódi szellemi színvonalával és nagy eredményeivel. Tehát helyesebb tiltakozni ellenük, mint fennkölt értelmezéssel elfogadni őket.

3.

Így érkeztünk el az írásbeli napjához, ahol ki-ki megkapta a többé-kevésbé testére szabott feladatot. Egyik gólyatársam, egy módfelett jámbor fizika-kémia szakos témája: a fülbegyónás s a fogantatás a fülön át természettudományos összefüggése volt, amiről – végre megértve, hogy itt csak ugratásról lehet szó – sótlan legény létére is hetet-havat összehordott, kémiai képletekkel és akusztikai megfontolásokkal mutatva ki az összefüggés realitását. Én egy pompás ismeretelméleti feladatot kaptam: a ráció butaságát és a butaság rációját kellett igazolnom. Ennek – zum Trotz – éppen az ellenkezőjét tettem. Kijelentettem, hogy amennyiben a feladottal szembenálló tétel kifogástalanul igazolható, annyiban az előző bizonyíthatatlan és önmagától elesik. Bizonyítani csak meghatározott fogalmakkal lehetséges. Ráció és racionalitás – a butaság leküzdését és meghaladását jelenti. A butaság viszont a sikertelen meghaladást, a racionalitás hiányát. Minden további ebből következik, többek között az, hogy butaság, ha ugyan nem rosszabb, a ráció butaságáról beszélni. Mottóul Eduard Spranger gondolatát választottam: „Akinek nincs bátorsága racionális vonalakat húzni az élet összefüggésein keresztül, annak nincs bátorsága a tudományhoz és a gondolkodáshoz." Jó alaposan meg is mutatták a tanár urak, a szóbeli vizsgán is, meg azon is, ami utána következett, hogy nekik aztán van bátorságuk racionális vonalakat húzni az én életem összefüggéseibe.

A szóbeli vizsga az igazgatóság és legtöbb szaktanárunk, valamint számos híres-neves volt kollégista professzor jelenlétében a kollégium hatalmas, az alkalomnak megfelelően berendezett tornatermében zajlott le. Nemcsak felsőbbéves uraink virítottak rajta. Ám addigra a dolgozatok bursikóz tematikája alapján hitelét vesztette a vizsga korábbi hitele, komolysága.

Egyetlen igazi meglepetés a vizsgáztató személye volt. Róla sokan azt suttogták, hogy ez Janicsek tanár úr. Mások azonban nem titkolták, hogy nem Janicsek, hanem egy Erdős nevű volt kollégista, matematika-fizika szakos vidéki tanár, sőt tankerületi főigazgató. (A tanárság igaz volt, a főigazgatóság közönséges porhintés.) Kár volt a hívő gólyákat dezilluzionálni. Erdős kiváló megtestesülése volt a legendárius létű Janicseknek. Magas, sovány jelenség, jólszabott, zárt és sötét, dohánybarna ruhában, a külső és belső, aszkétikus szigor félreismerhetetlen jegyeivel. Inkvizítori – Zurbaran képeken látható – komorságát nem enyhítette, hanem dermesztően groteszkké fokozta fejalkata. Koponyája tojásdad alakú. 45 fokos dőlésszöggel ült vékony nyakán. A tojás kiszélesedő vége hátul, a keskenyülő elől helyezkedett el, következésképpen keselyűfejre emlékeztetett. Arcát borostás, ma divatos – akkor ápolatlanság számba menő – többnapos szőrözet fedte, amely összefolyni látszott rövid tüskehajával. De legkülönösebb a tekintete volt. Ha a gólya ostoba kelepelése végkép elkomorította, akkor normálisan álló szemgolyói középre csúsztak, s ezzel a vészjósló bandzsítással meredt áldozatára. S hogy a Janicsek képhez még hasonlóbbá váljon – nem tudom róla ruházták-e rá ezt a vonást a legenda Janicsekre, vagy ő materializálta-e a szellemképből? – egy idő után

mintegy paroxizmusba esve, hol az oldalához kapott, hol kabátja hónaljához, az említett parabellumot keresve, hogy mindörökre végett vessen az oktalan kelepelő kelepelésének. De mindannyiszor hallatlan erőfeszítéssel és bámulatra méltó önuralommal megfékezte magát, s vérengző lövöldözés helyett beérte egy megsemmisítően gyilkos viccel vagy anekdotával. Senki sem állhatott helyt előtte. Én sem. Elméleti pozíciómat ugyan megvédtem Erdős támadó lépésével szemben. Ám ő köpönyegén gyorsan fordítva, elfogadta álláspontomat. De csak azért, hogy gúnyt űzzön a filozófiából és a filozófusokból, mert összehasonlítva a filozófiát a matematikával, arra a végeredményre jutott, hogy a filozófus a maga előítéletekből származó kriksz-krakszait véli racionális vonalak összefüggéseinek, míg az életet valóban racionalizáló matematikus bonyolult ábráiban csak kriksz-krakszokat lát. Majd meg nem hallottá téve mormolásomat („milyen kár, hogy a matematikának is megvannak a filozófiai előfeltevései"), azzal a kérdéssel adta meg a kegyelemdöfést, hogy a „traktrixot" kriksz-kraksznak tartom-e vagy becsületes matematikai alakulatnak. S minthogy én csak évek múlva ismertem meg az uszálygörbét (Schleppkurve = traktrix), mint a cos x képgörbéjének egyik evolvensét, s pusztán a trak = maga után von, húz (a trahere, traxi, traktumból) következtettem arra, hogy ez becsületes görbe, de ezzel ki is merült a tudományom, azért abszolút vesztes félként, sőt végleg elveszett lényként zavart le a dobogóról. Csak Fábry gólya, illetve saját matematikusi mivolta hozta zavarba, mert ott vélt felfedezni egy szakmai hibát a gólya dolgozatában, ahol ilyen nem volt, amit Fábry azonnal ki is mutatott, alapjában véve Erdős titkolt tetszésére, aki ezúttal megfeledkezett a vészjósló bandzsításról is. Beérte azzal, hogy Fábry feltűnően nagy orráról mondott egy sikamlós viccet, *naseweis*nek, az orrát mindenbe beleütő kotnyeles fráternek nevezte, aki abban a tévhiszemben él, hogy megfelelő altáji foglalatosság után igen magasan hordhatja ormányát. Ezután méltóságteljes leereszkedéssel elbocsátotta.

Valódi professzoraink mindeme mulatozáson diákos jókedvvel derültek, saját ifjúságuk emlékeit és hangulatát idézgetve, bár semmi nem volt bennük abból a félanarchista természetből, ami a vizsgáztató Erdőst jellemezte. Erdős tanár úr civilben is, innen és túl a kollégiumi vigalmakon, képes volt – *pour épater les bourgeois* – egy neki nem tetsző filmet vagy színi előadást végigülni olymódon, hogy lehetőség szerint hátat fordítva a vászonnak, táskájából könyvet halászott elő és zseblámpája fénye mellett buzgón mélyült el annak tanulmányozásában. Hallottam – garanciát nem vállalok a hír igazságáért –, hogy a felszabadulás után levetve anarchista különcségeit lelkes híve lett a szocializmusnak.

Már rég az igazak álmát aludtuk a gólyavizsga groteszk, tragikomikus élményeit kipihenendő, amikor mély álmunkból Deme Lacival együtt, sejtelmes, távoli hangok ébresztettek föl. Megnéztem az órám, éjfél múlt. Valami különös, fenyegető és mégis simán, keletiesen-álmosítóan, kígyó módra tekerődző dallam fonta be a rikoltozó, röhögő, böfögő, ugató, időnként kivehetően „kurrrva gólyát" rikácsoló hangokat. Csak amikor szobánkhoz közel került a különös dallam, akkor értettük meg a fennkölt szöveget: „Seggemben

szalmaszál. / Fél méterre kiáll, / Hiába szívod azt, / Nem jő abból malaszt". A folytatás ugyanezen dallamra: „Gumi arábikum /Arábikum gumi, / Gumi arábikum, / Arábi-rábi-kum." És ezt ismételgették a végtelenségig. Elkészülve a legrosszabbra, kíváncsian vártuk, urak, tanár urak, meddig tart ez és mi lesz még?!

Nem kellett már soká várni, kíváncsiságunk hamar kielégült. Egyszer csak ránktört az egész kollégium, azaz a tanárurak csordája. Legtöbben kapatosan, jó néhányan részegen, kevesen teljesen józanon. Kétségtelen, hogy nagy kollektív ivászat előzte meg jelenésüket. Na, itt a „lehúzás", gondoltam Országhtól nyert értesülésem alapján, amely azonban nem terjedt ki sem a rituális keret emlegetésére, se arra, hogy a gólyavizsgának ez a megkoronázása. Csak azt tudtam, hogy kollégiumi szokás a gólyák havi lehúzása. Ezért lepett meg a dolog.

Mindkettőnket, hálóingben, ahogyan voltunk, felkergettek az asztal tetejére. Majd előlépett a tömegből Erdős és vicceket kezdett előadni ezúttal teljesen függetlenül a gólyák személyétől. A dolgozószobába szorultak is igyekeztek bepréselni magukat a hálószobába, hogy se szavaiból, se látványából ne veszítsenek el semmit. Ahogyan van nótafa, úgy van „viccfa" is. Termékeny s így lekopaszthatatlan, mert amíg száz gyümölcsöt szakítanak le róla, addig kétszáz másik nő a helyébe. A vicctermő fa egyáltalán nem csak favicceket terem, bár Erdős vicceihez hozzátartozott, hogy fapofával mondja el őket. Ám a fapofa megtartásának kötelessége csak az asztalon didergő gólyákra vonatkozott, akiknek ugyan semmi kedvük nem volt nevetni, de Erdős ellenállhatatlan groteszkjei miatt nem tudtak leküzdeni egy-egy bátortalan mosolyt vagy nyerítésbe visszakorcsosított nevetést. Ilyenkor a kollégium testületileg felhördült: pimasz! még mindig nem tanult semmit! gúnyt merészel űzni belőlünk!

Amikor a hangulat elérte a csúcspontját, vagyis fokozhatatlanná vált, felhangzott a félelmetes Gumiarábikum! a lehúzás himnusza. Én Deme után kerültem az asztalvégre. Tenyeresek hosszantartó pergőtüzét mérték a fenekemre, időnként tévedésből, amelybe persze egyik másik tanár úr stílszerűnek vélt őrjöngése is belejátszott, a vesémre. Az őrjöngő derviseket a józanabbak általában megfékezték. Én akkor helyben elhatároztam, hogy soha, soha nem fogok egyetlen gólyát sem megütni. S ezt meg is tartottam. Még a legpimaszabb gólya sem volt képes soha erre rábírni. A másfélhavonta ismétlődő kollektív lehúzások, a pótolhatatlan Erdőst jobb-rosszabb pótlékokkal helyettesítve, hasonlóképpen zajlottak le.

A fizikai erőszaknál bonyolultabb és talán kínzóbb pszichológiai deresre húzással csak Angliában találkoztam. 1948-ban a London School of Economics egyik Hampstead-i kollégiumában. A havi rituális lehúzás során az egyik freshman bekötött szemmel került kínzói elé. Hóhérai erős zsinegből készült akasztásra alkalmas hurkot tettek a heréjére. A zsineg másik végére nagy, útkövezésre szolgáló gránitkocka volt szakszerűen rákötve. Ezt a kockát adták a delikvens kezébe, így kellett végighallgatnia a különös helyzethez illő trágárságokat. A meglepő mese végén következett a csattanó. Ráparancsoltak

a változatlanul bekötött szemmel álló freshmanre, hogy hajítsa el a kőkockát minél messzebbre. Az persze vonakodott, mert férfiasságának elvesztésétől vagy súlyos károsodásától félt. Nem is oktalanul. Legalábbis látszat szerint. A „vicc" mostmár abban rejlett, hogyan lehet rákényszeríteni a veszedelmes kődobásra. Addig-addig gyötörték és gúnyolták, míg végre a kollégium imperatív fellépésének engedve eldobta a követ, bizonyára azt kívánva, – bár Toldi Miklós halálos végű kődobását nem ismerhette, – hogy legalább egyet üssön agyon kínzóiból.

Ám senkinek sem lett baja. Neki sem. Mert már rég elvágták a hosszú zsineget, amellyel a követ herezacskójához erősítették. Shareman barátom, aki az angol diákok közé bevezetett, megsúgta, hogy a jótét lelkek a felsőbbévesek között még az ilyen próbatételek előtt széleskörű felvilágosító kampányokat rendeznek, gyakorlatilag így majdnem minden freshman tisztában van a valóságos helyzettel, csak megjátssza magát. Én azt válaszoltam, hogy még így is megmarad bizonytalansági tényezőként egyfelől az, hogy az adott freshmant véletlenül elkerüli az információ, másfelől viszont ha az információ birtokában is van, azért lehetnek kételyei, valóban elvágják-e a zsineget, mikor ugratják tehát, akkor-e vagy most? Hát még ha gyöngébb idegzetű ember. Mit tegyünk, vont vállat az önmagát forradalmárnak tekintő Shareman, mi hagyományőrző nép vagyunk és ez megszentelt hagyomány.

Az Eötvös Kollégiumban éppen akkortájt szakítottak ezekkel az ősi és nemes, megszentelt hagyományokkal, megszüntették a lehúzásokat.

VIII. FEJEZET
A kollégiumi elit körében
Első publikációim

4.

A kinek vidám, kinek sanyarú gólyahét elteltével a normális munka sokat javított helyzetünkön, bár volt, aki ezt sem bírta, s leköszönt tagságáról. Ezt azonban nem annyira a felsőévesek, mint inkább mi, gólyatársai utáltuk ki magunk közül, mert egyfelől amolyan nebántsvirág, mama kedvence volt, aki felnőtt korában is az anyjával mosatta a hátát, másfelől indulatos és agresszív Emericana tag, aki kéretlenül s alkalmatlanul fejtett ki unos-untalan katolikus klerikális nézeteket. Ezért forgattuk ki a nevét: Szövérffyből – Öszvérfi lett, amit hallatlan sértésnek tekintett. Prédikációit nemcsak mi, vallásilag szkeptikus liberálisok és demokraták nem állhattuk, de a kollégium protestáns papi családból származó rétege sem, amely szép számmal volt képviselve, mivel a Gomboczot követő igazgató, Szabó Miklós, vulgo: Micu, azon a nézeten volt, hogy ez a magyarság nemzetfenntartó törzse. Pedig nem mindegyikük volt Király István vagy Deme László. Nem is kellett, hogy azok legyenek, mert évfolyamunkból ők, meg az – a la Kodály – zeneakadémiát is végző Szöllősy Bandi, velem együtt a kollégiumi elithez tartozott – mint ez elég hamar kiderült –, míg a többiek elitet legfeljebb a jó egyetemi átlaghoz képest jelentettek.

Így se mindig, bár a kollégium kitűnő munkafeltételei, ha volt bennük szorgalom, őket is többlet-ismerethez juttatták. A vékony alsó réteg, a felvételi tévedések terméke, előbb-utóbb leszakadt. Első évemben családanyánk, Szentkereszty Béla került lapátra. Csoda, hogy addig is húzta.

Legfontosabb szakvezető tanáraink Keresztury Dezső és Országh László voltak, magyar illetve angol irodalomtörténetből. Kollégistává formálásunkban is nekik köszönhettük a legtöbbet. Általában kritikai szellemben oktattak és neveltek is. Országhnál, láttuk, beleértendő a társadalomkritika is. Keresztúrynál ez megrekedt egy általános humanizmusban. Illyéssel való barátsága csak a népies centrumhoz közelítette, s a nagy társadalmi kérdések, így a földbirtokviszonyok nem kerültek nála szőnyegre. A Szekfű szerkesztette Magyar Szemle-boyok között tartottuk őt számon. Későbbi klerikális elkötelezettsége ekkor még nem igen mutatkozott. Sőt, amikor Király Pista félreismerhetetlenül a kálomista erkölcs pátoszával beszélt arról, hogy Batsányi „viharos ifjúságát szifilisszel pecsételte meg", kijózanító célzattal jegyezte meg csendesen: Kedves barátom, az ilyesmit pechnek tekintették már akkor is. Horváth János kiváló szakmai iskoláját, a weimari demokráciában, berlini lektorsága idején, az akkori neves szellemtörténészek, O. Walzel, H.A. Korff, F. Strich és liberális társaik műveinek ismeretével egészítette ki. Ellene volt annak a (pre)fasiszta irodalomtörténetnek, amelynek Herbert Cysarz, Josef Nadler voltak a fő képviselői. Különösen az utóbbinak, mert Nadler nacionalista szellemtörténeti konstrukcióját a német nemzeti lélekről azzal a naturalista fikcióval egészítette ki, hogy ennek alapegysége a törzs- és tájlélekben van, amiből a környező kelet-európai országok német szórványainak kutatása következett, a német kultúrfölényre alapozott uralmi és hatalmi igényekkel. Nadlernek magyar képviselete is akadt, Kisbarnaki Farkas Gyula személyében – ő persze a magyar nacionalizmus szempontjából vette szemügyre a kelet-európai nemzetiségi viszonyokat. A szociológiai vagy akárcsak irodalomszociológiai szempontok nem tartoztak Keresztury erősségei közé – messze elmaradt Országh mögött. Lukácsról, vagy a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájáról egy szót sem hallottunk tőle. Egészen addig, míg én az alapvizsga előtt elő nem hoztam, amikor is beérte azzal az egyszerű, ám a fenntartás érezhető elemét is tartalmazó, a náci frazeológiát karikírozó ironikus tudomásulvétellel: Hát Szigeti úr, maga ilyen judeo-bolsevista-plutokrata törekvésekkel is foglalkozik. Valójában a konzervatív („nemzeti") liberalizmus alapján állt szemben a fasizmussal.

Jól megdolgoztatott bennünket. Egy tanévben két-három témáról is lelkiismeretes felkészültségről tanúskodó dolgozatot kellett írnunk, amelyet felolvastunk és megbeszéltünk. Takarékos dicséreteit – becsültük, kritikai megjegyzései – meggondolásra késztettek. Első dolgozatom a magyar tudós humanizmusról írtam, amelynek problémáit Horváth középiskolában olvasott könyvéből és egyetemi előadásából ismertem. Ehhez olvastam hozzá a forrásokból, bár nem törekedtem eredetiségre.

A második félévben írt átfogó dolgozatban Zrínyi Miklós élettevékenységéről és költői művéről már igen. Márcsak azért is, mert ezúttal egy teljes

terjedelmében végigolvasható zárt anyaggal volt dolgom. Vagy ahogy Király Pista nyomán évfolyamunkban szívesen mondtuk Németh László szavával – Pista már akkor is meggyőződött híve volt Némethnek s ebben a „híg" és „mélymagyar" dezilluzionálóan hamis és korlátolt elmélete sem rendítette meg, – „mélyfúrást" végezhettem a magyar történelem és irodalomtörténet egy döntő pontján. Így nemcsak a korábbi dolgozat egy íves terjedelme növekedett kettőre, de sokszorosára nőtt az igyekezet is az engem elemi erővel magragadó emberi és költői nagyság lényegi vonásainak és sajátos történelmi életfeltételeinek tisztázására. Még jórészt a művészettörténetből vett és általánosított szellemtörténeti stíluskategóriákkal „renaissance", „barokk", „rokokó", „vitalista aktivizmus" etc. dolgoztam, éppúgy, mint egy évvel később az ugyancsak magasabb igényekkel írt Bessenyei és Köréről szóló dolgozatomban. (Határozottan csak a fieldingi regényformának szentelt 43-as tanulmányomban szakítottam e kategóriák idealista módon hiposztazált, önálló entitássá és első mozgatóvá való misztifikálásával, nem magukkal a kategóriákkal.) De már felmerült ezen a módszertanon belül is az elmélet és gyakorlat viszonyának kardinálissá előlépő problémája. Ez pedig a valóságos mozgatóerők empirikus keresését hozta magával. Így vezettem – a módszer kategóriáján át, ahol a módszert minden egyes kultúrszférára nézve specifikus felfogásmódként gondoltam el – az adott művészi életmű vagy irányzat elemzését a mindig csak relatív stílusegység megteremtésének eredményeiig.

Egy napfényes, meleg tavaszi napon, május 9.-én, a kollégium kertjében tartottuk meg a magyar órát. Zrínyi csodálatos Perorációjával kezdtem mondókámat. („Véghez vittem immár nagyhírű munkámat, / Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat, /... De híremet nemcsak keresem pennámmal, / Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal: / Míg élek harcolok az ottomán hóddal, / Vígan buríttatom hazám hamujával.") S mindjárt ehhez kapcsoltam az elmélet és gyakorlat problémáját, mint a szemlélődés és cselekvés kérdését, hogy ettől kezdve különböző módokon és szinteken többé el se hagyjam. „Janus Pannonius óta – írtam – nem szólalt meg hasonló erővel a magyar költői öntudat s nem hirdette ehhez fogható harsogással a maga dicsőségének örök fennmaradását. A minta persze antik, az 'Exegi monumentum...' új variációja, a hang mégis a legmélyebb személyesség erejével üt mellbe bennünket: a dicsőség mostmár nemcsak az elfolyó 'irigy üdő' legyőzője, felülemelkedő a téren is, s megszerzője nemcsak a penna, odasorakozik mellé egy másik eszköz, a 'bajvívó szablya'. Így aztán az egész antik-renaissance dicsőség eddig ismeretlen barokk lendülettel röppen fel, s lesz egy új, dinamikusabb világkép kifejezőjévé, miben penna és szablya, szemlélődés és cselekvés poláris ellentéte egyetlen hatalmas cél szolgálatában oldódik fel ... Zrínyiben nem az elfinomodott „udvari ember" kompenzálja a maga cselekvéstelen életét az írásban, versben, mint neves olasz költő kortársainál, hanem egy merőben vitalista aktivizmus duzzasztja belé 'rettenetes' erejét az irodalomba. Magyar földön ő a legnagyobb megvalósítója egy új ízlés és életformának: a monumentális, heroikus barokknak. Ezzel azonban már ki is nőtt a honi kisszerűségekből ... Eposzát a Gyöngyösi-féle 'művészi esség' kedvelő közízlés

nem fogadja be. Alul marad egy összehasonlíthatatlanul sekélyesebb, de népszerűbb barokk ízlésváltozattal szemben.S ez mindjárt igazi, általános tragikus mivoltában kerül elénk ábrázolásomban, mert prózájából vett idézetekkel világítom meg, hogy Zrínyi az olasz természet- és később (legteljesebben Viconál) történetfilozófiaivá tágult körforgás-elmélet szellemében helyezi el géniuszát a nemzet lefelé menő ágában. „Azon panaszolkodám a szerencsére – így Zrínyi, hogy evvel a geniummal, evvel a hazám szolgálatjához való készséggel, végezetre evvel a jó igyekezettel, ebben a magyar romlásnak seculumjában helyeztetett engem, és nem azokban a dicséretes időkben, melyekben az isten kegyelemmel volt a magyarokhoz... Talált volna akkor talám ez a lélek, ki bennem vagyon, maga inclinnatiojából dicsőséges foglalatosságokat és ez is a magyar koronának egy kis fényességet csinált volna." S mint egy más elmélkedésében általánosítva kifejti, ez boldogtalanságának lett forrása: „... boldogtalannak mondhatjuk azt az embert, a ki a maga országának leszállásában és estében születtetik és nem virágjában. Azért ehhez is szerencse kell."

A további analízis kifejti, hogy Zrínyi érlelődése során messze kerül az ellenreformáció nézetétől, miszerint a (katolikus) isten a protestantizmus követése miatt sújtotta a magyarságot a török veszedelemmel. (Korai felfogása még a Zrínyiászban is megmutatkozik, bár mérsékelve a kálvinista predestináció történetfilozófiai felfogásának bevonásával az eposzba.) Politikai tapasztalatai alapján a vallási türelem és a Mátyásnál elemeiben meglévő nemzeti centralizáció megújítása felé fejlődik. Így kibontakozása társadalmi tapasztalatain át éri el politikai-szellemi csúcspontját. Ennek maradandó irodalmi emléke A Török Áfium Ellen Való Orvosság.

Dolgozatom meglepetést keltett. Keresztury is dicsérte, de az volt a benyomásom, nem ismeri eléggé – Arany tanulmányának kivételével – a Zrínyi-irodalmat ahhoz, hogy új vonásait kiemelje. Évfolyamomban leglelkesebb propagandistája Deme Laci lett, ő azzal jellemezte színvonalát, hogy én már gólya koromban is megírtam egy kitűnő szakdolgozatot. Úgy látszik, híre az utánunk következő alsóbb évfolyamokra is átterjedt, mert a ránkkövetkező évfolyam egyik irodalomtörténész ígérete, Klaniczay Tibor, még a felszabadulás után is, amikor 46-ban Zrínyivel kezdett foglalkozni, kölcsönkérte tőlem. Nem hiszem, hogy akkor teljesíteni tudtam kérését, mivel a ma nálam meglévő példány csak évekkel később került elő egyéb ifjúkori írásommal együtt erdővárosi lappangásából. Ma érettebbnek tűnik számomra a magyar irodalomtörténészi álomtól vett végleges búcsú emléke, az előzővel együtt előkerült, egy évvel később írt: Bessenyei és Köre (Vázlat újabb irodalmunk indulásához), amelynek az irodalom, irodalmi szervezkedés és ennek társadalmi hatása – például az első magyar tudós társaság, azaz egy akadémia létrehozására irányuló törekvés – foglalkoztat, Levin Ludwig *Schücking Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*jának tanulságos szempontjait is értő módon felhasználva.

5.

Ekkoriban már nem jártam be az egyetemre, még Horváth János óráira sem, mert sajnáltam a bejárással elvesztegetett munkaidőt. A szükséges jegyzeteket viszont kollokviumi és vizsgakészüléshez megkaptuk rendszeres egyetemlátogató társainktól. Kivételt csak az angol órák jelentettek, ami nyelvgyakorlási szempontból fontos volt. Szívesen hallgattam az öreg Yolland szép angolsággal előadott esendő irodalomtörténeti és történeti anekdotázását, még az olyan fecsegését is, mint a football eredete: szerinte a falu végén felakasztott emberek koponyáját kellett a falusi fiatalságnak berugdosni a másik faluba, amelyet az ellencsapat védett. A kollégiumban rekedt néhány amerikai és angol tanár hamar letűnt a színről, a komoly történelmi felkészültséggel egyedül rendelkező Mr. Mastermannel együtt. Csak a hegedűművésznek készülő amerikai magyar, Alexander Harsányi, akit azonban túlságosan is lefoglalt zeneakadémiai hegedű tanszaka, és egy kanadai angol, Bobby Graham – a kollegiumi néphumor Garam Robinak keresztelte el – maradt a színen. Az utóbbitól, beszélgetéseinkből tanultam legtöbbet az élő nyelv terén, főleg, amikor harmadéves koromban egy szobában laktunk. Ő franciául, olaszul, németül jól tudott, valamit magyarul is megtanult, s ismert ezen kívül vagy 16 indián nyelvet. Amikor megkérdeztem tőle, milyen ezek rokonsági foka, azt válaszolta: olyan, mint az ógörögé és a kínaié. Ez nem lelkesített egyikkel való foglalkozásra sem.

Minden kollégista minden tanévben részt kellett, hogy vegyen egy nyelvi tanfolyamon. Az első két évben – a filozófia végett – németül tanultam, az akkor elterjedt társalgási tankönyv írójától, Ernst Häckeltől. Häckel nagy horogkeresztes jelvénnyel ékesítve jelent meg a kollégiumban, viszont ezzel eleget is vélt tenni politikai kötelességének, mert náci propagandát soha sem űzött (kétértelmű megjegyzéseken alapuló ellenpropagandát sem, olyant amilyennel később Bécsben találkoztam). Hozzá képest dr. Hollós Ildefonz vakbuzgó fanatikusnak tűnt, pártjelvény nélkül is. Nagyon élvezte szóban és írásban elkövetett „leiterjakabjainkat" (Jákob égbemeredő lajtorjáját, „Jakob's Leiter" ferdítette egy oktalan fordító tulajdonnévvé, Leiter Jakabbá). Legjobban talán „Herr Fikár", azaz Vikár gólya tévedésének örült, aki azt akarva mondani, hogy a hegedűn húrok vannak, szemrebbenés nélkül kijelentette: Auf der Geige sind die Huren – sejtelme sem lévén arról, hogy németül a Hure utcalányt jelent. Valami ehhez hasonló csak kitűnő barátomnak, a neves geométer egyetemi tanárnak, Varga Ottónak sikeredett, szintén akaratlanul és öntudatlanul, amikor debreceni professzorsága első idejében (ekkor még külföldi egyetemi tanulmányai miatt németül élt benne a geometria műszókincse), a görbéről, mint kurváról (die Kurve = görbe vonal) beszélt, majd azzal folytatta, hogy vegyünk mostmár egy kurvasereget (Kurvenschaar = görbesereg), s vizsgáljuk meg közelebbről. Kandid lelkével meglepve látta, hogyan igyekeznek hallgatói visszafojtani nevetésüket, ami aztán arra ösztönözte, hogy utánanézzen a magyar műszavaknak.

Harmadéves koromban már nagyon humortalanná vált számomra a nyelvtanulás, mert a latin szakosok óráira jártam, Horatius ódáit és episztoláit tanulmányoztuk. Ekkor ismerkedtem meg az igazi filológiai munkával, s annak az ellenkezője volt a benyomásom, amit az egyébként később – személyes ismeretség nélkül is – általam nagyra becsült irodalmár, Hatvany Lajos fogalmazott meg a *Wissenschaft des Nichtwissenswerten* (A tudni nem érdemes tudománya) című provokatív könyvében. Jól össze kellett szednem magam, hogy ne maradjak el nagyon a kitűnően felkészülő szakosok munkája mögött. Még azt sem mondhatom, hogy ez minden órán sikerült volna. Annyi azonban bizonyos, hogy először éreztem meg a nagy összefüggések megértése szempontjából is nélkülözhetetlen filológiai aprómunka ízét és jelentőségét. Ezzel egyidőben olasz órára jártam, nem sok eredménnyel. Végül negyedéves koromban, kevesebb teherrel a nyakamon francia nyelvórákra, ezúttal eredményesebben, mivel egyet s mást olvasgattam már franciául.

A félév végén próbáltam ki, életemben először és utoljára, a kollégium korábbi igazgatójának, nagy nyelvészünknek, Gombocz Zoltánnak állítólagos nyelvtanulási módszerét. Gombocz úr – így emlegettük – elővette az elsajátítandó nyelv valamelyik rövid, tömör nyelvtanát és bevágta. Majd keresett egy közepes terjedelmű regényt, szótárral a kézben végigolvasta, kiírva és megtanulva a sok ismeretlen szót. Aztán rákapcsolt a harmadik fokozatra. Ismét elolvasta a regényt, ám ezúttal úgy, hogy tanulta, nem biflázta, az első mondattól az utolsóig. Frázisait, fordulatait reprodukcióra készen véste bele agytekervényeibe. Már tudta is a nyelvet, csak a folyamatos beszédhez szükséges gyakorlatra kellett – vagy többnyire nem kellett – szert tennie. Legenda-e, valóság-e? – nem tudom. Az egyetlen ember, akitől megtudhattam volna, ritka és véletlenszerű, de mindig jóízű beszélgetéseink egyikében, Németh Gyula bácsi volt. Az ő konkrét matériákban működő csodásan termékeny nyelvészi fantáziájától ugyanis távol állott – az élet minden területén – bármiféle misztifikáció. De tőle nem kérdeztem meg, s most már nem lehet. Én Stendhal *Le Rouge et le Noir*-ját vettem elő. Az első két fokozatot könnyen bírtam. Ám a harmadikon gyorsan és reménytelenül elakadtam. Azok a „titokzatos" segéderők, amelyek a vers globalizáló tanulását megkönnyítik, itt számomra vagy elmosódtak vagy a semmibe foszlottak, míg a nagy versmondók terjedelmes novellákat tanulnak meg. Így felhagytam kísérletemmel, bízva abban, hogy az az idő és szellemi energia, amit egy könyv megtanulására fordítanék, sok könyv olvasására elosztva esetemben elég jó hatásfokkal jár, mint ezt angol és német olvasmányaim alapján már tapasztaltam.

6.

Kollégiumba kerülésem idején a kollégiumi tanulmányok újdonsága a filozófiai oktatás bevezetése volt, kötelező ismeretként minden hallgató számára, négy éven át. Nem egyetemi előadás formájában. Így filozófiai szájízemnek frissességét kozmás egyetemi előadások nem rontották. Egész egyetemi pályafutásom idején mindössze Kornis két lucidus előadását, és báró

Brandenstein Béla egyetlen, minden luciditástól mentes előadását hallgattam meg. Talán ide számíthatom még Kerényi Károly nem filozófiai, de filozófiai igényű két görög vallástörténeti előadását. Az első kitűnő volt, a második – főleg az első után – elképzelhetetlenül gyenge. Indiszponáltan és alighanem készületlenül adott elő, tárgyi összefüggések kifejtése helyett egyfajta szómágiát művelt. De a mágikus kulcsszó, – ami lépten-nyomon előkerült, voltaképpen e körül kerengett teljesen terméketlenül, – a „vanás" műszava is botcsinálta, Mache volt. Klasszika-filológus jó barátaimmal, Lám Leóval és Zulauf Theophillal – egy sváb evangélikus lelkipásztor nagy munkabírással és nagy intelligenciával rendelkező fiával, Ofival, ma Frankfurt am Main-i egyetemi tanárral – együtt örökre búcsút mondottunk a Kerényi órák látogatásának.

Kollégiumon belüli ügy volt a filozófia, teljes egészében. A szakvezetéssel az Egyetemi Könyvtár jó filozófiai hírnévnek örvendő fiatal tisztviselőjét, Mátray Lászlót bízták meg. Mátray közlékeny, barátságos ember volt. Emellett kitűnő tájékozottsága a különböző tudományterületeken (megszerzésében könyvtári munkája segítette), jólértesültsége a természettudományos újdonságokban (ezt bizonyára fizikus feleségének, Zemplén Jolánnak köszönhette), mindenki számára vonzó beszélgető partnerré tette. Mindenkinek szolgált valami tudományos újdonsággal, s tudatosan kimunkált és gyakorolt szellemessége révén valami frappáns fordulattal, ha mással nem, hát egy jó viccel vagy anekdotával. Ráadásul azzal az igen helyénvaló pedagógiai programmal állt munkába, hogy kollégiumi szemináriumi foglalkozásokat tart, először egy a filozófia egész területét átfogó könyv referátumokban történő feldolgozásával, majd a XX. századi filozófiai áramlatok reprezentatív emberei műveinek önmagukban többé-kevésbé megálló részei olvasásával és magyarázásával (explication de texte), illetve fejlettebb fokon dolgozatokban történő kifejtésével s írásaink, illetve előadásunk kritikai megbeszélésével.

Az általános bevezetés a számomra jól ismert Pauler-könyv lett. Évfolyamtársaim jószerével Pauler nevét sem igen hallották, ami nem annyira az ő hibájuk volt, mint inkább a magyar filozófiai kultúra mostoha szerepére és alacsony szintjére utaló tény. Így egy csapásra nagy lett a helyzeti előnyöm, ami a feladat vállalásnál abban nyilatkozott meg, hogy míg a többiek kisebb fejezeteket választottak, én vállalkoztam az egész logikai kérdésekkel foglalkozó rész kifejtésére, beleértve még a módszertant és az ismeretkritikát is. Mátrayt ez némileg meglepte, bár a gólyavizsgán szereplő, – többször is szemrehányóan, holmi intellektuális gorombáskodásként felemlegetett – Spranger idézetem felhívta már figyelmét arra, hogy hajazok valamit a filozófiához. Igazán azonban akkor lepődött meg, amikor előadásomra került sor. Addig már többen szerepeltek írásban megfogalmazott szövegeiket olvasva fel, a jobbak saját szavaikkal ismertetve a témát, a gyengébbek hosszú Pauler idézeteket fűzve egybe rövid összekötő szövegekkel. Én értelmetlennek találtam, hogy leírjak valamit, amit jól ismerek. Így a szabad előadásos formát választottam. Mátray csodálkozásának oka az volt, hogy egyetlen szál jegyzet nélkül szabatosan fejtettem ki a pauleri logika koncepcióját és részleteit,

megemlítve – korábban már vázolt – kritikai szkolionjaimat is, nyitott problémaként. (Nem egyedül a filozófiában éltem a szabad előadással első egyetemi félévemben, minthogy Horváth János példája nyomán ezt éreztem az auditórium előtti közlés adekvát módjának. Ugyanígy jártam el Hadrovics professzornál, gyengébb nyelvészeti tudásomnak megfelelően emlékeztető szavak és levezetések feljegyzésével. Ő méltányolta is előadásomat, amikor azt jelentette ki, amennyire meg tudtam ítélni, ironikus mellékíz nélkül – tehát nem holmi nagyképűsködésre célozva – hogy ez a gólya már most úgy ad elő, mint egy professzor.)

Mátrayval való igen jó viszonyomnak szabad előadásom éppúgy kezdetévé vált, mint „a filozófus gólya" megjelölésnek társaim részéről, jóllehet még erősen kacérkodtam a magyar, sőt az angol irodalomtörténészi hivatással is. Szakmai szempontból magam még nem is döntöttem. Csak annyi volt biztos, hogy filozófiával mindig foglalkozom majd. Ezért örömmel fogadtam Mátray gyorsan, még az első évben érkező javaslatát, hogy írjak recenziókat a Magyar Psychológiai Szemlébe, amelynek szerkesztésébe Mátray – alapos pszichológiai ismereteivel és említett friss tájékozódásával – jótékony szerepet játszott. A következő évben meg is jelent három recenzióm, kettő a művészetpszichológia, egy a pedagógiai lélektan területéhez tartozó munkáról (R. Müller – Freienfels: A költészet, MPSZ 1941. 1-2. sz.; Takács Menyhért: Liszt Ferenc érzelmi világa, MPSZ 3-4.sz; Hencz Ilona: Az iskolai szorongás és lámpaláz. MPSZ 3-4. sz.) Esztétikai ismereteimet elegendőnek tartottam, a pedagógiaiakat elégtelennek. Mátray azonban úgy ítélte meg, hogy aki Sprangerből éppen az ifjúkor pszichológiáját ismeri, az megfelelő szakmai poggyásszal rendelkezik a kérdéses disszertáció recenzeálásához. Nem tudom, melyikünknek volt igaza.

Szerény publikációim mindenesetre forgalomba hozták a nevem, hiszen ekkor még (a legfelsőbb évfolyamban már nem) egyedül álltam velük. Mátrayval való kapcsolatom azonban igazán meghitté csak az első, immár megírt és stiláris tekintetben a filozófiai értekező próza fogalmiságát a gondolkodás eleven dialektikájával összekötni igyekvő dolgozatom után vált. Ez mutathatta meg számára, hogy többre vagyok képes magyar könyvek recenzeálásánál. Számos töredékes és félkész állapotban maradt tanulmánya alapján Wilhelm Dilthey nevezetes *Weltanschauungslehre*-jét kellett rekonstruálnom gólyaévem vége felé, májusban tartva meg előadásom. Ehhez végigolvastam a *Gesammelte Schriften VIII.*, a világnézetek tipológiájával foglalkozó kötetét. Nem volt könnyű Spranger után sem ezt a több vonatkozásban mélyenszántó, a filozófia fogalomkészletét történeti gazdagsággal megelevenítő munkát magyarul, adekvát nyelven feldolgozni. De végül is sikerült, olyannyira, hogy akadémiai pályafutásom alatt végig felhasználhattam eredeti írásom, a kérdéses kötet különböző tanulmányait többször is újraolvasva és ellenőrizve gólyakori munkámat. Felhasználtam még *A tudományos gondolkodás forradalmá*nak egyik alfejezetében is, A szellemtudomány világnézeti típustanának bírálatához címűben, amelyben kritikai kifejtését adtam az engem oly régtől foglalkoztató problémakörnek, ezúttal persze – mélyebb és átfogóbb nézőpontomból – teljesen új problémákat kapcsolva hozzá

(teszem problématörténeti előzményeit, vagy a francia materializmus, „naturalizmus" Dilthey-i átértelmezését pozitivista fenomenológiává és ennek fontos következményeit, amik mellett Lukács jelentős irracionalizmus ellenes könyvében szótlanul megy el).

Referátumom készítése közben több helyen is segítségül hívtam a német szakos tanár urakat, szíveskedjenek ezt vagy azt a részt szabatosan lefordítani s megmagyarázni, mert nem értem igazán. Meglepődve tapasztaltam, hogy egytől-egyig beletörik a bicskájuk, bármily kitűnően tudnak is németül. „Filozófiául" nem tudtak, se magyarul, se németül – ez volt a baj. Azért végül is közös erőfeszítéssel csak kiókumláltuk az igazságot. Ahol én nyelvi vonatkoztatásokban tévedtem, mert nemegyszer csak nehezen állapítható meg a névelőnek a németben meglévő hím-, nő- és semleges neme ellenére, hogy a vonatkozói mellékmondat a főmondat melyik szavára is utal vissza, ott ők korrigáltak engem, ahol ők tévedtek a fogalmi szabatosság tekintetében, ott én őket, és kisebb mértékben vice versa.

7.

Ez a kis nyelvi kaland komoly figyelmeztetőül szolgált számomra. Sürgősen nekiláttam német tudásom rendbe szedésének, a német próza klasszikusnak számító szépirodalmi és filozófiai művei alapos olvasásával. Időről-időre még le is fordítottam egy-egy nehezebbnek tűnő részt, mindig németről magyarra, meglévő magyar fordításokon ellenőrizve az eredményt. És mivel rohamléptekkel haladtam előre, megfordítva is: saját munkámon kezdtem ellenőrizni a magyar fordító teljesítményét. Különböző időkből, több ilyen fordításpróbám fennmaradt, például Lukács *Theorie des Romans*-a első, intellektuális költemény számba menő lapjaié másodévem végéről.

Sajnos elveszett a legfontosabb erőpróba: Hegel Szellem Fenomenológiája terjedelmes Előszava és Bevezetése kritikus részeinek fáradságosan készített fordítása. Akkortájt éppen Goethe *Wilhelm Meisters Lehrjahre*-ját és Schopenhauer *Die Welt als Wille und Vorstellung*-ját olvastam felváltva, egymás mellett. Schopenhauer pittoreszk szidalmai fordítottak Hegelhez, azok, amelyekkel elárasztja a klasszikus német filozófia Kant utáni valódi nagyságait – miközben bőven merít Schellingből, sőt Fichtéből, akiket nemes egyszerűséggel sarlatánoknak nevez, Hegelt pedig egyenesen szellemi Kalibánnak. E szidalmak és a szidalmazó iránti ellenszenvem bírt rá arra, hogy olvasópróbát tartsak Hegelből. Így egy csapásra mértéket kaptam Hegel olvasásából ahhoz, hogy mi is a nagy filozófia igazi stílusa, és milyen az a schopenhaueri jó-stílus, amelynek erőszakolt konstrukcióiba beleömlik ugyan a valóság egyben s másban színesen leírt jelenségsokadalmából valami, de vegyítve ízetlen, kereskedelmi számvetés jellegű kicsinyességekkel, ahol is a sok kicsi sokra megy elv alapján végül is egy gazossá váló kert ösvényein botorkálunk.

Mátray tudott filozófiai olvasmányaimról, s amikor Keresztury, aki 41 végén az Athenaeum kiadó *Az Európai Irodalom Kincsesháza* című sorozata német irodalmi kötetét szerkesztette, filozófiai fordítót keresett Schopenhauer

főműve második kiadásának előszavához, – amit miért, miért nem, – a több fordítással is szereplő Mátray nem vállalt, engem ajánlott maga helyett.

Hogy Keresztury agyába nem ugrott be az én nevem, a „filozófus gólyáé", alighanem egy apró vitánkkal magyarázható (beszorozva a megfelelő bizonytalansági együtthatóval. Hiszen ki lát a lelkekbe? Egyáltalán – ezt az utóbbi tíz-húsz év tapasztalatai alapján írhatom – ki kíván a lelkekbe látni? Ki ne tartana attól, hogy Gorgo-fő mered vissza rá, s látványától kővé dermed maga is! Talán nem vette jó néven tőlem, hogy az egyik kollégiumi Szerda Esten – ezeken külső és belső előadók szerepeltek, s előadásaikat szabad vita követte, – előadása alapgondolatával vitába szálltam. Ő lényegében Oscar Walzel *Gehalt und Gestalt* felfogására támaszkodva kiküszöbölendőnek tartotta az irodalomtudományból a tartalom-forma fogalompárt, amit az elvont tartalom és külső forma értelmében fogott fel. Ezeket kívánta helyettesíteni a művészi tartalom (Gehalt) és megjelenési alakzatának (Gestalt) fogalmaival. Egyetértettem vele abban, hogy a műalkotás belső egységének elméleti megértése szükséges. Ám a Gehalt – Gestalt dualizmusa aligha juttat célba. Menjünk vissza Arisztotelész felfogására, – mondottam, taktikai szempontból arra is gondolva, hogy így esetleg szövetségesre is szert tehetek, igazgatónk, Szabó Miklós személyében, aki Arisztotelész *Politikájának* alapos fordításával tűnt ki. Nála a forma-tartalom viszony nem duális, hanem triadikus jellegű. A harmadik idetartozó fogalom az általában vett, megformálandó matéria, az anyag fogalma. A két szélső fogalom eggyé válásából jön létre a megformált anyag, azaz a művészi tartalom és az anyagiasult forma, vagyis a műalkotás megjelenési formájának egysége. Ezt a vonalat követik az esztétikai irodalom igazi nagyjai, jóllehet az anyagot gyakran egészen másképpen nevezik – szüzsének, tárgynak, sok mindennek. Nem pusztán terminológiai kérdésről van szó. Ha a triádot kiiktatjuk az irodalom, vagy a művészettudomány fogalmi apparátusából, akkor megoldhatatlan nehézségek támadnak. Szabó Micu, mint a katonaló, amely azonnal reagál a jólismert szignálra, valóban felkapta a fejét, s kifejtette: Szigeti úrnak alighanem van valami igaza abban, hogy ragaszkodik az arisztotelészi felfogáshoz. Az előadót szemmel láthatóan még igazgatója mérsékelt szavai is rosszul érintették.

Keresztury elfogadta Mátray javaslatát. Engem nem töltött el örömmel, hogy a szememben korábbi vélekedésemhez képest is sokat veszített Hegel-ellenes filozófust kell fordítanom, aki kézujjain számlálgatja, hány évig kutatott hasztalan értő olvasó után a Fichte és Hegel féle „talmi értékek" világában, de a mesterség becsülete arra kötelezett, hogy legjobb tudásom szerint – mostmár segítség és nehézség nélkül – fordítsak.

A kötet már megjelent, amikor Mátray bizalmas viszonyunknak megfelelően, elmondotta, hogy dicsérve Kereszturynak munkámat, amely még a schopenhaueri mondatok ritmusát is reprodukálja, Dezső halálos komolyan azt a fölöttébb furcsa választ adta: mit lepődsz meg ezen, hiszen *Én* javítottam át a szöveget! Így, tehát eszerint az egészet átírtad, hiszen a stílus numerozitása ezt kívánná meg! – válaszolta Mátray, aki akkor is, később is verhetetlen volt egy kis schlagfertigen kifejezett kollegiális rosszmájúságban. Keresztury

elhallgatott, mert – mint a vázolt eset mutatja – rosszmájúsággal ugyan ő is rendelkezett, bár nem a Mátrayban élő intenzitásfokon, de az övéhez fogható Schlagfertigkeit-tel egyáltalán nem. Magam korábban nem vettem észre változtatást a kinyomott szövegben. De most tüzetesen összevetve gépelt másodpéldányommal két jelentéktelennek tűnő javítást találtam, amit azonban rontásnak kellett tekintenem, mert minkét „korrekció" a filozófiai gondolat föllazításának sikamlós útjára csúszott. Ha korrektorom rászánja a fáradságot és az egész szövegen végigviszi saját ízlését, menthetetlenül tönkreteszi. Mátray teljesen egyetértett velem, amikor megmutattam neki Dezső „javításait". A dolog engem nem érdekelt különösebben. Akkor is, később is eléggé impermeábilis voltam az igaztalan támadásokkal és alaptalan dicséretekkel szemben is. Ilyesmire csak akkor reagáltam ha – megítélésem szerint – valódi problémákat érintettek. Viszont Kereszturyn őszintén csodálkoztam, hogyan lehet oly mohó, hogy az én alig színesedő tavaszi virágaimat a saját kalapjára tűzi tulajdon bokrétájaként. Csak nem a tanítványai között időnként fölemlegetett terméketlensége teszi ilyen mohóvá? Az, hogy tudományos főműve még mindig a *Magyar Szemle Kincsestárában* megjelent, 78 oldalas kisformátumú könyvecske, Arany János életrajza?

Vélekedése annál érdektelenebb volt, mert nagyjából egy időben Halász Gábor is bevont munkatársai közé – alighanem Országh javaslatára – *Az Angol Irodalom Kincsesházának* szerkesztésénél. Itt végre nem pusztán filozófiai jellegű szövegekkel kellett megbirkóznom a nyilvánosság előtt. S ez nagyon jól esett. Nem azért, mert kacérkodni kezdtem volna az írói hivatással. Olyan próbát láttam ebben, amely stiláris képességemet határhelyzetbe viszi, erőt s gyengeséget egyaránt feltárva. Mivel képzeteim egében párbeszédes regényrészletek szerepeltek, tehát olyanok, amelyekben a valóságos élethelyzetek a filozófia tiszta fogalomrégióiból alászállítanak a hétköznapok televényéből kikelő élőszó gazdagságába, könnyed és nehézkes, csillogó és szürke, megszilárdult és éppen csak levésben lévő két- vagy többértelmű fordulataiba, azért némi csalódást okozott, hogy leíró jellegű szövegeket és politikai párbeszédet kaptam Fielding, Smollett vagy Galsworthy, esetleg Aldous Huxley regényrészletek helyett.

Csak munka közben jöttem rá a dolgok ízére. Akkor láttam, hogy Geoffrey of Monmouth XII. század eleji latin nyelvű krónikája, a *Historia Regum Britanniae*, színes költői képzelettel megírt legendagyűjtemény, nem száraz történelmi krónika, amelynek árnyalt előadása még azt a többlet nehézséget is felveti, hogy a magyar nyelvű archaizálás milyen mértékével lehet atmoszférakeltően visszaadni a közép-latin eredeti hangulatát. Hogyan beszéltessem Merlint, az Arthur mondakör nagy varázslóját, amikor a királlyal vitatkozik? Nos, ez bizony csak így sikerült: „'Ha ezen férfiaknak sírhelyét – mondá a királynak Merlinus – örökké tartó művel akarod díszíteni, küldj el a Gigászok Táncáért, mely Killarausban van egy hegyen, Írországban. Mert olyan kőépítmény van ott, aminőt senki nem emelt e korban, hacsak tanultsággal nem kötötte egybe tehetségét. Nagy kövek ezek, s sehol másutt nincs nálatok értékesebb. Helyezzük el ezeket körbe, mint ahogyan ott vannak felállítva, s

állani fognak itt is örökké.' Merlinus e szavaira nevetésbe tört ki Aurelius, mondván: 'Hogyan lehetséges, hogy ily nagy kövek messzi országból szállíttassanak ide, mintha Britannia kő nélkül szűkölködne, mi alkalmas lenne a munkára. Erre Merlinus: 'Ne nevess könnyelműen király, mert minden könnyelműségtől távol szólottam. Mert misztikus kövek ezek és számos bajnak gyógyítói. Egykor Gigászok szállították őket Afrika legvégéről, s felállították Írországban, amíg ott laktak... Nincs ott kő, miben orvoslóerő ne volna' Midőn ezeket a dolgokat hallották a britek, elhatározták, hogy a kövekért küldenek..."

A másik, Thomas Traherne, XVII. századi misztikus: fényből, sugárzó szeretetből, s az önmegvalósulást elősegítő kollektív vágyakból összeszőtt, az őskereszténység és az angol forradalom időszakának kommunista törekvéseit eksztatikusan, az elveszett paradicsom hangulatával idéző lírai prózája volt, *A világ, ahogy egy gyermek látta*: „Fiúk és lányok, amint az utcán hancúroztak – mozgó ékszerek, nem tudtam születtek-e vajon és meghalhatnak-e valaha. Mert minden dolog öröktől fogva létezett, amint volt, a maga helyén. Öröklét mutatkozott a Napnak fényében és valami végtelenség nyílott meg mindenek mögött, mely reményeim nyelvén szólt és vágyakat ébresztett bennem. Úgy látszott, hogy e város a Paradicsomban van ... Enyém volt az utca, enyém a templom, enyém az emberek, a ruhájuk, az aranyuk és ezüstjük éppúgy az enyém, mint ragyogó szemük, hamvas bőrük és kipirult arcuk. Enyém volt az égbolt és a Nap is, a Hold és a csillagok is, s enyém az egész világ... Nem ismertem a vagyon otrombaságát, sem határt, sem osztályt: mert minden vagyon az enyém volt és minden kincs a tulajdonosával együtt. S aztán nagy nehezen megrontott a világ és meg kellett tanulnom a földi élet minden piszkos csalárdságát – amit most felejtek el újra – s úgyszólván kisgyermek leszek ismét, hogy beléphessek Isten Országába." S ezután az extatikus, még utópikus és vallásos kommunista látomás ellenpárjaként, a burzsoá realizmus „földhözragadtságát" – úgyis, mint életvitelét, úgy is, mint ábrázolási módét – a maga ellentmondásos mivoltában megjelenítő Defoe regény részlete következett, Robinson magányos küzdelme a szigeten, a kenyérért, amint a hely, idő, feldolgozható anyagok és a feldolgozás eszközei, a szerszámok reális egymás-feltételezésének és készítési idejének gondos számbavételével végzi munkáját. Nem, nem pusztán saját képessége és leleménye, hanem a hajótörés előtt elsajátított társadalmi vívmányok, beidegzettségek, készségek és képességek alapján, amelyek történelmi létrejöttéről még Merlin mitikus beszéde is egyértelműen tanúskodik. Hiszen a Gigászmitológia ellenére Merlin szerint is csak az emelhetett ilyen építményt, aki tanultsággal párosította tehetségét!

Mitológia, utópia és termelőmunka után ezek romantikus, illuzórikus politikai vetülete lépett elő Disraeli első sikert arató irányregényéből, amelyben Sidonia és Coningsby fejtegetik ékes szóval féligazságaikat forradalomról és nemzeti jellemről, úgy, mintha ezek egész igazságok lennének, jóllehet még addig sem jutnak, hogy valamelyikük akárcsak véletlenül is kimondja a teljes igazságból kínosan hiányzó kiegészítő részt. Az angol politikai irodalomhoz való hűvös viszonyom csak akkor változott meg, de akkor gyökeresen, amikor

Hobbes *Leviathanjával* és Adam Smith politikai gazdaságtani művével, a *Wealth of Nations*-szel ismerkedtem harmad- és negyedéves koromban.

Ezek voltak azok a fordításanyagok, amelyek serkentőleg hatottak rám. Hiszen a művek egészét is megnéztem, lévén Schopenhauer olvasása közben kialakuló meggyőződésem, hogy a szemelvények fordítása még stiláris szempontból is megkívánja a műegész relatív ismeretét, sőt az egészből folyó hangsúlyok érvényesítését a részletek fordításában. Negyven s egynéhány év múlva, amikor 1984-ben megjelent *A tudományos gondolkodás forradalma* című – önértékelésem szerint eddig legfontosabb – művem, mintegy 20 oldalt (337-357.) szentelve Thuküdidésznek, már beidegzett módon fordítottam az egész és rész belső összefüggésének fenti elve szerint idézeteimet, mint különben más szerzők esetében is. Annyira spontánul érvényesítettem fordítói kezdeteimben tudatosított elvemet, hogy jószerével nem is gondoltam rá. Csak volt kollégista társam, Muraközy Jules fiának faggatózása után, amikor összevetettem saját idézetfordításaimat apja könyvem után egy évvel később megjelent teljes fordításával, emeltem az elvemet ismét a tudatküszöb fölé. A szimpatikus fiatalember problémája ugyanis az volt, hogy miért különböznek e szövegfordítások jelentősen egymástól, amikor atyja biztosította őt, hogy a görög szöveg minden komoly fordítását felhasználta. A különbözés feladataink különbségéből eredt. Jules teljes szöveget fordított. Én részeket idéztem. Számára nem volt szükséges az extenzíven kitárulkozó összefüggések után a soron következő elbeszélésben az új helyzeteket intenzíven is érzékeltetni. Számomra az idézett részek csak úgy reprezentálhatták hűen az eredetit, ha hangsúlyaikban, szavaikban és atmoszférájukban intenzíven feloldódtak a külső előfeltételek.

A peloponnészoszi háború – jegyzeteit és utószavát is a fordító Muraközy Gyula írta (Európa 1985) – abban a „Clio" című klasszikus történetírókat közlő sorozatban jelent meg, amelynek szerkesztői az újtipusú „fordulat évében" lemondtak arról, hogy a szellemi szabadság fennen hangoztatott liberális elve ellenére forgalomba hozzák a nyilvánosan meghirdetett, soronkövetkező köteteiket, a polgári demokrata Jules Michelet-nek magnum opusát, *A francia forradalom történetét*, azét a radikális íróét, aki előszeretettei tárta fel, saját szavai szerint, „azoknak a történetét, akiknek nincs története", s a liberális Klusevszkij előadásait Oroszország történetéből, mintegy előre féltve ezektől a „szociális demokrácia" ma már mindenki által ismert, de nem mindenki által elismert „szépségeit". Az ő „szociális demokratizmusuk" számára az ilyesmi már túl sok volt, míg a valahai 48-as magyar demokraták, Kossuth hívei számára Michelet az igazi demokratikus eszmék tárháza volt. Teleki Blanka tanítványi minőségében – hosszabb időre – fel is kereste őt, mielőtt forradalmi tevékenysége Kufsteinben el nem sorvasztotta egészségét. De a mai nap csak azt mutatja, hogy liberál-demokratáink egyet s mást megértettek a dolgok valódi állásából, nagy porhintési gyakorlatuk ellenére, amit hamar eltanultak angolszász, a képmutatásban utolérhetetlennek látszó mestereiktől, akiknek országaiban eleget tartózkodtak az átalakulás előtt politikai prakszisuk, na meg a hazájukban követendő fellazítási taktika elsajátítása végett.

Még akkor is tudták, hogy mi lesz mesterkedésük eredménye népünkre nézve (amiről a maga helyén még számos bizonyíték kerül elő), ha „tiszteletreméltó" műveletük, a porhintés közben a káros illúziók egy s más porszeme a saját szemükbe belekerülve lidércfényeket is kelthetett.

Visszatérve fordításaimhoz. Az előbbiekhez kapcsolódó utolsó szemelvény, Walter Pater sokszor megcsodált leírása Gioconda mosolyáról, nem adott semmi érdekeset, mert sem a mű, sem a művész szellemét nem idézte meg. Lírai effuzió volt Leonardóról. Messze alattamaradt még az én akkori szerényebb objektivitás-igényemnek is. Mert a recepció szubjektumának összehasonlíthatatlanul magasabb, a hiteles objektivitáshoz el és feljuttató elméleti aktivitását kívántam meg, mint amit a jótollú esztéta produkálni tudott. Mértékem ebben még a régtől szeretett Valéry esszé volt Leonardo módszeréről. Fordításaim végül is nemcsak nyelvi, stilisztikai, esztétikai tanulsággal szolgáltak, hanem esztétikai és társadalom-filozófiai gondolatanyagot is adtak.

Halász Gábor elégedett volt munkáimmal. Olyannyira, hogy később, amikor a Franklin társulat Kétnyelvű Remekművek című bilingvis sorozatának szerkesztője lett, habozás nélkül engem kért föl, hogy fordítsam le Macaulay terjedelmes Nagy Frigyes és Machiavelli esszéjét (ez utóbbi, jóllehet lefordítottam, kiadói okokból kimaradt a tervezett kötetből). Az ember szinte nem is hinné, mondotta Gábor, amikor a kétnyelvű korrekturát átolvasta, hogy ennyire szigorúan lehet ragaszkodni az angol szöveghez, s mégis, minden valóban magyarul szólhat, mint a te munkádban. Ő nem beszélt saját javításairól, pedig két-három helyen keze jótékony simítását véltem felfedezni. Amit Gábor élőszóban mondott nekem, azt írta le a Magyar Nemzet megnevezetlen (vagy csak én nem emlékszem már a nevére?) recenzense. Lehet, hogy éppen Halász sugalmazására.

Még egy neves személy dicsérte munkámat. Kornis Gyula professzor, akivel időközben megismerkedtem, s aki a Franklin Társulat elnöke volt. Nagyon szép, amit csináltál fiacskám! Mért nem szóltál nekem, hogy te írd Macaulayhoz az előszót is? Miért hagytad, hogy ez a Joó Tibor írja, tört ki belőle a rutinmunkával való elégedetlenség, és – ekkor legalább így éreztem – a hangsúlyozottan protestáns történetfilozófus, a *Protestáns Szemle* egyik publicistája (egyébként Király Pista közeli rokona) iránti katolikus, felekezeti ellenszenv.

IX. FEJEZET
Kezdeti filozófiai sikereim, s ismerkedésem a szellemi szabadság jobboldali (rendőri) és baloldali (szerkesztői) határaival

8.

Kornissal való megismerkedésem mögött részben a filozófia melletti határozottabb optálásom, részben Mátray kifejezett kérése állt. Ő ugyanis Kornisnál kívánta magántanári habilitációját letenni s jó indokkal úgy gondolta, ezt csak elősegítheti, ha a Magyar Pedagógiai Társaság elnökének, a

széles tájékozottságú katolikus kultúrpolitikusnak, a felsőházi elnökségéről történt lemondása után is komoly politikai súllyal rendelkező professzornak megmutatja br. Eötvös József Collégium-i pedagógiai tevékenységének gyümölcseit. Én pedig, immár a filozófia elkötelezettjeként, úgy gondoltam, hasznos lesz számomra ha egy neves professzor szemináriumában megismerkedem a magyar filozófiai utánpótlással, filozófusnövendék kortársaimmal, akik kartársaimmá lehetnek. Mit tudnak ők, a szakosok, és mit én a „műkedvelő"? Mátray hármunkat jelölt ki a nemes feladatra, mellettem Király Pistát és az egy évvel alattunk járó Lám Leót, Szöllősy Bandi meghitt kolozsvári barátját, aki a klasszika filológia mellett zenével, pszichológiával és filozófiával is foglalkozott. Ám ők csakhamar lekoptak. Mindkettőjüket jobban kötötte eredeti szakmája, mint engem, s nagyon is érezték filozófiai ismereteik hiányosságait. Nálam viszont a döntő fordulat végbement, még az alapvizsgám előtt.

Ekkor történt, hogy Alszeghy Zsolthoz készülve – aki érettségi vizsga elnököm volt, most az alapvizsgán pedig magyar vizsgáztató professzorom, – az ő XVII. századról szóló könyvét átvéve oly végtelen unalom és üresség fogott el, hogy bár tudva tudtam, hogy másfajta irodalomtörténet-írás is lehetséges, akár katolikus tendenciával is, mondjuk a Brisitsé, sutba dobtam magyar tanulmányaimat, „úgyis eleget tudok már!" felkiáltással. Féllángra állítottam angol felkészülésemet is, már amennyire Laci ezt engedte, ezúttal az „úgy sincs mód tisztességesen felkészülni Yolland irracionális kérdéseire" jelszóval. S vizsgakészülés helyett hozzáláttam teljes eltökéltséggel a három nagy Kant-i Kritika (a tiszta és a gyakorlati ész, meg az ítélőerő bírálata) német eredetiben való olvasásának. Tény, hogy sem azelőtt, sem azután, talán soha életemben, nem éreztem olyan pompásan magam, mint az alapvizsga előtt, amikor a mélyebb szükségszerűség diktálta szabadságom érzetében, külső kötelességeimet mulasztva, az egyre ellenállhatatlanabbul hatalmába kerítő belső kötelességemnek tettem eleget. Amihez azért peremfeltételként hozzátartozott, hogy a vizsgabukás veszélye nem fenyegetett, legfeljebb az, hogy jelesek helyett jókat kapok, ami azonban nem zavarhatta megerősödött kollegiumi pozíciómat. Immáron Szabó Miklós is elfogadott, amit – a vártnál jobban sikerült alapvizsga után – megmutatott a teljes ingyenes hely adományozása. Pedig annakidején ő volt felvételem leghatározottabb ellenzője. Ráadásul éppen mint filozófust és esztétikust ismert el, ami abból a kitüntetésszámba menő igazgatói megbízatásból derült ki, hogy a könyvtár filozófiai és művészettörténeti részlege rendben tartását és gyarapítását magyar és idegen nyelvű könyvekkel rám bízta. A Kritik der reinen és a praktischen Vernunftot a kollegiumban meglévő pompás E. Cassirer kiadásban, az Urteilskraftot a Felix Meiner kiadó híres-neves *Philosophische Bibliothek* sorozatának tulajdonomban lévő kötetében vettem át. Mindhármat szokásom szerint bőven elláttam margó jelzeteimmel, gondolatkiemelő aláhúzásokkal, esetenként, olvashatatlan, megjegyzéseimmel, melyeket időnként magam is csak erős nagyítóm segítségével tudok kibetűzni. Kardos Potyi, alias Pándi Pál – pedig akkortájt nem is volt már különösebben meleg a viszonyunk – maga mesélte el nekem egy kedves szokását. Amikor a gólyákat végigvezeti a könyvtár-

termeken – ilyen szolid bevezetéssé és bemutatássá szelídült a valaha pokoli jelenésekkel teli gólyahét – akkor a filozófiai részlegnél széles gesztussal a Kant sorozatra mutatva, imígyen szokott szólani: nos, gólyák itt vannak azok a nagy filozófiai művek, amelyekről Király tanár úr oly szívesen és sokat beszél, s amiket Szigeti tanár úr végig is olvasott. S a nagyobb hitel kedvéért megmutatja nekik széljegyzeteimet, nemcsak Kantban, hanem Hegelben és Nicolai Hartmann óriási, 700 oldalas Ethikájában is, amelyből a hatvanas években nagy fáradsággal írtam át akkor szerzett Hartmann példányomba diákkori jegyzeteimet.

Harmadévemet már egyértelműen filozófusként kezdtem, nem véve fel a filozófia szakot, megőrizve eredet szakmáimat, sőt hébe-korba, jobbára különböző olvasmányélmények, főleg a XVIII. századi angol regény hatására, Fielding regényei s írásai szeretetében átmenetileg kacérkodtam azért az irodalomtörténészi hivatással is. De facto azonban harmadévemtől kezdve szívesebben választottam már filozófiai, vagy a filozófiával rokon, eszmetörténeti jellegű témákat még irodalomtörténeti területen is. Így Kereszturyhoz Erdélyi János filozófiai-esztétikai törekvéseit, Kemény Zsigmond társadalomszemléletét a *Férj és nő* című regénye alapján, később Babits esszéit, amelynek azonban csak az első, az esszé-formáról általában szóló, bevezető szakasza készült el. Erdélyi-esszémet (42 márciusában olvastam fel) végre Kereszturyis megfelelően értékelte, s Mátrayval egyetértésben javasolta Ortutaynak, hogy közölje a *Magyarságtudományban*. Gyula örömmel olvasta első publikációra érett, nagyobb tanulmányomat, és ismerkedés céljából – biztosítva arról, hogy egy szó változtatás nélkül közli írásom – behívott magához a Rádióba. Kellemes baráti beszélgetés emléke él bennem, „egyenrangú" partnereké, akik egymás szakmai, valamint filozófiai és szociológiai koordinátáival ismerkednek. Max Webertől, Leo Frobeniustól Fülep Lajoson át Lukács Györgyig számos nevezetes személy és probléma került szóba, ami mindkettőnket, életünk különböző szakaszaiban behatóan foglalkoztatott.

A Magyarságtudomány I. évf. 3. számában megjelent, valamivel több mint egy íves cikk váratlan, kellemes mellékhatással is járt. A megjelenést követő vizsgaidőben Németh Gyulánál kellett kollokválnom, mégpedig többünk meglepetésére finn nyelvből, amivel hivatalosan a felesége foglalkozott, nem ő. Lehet, hogy éppen az asszonyt helyettesítette, amit könnyen megtehetett, hiszen finn nyelvtudása is kétség fölött állt. Nem úgy az enyém. Kollégiumi finn mesterünk, Lakó György éles kritikái, s az igazgatóig eljutó panaszai ellenére sem voltam hajlandó erre vesztegetni időmet. Ezt az igazgatóság végül hallgatólag tudomásul vette. Talán csak Hadrovics „szidott meg" egyszer érte, joggal híva fel figyelmem arra, hogy a vizsgán ebből komoly kellemetlenségek származhatnak. Prófétának bizonyult. Néhány nappal a kollokvium előtt kezdtem hozzá a készüléshöz, ami minimális ismeretek megszerzésére is kevés volt. Így aztán harmatgyengén vizsgáztam Németh professzornál a helyben kézbekapott lefordítandó szövegből, csak néhány nyelvtani kérdésére tudtam válaszolni. Átenged, nem enged át? Vessünk véget a tűrhetetlen bizonytalanságnak. Elnézést kérek professzor úr, tessék már megmondani: nem lesz itt baj?

Somolyogva nézett rám. Enyhe „fütyüléssel" levegőt szíva be – sajátos lélegzési technika volt ez, amelyet később még többször is megfigyeltem nála – így szólt: Nem lesz baj fiam, ne félj. Most olvastam a Magyarságtudományban tanulmányodat Erdélyi Jánosról, nagyon tetszett. Csak kevesen publikálnak ilyen jót szakvizsga előtt. Számomra ez azt mutatja, hogy ha finnből nem is készültél fel megfelelően, a saját érdeklődési körödben annál többet dolgozol eredményesen. Nem, én nem kívánom nehezíteni szakmai munkádat azzal, hogy púpot ragasztok hátadra, pláne egy munkád szempontjából nem jelentős újabb vizsgával. Csak aztán dolgozz továbbra is szorgalmasan! És valóban átengedett egy elégségessel. Búcsúzásnál azt is megkérdezte, hogy a filozófiában vagy az irodalomtörténetben kívánok-e dolgozni. A filozófiában – válaszoltam habozás nélkül. Jól teszed, ott úgyis gyengébben állunk, fogadta el válaszomat.

A hálánál, amit éreztem iránta, megnyerő kedvessége és modora okán is, sokkal többet jelentett számomra ez az eset. Életreszóló oltást kaptam tőle a reszortsoviniszta vaskalaposság ellen. Az ellen, hogy egy elszigetelten adott tárgyat lássak magunk előtt s a készültség fokát egyedül ezen mérjem, függetlenül – ha ilyesmiről már szó lehet – a vizsgázó személy törekvéseinek irányától, sajátosságaitól. Ha egyetemi pályámon mostmár vizsgáztatóként megpróbáltam kitapogatni –amikor ilyesmire lehetőség kínálkozott közbeiktatott kérdésekkel is – a komolyabb vizsgázó érdeklődési körét és fokát, ezt megfelelő módon igyekeztem tekintetbe venni az érdemjegy megállapításánál. Meglepett és tisztelettel töltött el Németh Gyula széles és alapos érdeklődése, amely még egy ismeretlen fiatalember produkciójára is kiterjedt. Említett véletlenszerű, ám rövid és tartalmas beszélgetéseink a felszabadulás után, újból és újból meggyőztek szellemének fogékonyságáról s eleven erejéről. Arról, amit én hallgatóként a lényeglátás képességének neveztem, s amin nem valami merőben kivételes adottságot, hanem a személyes szellem kimunkált potenciáját értettem, bonyolult problémák viszonylag gyors megértésére s a lehetséges döntési irányok átlátására, számára idegenebb, kevésbé ismert területeken is.

Úgy látszott tehát, hogy minden rendben van, a filozófia nem okoz szakmai problémákat, ellenkezőleg még szaktárgyaimban is segít. Nem vettem észre, hogy alapjában véve a készből élek, meglévő tanulmányok gyümölcseit szüretelem le, s amikor a filozófia egén sebes szárnycsapásokkal szállok előre s harmadévemben kisebb-nagyobb döccenőkkel még normálisan mennek a dolgok, negyedik tanévem első félévében már kezd légüres tér támadni körülöttem. És részben éppen filozófiai szenvedélyem és felfogásom okán.

9.

Az évkezdet még ellentmondott ennek. Hiszen ekkor kerültem az egyetemen hallgatóként kifejtett filozófiai tevékenységem első és utolsó eredményes színterére, a Mátray kedvéért és kedvére vállalt Kornis szemináriumba. A magam kedve nem telt be: eredeti szándékom, a velem egykorú jövendő filozófusok megismerése nem vált valóra. Ilyen ugyanis egyáltalán nem akadt. Szürke és jelentéktelen hallgatókkal találkoztam. E nagyon átlagos átlagnál

valamivel többet néhány rabbinus növendék jelentett talán (ezek között szürke volt a szürkén Fogarasi későbbi tanársegéde, Nádor György.) Ők azonban annyira belekozmálódtak egy Aquinói Tamáson keresztül felfogott Arisztotelészbe, hogy hozzászólásaikat élettelen formalizmusnak tekintettem, őket pedig érdekteleneknek. Egyetlen kivétel azonban akadt közöttük. Egy Szekeres nevű szép szál fiatalember, akin semmi sem érzett a bocherek külleméből és félszegségéből, inkább paradox módon büszke, művelt és öntudatos vidéki dzsentri hagyományok képviselőjének látszott, nem hasonlótlanul ahhoz, ami ezek egy igazi hordozóját, az etikával foglalkozó magántanárt, gróf Révay Józsefet jellemezte. Révay gróf kötődése a szászszorszent magántulajdonhoz erősebb volt, mint etikai belátása. 1945-ben revolverével a kezében, – ezt ma haláláról szólva elhallgatják – feldúlt állapotban próbálta elkergetni a földosztókat „ősei tulajdonáról". Ám az ősök által meghunyászkodásra, és egyben ellenérzésre, kirobbanó haragra s erőszakra nevelt felhevült tömegből, amelynek megváltozott szellemiségét, a meghunyászkodás korszakos végét, Révay nem értette meg, s művelt emberként is azt hitte, hogy a régi módszer, a korbács mézesmadzag nélkül, most is megfelelő argumentum lesz, valaki a fegyverrel fegyvert szegezve szembe, lelőtte. „Lelőtte, mint egy kutyát" – ahogyan a közismert dzsentroid frázis mondja, lelőtte, mielőtt ő lőtt volna bele a tömegbe, lelőtte, ahogyan gróf Zay lőtte le dédapámat. Kétségtelen: a filozófia kárára, hiszen nem volt dilettáns és később alighanem talált volna megoldást a maga számára a fél évszázadra megváltoztathatatlan tények közepette.

Szekeres volt az egyetlen, akivel szívesen kötöttem volna filozófiai ismeretséget, mert úgy éreztem, ő tudhat annyit, amennyit én, bár kombinatív fantáziában és a szépirodalom ismeretében alighanem alattam marad. Ismételt ismerkedési kísérletem, amire alkalmat adott a szemináriumban felvetődő kérdések folyosói vitája, eredménytelenül végződött. Olyan volt Szekeres, mint a nemes gázok, amelyek autarhikus zárkózottságukban alig vegyülnek mással.

Hogy mennyi volt ebben a zsidótörvények okozta sértődöttség, mennyi a szakmai önelégültség, nem tudom. Tény, hogy ott és akkor, a szemináriumban nem volt oka a sértődöttségre, mert nemcsak Kornis, de még a fasiszta szimpatizáns, a kivándorló leendő bonni professzor – egy bárósított német lovastiszt késői leszármazottja – Brandenstein Béla báró is kifogástalan módon bánt a rabbinusokkal. Látván Szekeres zárkózottságát, nem erőltettem az ismeretséget. Sőt, hovatovább az az érzésem támadt, ha az általam továbbgörgetett kérdésekhez nincs semmi mondanivalója, akkor talán tévedek tudása s képességei megítélésében is. Ma, „történeti távlatból" visszatekintve, első vélekedésemnek adok igazat, végtére az órákon a diszkusszióban midig akadtak figyelemreméltó észrevételei. A felszabadulás után hiába érdeklődtem sorsáról. Még évfolyamtársa, Nádor sem tudott róla semmit. Ha feltételezhetően filozófiai tervei, s esetleg ő maga is „füstbe mentek" az IG Farbenindustrie, és politikai rohamcsapata „lukratív" tevékenysége következtében, úgy a filozófia egy alighanem számottevő tehetséggel vált szegényebbé. Ezért ne legyünk toleránsak az intolerancia értékpusztításaival szemben, amelyek

– szélsőséges formában – évezredek „vallásháborúiban" nyilvánultak meg. A valódi tolerancia – hogy Hegel egy kedvelt fordulatával éljek – megszüntetve-megőrizve tartalmazza az intolerancia elleni intoleranciát, mint a tagadás tagadását, az „intolerancia intolerálásában", a tolerancia magasabb szintű elérését és helyreállítását — egyszóval a valódi toleranciát.

Így esett, hogy a szemináriumi népség és katonaság helyett a professzorral kötöttem behatóbb ismeretséget. Az ő kezdeményezésére. Kornis történetfilozófiai szemináriumot tartott. Én pedig még 1941 márciusában kollegiumi dolgozatot írtam a Kulturkreislehre neves képviselőjének, Leo Frobeniusnak nézeteiről, párhuzamba állítva felfogását és módszerét Oswald Spengler történetfilozófiájával. Kornis a szeptemberi első órán örömmel fogadta témajavaslatomat. Írásomról nem igyekeztem elárulni, hogy olyan róka ez, amely nemcsak, hogy létezik, de egy bőrt már le is nyúztak róla, s ezúttal csaknem két év után másodszori nyúzására kerül sor 1942 decemberében előadásomon. Frobenius és Spengler elméletének kritikai leírását egy lényege szerint negatív tudományszociológiai értékelésbe futtatom bele. Minthogy a régi előadás világosan megmutatja, hol tartottam in rebus philosophicis korábban, s még megkerülhetetlenül sor kerül majd arra is, hogy hol tartottam 43 végén, gyakorlóévemben, egy ugyancsak Kornis szemináriumában Mannheim szociológiájáról felolvasott dolgozatomban, azért legjobb ha ideírom az eredeti szövegezésében kétszer előadott dolgozatot.

FROBENIUS ÉS SPENGLER

Az ethnológia aligha volt más a századforduló táján, mint az európai ember gyűjtőszenvedélyének, az exotikus kuriózumok iránti érdeklődésének egyik jelentkezése a tudomány mindent igazoló és mindent hitelesítő álarcában. Történelmileg nézve továbbélése új, modern formákban a renaissanceban megindult, s a barokkban még erőteljesebben lábrakapott ritkaság gyűjtögetésnek. Különös formájú harci eszközöket és háziszerszámokat, olykor egész házat, minden belevalóval együtt, s a primitív művészösztön első megmozdulásának primitív gyümölcseit hordották egybe a kutatók az etnográfiai múzeumok számára, ahol a látogatók az ismeretlennek kijáró kíváncsisággal szemlélgették a kiállított tárgyakat. Az önérzet, az európai ember önérzete pedig még nagyobbra nőtt bennük, hiszen technikai eszközeink és hatalmasan előrelendült tudományunk tökéletessége verseny nélkül biztosította ezekkel szemben az elsőbbséget. S az idegen kultúrák törmelék-emlékei, kiszakítva igazi életük összefüggéseiből megnémultak s mit sem árultak el valódi önmagukból. Leo Frobenius kétségtelen érdeme, hogy megoldotta némult gégéjüket, s érintése nyomán újra beszélni kezdtek. Nem tett mást, mint hogy élőlénynek, a saját organizmusában megelevenedő és funkcionáló szervnek látta a gyűjtemények kuriózumait. Értelmet adott az addig értelmetlennek és érthetetlennek hitt objektumoknak. A tárgyaknak a hermeneutika-elméletéből ma már jól ismert személyválasztása ment itt végbe. S hogy Frobenius valóban a megértésükre alkalmas, „kiválasztott" személy volt, azt

pontosan mutatja Afrika-élményét hitelessé tevő hangja, amely stílusának sajátos árnyalatát adja, a távoli trópusok hangulatát idézve.

Amennyire egyszerű – hiszen sokszor a nagy dolgok megoldása esik leginkább a kezünk ügyébe, csak mi közönséges halandók nem vesszük észre – annyira zseniális is az új látásmód, igazán „kopernikusi fordulat" az ethnológia történetében. De a fiatal, alig huszonöt éves Frobenius hangja, a felfedezés örömében talán élesebb és kihívóbban csengő a kelleténél: szaktudományában csak vitát provokál, gyors módszerváltást nem hoz. Pedig elmélete, amit *Der Westafrikanische Kulturkreis* című írásában, 1897-ben fejt ki első ízben, gyümölcsöző, kivált az ethnológia szempontjából. Új kultúrafogalmat konstruál: a kultúrát szembeállítja az emberrel, az ember nem az alkotó, csak a kultúrahordozó szerepét játssza. Természetes és független organizmus a kultúra, fejlődésmenete a többi élőlényével egyezik, így az emberi individuuméval is. Kamaszosan esetlen, szégyelnivalóan szép az ifjúság, energikus, célratörő a férfikor, megfáradt és gyerekessé senyvedt az aggkor. Ebben a kultúra-organizmusban minden szervnek fellelhető az igazi helye, amit a funkció szab meg. Ha az ethnológia funkcionális egységként, élő organizmusként tudja megrajzolni a nem-európai kultúrákat is, akkor teljesíti feladatát. A kultúra tehát nem az emberi akarat terméke: *die Kultur lebt auf den Menschen* – hirdeti Frobenius. Az ember csupán objektuma a kultúra tenyészetnek. Vagy egy képpel megvilágítva – Frobeniusról csak képekkel lehet adaequatan beszélni – a kultúra a művész, aki hangot csal elő az ember-hangszerből. Növésében csak a tér korlátozza. A kulturális formák elterjedése egy bizonyos területhez van kötve, amelyet akár a térképen is megrajzolhatunk. Ennek eredménye a „kultúrkör". E formák némileg megváltozva, keveredve tűnnek elő, ha az ember átplántálja őket más területekre.– Még egy dologra figyelmeztet bennünket Frobenius rendkívüli nyomatékkal, nem is jogtalanul nyesegetve ezzel az európai öntudatot. Nincs jogunk földrészünk történetét „világtörténetnek" megtenni. Európa kultúrája csak egy kultúra a sok közül, egyik, de nem az egyetlen lehetséges változata – ő használja ezeket a szavakat – a kultúra metafizikai ősvalóságának. Az a tény, hogy az idegen kultúrákat kevésbé becsüljük, mint a magunkét, csak azt mutatja, hogy kívülről szemléljük őket s nem belülről, igazi fiziognómiájuk felöl.

A tudománytörténeti szituáció, amelyben szavai elhangzottak nem teljesen egyértelmű. Különböző tendenciák csapnak össze benne, egymást keresztezve. Nietzsche eszméi most kezdenek beszüremkedni a filozófiai köztudatba. Franciaországban a bergsoni „életfilozófia" központi fogalma az *intuition de la durée* már létrejött, hogy némi késéssel hódító hadjáratára induljon. A szellemtörténet Dilthey tanulmányaiban már szembeszegezte a pozitívizmussal alaptételeit: életszerűbb történelmi látást követel, a lelki egység, a szellemi totalitás strukturális megértését. Más horizonttal, mint a Diltheyé, erősen intellektuális-formális szempontok uralma alatt Windelband, s nyomában Rickert kísérlik meg a kultúrtudományok – kanti értelemben vett – lehetségességének igazolását. Másrészről azonban a pozitívizmus sziklaszilárdan áll a szaktudományok határain belül s filozófiai maradványai is súlyos

kölöncként nehezednek a nekilendülő metafizikai vizsgálódás és a pszichologizmus ellenes irányzatok fejlődésére. Frobenius, annak ellenére, hogy lépten-nyomon *naturwissenschaftliche Methode*-t emleget, belső rokonságot a megújult „szellemtudományokkal" tart, s az irracionalista-vitalista életfilozófiával, — bár ezek eredményeit szakszerűen valószínűleg nem ismerte.

Módszertani eredményei ugyan nem csinálnak forradalmat a maga tudományában sem, a lassú módszerváltozást azért mégiscsak meghozzák. Sőt, elmélete túlterjedt az ethnológia határán. Aki fölkapta s a maga tehetségének pátoszát hozzáadta, nem szaktudós, hanem filozófus: Oswald Spengler, akinél a kultúrorganizmus elmélete egy nagyon öntudatosan és hatásosan kiélezett hanyatláselmélet szolgálója. *Umrisse einer Morphologie der Weltgeschichte* könyvének alcíme, mert a morphológia (*Lehre von der Gestalt des Lebewesens*) az a biztos eszköz, amellyel a tézis – kultúránk elhanyatlása – a legpontosabban igazolható. A kultúrák mulandók, mint minden élőlény, – ez a világtörténelem kérlelhetetlenül végzetes tanítása Spengler szerint, ez a kivétel nélküli szabály, amely, ha elég bátrak vagyunk, kezünkbe adja a jövőt megnyitó varázskulcsot. A mi kultúránk is halandó, mint a többi mindenestől eltűnt világ, mint bármely más kultúra zárt és már-már időn kívülinek, metahistorikusnak érzett kozmosza. A történelem örvénye elég mély a Nyugat számára is! Spengler már úgy látta, hogy kultúránk süllyedőben van, túl a nyarán, erősen benne jár őszében, a ruganyos és telt formák túléretté váltak, a végső felbomlás elkerülhetetlenül közelít. Műve, az *Untergang des Abendlandes* talán létrejött volna a háború rásúlyosodó árnyéka nélkül is (maga azt állítja, hogy a koncepció, sőt a cím megvolt már 1912-ben), de az apokaliptikus vízió sötéten lobogó színei helyett talán egy racionálisabb teória hűtőkamrájába vezetett volna. A vesztett háború a hangulat komor tónusát adta a műhöz; no meg a közönségsikert. A hatás-szociológia szempontjából nem érdektelen tény, hogy a nagy háborút megnyerő államokban sokkal élénkebb kritikával fogadták, mint hazájában, a vesztes Németországban.

A kultúra organikus felfogása, a formák – „formán" itt mindig a lényeg kibontakozása értendő – organikus fejlődésének tana nem volt egészen új gondolat Frobeniusnál sem. Kisebb történelmi alakulatokkal kapcsolatban százszor is felmerül, természetesen tisztázatlanul és végig-nem-gondoltan, mint például a német romantikában, de egész kultúrák fejlődésmenetére elsőízben Frobenius alkalmazta. Ezen a ponton Frobenius prioritása Spengler előtt kétségtelen. Spengler elméletében azonban beiktatódik egy olyan fogalom, amelyet Frobenius korai írásaiban hiába keresnénk, a *Kulturseele* fogalma. Spenglernél a kultúra nem lebeg kötetlenül, egy meghatározott erő, a kultúrlélek alkotása. A lélek azonban biológiai beágyazottságú. Az emberiség Spengler szemében zoológiai fogalom! „Die Menschheit ist ein zoologischer Begriff, oder ein leeres Wort." Spengler is, mint úgyszólván minden romantikus gondolkodó, szükségszerűen lyukad ki tehát a „faj" fogalmánál, amelyet végső, minden más jelentésösszefüggést megmagyarázó elvvé tesz. A faj, mint a priorikus megértő elv azonban aligha jelent mást biológiai determinizmusnál. S mostmár lehetetlen volna ellenállni annak, hogy kiélezzük a paradoxont,

azt, hogy a történelmet néha valóban csodálatos mélyen átélő és megértő Spenglerben egy lényegében mélységesen történelemellenes magatartás válik láthatóvá. A történelmet nem a szellem és történelemre nézve egyetlen lehetséges és konstitutív kategória, a „szabadság" kategóriájának uralma alatt szemléli! Fogva marad ily módon a természettudományok akkor még determinisztikus világszemléletében – bármily élesen állítja szembe a történet- és természettudományokat. Innen válik mostmár érthetővé az analógia – távoli, látszólag végtelen távoli összefüggések egyberántása éppen Spenglerrel kapcsolatban jogosult! – amely a fizikai tünemény minden meghatározott pillanatát előre kiszámító matematikus-fizikus, és a jövőt előre megmondó történész között van. A különbség mindössze az, hogy az egyik pontosabb jós a másiknál. „In diesem Buche wird zum ersten Mal der Versuch gewagt, Geschichte vorauszubestimmen"- hangzik Spengler könyvének első mondata, s ez a kísérlet – mostmár bátran hozzátehetjük – a legmélyebben történelemellenes volt, amivel jelentős történész valaha is próbálkozott.

Hogy Spengler ismerte-e a korábbi frobeniusi elméletet, nem tudjuk. Idézni sehol sem idézi. De ez mit sem bizonyít, mert az idézés – többek között – temperamentum és attitüd kérdése, O. Spengler profétikus magatartása és eredetiség-igénye pedig arra vall, hogy ettől még olvashatta volna. Számbaveendő az is, hogy mindketten Goethétől tanultak filozofálni, a *Schriften über die Natur* Goethéjétől, s az egyezés, nem egyszer ugyanazon metaforáig, lehet a közös mester szellemujjának nyoma rajtuk. S ha Spengler eredeti értékének nem e szemléleti újdonságot tudjuk be, hanem a megszállottságát, az Untergang-fanatizmust, amely létrehozta ezt a mindenképpen eszmekeltő gondolat-építményt, részben pedig olyan értékeket, amelyek inkább a művészet, mint a tudomány autonóm szféráját konstituálják, akkor a prioritás vitának már nem is lenne sok értelme, hiszen a mű értékén ez mit sem változtat. S tudjuk: a szellemtörténet és a kultúrfilozófia az organizmus elméletekre azóta alighanem végső csapást mért.

Frobenius későbbi írásaiban több helyt találkozunk Spengler nevével. Sehol sem robban ki belőle az egymásra találtak öröme, de nem emleget hatást vagy gondolatkölcsönzést sem. Hibáztatja, hogy a filozófus nem ismerte fel a primitív népek kultúrájának – a primitívet nem a kezdetlegesség megvető, hanem az őseredetiség felemelő értelmében véve – s a legfiatalabb kultúráknak belső értelmét, hogy nem látta meg a kőkorszak igazi fiziognómiájában a „mitikus organizmus" nyomait. Vádlóbb a hang és keményebb az ítélet Frobenius 1932-ben írt nagy „sorstudományi" művében, a Schicksalskundeban. „Spengler übernahm (t. i. tőle) die Idee von der Organität der Kultur"- írja. Ám nem használja a térképező módszert. S aztán ismét a régi kifogás: az ethnológia kultúráit kuriózumként kezeli, „so dass sein Werk zum bedeutendsten Abschluss der Denkweise des vorigen Jahrhuderst wurde, ohne das Wesen seiende Kultur erfassen zu können." Az utóbbi megállapítás kétségtelenül igaz, de inkább azon okból, amelyre rámutattunk Spengler öntudatlan természettudományos orientáltságával kapcsolatban. Meg sem kísérelve mostmár a Frobeniustól Spenglerhez futó filológiai szálak fölfejtését, – kilátástalan munka

lenne, – vessünk egy pillantást arra, mint ragad meg Frobenius egy levésben lévő kultúrát. Talán ez a kettőjük viszonyának mélyebb rétegeiből is felszínre hoz valamit.

A kultúra formakincsének elterjedését vizsgálva, Afrika térképén is ábrázolva meglepő dolgokra jut ethnológusunk. Két alapvető kultúra típus áll itt egymással szemben. Az egyik az egyenlítő tájékán terjedt el, a tropikus és szubtropikus övben. A másik Afrika északkeleti szögletében és a Szahara mentén, meg délebbre is. Ha az egyikben az ágyakat és az egész házat cölöpökre építik, a másikban a ház, minden belevalóval együtt a földre kerül; ha az egyikben az egyenes vonalú, a másikban a félköríves formákat kedvelik. Az elsőnek, amit Frobenius etiópnak nevez, mestere a növény; a másodiknak, a hamitának mestere az állat. Az etióp kultúra úgy tenyészik, úgy terjed tova a földön, mint a növény; földhözkötött, földművelő emberei összefogódzó, egymásra utalt családi közösségben élnek, patriarchatusban. A dolgok értelmét az organizmus örök változása, a szüntelen újrafakadó és elenyésző élet mögött lelik fel; életérzésük misztikus, és ezért nem a részletek, hanem az egész valóság megragadottjai. – A hamita kultúra emberei vadásznépek; törzsi közösségben élnek és matriarchátusban. Kultúrájuk úgy tartja megszállva a földet, mint a ragadozó a zsákmányát; nem képes átfogni a végtelenséget, önmagának újból és újból határokat szab; s mert a tények egyenként, elszigetelt mivoltukban és nem egyetemességükben érdeklik, azért a tények megragadottja és nem az etióp valóságáé. Ezért kerül minden félhomályt, misztikát, amelynek démonait mágikus rítusokkal űzi el és tartja távol önmagától. Ha az etióp istenség a Hold, a növő-fogyó időmérő, a hamitáé a Nap, mely az ég térségét négy világtájra bontja. Az egyikben az idő folyamatos, organikus őskategóriája, a másikban a tér tagolt és szaggatott, mechanikus rendje uralkodik.

A Schicksalskunde elején élete két nagy formáló, alakító szimbólumát rajzolta elénk Frobenius: az afrikai hangyabolyt, s a vulkánikus, katasztrofális éjt, 1914 júliusában. Afrikával maga mögött, s a vesztes (14-18-as) háború árnyékában kezdte Frobenius faggatni a sorsot, mit árul el önmagáról, mit a németség jövőjéről. „Das deutsche Volk ist an seiner Kultur irre geworden! (A német népnek megzavarodott a kultúrája!)" – bukkan elő ismételten a riasztó mondat könyvének lapjain. A németség beledobta magát az „euramerikanische Kultur" hálójába, elintellektualizálódott és elmechanizálódott, nem érti többé az egységet, nem képes többé a részt az egészben átélni, kiszakadt az időből, és elhatárolta magát a térben. Az angol-francia kultúra megmérgezte a német természetet. Nem csodálkozhatni ezután, hogy az ellenszenvessé színezett hamita kultúrából az „euramerikanische Kultur" körvonalai tetszenek elő, s az ellentétes etiópban a németség igazi természetét gyaníthatjuk. Az azonosítás valóban végbe is megy: az etióp és a hamita kultúra átcsúszik Európába, s a Rajna két partján helyezkedik el, egymással farkasszemet nézve. „Tatsachen Sinn ist in der französischen, englischen und hamitischen, – Wirklichkeitsinn in der deutschen und etiopischen Kultur."

Hogy itt ateoretikus elemek játszottak bele döntően a megismerésbe, sőt a megismerő szándékba, nem kétséges! A tudományszociológiai megkötés

ezúttal valóban az érvényesség partikularizációjához vezet. A perspektíva a továbbiakban ugyanis még élesebben rajzolódik ki. A kétféle kultúra a paideuma két fejlődésstádiumát tükrözi. Az etióp–német fiatalos energiája, „Ergriffenheit"-je végtelen lehetőségeket rejteget a véglegesen kiégett euramerikaival szemben. „Das deutsche Volk ist an seiner Kultur irre geworden!" De ha feleszmél, ha még egyszer megtalálja önmagát, ha észbeveszi, hogy egy nép sorsa nem az egyéni sorsok összeadódása csak, hanem az egyetemes sorsba integrálódó egyéni, ha a tér magára kényszerített határaiból belesodródik ismét az idő áramába, ha a tények helyett ismét a valóság megragadottja lesz, akkor a két kultúra harcának kimenetele nem lesz kétséges többé, akkor a németség megfiatalítja az emberiséget. „Am deutschen Wesen wird die Welt genesen" – ez volt az első világháború hivatalos német birodalmi propagandájának egyik központi jelszava. Világuralmi álom tehát a tudomány köntösében!

Ezen a ponton Frobenius elmélete óhatatlanul ideológiává válik. S ha visszaemlékszünk most Spengler könyvének azon részeire, amelyekben a kozmikus hanyatlásból egy nép emelkedik ki heroikus akarattal, hogy helyt álljon az egész emberiségért, s ez a nép a német, akkor már meg is találtuk Spengler és Frobenius belső rokonságát. De a frobeniusi típuskülönbség bennük is megmutatkozik. Ha Spengler hamita német, Frobenius minden bizonnyal etióp. Az egyik álmában a németség prédájára leső ragadozó, a másikéban gyümölcsfa. És mégis: különböző előjelekkel ugyan, de egyazon matematikai sor tagjai ők, amely száz év óta növekszik és eredményül a mai Németországot adta!

Eddig tartott a dolgozat, amelynek elméleti erényeit és gyengéit más összefüggésben még röviden tárgyalom majd. Most csak a közvetlen eredményt nézzük még – a hatást.

Kornis figyelemmel hallgatta felolvasásom. S zárszavában az előző szemináriumi órákon szokatlan, alapos értékelésben és dicséretben részesített. Kiemelte a spengleri és frobeniusi koncepciók kifejtésének plaszticitását, a bennük lévő, egykönnyen nem fellelhető, a sajátos terminológiák által elfedett közös vonások sikerült feltárását, a politikai értékelés igazságát, s végezetül dolgozatom „szép és érzékletes" értekező stílusát.

Kifogásolta, hogy csak németül idéztem és nem fordítottam le eleve magyarra is az idézett helyeket, pedig az a mód, ahogyan az ő kérésére előadás közben kapásból lefordítottam ezeket, megmutatta, hogy semmiféle nyelvi akadálya nincs nálam a szabatos filozófiai műnyelven szóló reprodukciónak. Majd lekötelezően hozzátette: fiatal kollégánk örvendetes készséggel rendelkezik a tekintetben, hogy a filozófiai tartalmakat magyarul szólaltassa meg. Kant egy gondolatát parafrazálva – aminek én nagyon örültem – dicsérte előadásmódomat, amely a fogalmak szabatosságát és koherenciáját szemléletes tartalommal tölti meg, a szemléletes tartalmak lényeges elemeit viszont szervesen kifejtett fogalmakban fixálja. Ezek példájaként említette a „tényérzék" és „valóságérzék" szuggesztív fogalmait, valamint megfogalmazásomat a német sorslehetőség megváltozásáról: „ha a tér magárakényszerített határaiból belesodródik megint az idő áramába." Úgy látszik – mondotta lekötelezően –

bármennyit panaszkodnak is a magyar nyelv filozófiai alkalmatlanságára, vagy az ellenkező végleten – itt Karácsony Sándor szimplifikáló elméletére célzott – bármennyire idealizálják is egyszerű, mellérendeléses gondolat kapcsolódásait, aki magyarul is tud és filozofálni is tud, az egyszeriben maga mögött hagyja ezeket a nehézségeket és rossz végleteket.

Jellemző a hallgatóság tájékozatlanságára, hogy senki sem jött óra után véleményt mondani, kivéve Lám Leót, aki annakidején az alattam lévő évfolyamba járván, nem hallhatta a Mátraynál tartott, őt tématikusan is érdeklő előadásom. Melegen gratulált, aztán elsietett. De odajött még valaki. Maga a professzor, Kornis Gyula. Kedvesen, a nagy ember air-je és patriarchális allűrjei nélkül, diákjával törődő jó tanárként. Mellém állt, balkezével megfogta bal kézfejemet, kissé magához húzott, jobb tenyerével kordiálisan meglapogatta vállamat és azt mondta: Van tehetség fiam, van tehetség... Aztán ha valamire szükséged van, nyugodtan fordulj hozzám. Itt a szemináriumon úgyis találkozunk még. Segíteni foglak, mondta ugyanazzal a hangsúllyal, mint egykor rajztanárom, Galla Endre, amikor közölte, hogy ezután ingyen oktat. Megköszöntem jóindulatát, bizonyára élni fogok vele. (Magamban arra gondoltam, – ami már jó ideje foglalkoztatott – hogy a háború végéig csak egyéves külföldi ösztöndíjjal tudom majd elhúzni tanulmányaimat, elkerülve így az idegen érdekekért folyó öldöklést, s ebben bizony Kornis nagy segítségemre lehet, amint lett is valóban.)

A professzoron látszott, hogy akar még valamit. Szerette volna valahogyan közvetlenül is kimutatni őszinte jóindulatát. Sikerült is. Mellényzsebébe nyúlt s egy jegyet húzott elő. Nem akarsz ma este Operába menni? Verdi Álarcosbálja megy. Ű, de még mennyire! Így kerültem az Operaház harmadik emelete kakasülőjéről a földszint harmadik sorába, középre, az egyik legjobb helyre, ami Kornist, mint a Magyar Operabarátok elnökét, megillette.

Mindezt valahogy addig végzett odaadó munkám természetes eredményének tekintettem és annak a párját ritkító szerencsés véletlennek, hogy életutamban, nem először, jó és megértő tanár- emberekkel találkoztam. Látszólag tehát minden a legnagyobb rendben volt, sőt ... És mégis. Már magam mögött tudtam egy fájó filozófiai konfliktust, s jelentőssé növő tények kezdtek eszméltetni arra, hogy van valami nyugtalanító, fájó és rendezetlen elem bennem és körülöttem, belső világomban, illetve „a" világban. Akkor is, ha ez nem járt együtt sorsomban eddig a pozitívumok elsorvadásával. Olyan kedvezőtlen tényekbe és összefüggésekbe ütköztem, amelyek lekötötték figyelmem, s nem tekinthettem őket holmi szubjektív hipochondria termékének. A dicsőség nem szállt és nem is szállhatott a fejembe. Mert valójában ekkor kezdett problémává válni bennem az, hogy meddig terjed abban a világban, amelyben élek, a megértés és a megértéssel együtt járó jóindulat. Hol és miért ütközöm alkalmasint áttörhetetlen falakba. S mindez jó okkal foglalkoztatott, nem éppen korábbi, előzetes – szélesedő és mélyülő – tapasztalatok nélkül.

10.

Az előzetes tapasztalatok különböző nagyságrendűek és súlyúak voltak s más-más életszférákból származtak. Abban azonban megegyeztek, hogy a háború egyre durvábban életünkbe nyomuló hátterén érzelmileg aláfestett intellektuális problémává váltak, olyanokká, amelyek engem és barátaimat újból és újból a perspektívakérdések megbeszélésére késztettek. Mik voltak e problémává vált tapasztalatok?

Például ez! 41 április elején egy elsőéves barátommal, egyébként hazafias érzelmű, a német terjeszkedéstől őszintén tartó, paraszti származékkal a Gellérthegy alatt a Duna parton sétáltunk. Beszélgetésünk szinte észrevétlenül akadozni kezdett, mert figyelmünket egyre jobban lekötötte az alattunk lévő rakparton végigdübörgő, Jugoszlávia ellen hazánkon átvonuló motorizált német katonai alakulatok gyors, rendezett és céltudatos haladása. Barátom azzal lepett meg, hogy egy idő után megállt, döntő szavak kimondására készülve. S mintha éppen most ébredt volna rá az igazságra, ki is nyilvánította gondolatát: hiába édes Jóskám, akármit is beszélünk, akármennyire nem is tetszenek nekünk a németek dolgai, mégiscsak csodálatraméltó, ha egy nagy nép megszerveződik, világtörténelmi célokat tűz ki maga elé, s elszántan és határozottan cselekszik ezek szellemében. Meglepett, hogy ennyire impresszionálta a közvetlen benyomás. Ha az történik, amiről beszélsz, valóban csodálatos – válaszoltam némi töprengés után. De világtörténeti célokról csak akkor beszélhetünk, ha így vagy úgy előbbre viszik az emberiséget. Hát tényleg azt hiszed, hogy Európa kirablása és leigázása, a zsidók és más népek irtása, sőt a kiirtásukra való törekvés, a békét színlelő diplomáciai csalások kulisszái mögött egy hatalmas háborúra való felkészülés, a fogadalmak és szerződések megszegése, amelyet végtelen cinizmussal gyakorolnak, mint ezt Rauschning *Hitler bizalmasa voltam* című magyarul megjelent könyvéből is láthatod, mindez, gondolod, elfogadható bármely hiteles társadalmi-politikai-erkölcsi értékrend szempontjából? Vedd csak gátlástalan hazugságaikat a zsidókról, tény és történelemellenes hivatkozásaikat cion bölcsei nemlétező könyveire, lehet merőben erőszakra és hazugságokra építve pozitív világtörténeti jelentőségű tetteket véghezvinni? Barátom belátta az érvek igazságát, de kitartott amellett, hogy igaz célok érdekében is szükség van – kis és nagy népeknél egyaránt – szervezett, nemzeti erőfeszítésekre, amelyeket a magyar kormányzat még a frázisok szintjén sem ismert fel, kedvezőbb körülmények között sem. A felszabadulás után meg is mutatta, hogy tudja és érti, milyen előrevivő nemzeti munkára van itt szükség.

Voltak ennél rosszabb tapasztalataim is a kollégiumon kívül. 42 nyarának elején történt, hogy meglátogattam kedves gimnáziumi barátomat, Mikla Bélát, aki akkor szüleivel a Pasaréti úton lakott. Réges-rég nem láttuk már egymást, más szférákban mozogtunk, ő műegyetemista volt. Véletlenül buktam be hozzájuk. Eredetileg Lázár Máriát kerestem Pasarét végi villájában, ő azonban valami váratlan okból eltávozott, s felkérése a Vajda János társasági szereplésre eltolódott. Ha már erre járok, próbálkozzunk Bélucival. Itt sem volt

szerencsém. Béluci helyett csak a papájával, dr. Mikla Sándor rendőrfőtanácsossal találkoztam, akivel annakidején, Rákospalotán, alsós gimnazistaként többször is kellemesen elbeszélgettem. Most is ott marasztalt egy kis tereferére. Szakmai és pályaválasztási problémáim iránt érdeklődött a maga intelligens módján. Így aztán sor került arra is, hogy őszintén elmondjam dilemmámat eredeti szakmáim és a filozófia között. Akármelyiket választom – mondtam, némi kárt mindenképpen szenvedek, de ma már úgy látom, többet veszítenék, ha nem a filozófia révébe hajózok be. S mintegy ennek hitelesítésére beszámoltam arról, hogy milyen termékenyen és lelkesen töltöttem időmet alapvizsga-készülés helyett a három kanti kritikával. És milyen magyar filozófusok hatottak rád? – kérdezte. Hát inkább csak olyanok, akik ma már nincsenek jelen a filozófiai életben, az egyikük papnak ment Zengővárkonyba, a másik – jóllehet milliomos bankár fia volt – kommunista lett s ma a Szovjetunióban él. S Fülep Lajosról és Lukács Györgyről beszéltem neki. Fülepről, mint gólyakorom, Lukácsról, mint másodévem nagy szellemi fölfedezettjéről, különösen *A Lélek és a Formákról*, s még inkább a *Theorie des Romans*-ról, amelynek első részét „intellektuelles Begriffsgedicht"-nek („intellektuális fogalomkölteménynek") neveztem, amelyhez foghatót nemigen írtak még ezekről a problémákról az esztétikában.

Nem voltam, s bizonyára ma sem vagyok valami nagy gyakorlati emberismerő, bár a közvetlen gyakorlati emberismeretben minden normális ember fejlődik valamit élettapasztalatai alapján – akkoriban e „tárgyból" alighanem csak közepesre vizsgáztam volna, – de azt azért észrevettem, hogy Mikla bácsi rendszerint derűs arca kissé felhősödni kezd, nem örül a hallottaknak. Mit is várhatnék egy magasrangú rendőrtiszttől, kaptam észbe, aki öccsével, Misi bácsival együtt jó ideje a belügyminisztériumban szolgál, ha még Keresztury is, aki végtére nem rendőrtiszt, elég felvilágosodott pedagógus, csak kétértelmű iróniával szólt szellemi kalandomról, ami Király Pistában, Lám Leóban, Kéry Laciban, Csűry Pistában és másokban is pozitív érdeklődést, majd Lukács és Fülep írásainak tanulmányozását váltotta ki. Aztán a rendőrtiszt azt produkálta, amit valójában még e futó gondolatom alapján sem vártam Mikla bácsitól: egy igyekezete ellenére is kvázi-vallatóra sikeredett „hivatalos" jellegű kérdést vetett oda könnyedén. Mondd Dódi, téged egyáltalán nem zavar az, hogy Lukács meggyőződött, aktív kommunista, aki 1919-ben fontos szerepet játszott a Kommünben? Mit válaszolhattam erre? Csak az igazságot. Hallottam erről, de sem politikai tevékenységével, sem későbbi marxista korszakával nem foglalkoztam, így hát a kérdésre nem tudok válaszolni. Mindenesetre meglepett és Szerb Antallal együtt – ő az Irodalomtörténetében beszél erről – némileg lélektani rejtélynek vélem, hogy egy milliomos bankár fia hogyan kerül a proletariátus élére. A rejtélyeket tanulmányozni kell ahhoz, hogy felderítsük őket. Nekem ehhez most sem kedvem, sem időm. Csak a szellemtudományok jegyében induló filozófusról és szociológusról beszéltem, mert azt ismerem. S az Eötvös, a college, ahol nevelődtem, rászoktatott arra, hogy érdemlegesen csak arról beszélhetünk, amit ismerünk.

Nem látszott rajta válaszom hatása. S mintha az utolsó, a dolgokat helyükre tevő gondolatot is eleresztette volna a füle mellett. A témát azonban folytatni kívánta: Talán nem is láttad még ezeknek az embereknek a képét? Nem, nem láttam soha. Felkelt s újságos polcáról előkotorta a *Pesti Napló* egyik vasárnapi számának képes mellékletét, amely a Tanácsköztársaság vezetőinek fényképeit hozta. A fiatal Lukácsét is. Nagyon örültem, hogy életemben először látom, de – mostmár óvatossá váltam – ennek semmi látható jelét nem adtam. Részben talán azért, mert az örömnél is jobban elfogott belül az émely, mivel először ébredtem rá életemben arra, hogy a sok kettős név, amit a képek alá írtak, a Kun-Kohn, Korvin-Klein, stb. azt a szent célt szolgálja, hogy a kommunistákat, mint a „nemzetközi zsidóság" ügynökeit, ahogy Keresztury mondotta „judeo-bolsevista-plutokrata"-ként mutassák be, aminél családom története is jobbra tanított, na meg addigi – igen szerény – ismereteim a kommunista munkásmozgalomról. S az sem volt már ismeretlen előttem, hogy a többszörös elnyomás, a Max Weber *Soziologie des Judentums*-ában emlegetett „pária sors", ha nem vezethet, vagy modernebb időkben már elvezetett az uralkodó réteghez való – nagyon ritkán teljes és csak egy jelentéktelen kisebbség esetében érvényesülő, – kompenzáló jellegű asszimilációhoz, akkor éppen a társadalmilag érzékenyebb és szellemileg legfejlettebb páriáknál a valóságos viszonyokkal való szembenézésre és szembeszállásra ösztönöz. Mindez annál elevenebben élt bennem, mert az újpesti Dobó utca és környéke, ahol apám lakott, tele volt azokkal a kisipari munkásként éhbéreken tengődő zsidó proletárokkal, akiknek nagy többsége persze a „megalázottak és megszomorítottak" passzivitásával várta sorsának alakulását. A rendőrtisztviselő viszont azt várta tőlem, hogy ha „jó magyar ember vagyok", akkor a sok zsidó név s szerinte bizonyára ugyanilyen arc elidegenítő hatással lesz rám s ennek valamiképpen kifejezést is adok, amit hiába várt. Ez elég is volt neki, hogy a szájaíze szerinti konzekvenciát vonja le.

Megállapodtam Mikla bácsival, hogy fiával egy hét múlva találkozom. Ez meg is történt. Miután örömmel üdvözöltük egymást, Bélából gyermeteg sietséggel tört elő az a kérdésnek is felfogható megállapítás: Hallom Dódi, hogy kommunista lettél!? Érdekes – apád tehát ezt a következtetést vonta le múltkori beszélgetésünkből. Csakhogy erre semmi alapja nem volt. Nem lettem kommunista. Látszott rajta, hogy apjának jobban hisz, mint nekem, én pedig nem erőltettem, hogy elismerje igazamat. Beszélgetésünk semmit nem hozott vissza ifjonti kölcsönös ragaszkodásunk hangulatából. Miután megismerkedtünk egymás tanulmányi viszonyaival, elbúcsúztunk és nem siettünk újabb találkozást megbeszélni. Utoljára 1948-ban Párizsban futottunk össze, a Gare de l'Est-en, én mint Angliából hazatérő British Council ösztöndíjas, ő mint a magyar olimpiai tőrvivóválogatott lelépőben lévő tagja, amit persze nem sietett az orromra kötni. Tudtommal Belgiumban telepedett le.

Más volt a helyzet apjával, akinek kezenyomát nem sokkal sikerületlen nyári találkozásunk után felfedezni véltem életemben. Két héttel a Bélával folytatott beszélgetés után, lezáratlan borítékban újpesti címemre primitív megfogalmazású nyílt levelet kaptam, amely arra szólított fel: egy újpesti lakáson ekkor

és ekkor jelenjek meg, hogy a béke és a társadalmi haladásért vívott fasizmus ellenes harc feladatait megbeszéljük. Azonnal Mikla rendőrfőtanácsos úrra gondoltam, hiszen az a dogmatikus makacsság, amellyel fiának kommunistaként mutatott be, figyelembe sem véve ellenérveimet, rosszul rímelt még a doktor úr feltételezhető jogi ismereteivel is. Annyit még az eszmék történetéből is illett volna tudnia, hogy sem a három kanti kritikáért, sem az idealista Lukácsért való lelkesedésem nem vall kommunistaságra. Akkor már élt bennem alkalmazásra készen az a felismerés, hogy a funkcionális és szubsztanciális racionalitás ama szétválása, amelyet magammal kapcsolatban korábban a technika területén konstatáltam, vagy egy másik gondolatmenetemben, mint a matematikai ismeretek egyik érdekes jelenségét írtam le, a kultúra összes szférájában szükségszerűen érvényesül. Azt nem tudtam még, hogy csak addig, amíg a marxizmus össztársadalmi realizálódásával meg nem teremtődnek meghaladásának komplikált, időben elhúzódó küzdelemben ható feltételei. Mikla bácsi intelligenciájának határkövébe ütköztem, amikor megtapasztaltam, hogy az operatív szempontok, eljárások, valamint mögöttes elméleti alapjaik között nem tud szerves kapcsolatot teremteni. Csak a gyakorlati rutin vezeti. Aminek káros következményeiről más tényekkel kapcsolatban – a magunk szocialista házatája előtt is söprögetve – még beszélek. Kritikai füstölgésemben akkor biztosra vettem – ma még biztosabbra veszem – hogy barátom atyja, illetve fogdmegjei állanak a beugrató, vagy inkább a nyulat a feltételezett politikai bokorból kiugratni kívánó meghívó mögött. A provokáció ezzel el is intéződött számomra, nem futottam a detektívek karjaiba. Már csak feldolgozandó gondolatanyagként létezett. De mint ilyen nagyon is létezett. Annál is inkább, mert rendőrségi provokációkról akkor már hallottam, unokanővérem, Ili egyik udvarlójától, aki tehetséges munkásfiú volt, – én többre tartottam őt a jó eszű Ilinél, aki túlságosan is szeretett volna kilépni a proletársorsból – s a felszabadulás után a szovjet-magyar olajtársaság egyik igazgatója lett.

Mikla doktorban nem azért csalódtam nagyot, mert megnézendő alanynak tekintett és feljelentett, ezt rendőri hivatása kötelességszerű teljesítéseként fogtam fel, hanem mert alaptalanul, pusztán szubjektív gyanakvásból tette, ami rendőrtisztviselőként rossz fényt vetett rá és az általa képviselt intézményre. Szép kis vezető tisztviselő lehet, aki nem tudja azt, amit egyik közrendőre az újpest-rákospalotai vasútállomás sorompóközében tudott és alkalmazott az Internacionálét fújdogáló pityókás munkással kapcsolatban, hogy a jelenségeket a maguk feltételeiből kiindulva kell megítélni. S ugyan miért lenne a gondolatittas filozófussüvölvény, akinek szakmai kötelessége, hogy minden jelentős gondolat-áramlatot ismerjen, veszedelmesebb lény a pityókásnál, pláne ha nem is a marxizmus nótáit danolja. Egyáltalán: szép kis rendszer az, amely mindenkiben ellenséget gyanít, aki komolyabban mer gondolkodni társadalmi kérdésekről filozófiai és szociológiai alapon.

Talán ennyiből is érezhető, hogy a kis kaland szolgált némi reális tanulsággal számomra, s felidézte mindazt, amit a Horthy rendszer diktatúrájánál kevésbé Polizeistaat jellegű csehszlovák polgári demokráciában tanultam, olyan emberek között, akik már a német fasizmus jármában nyögtek.

(Ne feledjük: minden állam Polizeistaat is. Csak rendkívül fontos, fajlagossá váló fokozati különbségek léteznek közöttük. S ugyanígy minden civilizált nemzet *nation policée* – nem egyszerűen csiszolt, azaz polírozott, hanem policiával, rendőrséggel ellátott nép, amelynek kedvező esetben meglévő polírozott policiája az ellenséges osztályokra szakadt, következésképpen szükségképpen elvadult erkölcsű társadalom igazi polírozásában is részt vehet.)

11.

Egyébként: ekkortájt már szemléletes, meggyőző és eszméltető tapasztalattal rendelkeztem abban a tekintetben is, hogy a szellemi szabadságnak balfelé is megvannak a maga határai, ha nem is rendőri konzekvenciákkal párosítva, de a jobboldali ideológiák terjedésének javára és hasznára, ily módon akarva-akaratlanul azokat a viszonyokat védelmezve, amelyeket egyesek zavaros elképzeléseikben, ám reális akaratukban és tetteikben is támadnak, mások viszont csak vélelmeik szerint ellenzik, ahol is különösen károssá válhat az a típus, amely a kutyaharapást ebszőrrel kívánja gyógyítani, a német eszmék és berendezkedések átvételével kívánja a fasiszta német veszélyt kivédeni.

Tetszést arató Erdélyi esszém után Keresztury kért meg, hogy írjak egy 5 flekknyi kritikai cikket az Illyés szerkesztette *Magyar Csillag* számára arról a mélymagyarkodó jobboldali áramlatról, amely egyre nagyobb hangerővel jelentkezik, főleg a Magyar Út és a Magyar Élet című. orgánumokban. Én ezekben – innen és túl érezve magam az urbánus-népies ellentéteken – a német típusú ("rassisch und völkisch") fajmítoszos népiesség olcsó, alpári irracionalizmusának megnyilvánulását láttam. Így örömmel tettem eleget kérésének, hiszen volt hiteles mondanivalóm, közlési kedvem pedig növekedett. Néhány nap alatt, 42 májusának első felében elkészültem életem első filozófiai-publicisztikai cikkével. Az alábbival, amelyben először alkalmazom a végső soron Max Weberre visszamenő disztinkciót a funkcionális és szubsztanciális racionalitás között, mint ezt az érdeklődő olvasó észlelheti, igen átfogó módon.

MAGYAR IRRACIONALIZMUS
(A RÁCIÓ VÉDELMÉBEN)

> Wie es eine leere Breite gibt, so auch eine leere Tiefe.
> (Ahogyan van üres szélesség, úgy van üres mélység is.)
> Hegel

> Ahol a bölcs mélyebb belátás lehetőségéből mélyebb megismerést fakaszt, ott az értelmetlen csak újabb értelmetlenségekre talál jogcímet.
> Huizinga

Hosszú ideig úgy tudtuk – s tudásunk valóban tudás, pozitív történelmi ismeret volt –, hogy racionális életszemléletű nép vagyunk, józan és megfontolt, s a világba azzal a nyugalommal nézünk, amit a ráció fénye biztosít.

Miszticizmus és révület idegen tőlünk. A latin világosság és egyensúly, a mérték és forma szeretete nem reménytelen vágy bennünk, hanem a lélek természetes jóérzése a rokonlélek társaságában. Sokkal inkább közvetlen ez a magatartás, mint közvetett. A világ felé fordul s alkalmazkodik annak realitásához, nem húzódik vissza ellenségesen és sértődötten önmagába. Vagy ha a sors hatalmai ideig-óráig erre kényszerítik, az út nyitva marad visszafelé, hogy ismét visszataláljunk a külvilághoz.

Hosszú ideig így tudtuk ezt, de a múló idő, naponta látjuk, mindig szolgál meglepetésekkel, nem-sejtett változásokat hoz, így világot vethet a nemzeti jellem kevésbé ismert, vagy elhanyagolt rétegeire is. S lehet, hogy ez a réteg ősibb és mélyebb – ennek példája Bartók és Kodály népdalfolklórja – s ha valóban az, örömmel fogadhatjuk. Ha nem, ha teljességgel idegen, akkor is fel kell figyelni rá, hiszen a tények kényszerítő erejét éppen a valóságérzék ismeri el, sohasem hunyhat szemet a tapasztalása körébe eső jelenségek előtt.

Jó ideje felettébb sajátos mozgalom jelentkezik kulturális életünkben. Tagjai, szimpatizánsai két orgánum köré tömörülnek: a Magyar Élet (nemzetpolitikai szemle), s a Magyar Út (világnézeti és társadalompolitikai hetilap) a centrum. Önmagukat „mélymagyaroknak" vallják, céljuk: a magyar jövő megalapozása. Ahogyan az idők forrósodnak körülöttünk s bennünk, úgy forrósodik a hangjuk, úgy nőnek igényeik. Tudomást nem venni róluk ma már szinte lehetetlen.

A velük ismerkedőt először is a tömény irracionalizmus és antiintellektualizmus lepi meg. Szinte minden mondatukból felénk csap gőze. A ráció helyére az érzés, a szellem helyére az ösztön kerül. Mintha az ész teljesen kiesett volna régi tisztességéből. Gúnyos jelzőket biggyesztenek mellé. Még a jobbak – Veres Péter is – csak „vak racionalizmusról" beszélnek (MÉ. VII. évf. 4.sz.). A racionalista pedig még véletlenül sem lehet más csak „kicsi, zsiványpecsenyét sütögető" ember (Pap Béla, MU.IX.46.). Gondolkodni nem hajlandók „merev és hideg formulákban", végeredményben fogalmakban, csak meleg, mozgó és érzéki képekben. Magyar irracionalizmus! – címkézi el az olvasó. S csak másodiknak tolakszik elő a kérdés: mennyiben magyar és világnézetileg mennyiben komolyan vehető irracionalista törekvés ez?

Az irracionalizmus, mint világjelenség, régi és jólismert problémája minden gondolkodónak. Részben az első világháború előtt, alatt és után térthódító történelmileg érthető tünet. Részben pedig – szociológiailag – , mint a szubsztanciális és funkcionális racionalizálódás kérdése. A modern ember élete (nagyvárosokban figyelhető meg ez legtisztábban, összes variánsaiban) egyre szervezettebbé és szervezettebbé alakul. Egy racionálisan fegyelmezett élet- és munkarendbe illeszkedik bele. Az egyén hatalmas gépezetek alkatrészévé válik . Értéke nem több, nem kevesebb annál, amit funkcionális helyzete ad. A funkcionális racionalizálás növekedésével szélesebb tömegekben csökken a szubsztanciális racionalitás. A gépszerűvé vált, súrlódás nélküli életberendezés – kivéve a komoly üzemzavarok borús, netán viharos időszakait, – fölöslegessé teszi az átlagember számára, hogy öneszmélkedéssel, racionálisan tájékozódjék saját „világában". Tájékozódik önmaga helyett a

sajtó és rádió, amelynek témáit és kommersz felfogását visszhangozza! Holott régi, magateremtett szűkebb világának jó ismerője volt. Ilymódon új életformája magával hozza a tömegesedést, egyre jobban felhalmozva a benne rejlő irracionális erőket is.

S van a problémának egy harmadik arculata is, a filozófiai. Kérdésessé vált a szubsztancionális racionalitás értéke. A Kierkegaard és Nietzsche által meghatározott újabb filozófia, az egyes irányok szerint több vagy kevesebb örömmel, kénytelen felismerni az egyoldalúan racionalista – a racionálissal ellentétes irracionális mozzanatnak semmiféle szerepet nem tulajdonító – világkép elégtelenségét. Nem jelenti azonban ez a felismerés a ráció végleges vereségét! Akik triumfálni vélnek rajta és a logicitással együtt használhatatlan eszközként a sutba vágják, elhamarkodva és szeleverdi módon triumfálnak. A filozófia ezen a ponton nem mehet tovább a Jaspers megvonta határnál, amely Kant alapvető gondolatának egy réteggel való lejjebbvitele: az értelem, ha cserbenhagyja az exisztenciát, amely az irracionális emberi létet jelenti, üres; az exisztencia viszont, az értelem fénye nékül, vak. Egyfelől tehát az üres és élettelen intellektualizmus Scyllája, másfelől meg a vak és önmagáról mit sem tudó állati lét Charybdise szab határt.

Nézzük mostmár, megmarad-e a magyar irracionalizmus ezen határokon belül, vagy elköveti a végtelenül veszélyes határsértést? Sajnos lépten nyomon meggyőződhetni, hogy az újonnan nyert szabadság naiv félreértésével, hiszen valójában szigorú megkötöttséget és teljes becsületességet követel ez a gondolkodás, úgy hiszik, hogy az értelem utolsó féke is szétpattant, s helyébe új hatalmak kerülnek. Egészen kirívó ez már a hozzájuk közelálló esztétikai területen. Egy-két példa elegendő. Szij Gábor ismerteti Gombos Gyula könyvét, *Álom az országról.* (Jellemző cím: álom, vízió, valami, aminek rendszerint kevés a köze a realitáshoz). „Ezt a tárgyilagosságot, – írja Szij Gombosról – nem a közömbösség hűti hidegre, hanem a nagyobbat próbáló tehetség láza, hatalmas kritikusi erők és ösztönök... Nem dolgozik az iskolás kritika fáradt szabályaival...az ösztöneivel mutatja meg mindazt, ami emberben és íróban nem por és hamu." (MÉ.VII.4.) A kép zavara – a gondolkodás zavara. A tehetség hidegre (netán halottra?) hűtő láza elejt minden szabályt, minden (fáradt?) esztétikai mértéket s helyükbe egyet tesz, esztétikátlan ösztöneit. Vezethetne ez esztétikai anarchiához: minden szabad, mert az ösztön mindent igazol. De marad egy másik út is, ha saját ösztöneimet – nem csekély önbizalommal – abszolúttá teszem: minden jó és szép, ami egyezik az én ösztöneimmel, s minden elvetendő, ami nem. Lássuk hogyan működnek Gombos „abszolút ösztönei". Babits Mihály költészetében azt kifogásolja, hogy abba „az ösztönök sohasem lökték be a maguk bővebb, sűrűbb nedveiket, embermelegüket." (MÉ. VI. 10.) Egyoldalú, értelemcsinálta költészet, mondja. S aztán igazolásul nyugodtan leír egy remek strófát („Nincs jobb világ a másvilágnál / A másvilágon nincs világ..."), amit teljes egészében a játékösztön mozgat, az egész vers, a Sírvers, mélyebb gondolati tartalmának, a Nirvána utáni hívőn-hitetlen vágyakozásnak kifejezésére. S hogyan működik Gombosban az annyira megvetett értelem? Babits szerinte „nagyműveltségű",

de „közepes kultúrájú lélek". Kultúra itt nyilván a lélek kultúrája: cultura animi, ily módon azonos a magyar műveltség fogalmával. Kultúrát és műveltséget pedig azonos szóhasználatban egymás ellen kijátszani olyan fényűzés, amit logikusan csak a logika és ráció elvetői engedhetnek meg maguknak.

A kultúra objektív értékei, eleddig racionalista elfogultságunk így tudta, köteleznek. Az ember felelős velük szemben. Ez a felelősség Gombosból úgy látszik, eltűnt. S ez legalábbis meglepő, hiszen Pál Antal szerint „egy tisztafajú, tisztavérű ember (s önmagukat nyilván ideszámítják!) nem táplálhat hátsó gondolatokat. A tiszta vér mindig tiszta erkölcsnek, becsületességnek, átlátszóságnak felel meg". (MU. IX. 49.) A tétel ugyan semmiféle tudománnyal nem bizonyítható. Ez azonban szemükben nem baj, hiszen mit érnek a tudomány olcsó, racionális bizonyítékai. „Néha a tudományon túli bizonyítékok hatékonyabbak, mint a górcsövi exakt eredmények" – hirdeti Németh Imre, Hunyadi János fajiságáról elmélkedve. (MÉ .VII. 5.) Aldous Huxley írja le valahol, mint vitatkozott egy ízben D. H. Lawrence-szel a darwini származástanról. „Nézd a bizonyítékokat Lawrence, a bizonyítékokat nézd!" – makacskodott Huxley. Törődöm is én a bizonyítékokkal... hiszen nem érzem itt" – válaszolta kitűnő írótársa és a gyomrára mutatott. Ez a bizonyítékon túli bizonyosság – a (ki tudja hogyan kinevelődött) szubjektív érzés, az „ösztön" bizonyossága. Ezzel vitatkozni valóban nem lehet. Huxley sem vitatkozott tovább Lawrence-szel.

A „magyar", sőt „mélymagyar" irracionalizmus őseit ezután gyerekjáték fellelni a mai német rassisch und völkisch ideológia múltbeli elméleti megalapozóiban. Magyarkodásuk olyan, mintha Sátánt Belzebúbbal akarnák elűzni. Faj és vérkultuszuk mögött Gobineau és Chamberlain dilettantizmusa áll. Érzelem, ösztön és intuíciókultuszuknál Nietzschére és Bergsonra hivatkozhatnak, és hivatkoznak is bizonyára jóval kevesebb joggal, mint az előző esetben. Mert Nietzschéből – valóban biztos ösztönnel – kiválasztják azt, ami személyhez kötött, egyszeri, s ami hatalmas írásművészete nélkül az ő személyes ügye maradna, gondolkodási szempontból azonban mindenképpen értékesíthetetlen. Bergsonból pedig pusztán a benne lévő antiintellektuális törekvéseket ragadják ki és durvítják el. Mert az ő mélymagyar intuíciójuk semmi rokonságot nem tart a Bergson intellektuális szemléletével, e sajátos értelemben vett intuícióval, nem metafizikai tevékenység, távol áll attól, hogy az emberi szellem magasrendű megismerőképességére tarthasson igényt. Még csak nem is distanciátlanság a tárggyal szemben, hiszen tárgya nincs! Üres és vak intuíció ez, ha szabad még egyáltalán ezzel a névvel illetni: tárgy nélküli, tehát tárgytalan intuíció, mert intuálni ők önmagukban s önmagukból akarnak, tárgyi tudás és ismeret ugyanis egy rég letűnt, idejétmúlta racionális időszámítás tévképzete itt.

A példákat könnyű lenne szaporítanunk, elég azonban egyetlen programszerű cikket szemügyre venni, Pál Antalét, a „Nép Eötvös Kollégiumáról". (MU. IX. 35.) Pál Németh László gondolataihoz fűzi hozzá a magáét: a jövő magyar embereszményét rajzolja elénk. „A fiatalember és az érett gondolkodó – a paraszt és a filozófus – a föld és a szellem" – íme az ideális magyarember.

Nos, a magyar ember ideálja, a nietzschei *Mensch der grossen Gesundheit.* Ez az ember nem objektív, hanem mindenestől szubjektív, indulat és nagyerős szenvedély fűtik, veszedelmes robbanószer, ha a világ hozzá nem idomul – világpusztító is. S hogyan akarják kitenyészteni e ragyogó és robbanó, e szép és egészséges embert, a felsőbbrendű embert, a mélymagyar Übermenschet? Mindenekelőtt nem a tanulás és tudás útján. „Nincs szükség arra, hogy tudjon, ismerjen, – mert tudás és ismeret a régi időszámítás emberének elégtétele. Tehetetlenség, – mert a tudás mindig passzív. Tudásnál több és magasabb, ha az ember a világot éli. Ez az egyedül aktív." A nép Eötvös Kollégiuma tehát nem akar kulturális tartalmakat és kultúrértékeket átadni, hogy az emberiség javait továbbgyarapítsák, komoly és becsületes munkával, úgy ahogyan az ő értelmükben véve bizonyára nem népi, de a dolgozó nép fiai számára nyitva álló Eötvös Kollégium teszi. A tudás helyébe itt a „keleti előkelőség", a „platónian királyi gondolkodás" kerül, s a – szóról szóra idézem! – „völkisch religiöse Grundhaltung", meg hegyibe még – ezt a darmstadti „Schule der Weisheit" filozófus alapítójától és igazgatójától, a misztikus Keyserling gróftól idézi – a „tiszta szemlélet", a „lényegnézés".

Aki nézni akar, menjen a moziba, s aki prédikációra vágyik, menjen a gyülekezetbe – jut eszembe Max Weber dühös és goromba kifakadása a német filozófiai gondolkodásba és a tudományokba betörő irracionalizmus ellen. Weber tanácsát – ma már a végeredményt láthatjuk – sajnos hazájában nem fogadták meg, sőt az ellenkező úton jártak. S aligha hallgatnak majd rá idehaza. Hiszen a tudós helyén Pál Antal cikkében is ott trónol már a frobeniusi Ergriffenheit szellemében felfogott, a gyufával játszadozó és a gyufa démonától „megragadott" gyermek, aki a maga primitív mágikus világképével minden tudósnál többet tud a világ lényegéről, a politikus helyébe pedig – ez Made in Hungary – az élet dolgaiban „tapasztalt asszony".

Ez a nevelés, aligha tévedek, nem vezet a „Nagy Egészség Emberéhez". Életképtelen és félszeg romantikusokat termel majd, akik beleszédülnek – mert vannak üres mélységek is! – az önmaguk mélyeibe, vagy összetörnek és szétmállanak az első alkalommal, midőn a reális világgal ütköznek össze. S a másik lehetőség sem jobb, a szélkakasság és sarlatánság az élelmesebbeknél, akik nagyranövelt igényeikkel mindent maguknak követelnek majd, de cserébe adni semmit sem tudnak. E második típus etikája feltetszik már Pál Antal cikkében is. „Az élet – írja – nem érvényesülés, hanem a kaland egy neme, – 'vakmerő vállalkozás' – nem a kötelesség vezet, hanem az ön (sic!= Selbst), nem a feladat és a munka, hanem a játék, – nem az ész, hanem a szenvedély. Ez a magatartás ironikus, – nevető, – nyugodt, – ritmikus, – és ez a teljes." És ez a magatartás, tegyük hozzá, a nietzschei Zarathustra magányosságából alászálló közösségivé vált emberé! Talán nem csodálkoznak nagyon, ha ebből a különös módon összekotyvasztott szellemi táplálékból nem kérünk.

S befejezésül még egyet. Vak racionalizmusról beszélnek. És Nietzschét idézik, hogyan látja ő a szellem emberét, ezt a félelmes valakit, „aki robbanóanyag, veszély, aki azzal fenyeget, hogy az egész világot elpusztítja, ha nem teszi azt, amit a szellem akar." Vessük össze ezt Descartes felfogásával.

Ő nem az ábrándját, beváltott és bevált, megvalósult elvét adja. „Ma troisieme maxime était de tâcher toujours plutot à me vaincre que la fortune, et à changer mes désirs que l'ordre du monde..." („Harmadik vezérelvem az a törekvés volt, hogy inkább magamat győzzem le mint a sorsot, inkább vágyaimat változtassam meg, mint a világ rendjét...") Melyik magatartás a vak? Az, amelyik fejjel megy a falnak, vagy az, amelyik számbaveszi ellenállását és úgy küzdi le? Az, amelyik józanon megismeri a világ törvényeit és alkalmazkodik azokhoz, azzal a céllal, hogy átalakíthassa, saját világává téve, vagy az, amely önmagával együtt akarja szétrobbantani a világot, pedig csak önmaga semmisül meg s a világ megy tovább? Nem kétséges, hogy melyik az eredményesebb. Descartes és Nietzsche sorsa is példázhatja. S hogy melyik áll közelebb hozzánk? Úgy hisszük, erre is megfeleltünk már.

(1942. május 16.)

Kereszturynak tetszett az írásom. Illyésnek azonban nem. Nem akarta lehozni, mert úgy vélte, akadályozná az általa szerkesztett Magyar Csillag (a Nyugat utóda) ama törekvését, hogy „egy szekértáborba gyűjtse" a magyar írókat. Én javasoltam apróbb kompromisszumos kihagyások illetve átírások felajánlását, így az általam is becsült Veres Péter nevének törlését – talán ez meglágyítaná Illyés szívét. Mindvégig megmaradó, akkor talán erősebben érvényesülő romantikus nacionalista képzetei, amelyek zavarják és homályossá teszik művészete vonalát, – „elméleti" írásairól nem is szólva, – megkeményítették szívét az ilyen ellágyulásokkal szemben. *He was a callous and hard boiled soldier* – ahogy az angol mondás tartja. S ebben a tekintetben – ha nem is minden időszakában egyformán, – valóban inkább a cserzettbőrű és keményrefőtt katonához hasonlított, mint ahhoz a puhán tekergő füsthöz, amely nem ég és nem éget, csak hozza és hirdeti a (forradalmi) lángot, ahogyan egyízben önmagát jellemezte. Megmaradtak a hamis képzetek jókora zárványai, még a horthysta nacionalizmussal leszámoló hatalmas költeménye, a *Nem volt elég* után is. Keresztury ezért hiába alkudozott, sőt végtére is maga alkudott meg, amennyiben a szekértábor egységébe tartozást kezdte olyan komolyan venni, hogy sem szóban, sem tettben nem adott érdemleges választ második javaslatomra, arra, hogy cikkemet próbáljuk meg lehozni máshol, nehogy Illyés ellenére tegyen valamit. Így ez fent lát először napvilágot, sajnos nem teljesen aktualitás nélkül a mai nap ideológiai életében sem, csak a személyneveket kell többnyire újakkal behelyettesíteni.

Illyés és Keresztury azzal kívántak „kárpótolni", hogy felajánlották, írjak könyvkritikákat a Magyar Csillagba. Nem nagyon siettem vele. Így egyetlen kritikám jelent ott meg (M.Cs. 1943 III. évf. 9 sz.), Dickens szép regényének, a *Hard Times*nak akkoriban (Nehéz idők címen) megjelent magyar fordításáról.

12.

Az egyik részjelenségében cikkemben bírált „völkisch und rassisch" ideológiának a korábbi magyarországi zsidótörvényekben materializálódott formája egyre jobban érvényesült a közéletben, még a kollegium házatáján is. Egyre többet vitatkoztunk az ezzel kapcsolatos kérdésekről, így a fajelméletről, meg – személyekkel kapcsolatban – a „nürnbergi esetekről". A vitákra meglehetősen fel voltam készülve. Nemcsak a magyarul is megjelent Rauschning könyv, hanem – ha emlékezetem nem csal – egy Olden nevű antifasiszta holland szerző németnyelvű Hitler életrajza látott el ideológiai munícióval. Ezt hovatovább személyes élmények is hitelesítették. 1942 nyarán jártam először Németországban, Münchenben, egyhónapos kollégiumi, nyári ösztöndíjjal. És számos, nézeteimet megerősítő tapasztalatot szereztem az akkor ereje és hatalma csúcsán állni látszó, a „végső győzelemre" (Endsieg) törő Harmadik Birodalomban.

Az Isaar szigeten lévő hatalmas és tanulságos Technikai Múzeum parkjában egy ízben középkorú, sovány embert láttam magábaroskadtan üldögélni, egyedül egy padon. Kabátján – nagy sárga csillag. Szinte áradt belőle a reménytelenség. Megrendítő élmény volt.

A Schelling Strasse végén lévő, reneszánsz Feldherrnhalle – a firenzei Loggia dei Lanzi közönséges (szobrok nélküli) másolata – mellett, a Theatinerkirchével szemben lévő házon emléktábla díszelgett, amely az 1923-ban meghalt fasisztákat dicsőítette, akik – úgymond – a „kommunisták ellen harcolva" estek el. Előtte két katona díszőrségen. Á járókelők kalaplevéve haladtak el mellette. Én soha nem emeltem kalapot, s egyszer kérdőre vont egy civil. (Mikla papa belémtenyerelése után hajlottam arra, hogy civil ruhás rendőrnek tartsam.) Hallhatja, hogy elég gyengén tudok németül – válaszoltam – s így nem olvastam el a táblát. Szigorúan rámparancsolt, hogy máskor adjam meg az illő tiszteletet. Csak úgy sugárzott belőle a felsőbbrendű faj öntudata. Attól kezdve a túlsó oldalon, a Theatiner-Kirche mellett közlekedtem.

A megrovás után a Schelling Strassén az Egyetemi Könyvtárhoz tartva, a németeket momentán egyedenként sem nagyon kedvelve, egy erőteljes, középtermetű, pirosasra sült, fehérbőrű, hirtelenszőke hajú, magamkorú fiatalemberbe ütköztem. Feltűnően magasan hordta nagy orrát, s meglepően agresszív tekintettel vette semmibe a körülötte nyüzsgő emberhangyákat. Na, ez aztán az igazi germán, fasiszta prototípus – gondoltam. Biztosan túltenne még a nekemtámadó, kioktató komán is.

Másnap – valami átköltözési ügy miatt az egyetemre kellett mennünk – az ösztöndíjasok ott voltak nyilvántartva – s egyszercsak elébem kerül az agresszív nagyorrú. Meg is szólít magyarul. Kiderült, hogy Folinus Ervin, Budapestről. Ervin művelt és értelmes fiúnak bizonyult. Nagyon nem szerette a fasisztákat. Így higgyen az ember első benyomásának! gyakoroltam magamban a beszélgetés során az önkritika dicséretes erényét. Apja miniszteri tanácsos volt. S Ervin már első beszélgetésünkben rejtélyes célzásokat tett arra, hogy atyja ura „menekítette" nyárra Németországba, nem nyelvtanulás céljából,

mert von Haus aus igen jól beszélt németül, régi német, szepességi patrícius család leszármazottjaként, kinek elei humanista előszeretetükből latinosították a német családi nevet. (Csak később derült ki célozgatásai oka.) Attól fogva ugyanabban a kollégiumi szobában laktunk és közös programokat is csináltunk. Ervin nagyon meglepődött és csodálkozott, mikor egy antikváriumban megvettem Rosenberg *Mythos des XX-sten Jahrhunderts*-ét és Hitler *Mein Kampf*-ját. Mi az istent akarsz kezdeni ezekkel az őrültekkel?! Felvilágosítottam, nemcsak a hadászatban kell ismerni az ellenség céljait és gondolkodásmódját, de a politikában és a tudományban is.

Tudásomat elismerte, de azért csak attól kezdve becsült igazán, miután szobánkban többször birkóztunk s én mindannyiszor könnyen fektettem kétvállra. Sikeremnek megvolt persze a titka. Évekkel azelőtt fiatal szomszédunktól, Tomka Pista vasúti munkástól, egy vasutas birkózó klub versenyzőjétől, birkózni tanulgattam, többé-kevésbé rendszeresen. Kötöttfogású, görög-római, sőt szabadstílusú, „kecseszkecsken" elemekre is megtanított. Így Ervin testi ereje ellenére sem volt komoly ellenfél. Nem takargattam titkom, s azt is elmondtam neki, hogy Tomka Pistától megtanultam motorbiciklizni is. Meglepő módon ez is érdekelte. Lassan, a bizalom elmélyülésével fény derült arra, hogy miért. Ervin elmondta, hogy mintegy 15 barátjából, fiúkból és lányokból, válogatott úri gyerekekből otthon egy mindenre kapható bandát szervezett, s „zrijeik és balhéik" nemcsak törvénybe ütköztek, de már a rendőrség figyelmét is felkeltették. Apja, akit a rendőrség figyelmeztetett fia és társai „csínyjeire", amelyeknek rossz vége lesz, azért küldte három hónapra németh onba, hogy elősegítse és siettesse a társaság szétesését. Ő azonban új és nagyobb stílű terveken töri a fejét. Utálja azt a tiszteletreméltó családi kört és kapcsolt részeit, amelyben nevelődött, – csupa olyan ember, aki a fennen hirdetett valláserkölcsöt képmutatóan gyakorolja, piszkos ügyleteket, korrupciót, degusztáló szerelmi kapcsolatokat takargatnak ezzel, igazi farizeusként. Számára és barátai számára mindez egyszerre unalmas és utálatos is, kivált képmutatásuk. Végtére, amit öregeink tesznek, nem más, mint a tisztesség látszatában űzött tulajdon-elleni rablás, moral insanity, nemi erőszak, titkos prostitúció. Mi fiatalok legalább nem titkolódzunk s alakoskodunk, már ott és abban, amiben nem szükséges, és lázadó gesztusainkkal ijesztgetjük a vén szarháziakat. – Ha Ervin kiterjedtebb irodalomismerettel rendelkezik, akkor John Gay, Henry Fielding, Bert Brecht téziseire hivatkozva az uralkodó körök s az alvilág strukturális azonosságát fejtette volna ki, amit ezidőben én is csak Fielding Jonathan Wilde-jából s egyik-másik színdarabjából ismertem. Ervin szeme előtt Arsene Lupin úri kalandorsága lebegett ideálként, s dicskedve emlegette, hogy köreiben jó néhány csinos és művelt leányzó eszményeis ugyanez – egy női Arsene. Én ettől kezdve úgy foglalkoztam vele, vagy inkább lényének ezzel a szerencsére korántsem egyedüli oldalával, ahogyan az entomológus foglalkozhat egy számára meglehetősen ismeretlen ritka rovarfajjal.

Nem éreztem „megtiszteltetésnek", hogy egy idő után, hallván érdeklődésre való kérdéseimet, kapacitálni kezdett, hogy Pestre visszatérve lépjek be baráti körébe, megtapasztalhatom, milyen izgalmas balhékat csinálnak. Egyébként

is értelmes, tanult, sportban jártas, bátor embernek ismert meg, biztos benne, hogy társasága egy-kettőre befogadna. Csak nem élnek bennem pozitív előítéletek azzal az úri réteggel szemben, amely a maga piszkos stiklijeivel csak kisszerűségében különbözik Hitleréktől, belső értékében vagy jobban mondva értéktelenségében nem?! Csak nem ebbe akarsz bekerülni? Az én véleményem szerint azonban anarchisztikus „lázadásuk" – mintha csak az irracionalizmus cikkemben bírált nevelési elvek egyik lehetséges eredményének igazolása kívánna lenni – a dologtalan, elkényeztetett, erkölcsileg tönkretett úrigyerekek korántsem ártatlan játéka, amelyről – ha igaz mindaz, amit Ervin mond s nem csupán túloz és felvág vele – világosan láttam, hogy egyenes út vezet a hivatásos bűnözésbe. Megmondottam, hogy én más úton járok nem az övén, a tudományos-akadémiai élet számos kiváló emberével ismerkedtem meg, olyan emberekkel, akik nem hasonlítnak az általa felvázolt vezető réteghez. S rámutattam útjának veszélyeire. Nem szakítottunk. Fokozatosan belátta, hogy a magam útján kell járnom, amelyet az övével való kapcsolat csak megzavarna. S egyik látogatásunk után a Pinakothékában – ahol még csak a legértékesebb műkincseket rejtették el, és sok becses látnivaló volt (két nappal hazautazásom után történt csak München ellen az első nagy légitámadás!) meggyőződéssel enunciálta is: Józsikám, látom, neked valóban a tudományban kell továbbjutnod, máris sokat tudsz.

Két ízben is szinte az életemet mentette meg. A Starnberger tóban fürödtünk s a Balatonhoz képest szokatlanul hideg vízben görcs állott a lábamba. Csak nehezen úsztam a part felé. Habozás nélkül szakszerűen segített. Másik segítsége merő véletlen volt, vagy talán a „hatodik érzék csodája". A Nymphenburgi kastélyt, XVII. századi porcelángyárát és pompás kiállítását látogattuk meg. Hazafelé a villamos utolsó kocsija után loholva, csak a peronon vettük észre, hogy tele van SS katonákkal. Meggondolatlanul valami olyasmit akartam mondani, hogy menjünk innen, nem szeretem ezek (az SS-ek) társaságát még a villamos peronon sem. Ervin látta rajtam, hogy kényelmetlenül érzem magam s félt, hogy valami szamárságot mondok. Megelőzött hát: ugye fantasztikus, kérdezte, hogy ezek a bajorok milyen csodálatos kínai porcellán tárgyakat gyártottak, amikor másutt Európában még fogalmuk sem volt a kínai gyártási titkokról? Ó igen, ezt alighanem jezsuitáiknak köszönhetik. Jé, hát maguk magyarok? – fordult hozzánk az egyik SS katona, kifogástalan délvidékies magyar nyelven. Szinte megdermedt a vérem, hogy a belémfojtott kijelentés milyen vészes következménnyel járt volna, ha a „vak véletlen" nem siet segítségemre. Soha többé nem fordult elő velem ilyesmi. Egy életre szóló tanulságként rögzült bennem a dolog, annak kifejezéseként, hogy nem pusztán az ismétlődő élmények, hanem az egyedi élmények fajsúlyuk szerint is formálhatják az ember magatartását. Ervin közben már a Nagybecskerek környéki sváb legényt kérdezgette, hogyan tudhat ilyen jól magyarul. A mi falvainkban mindenki, nemzetiségre való tekintet nélkül megtanul németül, magyarul, szerbül, illetve ott, ahol az egyik vagy másik nemzetiség helyén románok élnek, románul is. Mert ott, ahol románok is vannak – magyarázta – a többiből egy mindig hiányzik.

Most szerb tudásom jól is jön nekem az orosz fronton. A háború kemény dolog, kapcsolódtam bele beszélgetésükbe, hogyan viseli? Amikor megyünk előre, akkor jól, de ha visszaszorítanak, akkor bizony keserves. Ezek az orosz katonák jól megtanultak harcolni.

A jól harcoló orosz katonákból láttunk egy fogolytáborra valót az egyetem szervezte kiránduláson a Zugspitzére menet. A háromezer méter magas csúcsra, kb. kétezerig Zahnradbahn, a svábhegyihez hasonló, csak több kocsiból álló fogaskerekű vitt fel, onnan Drahtseilbahn, a nálunk akkor ismeretlen gondolás drótkötéljármű. Az út első felében egy fafűrésztelepet láttunk, serényen dolgozó erős férfiakkal. A fűrésztelep mellett barakkok. Német egyetemi kísérőink arról beszéltek, hogy ezek orosz foglyok, lehet, hogy most estek fogságba valahol Sztálingrád alatt. A német rádió akkor augusztusban hangosítva minduntalan újabb és újabb győzelmi jelentéseket közölt, Liszt *Les Préludes*-jének fanfáros hangjaival jelezve, hogy diadalmas hadijelentés következik. Oly állhatatosan nyúzták Liszt csodálatos szimfonikus költeményének harsona hangjait, hogy éppúgy elközömbösödtem iránta, mint gyermekkoromban Mozart nagy g-moll szimfóniájának introdukciója iránt, amit akkor a filmeket kísérő zenészek csépeltek tönkre. A Rathauskellerben ebédelve a német vendégekkel együtt, akik sokszor felállva, sokan kinyújtott karral hallgatták a diadalittas győzelmi jelentéseket, nemegyszer ugrottunk fel az asztaltól ebéd közben Ervinnel, s egy Ilse Sörensen nevű dán kislánnyal, akinek közösen udvarolgattunk, s aki engem preferált, mert figyelmes hallgatója voltam mindannak a számomra nem érdektelen ténynek, amit Kierkegaard-ral és újabb, nagy, angolszász hatásával kapcsolatban, filozófia szakos lévén maga is, elmondott. Lehetett valami igazság abban, amit a német utasok a foglyokkal kapcsolatban beszéltek, lehet, hogy valóban nemrégiben estek fogságba, mert nem voltak még – ha ugyan egy távoli, futó pillantással az ilyesmi felmérhető – lestrapálva. Mondtam is ezt Ervinnek, ezúttal az idegen fülektől tisztes távolságban. Ő zord tekintettel hallgatott: majd fél év múlva nézd meg őket Józsi, akkor láthatod milyen roncsokat csinálnak belőlük ezek a disznók, akik halálra dolgoztatják őket, zabálni pedig nem adnak nekik. Minek is adnának, majd jön a következő szállítmány. Zugspitzei kirándulásunkról így nyomottabb hangulatban tértünk haza, mint a kalandosabb Starnberger See-i kiruccanásról, – bármily szikrázó volt is a fenti napsütés, bármily hideg is a Zipfer-Bräu kitűnő söre, amit a csúcs alatti büfében árultak.

Hazatérve Országhnak mesélgettem különös kalandjaimat, nem feledkezve el Folinusról sem. Csodálatos, hogy a jó és rossz hogyan vegyülhet egy emberben. Azt hiszem a belső rothadás már győzött benne, bár vannak még kételyeim. Lehet, hogy Ervin csak ansagolt. Folinus Ervin? De hisz én tanítok egy Folinust, miniszteri tanácsos az apja, ő angol szakos. Igen szorgalmasan dolgozik. Na, akkor ez biztosan nem Ervin – szögeztem le. Ő kalandnak és mindentszabad játéknak veszi az életet. Ervin és bandája kalandjainak realitásáról végleg csak a háború után győződtem meg, amikor 1946-ban egy rövid újságcikkből tudtam meg, hogy valóban a hivatásos bűnözés lejtőjére került. Demokratikus rendőrségünk egy rablótámadásuk során fogta el őket,

amikor motorbiciklis társaival, szervezett fegyveres támadást intéztek egy bank (vagy postafiók?) ellen, s rajtavesztettek. Atyja urának ezúttal bizonyosan nem sikerült megmentenie.

Soha többé nem hallottam vagy olvastam róla. A másik Folinusról viszont egyszer még értesültem az újságból, igaz, mintegy negyedszázad múlva: a Kádár korszak vége felé külkereskedelmi miniszterhelyettesként működött, felelősségteljes posztra jutva. Nem tudom, megbecsülte-e magát, vagy egyike volt a tőkés fordulat előkészítőinek, mint sok más külkereskedő társa?! Elvben mindkettő lehetséges, mivel az egyes emberre nézve nem érvényesül közvetlenül az osztályhelyzet determináló ereje, csak a zömre, avagy az átlagra, de eleve nem tudni, hogy ki tartozik a zömbe és ki szakítja ki magát belőle, ahol az osztály belső konfliktusai és anomáliái, – az olyanok, aminőket Ervin érzékelt, de kivezető út helyett az egyén zsákutcáját választotta – adott körülmények között a kiszabadulást is elősegíthetik, kivált a dolgozó tömegek feltörő harcai, az azonosulás (nem pusztán a torz szembeszállás) lehetősége idején.

13.

Mint mondottam, a „faji kérdést" már idehaza is, már a kollégiumban is sokat vitatták. Csak kevesen fogadták el, főleg antiszemita formájában nem. Valahogyan azért mégiscsak hatott, közvetve vagy közvetlenül. Más – avítt – hangulati tartalommal telítődött a magyarság fogalma, kirekesztő csengése lett, s az ilyesmi józan ellenzői is védekező hangsúlyokkal és gesztusokkal szálltak vitába ellenfeleikkel, akkor is ha álláspontjukat a továbbiakban intranzigensen képviselték. Keresztury például – aki műveltsége és felesége származása miatt is ellene volt a faji misztifikációnak – egyik szemináriumi óráján, talán a Zrínyiekkel kapcsolatos vitában, (hogyan lett az egyikből nagy magyar költő, az öccséből pedig a Zrínyiászt horvát nyelvre fordító „idegen" főúr?) némi lélegzetvétel után azzal a nekifutással cáfolta a biológikum döntő jelentőségét, hogy ő aztán igazán megteheti, mert megfelel az Illyés Gyula megadta kritériumnak, van mongol redő a szemén. Ezt a diszkusszióban azzal egészítettem ki, nem véve nagyobb lélegzetet: egyetértek Keresztury cáfolatával, amit még ilyen és ilyen antropológiai érvekkel támogathatok meg, bár nincs mongol redő a szememen.

Akkortájt a tudományos antropológia megismerésében tettem már némi haladást. Ez részben annak a véletlennek volt köszönhető, ami jószerint problématisztázó hajlandóságom következtében vált gyümölcsözővé, hogy – elég miszteriózus módon – a kollégiumba került egy Dahlgreen nevű svéd kutató biológus, aki csakhamar arról lett nevezetes : állandó szeszes nyomás alatt áll. Mégpedig nem is ivott akármit, hanem a legjobb angol és skót whiskyket. S mintha csak „magyari származás" lett volna ő is, alkoholizálásában azt az elvet érvényesítette, hogy „ökör iszik magában" s szívesen iszogatott másodmagával. Ám ez nem jelentette azt, hogy partner híján ne vedelt volna egyedül is. Ezért aztán az ivócimborák keresésében és kiválogatásában, meg igen baráti, de átgondolt s nemegyszer érezhetően inkvizitív jellegű kérdéseiben,

szabatosabban szólva szociológiai módszerességgel kialakított kikérdezéstechnikájában, többen, magam is, annak a magunk gyártotta guess-worknek az igazolását láttuk, hogy Dahlgreen politikai tájékozódás és puhatolózás végett tartózkodik Magyarországon, antifasiszta, németellenes célzattal. Ez jelentősen növelte ázsióját köreinkben. Annyi bizonyos, hogy polgári demokrata volt németellenes, sőt kifejezetten antifasiszta éllel, amit kertelés nélkül ki is mondott. Angolul szívesebben beszélt, mint németül, így aztán velünk angol szakosokkal többet volt együtt, bár a tengely-szakosokat sem hanyagolta el.

Egy alkalommal megkérdeztem, miért iszik annyit. Kezembe adta az éjjeli szekrényén álló keretbefoglalt fényképet. A kép csodálatosan szép, szeszélyes érzelmekkel átfűtött női arcot ábrázolt. Én Dosztojevszkij Nasztaszja Filippovnáját képzeltem ilyennek. Látod, hogy milyen szép? – kérdezte. Igen, igen! Van szemem a szép dolgokhoz, beleértve a szép nőket is. – Nos, ez a nő a feleségem, mondta. Az egyik leghíresebb svéd színésznő. – Ez csak nem baj?! Még akkor sem, ha a színészek életében az erotikum sokkal gyorsabb kötődéseket és szétválásokat hoz létre, már csak a színpadi test-közelség, a megjátszott intim együttlét, ölelkezés, csókolódzás reális erejű csábítása miatt is, mint ez a színpad világán kívül szokásos. Ezzel – pláne mint biológusnak – számolnod kellett, ha egyszer színésznőt vettél el. Mi hát a bajod vele? – Az, hogy mindenkivel lefekszik, csak velem nem. – Akkor meg mért nem váltok el? Hamarosan (mivel barátunk egyáltalán nem mutatott holmi északias zárkózottságot legszemélyesebb ügyének négyszemközti pertraktálásában, inkább talán könnyebbségére esett, hogy idegenben is beszélhet valakivel baráti módon problémájáról) kiderült, miről is van szó? A szeretve gyűlölködés és a gyűlölve szeretkezés tipikus esetéről, amely éppúgy köti, mint taszítja őket, s kapcsolatuk csak a legutolsó időben vált aligha jóvátehető meghasonlássá. Igazándiból a válás lehetősége kínozta őt leginkább. Legalábbis a német fasizmus világuralmi törekvései mellett. Bár a németek bukásában – a Sztálingrád körüli időkben járunk – teljesen bizonyos volt, míg felesége visszaszerzésének lehetősége – bármennyire is tisztában volt azzal, hogy milyen kitűnő példánya a férfiúi nemnek, (valóban az volt a pesti lányok hitelt érdemlő tanúsága szerint is) – kétségbeejtő bizonytalanságban tartotta.

Mint kutató biológus egész sorát hozta fel a fajelmélet elleni érveknek. A tudományos genetika egy-két alapvető fogalmából kiindulva bizonyította be, hogy tökéletes értelmetlenség alsóbb és felsőbbrendű fajokról beszélni, vagy akár a mindig keverék jellegű etnikumokat valamely geográfiai fajjal azonosítani. Akkor is értelmetlenség, ha egy adott etnikumban valamelyik nagy rassz elemei túlsúlyban vannak, mivel a társadalmi-történeti életfeltételek alakító ereje sokkalta erősebb. Sajnálkozott azon, hogy nem hozhatott már példányt magával abból a tudománytalan-mitologizáló német fajelmélet ellen írt könyvéből, amelyet angolul is kiadtak. Könyve hazánkban nem volt meg, hiába kerestem könyvtárainkban. (A véletlen persze időnként tréfás játékokat űz az emberrel. Jó és rossz tréfákat egyaránt. Jó tréfa volt, hogy 48-ban angliai tartózkodásom idején, Oxfordba látogatva egy könyvkereskedés kirakatából Dahlgreen könyve kacsintott ki rám, amit haladéktalanul meg is vettem. Rossz

tréfa volt, hogy mégsem olvashattam el, mert a hazaküldött 18 db könyvcsomagból kettő elveszett, s az egyikben éppen Dahlgreen műve.) Ám még a vele folytatott beszélgetések során eszembe jutott, hogy könyveim között ott lappang egy 1940 elején vett Penguin-kötet, – Julian Huxley szerkesztette társadalomantropológiai munka, *We Europeans*, amely a fasiszta fajelmélet szaktudományos és világnézeti bírálatát adja, biológiai, etnikai és történelmi-szociológiai nézőpontokból. Tüstént elolvastam s minden megerősítette a Dahlgreen által mondottakat, megadva szélesebb takszonómiai és szociológiai bázisát a bírálat pozitív elméleti alapjainak.

Ráadásul ebben az időben három tragikomikus eset is tovább erősítette fajelmélet ellenességem. Ebből kettő a mintegy Dahlgreen ellenlábasait jelentő, a college-ben lakó német ösztöndíjasokhoz kapcsolódott. Egyikük orvos volt, és sokat beszélgetett végzős hallgatónkkal, Németh Zoltán német szakos tanárjelölttel. Zolit erős migrénes fejfájások kínozták, s erről panaszkodott a német orvosnak. A doktor úr erre behatóan kezdett érdeklődni nem Homérosz nyelvén, mégcsak nem is annak klasszikus Voss féle fordításában, hanem a fajelmélet terminológiájában Zoli származása, vérösszetétele iránt. Zoli töredelmesen bevallotta, hogy nem tudja milyen fajokból ered, azt azonban tudja, hogy apja magyar, anyja meg német családból. Na látod! – kiáltott diadalmasan a nagy természettudor. Azért van migréned, weil Du ein Mischling bist (mert keverékfajú vagy). Mostmár mit tegyek, hogy megszűnjön migrénem, apámat cseréljem ki vagy az anyámat? – kérdezte gúnyosan Zoli, aki gondoskodott arról, hogy a tudatlan elvakultság eme gyöngyszeme perceken belül közszemlére kerüljön a kollegiumban, ahol számos birodalmi élettény ismerete mellett is meglepetést és megrökönyödést váltott ki. Hiszen végtére mégiscsak orvostudományról volt szó, s mi akkor semmit sem tudtunk még dr. Mengele és a mengelék „orvosi" ténykedéséről a haláltáborokban.

A másik eset két fiatal német filozófusnak a fasiszta neveltségre jellemző cinizmusát mutatja. Ők azért jöttek, hogy a magyar filozófus, Palágyi Menyhért életrajzi adatait kutassák fel és megírják életrajzát. Palágyi, aki 1915-ben Darmstadtba költözött, mert professzori állást kapott Keyserling gróf Schule der Weisheitjében, tanítványa az irracionalista Ludwig Klages révén a „nemzeti-szocialista világnézet" úttörőjeként szerepelt a kor hivatalos német filozófiájának köztudatában; neve, mint ilyen még Alfred Rosenberg náci főideológusnak *Mythos des XX-sten Jahrhunderts* című. félhivatalos könyvébe is bekerült. A kollegisták filozófus reprezentánsaként beszélgettem velük, s amikor megtudtam, miben fáradoznak, ironikus zöngével biztosítottam őket arról, hogy Palágyi adatait kutatva lesz részük némi meglepetésben. Palágyi Einstein első nagy matematizálója, Minkowski idevágó 1907-es traktátusának előfutára volt, 1903-as *Neue Theorie des Raumes und der Zeit* című Németországban kiadott könyvével. Könyvét jelentős munkának tartva utána néztem egyéb műveinek és életadatainak is. Így hát tudtam, hogy egy paksi zsidó kántortanító tehetséges gyermeke volt – öccsével az első magyar szocialista költőnek induló Lajossal együtt maga is a marxi szocializmus közelségéből ment másfelé -, de mindez mégiscsak rosszul rímelt a nácivá minősítéssel. A Palágyi kutatók

német alapossággal utána is néztek – Pakson is — az életrajzi adatoknak. Mielőtt visszatértek volna Németországba, egyikük megkérdezett: ugye, Ön Palágyi zsidó származására célzott korábban. S igenlő válaszom után így folytatta. Az ilyesmit nem kell adott esetben a beavatatlanok tudomására hozni. Karl Luegerre hivatkozott. A századforduló bécsi polgármesterére, a keresztény antiszemita törekvések vezéralakjára, akinek nevét viseli ma is a Ring Rathaus tér utáni szakasza. Igaz, hogy ma már a tér előtti Ring rész a szocialista Karl Rennerről van elnevezve, akit – a nemzetiség kérdéséről írt Renner-könyvet ismerő és kritikailag felhasználó – Sztálin segített hozzá a semleges új Osztrák Köztársaság első államelnöki székéhez. Luegernek, mondotta a történelem elfogulatlan kutatója, teljesen igaza volt abban, hogy a mi feladatunk eldönteni, ki zsidó, ki nem. Palágyi attól eltekintve, hogy jelentős gondolkodó, aki sokat tett, hogy kiszabaduljunk az ész rabságából, Németország érdekében írt lángoló cikkeket a Versailles-i igazságtalan béke ellen. Így hát igenis megírjuk életrajzát e jelentéktelen apró adatot mellőzve. Könyvüket, amely azóta egy költözködés során elveszett, Bécsben vettem meg 44-ben.

A harmadik „belügy". Szak- és szobatársam, Vágó Gyuri nagy zenerajongó, s egyben igen falánk ember volt. Egy vasárnap Gyuri a szokásosnál is hosszabb Wagner opera után, igen későn keveredett haza a kollégiumba. Zeneszeretete és falánksága sodorta aztán bajba. A háziszabályok megengedték, hogy előre jelzett kimaradás esetén a kései hazaérkezők is vacsorához jussanak. A kiporciózott, névvel megjelölt hideg ételek ott vártak rájuk az étkező asztalán. Gyuri oly későn jött, hogy az övén kívül már csak egyetlen adag maradt ott gazdátlanul. Ha eddig nem jött, bizonyára nem is jön már. Így okoskodott barátunk, s némi vívódás után jóétvággyal felfalta a másét. Az apró ok váratlanul nagy hatást szült. Az étel tulajdonosa – mint ez ilyenkor már lenni szokott – végül mégiscsak megérkezett, farkaséhesen. Csalódottságában és dühében reggel kikutatta a tettest, s olyan patáliát csapott, hogy ennek hangja még az igazgató, dr. Szabó Miklós fülébe is eljutott, aki habozás nélkül kicsapta a kollegiumból szobatársamat. Ez mérhetetlen túlzásnak számított még az éhkopp maradt méltatlankodó szemében is. De az új idők szelleme behatolt már az egykori Ménesi úti, de a Horthy idők keresztény kurzusának megfelelően átkeresztelt, immár Nagyboldogasszony úti kollégiumba is. Vágó keresztény vére pedig nem volt kifogástalan, az egyik nagymama ejtet foltot a család makulátlanságán, azért az ilyesmit számontartó igazgató örömmel használta fel az esetet, hogy megszabaduljon a vélekedése szerint kényelmetlenné válható tisztátalan vérű ifjútól. Gyuri kétségbe volt esve, mert tudta, hogy szülei kicsapását, okával együtt halálosan komolyan veszik, s az ő erkölcsi züllöttségének hiteles bizonyítékát látják benne. Minthogy kisgyerek koromtól fájt nekem a másokat ért igazságtalanság, azonnal felajánlottam, hogy írok egy levelet szüleinek, amelyben elmondom megalapozott feltevésem a valódi tényállásról. Meg is írtam véleményem a jobboldali korszellem erősödő érvényesüléséről, a fajmítosz képtelenségéről s az igazgató szellemiségéről.

Vágóval nem igen találkoztam ezután. Én nem nagyon jártam be az egyetemre, talán ő sem. Így pontosan negyedszázadot kellett várnom míg megtudtam,

használt-e az a levélformájú mentő-párna, amit hátára kötöttem, s amivel hazakerült szüleihez. Akkor sem tőle tudtam meg. A hatvanas évek elején egy ismeretlen nő szólított meg a bölcsészeti kar földszinti felvonója előtt. Elmondotta, hogy az angol szakon tanít, s Vágó Gyuri húga. Az ő kedves előadásából értesültem, hogy levelem a család számára igen sokat jelentett, lecsillapította a felzaklatott kedélyeket, s ma is hálával emlékeznek rám. Örömmel nyugtáztam.

Nemsokára ugyanott találkoztam Gyurival is, aki akkoriban az egyik indiai egyetemen volt lektor. Mivel érdekelt az emberi emlékezet sajátos természete, nem említettem sem a régi levélhistóriát, sem azt, amit húgától erről megtudtam. Csak vártam, most végre magától előhozza-e? Kíváncsiságom megfelelő választ kapott. Egy szóval sem említette a dolgot. Úgy látszik, a freudi Verdrängug mechanizmusa erőteljesen működött benne. Olyannyira elnyomta és lefojtotta magában az ügyet, hogy az igazságtalanság és megszégyenítés élményével együtt eltemetődött benne az a csipetnyi jó, ami ehhez társult. Persze az, hogy kiben hogyan működik a Verdrängungsmechanismus, hogy az elfojtás felszínre hoz-e valami mást, pozitívat, ez már az egyén társadalmi története és önnevelése kérdése, nem csak a szociálantropológiai mechanizmusé. Ami megvolt a húgban, nem volt meg a bátyban. Az utóbbi felfalta, az előbbi bizonyosan nem falta volna fel a másra váró vacsoraadagot.

A Vágó-ügy azért is foglalkoztatta évfolyamunkat, mert köztudomásúlag még egy „nürnbergi eset" volt közöttünk, Szöllősy Bandi. Ám vele kapcsolatban Szabó Miklósnak aligha jutott eszébe hasonló atrocitás, mivel nem kevésbé volt köztudomású, hogy Bandi nagybátyja, dr. Szöllősy Lajos Horthy háziorvosa s félig-meddig bizalmasa, még a „dicsteli" szegedi időkből, mikor is a fiatal zsidó orvos – egyébként mint többünk által elolvasott táplálkozástudományi tanulmánya bizonyította, értelmes ember – hogyan, hogyan nem, a különítményesek kórházának főparancsnoka lett.

Mindezek a tények összességükben és külön-külön is ékesen beszéltek arról, hogy micsoda förtelmes, álszent, hipokrita, népcsaló és népbutító játékot űznek a vezető rétegek a rasszista színezetű nacionalista ideológiával – saját érdekükben, a *sic volo sic jubeo* parancsuralmi rendszer fenntartása céljából. Lueger ismeretében vagy a nélkül, ők határozzák meg, hogy ki zsidó, ki magyar stb. Ezen mit sem változtat, ha ezt az ősreakciós hatalmi formát mai szerecsenmosdatói igyekeznek az „alkotmányos monarchia" fogalmának megtestesüléseként bemutatni. Igyekezetük az abszurd ellentmondások tömkelegét foglalja magába, – például az alkotmányos monarchia kormányzója fegyverrel űzi el a jogszerűen örökletes uralkodót, tehát a királyt, aki helyett kormányoz stb. – éppen ezért szót sem érdemes vesztegetni rá!

14.

Azt is volt módom kitapasztalni már, hogy az uralkodó felfogás így vagy úgy, de a polgári, liberális körök magatartását és értékorientációját is befolyásolja, ha az nem párosul valódi demokratizmussal és határozott politikai tudatossággal. 1942-ben Keresztury ajánlására Tolnai Gábor keresett fel. Király

Pistát és engem kért arra, hogy vállaljuk el a Vajda János társaság titkárai tisztségét. Tőle hallottunk először e kulturális-irodalmi társaság létezéséről. Azzal jellemezte célját és értelmét, hogy jobbára a kulturális életből kiszoruló zsidó fiatalság magasrendű művelődési igényeinek kielégítésére szolgál, s a kormányzat fontosnak tartja, hogy vezetősége és titkársága többségében „kifogástalan származású" emberekből álljon. Elnöke Rédey Tivadar, ismert esszéista és színháztörténész, a Nemzeti Színház volt, és a Széchenyi könyvtár jelenlegi igazgatója, előkelő magyar nemesi család literátus sarja. Távoli reményként megcsillantotta előttünk, hogy a háború végével párizsi ösztöndíjhoz juttatnak. A párizsi „távlattal" nem sokat törődtünk. Ám örömmel fogadtuk a megbízatást, mert a magyar művészvilág, írók és költők, színészek és rendezők, képzőművészek és filmesek, kritikusok és publicisták személyes ismeretségét ígérte. S nem is akármilyenekét. Halász Gábor után itt ismerkedtem meg Szerb Antallal, Bálint Györggyel, az idős Benedek Marcellel, a könyv szociológiájával foglalkozó fiatal Szalay Sándorral, Radnóti Miklóssal és feleségével, a szép Fifivel, majd Szabó Lőrinccel – vele elég furcsa módon –, Szentkuthy Miklóssal és Tersánszky Józsi Jenővel, Bulla Elmával és Lázár Máriával, Bárdos Artúrral, a neves színházi rendezővel és filmrendezői kezdeteit élő Ranódi Lászlóval, meg feleségével, Kóczián Katival, a költőnővel. De minek soroljam? Nem személyes jóviszonyok kezdete volt ez se nálam, se Pistánál, hiszen egyrészt a befutott emberek – Halász kivételével – többet törődtek egymással, mint velünk zöldfülű fiatalokkal, másrészt mi kezdeti bátortalanságunkat magas mértékek gőgjével kompenzáltuk. Emlékszem, mennyit veszített ázsiójából szememben Szerb Antal, amikor egy rövid beszélgetésben valami rosszat mondott Fielding: Tom Jones-ról, amit én akkor is, ma is oly végtelenül szerettem és szeretek. Nem azt a következtetést vontam le belőle, hogy a *Hétköznapok és csodák* hamis teóriája vakítja el, (aminek persze megvoltak a Szerb Antalról 1946 decemberében írt esszémben kimutatott mélyebb okai) hanem azt, hogy nincs igazi esztétikai érzéke, ráadásul felületes is, mert neki mint angolosnak jobban kellene ismernie Fieldinget. Így aztán nem igen törekedtem kapcsolatépítésre kedves, szomorkás lényével, jóllehet tudatában voltam értékeinek, meg kissé annak is, hogy momentán vélekedésem talán egyoldalú. Dehát kritikus fiatalság volt már a miénk. S a kezdeti bátortalanság után ez elég hamar fesztelenül nyilatkozott meg, emelt mértékek nélkül is.

A társaság számunkra legvonzóbb szokása volt, hogy Rédey vezérletével minden előadó ülés után közösen vacsorázni mentünk valamelyik Operaház környéki vendéglőbe, jobbára alkalmi javaslatok alapján, s többnyire más és más helyre. A két ifjú titkár cehjét a társaság gazdasági igazgatója, Petz Rudolf állotta, akiben Pistával együtt a németek sváb ügynökét gyanítottuk. (Ebben a tudatban éltünk mindaddig míg meglepetésünkre a háború után ki nem derült, hogy élete fonalát Auschwitzban szakították meg). A fehérasztal körüli beszélgetés kulturális életünk eseményeiről és pletykáiról, értékeiről és visszásságairól folyt, tájékozottan, elevenen és szellemesen, számunkra tehát vonzóan és tanulságosan.

A beszélgetés azt a célt is szolgálta, Rédey és a titkárok igyekezete révén, hogy a következő előadások témáit és szereplőit megállapítsuk. Itt javasolta valaki, hogy hívjuk már meg egyszer Szabó Lőrincet is. „Ő úgysem szeret bennünket, hát legalább lássa kulturális szomjunkat és elfogulatlanságunkat. Beszéljen a költészetről, fordításról, vagy ami neki tetszik." Pistával igen jó összhangban arányosan osztottuk meg a munkát. Ezúttal rám esett a feladat végrehajtása. Kiderült, hogy nem is olyan egyszerű ügy. Telefonon felhívtam Szabót Az Est szerkesztőségében. Azt mondta, személyesen kell megbeszélnünk a témát, s adott valami helyet és időpontot. Ki nem volt ott, mint ő. Ez másodszor is megismétlődött. Még bocsánatkérést sem igen mormogott. „Egyszerűen közbejött valami!" „Kár, hogy nem telefonáltatott az Eötvösbe, hiszen megadtam a számom." Újabb próbálkozásra már nem került sor. Azt gondoltam: kedves költőm – költőként nagyra tartottam – eléggé megmutattad már, hogy nem akarsz a társaságba jönni, de kérésünket sem akarod nyíltan megtagadni, így szeretnél lerázni magadról, bízva abban, hogy végül is csak elunom. Lássuk, mit teszel, amikor majd elcsíplek. Azzal bementem a szerkesztőségbe – átkozva magam, hogy az első sikertelen kísérlet után nem ezt tettem – és kivallattam a portást, mikor jár be a szerkesztő úr. Kaptam időpontokat s a következő napon már találkoztam is Szabóval. Kérdése voltaképpen nem volt, kényszeredetten bár, de vállalta, s meg is tartotta az előadást. Az előadás után sürgős dolgaira hivatkozva elsietett. Még mindig erősen a németbarát jobboldal vonzási körében, nem kívánt csatlakozni a válogatottan jó asztaltársasághoz, amelyet pedig ezúttal a személye és mondanivalója iránti érdeklődés hozott össze. Jól tudta, hogy politikai barátai még a szereplés elfogadását is rossz néven veszik tőle, bár Rédey becses személyére, Horthy feltétlen hívére hivatkozva lett volna mivel takaróznia.

A társaság arculatának árnyai rendszerint akkor mutatkoztak sötétebbnek, amikor egyik-másik kérdés komolyabb megvitatására került sor, ami nem történt túl gyakran, de azért ilyesmi is megesett. Egyízben a színház és filmkritika állapotáról esett szó, s általában a személyes kapcsolatokon meg csoportosulásokon alapuló szubjektívizmust ítélték el, illetve ebben látták az értékelések megbízhatatlanságának fő-fő hibaforrását. Evvel jószerével egyet is értettem, de azért hozzászólásomban mégis csak tünetnek mondtam. A végső ok talán abban rejlik – vélekedtem –, hogy a fél kezünkön összeszámlálhatjuk azokat a kritikusokat, akik elvi szempontból képesek a jelenségeket megítélni, akik megfelelő dramaturgiai és esztétikai felkészültséggel rendelkeznek. Bizony, nem ártana a nagyobb alaposság a dolgok elemzésében és az esztétikai mélységigény érvényesítése a bírált művekkel kapcsolatban is – fejeztem be rövid mondókámat. Meglepetésemre Bárdos Artúr – akitől pedig jobbat vártam egykét, főleg múltbeli gesztusa ismeretében – darázscsípésként reagált az én „mélység-igényemre". Irritált hangon fejtette ki, hogy a színháznak és kritikának egyetlen igénye lehet, a közönség szükségleteinek szolgálata, nem pedig holmi „esztétikai mélységigények" követelése. Egyáltalán, a művészet egyetlen formájában sem ismerhet el semmiféle követelményrendszert. Míg beszélt, egyre jobban ráébredtem arra, hogy talán nem is annyira mondanivalójának jólismert

lapos tartalma lep meg, még csak az sem, hogy ezt éppen ő mondja. Hanem az a hevület, ahogyan mondja. Mert ennek ressentiment dúlta tónusából kihallani véltem a valaha létező „magasabb igények" elfojtását, eltemetését, az ezekkel való szembenézésről való végleges lemondást, s a „született" kompromisszum-emberek belső őszintétlenségét önmagukkal s a világgal szemben, amelynek silány szükségleteit végül is erénynyé stilizálva fogadják el, miközben feltűnően szívesen beszélnek hitelességről, autentikusságról, avagy – Nietzschével szólva – Echtheitről és Unechtheitről. Király Pistát kevésbé lepte meg Bárdos álláspontja. Igen udvarias formában, de egyértelműen fejtette ki azt az „érzését", hogy a Belvárosi Színház túlzott mértékben érvényesíti az igazgató által hangoztatott elveket. A keserű pirula ostyába csomagolása nem igen használt. Bárdos röviden és pikírten válaszolt. Halász Gábor oldotta fel a kellemetlenné váló légkört azzal a helyénvaló megjegyzésével, hogy a magasabbrendű esztétikai igényeket úgy, ahogyan Hevesi Sándor képviselte a magyar színházi világban, bizonyára mindannyian elfogadjuk. Ebben is maradtunk.

Halászban élt a „mélységigény" – illuzórikus társadalmi helyzetéből következő korlátokkal, amelyek akadályozták abban, hogy valóban a dolgok mélyére nézzen. Társadalmi helyzete Rédeyvel rokonította őt, azzal az óriási különbséggel, hogy Gábort, anyja zsidó származása miatt, apja későn törvényesítette, s így születése titkát egyfajta nemesi arisztokratizmussal kompenzálta. (Egy akkor elterjedt kasztszellemű divatnak megfelelően Rédeyhez hasonlóan ő is hatalmas arany pecsétgyűrűt, a család nemesi címerének vésetével viselt az ujján) úgy, ahogyan Szerb Antal kompenzálta a magáét kezdeteiben, siksándoros neokatolicizmussal. A „magyar Nürnberg", illetve az ezt előkészítő politikai légkör hatálya alá esve, valódi társadalmi tudatosodásuk lassan, vontatottan, visszazökkentő antagonisztikus ellentmondásokkal telítve indult csak meg. Pedig volt Halászban szellemtudományos jellegű filozófiai műveltség, egyetemi éveiben folytatott filozófiai tanulmányokat. Ám nála is életbe léptek az említett határok, meglévő filozófiai adottságai ellenére. Ennek tüneteként mondtam el egyik – 43. VII. 16.-án – Fülep Lajosnak írt levelemben: „Halásszal beszélgetve megemlítettem, hogy milyen kitűnő dolgokat találhatni szellemtörténeti téren idehaza, s Bátyámék mozgalmára és írásaira utaltam. Bátyámnak teljes tisztelettel adózott, Lukácsnak a *Theorie des Romans*-át ismeri, de nem tudta végigolvasni, mert érthetetlenül homályos, és különben is ez az elvontság inadekvát a regénnyel szemben. Ha az igazán jók is így, érthető, hogy a jelentéktelenek még 'ígyebben'..." Halásznak, ha komolyan akarja, meg kellett volna értenie a Theorie des Romanst (a megértés nem jelent szükségképpen egyetértést is!). Vélekedése – anélkül, hogy tisztában lett volna ezzel – azt fejezte ki, hogy nem érdemes outsiderekkel, marxistákkal komolyan foglalkozni. Alapjában ugyanezt a korlátot, végső fokon társadalmi dezorientáltságát, amelyért életével fizetett, fejezte ki igazságtalan és értetlen József Attila kritikája is.

Hogy a jelentéktelenek mennyire „ígyebben", s hogy végtére a jobbaknak milyen pocsolyák és sárkapolyák gázlóin kell állandóan evickélniük, azt mindennél meggyőzőbben demonstrálta számomra egy véletlenszerű kiruccanásom

a filmszakemberek közé. Kóczián Kati vitt el egy ígéretes francia film szűk körű, szakmai bemutatójára. Marcel Carné *Le Quai des Brumes* (Ködös utak) című filmjét vetítették, amelyet ma az egyetemes filmtörténet egyik jelentős alkotásaként tartanak számon mindenütt. A film Pierre Mac Orlan dosztojevszkies hangvételű elbeszélése alapján készült. A képi megjelenítés sokrétű mozgalmassága, az értékelő lélektani és társadalmi differenciáltság, a tökéletes színészi játék és Carné mindenttudó, esztétikailag kifejezetten mélység- és árnyaltság-igényes rendezése, benne a külvárosok légkörének szinte ellenállhatatlan erővel magábaölelő ránksúlyosítása tette e filmjét – ha szabad egyazon tartalom különböző művészetekben történt megvalósításait egymással érték szempontjából összevetni – talán még a kiváló elbeszélést is felülmúló remekművé. Mac Orlanról akkor még semmit sem tudtam. De a Dosztojevszkijt bármiféle epigonizmustól távoleső (nem Földi Mihály módjára, kinek „dosztojevszkizmusáról" Németh László joggal írhatta, hogy ennek eredménye – transzcendens ponyva), teljes-tökéletesen eredeti módon megidéző hangvételből mindjárt ráéreztem az irodalmi mű becsére is, arra, hogy ezt csak a francia kitaszítottak, a megnyomorítottak és megszomorítottak életének ismerője írhatta. Annál is inkább megértettem, mert első, majdnemhogy kritikátlan Dosztojevszkij rajongásom korszakában éltem. Ha valami, akkor ez a film meg-nem-ismétlődő alkalom arra, hogy saját művészi mélység-igényét *palam et publice*, – a korábbi rossz tapasztalat után – ezúttal artikuláltabban és a megvalósíthatóság szemléletes tényére hivatkozva kifejtsem, gondoltam magamban. És már kezdtem is formulázgatni a vetítést követő előre beharangozott vitában való felszólalásomat, mit sem törődve azzal, hogy itt nem a fentebb stíl Purgatoriojának, hanem alighanem egy lentebb stíl Infernojának egyik bugyrába kerülök. Azt azonban, ami következett nem vártam és nem is várhattam a közeg közelebbi ismerete nékül.

A vitában a filmet – többnyire félszívvel-féllélekkel – dicsérték, de semmiféle tanulságot nem vontak le belőle a saját teendőik szempontjából. Én pedig éppen ezt tettem. Nemcsak azt fejtettem ki, hogy miért nagy film ez. Hogy ember és társadalomábrázolása a perifériára sodródott, határhelyzetben élő emberekben is felfedi a szép és megejtő vonásokat, s hogyan bontja ki éppen ebből a váratlanul kiviruló, esendő és veszélyeztetett szépségből a tragikus vég szükségszerűségét, annyira, hogy mindenkit megfog, azokat is, akik ki tudják fejezni művészi élményüket, azokat is, akik „csak" átérzik lényegét. Rátértem arra is, hogy a kor magyar filmjeiben ez a művészi akarat, amely képes közönsége érzületének és felfogásának formálására, úgyszólván teljesen hiányzik, vagy legföljebb elvétve, elszórt nyomokban van meg. Nem kerülhet minden film a nagy művészet magaslatára, de ott, ahol ez teljességgel hiányzik, még a kommersz film is bóvli áruvá válik, félreviszi és eltorzítja az emberekben ott élő elemi esztétikai ízlést is, a vágyat a szépségre és igazságra. Mindegy, hogy egy édeskés álomvilág képét dobják a piacra, vagy a gazdagok életének banálisan szórakoztató, felszínes rajzát. Nézzünk egyszer végre magunkba, próbáljunk utat törni a közönségben új igényeket támasztó művészi filmek felé. Ez a kivezető út a mai pangásból. A lehetőség meglenne erre,

hiszen tehetséges színész gárdával rendelkezünk, s színművészeink jobbjai maguk is érzik, hogy a rájuk kiosztott filmszerepek nem előbbreviszik őket, hanem gátolják képességeik megvalósítását és továbbfejlesztését. Nem említettem persze, de ez utóbbi megállapításom forrása egy Bulla Elmával, Vérmező feletti, budai lakásán folytatott emlékezetes beszélgetésem volt, amely kedvező alkalmat adott arra, hogy megismerjem és megcsodáljam sokirányban érdekelt fogékony intelligenciáját és művészi hivatása okos szeretetét.

Felszólalásom után lett aztán haddelhadd! Egyszeriben teljesen megfeledkeztek a mértékül szolgáló francia filmről és teljes erőbedobással a magyar filmet védelmezték, illetve – minthogy az szerintük nem szorul védelemre – engem igyekeztek diszkvalifikálni. A legenyhébb vád, amivel illettek, az volt, hogy mindaz amit mondtam, egy kívülálló, a szakmát nem ismerő analfabéta megnyilatkozása, amely méltánytalanul beszél a magyar filmgyártás közismert sikereiről és népszerűségéről. Mások meg – sértő szándékkal – letanáruraztak, jóllehet még jóval előtte álltam a szakvizsgának. Ám a tanárurazás csak azt fejezte ki, hogy öntelt könyvmolynak tekintenek, aki Arnheimből és Balázs Bélából – őket tényleg olvastam – merített könyvszagú ismereteit iskolamesteres vaskalapossággal kéri számon az ő teremtő alkotásaikon. Többen – az öndicséret platformját elhagyva – offenzívájuk legtalálóbb vonalának azt az egyik vitapartnerem által felvetett gondolatot érezték, hogy a tanár úr, úgy látszik, egyáltalán nincs tisztában azzal, hogy „a filmművészet nagy alkotásaihoz, mint ezt már Montecuccoli megmondta, három dolog szükséges, pénz, pénz és ismét csak pénz, ez pedig nálunk hiánycikk." Nem válaszoltak szerény tiltakozásomra, miszerint Montecuccolinak a háborúra nézve sem volt teljesen igaza, mert elmélete leginkább a zsoldos hadseregek korára illik, s nem a francia forradalommal induló népfelkelőkére, a filmet pedig még nálam is kevésbé ismerhette, hiszen mozgóképet csak forgó korong segítségével tudtak előállítani, felrajzolva az egymásrakövetkező mozgásfázisokat, továbbá, hogy éppen a Ködös utak előállítási költségei aligha közelíthették meg az amerikai filmek szokásos reklámhadjárataiban emlegetett dollármilliókat. De annak „szívből" örülök, hogy a filmek pénzügyi mérlegelői azt legalább közvetve elismerik állításaimból, hogy a Ködös utakhoz fogható mű biztosan nem készült, sőt nem is készülhetett idehaza, jóllehet ők más okokkal magyarázzák a jelenséget, mint én. Nemsokára, mivel úgy éreztem, hogy mindkét fél elfáradt már az amúgy is terméketlennek ígérkező vitában, időzavarra hivatkozva eltávoztam.

Felszólalásom még hetek múltán is indulatos hangokat váltott ki. Keresztury, aki persze minden pletykát és szóbeszédet ismert a színház és film világában, titkolt kárörömmel elmondta, akadtak akik porcelánboltba tévedt elefánthoz hasonlítottak. Én nem éreztem úgy, – válaszoltam – mintha dühös elefántként pusztítottam volna a porcelánboltban. Feltéve, de meg nem engedve, hogy elefánt voltam, maga a bolt semmi esetre sem volt a nemes porcelánok boltja (hadd tegyem hozzá, az, aminek a mai nosztalgiahullám mozgatói igyekeznek beállítani jól átgondolt céltudatossággal). Ha valami széttört, nem volt kár érte. Adott esetben a megbotránkoztatás is lehet hasznos

társadalmi tett — *honni soit qui mal y pense* (szégyellje magát az, aki rosszat gondol). Különben is, filmes körökben bennfentes barátaimtól hallottam, hogy olyanok is akadtak, akik visszatérve az eredeti kérdésfeltevéshez, amelyről a vita hevében elfeledkeztek, láttak valami igazságot abban, amit a Ködös utak mértékként való alkalmazása mellett mondottam. Többek között azért is, mert ebben az antirevü filmben egyáltalán nem lehetett meghatározó a befektetett tőke dimenziója, még a hazainál hasonlíthatatlanul magasabb francia színészi gázsik számbavételével sem.

Mintegy 17 évnyi távlatból, amikor miniszterhelyetteseként az új magyar film születésének ünnepén, rövid értékelését kellett adnom annak a valóban tiszteletreméltó fejlődésnek, amit 45 után a magyar filmgyártás megtett, egy, a régi felszólalás tézisét is megismétlő visszapillantást tettem a korábbi állapotra. Több rendező és filmszakember fejezte ki egyetértését helyzetértékelésemmel. Pedig akkor már közismert volt, hogy távozok a minisztériumból, tehát egyetértésüket nem személyes, hanem objektív véleményként könyvelhettem el. Ezt csak megerősítette az, hogy a továbbiakban többször is meghívtak a filmgyárba előadni és szemináriumot is vezettem neves rendezők részvételével. – Egyébként a többség előtt világos volt akkoriban az az egyszerű tény is, hogy filmgyártásunkat nem a legmodernebb technikai felszereltség és nem is holmi könnyen ömlő pénz emelte fel, hanem a megváltozott társadalmi viszonyoknak megfelelő új világnézeti és művészi felfogás jótékony előretörése.

15.

Előbb-utóbb szakmai és emberi vonatkozásban a kollégiumban is meg kellett mutatkoznia a mérgezett légkör hatásának, bármennyire is a pozitív tendenciák uralkodtak egészében az intézményben. Első konfliktus helyzetem ott alakult ki, ahol legkevésbé várhattam, a Mátrayval való viszonyban. Nem volt túlélezett konfliktus, de konfliktus volt. S úgy látszik, olyan mély nyomot hagyott benne, – vagy inkább a hetvenes évek új politikai szelei ismét felszínre hozták – hogy jónak látta Önéletrajzában is megemlíteni, elég egyoldalúan, a viharosabb előzmények és a békésebb utójáték említése nélkül.

Még javában védtem Mátrayt Király Pistával szemben, aki szorgalmas tanulmányi és tudományos munkája mellett szívesen folytatott másodrendű irodalmárok társaságában is egy akkoriban elfogadott bohém életmódot, mint Kosztolányi-könyvében elevenen részletezve megírja, amikor kipattant Mátrayval az összeütközés. Nem sokkal azután, hogy Pista már „végleg" kiábrándult belőle. Pista illúziói elvesztésének oka az volt, hogy egyszer eszpresszóban látta őt „valami kis nővel hetyegni". Bármily közismert kedvelője volt is Pista a női nemnek, feltámadt benne a lelke mélyén mindig őrzött, protestáns puritán etika, amit sokan a szenvelgő képmutatással, a hírhedt angol cant-tel azonosítanak, amely mások szemében a szálkát is meglátja, sajátjában viszont a gerendát sem. Pista estében lényegében másól volt szó. Felháborodott pátosszal beszélt nekem arról, hogy miféle ember az, aki szép családjának boldogságát lelkiismeretlenül kockára teszi egy kis női

csuka kedvéért. Nem siettem szekundálni. Nem érdemes eltúlozni az ilyesmit, mondottam. Először is nem tudjuk, mit is jelent ez a hetyegés in concreto. Másodszor, nagyon is intim ismeret lenne szükséges ahhoz, hogy mások családi boldogságának erejét vagy sebezhetőségét megítéljük, s két kellemes látogatásunk a Mátray családban erre nem elegendő. Pistának azonban kitűnő orra volt a nietzschei értelemben vett *menschliches-allzumenschliches* (emberi – túlontúl is emberi) dolgokban, s arra helyesen érzett rá, hogy jó tanárunk rossz passzba került. A szokottnál is élesebben köszörülte nyelvét másokon, maga viszont érzékenyebb lett. Eddigi kellemes öniróniája megszűnt. Hajlott a dicsekvésre, és kezdte tanítványait felsőbbséges módon lekezelni, amit azelőtt soha nem tett, ha soha nem is érte utol Országh Laci páratlan udvariasságát és kollegialitását.

Így történt, hogy én is – öntudatlanul és akaratlanul, minthogy az emberekhez való viszonyom tudatos alakításának nem voltam valami nagy mestere, még mindig túl sok naivitás és fölöslegesen előlegezett bizalom szorult belém, amit csak sűrűsödő élettapasztalataim korrigáltak, kissé szigorúbb mértékkel kezdtem mérni őt. Egyik filozófiai szemináriuma előtt kellemes folyosói beszélgetés közben Mátray határozottan kantiánusnak nevezte magát. Az órán tovább folytatta a témát és elkezdte Hegelt csepülni, aki csak elrontotta Kantot. Király Pista erre Hegel történetfilozófiáját emlegette, ami aligha tekinthető Kant elrontásának. Én a frissen olvasott Kanttal s Hegel zseniális ifjúkori, a schellingi és fichtei filozófia viszonyáról szóló, egyik első nagy tanulmányának lenyűgöző olvasmányélményével a fejemben, Hegelt a klaszszikus német filozófia legnagyobb alakjának mondtam. Azzal érveltem, hogy Hegel a kanti antinómiákon és ezzel Kant dogmatikus agnoszticizmusán túllépve a dialektika gondolkodás-formájával egy egészen új filozófia lehetőségét, s részben megvalósulását teremtette meg, mint Pista hivatkozása a történetfilozófiára ezt már jelezte. Mátray némi indulattal védte a maga pozícióját. Ám kiderült, hogy nem értette meg, vagy ha valaha megértette, akkor elfeledte a kanti kulcspozíciónak számító apriori szintetikus ítéletek problémáját. Úgy fogta fel, mintha merőben a tér és idő szerinte alapjában véve mégiscsak empirikus formái alapján létrejött szintézis volna, mintha 5 alma + 7 alma összeszámlálva adná a szintézist, a 12 almát.

Én folytattam a kérdés diszkussziójét. Azt hiszem, a probléma jóval bonyolultabb – mondtam, teljesen tárgyilag gondolkodva, minden személyes él vagy cáfoló szándék nélkül. Talán azért uralkodott bennem a személytelen objektivitás, mert a személyes él és a cáfoló lendület már elpárolgott belőlem abban a vitában, amelyben egy éjszakai Gellérthegyi sétánkon Lám Leónak bizonyítottam be az apriori szintetikus ítélet elméleti és történeti jelentőségét, látván, hogy mily kétségbeejtően nem érti a dolgot a kanti *Prolegomena* olvasása után.

Ha a teret és időt empirikus adottságoknak fogjuk fel – vágtam bele a Leóval folytatott vitában már jól előkészített kiselőadásba – , akkor az a priori szintetikus ítélet valójában a közönséges tapasztalat alapján létrejött szintetikus ítélet lenne, amely tudvalévően aposzteriori, mert a térben és időben adott körülményeket veszi tekintetbe. Ilyen az az ítélet, hogy „minden testnek

súlya van", amiről tapasztalat alapján győződünk meg. Mondjuk, egy márványtömb felemelése közben, s aztán mérlegen megmérve eme tulajdonságát számadattal fixáljuk. Kant azonban nem az ítélet eme közönséges tapasztalati, azaz aposzteriori formájára gondol, hanem olyanra, mint az analitikus ítélet, amely apriori. Az analitikus formában nem kell az empíriához fordulni segítségért, nem kell mérni és kísérletezni, mert magának a jelenségnek fogalmából következik közvetlenül lényege, vagy ha tetszik lényegi, meghatározó tulajdonsága, mint ennél az ítéletnél: „a test – kiterjedt". Az alanyból itt közvetlenül folyik az állítmány. Nincs test kiterjedés és nincs kiterjedés test nélkül. Nincs szükségem a tér és idő tapasztalatilag adott tényeire ahhoz, hogy az ítéletet megejtsem. Elégséges az alany fogalmából kibontanom az állítmányét. Ezért az analitikus ítélet nem gyarapítja ismereteinket, legfeljebb csak világosabbá teszi. A szintetikus ítélet viszont ismeretgyarapító, mert a test egész sereg tulajdonságával, amelyet tér, idő és körülmények szabnak meg, ismertet meg bennünket. Ámde hiányzik belőle a szükségszerűség ama mozzanata, amely az analitikus ítéletet jellemezte. Alany és állítmány között merő véletlenség lehet az az összefüggés, amelyet a külső szemlélet diktál, teszem abban a kijelentésben, hogy „órám az asztalon van". Az egyik tányéron lévő 5 és a másikon lévő 7 alma nem összegezhető úgy, hogy közös tányérba öntöm őket s így 12 almám van, mert ez feltételezi már a szám és az összegzés logikai aktusát. S ez az, ami Kantot foglalkoztatta. Olyan, addig ismeretlen szintetikus ítéletet akart filozófiailag-logikailag megalapozni, amely rendelkezik ugyan az analitikus ítélet belső szükségszerűségével, de ellentétben az analitikus ítéletforma tér és idő nélküli aprioricitásával, nem nélkülözheti a tér és idő szemléleti mozzanatait. Ezért olyan újmódon ismeretgyarapító, hogy egyfelől szükségszerű, másfelől szemléleti mozzanatokat tartalmaz. Ellentétes, egymást kizáró formák szintézise tehát. A végletek egyesítésénél mindkét pólusba beleviszi a másik mozzanatát, a szemléletibe a szükségszerűség apriorizmusát, az analitikusba a szemléleti forma – állítólagos – aposzteriorizmusát. De nem elég ezt általában kijelenteni, igazolni kell konkrétan. Kant szerint mostmár abban rejlik a megalapozás döntő lehetősége, hogy maga a tér és idő is apriori kell, hogy legyen, s nem mint közönségesen feltételezik: a poszteriori, tapasztalati. Így azonban tér és idő olyan szemléleti formákká válnak, amelyeknek nincs közük az objektíven adott valósághoz, amelyet Ding an sich nek – magánvaló dolognak nevez. „A" dolog és minden dolog, a magánvaló – térben és időben jelenik meg Kantnál, objektív mivoltától idegen szemléleti formában. Magánvalóságukban megismerhetetlenek. A szintetikus a priori ítélet így a kanti elvi jellegű agnoszticizmus megalapozása. Viszont ha a tér- és időformák apriori tartozékai egy nem pszichológiai, hanem „transzcendentális" tudatnak, akkor megismerésünk, jelesül és elsősorban tudományos megismerésünk alapja a matematikai, tehát a geometria s az aritmetika, teljesen biztos egzakt ismeretet ad. Mert a tér, mint a geometriai helyek merő egymásmellettisége, közvetlen evidenciával szemlélteti annak az apriori szintetikus ítéletnek érvényességét, hogy „két pont között a legrövidebb út az egyenes". Hasonlóképpen érvényesíti az idő, mint a pillanat pontjainak

egyirányú egymásrakövetkezése a minden empirikus tartalomtól független, az általában vett 5 + 7 = 12 apriori szintetikus ítéletét. (Független tehát attól, hogy almákról + almákról, van-e szó, vagy almákról + körtékről, amikor is gyümölcsökként kell közös nevezőre hoznom őket.) Minden időpontnak van rákövetkezője s az egyikből szükségszerű a továbbmenet a másikra, amely szintetizálja előzőit. A számfogalom innen ered. Ma már nem egészen így látjuk a dolgokat, sem a tér, sem az idő szerepét, mint ezt én Palágyi Menyhért magyarul és németül nagyjából egy időben megjelent munkájából látom. De azt hiszem, hogy a belső szükségszerűség felfedésében az aritmetika területén Kant talán még többet is gondolt, mint amennyit mondott. Valamelyik amerikai matematika történésznél (Cajori? Bell?), akikre egykor kiváló középiskolai matematikatanárom, Kiss Kázmér hívta fel figyelmünket, olvastam Goldbach és Euler levélváltásának arról a problémájáról, amit ma Goldbach-sejtésnek neveznek. Lehet, hogy Kant tudott erről s nem véletlenül szerepel nála az 5 + 7 = 12 példája, hiszen a sejtés lényege páros számokra nézve az, hogy minden, kettőnél nagyobb páros szám előállítható törzsszámok összegeként. Márpedig 5 és 7 törzsszámok. Kant talán arra kívánt utalni példájával a fenti szükségszerűség megvilágításán túl, hogy a számok világában még mélyebben fekvő szükségszerű összefüggések is rejlenek. Hogy Hegelnek miért volt egyszerre kiindulópontja is és hevesen kritizált objektuma is Kant felfogásának ezen eleme – messzevezető kérdés, amely persze alkalmas lenne Hegel hasonlíthatatlan nagyságának megmutatására. De nekem alighanem még tovább kell tanulmányoznom ezt a problematikát, míg kimondásra érett állapotba kerül. Különben is úgy érzem, máris túl sokat beszéltem és elvettem a levegőt mások elől, amiért elnézést kérek.

Nos, úgy tűnt, a levegőt elsősorban Mátray elől vettem el. Kezdte úgy látni, hogy „túlontúl magabiztos" vagyok és az „önteltség veszélye fenyeget". S ezt éppen az engem szorgalmasan védő Király Pistának mondotta el, tudva, hogy ő sürgősen visszamondja nekem. Attól kezdve igyekezett kritikailag rávilágítani – vélt és valóságos – hibáimra. Szúróssá vált. Pedig nekem tetszett és őszintén dicsértem nemrég megjelent könyvét, az *Élmény és mű* címűt, s nem zavartattam magam különösebben az olyan időnként felbukkanó légből kapott állításaitól, amelyek éppúgy az elmélyülés hiányára vallottak, mint esendő „kantianizmusa". Egyet azért megmondtam neki, igaz, némileg békítgető módon, a hozzáfűzhető, sőt fűzendő kommentár elhagyásával. Megmondtam, hogy Defoet nem tartom egykönyvű írónak, mint ő. Nemcsak a Robinson mestermű. Elhagytam, hogy szerintem és számos angol irodalomtörténész szerint a *Moll Flanders* még jelentősebb regény a *Robinson Crusoe*-nál; a *History of the Plague Year* felülmúlhatatlan szociográfiai rajz, jobb mintha valóban saját személyében élte volna végig a dolgokat, s a sor folytatható. A Robinson társadalom és irodalomszociológiai okokból került a századok során az első helyre, bár ugyanebben a fejlődésben gyermekirodalommá is lefokozódott.

A tüske, úgy látszik, mégis benne maradt, mint ezt a következő írásommal kapcsolatos magatartása megmutatta. Kereszturyhoz kellett dolgozatot

írnom Babits esszéiről. Úgy láttam, nem lehet igazán megragadni Babits esszéinek konkrét sajátosságait, ha nem tisztázom a magam számára az esszé általános természetét, problémáját és problematikusságát. Erre sarkallt megbecsülésem mellett is egyre határozottabb elégedetlenségem az esszéíró nemzedék módszerével és eredményeivel, még a legjobban becsült Halász Gábor esetében is, akinek Babitscsal való polémiája az *Európai irodalom története* körül (Egy ízlésforma önarcképe), Babits válaszával együtt számomra az esszéizmus végső fokon való elégtelenségének egyik fontos tünete volt. Angolos asztaltársaim, Kéry Laci, akinek irodalomértését és véleményeit mindig megbecsültem, valamint Yulow Viktor osztoztak az esszéizmussal szemben kialakult kritikai pozíciómban. Hasonlóképpen Lám Leó és Király Pista. Még az ősszel elkészültem az általános résszel, amit felolvastam Kereszturynál s odaadtam Mátraynak is, és tavaszra halasztottam a végül szakvizsga okokból szükségtelenné vált és meg sem írt Babits rész elkészítését.

Keresztury elég savanyúan fogadta írásom, alighanem két okból is: mert nagyon is érdekelte a Babits esszék elemzése, s mert feltehetőleg ugyanilyen arányban nem érdekelte az általános esszéforma jól elrejtett titka, minthogy gondolkodásmódjában az általános és a különös két független dobozba volt bezárva, kölcsönviszonyuk pedig szemében feltételezhetőleg csak egy nem nagyon kívánatos „dialektische Spitzfindigkeit" kutatási tárgya lehetett. Ezért aztán látványosan sajnálkozott, hogy nem Babits Mihály esszéiről írtam irodalomtörténetet, hanem az esszéről filozófiát. Majd semmire se kötelező kárpótlásként hozzátette, vannak írásomban érdekes gondolatok. Ezért megpróbálja Illyésnél elhelyezni, bár sok sikerre nem számíthatunk, mivel Illyés nem kedveli a filozófiát. Tudtam, hogy ez nemet jelent.

Kíváncsian vártam Mátray véleményét, nem annyira magam miatt, mint miatta: mennyire tudja túltenni magát szubjektivizmusán? Nem tudta. S nem is akarta. Kereken kijelentette – úgy, ahogy ezt önéletrajzában megírja –, hogy rossznak tartja írásomat. „Nagy érve" az volt, hogy éppen az esszé lényegét nem érintem. Az esszé lényege: a stílus – én pedig éppen a stílussal egyáltalán nem foglalkozom. Na, gondoltam, ezt is olyan alaposan érted, mint az apriori szintetikus ítéleteket. Annyit mondtam csak válaszként, hogy voltaképpen mással sem foglalkozom, mint a stílus alapjával, mert a stílust – innen és túl a személyiségen és történelmi helyzetén – az esszé belső formája határozza meg és nem ahogyan ő gondolja, a stílus, mint külső jelenségforma, az esszé belső formáját (ha ugyan egyáltalán van fogalmad a belső formáról!). Alapvetően ez a determináció a belső formától megy a külső forma felé, s a visszahatás csak ezen a kereten belül érvényesül. (A belső és külső forma általános esztétikai elmélete készen élt bennem, persze nem a konkrétság ama fokán, amelyen Esztétikámban még az ötvenes években kidolgoztam, majd a hatvanas évek derekán publikáltam, második kiadásában pedig továbbkonkretizáltam.) Mátray csak ismételgette a magáét, ugyanazzal a dialektikátlan evickéléssel, mint az apriori szintetikus ítéletek esetében. Ötletek és ötletforgácsok külső kombinálása jellemezte gondolkodását, s nem a megvilágító gondolatok szerves-dialektikus kifejlesztése. Válaszomra akkor

is elfeledkezett viszontválaszolni, s éppígy elfeledkezett említett Önéletrajzában is – jóllehet lett volna ideje ellenérveimet megemészteni. Úgy látszik, az egyetlen a priori saját szubjektív előítélete, vontam le akkor a konzekvenciát, ami nem volt teljesen igaz, mert voltak „társadalmi apriorik" is, amiket elismert.

Egy hónap múlva, amikor Kornis kezdett dicsérni neki és gratulált, hogy ilyen kitűnő tanítványa van, fokozatosan, de jól érzékelhetően kezdte javítani hozzám való viszonyát. Nekem azonban már az volt a véleményem, hogy teljesen mindegy, tanári jóindulattal vagy rosszindulattal van-e dolgom, az az igazi baj, hogy nem tudnak „ezek" filozófiát. Pontosabban: azt sem tudják, hogy mi a filozófia. Ráadásul ezen elméleti igénytelenség jellemzi szellemi közéletünket, a művészetektől az esszén át a társadalmi-szellemi tudományokig, s korántsem csupán annak approbált hivatalos vonalán. Kornis, akiben voltak képességek és papi ember létére sem kötötte az egyházi dogmatika, legalább kezdeteiben a „kritikai realista" Oswald Külpe pozitív törekvéseihez kapcsolódott, tanáregyéniségét megőrizve is „nagymenővé" vált. Neki a felsőháztól, a kultuszminisztériumi államtitkárságtól, és az egyetem 500 éves jubileuma idején viselt rektorságától kezdve, a Franklin társulat igazgatóságán át, a Pedagógiai Társaság vagy akár az Operabarátok elnökségéig mindenütt ott kell lennie, s akkor még fel se soroltam mindent. Megölte benne a filozófust a társadalmi érvényesülési vágy dinamizmusa, az, amit később kommunistaként – néha kissé elhamarkodva – karrierizmusnak neveztünk. Mátray a felé tart, hogy – alighanem kisebb méretekben – az ő példáját kövesse. Brandenstein már eleve nem jöhet szóba, hiszen képes volt Platón könyvében, amely Platón egyes dialógusainak több mint problematikus ismertetése, a legmélyebbet, a Parmenideszt egyszerűen félretolni, azzal a megjegyzéssel, hogy teljességgel önellentmondó és érthetetlen, – ráadásul még csak ebben sem eredeti, mert Grote már mondott valami hasonlót, csak sokkal szellemesebben, amikor kijelentette, hogy a nagy görög itt olyan csomót kötött, amelyet maga sem volt képes kibogozni. Aki még ér valamit, bár motyogva ad elő, de írni tud, az újhegeliánus Prohászka Lajos filozófiailag mélyebb gondolkodó. Ám alapjában véve egy slemil, akit felesége a pletyka szerint már a nászútjukon megcsalt, aki téves, mitikus elméleteket gyárt a Vándor és a Bujdosóról, aki annyira nem rendelkezik biztos ítélettel, hogy közölni akarja a Pedagógiai Szemlében az én hozzá írt szemináriumi dolgozatomat (Az iskolaosztály, mint közösség problémája), holott ez három hetes pedagógiai „tanulmányaim" után csupán elvetélt magzat, s maradjon is meg annak, így hát nem is egyezhetek – s nem is egyeztem – bele publikálásába.

Egy ember él Magyarországon, aki meg tudja ítélni érték-e az esszém valóban. Ez a Zengővárkonyban remetéskedő tiszteletes, Fülep Lajos, akivel úgyis régen szerettem volna felvenni a kapcsolatot. Neki küldöttem el az alábbi, minden addignál fontosabbnak tartott, mind a mai napig publikálatlan írásomat.

X. FEJEZET
Barátságom Fülep Lajossal és szakításom a rendszer iránti bármiféle elkötelezettséggel

16.

AZ ESSZÉRŐL

Fülep Lajosnak ajánlom.

Minden igazi esszével kapcsolatban elengedhetetlenül merül fel néhány kérdés, amely mind egy pont felé mutat s voltaképpen egyetlen végső kérdésnek a változata: hogyan lehetséges, vagy még pontosabban szólva, lehetséges-e egyáltalán az esszé, mint műforma, mint egyetlen, egy anyagból öntött, minden kételyen és kétségen túllévő valóság? Elengedhetetlenül és megkerülhetetlenül merül fel ez a kérdés mindenkor, de legkínzóbban talán mégiscsak akkor, midőn az esszéírás legszebb gyümölcsei vannak előttünk és puszta létezésük, a tény, hogy vannak és így-vannak, látszólag már meg is adja a választ, mielőtt még kérdeztünk volna.

És mégis: lehetetlen volna nem érezni, hogy létük éppen a leggyökerében problématikus lét. S hogy ehhez viszonyítva minden más műforma problématikussága problémátlan, mert legalább ez az egy – létezésük valósága – tagadhatatlan bizonyosság és sohasem lepleződhet le puszta látszatként. Minden más mű formával kapcsolatban inadekvát és semmitmondó ezért a „lehetséges-e egyáltalán?" kérdésben rejlő radikalitás. Csak a „hogyan"-nal kérdezőnek válaszolnak egyértelmű felelettel. Az esszében viszont, minden egyes konkrét esszé létében és megoldottságában ott rejtőzik valami különös és érthetetlen mozzanat, amit megközelítően talán „csodának" nevezhetünk, a fogalmat a lehetetlenség megvalósulásának filozófiai és nem vallásos értelmében véve. Tudomány hát az esszé vagy művészet, vagy egyik sem, hanem egyszerre mindkettő, átmenet és határterület tudomány és művészet között? – kérdezték újból meg újból jogosan, de az empirikusan adott művek ide-oda ingása – egyszer az egyik, másszor a másik lehetőséget tagadó – éppoly kevéssé adta meg a választ, mint ahogyan nem volt válasz a jelenség szótlan számbavétele sem. Lehetséges volna valóban azt a legnagyobb fokú tárgyilagosságot és mélyről feltörő szubjektívizmust, amely az esszé két konstitutív tényezője, egyetlen formába feloldani? Elvégre lírai izgalom és hevület, s hideg és pontos tárgyi látás első tekintetre is széttartó magatartásmódoknak tetszenek, létrejöhet-e vajon a nehézkedés ellentétes irányainak egybekényszerítéséből egy minden ízében egységes, meg-nem-bontható forma? Homogeneitás az élmény eredendő heterogeneitásából? Egyneműség a különneműségből?

Úgy látszik, hogy egyetlen egyszer, a forma születésének történelmi pillanatában még lehetséges volt ez, s e kérdések még nem voltak kérdések, még fel sem merülhettek. Amilyen problématikussá vált az esszé később, olyan problémátlanul, szinte ősegységben született meg Montaigne kezében.

Szubjektív hevület és objektív látás e kegyelemteljes pillanatban nem feszülő ellentétek, egyik sem törekszik a másik kizárására, mert Montaigne a gyermekek naiv és természetes merészségével, öntudatlan biztonsággal rátalált a legkönnyebb és legnehezebb tárgyra, – önmagára és messze maga mögött hagyta ezzel, mielőtt még megpillanthatta volna a számtalan titkos örvényt és céltól eltérítő mellékutat, amivel utódainak sorra meg kellett küzdeniük. Az ő kísérlete sikerült: a legteljesebb siker volt ez, amit alkotó egyáltalán elérhet. Szubjektum és objektum, líraiság és tárgyiasság először és utoljára békülnek itt össze leplezetlen nyíltsággal, mert ami innen nézve tárgy, az onnan látva alany, s a viszony megfordítva is ugyanez. Montaigne diadalának és sikerének teljes tudatában már azt is megtehette, hogy kacér-kihívó gesztussal elhárítsa magától az olvasó tolakodó kíváncsiskodását. „Ainsi, lecteur je suis moi-mème la matière de mon livre; ce n'est pas raison que tu employes ton loisir en un subje si frivole et si vaine." („Ilymódon, olvasó, saját magam szolgálok anyagául könyvemnek; nincs tehát értelme, hogy szabad idődet ily léha és komolyságot nélkülöző tárgyra pazaroljad").

És mégis: nem volna-e páratlan paradoxona az irodalom történetének, hogy Montaigne „Essais"-nek, „Kísérletek"-nek nevezte el írásait, noha tökéletes sikerültségük még csak nem is idézi fel a kísérlet belső bizonytalanságát? Ilymódon előre kellett éreznie a forma később megszülető és csaknem feloldhatatlan problématikáját!

Ám Montaigne alighanem önmagában élte meg a nehézségeket. Ami ma a forma vaspántján keresztül ősegységnek látszik, az voltaképpen csak egybeforrottság s a kérdések, amikre a választ keressük, egyazon történetfilozófiai órában láttak napvilágot az esszével. Montaigne exisztenciájának az alján majdnem láthatatlan finom és éles repedés húzódik meg és ez teszi lehetővé, hogy önmaga legyen tárgya önmagának. Mégpedig valódi tárgyszerűségben s nem emberi léte olyanfajta felmutatásában, aminő Augustinus Confessiójában szemlélhető. (Bár a repedés bizonnyal megvan Augustinusban is és meg is jelenik filozófiájának síkján a kényszerítő kegyelem és a szabad akarat tanának törésében; azonban a világnézetivel együtt a formai megoldás is más irányba mutat.) Montaigne-ben oly hallatlanul erős az egyéniség szerves egysége, hogy képes volt minden szakadékon túlnőni, nem tűrvén soká megosztottságát. Létbizonyosságát és élete végső értelmét éppen ezért sikerült megtalálnia a közeli dolgok valóságában és mindenek előtt önmagában, apróceprő fogyatékosságaiban és rigolyáiban, önellentmondásaiban és természetes, kendőzetlen emberségében. Hogy mennyire erős, mindent lebíró benne az organikus képlet, a számtalan felvetett téma, s szintúgy az idézetek és olvasmányemlékek sokszínű törmelék-anyaga bizonyítja, ami csak alaktalan és közömbös szubsztrátumul szolgál számára, amibe az egyéniség beleírhatja a saját képe-mását. Az idegen anyagba beleívódó forma pedig elősegíti és meggyorsítja az öneszmélkedés menetét, úgy, hogy visszahat az életre, amely kivetítette magából s megformáltságában mostmár maga is formáló lesz – teremtője életét alakítja, tisztítja. Alany és tárgy egymást átjáró, egymást alakító tevékenysége a tiszta szemléletben, a reflexió elérhető legmagasabb fokán válik

ismét szabad, szubsztanciális egységgé, magasabb síkon állítva helyre a kettő ősegységét. Így aztán Montaigne a fejlődése útját megszabó törvény beteljesítésével érkezik el a megvilágosult öntudat pillanatához, amikor végre clare et distincte érti meg és önti szavakba: „Je n'y pas plus faict mon livre que mon livre m'a fait, livre consubstanciel à son autheur, d'une occupation propre, membre de ma vie, non d'une occupation et fin tierce et estrangère, comme tous autres livres." („Könyvemet jómagam nem hoztam inkább létre, mint amennyire könyvem hozott létre engemet, egylényegű könyv ez szerzőjével, sajátos foglalatosság, életem része, s nem olyan foglalatosság és cél, amely attól elszakított és idegen, mint amilyen mind az összes többi könyv." II.18.)

Montaigne akkor élt és írt, amikor a középkor megbonthatatlannak hitt hierarchiáját, a vallásos értékrendszer egységét már szétfeszítette az egyik részstruktúra, a kellőleg belé nem kötött tudomány, amikor az „Entzauberung der Welt" réges-rég folyamatban volt és többé már fel sem lehetett tartóztatni. De Montaigne a tudomány előtt áll és a vallás után! A régi értéktáblák szétporladtak ugyan, a felnövekvő új világhatalom azonban nem tételezte még helyükbe az újakat. A lét vallásos értelme, amely az ember életének végső egységét és egybefogottságát megadta és meghatározta, eltűnt; és aki ismét meg akarta találni, maga kellett, hogy keresésére induljon. S aki a vallást már nem vállalhatta és a tudományt még nem, az autonom, a szabad-ember, sem ide sem oda nem tartozva, pusztán önerejére kényszerítve, vállalta a kísérletet, a világból eltűnt jelentés és értelem visszahozását. Vállalta Montaigne és vállalták sokan mások, – az ő kísérletük azonban nem találta meg az adott történelmi helyzetben az egyetlen lehetséges emberi és formai megoldást, a keresés adekvát kifejezését. A montaigne-i esszé ennek a történelmi helyzetnek, a kialakulóban lévő modern világnak a gyermeke, a válság időszakáé és ezért hordozza magában az újkor minden paradoxonát és antinómiáját, amik máig is megoldatlanok, testvérével, a másik jellemzően újkori műformával, a regénnyel egyetemben, amely Cervantes Don Quijote-jában most teremti meg első örökértékű remekét. Csak az esszében még szemmel láthatóbban és hasonlíthatatlanul kiélezettebben jelentkezik mindez, mint a regényben, mert ott az élet kimeríthetetlen gazdagsága s csodálatos színpompája eltakarhatja a belső ellentmondásokat, itt azonban a reflexió, az elmélet síkján tisztán és takaratlanul jelentkezik. Montaigne szkeptikus kérdésének mélyén, a *que sais -je?*-ben ott lappang az egész modern világ problémája, s az ő megoldása csak egyéni megoldás, mint ahogyan minden újabb megoldás is csak egyéni és nem egyetemes érvényű megfejtése egyazon feladott rejtvénynek.

Ezen a ponton válik immár világosan láthatóvá az a végtelen távolság, amely az esszét a hozzá látszólag közvetlen közel álló formáktól, a platóni dialógustól és a misztikusok írásaitól elkülöníti. Pedig az esszéisták, s mindenkor éppen a legnagyobbak, következetesen és szükségszerűen megtévedve, ezekkel vetették össze a maguk műveit. Montaigne-től, a minden iránt oly hűvös és szkeptikus Montaigne-től, akinek a hangja csak akkor forrósodik fel igazán, ha csodált példaképéről, Szókratészről beszél, töretlen vonal visz az esszé platonistáiig, akik elméletileg is megpróbálkoztak a rokonság

mélységesen irracionális érzésének igazolásával. Talán elég is, ha utalok Péterfy Jenő nosztalgiájára a görögség után, Walter Pater görög tanulmányaira, s Babits Mihályra, akit a középkor felé éppoly erős és tiszta vágyak sodra vitt, mint a görögséghöz. De bennük csak vágy volt, ami Platónban és a középkor misztikusaiban, Meister Eckhardtban vagy Susoban még megélt valóság. S ahová vágyódunk, Nietzsche óta tudjuk igazán, ott vagyunk legkevésbé. A görög világ és benne a formák kozmikus lezártsága nem üres absztrakció, éppúgy nem, mint ahogyan nem az a misztikusok jelentéssel és értelemmel átitatott realitása sem. A platóni dialógus lekerekítettségét nem képes felbontani a dialektika ide-oda vágódó mozgása, hiszen Szókratésznek és társainak egymással feleselő kérdései és válaszai mögött mindig ott érezzük a végső feleletet, amit már létezés előtt is ismertek s amit az anamnézis tesz ismét tudatossá bennük. Ebben az eleve-adott tudásban rejtőzik Szókratész és minden egyes dialógus minden egyes jelenetének mélységes iróniája. A misztikusok pedig túljutottak már a látszat-kérdéseken is és túl az irónián. Az „unio mystica"-ban a transzcendens abszolutum tiszta immanenciává vált bennük, empirikus létük tiszta intelligibilissé szellemült át. Az evilági problémák oly átlátszóak, egyszerűek és elintézettek voltak számukra, hogy a végső bizonyosság felöl nézve úgyszólván önmaguktól oldódtak meg, s a világ egyazon és egyetlen jelentésnek allegorikus foglalatává vált. Éppen így egyértelmű a másik magatartásmód is: a világ teljes elhárítása, az „in der Zeit ist Kreatur und Sünde und Tod" („az időben teremtmény van és bűn és halál") gesztusa.

Mindez csak abban az időben volt lehetséges, amelyben valóban megszületett, csak abból a talajból nőhetett ki, amelyből valóban kinőtt. Platón a görögség reprezentatív embere, a misztikus a középkoré. Az egyik létének közege az egész görög világ, plasztikus megmunkáltságában, a másik mögöttes területe a középkor világnézetének mindent megmagyarázó alaptétele, az „ens perfectissimum est ens realissimum" („a legtökéletesebb lény – a leglétezőbb lény"). Az újkor kezdetén a transzcendens abszolutum helyére az abszolut transzcendencia kerül. A világból eltűnő abszolutum nyomán a tökéletes bizonyosság helyébe a teljes bizonytalanság. S az egyik kategóriából a másikba csak kvalitatív ugrás juthat át, ahogyan a lehetőség útja a valóság felé is ugyanez. Az esszéíró, ebben az összefüggésben nézve, a misztikus, akit az isten elhagyott. Ezért áll oly végtelenül távol a misztikusok írásaitól az esszé, a modern ember bizonytalanság-tudatának és bizonyosság-keresésének autentikus objektivációja.

A reflexióban elért egység, az a formai megoldás, ami Montaigne esszéiben beteljesedett, csakhamar megbomlott. Akkor lazult fel és oldódott szét, midőn egybekötésének a priorija, a világnézeti döntés, a humanista (nem cinikus) szkepszis, nem volt kielégítő többé, midőn az önmagára és a közvetlen dolgok valóságára visszavetett személyiség immár nem tűrhette el a ráborított korlátokat, és a szellem elindult nagy kalandjára, vállalta a távoli dolgok megismerésének kockázatát. A szubjektum és az objektum montaigne-i egysége megoszlott, a megismerő alannyal szemben mostmár nem önmaga állott,

hanem egy valóban idegen tárgy s ebben kellett megkísérelnie a jelentés, az értelem fellelését. De a két külön valóságot legalább egy kapocs mindenkor összefűzi s elvileg nem idegenek egymástól: – a szellem jelentésadó és jelentésfelvevő principiuma ez. A megismerést az teszi lehetővé, hogy szellem áll szellemmel szemben. Innen, hogy az esszé tipikus tárgya a szellem megtisztult, a rátapadó másnemű anyagoktól megszabadult létmódja, az irodalom, művészet és újabban a szellemet sajátos kategóriákban felfogó tudomány. Ám a szellemet a szellemtől még mindig áthidalhatatlan távolság választhatja el. A kísérlet Montaigne után még hangsúlyozottabban kísérlet jellegűvé alakul – kísérlet az alany és a tárgy egy közös jelentésben való egyesítésére. S itt ismét visszajutottunk azokhoz a kérdésekhez, amelyekkel elindultunk, de mostmár egy fokkal magasabban és Montaigne-t magunk mögött hagyva.

A Montaigne utáni törekvések két gyökeresen eltérő irányban futnak szét. Az egyikben a tárgy feltétlen feladat: az alany egyetlen célt ismer csak, a tárgy jelentésének megragadását, minden eszköze ennek a célnak szolgálatába rendelődik. A másikban a tárgy csupán ürügy s nem normáló feladat. Úgy képzelik, hogy szuverénül állnak vele szemben, hogy „szent önkénnyel" így vagy úgy idomíthatják, kényük-kedvük szerint, hogy végtére is az Én saját képének legyen tükrözője. Fejlődéstörténeti útjukat a romantikus iróniának ez az elcsökevényesedett változata jellemzi. „Il prend le sentiment pour de la poésie." (Az érzést téveszti össze a költészettel.) Gustave Flaubert ítélte meg egyízben Musset-t ily kemény, művészi szándékának lényegére sújtó szavakkal. De a líránál még sokkalta kizárólagosabban tiltják a tárgyas műfajok, s még ezeknél is sokkal szigorúbb tilalommal az esszé belső törvényei az üres, tárgynélküli szubjektivitás formai tételezését. Ez a szabadság az Oscar Wilde-ok, az Alfred Kerrek és epigonjaik szabadsága, csak látszólag az, ami lenni kíván, és voltaképpen végtelen távol áll attól, hogy valódi szabadság legyen. Inkább szánalmas kötöttség, az én semmit meg nem ismerő tehetetlensége, tartalmatlan önkény. Nem segíthet rajtuk az, ami Montaigne írásainak örök dicsőségét megszerezte, az egyéniség hatalmas, organikus ereje, mert az emberség szerves, mindenirányú fejlettsége nem adatott meg számukra, egész egyéniségüknek csak egy töredék darabja maradt meg, a többi úgyszólván zárójelbe került s a kiüresedett esztétikum egymagában nem volt és nem is lehetett elég erős az igazi formaadásra. S itt rejlik éppen annak mélyebb oka, hogy a montaigne-i esszéforma az újabb időkben lehetetlenné vált. (Talán Charles Lamb az utolsó, akinek néha – ha nem is az eredeti nagy színvonalon – még ez is sikerült.) Az a fejlődéstörténeti tény a kulcs, hogy a modern ember egyénisége, megfellebbezhetetlen szociológiai folyamatok következményeképpen, egyre veszedelmesebben elszíntelenedik, önmaga redukciójává válik az Én valamelyik síkján. Másrészt viszont e szociológiai meghatározásokon túli okokból, jelleg nélküliek szükségszerűen a legnagyobb esszéírók emberei is, ha eleven minta nélkül pusztán a maguk erejére utalva próbálnak alakot teremteni. Hiszen az esszé jelentéskereső fogalmi világában intelligibilissé válik még az empirikus minta valósága is, s csak

távolról mutat vissza empirikus eredetijére – az eredendően intelligibilisnek elgondolt kép viszont e fogalmi síkon elmosódik és szétfoszlik, pillanatig sem tudva felkelteni az eleven élet illúzióját. Gondoljunk csak Walter Pater és Rudolf Kassner imaginárius arcképeire... Ez az út járhatatlannak bizonyult még a legnagyobbak számára is!

A másik út szinte leküzdhetetlen akadályokkal teli, de célba egyedül ezen jutni. Mondottam már, hogy vezérfonalul kínálkozik itt a szellemhez vivő szellem. A megoldás abba az irányba esik, amelyben Descartes-tól kezdve Kantig, sőt el egészen a német idealizmus legmélyebb tendenciáinak utolérhetetlen beteljesítőjéig, G. W. Fr. Hegelig minden filozófiai kísérlet mozog: t. i. hogy csak azt ismerhetem meg, amit bizonyos értelemben már korábban is ismertem, a saját képzeteimet és fogalmaimat, illetőleg az azokban megjelenő külső világot, s a saját élményeimet az idegen élményekben. Wilhelm Diltheyben jutott ez a felismerés világos tudatra. Őt idézem tehát, a legnagyobbat és legbecsületesebbet a Montaigne utáni esszéírók sorában. A fenti filozófiatörténeti vonulatba tartozik, mint ezt maga is tudta. Még így is meglepő, milyen nagy a formális hasonlóság, teszem Immanuel Kant ismeretelméleti megoldása, (amely a modern természettudományokat teszi lehetővé) és a Diltheyé között (amely a szellemtudományokat konstituálja). De míg Kantnál a természet és szellem kettőssége a magánvaló, „Ding an sich" fogalmára vezet, addig Diltheynél az elvileg felvett szellemrokonság révén a tárgy teljes megismerhetőségére jutunk, beszorozva némi bizonytalansági tényezővel. Dilthey varázspálcája a megértés. Érintésére az idegen szellem vonakodás nélkül nyitja meg kincseinek tárházát. „Es ist der Vorgang des Verstehens – írja egyhelyt – durch den Leben über sich selbst in seinen Tiefen aufgeklärt wird, und andererseits verstehen wir uns selber und andere nur, indem wir unser erlebtes Leben hineintragen in jede Art von Ausdruck eigenen und fremden Lebens." (A megértés folyamata az, melyen át az élet önnön magán át a saját mélyeiben megvilágosodik, s másfelől önmagunkat és másokat csak akkor értjük meg, midőn saját megélt életünket visszük bele a magunk és az idegen élet kifejezésének minden fajtájába.) S másutt még pregnánsabban: „Das Verstehen dringt in die fremden Lebensäusserungen durch eine Transposition aus der Fülle eigener Erlebnisse." (A megértés saját élményei teljességének áthelyezésén keresztül hatol bele az idegen életmegnyilvánulásokba.) Dilthey jutott erre az eredményre! Dilthey, akiben a tudományos becsületesség és intellektuális lelkiismeret s a végső megoldás utáni vágy oly hihetetlen éberen és vehemensen élt, hogy egész élete szakadatlan kísérlet volt a végső pontok megközelítésére, de az újból felmerülő, s aztán csak ismét útra késztető kétségek megakadályozták abban, hogy a végső döntéseket kicsikarhassa. Ez az örökös kísérlet adja meg Dilthey írásainak igazi jellegzetességét, és élete is ezért fogható fel egyetlen hatalmas kísérletként, a Montaigne utáni esszé művelőinek mintaszerű életeként.

Pedig a megoldást alighanem mégis csak megtalálta! Mert Dilthey „szubjektivizmusa" éppen nem az önkénynek nyit kaput, ahogyan számos félreértőjének olcsó kommentárja hirdeti. Ellenkezőleg a szellemi lét egyik alapvető

törvényének felfedezésével – legalábbis elvileg – útját szegte mindenfajta önkénynek. Alulról az üres lírának és felülről, a tudomány felől a kiüresedett pozitívizmus és művészetelmélet azon felfogásának, hogy a szellemtudományi és az esztétikai ítéletalkotáshoz nincs szükség szociális és esztétikai érzékre és tapasztalati élményekre, a társadalmi-szellemi kérdések illetve az esztétikum szabad prédája lehet bárki tudományos „szakszerűségének". Ma már tudjuk, hogy ez a szakszerűség mindent elmondhat a szellemi és művészi objektivációkról, csak éppen a lényegüket nem, mert a sajátosan szellemi-művészi mozzanat mindörökre ineffabile marad a számára.

A tudomány Dilthey óta hasonlíthatatlanul szerényebb lett, mint volt annak előtte, leszállott magas és elzárkózó gőgjéből. Csak az élet vált követelőbbé, mohóbbá a tudománnyal szemben. Esztelenségében már-már szinte fel akarja falni, hogy minden megmozdulását – a legtudományellenesebbeket is – vele hitelesíthesse.

Ez az új tudomány, a szellemtudomány tudja, hogy a megismerő szubjektum (Diltheynél a megértő élet) egy minden járuléktól és esetlegességtől megtisztult szubjektivitás. S ez olyan objektummal való egyesülésre vár, amely csak a hozzárendelt alanynak engedi oda magát, annak, akiben megszámlálhatatlan apró hang rezonál az ő hívására. A tárgy e viszonyban még szigorúbban választja meg az alanyt, mint az alany a tárgyat. S a megismerés folyamata éppen annyira a szubjektum objekciója, mint az objektum szubjekciója. Alany és tárgy azonos rezgésszámú hangvillákhoz hasonlítanak, ha az egyik megkondul, búgása előcsalja a hangot a másikból is, s aztán egy ideig kölcsönösen fokozzák az egymás hangerejét. Kétoldalú viszony ez, amit a szellemi rokonság, a közös hangoltság köt össze. Minél nagyobb a rokonság, az affinitás, annál gátolatlanabb a megismerés. Innen nézve Montaigne kísérlete az ideális határeset, a paradoxont csaknem feloldó, valójában azonban a végletekig feszítő, teremtő, nagy paradoxiával, amelyben a legnagyobb fokú személyesség egy a legnagyobb tárgyilagossággal, amelyben a kettő közötti hasadás mérhetetlen kicsinysége már eleve kizárja az esszé veszélyes forma-disszonanciáinak még a lehetőségét is. A misztikus viszont az imádata tárgyában maradéktalanul feloldódott szubjektivitás, nem egyéb, mint az Isten önmegismerésének organonja: ezért mentek minden töréstől és problematikusságtól a misztikusok írásai. Stílusuk tiszta fényekből szövődik össze és nincsen benne érzékletes kép, fogalmak vannak csak és transzparencia.

Mindez igaz, absztrakció, de talán nem „üres" absztrakció, és a lényeges összefüggéseket adekvát módon fedi fel. Ha az alanyba behelyettesítjük a személyiséget, amelyet a világnézeti elvek építenek fel, s tudva, hogy a világnézetet az emberi exisztencia irracionalitása határozza meg, a tárgy helyébe pedig odaillesztjük a művet vagy alkotóját vagy bármifajta szellemi objektiváció egységét, akkor ezekbe az elvont fogalmi szkémákba beárad a friss és eleven élet, bár még mindig elvontságoknál és fogalmaknál vagyunk, és még mindig távoli messziségben a „piros és forró Élettől", amit szó és fogalom csak szimbolizálni tud, noha maga is egy része, szolgálója és ura, de végső soron semmiképpen sem ellensége annak. (Geist ist kein Widersacher

der Seele – A szellem nem ellenlábasa az életnek – ahogyan egy Klages-ellenes könyvnek kezdődnie kellene.) Absztrakció és fogalmak! De absztrakció és fogalmak nélkül soha nem fejezhetni ki a lényeget, mert a lényeg nem mutatván önmagán túlra nem képszerű s ily módon nem is fogható fel a fogalmak kép nélküli, legalább viszonylag kép nélküli, nyelvén kívül semmi más módon.

Az esszéíróról és tárgyáról beszéltünk. Csak még magasabb általánosságban, amely nem csupán az esszéírót, hanem a tudóst, illetve a tudós egyik fajtáját, a szellemmel foglalkozót is magába zárta. Ritka és szerencsés találkozások emlékei a nagy esszék, a legnagyobb és legmélyebb élmények kiérlelt gyümölcsei. Az egymás felé nehezedő alkati rokonság hallatja bennük a hangját. A szellem boldog ráismerésének öröme az időben és térben tőle távoleső vagy mellette élő ősére, akinek kérdései a legvégső dolgokat keresők az ő kérdései voltak és a válaszok is talán az ő válaszai. Rudolf Kassner találkozása volt ilyen Sören Kierkegaard-ral és Kierkegaardé – életútjának „erotikus" stádiumában – Mozarttal, Walter Pateré a renaissance-szal és Diltheyé a német romantika lírikusaival, Babitsé Vörösmartyval és Ágostonnal... s a sort még hosszan lehetne folytatni, de csak Széchenyi nevét írom ide s utána a Kemény Zsigmondét, majd Péterfy Jenőét, s az ő számára még mindig voltak hangjai Babits Mihálynak és voltak hangjai Riedl Frigyesnek is. S úgy hiszem, lehetetlen volna nem érezni írásaikban bizonyos pontokon, hogy a kérdések, amiket feltesznek, már nem függenek össze a választott tárggyal, hanem túlvezetnek azon, hogy a kísérleteties penetráció után bizonyos pillanatokban – ellenállhatatlan lélektani pillanatok ezek! – ismétcsak önmagukhoz jutnak vissza. Szubjektivizmus volna ez még mindig? Igen! De valami egészen új és csodálatosan elfinomodott változata: nem a tárgy alatt megálló, hanem a tárgyán túljutó lírizmus ez, amely a maga életének halk és tartózkodó hangjait adja kísérőzenéül a rokon élet mellé, de csak színezi, minősíti és harmonikusan aláfesti az előtte szárnyaló dallamot, nem zavarva meg soha disszonanciájával.

Az effajta belsővé vált élmények nem tűrnék meg a terjedelmes formát. Minden forma határa a teljesség. A teljességben minden lehetőség valósággá vált és a valóság mindegyik darabja a szükségszerűség erejével idézi a másikat. Az esszé lekerekítő mozzanata, miként a többi műformáé, a teljesség. S ez a teljesség – az esszében – a lényegé. Ideális teljesség, kvalitatív és intenzív. A középpontból fut ki és a középpontba talál. Csak a lényeget mondja el a tárgyról, ami ideálisan (kifejtetlenül, de a kifejtés minden mozzanatát előre meghatározóan) tartalmazza az egészet. A reális teljesség – ez természetesen magába foglalja az ideálisat is – a tények kvantitatív és extenzív teljessége kívül szorul határain. Nem mintha az esszéíró tökéletesen lemondana róluk, hiszen nem is mondhat, de csak annyiban és úgy használja fel őket, amennyiben és ahogyan a lényeg szemléltetéséhez szükségesek. Innen kapja az esszé formális jegyeit: a tömörséget és pregnanciát, a rövidséget és erőt, amiket rendszerint az esszé principium formationisával szoktak összetéveszteni.

Hosszú ideig az esszéíró egyedül a művészet eszközeinek segítségével kísérelhette meg élményeinek, az idegen dolgok feltárult értelmének, jelentésének

kifejezését. A helyzet csak Dilthey után változik meg. A tudomány az ő életműve nyomán kezdi kialakítani azokat a kategóriákat, amik elég rugékonyak és hajlíthatók ahhoz, hogy hozzásimuljanak az egyedi valóság apró tényeihez is, s hogy egyaránt megragadjuk segítségükkel az élő, mozgékony örökké levésben-lévő szellemet, meg a soha-el-nem-múló változatlan értékeket. A jelentés és lényeg megragadásának, legalább elvileg, új útja nyílott meg. Az esszéírót éppúgy csábítja az újonnan teremtett lehetőség, mint magát a tudóst. Babits Mihály egy ízben tökéletesen pontosan határozza meg a modern esszét, olyan írásnak nevezve, amelyet a művész alkot, aki néha a tudományról álmodik. S ehhez csak azt tehetem hozzá, hogy van egy másik típusa is ezeknek az írásoknak: az, amit a tudós ír, aki néha a művészetről álmodik.

Ám a tudomány formája és műfajai nem azonosak az esszével! Az esszéíró egy fokkal mindig közelebb áll tárgyához, mint a tudós. Ez ereje és gyengesége. Olyan közelségben, aminőből egy ízben Halász Gábor szegődött az önmaga Proust-élményének nyomába. A tudomány legmélyebb akaratában mindenkor a reális teljességre irányul, a kvantitatív és extenzív teljességre, amely – nem árt újból hangsúlyozni – magába zárja az ideálisat is. Ennek a szempontnak, továbbá saját kategóriáinak becsúszása újabb távolságot teremt közte és választott tárgya között, s ez az újabb distancia biztosítja számára az elérhető tárgyilagosságot. Az élmény persze itt is közvetlen élmény marad, esszé élmény, ha tetszik, és affinitáson alapul. Jakob Burckhardt renaissance-képének lírai magva éppúgy kitapintható, mint Horváth János vagy Szekfű Gyula műveinek, vagy hazánkfia Tolnai Károly paradigmatikus könyvének, a Brueghel's Handzeichnungen-nak. Ezekben a szubjektív kísérőzene még sokkal tompítottabb és szemérmesebb kíséret. Mert e kategóriák a megismerésnek csak belső rokonságon alapuló elvét megkorrigálják és hatalmas mértékben megtágítják a megismerő szemhatárát. A szubjektív megismerés hibaforrásainak kiküszöbölése és korlátainak lerombolása olyan – elvileg végtelen – megismerési folyamatot eredményez, amely a reálisan teljes jelentésösszefüggések feltárására törekszik, noha ezt a szélső határértéket a valóságban sohasem érheti el. Dilthey óta, aki egy bizonyos értelemben – egy apriorikusan megszerkesztett szellemfenomenológia fejlődési fokozataiból tekintve – az utolsó esszéíró volt, a történelmi horizont hihetetlen változáson és gazdagodáson ment át. Az ő nyomán az „esszéizmussal" vádolt szellemtörténet végérvényesen felülmúlta s maga mögött hagyta az esszét!

Az esszé a születő modern világ gyermeke, a válság időszakáé. Megmozdult, zűrössé vált időkben, midőn az emberi exisztencia gyökerei megereszkednek és a lét problématikussá válik mindenestől, fokozódó erővel lép fel a jelentés, a végső értelem megtalálásának vágya. Az ilyen időkben ismét az esszé az útkeresés, a kísérlet adekvát kifejezése, s az objektív szellem szigorú törvényszerűséggel vezeti az alkotót ehhez a formához. Az első világháború után nálunk az írástudók egy nemzedéke választotta kifejező eszközévé, és aki közülük – úgy hiszem – a legmesszebbre jutott, Halász Gábor, a legszebb s legjellemzőbb címet adta írásainak, midőn Bessenyei szavaival *Az értelem keresésének* nevezte azokat.

Szerte Európában ugyanez történik, nemegyszer nagyon is problématikus módon. Mert problématikus, sőt néha már több is mint problématikus az, ha tudósok – s nem is mindig a tehetségtelenek – elvetik a tudomány saját formáit és kategóriarendszerét, és visszahullanak az esszébe, vállalva világnézeti feltételét is, az autonom, a szabad-ember csak magára hagyatkozó útját. Gyanúval élnek a tudománnyal s módszereivel szemben, bár emlékétől szabadulni nem tudnak. Helyzetük jellemző, ám bizonyos, hogy a kiút egyedül a tudomány felé vihet. Mert az ő nagy bizonytalanságuk, amit hiába igyekeznek dogmatizmusuk acélkemény zára mögé rejteni, a tudomány számára csak szimptomatikus. Egy világhelyzet szimptómája. S lehet, hogy ironikusan hangzik, de így igaz: egykor ők is szubsztrátumul szolgálnak majd a tudomány újabb kategóriáinak kialakítására.

A Misztikus és az Esszéíró egymást kizáró, egymást idéző útja között ott húzódik egy harmadik út is, a specifikusan megismerő emberfajtáé, a tudományt vállaló Filozófusé, akinek bizonyossága sohasem lesz olyan differenciálatlan egységű és dogmatikus, mint a Misztikusé, de bizonytalansága sem oly emésztő és megismerésének köre sem oly határolt, mint az Esszéíróé. Az egyiknél talán kevesebbet lát a végső értelemből, de a másiknál többet, s lehet, hogy megtalálja végre a világképnek azt az egységét, azt az „unitas multiplex"-et, ami az embernek megtalálni adatott. De az esszéíró keresésének is mindenkor meglesz az értelme, ha nem tehetetlenséget takar, s ha valóban szabad-ember egyetlen lehetséges útja. Mert itt is talál a bibliai hasonlat, amit Goethe idéz a Wilhelm Meister's Lehrjahre végsoraiban: miként Saul, atyja szamarait keresvén találta meg királyságát, úgy fogja az esszéíró az egyetlen és végső értelem helyett meglelni az egyetlen, örök és megváltó formát!

1942 november

Szigeti József

17.

Bekopogtató levelem Fülep Lajoshoz, 1942 Karácsonya előtt írtam meg, már a Kornis szemináriumi sikerem és a Mátraynál ért balsikerem után, hivatkozás nélkül sikerre és kudarcra, hiszen az egyik ellensúlyozta a másikat és így valójában nem ezek voltak levelem, jelentkezésem igazi okai, hanem az, hogy Fülep hitelesnek tekintett mérlegén mennyit nyom a latban eleddig legjobb írásom. A hangsúly ezért a filozófiához, s ennek igazi magyar reprezentánsaihoz, Fülephez, Lukácshoz és körükhöz való fölfejlődésemen van, úgy ahogyan ezt akkor láttam. Annak hangoztatása nélkül persze, hogy az utóbbi időben az erősebb kapcsolódás Lukács, bár a „forradalmi fordulat" kezdete valóban Fülep volt a maga sajátos gondolkodói kultúrája mellett páratlanul álló magyar nyelvi kultúrájával, ami számomra, magyarul kívánván filozofálni, akkor is, ma is, nagyon sokat jelentett. Lukácsnál viszont valóban zavart, nem kommunistává válása, amivel csak 43 nyarától kezdtem foglalkozni, hanem nyelvi hibái és modorossága (teszem a két kézzel szórt,

mondatkezdő érzelgős „És"-ek), amit Horváth Jánosnak a Budapesti Szemlében írt, kizárólag nyelvi szempontú bírálata A Lélek és a Formákról sorrarendre kimutatott.

„Bp. 1942. XII. 23.

Kedves Bátyám!

Mindenek előtt arra kell kérnem, bocsásson meg a szokatlan gesztusért, amellyel betolakodom élete csendjébe. Attól tartok, hogy idegenkedést és bizalmatlanságot szülhet, s éppen ezért talán jó is, ha mindjárt elüljáróban ideírom, mennyi belső nehézséget és aggályt kellett leküzdenem, míg végre rászántam magam arra, amit könnyebb természetű ember talán a világ legtermészetesebb cselekedetének érezne. Egy bizonyos ponton túl azonban értelmetlenné válik minden töprenkedés s most már én sem halogathatom tovább levelem megírását.

Bevallom, nehezen ömlik formába, amit mondani szeretnék, nem tudom hol s mint kezdjem, minden bizonnyal túl sokat vagy túl keveset fogok mondani, félek, semmiképpen sem pontosan azt, amit mondani szeretnék. A külső körülmények némi fogódzót nyújtanak. Negyedéves angol-magyar szakos bölcsésztan hallgató vagyok, 21 éves, a báró Eötvös József Collegium tagja. A szellemi atmoszférát, amelyben élek, a collégium levegője adja, a könyvtár, a maga kitűnően összeválogatott 60 000 kötetével, ahol a legtöbb kollegista oly otthonosan érzi magát, mint sehol másutt és úgy rágja bele magát a tudományba, mint a kis kukac a nagy darab sajtba, – bár ez a kép találóbb lenne az ironikus mellékíz nélkül. A collegiumi órák csak tautologikusan meghatározható „collegista" levegője, s a hosszú, hajnalba nyúló viták – szaktudományi részproblémákról, világnézeti kérdésekről, vagy legtöbbször esztétikaiakról, változó tájékozottsággal, de egyazon hévvel és lendülettel. Szóval egy eléggé feszült intellektuális atmoszféra ez. Talán felesleges is ilyen részletesen beszélnem róla. – Igaz, hogy napról-napra enged intellektuális jellegéből és feszültségéből is, mert az aktuális irracionalista világnézeti áramlatok sajnos már ezt a szigetet is kezdik birtokukba venni.

Engem gimnáziumi éveim irodalmi érdeklődése és kísérletezése hozott ide. Az irodalmi aztán határozott tudományos érdeklődéssé színeződött át (már a középiskolában is Babits Mihály neve mellett a Horváth Jánosé volt az egyik vezérlő csillag) s a szellemtudományos szakműveltségnek megvan az az előnye, hogy akarva-akaratlan a filozófia felé taszítja az embert. Persze taszítani csak azt lehet, aki maga is megindul egy irányba. A filozófia, ami hosszabb ideig csak perifériális érdeklődést jelentett számomra, fokozatosan nyomult a tudatcentrumba. Max Weber és Wilhelm Dilthey nevei jelzik a fő tájékozódási pontokat, s innen már ugrás nélkül juthatni a tiszta filozófia problématikájába. Fokozatosan és következetesen megtett út volt ez, problémától problémáig, – legtöbbször természetesen a magam mögött hagyott problémák is nyitva maradtak – s most, hogy már nincs tovább, „csak" a problémák extenzív kidolgozása és megoldása van hátra. A fejlődés legfontosabb stádiuma

azonban kétségtelenül az a pillanat volt, amikor kedves Bátyám könyve került a kezembe, a Magyar Művészetről, valamikor régen, gólya korom vége felé. (Különben ezt az élményt is a college könyvtárának köszönhetem.) Ekkor láttam meg, hogy bizonyos dolgok már magyar földön és magyarul, de egyetemes tájékozottsággal és emberséggel elmondattak... Nehéz lenne erről az élményről pontosan számot adnom és ezért inkább meg se kísérelem. Csakhamar kezembe kerültek a többi tanulmányok is, beleértve az újabbakat. Majd kezembe került a Szellem és Lukács György írásai, egyáltalán szinte minden, ami ehhez a körhöz tartozott. Lukács György szintén nagy hatással volt rám, bár sok benne a zavaró mozzanat, legalábbis számomra: szívesebben olvasom őt németül, mint magyarul és távol állok világnézeti radikalizmusától is.

A kérdések és feleletek, amiket kedves Bátyám s részben Lukács György írásai felvetettek és napfényre hoztak, sokkal kevésbé tisztán és tudatosan, de valahogyan bennem is éltek már, s az út további irányát mindenesetre döntőleg befolyásolták. Sajnos a kollégiumi munka üteme és rendje, amely gyakran kényszerít arra, hogy a palóc e-i változással, vagy mondjuk a redukált u-val, jobb esetben az Arthur legenda filológiai forrásaival többet foglalkozzam, mint Hegellel vagy Szt. Tamással, elég nehézzé teszi helyzetem, s filozófiai műveltségem súlyos hiányait magam érzem legkínzóbban.

Mégis a mellékelt tanulmány hallat talán valamit a saját hangomból és megmutatja az utat, amin – ha erőm lesz hozzá – haladni fogok. Eredetileg Babits essayiről írandó dolgozat első részének készült. Innen vázlatossága. Időm és egyetemi kötelezettségeim (szakdolgozatok, felkészülés a szakvizsgákra) azonban nem engedik meg, hogy most a második részt is megírhassam. Egy szigorú Goethe-i mértékkel mérve, nincs még a stílus, csak a „Manier" stádiumában. Egyéb hibái is nyilvánvalóak előttem, elsősorban kifejtetlensége miatt néhány inkonzekvensnek látszó fordulata. Lehetséges azonban, hogy részben átsimítva valahol megjelenik; nem bizonyos, hiszen egy valamelyest is fogalmi jellegű írásnak, amely stílusában nem idomul a divatos „képies – magyaros" kifejezésmódhoz ma nem igen van keletje. Ezzel kapcsolatban kérném kedves Bátyámat, ha arra érdemesnek találja ezt az írást, engedje meg, hogy a nyilvánosság előtt is élére írhassam a nevét, amit gondolatban és vágyban már úgyis odaírtam.

Még egyszer átolvasva ezt a levelet, valahogyan túlságosan is temperáltnak hat; többet, sokkal többet szerettem volna elmondani, valamit belevinni abból az emócióból, ami Bátyám írásaival való találkozáskor felfakadt bennem. De a dadogás csak a személyes érintkezésben jogos, s mert ez egyelőre nem adatott meg, maradt a betű bizonyos pillanatokban inadaequat közlőmódja.

Ismételten arra kérem kedves Bátyám, ne haragudjék meg tolakodó merészségemért, szorongva várom válaszát, azzal a nem titkolt reménnyel, hogy egyszer talán személyesen is találkozhatunk.

Szeretettel és tisztelettel üdvözlöm, boldog ünnepeket kívánva

Szigeti József

Nem gondoltam arra, hogy éppen a karácsonyi és újévi időszak a zengővárkonyi lelkész számára halmozott munkát jelent. Így Fülep első válasza rövid levelező lap volt, de teljesen megnyugtató:

„Kedves Szigeti,
mivel azt írja, szorongva várja a válaszom s mivel nekem fáj a más szorongása, azonnal írok, mivel levele éppen akkor érkezett mikor legjobban el vagyok foglalva, mikor más ünnepel s vakációzik, akkor lévén nekem legtöbb dolgom, most hát csak annyit írok, hogy semmi oka a szorongásra, ellenkezőleg, jelentkezésével örömet szerzett, az értekezést elolvastam, jó, részletesebb válaszomig pár napi türelmét kérem.
Zengővárkony 43. I. 1.
Szíves üdvözlettel

Fülep Lajos"

A két hét múlva írt részletes levél először mutatta meg nekem Fülep adott életkörülményeit és érzületét – mindazt, amit én korábban tévesen nemcsak elzártnak, hanem Pontoppidan regények (a Hans im Glück – Hajdu Henrik később magyarul is újraolvasott szép fordításában: Szerencsés Péter – s a Das gelobte Land-Az ígéret földje) hősei analógiájára elképzelve zárkózottabbnak, sőt kifejezetten magábazártnak éreztem. Kiderült, hogy a szociabilitás az elveihez ragaszkodó embernél megmaradhat az elszigeteltségben is, attól függően, hogy milyenek azok az elvek, amelyekhez ragaszkodik.

„ZV 43. I. 13

Kedves Szigeti, na végre hozzájutok az íráshoz.
Az essay-ről szóló essay-t nagy érdeklődéssel olvastam, probléma-látás van benne s ez a fő. Nagy dolog, hogy akad végre 21 éves, aki így nyúl a dolgokhoz. Publikálásra feltétlenül megérett, sőt kell is publikálni, mert tulajdonképpen akkor jut túl az ember valamin, ha másíthatatlanul készen és idegenként látja. De hol publikálja? Van hozzá helye? s ha ott nincs nem lehetne-e a pécsi Sorsunk-nál megpróbálni? (Bár ott nagyon messze járnak a filozófiától.)
Hogy az essay-n Lukács hatása érzik, – gondolatjárásban, sőt külsőségekben is – mellékes. Mindenkinek így kell kezdenie, csak jó legyen a hatás. S ez az.
Legfontosabbnak azt látom, hogy Maga valamilyen missing link-nek indul, annak pótlására, ami a mi szétszóródásunkkal itt kiesett. S az érzéket vagy ösztönt, amellyel ránk talált, noha 24 év alatt minden megtörtént az eltemetésünkre. Nyilván nélkülözhetetlen az, amit mi elkezdtünk. S nyilván azért fordulnak hozzám fiatalok, akik még meg sem születtek, mikor minket eltemettek, noha 24-25 év óta belső emigrációban élek, jóformán hírt sem adva magamról.
Nemrég írta nekem egy fiatal költő (az utóbbi évek legszebb verseié): „Nem tudom tudja-e, hogy Ön Budapestnek egy – igaz, szűk – rétegében valóságos szellemi legenda lett?" Tudom. S még többet is. Hogy szanaszét az országban

is vannak ilyen szórványok. Elgondolhatatlan helyekről kapok néha elképesztő leveleket. Olyan kevés és szégyelt publikáció után. Nem mi személy szerint kellünk itt, hanem az ügy s a szellemi forma, amit jelentettünk. S csodálatos az, hogy ezt még mindig értik s megértik.

Hanem, akinek Lukács írása idegen németessége miatt, annak magyarabbul kellene írnia. Jókora germanizmusok akadnak benne.

Végül:

> ἀλλ᾽ ἄγε μοι τόδε εἰπέ καί ἀτρεχέως κατάλεξου·
> τίς, πόθεν εἰς ἀνδρῶν; πόθι τοι πόλις ἠδέ τοκῆες;

Ez azért érdekelne, hogy magyari származás-e, akiben filozófiai véna mutatkozik. Mert addig ilyet nem ismertem.

Nem írta, hogy a kéziratot visszaküldjem-e? Küldjem?

Szívből üdvözli

Fülep Lajos"

A görög idézet Homéroszból az Odüsszeia ismétlődő fordulata. Devecseri kiváló fordításában így hangzik:

> Most pedig áruld el nekem azt és szólj egyenes szót:
> honnan jössz te, ki vagy? hol a városod és a szülőid?

Fülep levelének nagyon örültem, úgy láttam, hogy benne végre a kívánt filozófiai partnerre akadtam, akitől sokat tanulhatok és sok mindenben tájékozódhatok. S ebben nem is csalódtam. Mégis volt levelének egy pontja, amelyen megütődtem, a Homérosz idézet és kommentár. Csak nem biológiai származásra gondol, amikor magyari származásról beszél, vagy talán egyszerüen azt szeretné tudni, hogy zsidó vagyok-e vagy sem. S miért olyan fontos ez?

A faji kérdéssel kapcsolatos tapasztalati és elméleti háttér miatt némileg haboztam és késlekedtem a Fülepnek írandó válasszal. Ráadásul levelét késve kaptam meg, mert érkezése idején Újpesten tartózkodtam. Megírjam-e neki áperte, hogy a biológiailag felfogott magyarság kérdést értelmetlennek tekintem, még mint a génöröklődés jellegzetes statisztikai arányszámait is. Nagy volt bennem a kísértés, hogy elvileg kifejtsem, okaival együtt. Vagy egyszerüen válaszoljak úgy, felmenő ágig visszamenőleg, mint Németh Zoli. Ami akkor annál könnyebben ment, mert éppen átnéztem az apám által összeállított apai és anyai ágú származást igazoló keresztleveleket egészen a XIX. század elejéig. Ezekre apámnak hivatali, katonai-írnoki állásának megtartása végett volt szüksége. Így kellett igazolnia „makulátlan", nem-zsidó származását. A felmenő ág akár magyar, akár szlovák, akár osztrák formájában (a szlovákról megtudtuk, hogy eleik délszlávok, az osztrákról, hogy eredetük szerint északnémetek) nemcsak végig keresztény, de mindig is katolikus volt. Úgy döntöttem, Zoli vonalát követem. Csak elvi álláspontomat szövöm bele – magyarázat nélkül. Hiszen képtelenségnek tekintettem, hogy Fülep fajelméleti

alapon álljon. Legrosszabb esetben is csak valami múlt században bennragadt biológista Schrulle lehet a fejében. Abból az időből, amikor a kérdések még másképp merültek fel. Ha netán szükségesnek bizonyulna, beszélhetünk még később a nemzet és biológikum összefüggéséről behatóbban is.

Fülepet késlekedésem nyugtalanította, jobban ismerve a rendszer nem pusztán háborús időkben meglévő szokásait, mint én, azaz az akkor még csak szólamokban sem hangoztatott „félelem nélküli" élet valóságos, félelmetesen szimatoló, diktatorikus jellegét. A hosszú levél után még januárban, egy rövid levlapot kaptam, amelyben az okok sorában az utolsó (nunc venio ad fortissimum), levele illetéktelen kézbe kerülése jelenti a döntőt.

"Kedves Szigeti,
már rég írtam, napját nem jegyeztem meg, nem gondoltam, szükség lehet rá, csak azt tudom, rég volt, s nem a lapot értem, akit nyomban levele érkezése után küldtem, hanem a levelet, akiben kérdeztem, visszaküldjem-e cikkét – mivel ezen kérdésre máig sem kaptam választ, attól tartok, levelem valahol elkallódott, ami igen bosszantana, mert közben tán azt gondolta, hogy nem írtam, de meg cikkére is szüksége lehetett, s végül levelem illetéktelen kézbe kerülésének se igen örülnék. Kérem tehát értesítsen azonnal, megkapta-e a levelem vagy nem, s mit tegyek a kézirattal.
Szíves üdvözlettel ZV 43. I. 29.
Fülep Lajos"

Késlekedésem lehetővé tette, hogy nem sokkal válaszlevelem után küldjek Erdélyi-tanulmányom akkortájt érkezett különnyomataiból Fülepnek. Ez közvetve foglalkozik a Fülepnél felvetődő problémával is, már tisztultabb történelmi felfogásban, mint a magyar hibákról szóló középiskolai értekezésem. Így elvi álláspontom jellemzése és a családi származás leírása mellett a maga módján ez is beletartozik a problémakörbe. Még Fülep reklamációjának kézhezvétele előtt, röviddel annak írása előtt küldöttem el következő válaszlevelem, amit aztán az Erdélyi cikk, s vele egy elkallódott levél követett.

"Bp. 43. I. 27.

Kedves Bátyám!
(Talán nem neheztel, hogy így szólítom.)
Sajnos az utóbbi héten nem tartózkodván a collegiumban csak megkésve vettem második levelét. Innen a késedelmes válasz. – Igen boldog voltam, hogy a jelentkezés s a kérés nem volt eredménytelen, s azért is, hogy alkalmas időben történt. Hiszen ha később esik meg, midőn Bátyámék szellemujjának nyoma már elhalványul, s a hatás teljesen felszívódik és átalakul bennem, akkor talán az egész jelentkezés értelme s hitele vált volna problematikussá. – Hogy Bátyám írásait, legalább kis körben ismerik, olvassák és értik még ma is, meglepett, s örömmel töltött el. (Nem tudom megismerhetném-e az említett költő nevét?) Örülök, mert az én tapasztalataim bizony nagyon rosszak intellektueljeink filozófiai kultúráját illetően. Az egyetem ebből a szempontból olyan sivár,

hogy sivárabb már nem lehetne. Egy-két rabbinus növendék akad csak, akik filozofálgatnak, ők azonban idő előtt betokosodtak Szt. Tamásba és Arisztotelészbe és nem hajlandók a világ többi részéről tudomást venni. Írói és irodalmi köreink – a múlt évben volt alkalmam megtapasztalni ezeket, legalább feliből-nagyjából – még csak nem is hajaznak a filozófiához. Ha filozófiáról szó esik, Karácsony Sándort emlegetik, s magyar filozófiáról álmodoznak, amely objektív legyen, mellérendelő és primitív, mint a Mester észjárása. Legföljebb a Kerényi-kör itatódott át némileg filozófiával, de az ő frobeniuszi „Ergriffenheit"-jük távol áll a tudomány tiszta ideájától s alaposságuk ellen filológus barátaim néha megdöbbentő adatokat hoznak fel.

Ami az essay-m publikálását illeti, egyelőre semmi határozott dolgot nem mondhatok. Egyik collegiumi tanárom, Keresztury Dezső kérte el tőlem; ha tudja a Magyar Csillagban hozza majd. Vele azonban hosszabb idő óta nem beszéltem, mert beteg. Ilymódon az ügy függőben maradt. Végső esetben az Athenaeumban vagy az Esztétikai Szemlében közlöm, mert filozófia tanárom, Mátray László révén vannak kapcsolataim errefelé. (Ő írta az utóbbi évek legszellemesebb kultúrfilozófiai érdekű könyvét, az *Élmény és mű*-ről.)

Hogy „magyari származás" vagyok-e? Biológiailag bizonnyal nem. (Persze biológiai magyarságról aligha beszélhetünk.) Apai ágon délszláv ősökre tekinthetek vissza, anyai ágon észak németekre. Mindkét ágon csak a nagyapa magyarosodik meg, de mindketten (okmányilag) törzsökösen magyarnak számító családba házasodnak. Egyszerű emberek lévén asszimilációjuk nem különösebben mély, másrészt viszont a régihez kötő hagyományok híján, nem is pusztán önérdekből történik. A családi nyelv náluk is a magyar, apám könyvtárában pedig – aki fiatalabb korában olvasó ember volt, ma: megfáradt katonai tisztviselő – szinte kizárólag magyar klasszikusok foglalnak helyet. A „polis", honnan jöttem, Pest melletti kisváros, Rákospalota. Lakossága elég vegyes, jobbára az ország különböző tájairól összeverődött kishivatalnokokból áll. [E „kishivatalnok"-jellemzés, akkor közhelyigazság volt, amit később az elmélyültebb szociológiai ismereteim okán vetettem el. - Sz. J.] S mint eleim példája mutatja, nem is mindig „magyarokból". De első nevelőim és eszméltetőim nemzeti klasszikusaink voltak, s ez olyan szál, amely minden népi vagy másnemű származásnál jobban köt ide. Hosszú ideig ők voltak vezérlőim. Nem élvén intellektuális környezetben idegen nyelvek birtokába és idegen irodalmak megismeréséhez jó későn jutottam. Hogy angol, német, francia irodalom van a világon, csak két utolsó gimnáziumi évemben kezdtem pedzeni. Magyarságom ily módon a szellem síkján problémátlannak és spontánnak érzem! S lehet-e más értelmet adni a magyarságnak, jelenthet-e mást ez a fogalom, mint önkéntelen, spontán belenövést a nemzeti hagyományokba? Bizonyos szellemi formák elsajátítását, amik megszabják emberségünk mikéntjét egészen gyakorlati magatartásunk esetleges megnyilvánulásaiig? Mindez, mondom, nem problematikus bennem. Kérdésessé csak egy pont válik: – érdemes-e filozofálni idehaza? S ez a kérdés, úgy hiszem, nemcsak a praktikum, de akár a történetfilozófia síkján is felvethető. Megválaszolni ma még aligha merném.

De nem rabolom tovább Bátyám idejét s zárom levelem. Mély tisztelettel üdvözli híve

Szigeti József

P.S. A kéziratra – jó, hogy eszembe jut! – nincs szükségem. A levelet 29.-én indítom útnak."

Fülep alábbi levele már reagál Erdélyire is.

„Kedves Szigeti, ZV 43. II. 24.

Köszönöm Erdélyit. Ne ítéljem meg a tévedésekért? Hol van ebben tévedés? Inkább nem győzöm bámulni, hogy ilyen fiatal, s ilyen kiforrott. Semmiféle fiatalos szélsőség vagy félszegség. Hogy ez jó jel-e, ma még nem tudható. De jó jelnek, sőt kitűnőnek tudható, hogy a gondolatai nem egymás mellett vannak, hanem egymásból, a gondolkodásának matériája van, de szerves matériája, benne minden a maga helyén, s akkor lép elő, amikor kell. Tipikus filozófus gondolkodás, s ezért kitűnően közöl minden mondatnak logikai lokalizálásával.

Én Erdélyit nem ismerem, sem általában a „magyar filozófiát", nagy élvezettel olvastam Hegel ősmagyar gondolkodását és Koppányék hegelizmusát. Ez remek. S milyen szerencse, hogy E. nem tudta, százával vannak copula nélkül beszélő népek, különösen Afrikában és Ausztráliában. Vagy talán ebben még inkább Hegel igazolását látta volna?

Utolsó levelében egy egész lapon válaszol a származását kérdő kérdésemre s valami igazolás ízzel. Attól tartok, félreértett. Nem vagyok barátja az igazoltatásoknak se kapu alatt, se nyilvánosan. A származás nem érdekel, tőlem lehet valaki melanéziai is, sőt csak az érdekel, mint írtam is, igaz-e, hogy a magyar származás, a biologicum, alkalmatlan-e a filozófiára, s valaki, akiben ilyen határozottan látszik a filozófus véna, magyar eredetű-e. (Tehát nem szellemiség és lelkiség.) S ez is csak kuriozumként érdekel, olyanfélekép, mint ahogy a várkonyi atyafiak mondják valami nagyon furcsára: ilyennek is kell lennie.

Lehet, hogy márciusban pár napra Pestre megyek, akkor majd értesítem. Addig is, ha informál munkájáról, örülök neki.

Szívből üdvözli

Fülep Lajos"

Fontossá vált számomra ez a válaszlevél. Először, mert csak jobban meggyőzött a biológiához rögzített magyar diszpoziciók kérdésfeltevésének tévességéről, – hiszen Fülep „etnikai-nemzetiségi összetételem" ismeretében semmit nem mond arról, hogy végtére „magyari származás"-nak tart-e, viszont egyértelműen emlegeti kérdése biológiai természetét. Egyáltalán: lehetséges-e nemhogy a faj, de akár az egyed biológiai diszpozicióit egyértelműen hozzárendeln-

a társadalmilag-történelmileg létrejött anyagi és szellemi, végtelenül sokrétű munkamegosztás egy-egy sajátos területéhez?! Úgy gondoltam, hogy nem. Ez a probléma – az akkori állatpszichológia tanúsága szerint is, ahol a környezeti hatásokat is kényszerüleg tekintetbe vették – sokkal bonyolultabb és nem a normalitásában vett biologikumon múlik a dolog. Ha az etnikumot azonosítják a faji összetétellel, ami szintén téves, bár alacsonyabb hibafokon, mint a nemzettel való azonosítás, akkor hogyan lehetséges, hogy a XIX. század első felének németsége K. Gutzkow szavával: „Ein Volk der Dichter und Denker" („A költők és gondolkodók népe", Zur Philos. der Gesch. 1836. 117. o.) a XX. század ennek megfelelő időszakára átalakul – Karl Kraus kifejezésével – „Ein Volk von Richter und Henker"-ré („A bírók és hóhérok népé"-vé, Die Fackel, IX. 242/43.)? Mi változott? Átalakult talán az etnikuma? Szó sincs róla! Faji összetétele? Még kevésbé. – Reális történelmi életfeltételei változtak meg! Így ezekből kell hát kiindulni.

Másodszor: az előbbiek ellenére, eredeti kérdése jelentőségét – ráérezve részvétlenségemre – Fülep maga bagatellizálja, nagyon is érthető elvi okokból. Hiszen híressé vált könyvéből, *A magyar művészet*ből kiindulva a probléma – legalábbis a maga komplexitásában – számára is történetfilozófiai kellett, hogy legyen, éppúgy mint nálam az Erdélyi esszében. („Magyarság és filozófia! – írom például. – A kapcsolat jogosságát vizsgálatokkal próbálta igazolni Erdélyi, úgy ahogyan egyedül lehetséges a tudományban. Nem volt más célja, ezt vallja könyvében, mint Isten segítségével legalább egy vonallal mélyebbé tenni a hazai gondolkodást, túljutni a népszerű okoskodásokon, az útszéli filozofálgatáson, abbahagyni az örökös jogi szőrszálhasogatásokat, hogy egyszer végre könnyűnek találja a magyar szellem a tudományos gondolkodás fejtörő munkáját is...") Így hát nem bizonyult szükségesnek a kérdés további taglalása, hiszen a „Schrulle" világosan kiderült. Ezt még egyértelműbbé tette halála évében (1970) írt előszava *A magyar művészet* második kiadásához. Az „ominozussá vált 'faj', 'fajta' szó helyére – írja – lehetőleg mást tettem, az előadások idején semmi olyan mellékzöngéje nem volt, amit aztán hozzáfajelméleteztek, aggálytalanul használtuk a 'nép' jelentésében, mint Arany János (Mert a faj egyszer kap hűlést csupán...), Ady és általában mindenki. Ha viszont ma bosszúságot okoz, nincs miért ragaszkodni hozzá."

Harmadszor, levele első bekezdésében, in nuce mindmáig a legmegértőbb jellemzését adta gondolkodási módszeremnek és stílusomnak, ami kollegiumi tanáraim értetlenségével szemben még határozottabban demonstrálta számomra, a neki ajánlott esszé diszkrét helyeslésénél is, hogy jó úton járok. Erre gondoltam vissza akkor is, sok év elteltével, amikor a végzett, Erdélyivel foglalkozó Heller Ágnes – akkor, mint értelmes, helyre fiatal lány, legalább a szememben és nem a hátam mögött – nem győzte eléggé csepülni a maga hangsúlyozottan „marxista" felfogásának magaslatáról egyetemi hallgató korom első, nagyobb, szellemtörténeti jellegű publikált tanulmányát, – olyannyira, hogy ezúttal válaszra sem méltattam, mint ahogyan nem méltatta válaszra őt Simon Péter sem, amikor a Rákosi-cikk után azt nyifogta, hogy

bizony, Péter, ti ott a NÉKOSZ-ban nem ismertétek el a proletárdiktatúrát. Csak sejtelmesen és sejtetően mosolyogtam, mert az jutott eszembe, amit későbbi – jobb – írásai is igazoltak, s igazolt persze Erdélyi-tanulmánya is, hogy gondolkodása más, mint az enyém, – úgy véve, ahogyan azt Fülep jellemezte – lévén Helleré elszigetelt gondolati lépések megnyilvánulása, koherens egységbe aligha fejleszthető képzeteké, amelynek szükségszerű befejezése a marxizmustól és Lukácstól való megszabadulása után a „postmodern" stíl, azaz az értelemtől és koherenciától mentes szavak hígvelejű zubogtatása. Mindegy, hogy belülről jövő, vagy kívülről fülbe-súgottaké.

Meglepett viszont, hogy Fülep csak tréfálkozva veti fel Koppányék, az afrikai népek és a hegelianizmus, valójában a nyelv és a dialektikus gondolkodás viszonyának nagy problémáját, amire nézve Erdélyi megírása után Cassirer: *Philosophie der symbolischen Formen*-je első, nyelvfilozófiai kötetének futó áttekintése számomra már némi felvilágosítással szolgált. Semmiképp sem elegendővel arra, hogy akkor – mint ezt később, a 70-es években a materialista dialektikáról szóló egyetemi előadásaimban, majd 84-es könyvemben, *A tudományos gondolkodás forradalmában* tettem – komolyabb formában fölvethessem. Csak a probléma körvonala és rendszertani elhelyezése (a logikában és ismeretelméletben) rajzolódott ki elmémben. Ez motoszkálhatott a fejemben, amikor cikkem tévedéseit emlegettem. Fülep tehát érzékeny pontot érintett, – tréfás formában. Akkor tréfálkozását egy nagy problémával kapcsolatban úgy fogtam fel, mint Szöllősy Bandi tiszteletlen viccét, aki Delacroix pompás olajtemperájának rémülten ágaskodó fehér lovát, amely villámtól megvadulva és megvilágítva rugaszkodik neki a pusztának a sötétkék fellegektől terhes viharos ég alatt, egyszerüen ágaskodó teknősbékához hasonlította, amikor együtt csodáltuk a Majovszky gyűjtemény alkalmilag kiállított nagy francia festőit és grafikusait. Tréfálkozásunk tárgya, ha a tréfát tréfának vesszük és nem igazi értékítéletnek, valódi érték is lehet, amelynek nagyságát a paródia néha az ellenkező oldaláról érezteti meg komikusságával is komikusan ható inadekvátságával. Ezen nevetünk, mint Karinthy *Így írtok ti*-jén, s nem magán a parodizált tárgyon.

Így indult meg Füleppel az a levelezés, amelyet csak a háborúvég s utána a megváltozott viszonyok akasztottak meg. Egyik, sajnos elkallódott levelemben megemlítettem, hogy megjelenőben van egy németre fordított cikkem az induló új német nyelvű *Litteraria Hungarica* című periodikában. Cikkem a már gimnáziumban olvasgatott, tudományosabb magyar nemzetkarakterológiai munkák ismertetése volt, s jellegének megfelelően nem hozhatta, ami számomra fontos lett volna, az ismertetett irodalom bírálatát.

Ugyancsak említettem, hogy a Magyar – Német Társaság kiadványaiban megjelenőben van egy fordításom, a neves német szociológus Hans Freyer előadásáé Nagy Frigyesről. Az ilyen politikailag is jegyzett dolgok fordításával kapcsolatban az egyöntetű kollégiumi álláspont az volt – már csak soványkа pénztárcánk hízlalása végett is – hogy ezek vállalása megengedett, ha nem kifejezetten propaganda anyag. A Freyer előadás fontos szimptoma volt, mert talán a legőszintébb bevallása volt annak, hogy Hitler a sztálingrádi katasztrófa következtében, ugyanolyan nehéz helyzetbe került, mint Frigyes a

kunersdorfi csatavesztés (1759) után, amikor a vak véletlennek köszönhette a végső összeomlás elkerülését. Freyer ekkor a budapesti német tudományos intézet igazgatója volt és a Pázmányon is előadott. A húszas években a nacionalista Freie Deutsche Jugendbewegung vezető embere és a lipcsei szociológiai tanszék igazgatója. Alighanem nacionalizmusa alapján került a nácik uszályába. De szabadabb szelleméből – amelynek egyik mutatója lehet, hogy a húszas évek végén lipcsei intézetében Lukács Györgyöt kérte fel egy hosszabb előadássorozat megtartására a marxizmusról – annyi kritikai elemet megőrzött, hogy különösebb illúziókeltés nélkül adta elő a válságos helyzetet. Ez nem az ecclesia triumphans megszokott hangja volt.

Mint ahogyan nem volt az az 1943 őszén Freyer meghívta Nicolai Hartmann etikai előadása sem, amelyben a XX. század talán legjelentősebb polgári gondolkodója (ma éppen gondolkodói erényei, például etikai ateizmusa miatt szorították vissza hatását az általa lényeges pontokon kritizált Heideggerével szemben) oly feltűnő erővel és félreérthetetlen célzatossággal tagadta ki az erkölcsi világrendből a cezaromániás világhódítókat, hogy ismerősként egymás mellett ülve Mátrayval és az akkor államtitkár Hankiss Jánossal, pusmogva kérdeztük egymást: nem viszi-e el őt tüstént az ördög (azaz a GESTAPO)? Nem vitte el. Csak a von Stauffenberg-féle Hitler elleni balul sikerült merénylet után gondoltam arra, hogy van itt valami összefüggés. Még Hartmann esetében is, aki ugyan szigorúan őrizte akadémikusi politikai impassibilitéjét, de politikai ismeretekkel és személyes tapasztalatokkal még az 1905-ös orosz forradalomból rendelkezett, mikoris mérnök-vállalkozó atyja tőkeszegény üzeme tönkrement, s a Pétervárott orvosnak készülő, félig orosznak indult Nyikoláj, aki élete végén is anyanyelvi szinten beszélt oroszul a berlini lakásukba beszállásolt szovjet polkovnyikkal, áttette tanulmányai színhelyét Németországba, legfeljebb annyi kapcsolatot tartva meg Oroszországgal, hogy alighanem onnan eredő (etikai) ateizmusát később Lenin Hegel jegyzeteinek (ez filológiailag kimutatható) és egyik-másik szovjet filozófusnak olvasgatásával egészítette ki. Freyer és Hartmann is érezhettek már valamint a Hitlerrel szembekerülő konzervatív liberálisok politikai szerveződésének előszeléből és ezek támogatásában mentek el addig, ameddig lehetségesnek és tanácsosnak látták az adott körülmények között. Erre vallott az is, hogy Hartmann Wissenschaftliches Institutban tartott előadását megkaptam fordításra Kibédi-Varga Sándortól, a Magyar-Német társaság elnökétől, közvetlenül az előadás után, de kiadásából végül is – amennyire én tudom – semmi sem lett. Nem tarthatták politikailag kívánatosnak. Minderre persze még nem gondoltam az előadást követő fogadáson, ahol válthattam néhány szót Hartmannal. Értésére adtam, hogy ismerem és tisztelem munkásságát s megkérdeztem, felvehetem-e a kapcsolatot vele, amikor magyar állami ösztöndíjjal egy évre Berlinbe megyek? Örömmel vállalta: „magyar tanítványom még úgysem akadt". Mátray csak erre emlékezett vissza, amikor az ötvenes években azzal akarta filozófiai reputációmat növelni – ez akkoriban is jó ajánlólevél volt! -, hogy én Nicolai Hartmann személyes tanítványa voltam. Akkortájt keveset találkoztunk vele, s nem ismerte háborús életutam kanyarait.

A Fülep levelében említett budapesti találkozásra május 19-én került sor (jószerével húsz év óta először volt ismét Budapesten), s az első együttlét elfogódottság és feszültség nélkül, jó hangulatban és egyetértésben telt el. Igazolta Fülep előlegezett bizalmát, amellyel már személyes ismeretség nélkül, korábban meghívott: „Van már terve a nyárra? Néhány napra szívesen látom, itt kipihenheti [a szakvizsga okozta] fáradalmát, s ha akar, még dolgozhat is. Hozzá még méhesben is, mint eleink. A hely pedig gyönyörű."(ZV 43. V. 6)

Valóban gyönyörű helyre érkeztem június végén. A Mecsek alján megbúvó „idillikus" faluba, amelyből a magyar társadalom kínzó ellentmondásait azért a természet szépsége sem zárhatta ki. Fülep töviről-hegyire ismerte ezeket, s nem egy problémakifejtése élesztette és ébresztette bennem az előtérbejutó társadalomtudományi érdeklődést. Előkerült persze a Lukács-probléma is. Én feltettem a Szerb Antal megfogalmazása óta szokásos kérdést: nincs-e valami paradox abban, hogy milliomos bankárfiúból és ezoterikus esztétából a proletáriátus élharcosává vált? Fülep biztosított róla, hogy nincs. Ő maga 19-ben nem volt vörös, csak rózsaszín, de nehézség nélkül megérti. Észrevette már, kérdezte, hogy a dunántúli vasútvonalak, különösen a helyiek, amilyen a pécsváradi is, közlekedésszervezési szempontból mennyire irracionálisan kanyarognak és megállóik elhelyezése is a véletlen játékának tűnik. Nos, valójában nem a véletlen, hanem a nagybirtokosok érdekeinek kifejezése ez az „irracionalitás." Az élet minden területén felmutatható a nagybirtok, nagytőke, nagybankok érdekeinek közérdekellenes érvényesülése, még a legegyszerűbb dolgokban is. Lukács éppen mint bankárfiú, csak éppen érzékenyebb lelkiismerettel megáldott és megvert bankárfiú, közelről láthatta mindezt. Bizonyára tudott róla, hogy az Andrássy úti földalattinak a Körönd és a milleniumi állomásai közé az ő apja, vagyis a szegedi Lukács család kívánságára építettek a Benczúr utcánál egy teljesen felesleges megállót, mivel Lukácsék akkor a Benczúr utcában laktak. (Lukács később megerősítette ezt.) Ezt az etikai és szociális érzékenységet fokozta fel benne a véreskegyetlen háború, amelyet, mint tudja, a Theorie des Romansban – Fichte szavával – a „Zeitalter der vollkommenen Sündhaftigkeit"-nek („a tökéletes bűnösség világkorszakának") nevez. Egyet s mást megtudott az orosz forradalmi fejlődésről a baloldali eszer forradalmárnőtől, Jeljena Adrejevna Grabenkotól, első feleségétől, aki azonban inkább akadályozta, mintsem segítette Lenin bolsevik forradalmi mozgalmához való csatlakozását. Nincs hát itten semmi rejtély. – Másik kérdésem – ez mindannyiunkat, akik az Eötvösben felismertük nagyságát, zavart Lukácsban -, hogyan lehet, hogy érzékeny kritikusként is szinte Adyval egyívású nagy költőnek értékelte Balázs Bélát, aki jóval szerényebb tehetség volt. Nézze Szigeti – hangzott a válasz – , Balázs olyan szuggesztíven tudott beszélni megírt és még megírandó verseiről, hogy Lukács ennek hatása alá kerülve belelátta mindazt a szépet és jót, amit Balázs szeretett volna megvalósítani, de ami teljesen sohasem sikerült neki.

Nem győztem csodálni Fülep realisztikus, apró megfigyelésekből is lényeges következtetésekre jutó, „léthezkötött" gondolkodását, amely délutáni – mert délelőtt hivatalos teendőit intézte – peripatetikus, sétaközi filozofálgatásainkban,

meg vacsora utáni beszélgetéseinkben, melyekben felesége, a költőnő Gábor Zsuzsa is élénken és szellemesen vett részt, minden tárgyban megnyilvánult. Ám nála ez a „glebe adstrictus"-ság nem jelentette a helyi korlátoltságot, úgyszólván az egész globust, vagy legalábbis eleven intellektuális részét átfogta levelezése alapján külföldön élő tanítványaival és barátaival, Tolnay Károllyal, Mannheimmel, Lesznai Annával... Olyannyira, hogy időnként még hazai dolgokról is külföldről értesült. (Így a szondizmusról Kerényi svájci leveléből, ezt követő kérésére egy elveszett levelemben én számoltam be Fülepnek Szondi „sorsanalíziséről"). Tájékozódásának másik forrása külföldi könyvkiadók prospektusaiból megrendelt aktuális esztétikai, filozófiai, szociológiai könyvek voltak. A folyóiratokat a pécsi egyetem könyvtárában tekintette át. Sokszor megcsodáltam, és igyekeztem fejemben feltérképezve elraktározni a csak nála hozzáférhető könyveket, például Nicolaus Cusanusnak egy múlt századi kitűnő, mert még a dialektika ismeretében készült német fordítását, amely 48 őszén, amikor egymás mellett laktunk Füleppel az Eötvös kollégiumban, éppen a kritikus helyeken összehasonlítva az újabb fordításokkal, és az eredetivel, egyértelműen bizonyította a régi munka fölényét.(A később keletkezett, újabb fordítások már jobbak! mivel a marxizmus nemzetközi előretörése újraélesztette a dialektika történelmi formái iránti érdeklődéssel együtt, jobb megértését is. Akkor is, ha ez az összefüggés nem olyan világos számukra, mint a konzervatív angol idealista dialektikus Findley előtt, aki ezt az emlékezetes mondatot írta le az ötvenes évek végén: „Hegel idealistaként végtelen távol áll Berkeleytől is és Kanttól is s közelebb van a dialektikus materializmushoz, mint ahogyan ezt a legtöbb hegeliánus képzeli".) Fülep könyvtára, értékes művészettörténeti és etnográfiai gyűjteménye külön épületben a méhes mellett volt elhelyezve.

Hat szellemi épülésemre szolgáló szép napot töltöttem el Zengővárkonyban. Fülep és Gábor Zsuzsa még javában marasztaltak, amikor vissza kellett térnem Pestre, hogy nyári, Bécsbe szóló ösztöndíjam ügyeit intézzem, nem utolsó sorban az útlevél- és vízumkérelmet.

18.

Az történt ugyanis, hogy Freyer *Nagy Frigyes*ének fordítása annyira megtetszett a Magyar-Német Társaság főtitkárának, Kibédi Varga Sándornak, hogy – mint kifejezte – fordítói teljesítményem pótlólagos honoráriumaként nagyobb összegű ösztöndíjat ajánlott fel egy tetszőleges német városba. Bécset választottam, nem ismervén még az egykori császárvárost.

Kibédi Varga filozófus volt, Rickert tanítványa egyetemi éveiben, s mestere gondolatvilágát örvendetes módon jól ismerte. Már mögöttem volt Rickert több kisebb tanulmánya, de Windelband alapgondolatát kidolgozó terjedelmes, éles elméjű írása a *Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung* (A természettudományos fogalomalkotás határai) is. Ezt igen sokra értékeltem, jóllehet nézőpontjait, mint Frobenius és Spengler dolgozatom Rickertet némileg distanciáló jellemzéséből kitűnik („erősen intellektuális, formális szempontok uralma alatt" nézi tematikáját) éppen a történetfelfogás perdöntő tartalmi

kérdéseiben elégtelennek éreztem. Kibédivel hosszan elbeszélgettünk a Grenzenről, érdekelték kritikai megjegyzéseim is, amiket értett, de nem értett mindegyikkel egyet. Benyomásom szerint első, s egyben utolsó filozófiai beszélgetésünk hozzájárulhatott az ígért ösztöndíj összegének növeléséhez. Nem sejthettem, hogy ez némi bonyodalom forrása lesz. Akár két hónapig is megélhettem volna belőle, s még filozófiai és szépirodalmi könyvvásárlásaimat is bőven fedezte. Márpedig Bécsben még lehetett kapni klasszikusokat is, moderneket is (Rilkét például), s a Graben előkelő, ma is létező könyvesboltjában, amit szívesen látogattam, értékes filozófiai művek is akadtak.

Sajnos a vízum sokat késett s csak augusztus elején utazhattam el. Balsorsom úgy hozta, hogy aznap nem mehettem át Ausztriába, mivel a Nemzeti Bankban felvett devizámhoz nem mellékeltek kiviteli engedélyt. (Trehányságból, vagy antifasiszta érzületből-e, ki tudná eldönteni?) Így a fiatal és értelmes vámtiszt nem engedhetett át. Kisebb összeggel még mehetne, de ez túl van a tűrési határon, vissza kell utaznia, hogy az engedélyt megszerezze, poggyászát nálunk hagyhatja a vámépületben. El kellett fogadnom javaslatát. Az esti személlyel visszabumliztam Pestre. A vonat minden bakterháznál megállt, másnap reggel hatkor halálos fáradtan, összetörve érkeztem a fővárosba. Néhány órát kellett várakoznom a bank nyitásáig. Az illetékesek sűrű bocsánatkérés mellett adták ki a kiviteli levelet. Délután a határon a korábbi vámtiszt konstatálta – immár rendben van minden. Udvariasan kifejezte sajnálkozását. Amikor a véletlen játékából tizenkét év után ismét találkoztam vele, a magyar-csehszlovák határon, Lengyelországba utaztamban, a vámvizsgálatnál meglepetésére régi ismerősként üdvözöltem. Néhány szóval elmondtam, honnan az ismeretség s kifejeztem reményemet, hogy az új körülmények között is folyamatosan dolgozhatott. Válasza megerősítette feltevésemet. Jóérzéssel vettem tudomásul, hogy a szocialista hatalom ezen a területen is megőrizte a becsületes, munkára kész régi szakembereket.

Bécsi lakhelyem a Burg Ring közelében lévő, a magyar szellemi életben nevezetes szerepet játszó, Museum Str. 7, a Collegium Hungaricum volt. A Klebelsberg által szervezett, a szomszéd népekkel szembeni magyar kultúrfölény bizonyítására szolgáló reprezentatív külföldi kollegiumok egyike. Függetlenül a kulturális nacionalizmusban betöltött rendeltetésétől, amely inkább akadályozta, mint segítette új kultúránk valódi értékeinek terjesztését, hasznos szellemi munkacentrum volt mindegyik, különösen a bécsi, ahol a levéltárakban hazánk történelme feldolgozatlan anyagainak valóságos kincsesbányája várta a történelem- és irodalom-kutatókat.

Fáradtságom ellenére már az első nap megcsodáltam a Collegium remekbeszabott barokk palotáját, amely a Mária Terézia által 1760-ban alapított magyar testőrség otthona volt. Két és fél évvel bécsi utam előtt, amikor a palotát csak képekről ismertem, azt írtam róla Bessenyei-dolgozatomban: „A magyar testőrgárda céljaira Leopold Donat Trautson titkostanácsos [bankár, a török háborúkban mérhetetlen vagyonra szert tett üzletemberek egyike – Sz. J.] palotáját vásárolták meg. A török háborúk után magasra szökkent építkezési láz terméke volt a palota, amit Fischer von Erlach (a legjelentősebb osztrák-bajor építész) tervezett tehetsége teljében, 1710 körül. Az épület főhomlokzatán elegáns

biztonsággal lendül előre a középrizalit. Lendületét a három nagy ablak fölött elhelyezkedő attika sem töri meg, hanem továbbítja, az épületen túlnöveszti a végtelenbe. Az oldalszárnyak félkörös ablakai fölött barokk motívumok futnak, és néhány figurális dísz. Nem az egymásnak feszülő ellentétek harmóniája, hanem valami egyértelmű mozgásba oldott klasszicitás ömlik végig e homlokzaton: félreismerhetetlenül barokk így is, de egy hűvösebb művészi fegyelem mérséklő fékében. A külső rész dekoratív gazdagságánál dísztelenebb és komolyabb a belső, az előcsarnok, egymásba csúsztatott térfeleivel, vaskos oszlopkötegeivel és nagyperspektívájú, beépített lépcsőzetével. Mint egy régi metszet mutatja, kert terült el a palota mögött, szökőkutas, geometrikusan formált francia kert, nyílegyenesre ültetett, nyesett alléval. De ezt most lebontották, mert kellett a hely a lóistállók részére." 1943-ban az istállók a kapuikat díszítő címerpajzzsal még megvoltak, de nem lovak, hanem egy háborús célokat szolgáló kisipari hadiüzem munkásai tanyáztak bennök.

A következő napon a kötelező tisztelgő látogatást téve a kollégium igazgatójánál, a jónevű történésznél, Miskolczy Gyulánál, előszobájában különös jelenséggel akadtam össze. Egy nálam két évvel idősebb fiatalember személyében, aki egyszerre volt teljesen ismerős s mégis tökéletesen ismeretlen számomra. Holtbiztosan találkoztunk már valahol, ám hol és mikor – semmiképpen nem akart felötleni az agyamban, hiába törtem a fejem. De ismeretlen ismerősségétől eltekintve is figyelemreméltó ifjú volt. Magas, sovány termetű , enyhén hajlott hátú. Hátának görbültsége olyannak tüntette fel tartását, mintha jóindulatúan hajolna le esendő embertársaihoz. Ám aránytalanul hosszúnak tűnő végtagjai, s kéz- és lábizmainak fejletlensége mindjárt meg is tagadták tőle a hatékony fizikai segítség lehetőségét. Csak szellemiekre hagyatkozhatott. Törékeny hosszú nyakán ülő jólformált feje és diszkrét művészfrizurája azonban inkább esztétizáló, mint szociáletikai természetre vallott, kifejező arcának kifejezetten szemlélődő pillantásával együtt. Szabályos szája szögletében és enyhén kidülledt, majdnem basedowos szemének csillogásában jóindulatú irónia bujkált, amely éppúgy összekötötte őt a külvilággal, mint ahogyan befelé is fordította. Arca, habitusa juvenilis alkatnak mutatta. Olyan ifjúnak, aki ugyan távoli és diszkrét módon a túlérettség és hervadás futó jegyeit viseli, viszont késő öregségében is megőrzi majd ifjúsága alapvonásait. Feltűnően hasonlított a fiatal Sören Kierkegaardra, mintha annak esztétikai életstádiumában rögzült volna meg. Pontosabban szólva: mintha erre a stádiumra született volna, minthogy Kierkegaardnál az életstádiumok nem egymást szükségszerűen követő fejlődésszakaszok, bár Kierkegaard egyéni fejlődésében végigment rajtuk, hanem egymás mellett létező „antropológiailag adott" magatartásformák.

Hozzáléptem. Nagyon ismerős vagy nekem – szólítottam meg fesztelen, kollegiális tegezéssel. Nem találkoztunk már valahol? Határozottan tagadta. Biztos, hogy nem! Akkor bizonyára csak a Kierkegaardal való feltűnő hasonlóságod tévesztett meg. A hasonlóság említésének észrevehetően örült, s örömének örültem én is, mert íme legalább egy ember van itt, akinek nem idegen a különc dán gondolkodó neve – amihez tudni kell, hogy ezidőtájt hazánkban még nem tartozott a szellemi kultúra kötelező jegyeihez

Kierkegaard nevének ismerete. Rosdy Lászlónak hívnak, történelem-magyar szakos vagyok, néhány éve itt ösztöndíjaskodom és levéltári kutatással foglalkozom. Laci intelligens fiú volt, irodalmár, aki határozott stíluskészséggel írogatott tárcákat, naplót, nem tudom még mit, talán verseket is. Nem tudományos, irodalmi pályára kívánkozott. De szerette a zenét és a képzőművészetet is, jó barátságban volt a tehetséges fiatal zongoraművésszel Wehner Tiborral, akit még nem hallottam előadni, és Domanovszki Endrével, a festővel, akit munkái alapján nagyra becsültem. Így – nem először és nem is utoljára életemben – a közös művészi, esztétikai érdeklődés hamar összehozott egy másik emberrel (nem is mindig egyidőssel) és barátságunk kovásza lett.

Rosdy valóságos tudora volt Bécsnek. Kalauzolásával gyorsan megismertem a nevezetességeket és tájékozódási pontokat. Nemcsak a Hofburgot, a Helden és a Maria Theresien Platzot, a K. u. K. Bécsének kemény magvát, és a magot burkoló gyümölcs ízes húsát a Steffeltől a Karlskirchéig, Fischer von Erlach leghíresebb, bár korántsem legnagyobb remekéig, az Auersperg palaistól Jenő herceg nyári palotájáig, a Belvedereig, amely a másik nagy barokk mester, Lucas von Hildebrandt kőben testet öltött zenei álma volt. Megismertem az elővárosok legfőbb nevezetességeit is, Beethoven heiligenstadti házától és lakásaitól a grinzingi Heurigerekig, ahol a háború ellenére volt még tánc, bor és lármás schrammlizene, csak éppen igazi jókedv, „echt w(e)anerische G(e)mütlichkeit" nem akadt már. Hamarosan mindenhová egymagamban is eltaláltam.

Rosdy Laci, kapcsolatunk megszilárdulásával, olyan dolgokat is elémtárt, valódi titkokat, amelyek ismerete egy év múlva saját biztonságomat szolgálta, sőt lehet, hogy az életemet mentette meg. A hazai viszonyok jellemzésére egy ízben elbeszéltem neki Mikla bácsival való kalandomat. S megkérdeztem, mi a helyzet itt, hiszen tudomásom szerint valódi Polizeistaatban élünk. De még mennyire! – mondotta. És egyenként megnevezte, kik azok a kollégiumi alkalmazottak, takarítónők, portások, akik a Gestapo megbízásából szaglásznak a tagság és vezetőség körül, s bizonyára rendszeresen jelentéseket tesznek. A legfontosabb tag, aki ezeket összefogja és instruálja, magában a kollégium vezetőségében van, a kollégium gazdasági igazgatója ez, dr. Csőke. Ő a legveszedelmesebb, mert a többiek közönséges bunkók, de ez eszes és álnok gazember, aki ért a beugratáshoz, provokációhoz s igyekszik politikai nézeteinket, érzületünket kipuhatolni. Későbbi tapasztalataim alapján állíthatom, teljes joggal tőle óvott leginkább. Ettől kezdve, na meg korábbi nymphenburgi hebehurgyaságomon okulva, további életem folyásában mindig igyekeztem megfelelő módon kitudni, ki lehet környezetemben a politikai rendőrség ügyeletes szolgálatosa. S ez többnyire sikerült is. Ami nem jelenti azt, hogy egy-két esetben ne követtem volna el komoly hibát. A hibaszázalékot azonban szerzett tudásom jelentősen csökkentette.

Laci még egy titkot közölt velem, amiről eladdig előkelően hallgatott. Elmondta, hogy ő is volt Eötvös kollégista. Sajnos, egyáltalán nem készült fel az alapvizsgára, elvágták, s ez automatikusan a kollégiumi tagság elvesztésével járt. Még apja, a Madách gyakorló gimnázium tekintélyes igazgatója, Roder sem tudta ettől megmenteni, erős igyekezete ellenére sem. Ekkor végre

leesett a hályog a szememről. Rájöttem, honnan ismerem Rosdyt. A gólyahéten, esti szürkületben tartottam a rosszul megvilágított földszinti folyóson az ebédlő felé. Egy fiatalember jött velem szembe. Döbbenetesen hasonlított Kierkegaardra, akit akkor csak képről és hírből ismertem. S annyira váratlanul ért a dolog, mintha egy kép lépett volna le a falról, vagy bukkant volna elém a folyosó fordulószegletéből. Csak a megelevenedett kép képe élt tovább bennem. Minden más körülmény a semmibe süllyedt. Ezért nem emlékezhettem a találkozás mikéntjére. Laci megerősítette, 1939 szeptemberének elején járt még a kollégiumban, barátaitól búcsúzott, mielőtt apja szerezte német ösztöndíjával Bécsbe távozott volna.

Nemsokára – váratlan örömünkre – régi barát tűnt fel az ősi falak között, Király Pista. Német szakosként Thienemann professzor támogatásával nyert ösztöndíjjal. Nagyon megörültünk egymásnak és sok közös programot csináltunk. Neki még régebbről voltak jó osztrák ismerősei, s fiatal lányok és fiúk társaságában járogattunk ki egy bécskörnyéki dombon lévő strandfürdőbe, ahol azonban engem nem a szép kilátás, még csak nem is az a szép fiatal lány érdekelt, akinek Pista hevesen udvarolt, s márcsak ezért sem kívántam konkurenciát csinálni neki. Leginkább a társasági társalgás vonzott, német beszédkészségem, *Sprachgeläufigkeit*em fokozása miatt.

Viszont társaság nélkül, meghitt kettesben ruccantunk ki közös Dosztojevszkij kultuszunk „jegyében" a Wiener Wald melletti pompás fürdőhelyre, Baden bei Wienbe, amelyről tudtuk, nem azonos Dosztojevszkij (Wies)Badenével, de biztosra vettük, hogy híres játékkaszinója hamisítatlan kóstolót ad a szerencsejátéknak a nagy oroszt annyira lekötő izgalmaiból. Én csak rulettre gondoltam, Pista e mellett chemin de fer-re is. Nálam a rulettezés merőben irodalmi ihletésü – Gundolffal szólva – „Bildungserlebniss", művelődési élmény volt, hiszen ha pihentető-kikapcsoló játék kellett, szívesebben játszottam háromgolyós karambolt a kollegiumhoz közeli, Volkstheater mögötti Művészkávéház nagy biliárdasztalain, a logikai-ügyességi játékok híveként. Pista számára a szerencsejáték – „Urerlebniss", ősélmény, amit a pataki kollégiumból hozott, de szívesen gyakorolt Budapesten is nagy hazárd kártyacsatákban, hozzá még mesés szerencsével, mint valami délceg-diadalmas Jókai hős. Szerencse istenasszonya hozzánk nem volt olyan kegyes, még Pistához sem, mint nagy orosz példaképünkhöz, aki első badeni játékánál 40 frankkal több mint 10 000-et nyert, míg későbbi próbálkozásainál, már Baden-Badenben a tönk szélére nem jutott. Ami nem volt akadálya annak, hogy kölcsönök és méltatlan szerződések segítségével tovább ne folytassa hiú erőfeszítéseit az őt kifosztó bankok kifosztására. Mi igen szerény tétekkel, s rögtöni vesztességgel kezdtük. Nem is volt kedvünk további kockázatot vállalni, mivel a játék – várakozásunkkal és vágyakozásainkkal ellentétben – gépiesen sima és izgalom nélküli megkopasztásunknak tűnt. Az izgalom elemét csak nagyobb tét hozhatta volna meg. Ehhez túl józanok voltunk. Pista Faludival vigasztalta magát: „Fortuna szekerén okosan ülj, / S úgy forgasd kerekét, hogy ki ne dűlj." Menjünk mielőtt a kerék kidőlne! Átmentünk hát a városka ama házához, amelyben Beethoven a IX. szimfónia legszebb részeit

komponálta, illetve műve utolsó előtti feldolgozását végezte, a végső – bécsi – simítások előtt. Aztán fel a vonatra, s vissza Bécsbe.

Viszonyunk Pistával, Vajda János társaságbeli példás titkári együttműködésünk után, zavartalannak tűnt, apróbb nézeteltéréseink sem váltak vitákká. Aztán valami mégiscsak zavart okozott.

Verőfényes nyári napon, hármasban Rosdyval beültünk ebédelni a kollégium mellett húzódó Neustift Gasse apró, tisztességesen vezetett vendéglőjébe, ebédelni. Telt ház volt már. Így egy hosszú asztalhoz telepedtünk le, amelynek túlsó végén három fiatal osztrák lány ült, gondtalanul csivitelve és kacarászva. Nem zavartuk egymást csínos asztaltársainkkal, fontos témáról beszélgettünk, elmélyülten. Ám oda-odapillantgattunk a lányokra, – egyszerűen a vidám hangzatok zenéjének engedve.

Egy idő után fokozatosan érzékeltem magamon valami határozott irányba húzó erőtér hatását, s mikor a kellő vonalba kerültem, egyetlen szemvillanással felfedeztem az asztalfőn ülő kislány tökéletes báját és páratlan kedvességét. Szavam is elakadt, szemem is rátapadt, s attól kezdve lopva, belső jóérzéstől és boldogságtól somolyogva csak őt néztem és láttam. Szinte egész lényem az ő tükrévé vált. Pista és Laci csak rajtam át, megváltozott viselkedésem apró jelein keresztül fedezték fel csodás valóját, ami egymagában is azt mutatta, hogy igazából fel se fogták. Nem értették meg, hogy Tündér Ilona szállt közénk, egyszerű nyári, kék dirndli ruhában, amely szabadon engedte érvényesülni légies, törékeny szépségét, formás karjának, finommetszésű arcának napsütötte pírját, lenszőke hajának királynői glóriáját. Valóban királynő volt, az ifjúság és született báj koronázatlan királynője, két kedves udvarhölgye társaságában, akiket ő tartott szóval. Aztán elült a hangja, szórakozottan átengedte a beszédet társnőinek. Rámnézett s tekintetünk egy pillanatra összefonódott. Felrebbenő érdeklődést láttam a szemében. Semmi kétség, finom női ösztönével megérezte rám gyakorolt bűvös hatását, s most röpke pillantásokkal azt fürkészi, kire és mire hatott voltaképpen. Néhány perc múlva felriadva órájára pillantott, s mint aki sürgős dolgot mulaszthat el, gyors búcsút vett társnőitől és kilibbent az utcára.

Nem késlekedtem, felpattantam az asztal mellől. Fizessetek helyettem, megyek, meg kell ismerkednem Vele. Meglepődve néztek rám, mintha eddig nem is ismertek volna. Nem törődtem velük. Kivágódtam az ajtón, szapora léptekkel a Neustift Gassén felfelé menő lány után eredtem. Utolérve habozás nélkül mellécsapódtam. Ne haragudjon, mondtam. Nem vagyok híve az utcai ismerkedéseknek. De magát már az asztalnál – talán észrevette? – megismerni véltem, megértettem, úgy érzem egész lényét felfogtam és megszerettem. S tudom, ó! de mennyire tudom, hogy életem sajgó sebe maradna, ha elszalasztanám azt a lányt, akinek képe vágyból és ábrándokból szőtt platóni ősképként, vagy itt Bécsben, Freud városában, inkább azt mondanám, Spitteler-i *imago*-ként bennem élt. Bocsásson meg tolakodásomért, de megjelenése egyszerűen ellenállhatatlan erővel ragadott meg. Rámnézett és megértette: a színigazat mondtam, habár talán túlzott, fellengzően irodalmias stílusban. De mert semmi meglepetést nem mutatott, alighanem várta már, hogy az a feszültség, amit ő keltett bennem, eltökélt

szavakban és cselekvésben fog kipattanni. Nos jó, – mondotta azzal a jótékony egyértelműséggel, amivel azok a nők rendelkeznek csak, akik ismerik és elismerik, s a maguk helyére téve tudják értékelni a tényeket, a meglepőeket és bonyolultakat is. Ha magának valóban örömet okoz kettőnk kapcsolata – sokatmondóan így fejezte ki magát! – akkor én is szívből örülök. Csak ritkán akad férfi és nő között olyan bensőséges viszony, amilyenről maga beszél. S ha egy érzés megvan az egyikben, akkor az az érintettből sem hiányozhat teljesen. Próbáljuk hát együtt tölteni a rendelkezésemre álló rövid időt. De még egy fontos elintéznivalóm van. Most csak sebtében ismerkedhetünk meg. Trudinak hívnak, tanítónő vagyok. Én Josef, magyar ösztöndíjas. Ebben a kollégiumban lakom. Rendben van, egy óra múlva találkozzunk a kollégium vesztibulumában, javasolta Trudi, és menjük ki a dunai Gänsehäufelre fürdeni egyet, – gondolom nem ismeri, – ez olcsó és kellemes szórakozás ebben a melegben.

Trudi katonás pontossággal érkezett. Biztos kalauzolásával gyorsan a helyszínre értünk. A Gänsehäufel – mondjuk: libafalka – strand a Duna baloldalán volt, a folyó holtágának egyik kis szigetén. A túlpartra átnézve a Práter híres Óriáskereke látható. Felfrissülve a Duna kristályosan tiszta, medrének kavicsos fenekét is feltáró hullámaiban, félárnyékba húzódva ismerkedtünk, a hellyel és főleg egymással. Kedvelt fürdőhelye ez az elővárosok népének, de azoknak a gazdagoknak is, akik partmenti villájukhoz magánstrandot csatolhatnak, magyarázta a kislány, aki most sokkal érettebbnek és erősebbnek, meggondoltabbnak és komolyabbnak tűnt, mint a vendéglői asztalnál. Egyébként már búcsúzásunk óta. Csak akkor még nem rögzítettem újabb vonzó vonását. Én is ebben a kerületben lakom, a balparton, Florisdorfban. Apám gyári munkás, itt dolgozik. Nemrég fejeztem be a tanítónőképzőt. Alig tanítottam még, de bevonultattak katonalánynak. Most a hadseregben tanítok. – Remélem Bécsben? – Oh korántsem... megszállott országban! Leesett az állam. Rátalálok valakire, akire régen várok hasztalan, s most a kegyetlen háború elragadja tőlem alighogy megleltem! Akkor hát ezért mondtad – fordítottam tegezőre a szót, – hogy csak rövid idő áll a rendelkezésedre? Biccentve hagyta helybe, s fázósan, a jövőtől megborzongva húzódott közelebb hozzám. Nem akarta, hogy a zordon jövő képe gyötörjön bennünket. Szinte áhítatos tisztelettel csókoltam meg a szegény, kiszolgáltatott és szenvedő kislány kezét, egyét a sok megalázotté és megszomorítotté közül. Említettem már mennyire Dosztojevszkij hatása alatt álltam ekkoriban. De hideg kis kezéről – és ez már nem Dosztojevszkij hatás volt! hiszen minden idegszálammal éreztem és tudtam, hogy nincs időnk szenvelegni, sietnünk kell – áttértem napmelengette gömbölyű karjára, vállára és nyakára, aztán mostmár mélyebb egybetartozásunk biztos tudatában meleg száját kerestem meg. Nem vonakodott. Úgy csókolt meg, hogy ellenkezés nélkül átadva magát ő is birtokába vett engem. Összetartoztunk. A bennünk égő nap heve felszippantotta a ránksúlyosodó sötét felhőt és tudtuk, hogy boldogok vagyunk – mindennek ellenére. De mindennek (és mindenkinek) ellenére nem lehet tartósan boldognak lenni, – az ellenséges külvilág a legmeghittebb idillbe is betör.

Be is tört, méghozzá barátom Király Pista képében. Amilyen váratlanul jelent meg Bécsben, éppoly váratlanul bukott be ide a strandra is. Ezúttal nem éppen örömömre. Trudi ki is fejezte elképedését és nem-tetszését. Hát magát hogyan fújta ide a szél? – kérdezte alig titkolt nehezteléssel a hangjában. Petrovics bácsitól, portásunktól – ő volt az egyik titkos denunciáns – megtudtam az előcsarnoki találkát, és azt, hogy talán idejöttek. Gondoltam, nekem is jót tesz a strandolás. Nem veszi rossz néven, ha idetelepszem és bemutatkozom? Trudi nem mondott sem igent, sem nemet, csak azt jegyezte meg: Jó megfigyelő ez a maguk Petrovics bácsija. Igaz, most nálunk minden portás és házmester ilyen. Pista nem zavartatta magát. Ismerni vélte a női szívet. Azt gondolhatta, egy fiatal lánynak csak érdekesebb és hízelgőbb, ha ketten versengenek érte. Valójában – bármennyire mutatós fiú volt Pista, Adys hullámos hajával és nagy, dióbarna szemével, – Trudi is, én is, úgy tekintettünk rá most, mint valami csúf fekete bogárra, amely otrombán-érzéketlenül beleesett a mi pezsgő, üdítő italunkba. Pedig milyen szívesen szürcsöltük volna tovább kettesben. Ezenkívül Trudi tudta és lelkében számontartotta, nem egyszerűen azért fedeztem fel őt én, mert jobb volt a szemem, mint a másik két magyar fiúé, hanem a bennem élő, preformáltan „őt" – azaz az ő lényét, típusát – idéző „imago" miatt. Sokat olvasott, ismerte Spitteler regényét az *Imago*-t is, éppoly jól értette, amit ismerkedésünknél mondtam neki, mint én magam, ahogyan ez később kiderült. Elevenen élt már benne is az egészséges vágy, hogy valami ilyesmit halljon és kapjon. Unta a banális udvarló szavakat. Pistától pedig ezúttal csak effélét hallhatott, barátom alapvetően téves elgondolása és erőszakos szituációteremtése miatt.

A szituáció egyre félszegebbé és kényelmetlenebbé vált, csakhogy lassan már számomra. Mert Trudi egy idő után kezdett zavar nélkül viselkedni. Meglátszott rajta, tud bánni a férfitársasággal. Annyira, hogy meg-megcsiklandozott a féltékenység irigy kis ördöge. És mégis Trudi volt az, aki felkerekedett, éppen akkor, amikor Pista már azt hihette, nyugodt vizeken evez. Mostmár várnak otthon, mennem kell, találkozzunk holnap ugyanitt tíz órakor – így Trudi. Elképedtem. Trudi tehát nem rázza le Pistát, pedig most könnyedén megtehette volna. Nem azt mondta, amit ekkor mondania kellett és lehetett, hogy találkozzunk, Józsi holnap 10-kor a Kärtneren ilyen és ilyen üzletnél, ami barátunkat hallgatólag kizárja, vagy legalább is jogalapot teremt számomra kimondott kizárására kettőnk társaságából.

Elváltunk. Ő a balparton maradt, gyalog ment el közeli otthonához, mi vissza a Duna jobbpartjára villamossal. Kezdett megsavanyodni számban az üdítő pezsgő, ami félig már megrészegített. Arra gondoltam, Trudi talán mégsem az, akinek vélem. Persze nem mondtam le róla. Töprengve vártam, mit hoz fel Pista a saját mentségére. Nem kellett soká várnom, mert mentegetőzés helyett villámló szemekkel nekemtámadt. Indulattól el-elfúló hangon. Ez éppenséggel nem volt szokása, hiszen későbbi, másokkal szembeni nagy kipakolásaiban (magagyártotta happeningek voltak ezek, amiket igazándiból szeretett és katartikus hatást tulajdonított nekik,) mindig megőrizte belső nyugalmát s gerjedelmében és hangerejében csak addig ment, ameddig a kívánt hatás elérése végett szükségesnek tartotta. Hogy lehetek képes ilyen barát-

ságtalan gesztusra? Miért vagyok illojális vele szemben?! Bezzeg ő azonnal bevezetett fiatal osztrák barátai társaságába, csinos lányok közé. Miért nem vittem magammal a Trudival való ismerkedés után a dunai libaúsztatóra? – Talán azért, mert Trudi számomra nem liba, akit mindannyian megúsztathatunk, vágtam közbe, hogy véget vessek a zaklatott kérdések áradatának. Hiszen nemcsak a támadási irányok, a visszacsapás pozíciói is kialakultak már, teljesen felesleges volt, hogy jobban belelovallja magát vélt sérelmeibe. Pistám, te most megfeledkezel a valóságos helyzetről, meg Magadról is. Bemutattál barátaidnak, így igaz. De vetted-e észre, csak egyetlen egyszer is, hogy zavarom vonzalmad fejlődését és kifejezését, pedig igen csinos teremtésre találtál? Milyen jogot formálhatsz te Trudira? Hiszen vonzása meg sem érintett. Hiába ült veled szemben az asztalfőn, nem láttad, hogy Tündér Ilonával találkoztál! Semmit nem értettetek meg belőle addig, amíg az én viselkedésem ki nem nyitotta a szemeteket! ... Még csak fel sem keltél a vendéglői asztaltól, amikor én már futottam utána, hogy el ne veszítsem, te meg többre becsülted a sörödet. Mit akarsz hát?! Ilyen jogon Rosdy Laci is kijöhetett volna a strandra, őt mért nem hívtad magaddal, úgy nagyobb lenne a versengés és jobban kereszteznénk egymást útjait. Legokosabban tennéd, hidd el, ha kilépnél a körből, jelents holnap beteget. Majd én indoklom hiányzásodat, ha ugyan valakinek is hiányozni fogsz...

Filippikám némileg lecsendesítette barátomat. De makacsul kijelentette, akárhogy is történt, esze ágában sincs javaslatomat elfogadni. Igenis ott leszek a reggeli találkozón, hiszen a kezdeti idegenkedés után Trudi kedvesebb lett hozzám. Biztos, hogy lépéselőnyöd volt, de holnap már egyenlő esélyekkel indulunk. Érzelmeid nem hathatnak meg, mert mostmár én is tudom, nem lehet ezt a lányt nem szeretni! Nos jó! – mondottam. Ha te ott leszel, én nem leszek ott. Mondj a lánynak, amit akarsz. Mondd, hogy meghűltem és otthon fekszem kollégiumi szobámban.

Lehet, engem is váratlanul ért saját javaslatom. Alapjában véve azonban minden vagy semmi hazárdjáték volt ez, komolyabb és izgalmasabb, mint a badeni rulett, s a kockázat vállalását több és nyomósabb motívum indokolta. Nem akartam, hogy valami, ami kettesben megragadóan indult, most hármasban elposványosodjon. Ez tönkretenné a kezdet derűjének, majd a rendelkezésünkre álló rövid idő, a végzetes határhelyzet tragikus melankóliájának még az emlékét is. Akartam viszont, nagyon is akartam látni, hogy hogyan dönt Trudi nélkülem, jelenlétem személyes befolyásoló súlya nélkül. Én már harcoltam érte, de ő akar és tud-e harcolni értem? A búcsúzásnál, amikor módjában állt megszabadulni a hívatlan vendégtől, nem tette – bár ez sokféleképpen magyarázható, többek között az ő javára is. Vagy mégis van valami igaza Pistának – ezt lelkem mélyén egyáltalán nem hittem – hogy holnap már egyenlő esélyekkel indulunk? De ha a mai napot feledve Trudi holnap mellette dönt, történjen az ő akarata szerint. Így a mindent vagy semmit szerencsejátékban én leszek ugyan a vesztes fél, de Trudi azért nyerhet. Ilyen gondolatok hullámoztak bennem, s végül a motívumok jobb megfontolása is megerősítette elsietve megfogant és kimondott elhatározásomat. Pedig Pista már kérlelt, hogy ne tegyem ezt, Trudi majd félreérti.

De aztán biztosra véve győzelmét, titkolt elégtétellel belenyugodott abba, hogy saját magam üssem ki a ringből önmagamat.

Trudit másnap kellemetlenül lepte meg elmaradásom. Ő éjszaka a helyzet más kibonyolítását eszelte ki. Mi van Józsival? – kérdezte nyugtalanul. (Josefből már előző délután Józsi lettem.) Pista sugalmazásomnak megfelelően mondta el, hogy meghűltem és ágynak dőltem kollégiumi szobámban. Pedig – ez nem tűnt fel neki – volt ebben az üzenetben egy kis kétségbeesett és naiv ravaszkodás, annak a lehetetlennek tűnő lehetőségnek megjátszása, hogy a kislány hozzámszalad beteglátogatóba, vagy – ki tudja? – betegápolásra. Nem hittem vakon ebben a lehetetlen lehetőségben, de még sem vetettem el teljesen, bármennyit problémáztam rajta, és kudarc esetén további teendőimen az éjszaka. S most íme a „csoda" valósult meg. Józsi beteg? – szaladok hozzá, biztosan szüksége van orvosságra és ápolásra. Maga Pista csak egész nyugodtan maradjon itt és fürödjön kedve szerint, én eltalálok a kollégiumba egyedül is, és feljutok Józsi szobájába, ő mondta, hogy fogadhatnak látogatókat. S már indult volna sietve, ha Pista vissza nem tartja, hogy kettőnk viszonyát a szinte felhőtlen barátság magaslatáról lerántsa a mélypontra, olyan illojális gesztussal, amelynek árnyékától még a későbbi, kommunistaként közösen vívott, kölcsönös megbecsülést és fegyvertársi barátságot érlelő politikai harcok sem szabadítottak meg teljesen bennünket. Igaz, főleg olyan időszakokban nem, amikor hiányzott a valódi politikai egyetértés közöttünk.

Nézze Trudi, lehet, hogy Jóska valóban beteg, de nem ez a fő oka annak, hogy nem kíván találkozni magával. Ő szigorú katolikus neveltségű ember, merev valláserkölccsel, mondta (tudva tudván, hiszen eleget beszélgettünk erről, hogy Nicolai Hartmann etikai ateizmusa alapján állok, amely az erkölcsi autonómia biztosítása céljából még isten létét is kizárja, hát még a vallás befolyását). Maga Trudi pedig olyan, alig megnevezhető szabadosságokat („gewisse Freiheiten") engedett meg neki és magának, amelyek az ő katolikus érzületét mélyen sértették. Nos, így annál inkább szaladnom kell, hiszen itt a becsületemről van szó! – mondotta Trudi. Szavait rögtön tett követte, köszönés nélkül faképnél hagyta Pistát. Pár lépés után mégis visszafordult: Mondja, mindezt Józsi mondotta magának? Pista ekkor – kettejük utólagos egybehangzó előadása szerint – kissé bizonytalanul bólintott.

Trudi, mint aki végleg tisztába jött a helyzettel, elrohant hozzám. Itt van hát a nagy beteg, grippédhez képest egészen jó állapotban, konstatálta örömmel, engesztelődésre kész enyhén harcias hangon. Voltaképpen miért maradtál el, én az éjjel egészen csinos kis tervet eszeltem ki, hogyan szabaduljunk meg Pistától. – Mert kíváncsi voltam, eljössz-e értem, válaszoltam, vagy beéred kávépótlékkal. – Te csacsi, te talán nem szaladtál volna utánam, ha azt hallod, hogy beteg vagyok? Vagy talán te érted volna be pótlékkal? Az után, ami kettőnk között tegnap megpecsétlődött?! Ilyen könnyen elfelejtetted, hogy összetartozunk! Talán azt hitted, amit ez a te Pista barátod képzelhetett, hogy nekem, egy katonalánynak, mindegy, kivel barátkozom?!

Nem ismered ezeket a dolgokat! Te szerencsére nem élsz állandóan a halál árnyékában. És előadta, először és utoljára, hogy Szlovéniában Laibach,

helyesebben Ljubljana mellett van az az iskola, amelyben ő az ott állomásozó magasabb beosztású német tisztek gyermekeit tanítja. A jugoszláv partizánok erős osztagai bármely pillanatban rájuk törhetnek, megerőszakolják és agyonlövik őket, egyáltalán mindenkit, felnőtteket és gyerekeket, mint ez másutt már nem egyszer megesett. Egyízben ők is csak a véletlen szeszélyéből kerülték el teljes pusztulásukat, valóban a legutolsó pillanatban, akkor, amikor a halál fagyos keze már torkon ragadta őket. S még csak nem is csodálkozhatok és átkozódhatok barbárságuk miatt mindazok után, amit a mieink szörnytettekben elkövettek és elkövetnek, hogy a lakosságot a szervezett és alkalmi, tömeges és egyéni vérengzések, kényszermunkák, áttelepítések és koncentrációs táborok terroreszközeivel megfélemlítsék. Kimerülten elhallgatott. Lélekzethez jutva, nyugalmát visszanyerve, megbékélten megszólalt.

„Doch lieber Freund jetzt nicht diese Töne, / sondern lass mich angenehmere und / freudenvollere anstimmen" (Dehát kedvesem, hagyjuk most e hangokat, / engedd inkább, hogy kellemesebbekre / és örömtelibbekre zendítsek) – idézte a tanítóképzők énekkarának volt tagja, szabad variációval kettőnk helyzetére alkalmazva a Beethoven költötte sort. A szavakat, amelyek átvezetik a IX. megelőző hangszeres ütemeinek tragikusan komor, diszszonáns akkordokból szétbomló dallamát és tépetten torlódó ritmusát a kórus zengette felszabadult Örömóda Schiller-idézeteibe, először adva szabad utat a vokális zenének az immár végleg emberi szó után kívánkozó hatalmas instrumentális szimfóniában. – Trudi nem beszélt az említett szörnyűségek részleteiről. Én meg – bármennyire érdekeltek a zord tények – nem kérdeztem, mert valóságos gaztettnek éreztem volna, hogy kérdéseimmel visszavessem őt a véres szörnyűségek pokoli légkörébe, amelynek gyalázatos realitása néhány nap múlva ismét lételeme lesz. És mégis tett még egy megjegyzést, mert észrevette a „mieinkről" adott távolságtartó, kritikai jellemzésén érzett egyetértő meglepetésemet. Ne lepődj meg Józsi, mi florisdorfiak még tudjuk – amit Freud Bécsét emlegetve te is elárultál magadról -, hogy mit jelent és milyen értékek megmentését szolgálja a „Festung Europa", Hitler rendszere és háborúja. Ebben is összetartozunk. Tegyük mi ketten azt, amit az Örömóda tanácsol. Ketten, milliók helyett, öleljük át egymást. Szebben és jobban már nem is mondhatta volna! Szerelmünk ott és akkor konszumálódott.

Miután magunkhoz tértünk, Trudi még félig bágyadtan, csendesen, huncutkásan idézte most még egyszer Beethoven-Schillert. Azokat a hangokat, amelyekkel a szopránok – mint ő – először lépnek be a kórusba, fényes, szívrepeső boldogsággal, magasan szárnyalva: „Wer ein holdes Weib errungen, / mische seinen Jubel ein!" (Ki egy bájos nőt kivívott, / vélünk ujjongja dalát!) Ám ott és akkor tudtam meg azt is, hogy örömujjongó boldogságunk tiszavirág-életű. Tartamát tragikusan rövidre szabta a külső kényszer, az életünket durván fogvatartó és éppen nem titokzatos, nagyon is megnevezhető korlát. Sokkal rövidebbre a vártnál. Én egy hétre gondoltam. Kiderült, hogy már a következő nap éjfél körül kell visszautaznia állomáshelyére. Így hát elhatároztuk, végig együtt maradunk, hogy egyetlen további percet se veszítsünk el.

A változatosság kedvéért aznap a közeli Zipfer Bräuban ebédeltünk, ahol élelmiszerjegyeink tartalmasabb részére, a hús és vajjegyekre legfeljebb a fél adagot adták ki. Erről már hallottam harangozni, de túlzásnak véltem. Ebéd közben Trudi Pistára terelte a szót. Azt hiszed, elhittem Pistának, amit rólad gurított? Nem. Nem állt összhangban azzal, ahogyan te beszéltél rólam, magadról, bármiről. Torz és zavaros lélek az, aki maga kezdeményezi a „szabadosságokat", viszont a másikat ítéli el értük. Nem ez történt köztünk. Mi valódi szabadságunkkal éltünk és azt éltük meg. Milyen más és csodálatos ez a szabad önátadás, amelyben cserében önmagáért mindegyikünk elnyeri a másikat! Mennyire különbözik attól, amelyben az ember csak menekülésszerűen adja oda magát másnak. Bár akkor sem pusztán az élvezetért, kéjért, sokkal inkább azért, mert másba kapaszkodva, egy az átlagosnál emberformájúbb lénybe, akivel legalább szót tud váltani, hamarabb beleélheti magát a túlélés s egy emberibb világba való eljutás – talán túlontúl is csalóka – reményébe. Azoknak a frontszerelmeknek, amiket láttam, s időnként magam is átéltem, ez volt az igazi tartalma, jelentősége: menekülés a halál elől, pillanatnyi ízelítő egy emberibb életből. Persze ez viszonylag ritka. Sok esetben a frontszerelem második tagját nyugodtan idézőjelbe tehetjük ... bár ennek okai is végtelenül sokfélék. Talán mesélhetek még erről egyet és mást.

De hogy lehet, hogy Pista ilyen logikátlan képtelenségeket fecsegett rólad, noha állítólag a barátod? – Hát igen, Pistának nem erőssége a logika. Nem tud gondolkodni, csak szimata van, mint az állatoknak! – tört ki belőlem igaztalanul az erős, momentán ellenszenv. Hiszen barátom egy estét, egy éjszakát és reggelt rabolt el esztelenül és értelmetlenül, irracionális mohóságában, tőlem... tőlünk. Ráadásul minden napszakot hajlandó voltam akkor drágán megfizetett percekre átszámítani. Trudi, akit éppúgy bántott az elveszett idő, napszak és perc, mint engem, ám mindezért részben magát okolta, most csak kuncogott: úgy látszik, Pista szimata nem olyan csalhatatlan, mint az állatoké. Bennem határozottan mást szimatolt annál, ami vagyok. Szimatunk gyakran szorul korrekcióra – vélekedtem. Könnyen kaphat rossz nyomra. De ha éppen jó nyomot fog, egymagában ez akkor sem elegendő a dolgok észszerű átlátása és végiggondolása nélkül.

Aztán egy kissé mentegetni kezdtem Pistát. Rámutattam tehetségére, szorgalmára, problémalátása sokszor valóban meglepő gyorsaságára s árnyaltságára, széleskörű műveltségére. Mindeme szép tulajdonságai összefüggenek a kálvinizmus individualista etikájával. Apja, falusi tiszteletes, a hivatásetika idealizáló valláserkölcsi szellemében nevelte. Csakhogy a „falu romlatlan gyermekeként" – most csak az egyszerűség kedvéért mondom így! – találkozott talán már az ősi pataki kollégiumban, de hatványozottan a nagyvárosban a „valódi élettel", amelyben a puritánság rendszerint csak rút egyéni érdekek leplének bizonyul. Így olyan dezillúziós romantikába esett, amely egy esztétizáló bohém életformába vitte őt, anarchisztikus zsákutcába. Duhaj társaitól azonban két lényeges vonása élesen elválasztja és fölébük emeli. Pista tud dolgozni, és képtelen meglenni szellemi munka nélkül, míg bohém barátai csak imitálják a munkát és alkotást. S ő legalább duhajkodásaikban

is azt képzeli Dosztojevszkij nagy regényeposzainak igézetében, hogy amikor alantas dolgokkal szórakoznak, akkor valójában az emberi lélek mélyére akarnak nézni. Megtalálható-e benne, amit Dosztojevszkij kutat: az alantasban a fenséges, a félelmetesen torzban és groteszkben a megejtően szép. A közönségesben az emelkedett, az ocsmányban a gyönyörű és igaz keresésének, és mindezek fordítottjai: a fennköltben az útszéli leleplezésének Dosztojevszkijtől származó – gyengébb lapjain már-már rituálissá váló – kultusza, ami az orosz író-óriásnál nagy műveiben olyan megrendítően hat ránk, a szenvedély és szenvedés uralkodó humanista felfogása miatt, náluk elidegenedve önmagától, a saját ellentétébe fordul át. Talán nem is teljesen függetlenül Dosztojevszkij felfogásának belső ellentmondásaitól. – Mi a véleményed a következő ügyről?

Emberszeretet, vagy pokoli hidegség nyilvánul-e meg Pista társaságának ebben a gesztusában? Egy szerencsétlen csúf vénlányt ünneplő szavakkal vesznek körül, biztosítják, hogy ő a világ legvonzóbb teremtése, mindegyikük az ő kegyeiért eseng. Mi lehet az ilyenfajta pszichológiai kísérlet – s ez nem gondolatkísérlet volt – eredménye? Szerintem vagy elhiszi az érintett a hazugságot és boldogtalanabb lesz. Vagy nem hiszi el, és akkor is boldogtalanabb lesz. Akár elhiszi, akár nem hiszi el, mindenképpen boldogtalanabb lesz. Ha elhiszi azért, mert elhitte és semmi nem következik be abból, ami várakozásaiban és vágyakozásaiban titokban ott élt és most váratlan megerősítést kapott. Reményeket ébresztett benne, amelyek gyorsan elhervadtak, mert mégse történt semmi, a kegyetlen csalódáson kívül. Ha nem hiszi el, azért lesz boldogtalanabb, mert nem hitte, s nem is hihette el. A heves közeledést kegyetlen gúnyként élte át, tehát még fájóbban kellett éreznie nő-létének terméketlenségét, örök magányra ítéltségét. Pedig normális társadalmi feltételek és igazi, tevékeny segítség esetén, – válaszolta egyetértően Trudi, hallgatólag helyesbítve „örök magányra" vonatkozó szavaimat – szunnyadó szociális érzékét felébresztve, hasznos és szeretett tagja lehet hivatás- és életkörének, mint betegápolónő, szociális gondozónő, akármi.

Elmondtam még azt a sejtésemet is: Pista talán velünk is pszichológiai kísérletre készült. Csak azért nem veszem biztosra, mert bájos lényed, na meg erélyed hatott rá, ha jellemző módon nem is fedezett fel önmagától. Meg érezhette azt is, hogy nem vagyunk alkalmas kísérleti nyulak az ilyesmihez. Ha mégis gondolt rá, kísérlete bizonyára fordított irányú lett volna. Benned azt fürkészhette, hogy a szépből és megejtőből nem ugrik-e ki a rút és visszataszító? nem vagy-e közönséges Mädchen für alles? Bennem azt, hogy nőügyekben számára ismeretlen és szokatlan rámenősségem nem egy nyámnyila intellektuel pillanatnyi fellobbanása-e? gyufaláng, amit egyetlen kósza szellő kiolt. Nincs ugyan bennem semmiféle „keresztényi" szeretet és megbocsátás az ilyesmivel szemben, sőt... de azért Pista esetében azt remélem, bármily ellenérzés tölt is el pillanatnyilag vele szemben, hogy az előttünk álló háborúvégi kataklizmák olyan helyzetekbe hozzák, amelyek ráébresztik igazi hivatására. Trudit hivatásszeretete a normális, nem az excentrikus felé vitte, és ellene volt mindennek, ami szeretteinek, tanítványainak, az apró ember-

kéknek egészséges fejlődését eltorzíthatja. Nagyon meglepte és megdöbbentette a saját visszájára forduló, humánumellenessé vált dosztojevszkis humanizmus, amelybe már – mindketten éreztük – Nietzsche legrosszabb vonásai keveredtek. Nem is folytatta a témát, látszott rajta, hogy más időkre teszi el átgondolás végett.

A délutánt múzeum látogatással töltöttük, és sajnálkozva állapítottuk meg, hogy a Kunsthistorisches Museum és az Albertina igazi kincseit egytől-egyig rejtekhelyre szállították már, aminek szükségességét persze megértettük. Így többet néztük egymást, mint a képeket. S ez sem volt utolsó mulatság. Mivel a szerény ebéd után módfelett megéheztünk, azért felmentünk az akkori Bécs egyetlen „felhőkarcolójának", a 18 emeletes „Hochhaus"-nak tetején lévő étterembe, ahol olyan ételféleségek vártak bennünket, amelyek hús nélkül is ízletesek voltak. Bécs szerény fényei, amelyek oka a légoltalmi elsötétítés, a Verdunkelung volt, nem mutatták meg a világváros igazi esti arculatát. Mi így is örültünk a látványnak. Elhatároztuk, holnap majd itt ebédelünk, hogy napfényes időben nézhessük meg a panorámát.

Az éjszakát együtt töltöttük a kollégiumban, szinte alvás nélkül, annyi volt a mondanivalónk, s boldogságunkban még a közeledő elválásról is megfeledkeztünk. Trudi egyéniségének gazdagságával, kislányos bájában bennerejlő érlelődő asszonyiságával, s határozott jellemvonásainak finom árnyalataival és átmeneteivel egymagában is (Diltheyjel s egy ezúttal bizonyára jótékony szellemtörténeti általánosságban szólva) olyan „megértő-pszichológiai" élmény és tanulmány tárgyát kínálta számomra, mint soha senki más őelőtte, ami az újdonság és ismeretlenség varázserejével kötött. Persze ennek a Trudi névre hallgató „fizikai-pszichikai-szellemi életegységnek" minden része: Trudi törékeny testének egymással vetekedő szebbnél szebb formái, s feltárt és feltárulkozó rejtekei, kedélyvilágának, érzelmi életének apró megnyilatkozásaiban is erőteljes sodra, s hol lassan, hol hirtelen fodrozódó s csillapodó hullámverése, elméjének játékos-csapongó fordulataiban is megőrzött konzisztenciája, viszonylagos önállóságában is kimeríthetetlennek látszó, imádásra és tanulmányozásra méltó eleme volt életegységének. Akkor is odaadásra méltó mindez, ha az egyes mozzanatok harmonikusak egymáshoz képest és nem mutatnak olyan eltolódásokat és diszkrepanciát, mint teszem a jólformált külsővel párosuló belső formátlanság és fordítottja, akkor is ha elfedik a részek egymáshoz viszonyulása végtelen számosságú ellentmondásokban mozgó – főleg az újkor igazi realista művészetében ábrázolt – tipikáját.

Trudi ezen ízletei belső harmóniába simultak. Külső szépsége a lélek belsejébe ment át, lelki érzékenysége intellektusa kifejlesztésére hajtotta, nem érhette be a sok figyelemreméltó asszonyban meglévő, saját fogékonyságukat teljesen kielégítő ösztönös-intuitív tapasztalattal. Ehhez járult, vagy talán ezt alapozta meg egy küzdelmesen nehéz emberi sorsban, az egyszerű munkásemberek életének gyakori – nem pusztán háborús időkben meglévő – szélsőséges helyzeteiben szerzett emberismerete. S mert valóban érzékeny és egyszersmind mértékekkel rendelkező megfigyelője lett önmagának s másoknak, aki a tények ismeretét ösztönösen és tudatosan az állásfoglalás,

az értékítéletek szintjére tudta felemelni, azért ezen az éjszakán pedagógizálás nélkül is, a boldog szerelem feledhetetlen leckéibe beleszövődő tanítást kaptam tőle gyakorlati emberismeretből. E téren időnként bizony én voltam a kisfiú mellette, pedig – mint a képies angol szólás tartja – „zöld zabszemeimet elvetettem már", túl voltam első ifjonti naivitásaimon.

Személyével, élete tapasztalataival ismerkedve fogalmaztam át azt a régi, minden vétek és bűn megbocsátását javasló, a burzsoá dekadenciára jellemző mondást: „Tout comprendre, c'est tout pardonner" (Mindent megérteni egyenlő: mindent megbocsátani). Trudit megértve nem volt mit megbocsátanom, de mostoha létfeltételeit felfogva annál több volt az elítélnivalóm. Így a régi mondás javított és tökéletesített, mert igazabb, formájában az önmaga ellentétébe fordítja át eredetijét. „Tout comprendre ce n'est pas tout pardonner". Itt a merőben negatív megfogalmazás (mindent megérteni nem jelenti, hogy mindent meg kell bocsátani) azt fejezi ki, hogy magatartásunkat, értékelésünket, a megbocsátást vagy elítélést, illetve a kettő közötti átmenetek bármely intenzitásának fokát, a reális tények összefüggéseikben való megértésének és kritikájának függvényévé tesszük.

A szerelem és a vallomásszerű beszélgetések végül mégis kifárasztottak bennünket. Hiába voltunk még mindent kibíró fiatalok. Hajnali pirkadatban aludtunk el s déli verőfényben ébredtünk. A következő órákban az elválás közeledésének arányában üröm keveredett az örömbe. Trudi azt kívánta, hogy kísérjem el őt az apjától való búcsúzáshoz, ne veszítsük el ezt a percet se. Ki tudja látjuk-e még valaha egymást? Éjfélkor a pályaudvaron, miközben az érzések mélyről feltoluló hőhullámaiban ölelkeztünk, megállapodtunk, ha jövőre, őszszel Bécsbe megyek, keressük egymást. Levelet nem váltunk. Ne bolygassuk fel érzelmeinket fölöslegesen. Hiszen, ha valamilyen okból megszakad a levelezés, mindketten a legrosszabbtól félünk majd, ő attól, hogy nekem bombát potytyantottak a fejemre, én attól, hogy az a sors érte utol, amitől joggal tartott.

Bevallom, a „ne levelezzünk" ostobasága tőlem származott. Csak a háborúvég zaklatott helyzeteiben döbbentem rá, milyen sokat jelentenek a szeretteinkkel váltott, mégoly szaggatott – sorsformáló – híradások. Tény, hogy levelezés kezdeményezése semmikor sem bizonyult erősségemnek. A Fülepnek írt beköszöntőtől eltekintve csak válaszreakcióim voltak. A K. u. K vezérkar jelmondatát: *Man muss die Iniziative ergreifen!* (A kezdeményezést kell megragadni!) ezen a téren éppoly kevéssé tudtam megvalósítani, mint Hötzendorfi Konrad és társai a harctéren. Azzal vigasztalhatom magam, hogy legalább a válaszlevelek megírásában sem késlekedést, sem szófukarságot nem ismertem. Ha ez ugyan vigasz lehet egy tragikomikus tévedésért...

A búcsú pillanata szörnyű volt. Trudi sírt, én könnyeztem. Úgy csókolt meg, mintha a lelkét akarná belém lehelni. Aztán a vonat kipöfögött a pályaudvarról.

Soha többé nem láttam őt, nem találkoztam vele. Ahogyan a háború hozta, úgy el is vitte.

Örökre.

Békésebb körülmények között találkoztam valakivel – az ő típusából. Csakhogy magyarban és nem osztrákban, barnában és nem szőkében. Egyáltalán, nem pusztán általános típusában, hanem a maga egyszeri, utánozhatatlanul eredeti egyéniségében. Így ragadott meg Ő is – ellenállhatatlanul. Mi mást tehettem volna? Elvettem feleségül.

Hazajőve beszámoló levelet írtam Fülep Lajosnak. Ez a levél is elveszett. Fülep válaszleveléből (ZV 43. X. 11.) látom, hogy beszámoltam neki a fasizmus és a háború teremtette állapotokról, ami miatt ő eleve szkeptikus volt tanulmányutam, mint olyan, várható eredményével kapcsolatban. „Kedves Szigeti – írja – nagyon örültem részletes levelének, s az igazolt próféta kaján érzésével olvastam a német állapotokról írottakat. Sajnos igazolódott a Magára vonatkozó próféciám is, de ennek már nem örültem – szóval meggyőződött róla, hogy nem lehet tanulmányútra menni olyan országba, ahol mindent a föld alá kell rejteni, s ahol örökkön azt kell várni, hogy rájuk szakad az ég." Egy félév sem telt el, s már itthon is ezt várhattuk.

Biztos, hogy szívügyemről (ami utólag egymagában is igazolta a tanulmányutat, bár másfajta eredményt hozott, mint amit eredetileg elképzeltem) nem beszéltem, hiszen az volt a véleményem, hogy szigorúan magánügy. Ma is így vélekedem. Minthogy azonban mindaz, amit magánügyem erkölcsi, esztétikai és világnézeti mozzanatairól elmondottam, erőteljesen belejátszott saját arculatom alakításába, és azt is kifejezi, hogy addig elsajátított elveim hogyan és mennyiben mutatkoztak meg magánéletemben, azért nem maradhatott említetlenül intellektuális önéletrajzomban.

19.

Zengővárkonyi tartozkodásom idején nemigen beszélgettünk Füleppel a magyar filozófia állapotáról, hiszen egyetértettünk „akadémikus" színvonaltalanságában. S arról sem, hogy érdemes-e szép hazánkban a filozófus hivatását választani. Mindkettőnk magyar kötöttségéből értelemszerűen az következett, hogy ha nem is érdemes, mégiscsak itt kell.

Említettem neki Kornissal való jó viszonyomat. Ez meglepte. Nem gondolta, hogy egy sikeremberben továbbélhet az értő pedagógus. Egy évvel későbbi levelemből, amelyben – korábbi értesítésem (1944. II.16.) után, hogy „kocaságom keserves ideje végre-valahára elmúlt s ismét emberként exisztálok" – örömmel jelentem (1944. V. 8.), hogy pedagógiai vizsgáim letéve megszereztem végre tanári diplomámat, láthatta, hogy Kornis segítőkészsége valóban igen határozott: „Már rég szerettem volna jelentkezni, de valahogy úgy sikeredett (a német megszállás okozott még a vizsgarendben is zűrzavart), hogy az elmúlt héten mégiscsak vizsgázhattam, s vagy másfél hetet illőnek gondoltam a vizsgakészülésre fordítani. Kár volt, mert ha nem is gyorstalpaló módszerrel, de régebbi pedagógiai ismereteim koncentrálásával sikerült oly kiválóan elkészülnöm, hogy derék vizsgáztatóm, Staud János főtanácsos úr egyetlen szót sem értett a feleletemből, az írásbelimből pedig, ha lehetséges még kevesebbet, amiből azután oda konkludált, hogy egy ilyen

zavarosfejű embert el kell vágnia. Szerencsére Kornis mester kihúzott a pácból, 'jó'-ra. Mondhatom, kapitális barom ez a Staud, soha rosszabbul felkészült vizsgáztatót nem láttam. Filozófiából Kornisnál mentem, 'kitűnőre', ez persze nem volt problematikus. Így hát immár tanár vagyok." Ad multos annos – válaszolta Fülep, ami végtére be is következett, sőt egy időben professzor kollégák lettünk az Eötvösön.

Staud (dagadtsága és nyershússzíne miatt mindközönségesen: „Gumi") fenti jellemzésében visszacseng még valami Kornis Staud értékeléséből. Miután alaposan és jóízűen elbeszélgettünk, többek között a kanti szintetikus a priori ítéletről, amit ő – magántanárával ellentétben – igen jól értett, csak a Goldbach sejtéssel kapcsolatos sejtésem lepte meg, s arra biztatott, hogy nézzek utána filológiailag is, mielőtt publikussá tenném, bár éppenséggel nem lenne stílszerűtlen sejtésem a sejtésről sejtésként publikálnom, végtére már nem vagyunk a tudományos kapcsolatok levelező korszakában, a sejtés, mint ilyen a nyilvánosság elé kívánkozik. Kornis közölte velem Staud merényletét, amit megakadályozott. Minek filozofált ennek?! – majdnem kimondta: az ökörnek.

Egyébként lehet, hogy tájékozódott Prohászka professzornál, akit támogatott – ez is Kornis jobb ízlésére vall – s aki ekkor a Pedagógiai Társaság elnöke volt. Ő meg csak jót mondhatott, ha nem kívánt szembekerülni önmagával, hiszen közölni akarta a maga szerkesztette Pedagógiai Szemlében szemináriumi dolgozatomat „Az iskolaosztály, mint közösség"-ről. Pedagógiaelméleti ismereteim már a vizsga idő előtt valóban gyarapodtak, mert a rövid határidőre készült, így elvetélt magzatnak tekintett, ki-nem-érlelt dolgozat után az elméleti pedagógia kezdett érdekelni. (Nem azért, hogy megpróbáljak életet lehelni cikkembe, az elvetéltbe, hanem a filozófia végett. A publikációnál világéletemben jobban érdekelt egy tudományos probléma megoldása, s lehetőleg in extenso való kidolgozása.) Prohászka Lajos kitűnő, a késő-polgári didaktika antinómiáit akarva-akaratlanul is feltáró Oktatáselmélete, valamint az akkortájt mindközönségesen „érthetetlennek" tekintett „sprangeri" tanulmánya, *A pedagógia mint kulturfilozófia* után, (amelynek „titkait", értékes tartalmát én teljes-tökéletesen megérteni véltem, s eléggé bosszantott a homályról és érthetetlenségről sápítozók széles tábora,) áttanulmányoztam Otto Willmann érdekes könyvét, a *Didaktik als Bildunglehrét*. Sőt gondosan átvettem a hegeli filozófia végtelenül jelentős pedagógiai érdekű fejtegetései nagy, kétkötetes, alighanem Thaulow által összeállított kitűnő gyűjteményét. S Hegel nem egyszerűen az objektív szellem bevezetése miatt jelentős pedagógiailag, mint ma gondolják, hanem a történelmi onto- és filogenezis viszonyának első zseniális megfogalmazásai miatt. Amikor egyetemi docens koromban Borel említett műveit tanulmányoztam, mint a felsőbb matematika centrális kérdéseibe való „művészi" beavatást, meglepetéssel láttam, hogy Borel még a matematikában is érvényesíti ezt az elvet. Szinte Engels – Hegelre támaszkodó – szavaival írja az integrálkalkulus bevezetésénél: „Így fejlődik mindig a matematika; s ezért egy új elmélet megértéséhez vezető lehetséges legjobb út az, amely követi a feltalálók haladását; ily módon minden egyes

ember szelleme nyomon követi azt az utat, amelyen az emberi szellem századokon át előrement. Ez a történelmi módszer azonban súlyos kényelmetlenségekkel járna, ha túlságosan szó szerinti értelemben vennénk. A megindulásokban, amelyek elvezetnek a tudományos igazsághoz, igen gyakran jó adag tapogatódzás van, jókora haszontalan kitérők; bármily tanulságosak lehetnek ezen útkeresések tanulmányozásai, el kell ezt hanyagolnunk, ha az eszmék fejlődésének általános vonalához akarunk eljutni és ezt nyomon követni, anélkül, hogy gyermeteg és túlzó gonddal pontosan alkalmazkodnánk a történelmi rendhez." (*Principes d'Algèbre et d'analyse*, - Az algebra és analízis alapelvei 112. old.) Engels és Borel ismerete nélkül, ám Hegel ismeretében, már ezt az elvet alkalmaztam a didaktika kérdéseiben, persze szerény gyakorlati ismereteimtől korlátozva – egy olyan elvet, amelynek az „Iskolaosztály"-ban még éppúgy nincs nyoma, mint ahogyan nem volt Staud Gumi fejében sem.

Ami azt illeti, elég sok ökör, ha nem is staudi méretű, s még több ökörség volt a Horthy korszak hivatalos filozófiájában. Nem is kellett mindenkinek ökörnek lennie ahhoz, hogy ökörcsapásra kerüljön. S ennek nyomasztó élménye, még ha esetenként csak felszínességről volt szó, vagy megfutamodásról a problémák elől, olyan nehezen elviselhető légkört teremtettek számomra, hogy időnként kitört belőlem az indulat egy-egy Fülepnek írt levélben. Annál is inkább, mert mindez saját stúdiumaimat akadályozta. „Érdekelne – írom – vajon Zalai Béla publikált-e még valamit, a Szellemben lévő cikkén kívül, filozófiai rendszerezés problémájáról? Érdekelne, mert éppen most olvastam Rickert *Gegenstand der Erkenntniss*ét, s most kezdek hozzá Lask *Kategorienlehre*jéhez, s ebben a problémakörben, amennyire látom, komoly súllyal esik a latba amit Zalai mond. Csak most jutok hozzá ezekhez a dolgokhoz, [Zalai mellett még a fiatal Mannheim Károly ismeretelméleti tanulmányára gondoltam] aminek oka elsősorban az, hogy itt Pesten csak lesújtó ítélettel illetik őket, nem annyira a mélyebb megismerés, mint a totális nemismerés alapján. S nagyon érzem magamon is, mennyire hiányzik az az elengedhetetlen „logische Schulung" (a logikai iskolázás), ami a neokantiánusokat feltétlenül kitüntette. Utálkozom attól a lehetetlen fecsegéstől, homályos és szétfolyó problémakezeléstől, amit nálunk a józan magyar ész, meg a közérthetőség nevében naponta elkövetnek. Attól a – hegeli értelemben – absztrakt gondolkodástól, ha ugyan ez még gondolkodásnak nevezhető, amit olyan fene mód konkrétnak éreznek itt. Most látom csak, miután a saját szemem valamelyest kinyílott már, azt a rettenetes léhaságot és készületlenséget, amivel a mi filozófjaink, fiatalok és öregek egymással versenyezve, a legsúlyosabb problémákat elintézni vélik. Különösebb illúziókat sohasem tápláltam, de ezt soha nem hittem volna. Hogy egyáltalán említem őket, csak az menti, hogy a megdöbbenés igen frissen él bennem, lévén az utóbbi hetek élménye." (44. II. 16) S 44 április 18-i beszámolómban: „Még szívesen ideírtam volna Bátyám földerítésére a 2x2=4 igazságát a 2x2=4 almában, mint empirikus valóságban feltaláló filozófnak szomorúan igaz történetét, aki szerint Kant a legnagyobb filozófiai zseni s Hegel csak szépíró, aki azonban, mint a fenti példa

mutatja, sohasem hallott még a szintetikus a priori ítéletek problémájáról, arról a bizonyos kanti 5+7-ről, de sebaj, mert azért vígan és mindenki által tisztelve magántanárrá lőn. S szívesen írtam volna arról a fanatikus hartmanniánusról [a pluralista Nicolai hívéről, Sz. J.], aki szerinte – monista. Pedig ezek után ki hinné? – valóban olvasta, sőt tanulmányt is írt róla; és még egy és másról, szívderítő és mulattató történetkét, nyilvános rendes tanártól le egészen a magántanárig, s aztán újból föl és megint le, – et sic in infinitum. De hagyjuk ezt jobb időkre!" A ny. r. t.-nál Brandenstein báróra gondoltam, a „hartmanniánus"-nál ma már nem tudom, kire. A személyeket rendszerint név nélkül emlegettem, bár tudtam, hogy Fülep nem adja ki őket, hiszen egyik önjellemzése szerint „ha nálunk kálvinistáknál nincs is gyónási titok, nálam azért van". De nem személyük, hanem típusuk volt bosszúságom tárgya. Ezért nem tartottam fontosnak megnevezni őket.

20.

Mindez a viszolygás és ellenérzés sem akadályozott abban, hogy keressem és elismerjem azokat az értékeket, amelyek a magyar filozófiai irodalomban fellelhetők, beleértve a hivatalos filozófiát is, mint ezt a korábbi leírások mutatják. Ez is hozzátartozott a terepismerethez. De érdekelt az is, ami a félhivatalos és nem-hivatalos filozófiában megjelent. Az előbbihez tartozott Vatai László, az utóbbihoz Hamvas Béla.

Hamvas írásait fenntartás nélkül elvetettem, rendezetlen, felületes mozaik ismeretei, gagmanekre emlékeztető szellemesnek szánt „sziporkái" alapján, amelyben a gondolatok hiányát az akkor (és ma újra) divatos keletieskedő irracionalista miszticizmus volt hivatva pótolni. Vatait viszont – aki szegről-végről Király Pista rokona volt, s így Joó Tiboré is – becsültem, sőt túlbecsültem.

Ennek a túlbecsülésnek fő oka abban rejlett, hogy e kétségtelenül tehetséges és felkészült theologico-philosophus-szal találkoztunk Dosztojevszkij-életművének szeretetében, amelyről magántanári habilitációs dolgozatként tartalmas könyvet írt, *A szubjektív életérzés filozófiája* címen. Ugyanígy a Dosztojevszkij- életmű aktuális jellegének felismerésében. „Mind tisztábban látom – írta Vatai Előszavában – európai kultúránk nyugat-keleti irányú színeződését, s a mi kis magyar életünk karakterét ezen a színskálán. Nekünk már exisztenciális ügyünk Dosztojevszkij Keletet színező ereje is." (i. m. Sárospatak, 1942. 5. old.)

De szerepet játszott ebben az is, hogy Vatai a protestáns dialektikus teológia követője volt, engem pedig a dialektika minden változatában érdekelt, még torz, visszanyesett formáiban, így a vallási-teológiaiban is. Egyfelől a katolikusban, amelyet akkor talán Romano Guardini képviselt legartikuláltabban, a pólusokat maga alá rendelő – a már korábban jelzett határok között – megmerevedő azonosság fogalomban fullasztva el a dialektikát. Másfelől Kierkegaardra visszamenő protestáns alakjában, amely a dialektikus fejlődést elakasztja a tétel és ellentétel közötti hasztalan (ma hozzátenném: nem egyszer egyenesen haszontalan, öntetszelgő) vergődés nívóján. E három

mozzanat együtt ösztönzött arra, hogy figyelemfelkeltő recenziót írjak Vatai könyvéről, filozófiai folyóiratunk, az Athenaeum 1943. XXIX. k. 2. füzetében.

„Magyar könyv – írtam – méghozzá filozófiai szempontú, Dosztojevszkijről! Hogyan látszik, milyennek látszik, megcsapzott világunk egy veszélyeztetett pontjáról Ő, a világ egyik nagyja, sokak szerint éppen a legnagyobb, de számunkra mindenképpen a legtöbbetmondó? Akkor jött e könyv, amikor talán nem várták, de úgy hiszem, jó egynéhányan érezték szükségességét, hiányát... S mert mindaz, amit Dosztojevszkij valaha írt, mondott vagy hirdetett, ismét olyan végtelenül jelentőségteljessé lett, mintha háttérbe szorulna ma a hogyan kérdése. Vatai sem esztétikai szempontból tekinti a hatalmas életművet; Dosztojevszkij világának legmélyebb pontjáig ás le, a szubjektív életérzésig, a végső irracionalitásig, hiszen e mindent meghatározó erőnek van alávetve a szellemi felépítmények egész sorozata, s így a forma is, a lényeg érzéki, konkrét megjelenése. Tudvalévő, ami probléma- és eszmetörténetileg szépen kimutatható, hogy Dosztojevszkijben sok minden megvolt már, legalább potenciálisan, s ha nem is mindig fogalmakban, de az élet rétegzett, sokszínű anyagában kiábrázolva a napjainkban megszületett exisztenciafilozófiából. Vatai valóban innen közeledik hozzá, Heidegger, Jaspers, meg a protestáns dialektikus teológia felől. (Talán az első magas színvonalú kísérlet ez, minden irracionalista konzekvencia vállalásával történő, ennek a szellemiránynak átmentésére.) Ezért tudja oly könnyen és nagy biztonsággal meglátni és elfoglalni Dosztojevszkij végső pozícióit, ahonnan mindennek a jelentése megvilágosodik, s az összes többi mozzanat levezethető."

Eddig a dicséret. Itt kezdődik kritikai pozícióm puszta leszögezése (hiszen figyelemfelhívásra s nem kritikai számvetésre törekedtem), jóllehet még nem haladtam meg azt a stádiumot, amit „első, majdnemhogy kritikátlan Dosztojevszkij rajongásom korszakának" neveztem. De úgy látszik, a kritikátlanságban is volt kritika, nem is lényegtelen elemként, mégpedig nem pusztán Vataival, hanem Dosztojevszkijjel szemben is, mint ezt a figyelmes olvasó pusztán az alábbi fejtegetést olvasva – ami közvetlenül követi az előző idézetet – jól láthatja. „Sajnos [Vatai] művének kiválósága éppen itt válik problematikussá, hogy ennyire kitűnő, az eredetit ilyen adekvát fogalmakba transzponáló. „A hibák azonosak az erényekkel" – mondotta egyszer Babits; a hiba visszájára fordított erény. Így van ez Vatainál is! Mert nem csak, hogy elfoglalja Dosztojevszkij végső pozícióit – ami bizonyos határok között kitűnő heurisztikus elv, sőt az egyetlen lehetséges – de el is fogadja azokat abszolútként, és így lesz tanulmánya absztrakttá. Absztrakttá, egészen konkrétan szólva olyan értelemben, hogy Dosztojevszkij élményeit abszolútan tételezve elvágja minden történelmi relációtól, elvonatkoztatja létalapjuktól, amiből voltaképen kinőttek. Nem kívánjuk a világért sem, – írta volna azt, amit nem szándékozott, történelmi tanulmányt Dosztojevszkijről. Csak éppen azt gondoljuk, hogy különösen ebben az esetben nem ártott volna meg nem feledkezni arról, amit a Dosztojevszkijt különben valóban csak felületesen értő Mereskovszkij egy ízben úgy fejezett ki, hogy a pravoszlávia istene a néplélek inkarnációja, és ugyanígy Dosztojevszkij végső hite is. A nép az

abszolút, s az Isten a relatív. Ebből a távlatból bizonyára másképalakult volna Vatai egész történet- és kultúrfilozófiája, a Dosztojevszkij interpretáció közrefogó és összekötő közege... S bizonyos, hogy másképformálódott volna ily módon a Dosztojevszkij-kép, különválva benne az időfölötti az időbelitől, a korhoz kötött a mindig korszerűtől..." (i. h. 213-14. old.)

Akkor nem kívántam konkretizálni – és persze nem is lettem volna igazán képes rá, – mi az, ami Dosztojevszkijben eleven és holt. De az a mód, ahogyan a művész és exisztencialista interpretátora abszolút Istenével, egy rettenetes és rettegtető istennel, a mysterium tremendum képviselőjével szemben, ezt az Isten-képet relativálom az orosz néplélekre („a nép az abszolút, s az Isten a relatív"), ráadásul a néplelket – az engem intellektuális fejlődésemben több ízben foglalkoztató nemzet-karaktert – történelmi viszonyai konstituenseinek összefüggéseiben kívánom tárgyalni, (amiből kiindulva „bizonyára másképalakult volna Vatai egész történet és kultúrfilozófiája... s... másképformálódott volna... a Dosztojevszkij-kép is"), mindez egyértelműen jelzi kifejtetlen hangsúlyaival az ellentéteket. Lényegében azt, hogy nem fogadhattam el végső alapként az általam is emlegetett irracionalitást, hiszen a hartmanni etikai ateizmus alapján álltam (amiben Dosztojevszkij „miért sír a kisgyerek" típusú kérdésfeltevéseinek, azaz az ártatlanul szenvedők szenvedései elítélésének megrázó ábrázolása, a valóságos háborús háttér egyre ismertebbé váló fertelmei alapján csak megerősített). Így egyre inkább az ember morális és intellektuális autonómiájának s valódi szabadságának egzisztenciális feltételeit kerestem – továbbjutva immár ennek első megfogalmazásán, az esszéről szóló Esszé kísérleti stádiumán. Útban voltam már (ahogyan 1948-ban megjelent első könyvem *Útban a valóság felé* címe saját szubjektív fejlődésem vonatkozásában is kifejezi) a felé a valóságfelfogás felé, amely teljes mértékben elveti Vatai egzisztencialista valóságfogalmát, mint a rettenetes Istentől ránkmért, leküzdhetetlen tragikus korlátokat, mint az Istennel való birkózásban létrejött kultúra transzcendens szimbolikáját, és „evilági", a társadalmi fejlődés tényeiben adott történelmi válaszokat keres és talál az emberiség Dosztojevszkij kutatta szenvedései hétpecséttel lezártnak vélt titkaira. A korlátok, bennem és körülöttem, kezdtek nagyon is reális életténnyekké válni, mint teszem, a Trudival való tragikusan tiszavirág-életű szerelem külső kényszerfeltételei, valamint a katonai behívó, azaz a reális, háborús, katonai, társadalmi „korlátok". Eszerint általánosságában véve, nem teljesen konkretizálva, minden eleven volt számomra Dosztojevszkijből, ami a korlátok szörnyűségeit Istennel, vallással, cári hatalommal, vagy azok nélkül, teljesen egyre megy, valamint a tiltakozó szembeszállás, a „lázadás" szükségességét megmutatja, akkor is, ha a lázadó felőrlődik ezen. És halott volt az egyébként is tragikusnak elgondolt – ezt Vatai jól mutatta meg „a hit épen úgy tragikus, mint a lázadás" (i. m. 69.old.) – hunyászkodó megbékélés a rettenetes Istennel, a Vatai emlegette „vezeklés" útja.

E mögött – módszertani alapként – ott élt a fejemben az a reáldialektika, amely nemcsak kétségbe vonta a Vataiét, de már tudni vélte a választ is felfogására. „A dialektika lehetetlen módszer, mert amikor eredményre vezet,

akkor nincs szó tényleges ellentétek szembenállásáról[?! Sz. J.], amikor viszont a tétel és ellentétel egymást kizáró ténylegességében mutatkozik, akkor nincs szintézis, nincs a problémának megoldása. Mégis szükségszerű és az egyedül lehetséges módszer a dialektika, mert a problémák tényleges felvetéséhez csak rajta keresztül juthatunk el. A kérdés a valóságosabb szükség, és nem a felelet, s akinek a kérdésben a legtöbb problémája van, az közelítette meg legjobban az emberi életet" – visszhangozza utalás nélkül Vatai a heideggeri egzisztencia-filozófia egyik alapgondolatát, azt, hogy a tudomány annál magasabbrendű , mennél inkább problematikussá tudja tenni saját végső alapját, ami egyenértékű azzal az állítással, hogy annál szilárdabban állunk a lábunkon, minél teljesebben kirúgjuk magunk alól a talajt, amelyen állunk. „A felelet nélküli kérdések sokaságában jobban benne van a felelet, mint a problémamegoldások látszólagosságában. A tényleges exisztenciális filozófia módszere a bipoláris dialektika." (i.m. 14. old.) Szép kis bipoláris dialektika, amely megoldás nélküli kérdésekre redukálja a dialektika kettős egységét!

Felelet nélkül maradt kérdések nem juttatnak el újabb igazi kérdésekhez, mert meghatározott problémakörökön belül csak a megoldások vezetnek el a megoldatlanokhoz, amelyek mélyebbek vagy magasabbak, s adott esetben új megvilágításba helyezik a már megoldottakat. De nem abban az alkimistáktól szívesen hangoztatott értelemben, hogy „obscurum per obscurium explicandum est", (ami már-már szabatosnak tekinthető meghatározása a cikkemben még általam is emlegetett „végső irracionalitásnak"), – mert a homályost a még homályosabbal magyarázni átláthatatlanná növelése, ésszel felfoghatatlan irracionalitássá misztifikálása a homálynak és semmi más. S új megvilágítás csak a megoldatlan peremproblémák központi jellegének megértése és megoldásuk munkába vétele esetén érhető el. A belső összefüggést nélkülöző kérdések halmazára pedig érvényes az a sok népnél megtalálható mondás: egy bolond százszor több kérdést tehet fel, mint amennyit akár ezer bölcs megválaszolhatna. Hogyan lehet a kérdések sokaságát, tehát mennyiség kategóriát tenni egyetemes kritériummá, éppen az exisztencia-filozófiában, amely feltétlen szembenállást hirdet saját „minőségi dialektikának" tekintett álláspontja és a „mennyiségi" között. S úgy látszik, aki mindig csak keres, de sohasem talál vagy mindig csak mellétalál, az maga teszi kétségessé kutatása komolyságát, ahogyan ezt később, érettebb korszakomban megfogalmaztam, utólagosan Vataira is visszavonatkoztatható érvénnyel.

Vatai könyvének értékei tarthatatlan módszertani előítéletei ellenére jöttek létre. Maga sem az idézetben vázolt módszer szerint dolgozik. Ahol eredményt ér el, ott dialektikus, ahol elért eredményeit figyelmen kívül hagyva kérdez csupán, ott megszűnik a dialektika komolysága és hatékonysága.

Egyáltalán: miféle dialektika, miféle ellentét és szembenállás, tétel és ellentétel az, amelyben csak kizárás létezik a pólusok között, és nincs semmiféle kölcsönös feltételezettség?! A pólusok egymást feltételezése lehet adekvát, vagy inadekvát. Az előbbiben a pólusok szintézise, a hegeli *Versöhnung*, a megbékélés jön létre, – az utóbbiban az egyik pólus leküzdi a másikat és új terepet teremt a saját kibontakozása számára. Akkor a katolicizmus és

protestantizmus ellentétére, valamint az önmagában meghasonlott kereszténység és az egész felvilágosodás folyamata ellentétére, az ellenállhatatlanul előretörő elvilágiasodásra („secularisatio") gondoltam, az inadekvát feltételezettség pólusainak mozgását felfedő történelmi fejlődés tényeként. Ilymódon az egyre határozottabban és tudatosabban a dialektikusan felfogott szellemtudományos szociológia nézőpontjából kezdtem közeledni a társadalmi-történeti világ tényleges valóságához – beleértve ebbe a történelmi vallások gomolygó ködképeit is. Vatai ellenben ezt misztifikálta egyre jobban, olyannyira, hogy a magyar viszonyokat érintő konfúzus cikkével kapcsolatban, amely a Magyar Élet, 1944 áprilisi számában jelent meg egy Fülepről szóló cikk szomszédságában, május 8.-i levelemben már azt írom Fülepnek: ebben „ír Vatai is talán Sinkáról; ennek alapján szívesen visszavonnám mindazt a jót, amit Dosztojevszkij-könyve után róla mondtam és írtam." Vatai felszabadulás utáni tevékenysége igazolta e sorokat, obszkurantista politikai üzelmekbe keveredve hagyta el az országot.

21.

Szellemi állapotom rekonstrukciója világosan megmutatja, hogy az egzisztencialista „egzisztencia"-fogalom szociológiai-kritikai felülvizsgálata komolyan foglalkoztatott. S a dialektikai problémákban tett haladásom után nagy szükségem volt szociológiai ismeretekre.

Tanulmányaim során kialakult szokásom alapján megszerzésük első lépése az volt, hogy igyekeztem rövid tudomány- illetve problématörténeti áttekintésekből általános képet szerezni a téma egészéről, mielőtt egy-egy jelentős, vagy legalábbis annak vélt tudományág illetve tudós intenzív tanulmányozásába kezdtem volna. Az összefoglaló áttekintés természetesen nem lehetett mély. Ám abban a tekintetben fölöttébb hasznos volt, hogy lehetővé tette az összehasonlítást a később intenzíven tanulmányozott tárgy és a szakterület egyéb tendenciái között. Az extenzitás felfogásomban *sponte sua* vezetett át az intenzitásba, mert ahol ezt szükségesnek találtam, a hasonló vagy ellentétes törekvések behatóbb analízise, egymással és a valósággal történő kritikai szembesítése nyomán kezdtem saját – nemegyszer csak provizórikus – nézőpontjaim kialakítani. Ilyen áttekintést nyújtott C. Bouglé: *Qu'est ce que la sociologie?*-ja. (Mi a szociológia? 1925) S mivel a szociológia ráébresztett, hogy a társadalmi struktúrában milyen jelentős a szerepe a gazdaságnak és politikának, ill. kölcsönviszonyuknak, azért párosítottam ezt Friedrich Bülow *Volkswirtschaftslehre* című tankönyve átvételével, valamint Harold Laskinak, a Londoni Egyetem politikatudományi professzorának *Liberty in the Modern State* (Szabadság a modern államban) című aktuális és eleven könyvével.

Laski tovább erősítette érdeklődésem az említett összefüggés iránt, ilyen megállapításait olvasva: „Olyan emberek, mint Harrington [a Cromwell-i idők mérsékelt köztársasági ideológusa, aki államelméleti művében, az „Oceaná"-ban (= Anglia) felismerte, hogy „government follows property", a kormányzat a tulajdonhoz idomul, vagy méginkább: a tulajdonból következik, tehát azok

és úgy kormányoznak amilyen tulajdonnal rendelkeznek, minőségi és mennyiségi vonatkozásban Sz. J.] és Madison [az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat egyik szövegezője, később az Egyesült Államok elnöke, aki nagypolgári pozícióból kiindulva értette meg, hogy a társadalom ellenséges pártokra oszlása a magántulajdon rendkívül egyenlőtlen eloszlásának következménye, Sz. J.], valamint Marx, egyaránt hangsúlyozták, s teljes joggal, hogy bárminő az állam formája, a politikai hatalmat ténylegesen a gazdasági erő tulajdonosai birtokolják".(1938, Pelican Books. 52. o.) Nemcsak a marxizmus nagy jelentőségére kezdtem felfigyelni, hanem az elmélet valóraváltásának problémájára is, ahol Laski a valódi demokrata éleslátásával tesz különbséget a progresszív, a szociális demokrácia felé vivő diktatúra, s a minden ízében reakciós tőkés ultradiktatúra, ha tetszik, Sztálin és Hitler között.

Kollégista társaim körében nem állottam egyedül abban, hogy áttekintő munkákban keressek eligazodást. Az irodalomtörténészek, teszem szívesen tájékozódtak Horváth és Thieneman kötelező irodalomtörténeti alapfogalmai mellett Werner Mahrholz: *Literaturgeschichte und Literaturwissenschaft*jából, de már csak kevesen jutottak el mondjuk Julius Petersen nagy könyvéig, a *Die Wissenschaft von der Dichtung*-ig. Engem viszont már az összefoglaló tájékozódás felé is mindig egy korábbi mélyreható impulzus hajtott, s az általános tájékozódás után ez kergetett tovább a szélességtől a mélység felé.

Ebben a tekintetben is sokat köszönhettem Lukács ifjúkori műveinek, főleg *A lélek és a formák*nak, amelynek nemcsak szubjektív lelkesültsége s a belső meggyőződés ereje ragadott meg, hanem elgondolásainak sajátos kettőssége is. Az, hogy egyfelől a lélek belső világát kutatta, mint a külső egzisztencia-feltételektől elszakított „a priori" magatartást, így a Kierkegaard vagy a Novalis tanulmányokban, egy korai még ki nem érlelt, ám mélytüzű színekkel ábrázolt egzisztencializmus szellemében, másfelől, mondjuk Theodor Storm polgári létmódját és formaadásai különösségeit elemezve a forma objektivitását és hatóerejét lényegi összefüggésekként felfogott szociális kategóriák problematikájába beágyazva ábrázolta.

A társadalmi látás erőteljesen érvényesült, szinte A lélek és a formák túltengő egzisztencialista színezetének ellenpólusaként, *A modern dráma fejlődésének történetében,* amellyel elnyerte a „Lukács Krisztina pályadíj"-at. (A díjat elhunyt felesége emlékére a politikus magyar literay gentleman – a díjnyertes családjával nem rokon – Lukács Móric alapította, Engels *Lage der arbeitenden Klasse*-ja első honi ismertetője.) S minthogy a két pólus, az egzisztencialisztikus és a szociológizáló, Lukácsnál nemcsak külső viszonyként jelent meg, hanem különböző hangsúllyal mindkét könyvében, megfigyelésem szerint átjátszott egymásba, azért az utóbbi egyre jobban lekötötte érdeklődésemet. Többek között azért is, mert azt az összefüggést tártam fel Lukács felfogása és Horváth János formális jellegű „irodalmi viszony" elmélete között, hogy Lukács koncepciója, amelynek teoretikus általánosítása az Alexander Bernát Emlékkönyvben (1910) jelent meg, *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez* címmel, mélyebb társadalmi és történeti tartalmakkal telítheti meg Horváth János formális kategóriáit.

Volt azonban egy másik, Lukácstól független impulzus is, a Max Weberé. Ez Mátrai László kollégiumi szemináriumaiból indult ki, amelyekben – mint említettem – a modern gondolkodás vélt és valóságos jeleseit saját írásaik alapján tárgyaltuk. Így Kierkegaard-t a *Begriff der Angst* és Max Webert, *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme,* valamint a *Witrtschaftethik der Weltreligionen* egyik fontos fejezete, a Zwischenbetrachtung: Theorie der Stufen und Richtungen der religiösen Weltablehnung (Átvezető szemlélődés: A világelhárítás fokozatainak és irányzatainak elmélete) feldolgozásával. A kapitalizmusnak, „korunk sorsszerű hatalmasságának" (Max Weber) keletkezése különösen érdekelt. Ezért elolvastam az angol R. H. Towney *Religion and the Rise of Capitalism* című sokoldalú, mélyreható analízisű könyvét. Tawney ellene volt Weber – különben általa is nagyra értékelt – tanulmánya pluralisztikus látszatba öltözködő idealista monizmusának, s baloldali meggyőződését teljes tudományos objektivitással tudta kifejezni. (Christopher Hill – akkor még az angol kommunista párt tagja – mesélte el 1948-as oxfordi látogatásom alkalmával, hogy a jelentős történetszociológus nem idegenkedett a cselekvéstől sem. Hill elvtársi körében jelentette ki, még a harmincas években, az angol kormány jobboldali külpolitikája elleni haragjától fűtve: „Aztán ha forradalmat csinálnak, ne feledkezzenek meg értesítésemről. Jó gépfegyveres voltam a világháborúban.")

Ami Max Weber „pluralisztikus látszatba öltözködő idealista monizmusát" illeti, erről két évtized múlva ezt írtam *A magyar szellemtörténet bírálatában:* Weber „egy módszertani harmadik út lehetőségével kacérkodva tiltakozik az 'egyoldalú' materializmus ellen, amelyet úgy tüntet fel, mintha nem ismerné a felépítmény visszahatását a gazdasági alapra, de tiltakozik az egyoldalú spiritualizmus ellen is ... annyiban komolyan is veszi még saját elvét, módszertani pluralizmusát, amennyiben a már egyszer szellemi motívumok alapján létrejött kapitalista gazdasági alapot a modern fejlődés sorsszerű meghatározójának tartja, amit persze annál könnyebben megtehet, mert a kapitalizmus 'fogalmát' alaposan spiritualizálta ... Kapitalizmus ott létezik, ahol egy embercsoport gazdasági-kereseti szükségletkielégítése a vállalkozás útján történik... speciálisan a racionális kapitalista üzem: üzem – tőkekalkulációval, azaz kereseti üzem, amely rentabilitását kalkulációszerűen, a modern könyvvitel eszközével és a mérleg ... felállításával ellenőrzi." (130. o.) A kapitalizmusnak ez az egyes tőkés és tőkésüzem szempontjából adott „főkönyvelői" képzeteknek megfelelő leírása, más hasonló weberi körülírásaival együtt, már akkor sem elégített ki, hiszen felületi ismereteim alapján is tudtam egyet s mást – elég keveset – a munkaérték-elméletről és az azt kiszorító határhaszon elméletről is.

Ráadásul a szellemes és mély értelmű angol mondás, amely a határhaszon-elmélet kritikai összefoglalásaként született: the outmost futility of the outmost utility – a határhaszon [elmélet] határtalan haszontalansága, már akkor örökre az agyamba ivódott. Csak érett marxista koromban kellett annyiban módosítanom rajta, hogy egy problematikus értékű haszna mégiscsak volt, amennyiben megkönnyítette az ökönomiai jelenségek felszíni összefüggéseinek (gyakran fölöttébb bonyolult) matematikai formába öntését. Olyan formába, amely az ökonometria kiválóságai szemében sem éri el a valódi célt

– azt, amit már a „létező szocializmus"-ban elkezdett szajkózni az önmagát szégyenszemre szocialistának nevező sajtó – hogy megadja a gazdaság, nevezetesen a (tőkés) profit mindenkori optimalizálhatóságának szintjét, mint a Nobel díjas Herbert A. Simon professzor szkeptikus elmélete a „korlátozott racionalitás"-ról kímélet nélkül kimutatja, először zúzva szét nem-marxista oldalról a minden tekintetben racionálisan cselekvő, optimális megoldásokat adó „homo öconomicus" polgári öntetszelgésének hiú ábrándképét. Simon a legezoterikusabb, valóban színvonalas kísérletben (a Neumann-Morgenstern – félében) is az egyértelmű racionalitás kritérium teljes hiányát tárja fel, mivel ez a matematizáló elmélet is zavarbaejtő bőségben tálalja az alternatív megoldásokat, – a népszerű exoterikus elgondolásokban viszont (catchwordjük „a racionális várakozások elmélete") megoldás helyett inkább csak a problémákon való átsiklást látja.

Ezek az elméletek akkoriban engem egyáltalán nem búsítottak, hiszen mai komplikációs struktúráikban (egyéni és szervezeti döntéselmélet, magatartásanalízis, a közgazdaságtan részelemeinek rövid és hosszú távú trend elemzése stb. valamint mindezek számítástechnikai software és hardware alapjai és eszközei) egyáltalán nem is léteztek még tudományosan kidolgozva.

Annál jobban foglalkoztatott viszont a tőkés gazdaságtan elégtelennek ítélt elmélete, s ennek következtében a tőkeviszony marxista elméleti analízise. – Elszántam végre magam a marxizmus beható elméleti tanulmányozására.

Nem maradt rejtve előttem Lukács baráti viszonya Weberhez, s úgy gondoltam, hogy Weber után Lukács első marxista könyve az Egyetemi Könyvtárban meglévő s kikölcsönözhető *Geschichte und Klassenbewusstsein* jó összefoglaló képet adhat a marxizmus egészéről. Ez fatális tévedésnek bizonyult részemről, hiszen a könyvbe foglalt nagy tanulmányok sok-sok mélyenjáró ismeretet feltételeznek, Marxból és Engelsből, Leninből és Rosa Luxemburgból, s ezekkel én egyáltalán nem rendelkeztem. A sok teoretikus hivatkozás, elméleteknek elméletekkel való kritikai összevetése, a minimális hivatkozás empirikus tényekre a betűrágás és citatológia akkortájt általam igazi mivoltában még nem ismert fogalmainak tévképzetét keltette fel bennem. Azzal a lényeges különbséggel persze, hogy jó néhány összefüggésben Marx teoretikus zsenialitása tárult fel előttem, különösen az elmélet és társadalom-átalakító forradalmi gyakorlat dialektikus viszonyában. Megfogott viszont már akkor, első olvasásra a specifikusan lukácsinak érzett „eldologiasodás-elmélet", a polgári gondolkodásnak és filozófiának a tőkés termelés szükségszerű fetisizációjából kinövő antinómiái feltárásával. Ám a kapitalizmus szerkezeti törvényszerűségeivel ennek alapján sem jöttem tisztába, nem azért, mert a filozófiai gondolatok kötöttek le, hanem elégtelen ökonómiai ismereteim miatt.

Végülis a könyv vesztes forradalom utáni nyomasztó atmoszférája, amely kompenzatórikusan profetikus, „történetfilozófiai" nyelvezeten ígérte a végső igazságtevés, a felszabadulás pillanatának eljövetelét – Lukács később maga is messianisztikusnak érezte könyve hangulatát és hangoltságát – nem annyira a művet, mint szerzőjét, Lukács szubjektív problematikáját állította az előtérbe.

Ennek megfelelően válaszoltam 1943 nov. 23.-i levelemben a *Geschichte und Klassenbewusstsein*-t tőlem kölcsönvevő Fülep kérdésére, hogy hogyan ítélem meg a művet. „A két-három tanulmány után, amit átfutottam [az 'átfutottam' szó aligha adekvát, mert ezeket alaposan elolvastam, ám mégis kifejezi azt a jogos érzésemet, hogy nem készültem el a dologgal, ezeket komolyan kellene még tanulmányoznom, utánanézve annak, amit előismeretekben megkövetelnek – Sz. J.] csak annyit látok, hogy elveszítette, amire oly büszke volt, szellemének szabadságát, hogy a legmagasztosabbnak szánt etikai tette, az egyértelmű becsületességgel történő állásfoglalás, belevetette őt a merő pszichikumba, s mostmár minden gondolata csak faszád, amit azért emel a lélek, hogy meggyőzze a saját bizonytalanságát és kiirtsa magából a legszörnyűbb radikalitással annak utolsó magvát is. Lehet, hogy tévedek, de egyelőre nem érzem, hogy tévednék."

Amit akkor még alig éreztem, azt ma nagyon is érzem: átmeneti korok emberei szubjektív evidenciáinak esendőségét, amely akkor is fennállhat, ha kritikai lelkiismeretük fenntartásaként, a tévedés lehetőségének leszögezését szükségesnek tartják, amit nekem már csak azért is meg kellett tennem, mert világosan láttam a fent említett mélyreható tanulmányok elengedhetetlenségét. Nemcsak a marxizmusra, hanem Lukácsra nézve is. Hiszen az idézett sorok folytatásaként azt írom Fülepnek: „Valamelyik nap mesélte egy Berlinből megtért barátom, hogy a kitűnő berlini 'StaBi' könyvtárban [Kéry Laci; Staatsbibliothek] újabb műveit is megkapni, amik már oroszul jelentek meg; nem tudom köztük van-e vajon az esztétika is?"

Nem lehetett arról sem szó, hogy politikai konzervatív ellenérzés vezetett volna a kommunista Lukáccsal szemben. Éppoly kevéssé, mint a velem egyetértő Fülepet, aki válaszlevelében ezt írta:

„ZV 43. XII. 21.

Kedves Szigeti,

Lukácsról azt hiszem nem téved, sajnos. Úgy emlékszem, a könyv visszaküldésekor nem írtam meg róla a véleményemet, nem akartam eléje vágni a Magáénak – nem mintha Magát olyan könnyen befolyásolhatónak tartanám, sőt!, mégis a Magáé utánra hagytam véleményeink egymáshoz viszonyulását, még egyszer sajnos, teljesen egyeznek. Igaz, hogy én, mint írtam, csak belekukkantottam, s ezért majd egyszer még kérni fogom a könyvet, de én is az ő önmeggyőzésnek szánt akaratát éreztem benne. Pedig milyen éles eszű abban is, s milyen rengeteget tud! Neki az óriási fölénye, hogy esztétikusként kezdte, s nagy az irodalmi tudása."

A hivatátos forradalmárság s az ezzel járó kockázatok és nélkülözések vállalásában mindketten a legmagasztosabbnak szánt etikai tettet és egyértelmű becsületességgel történő állásfoglalást láttunk. A *punctum saliens* mindenképpen az volt, hogy a marxista Lukács első fejlődésszakaszának teoretizálása a mi empirikus tényekben – jóban és rosszban – elfogódott gondolkodásunk számára, eruditioval és acumennel végzett szövegegzegézisnek tűnt, nem

pedig elméleti tényelemzésnek, valamint a gyakorlati-politikai cselevés iránytűjének. S bizony az olyan tényekkel szemben, amiket az a háború produkált, amelyben Hitler a saját oldalán tudta harcba vinni a csukaszürkébe bujtatott német munkásosztály és parasztság nagy többségét, a Szovjetunió és végső soron önnön érdekei ellen, nem hat hathatott igazán meggyőzően a Geschichte und Klassenbewusstsein azon kifejtve és kifejtetlenül is megmutatkozó alapmeggyőződése, hogy a burzsoázia ma már csak a munkásosztály adekvát öntudatának – a zugeordnetes Klassenbewusstseinnek – hiányában áll fenn. Az első világégés poklában s egy újabb távlatában lett volna elég alkalmuk a dolgozó osztályoknak, ha végeredményben valóban ezen múlik a dolog, lényegesen adekvátabb öntudatra szert tenniök annál, mely lehetővé tette, hogy alapvető létérdekeik ellenére ismét egy soha nem látott és hallott, a megelőzőnél is véresebb és kegyetlenebb világégés katasztrófájába hagyják sodortatni magukat.

Persze ott bujkált értékelésem mögött a cselekvő személyes politikai tapasztalat hiánya, mivel mi Eötvös kollégisták ezen a téren legalább annyira elmaradtunk a Győrffy kollégisták mögött, mint ők a szigorú tanulmányi rend terén mögöttünk. A Rajk vezette (kívülről irányított, mert nem volt eötvösista) kollégiumi kommunista frakció – Stolte árulása okozta – lebukása után, a harmincas évek derekán bevezetett depolitizáló rendszabályok megtették a maguk hatását, akkor is, ha ezek már az enyémmel kortárs évfolyamok idején csak mérsékelt, burkolt formákban jelentkeztek. Vagy talán annál inkább.

A szervezés technikájának nemismeretében, következésképpen szervezeti formák hiányában, az elítélésen túl, nem tudtunk mit kezdeni az olyan vérlázító tényekkel, mint amit a délvidékről kollégiumba került, határozott baloldali arculatú barátom, az irodalmárság mellett festészettel foglalkozó Szabó Gyuri – Tito idején az egyik délvidéki magyar újság szerkesztője – mondott el nekem Fülep ifjúkori barátja, Gyenes Viktor haláláról. Gyenest a becskereki lakosság fasiszta svábjai ölték meg, öngyilkosságnak álcázva véres tettüket. Erről beszámoltam Fülepnek. Előző leveléből (43. XII. 21) idézem: „Nagy fájdalmat okozott a Gyenes Viktorról szóló hír, legelső értesülésem róla, valamikor másfél éve, az volt, hogy megölték, azután azonban valaki azt mondta, még idejében sikerült Pestre mennie, él. Ebben a tudatban voltam mostanig. Bár némileg gyanús volt, hogy közös barátunk és földink, akinek tudnia kellett a sorsáról, a Gy.-re vonatkozó kérdéseimre nem válaszolt... ismételt reklamálásomra sem. De azt is gondoltam, hátha valami miatt nem szabad tudni pesti hollétéről. S most itt az igazság. Megölnek valakit, aki sohasem vétett senkinek, a művészet, irodalom szeretetében élt. Vigasztalhat-e az a tudat, hogy az ilyen gazságokért fizetni fognak?" Mi a visszafizetés módját már kerestük, de még nem találtuk meg.

Ebben a keresésben kezdett érdekessé válni számomra – Laski nyomán – a nyugati baloldal társadalmi-politikai álláspontja és perspektívája. Ezt akkor már a London School of Economics tanáraként Angliában működő Karl Mannheim *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* című könyve és a *Diagnosis of our Time* kötete értekezései alapján tanulmányoztam. Ezek

konkrétabb empirikus jellegét, bár láttam Lukács G. u. K.-jétől való függését, életközelibbnek láttam, s így kritikai tanulmány írását terveztem Mannheimról. A Diagnosis Fülepet is érdekelte, el is küldtem neki. A következő értékelés kíséretében, 1943. dec. 23.-i levelemben :

„Mannheim Diagnosisát itt küldöm ... egy barátom [Yulow Viktor, aki akkor már a külügyben dolgozott, de még az Eötvösben lakott] 'lopta el' számomra a minisztériumból ... a *Mensch und Gesellschaft* után semmi meglepetést nem hozott; ezt vártam, hogy legközelebb egészen konkrétan hozzákezd a Planung-, illetve a planninghöz, miután annak már elméleti lehetőségét és értelmét igazolta, s íme. Mannheim világnézetének centrális problémája a teoria és praxis egymáshoz viszonyulása. Ha sikerülne időt szakítanom, hogy a tervezett Mannheim-tanulmányt megírjam – az anyag már teljesen együtt van – innen interpretálnám. Benne minden tendencia a praxis felé siet: ezért kellett a tudományszociológiában igazolnia (nem mondom, hogy ez sikerült neki!) a megismerő akarat pragmatikus voltát, ezért kellett a M. u. G.-ban minden gondolkodást szituáció-gondolkodássá tennie, s végső soron filozófusból is ezért lett szociológussá, hiszen a szociológiát teremtői mindig is valamiféle kulcs-tudománynak érezték, amelynek segítségével a társadalom fejlődésmenete megkorrigálható. Mannheim fejlődésének tehát logikus láncszeme ez az utolsó, a planning mellett propagáló könyv. Az ismeretelmélettől a planningig még csak vezetett út, de a planningtól az ismeretelméletig, szóval visszafelé vezet-e majd? Félek, hogy nem. Másrészt viszont attól tartok, hogy az ő hangja Angliában csak egy hang a sok között, s nem is a legerősebb, és így az, ami mellett propagál, amivel szerinte egyedül lehetséges a háborút és békét egyképpen megnyerni, a planning, egyelőre csak teória marad.

Lukácsban – csakugyan: sajnos – nagyon összetalálkoztunk. Különben könyvében sok minden megvan Mannheim Ideologie u. Utopie-jából, sőt több is, de Mannheim előnye, hogy nem cipeli magával a marxi történetfilozófia kölöncét."

A „marxi történetfilozófia kölöncéről" tett – tökéletesen alaptalan – megjegyzésem megerősíti és megérteti, miért részesítettem előnyben az empirikus társadalomkutatáshoz közelebb álló, és közvetlenül aktuális problémákkal foglalkozó, lényegesen kisebb statúrájú gondolkodót, a „történetfilozófus" Lukácsnál, jóllehet éreztem nagyságrendi különbségüket. Később a marxizmus megismerése után azt is láttam, hogy Mannheim a marxizmusból aligha ismerhetett többet, mint amennyit a G. u. K.-ből megtudott.

Fülep nem osztotta beható érdeklődésemet Mannheim iránt. Én viszont – tiszteletem ellenére – sem osztottam hideg és tartózkodó néhány sorának ama megjegyzését, hogy a Diagnosis a democracy és totalitarianism értékviszonyát kutatja, s végül elméletileg az utóbbi felé hajlik, mert a planning a democracyvel szemben annak szerves része. („A szociológia képtelen felelni arra a fontos kérdésre: mi és mért jobb a democracy vagy a totalitarianism? A könyvből szinte az derül ki, hogy az utóbbi, mert a democracy most akarja megtanulni tőle a csíziót" – írja 1944. I. 3.-i levelében.) Számomra a democracy és a totalitarianism megmerevített elméleti szembeállítása már ál-

dilemma volt. Mert egyfelől a diktatórikus mozzanatot mindkét alakulatban – Weber nyomán – lényeges elemnek tekintettem. Erőszak nélkül nincs állam, legföljebb részarányaikban különbözhetnek (ami persze konkrét történelmi lényegükben véve végtelenül kiélezett lehet, mint folyó háborújuk mutatja). Másfelől viszont a „planning" nem csak a Hitler-Wirtschaftban tűnik fel, ráadásul egy háborút előkészítő gazdaság militarizálásának torz formájában, hanem Roosevelt amerikai demokráciájában keynesianus és Sztálin Szovjetuniójában marxista elméleti alapokon, militarizálás nélkül.

Fülep tévedését tévedésnek, de érthető tévedésnek – „bocsánatos bűnnek" tekintettem. Azon sajátos kettős helyzete és hajlama (filozófus és teológus) kifejezésének, hogy a részkérdések kidolgozásában fogalmi tisztasággal és világossággal dolgozó jelentős magyar gondolkodó, a végső kérdések vonatkozásában felszámolatlanul hagyta ambivalenciáit, az ezekkel járó „vakfoltokkal" együtt. Hiszen mint Nicolai Hartmann „etikai ateizmusának" szilárd híve enyhén szólva problematikusnak tartottam a filozófia és a teológia – mégoly laza – összekapcsolását is. (Részben ezért érdeklődtem egyik levelemben egy rövid vallásfilozófiai gondolatmenete olvasása után arról, hogy írt-e még más vallásfilozófiai témáról, amire tagadó választ kaptam.) – Másfelől akkor már tudtam, és számon tartottam, hogy a neki ajánlott Esszémben (jogosan) észreveszi Lukács hatását, de (indokolatlanul) nem tudatosítja, hogy a „Kísérletek" szerzőjével szemben homlokegyenest ellentétes végeredményre jutok, amikor az esszéformát a tudománynak rendelem alá, míg Lukács a költészet ekvivalensét látja benne. („Hiszem, hogy folyton fogalmibbak lesznek az élményeink. Eleget szenvedett ettől a mai poézis, talán megszületik mégis ebből az élményformából a kísérlet formája, a költői forma kiegészítője és aequivalense." – A lélek és a formák, 29. o.) Pedig ez a döntő különbség, amit „barát és ellenség" egyképpen nem vett észre és észbe. Így hát kritikai vénám már akkor sem hagyott cserben egy általam felettébb tisztelt emberrel szemben, de ez a kritika mindenképpen mérlegelő volt s kereste a hiba személyi és társadalmi forrásait, ezzel összefüggésben ítélve meg valóságos súlyát.

Levelemben felmerült egy Mannheimről irandó tanulmány terve. S az is, hogy anyaga teljesen együtt van. Valójában nemcsak együtt volt az anyag, de egy részét már meg is írtam, a *Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus* problématörténeti kifejtésbe ágyazott ismertetésének formájában. Sőt, egy hónappal a Fülepnek írt decemberi levél előtt, már elő is adtam munkámat Kornis szemináriumában. Mivel karácsonyi szünidei hazatérésem miatt nem volt időm elmondani részletesebben az esetet, levonva tanulságait, azért levelemben nem is említettem.

Az eddig publikálatlan tanumányt a következő fejezetben közlöm s elmondom „különös" fogadtatását is.

22.

1943. nov. 25-én adtam elő az alábbi dolgozatot Kornis Gyula professzor, főrendi házi tag szemináriumában.

Karl Mannheim: Mensch und Gesellschaft im Zeitalter des Umbaus.

> Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert, es kommt aber darauf an, sie zu verändern.
> Marx: Thesen über Feuerbach.

A történelmi materializmus volt talán az első, valóban szélső következetességgel végigvitt tanítás, amely az embert társadalmi helyzetével azonosítva, minden emberi tevékenységet a szociológiai helyzet funkciójaként értelmezett. Nem az emberi tudat határozza meg a társadalmi létet, hanem éppen megfordítva, a társadalmi lét az emberi tudatot. Marx eme tétele a konstitutív alapja a dialektikus materializmusnak. Az osztály, illetve az osztályok dialektikus egymáshoz-viszonyulásában alakuló társadalmi totalitás a végső alapja minden társadalmi folyamatnak, ez az Unterbau (alépítmény), amelyre az Überbau-k (felépítmények) egész sorozata ráépül. Nem jelent kivételt a tudomány sem. A társadalom, az önmaga szakadatlan produkálásában és reprodukálásában létező társadalom egésze, a megismerő alany tudatát is betölti, meghatározva e tudat minden egyes aktusát. Öncélú és önelvű megismerés nincs, mert a megismerés tárgyát, strukturáját, következésképpen a létrejött ismereti tartalmat is a megismerő alany osztályhelyzete szabja meg.

A marxi problémafelvetésnek és megoldásnak ez a tagadhatatlanul egyszerűsítő módja, avultsága ellenére is felmutat egy olyan vonást, amely a cselekvésre irányuló emberi ösztönöket mindenkor vonzani fogja: s ez a teória és praxis, a gondolat és tett egysége, választhatatlan egybefonódása. Mert minden gondolat, minden teoréma, csak az adott társadalmi szituációtól kaphatja tárgyát, azért a megismerés folyamatának minden egyes mozzanata egybeesik az adott szociológiai helyzet megváltozását eredményező tett-mozzanatokkal; egybeesik azért, mert a megismerésnek alanya és tárgya voltaképpen egy. A folyamat tehát öneszmélkedés, s ebben az alany és a tárgy kölcsönösen változtatják, alakítják egymást, míg végre a tiszta öntudat, a revolúció pillanatában tökéletes indifferenciára jutnak.

Nem véletlen ezért, hogy – napjainkban – az a szociológia, amely az elméletet ismét közelebb akarja vinni a gyakorlathoz, amelyben az elmélet nem is akar más lenni, mint uralom, ha nem is teljes, legalább részleges uralom, az előrevetülő szituációkon, a marxizmusból veszi kiindulópontját, s hogy máshonnan nem is veheti, hiszen csupán ez jutott el a kérdés egyedül lehetséges, konkrét felvetéséig. Ez a szociológia a Karl Mannheimé.

Teória és praxis egymáshoz viszonyulása a nagy, mindent magábafoglaló témája Mannheim gondolkodásának, ez a vezérmotívum, mely írásainak minden sorából kicsendül. Hogyan alakíthatja, miként formálhatja a léthezkötött tudat a környező társadalmi valóságot? Lehetséges-e az irracionális cselekvés számára valami racionális zsinórmértéket találni?

A jelen szellemi válságának legmélyebb pontjából felhangzó kérdések ezek, megzavarodott életünknek úgyszólván a centrumából szólnak, onnan keresik a kivezető utat, onnan akarnak úrrá lenni a szituáción. Mert meghátrálni, ki- és elsurranni nem lehet, a szituáció cselekvésre kényszerít, kénytelen-kelletlen át kell vágni rajta. S Mannheim radikális szembenézése a megkerülhetetlen tényekkel nem az egyes-ember lelkiismeretéhez szól, mert az egyén, az egyes-ember – bármily nagy egyéniség is – már réges-rég útját vesztette. Mannheim a tudomány intellektuális lelkiismeretének ébresztője akar lenni: „Es ist wohl nicht übertrieben – írja egyhelyt – von der Gewissensstunde der Wissenschaft zu reden." (Egyáltalán nem túlzás a tudományos lelkiismeret nehéz órájáról beszélni.) Az utópiák fokozatos elernyedése, a lét-transzcendenciából a reális létbe való beépítődése óta, a tudomány az egyetlen igazi lehetőség, amely – ha felelőssége tudatában valóban vállalja feladatát – a szituáció csúcspontjára juttathat bennünket. Ezért lesz a tudomány meg a tett, a cselekvés számára egyaránt a legfőbb etikai követelmény: a „Wissen der Wissbaren", – tudni mindazt, ami egyáltalán tudható, hogy a vak sorsként ránktörő szociális folyamatok irracionalitását legalább részlegesen feloldjuk. Dialektikus tagadása ez mindenfajta konzervatív megismerő magatartásnak. Hegelnél Minerva baglya csak a beálló alkonyatban kezd röpülni. Nála a megismerő szellem csak akkor jut tárgyához, amikor az intendált valóság alakulásfolyamata már lezárult. A tudás ezért mindig későn érkezik, és sohasem lehet tetté. „Wenn die Philosophie ihr Grau in Grau malt, dann ist eine Gestalt des Lebens alt geworden, und mit Grau in Grau lässt sie sich nicht verjüngen, sonder nur erkennen: die Eule der Minerva beginnt erst mit der einbrechenden Dämmerung ihren Flug". (Midőn a filozófia szürkéjét a szürkére festi, akkor az élet egyik alakja elöregedett és szürkével a szürkén nem fiatalítható, csupán megismerhető; Minerva baglya csupán a beálló szürkületben indul röpülni.) Minerva baglya a konzervatív tudatban valóban csak a beálló alkonyatban kezdi meg röptét – hangzik Mannheim ironikus kommentárja.

Első nagyobb könyve után, töretlen belső fejlődés logikus láncszeme ez a második. Az Ideologie und Utopie témája a valóság volt, az igazi és a hamis; az idea, az örökérvényűnek tudott, nem keletkezett s ezért soha el nem múló eszme lepleződött le a társas lét puszta funkciójaként; az utópiában pedig, a mindenkori jelent transzcendáló társadalmi vágyálomban, felmutatta a megvalósíthatóság kategoriális mozzanatát, s így itt is lelepleződött, hogy ez sem képes többé azt a feszültséget hordozni, amely szükséges ahhoz, hogy a valóságot alakítani tudjuk. S a kérdés, amit könyve elejére írt, de éppúgy írhatott volna a végére is: „Wie kann ein Mensch in einer Zeit, in der das Problem der Ideologie und Utopie einmal radikal gestellt und zu Ende gedacht wird, überhaupt noch denken und leben?" (Hogyan képes az ember olyan korban, amelyben az ideológia és utópia problémáját végre radikálisan vetették fel és gondolták végig, még egyáltalán gondolkodni s élni?) – megválaszolatlan maradt. A választ csak a konkrét helyzetelemzés hozhatta meg, korunk válságának diagnozisa. Ezt ejti meg szóban forgó könyvében, a Zeitalter des

Umbaus-ban, s annak folytatásául és konkretizálásául szánt tanulmánygyűjteményében, a Diagnosis of our Time-ban.

Korunk átépülőben lévő kor. Igazán radikális, revolúciós átépülés nincs, mert építőanyagul minden kor a régi elemeket használja fel; régi és új egyesülnek, keverednek az építés folyamán. Még megvilágítóbb azonban az újjáépülő ház metaforájánál, ha a társadalmi változást robogó mozdonyhoz hasonlítjuk, melynek kerekeit robogás közben kell kicserélni. Két elv, a laisser passer és a Regulierung egymással egyensúlyba jutni nem tudó princípiumai okozzák a jelenlegi helyzet zavarát. A kettő kibékíthetetlen küzdelme gazdasági síkon jut szembeötlően napvilágra, a világgazdasági cserekereskedelem és az egyes nemzetgazdasági autarchiák rafinált protekciós rendszerének összeférhetetlenségében. Ám az ökonómiai ellentmondás maga is csak tünete a társadalom alkata egészében rejlő diszkrepanciának. A paradoxia, hogy a világkereskedelemhez tartozó nemzetköziség felé tartó fejlődés ellenére a politikai akarat nacionalista államokat termel, csak azzal magyarázható, hogy az objektív társadalmi formációk, vonatkozások valami új elv jegyében épülnek át, ám maga az ember, akinek irányítania és gondolkozva-cselekedve alakítania kellene a helyzetet, nem változik, marad a régi. Nem látja be, hogy a társadalom ma már a részstruktúrák teljes interdependenciájának állapotába jutott, s ily módon a totalitás egyetlen tagja sem húzhat hosszabb-rövidebb időre hasznot partnerének balszerencséjéből. Haszna csak ideig-óráig tart, s csak annál keservesebben kell meglakolnia érte.

Az említett két princípium a társadalom minden tartományában formaadó, s nem csupán gazdasági jellegű , ahogyan az első tekintetre gondolnók. Ezek terv nélküli egymásmellettisége és ebből eredő kollíziója terjed át óhatatlanul az egész társadalmi folyamatra. A kultúra válsága, vagy az emberi léleké, csak következménye ennek a társadalmi konstellációnak. Mannheim nem akarja az egész helyzetet szisztematikus zártságban ismertetni, szerinte ez lehetetlen volna, mert maga az íntendált valóság még alakulóban van. „Wir bringen deshalb nicht ein fertiges Denkgebäude an die Sache heran. Wir sind vielmehr auf konsequente Problemstellung gedacht, die die ursprüngliche Verschlungenheit der Wirklichkeit nachzeichnen wollen als auf einem reinen Schematismus oder ein durchkonstruiertes System. (9.l. – Ezért nem kész gondolatépítménnyel lépünk a dolog elé. Sokkal inkább a következetes problémafelvetésre törekszünk, amely a valóság eredeti szövődményességét kívánja utánarajzolni, semmint a tiszta sematizmusra, vagy végigkonstruált rendszerre.)

Az első probléma társadalmunk racionális és irracionális elemeinek kérdése. A történelem folyamán már felszínre került ez a kérdés, a felvilágosodásban: mennyiben alakíthatja tiszta racionális megfontolás a társadalmi fejlődést? Van-e valami chance-unk a történelem irányítására? Ők úgy hitték van, s maga a történelem – „Fortschritt der Vernunft in der Geschichte" (Az ész haladása a történelemben). Ma már nem hiszünk ilyen vakon az észben. Tudjuk, hogy ilyenfajta Fortschritt csak konszolidált társadalomban lehetséges. A társadalomban különböző elemek keverednek egymással, régmúlt történelmi tényezők s legmaibb vívmányok. Sokszor a „Gleichzeitigkeit des

Ungleichzeitigen" (a nemegyidejűek egyidejűsége) békés. A román alap békésen megfér a gót templommal s a beépült barokk oltár sem robbantja szét az egész harmóniáját. Vezethet azonban zavarra is: a fejlődés diszproporcionalitására, aránytalanságára.

Mannheim három tézist állít fel.

1. A jelenkori társadalmi rend összeomlásra ítélt, ha a racionális uralom az ember és önmagunk felett nem tart lépést a technika fejlődésével, illetve nem éri utol azt.

2. A ráció kifejlődése, vagy az ösztönök és a moralitás alakítása a társadalmi fejlődésben semmiképpen sem az egyes ember véletlen tehetségének és munkájának függvénye, hanem a mindenkori társadalmi alkat megszabta feladatoké.

3. A morális és racionális elemek szociális aránytalansága, vagyis az, hogy egyes társadalmi csoportok helyzeti előnyüknél fogva mérhetetlenül több racionalitást és moralitást mutathattak fel, mint mások, egészen napjainkig zavar nélkül érvényesülhetett, mert a fejlődést éppen ez lendíthette előre. A mai társadalom azonban hosszasan nem tűrheti el a diszpropocionalitásnak ezt a formáját, s nem tűrheti a másikat sem, t. i. azt, hogy a társadalmi processzszus irányításához ne legyen elegendő racionális és morális ereje.

Nem tűrheti el, mivel a.) az eddig politikailag passzív társadalmi rétegek napjainkban aktivizálódtak. És b.) a társadalmi fejlődésben uralomra jutott az interdependencia elve is.

a.) A pszeudodemokrácia fokozatosan politikai jogokkal adományozta meg a tömegeket. Mióta azonban minden tömeget aktivizált, „Stimmungsdemokratie" (mondjuk: hangulat- és szeszélydemokrácia) keletkezett) – Max Scheler nevezte a demokrácia eme formáját ily megvető, találó szóval – s ez sohasem tekinti igazi érdekeit, amelyeket az iskolázás és racionális felkészültség hiányában nem is foghat fel, hanem pillanatnyi hangulatának ad kifejezést, minden egyes politikai akciójában. A diktatúra viszont meg sem akarja adni a szükséges politikai felkészültséget, inkább lefelé demokratizál, alacsony szinten nivellál, hogy annál könnyebben irányíthassa a tömeget. Ezért monopolizálja a társadalmi kulcspozíciókat, ahonnan az egész folyamat áttekinthetővé válik.

b.) A Stimmungsdemokratie irracionalitása viszont a részstruktúrák általános interdependenciájának következtében szétrobbanással fenyegeti az egész társadalmat.

Itt tér végre rá Mannheim a racionalitás szociológiai formáinak meghatározására.

I. Szubsztanciális racionalitásnak nevez minden gondolkodási aktust, amely következetességre törekedve méri fel tárgyát. Mindaz viszont, aminek struktúrája nem azonos a gondolkodásével, tehát az ösztönök, impulzusok, vágyak, érzelmek – szubsztanciálisan irracionálisak. (Ez utóbbi nézete nagyon is megkérdőjelezhető kora ifjúsága ismeretelméleti tájékozódási törekvései ellenére).

II. A racionalitás másik formája – a funkcionális racionalitás. S ez nem gondolataktusokban kibomló megismerés, hanem szervezett cselekvésforma, amely egy előre adott cél szolgálatába rendelődik. Végeredményben

tettsorozatot jelöl, amelynek minden egyes tagja bizonyos funkcionális helyi értékkel rendelkezik. A katona nem látja és nem is láthatja feladata végső értelmét, de saját körletében végrehajtott tetteinek jelentősége mégis konstitutíve benne rejlik a célösszefüggés funkcionális egészében. A tettsorozatban fellépő minden külső és belső zavar funkcionálisan irracionális. A funkcionális racionalitás nem növeli, sőt inkább csökkenti a szubsztanciális racionalitást, mert minden súrlódást, konfliktust kiküszöböl, – a reflexió, az öneszmélkedés pedig éppen a világ és az én összeütközésének eredménye, amint ezt a társadalom mobilis elemeinek intellektualizálódása bizonyítja.

A funkcionális racionalizálás együtt jár az eltömegesedéssel, a tömeg pedig az irracionális energiák gyűjtőhelye. Az indusztrializált nagy társadalom, e szociológiai folyamatok hordozója, ideig-óráig érti a módját, hogy a *divide et impera* elve alapján, tárgyat adva a tömegszenvedélyeknek, megkösse, levezesse, vagy kulturálisan szublimálja azokat.

Ugyanez a helyzet a moralitás terén is. A funkcionális moralitás ellene dolgozik a szubsztanciálisnak, mert a belső morális konfliktusokat semlegesíti és bagatellizálja. A funkcionális moralitás kritériuma a Sichtweite, a látótávolság, és a „Verantwortungsradius", a felelősségrádiusz. Fejődésükben három lényegi szakasz különböztethető meg. Az elsőben az ember a hordaszolidaritás fokán él, midőn az individuális öntudat még szunnyad, tabu és tradíció teszi egyértelművé cselekvésüket. A második fokon az individuális konkurencia fokozatára kerül, midőn végre öntudatra ébredve, az egymással való versengésben éli ki racionalizált cselekvésvágyát. A harmadik fokozat: az individualizmus utáni csoport-szolidaritásé. Ekkor ismeri fel: „Er muss seine ganze Gesellschaft planen, immer längere Wege vorausdenken und bei diesen Planen, ein Gewissen für das Ganze aufbringen."(49. o. Az egész társadalom részére kell terveznie, egyre hosszabb útdarabokat előre látnia, s tervezésében az egészet szolgáló lelkiismeretet megvalósítania.)

Ebben a stádiumban jut a racionalitás és moralitás legmagasabb fokára. Eljutunk végre oda, hogy a társadalmat tervezzük, csaknem oda, hogy magát az embert is megtervezzük. De felvetődik itt egy súlyos kérdés: „Wer plant aber jene, die da planen sollen?" (Ám ki tervezi azokat, akiknek valójában tervezniük kell ?) S ha még jobban disztingválunk, akkor vallási-kvietista formában is feltehetjük a kérdést: „Wer plant die planenden?" (Ki tervezi a tervezőket?) Ami aktivista politikai ellenpólusa szerint így hangzik: „Welche von den vorhandenen Gruppen soll uns planen?" (Az adott csoportok melyikének kell megterveznie bennünket?) A választ e kérdésekre ma még csak keresik.

A második – az elsőtől viszonylag független – tanulmány a jelenlegi kultúrkrízis szociológiai okait kutatja. Kultúrát és társadalmat Mannheim szétszakíthatatlan egységükben látja: „Die Gesellschaft ist in der Kultur selber mitenthalten und gestaltet sie in jedem Augenblick. (58. l. A társadalom benefoglaltatik magában a kultúrában s azt minden pillanatban alakítja.) Elsősorban szabad spontán hatóerőként alakítja, másodsorban azonban szervezett, istitucionális formákban.

A nem-organizált, liberális társadalomban a kultúra hordozója az intelligencia rétege. Az olyan társadalom, amely erejét teljesen feléli a szervezkedésekben, kevéssé alkalmas az introverzióra, a kontemplációra és reflexióra. A liberális társadalomban a kultúra válsága az elitképződés válságával esik egybe.

Az elit szelekciós elvének demokratizálódása következtében az elitcsoportok száma egyre veszedelmesebben nő, s ez tulajdonképpen az igazi elit, az intelligencia szétzüllesztését, devalválódását jelenti. Az Aloys Riegel megállapította művészettörténeti jelenség, az, hogy a biedermeier óta nincs egységes új stílus, ebben leli szociológiai magyarázatát. Az intelligencia megbomlott homogeneitása helyére lépő heterogén ízlésű csoportok nem jutnak el a stílusig. „Ein stetig steigender Reizhunger tritt an die Stelle der schöpferischen Ausdauer und Vollendung." (Az állandóan fokozódó ingerléhség lép a teremtő kitartás és a befejezettség helyére.) Az arisztokratikus szelekciós elv helyére egy negatívan ható szelekciós elv lépett, pedig pusztán logikailag nézve is lehetetlenség mindenkit privilegizálni. E modern demokratizálódás következménye az intelligencia proletarizálódása. A szellemi munka területén jelentkező nagy kínálat alásüllyeszti a szellem értékét. Így köszönt be a kultúra demokratizálódása korában a kultúra hanyatlásának tünete. Az új intelligencia bármit is tesz, nem képes alantibb gondolkodását levetni, s destruálja ezzel a szellem arisztokratikus formáit.

A liberális társadalmi struktúra még mindig mérhetetlen előnnyel rendelkezik a diktatórikus fölött. Hihetetlenül elasztikus s így a korrektúra – elvileg – mindenkor spontánul megjöhet. Nem így a diktatúrákban. A diktatúra aligha más, mint a liberális fejlődés egy véletlen stádiumában való megtokosodás, amely a liberalizmus negatív hatóerőiből nőtt ki. Voltaképpen kisszámú csoport kísérlete a hatalom monopolizálására. Nem azonos a Planunggal s ezt abból látni, hogy a kritikai elem kívül szorul határain. Mannheim véleménye szerint – 1935-ben írta ezeket a sorokat, – a liberális tömegtársadalom történeti fejlődésének holtpontjára jutott, s ha a dolgokat továbbra is szabadjára eresztjük, akkor elkerülhetetlen a katasztrófa.

Könyve harmadik részében, a Das Denken auf der Stufe der Planungban (A gondolkodás a tervezés fokán) tárgyalja Mannheim gondolkodásának központi kérdését, gondolat és tett, elmélet és gyakorlat viszonyát. Viszonyuk nem oly szigorú dialektikus egység, mint Marxnál. A kettőt minőségi ugrás választja el egymástól. Ám az igazi gondolatban magában rejlik immanensen az a tendencia, hogy az ugrást megtegye, saját valóra váltására törekedve. A problémát már az Ideologie und Utopie második tanulmányában felvetette, de ott a társas létnek egyetlen területére, a politikaira korlátozva. „Ist Politik als Wissenschaft möglich? (Lehetséges a politika, mint tudomány?) – ezt kérdezte. Itt sokkal többről van szó, az egész ember, az egész ember gondolkodásának és akarati képességének átalakításáról. A gondolkodás Mannheimnél mindig szituációhoz kötött gondolkodás, szituatív gondolatmunka. „Nicht das Denken schafft die Welt, sondern in einer bestimmt gearteten Welt (a világ Mannheimnél a társadalmi valóságot jelenti!) ist eine bestimmte Art des Denkens, ein taugliches oder untaugliches oder sich in Richtung besserer

Tauglichkeit umformendes Organ. Es gibt kein Denken überhaupt, sondern ein bestimmt geartetes Lebewesen denkt in einer bestimmt gearteten Welt, um eine bestimmte Lebensfunktion zu erfüllen." (Nem a gondolkodás teremti a világot, hanem egy meghatározott módon artikulált világban, egy meghatározott fajta gondolkodás vagy alkalmas vagy alkalmatlan, vagy pedig az alkalmasabb gondolkodás irányába átformálódó szerv. Nincs általában vett gondolkodás, hanem egy meghatározott alkatú élőlény gondolkodik egy meghatározott alkatú világban, hogy meghatározott életfunkciót tölthessen be.)

A gondolkodás fejlődésének három nagy stádiuma van.

1. A rátalálás, „Finden", jelenti az összes szituációval adekvát reakcióformákat, megfelelkezést a helyzettel.

2. A feltalálás, „Erfinden", amelyben a gondolkodás, huzamos ideig, meghatározott célok megoldására irányul, a megvalósítás eszközeit fedezi fel, túlmenve a közvetlen életfeladatokon.

3. A ciklikus elméleti gondolkodás, amely már nem parciális célok megvalósítására tör, hanem egy jelenségsor egészének összefogására, a totalitásra. A feladat egy kauzális sor láncszemeinek tendenciózus végiggondolása, az első kauzális tagok konstruktív kiegészítése és összefoglalása, abban az egyensúlyi helyzetben, amely ezek hatásaiból létrejöhet. A történelem mechanizmusának bizonyos körbenforgó tendenciájára épít ez a gondolkodás. Benne az oksági tagok összhatása minden egyes következő tagot úgy határoz meg, hogy az utolsó tag ismét visszatér az elsőbe. A technikai haladás megnöveli a tőkét, a nyereség a munkakeresletet, ez a munkabért, amelynek következménye a születési szaporodás. A szaporodás a munkamegosztást segíti elő, ez viszont lehetővé teszi az újabb technikai haladást. Itt a kör bezárul s a folyamat – esetleg magasabb síkon elölről kezdődik. „Beherrschbar und lenkbar wird ein gesellschaftlicher Kreislaufmechanismus erst dadurch, dass die zugehörigen Schlüsselpositionen gefunden und einer neuen Art der Einwirkung unterworfen werden. Das Handeln vom zentralen Ort des Kreislaufs her hat eine prinzipiell neue Aktionsfähigkeit. (100. l. – Uralmunk alá foghatóvá és irányíthatóvá egy társadalmi körmechanizmus csupán annak következtében válik, hogy meglelik a kulcspozíciókat és a ráhatás új fajtájának vetik alá. A körfolyamat központi helyéről történő cselekvés – elvileg új cselekvőképességet jelent.) „Auf der höchste Stufe werden nun die verschiedenen bisher als Kreislauf konstruierten interdependenten Fernwirkungen zu einer mehrdimensionalen Struktur zusammen gedacht, die sich zwar selbst wandelt, aber den wandeln ihrer Glieder am ehesten von ihrer Ganzheit her erschliessbar macht." (101. l. – A legfelső fokon immár a különböző, eddig körfolyamatként konstruált egymástól függő távolhatások többdimenziós struktúraként gondolatilag egybefoglalódnak, és bár ezek maguk változnak, tagjaik változása legalkalmasabban egészükből kiindulva tárható fel.)

Ez a megismerés, amelynek Mannheim itt elég részletes, de jelen ismertetés keretét már szétfeszítő logikáját adja, nem post festum, hanem in statu nascendi ismeri meg a társadalmi valóságot, adja kézbe a chance-ot, hogy azt előre megtervezze és optimálisan irányítsa. A Planung, a tervezés tehát már

nem pusztán teoretikus tett, nem választható el a konkrét embercsoportok gyakorlati tevékenységétől. A tervező társadalmi minoritás várakozási horizontja ("Erwartungshorizont") az elkövetkező szituációkra is kiterjed, s mert minden előző szituáció a rákövetkezőnek reális lehetőségeit is magában hordja, semmi sem érkezhet a sorsszerűség abszolút irracionalitásával. A Planung tehát stratégia, amely a jelen s az elkövetkezendő szituáción kíván győzelmet aratni. De ahhoz, hogy ez valóban megtörténjék, az embert kell előbb megváltoztatnunk. Nemcsak magatartásmódját, hanem legbelsejében, élete gyökereiben őt magát. Hogy hol kezdődjék ez az átformálás, az egyes embereknél vagy a tömegeknél, elméletileg talán megoldhatatlan probléma, a gyakorlatban azonban, ha a Planung stratégia, azaz olyan eljárás, amely az akció végrehajtása során szerzi meg a sikerre juttatáshoz szükséges eszközöket, akkor a gyakorlatban az itt adódó nehézségek is megoldódnak.

S most, hogy végére jutottunk ennek a problémákban kimeríthetetlen gazdagságú könyvnek, szálljunk vitába vele? Mondjuk azt, hogy ismeretelméleti állásfoglalása téves, mert az ismeretet és a megismerő tudatot a szituációra vonatkoztatva relativizálja? Hogy a Bewusstsein überhauptra szórt vádja durva és közönséges, hogy valójában alatta marad, nem is érinti azt, mert az ismeretelmélet konstruált alanya nem a közvetlen valóság, hanem az érvényesség síkján mozog, s hogy az ismeretelmélet a valóságos pragmatikus akaratot éppoly negatívan értékeli, mint az etika konstruált személyisége az ösztöniség minden gerjedelmét? Élezzük ki az innen eredő paradoxiát, Mannheim egész magatartásának belső paradoxonát, azt, hogy minél intenzívebben tagadja a megismerés önelvűségét, annál inkább ezt kellene megvalósítania, hogy a társadalom reálszituációit valóban megismerhesse? S mutassunk rá az ebből származó ellentmondások egész sorára? Mindezt valóban meg lehetne tenni. De a fenti dolgozat csak ismertetni akarta Mannheim gondolatmenetét, annak újdonságát, csak éreztetni akarta a principiálisan benne rejlő lehetőségeket, a nélkül, hogy ennek határait kijelölni szándékozott volna.

(Szemináriumi dolgozat Kornishoz, 1943. nov. 25.)
Szigeti József

Fejtegetéseimet a szemináriumi résztvevők lélegzetvisszafojtva hallgatták, beleértve a professzort is. Ám ő a második bekezdés után, ott ahol a szubjektumnak és objektumnak a revolúció pillanatában történő tudati indifferenciára jutásáról beszéltem, indíttatva érezte magát arra, hogy félbeszakítson. Látszólag csak esztétikai jellegű, stiláris kifogást tett. Szavai ma is a fülembe csengenek. „Bocsánatot kérek hölgyeim és uraim, hogy ez a fiatalember ilyen borrrzasztó stílusban ír – mondotta az „r" hangot, mintegy elégedetlensége jeleként harciasan megropogtatva. – Pedig tud ő másképpen is, tud igen szépen írni. De úgy látszik, aki *illyen* dolgokkal foglalkozik, az még stíluskészségét is elveszíti." Ezzel a nem szellemtelen fordulattal, amely velem kapcsolatban egyszerre volt támadó és békítő is, egyszóval várakozó, a tárgyat pedig, mintegy bagatellizálva jelentőségét, („*illyen* dolgok" – végtére milyenek? nevetségesek is? felháborítóak is?!) levette arról a magas polcról,

amelyre én helyeztem. Úgy érezte, már el is mondta azt, amit a rend emberének, professzorként és disztingvált konzervatív politikusként, Klebelsberg Kunó volt államtitkára- és belső munkatársaként el kellett mondania, nem téve erőszakot sem politikai meggyőződésén, sem pedagógusi becsületén. Én nem zavartattam magam, bár nem voltam felkészülve a Marx ismertetésre adott gyors riposztra, a dolgozat végére vártam csak erősebb kritikai megjegyzéseit. Pillanatnyi szünetet tartottam: folytatja-e még vagy már befejezte? s aztán szenvtelen „akadémiai" stílusban folytattam a felolvasást. Láttam, hogy a hallgatósággal együtt Kornis professzor is figyelmesen követi előadásomat, további megjegyzés nélkül. Ezúttal elmaradt részéről a szokásos összefoglaló értékelés, a hallgatóság részéről pedig a kérdések és vita. Erre – előre elgondolva a dolog lefolyását – így is számítottam, hiszen addigi tapasztalataim alapján nem tételeztem fel semmiféle jártasságot e problematikában szemináriumi társaimnál.

Kornis figyelme nemcsak politikai elkötelezettségéből következett, tárgyi érdeklődés is kötötte. Ő maga is foglalkozott az „ilyen dolgokkal" – ám valóban nem úgy, mint én. Ebben az időben írhatta 1944-ben megjelent, kétkötetes *Tudomány és társadalom – A tudomány szociológiája* című voluminózus munkáját, amely teljes-tökéletesen terméketlen volt. Módszertani individualizmusa lehetetlenné tette, megakadályozta, hogy a társadalom alkatát az egyének közötti viszony valamely kollektív erőterére vezesse vissza, s ebből fejlessze ki a tudományos tevékenység belső és „külső" fejlődési és szervezeti formáit. Még idealista felfogásának áthághatatlan korlátait számbavéve is több haszonnal járt volna – hiszen Külpe-tanítványként rendelkezett ha nem is mély, de rendezett tudománytörténeti ismeretekkel, s nem az ismeretek hiánya, hanem dogmatikusan érvényesített zavaros képzeteket kontaminálló „tömeg"-ellenes individualista módszertana volt buktatója – ha a tudományos munkában nem (napi) politikai álláspontja vezeti, amint ezt ellenpéldaként az „apolitikus" Prohászka Lajos idealista alapon elért, tartalmasabb pedagógiai eredményei is mutatták.

Munkája konklúziójaként kimondott, valójában dogmaként eleve adott politikai-axiológiai előfeltevése: „hogy a kulturális-szociális ... haladást nem a tömegek vak ösztönei (!) képviselik és vezetik, hanem a nagy személyiségek, a szellemi élet logokratái ..." (i. m. I. k. 4. o.) egyértelműen vall arról, hogy könyve nem lett azzá, aminek szánta, nem a tudományszociológiai ismeretek rendszerezése, sokkal inkább rendszeres tagadása a tudás- és tudományszociológia – részben marxista hatás alatt létrejött – értékesebb eredményeinek. Mannheim legfontosabb gondolata, a „tudás egzisztenciális kötöttsége" – amely eléggé elmosott átírása Marx nagy gondolatának, miszerint a társadalmi lét határozza meg a tudatot – megy itt végleg veszendőbe, a mannheimi társadalmi struktúra osztálytalan felfogása esendőségeinek mértékén mérve is. Ha Kornis szerint egyáltalán van itt valami „kollektív entitás", akkor az a nemzetkarakter. Ám ez egyfelől nem ragadható meg elméletileg a valóságos osztályok súlyviszonyainak legszigorúbb elemzése nélkül. Másfelől éppen a szubsztanciájában nemzetközi jellegű tudomány esetében még akkor is nagy,

elégtelen tényező, ha számba vesszük az újkori európai nemzeti fejlődések sajátosságainak a tudomány jellegére kiható vonásait, teszem a Pierre Duhem által szívesen hangsúlyozott racionalizmus szerepét a francia és az empirizmusét az angol tudománytörténetben. Mindezt már 1945-ben a marxizmus másféléves intenzív tanulmányozása után világosan láttam, akkor, amikor először jutottam hozzá Kornis könyvének átolvasásához. De volt némi fogalmam róla az előadás időpontjában is, Kornis érintkező témájú könyveinek ismeretében.

A prof. előadásom végével alighanem elégedettebb volt, mint az elejével. Erre vall, hogy továbbra sem vette le „atyai kezét" rólam, mint a korábban elmondottakból is kiderül. Megnyugvására szolgálhatott, hogy előadásom menetében, akkori elégtelen ismereteim alapján a marxizmus igazi jelentőségét többször relativizáltam. Az előadás végén, mintegy függelékként kifejtett kritikai nézőpontjaim pedig, (ezek hivatottak voltak jelezni, milyen módon akarom továbbfejleszteni elaborátumomat) akaratlanul is azt a látszatot keltették benne, mintha ezek határozott érvényesítése, tehát a neokantiánus értékfilozófia szempontjai lennének a tanulmánnyá kikerekítendő írás kifejtésre váró uralkodó elvei, *idée directrice*-ei.

Ám bennem ez a feladat korántsem így élt. A mannheimi és a – *cum grano salis* – rickertinek nevezhető elveket egymással szembesítve, s a szembesítetteket kölcsönös bírálatukban ki- és lecsiszolva kívántam túllépni Mannheim történelmi relativizmusán és Rickert történelmietlen, formális, értékfilozófiai dogmatizmusán, a relatív és abszolút mozzanatokat belsőleg összekapcsolva egymással. – Bizonyos, hogy a kanti eredetű, Rickert „Grenzen"-jében és Husserl „Ideen"-ében csak sajátos, szubjektívebb variánsokban megjelenő „Bewusstsein überhaupt"-ból semmi sem maradt volna, azon az egy mozzanaton kívül, hogy a tárgyi lényeg szférájában a megismerésnek el kell érnie valódi („önelvű") tárgyiasságát ahhoz, hogy a kiindulópont pragmatikus igényeit, illetve elért eredményei alapján új, szélesebb és mélyebb gyakorlati lehetőségeit feltárja. – Az értékelméleti meggondolások viszont még nagyon esendően kapcsolódtak volna össze a társadalmi gyakorlattal, valódi logikájuk kidolgozásának híján. Mivel feltételezte volna az ítélet és következtetési formák felfejlesztését az empirikus ítéletektől a lényegítéleteken át az értékítéletekig, s ennek a teóriának segítségével az értékfetisizmus destrukciójáig. Ez a marxizmus nélkül egyáltalán nem érhető el, ha csak újból fel nem találja valaki magát a marxizmust, ami viszont azért lehetetlen, mert a nagy elméletek születésének megvannak a maguk unikális történelmi feltételei. Így hát nem csak a probléma megoldásától, de még tiszta és világos megfogalmazásától is igen messze jártam.

Marxista stúdiumaim felvételéhez időközben erős külső lökést kaptam. Körülbelül a Mannheim-dolgozat felolvasása idején Keresztury szólt nekem, hogy hívjam fel Balogh Józsefet a Szekfű féle Magyar Szemle Társaság főtitkárát sürgős ügyben. Elmentem Balogh-hoz, látszólag teljesen feleslegesen, mert némi (eléggé céltudatos) kérdezősködés után – „lekáderezett" mondanánk ma – arra kért, hogy hívjam fel a külügyminisztérium egyik osztályvezetőjét, bizonyos Torma Domokos urat, aki bizalmas megbízatást ad majd

számomra. Tormával egy ismert krisztinavárosi kávéházban találkoztunk. Középtermetű, jóltáplált, semmiképpen sem vonzó, hivatalnok küllemű úr lépett – kérésének megfelelően választott – magányos beugróban álló asztalomhoz. Nagy aktatáskát cipelt. Suttogó hangon, fontoskodva, titkolózását nézők nélkül is közszemlére téve, adta tudtomra, hogy a minisztérium érett megfontolás után, mint közismerten jó nevű fordítóra – ezt nyilván captatio benevolentiae-nak szánta – rám bízza azt a megtisztelő feladatot, hogy az általa kijelölt részeket lefordítsam német nyelvből, a legteljesebb titoktartás terhe mellett, egy nemzeti érdekeinket közelről érintő nagyfontosságú tervezet számára. Csak egy példányt készíthet fordításaiból, mert egy esetleges indiszkréció rendkívül kellemetlen következményekkel járna számunkra ... de – ezt némi szünet után, szinte fenyegető hangon tette hozzá – az Ön számára is. Mi feltétlenül bízunk diszkréciójában. Azzal előhúzott nagy táskájából egy nagyformátumú, vörös angolvászonba kötött, kiváló kiállítású, jóminőségű, fehér papírra nyomott könyvet s átadta nekem. Lenin Műveinek, teljességre igényt tartó, a húszas évek derekától – az orosz összkiadás nyomán – indult kitűnő német fordításainak egyik, a nemzetiségi kérdésről, önrendelkezési jogról, kultúráról szóló kötete volt ez, amely a Bécsben-Berlinben működő Verlag für Literatur und Politik gondozásában, Lenin: Sämtliche Werke, Bd. XX. címen jelent meg. Meglepődtem, hogy apostoli királyságunk külügyérei ily alaposan megkésve próbálnak tájékozódni annak a politikai erőnek meghatározó szerepet játszó ideológiájában, amely maholnap határainkon belül veszi űzőbe a fasiszta seregeket. Ám jobb későn, mint soha. Ennek megfelelően lelkiismeretes fordítást készítettem a Torma meg- és hozzáértés nélkül kijelölte szövegekből. De átfutottam mindent – s ilyen elég sok volt – ami a kötetből érdekelt, függetlenül a fordítói feladatoktól.

Torma nem említette a honoráriumot, én pedig nem sokat törődtem vele, adnak amennyit adnak, számomra a fő dolog, hogy Lenint olvashatom, akit a nemzetközi baloldal korunk legnagyobb elméleti és gyakorlati politikusának tekint. Felfokozott várakozásom ellenére szellemiekben nemhogy csalódás nem ért, de azzal az érzéssel tettem le a könyvet, hogy így kell ezt csinálni, így, ilyen illúzió és dezillúzió nélkül kell a tények belső összefüggéseit megragadni és fejlődésdinamikáját feltárni. Ez a marxizmus a maga korszerű mivoltában és elevenségében. S Lenin hatására azon nyomban elővettem Marx Tőkéjét, a Kautsky kiadta Das Kapitalt, amely ott díszelgett a kollegiumi könyvtár egyik kisebb olvasótermének polcán, teljesen szabadon, de elhagyottan, olvasatlanul. Ezzel aztán egyszer s mindenkorra búcsút is vettem a tervezett Mannheim tanulmánytól. Lenin után már elvontnak, a tömegek demokratikus törekvéseitől idegenkedőnek láttam felfogását. S amikor a felszabadulás után, 1946 márciusában *A szellem reprezentatív hajótöröttjei* című esszémben – Paul Valéry és Martin Heidegger írásai mellett – az ő munkáját is recenzeáltam, akkor azt hangsúlyoztam: Mannheim „vágyakozása ... a történelemformáló politikai tett felé csak testetlen platonizmus marad ... amíg tervei távol esnek a dolgozó tömegek valódi – sok tekintetben még öntudatlan – demokratius törekvéseitől, amíg

le nem győzi félelmét a tömegektől..." (Útban a valóság felé című tanulmánykötetemben, 1948. 36. o.)

Másfajta meglepetéssel szolgált a tiszteletreméltó külügyér Torma Domokos úr. Lelkiismeretes munkámat azzal kívánta honorálni, hogy az átadásnál kifizette kávémat és sörömet, amit az első alkalommal nem tett. Nyilvánvaló volt számomra, hogy a nekem járó honoráriumot a saját zsebébe kívánja elsüllyeszteni. Nem akartam ott helyben kiverni a balhét, mert láttam, hogy az establishment olyan tagjával akadtam össze, akire tökéletesen illett az a kiváló jellemrajz, amit Folinus Ervin adott Münchenben „a kapzsi és álszent, vén szarháziakról". Ha már olyan ostobán jóhiszemű voltam ezzel a fráterrel, gondoltam, most nem adok neki alkalmat arra, hogy a várható összeg törtrészével mellényzsebéből fizessen ki. Ezért a külügyi tisztségében már otthonosan mozgó Yulowhoz fordultam, aki vállalta és teljesítette is a feladatot, és szép summát adott át fordításomért. De a kollegialitás jegyében, kezdeti fogadkozásai ellenére, nem „verte ki a balhét" ő sem. Kénytelen voltam ostobaságom számlájára írva a vétséget, a factum brutumba belenyugodni. Fájóbb keservem maradt az, hogy ifjonti naivitásomban, megfogadtam Torma úr intelmét, egyetlen példányban készítettem el a Lenin szövegek fordítását, s így nem maradt másolatom, pedig ma érdekes és legalább a magam számára tanulságos dokumentum lehetne.

Tormát volt módom még egyszer viszontlátni. 1946-ban bent jártam valami személyes kapcsolat felvételére az ujjászerveződő külügyminisztériumban, s az első ember, aki szembe jött velem a folyóson, Torma úr volt. Arcára kiült a meglepetés és a zavar, talán azt hitte, hogy miatta jövök, panasszal, ami még labilisabbá teheti majd hivatali helyzetét. Bizonyára megnyugodott, amikor látta, hogy szenvtelenül, idegenként megyek el mellette, s nem kívánt felismerni ő sem.

XI. FEJEZET
A német megszállás és külföldre menekülésem a katonáskodás elől

23.

Marx Kapitaljának szorgalmas tanulmányozásában komoly haladást tettem már. Az első kötet, *Der Produktionsprozess des Kapitals* (A tőke termelési folyamata) Erster Abschnitt-je (Első szakasza) a Ware und Geldről (Áru és értékről) szóló, mintegy 150 oldalnyi szövegét vettem át. Valójában először értettem meg igazán a munkaértékelméletet, illetve ezen elmélet Marx szellemének teremtő természete, Spinozával szólva, egy „natura naturans" – hadd tegyem hozzá – grandissima által újjáformált és kifejlesztett, a maga teljes elméleti konkrétságában megragadott bonyolult összefüggéseit, amelyről a burzsoázia éppen divatos szellemi törpéi és szegénylegényei ma csak a legnagyobb megvetés hangján tudnak beszélni. Mégpedig a hozzáértés legcsekélyebb jele nélkül, – amint ezt Mészáros István barátom, a Sussex-i egyetem professor emeritusa, a

Magyar Tudományos Akadémia külső – brit állampolgárságú – tagja, kritikailag végigelemezve az önkényesen felvett, axiómának tekintett, nem egyszer „Nobel-prize winner" (Nobel-díj nyertes) tautológiáikat cáfolhatatlanul kimutatta, *Beyond Capital* (1996. A tőkén túl) című kapitális, több mint ezer oldalas könyvében. Marx teremtett terméke, a „natura naturata" optimissima, nemcsak a használati érték és a csereérték kettősségét, hanem ennek alapját, az áruban megtestesülő munka kettősségét, a konkrét és elvont munkát is feltárja, elvezetve az elméleti kifejtés fonalát az árufetisizmus titkainak leleplezésén keresztül a pénzforma mivoltáig s funkcióiig. Kezdtem megérteni végre, alaposabb ismeretek birtokában a Geschichte und Klassenbewusstsein eldologiasodásról szóló tanulmányának, korábban csak pedzett, mélyebb értelmét is.

Éppúgy mint Dante olvasásánál, jól meg kellett ülnöm a padkán, hogy Marx mélységben és szélességben egyaránt elhatoló gondolatmeneteit megértsem. S ez lényegében sikerült is, – hála dialektikus hajlamomnak és addigi felkészültségemnek. A múló évek során persze a Das Kapital ismétlődő tanulmányozása, mindhárom kötetének alapos megismerése új és újabb fényt vetett az első fejezetre. Ám a kezdet előrevetítette a véget, a vég pedig mélyebben láttatta a kezdetet. A kettő együtt a középet, közvetítőjüket, a medianst. És megfordítva: a közvetítő közép, a medius medians, a kiinduló és végpontokat. Nem holmi lineáris-mechanikus egymásba kapcsolódás volt ez, hanem egy sokdimenziós szervezet eleven mozgása, amely minden lényeges pontján tápot adott az elmélet továbbvitelének, az új viszonyokra való konkretizálásnak, s mélyebb összefüggéseik kidolgozásának. Így is fogtam fel már az első szakasz után, annál inkább, mert ismertem és becsültem a neves biológia professzor, Ludwig von Bertalanffy – magyar származású, Bécsben élő aulikus család gyermeke – Nicolaus Cusanus-i dialektikára támaszkodó elméletét „a zárt és a nyílt" rendszerekről. Ellentétben azokkal, akik Marxban dogmatizmust vélnek felfedezni, – elfogulatlan emberekre gondolok, nem pedig a hivatásos antimarxisták légióira – én a Kanttól Hegelig futó, klasszikus német filozófia konstruált, zárt rendszereitől mélységesen elütő, forradalmian új, továbbgondolásra és cselekvésre késztető és felkészítő iránytűként, nyílt rendszerként fogtam fel Marxot és a marxizmust kezdettől fogva. Úgy, ahogyan ezt Leninben láttam – és látom mind a mai napig, a történelmileg szükségessé vált korrekciók ellenére, igazi magasrendűségében – megtestesülni.

A tanulmányozást mindaddig zavartalanul folytattam, amíg a történelem bele nem szólt ordasüvöltéssel, 1944 március 19-én. Éppen nagyanyáméknál voltunk, családommal együtt Erdőkertesen, ahol nem fenyegetett a Pestet és környékét érő angol-amerikai légibombázások pusztítása. Ott ért a hír, hogy a fővárost és hazánkat megszállták a németek. Szép kis születés- és névnapi ajándék! – gondoltam, úgy fogva fel és képzelve el a katasztrófát, ahogyan ezt Vas István egyik emlékezetes „heinei" Zeitgedicht-jében plasztikus, atmoszférateremtő lírai tárgyiassággal megfogalmazta. Hadd írjam ide ismét a zord esemény és hangulata megidézésére ennek két remekbeszabott strófáját, amit 1947 augusztusában a Fórum folyóiratban *Magyar Líra 1947-ben* című esszémben már méltattam és elemeztem.

Egész alacsony szintre szálltak,
hidak és házak közelébe
a bombázók. „Terrorizáltak".
A város meglapult, szegényke.
Megtelt, majd kiürült az utca.
Az autók túszokat kerestek.
Vasárnap vették birtokukba
a megalázott Budapestet.

Szegény vendéglők, kávéházak!
Zuhan a város csúf sötétbe.
A hódítók gót gajdja árad
s a bennszülöttek rettegése.
Nekik szolgál a Vár, a Posta
- hipnotizőrnek rossz idegzet –
s egy gyors gyakorlott kéz kifosztja
a megalázott Budapestet.

Néhány nap múlva visszatérve a Kollégiumba egyenesen a Kapitalt rejtő könyvtárszobába mentem. Meglepetésemre nem volt szokott helyén, de másutt sem. Sehol sem találtam a kötetet. Gondos kezek gyorsan eltávolították. Nyilvánvalóan attól való félelemben, hogy a Berlinben a nyilvános könyvégetés náci ceremóniáján fasiszta átkok kíséretében tűzbe vetett könyv politikai vádaskodásnak teheti ki az intézményt. A felháborodott ellenszegülés kettős, politikai és szakmai reakciója vett erőt rajtam. Csak nem hagyom, hogy ezek a férgek – férgeken az egyre hangosabban ordítozó magyar szélsőjobbot értettem – megakadályozzák marxista tanulmányaim folytatását és rámkényszerítsék hazafias frázisaik kopott demagógiájával csak rosszul leplezett, mélységesen haladás- és nemzetellenes politikai akaratukat.

Kihallgatást kértem a kollégium igazgatójától, dr. Szabó Miklóstól, aki néhány nap múlva fogadott is. Ismertem ultrakonzervatív politikai nézeteit, valamint vezető szerepét abban, hogy a nagy magyar nyelvész, Gombocz Zoltán liberális igazgatását felszámolta, és végett vetett a határozottabb baloldali orientációnak, céljai elérése érdekében ijesztgetésül, fegyverként forgatva a kollégiumi kommunista frakció tagjainak elítélését. Azt is számba kellett vennem, hogy nem járok-e úgy vele, mint barátom, Mikla Béluci papájával, aki kommunista gyanús elemként feljelentett. De nem tartottam ezt valószínűnek, mert végtére is nem rendőrhivatalnok. S azt is tudtam, hogy demokratikusabb érzületű volt Eötvös kollégista professzorok igyekeznek őt a fasisztoid szélsőségektől megóvni. Ez nem maradt teljesen hatástalan rá, de mégsem akadályozta meg abban, hogy el ne kövesse élete nagy botlását. Jóval a német megszállás után, amikor a jobboldali sajtó valóban baloldali intézményként kezdte támadni a kollégiumot, „Pro domo" címen írt egy vitázó brossurát, amelyben a kollégiumot, mint nem-liberális, kezdettől a mai napig velejéig konzervatív intézményt „védte meg", említett professzortársai jól megérdemelt haragját váltva ki. A másik oldal

viszont helyeselt, ezúttal legfeltűnőbben a német kulturképviselet formájában, amely a Német Birodalmi Sasrend magas kitüntetetéséhez segítette hozzá, még nehezebb helyzetbe hozva őt a tudós, demokratikus közvélemény előtt.

A kollégisták „értékelését" egykori kedves szobatársam és későbbi szilárd elvtársam, Kovács Micu – majdan az Ifjúsági Könyvkiadó igazgatója – fejezte ki, amikor a felszabadulás utáni első szerényebb kollektív ivászaton, testének egy megnevezhetetlen tagjára kötötte a kezükbe került magas érdemrendet, formás kis szónoklatban fejtve ki – társai egyetértő hahotái közepette – hogy jelen helye még mindig túlságosan kitüntető az efféle kitüntetések számára, s ez okból nem teheti ki közszemlére. Majd ha a tisztelt Kollégium által megszerzett elhullott lovat, az ostrom eme szánandó áldozatát, feldarabolják és megsütik, akkor a díszvacsorán megfelelő lótag birtokában, végre méltó helyén, mindenki megszemlélheti. Azon helyen, amelyet a konvencionális kifejezés: a „kollégista üdvözlettel köszönt" virágnyelven ugyan, ám számunkra tökéletesen közérthetően (lfs) megjelöl. Így ma még csak nadrágjába rejtve viseli. A közszemlére tétel később, – a jelzett módon – a ló megfelelő tagjának birtokában valóban megtörtént.

Ettől az igazgatótól kellett tehát kiperelnem a Kapitalt. Arra is gondoltam, Szabó végtére hallhatott arról harangozni, hogy a politikai harc ma kétesélyű. Röviden vázoltam neki, hogy az utóbbi időben szociológiai és közgazdasági kérdésekkel foglalkozom. Marx nagy művének tanulmányozásába fogtam, de stúdiumaim folytatását lehetetlenné teszi a könyv zárolása. Ezért arra kérem, hogy kölcsönözze ki nekem, ne legyek kénytelen félbehagyni fontos munkám. Látszott rajta, megértette milyen kényelmetlen-kellemetlen, lényét s létalapját megingató helyzetbe került. Ha enged nekem, akkor bizonyos fokig – csak bizonyos fokig, mert korlátoltan bár, de élt benne a szabad szellemi tájékozódás kollégista hagyományának immár távoli emléke – a saját múltját kell megtagadnia, s konzervatív jelenét veszélyeztetnie. De ha nem enged, akkor a bizonytalan, ám elvileg nagyon is lehetséges baloldali jövőben fenyegetheti komoly kellemetlenség. Ez annál is reálisabbnak tűnhetett szemében, mert – saját gyakorlata alapján – biztosra vette, hogy ilyen veszélyes akciót, mint a Kapital kikérése, nem indítok fedezet nélkül, s talán ébersége ellenére is létezik már a kollégiumban az a kommunista sejt, amelyre a vesztes háború után mindenképpen más, határozottan jobb sors vár, mint az 1935-ösre. Hosszan hallgatott, miközben szellemileg a döntési motívumokra koncentrált. Külsőleg azonban az én személyemet látszott célba venni. Merev halszemét, amelynek vízi lényre valló jellegét csak fokozta vastag, sokdioptriás szemüvege – ennek keretét szokásához híven ezúttal is idegesen igazgatta – egyvégtében szigorúan rám szegezte. Végre kimondta döntését, kissé szokatlan formulázásban: „Nem bánom. Vigye Szigeti úr... Ne mondja, hogy lélekgyilkos vagyok." A „lélekgyilkos" szó, a tagok ritka jelentéspárosításával élénk fényt vetett a belső, láthatatlan, csak külső tüneteiből megítélhető küzdelemre, ami lelke mélyén végbemehetett.

Azért nem feledkezett meg az önbiztosítás merev rutinná vált gyakorlatáról sem. Amikor kiadták a könyvet nem a szokványos nyomtatott kölcsönzőcédulát

kellett aláírnom, hanem gépelt fogalmazványt, amelyben az állt, hogy a Das Kapital-t kizárólag a magam számára, szociológiai-közgazdasági tanulmányaim folytatása céljából veszem kölcsön, s ezek befejeztével visszaszolgáltatom. Boldogan írtam alá, hiszen még az igazságnak is megfelelt.

Szabó Miklós feltételezhető feltevésével szemben ugyanis nem állott semmiféle kommunista sejt mögöttem. Még kevésbé a Kommunista Párt. Nem volt gyakorlati kapcsolatom a munkásmozgalommal, pláne annak forradalmi ágával, az illegális – mindegy, hogy milyen név alatt futó – kommunista párttal, amely 2 000 s néhányszáz szervezett tagot számlált csak. Ám valóságos taglétszámánál jelentősen nagyobb volt a világnézetileg kommunista, illetve a kommunista mozgalommal szimpatizáló egyének száma. Kapcsolatom már régen megszakadt szervezett párttag nagybátyámmal, Misik Bélával, akinek mozgalmi múltjáról, kapcsolatairól és párt-tevékenységéről egyébként sem tudtam semmit.

A kollégiumban egyáltalán nem volt még kommunista sejt. Mindössze két kollégista akadt, aki megfelelő társaságban szívesen és közlékenyen beszélt arról, hogy ez a mozgalom, amely a Szovjetunióban hatalomra került és – mint óriási háborús eredményei mutatják, az egyetlen minden tekintetben igazi kormányzó párttá fejlődött, olyan államhatalmi alappá, amely nemcsak, hogy nem tört meg a totális háború csapásai alatt, de sőt: Sztálingrád óta egyre ellenállhatatlanabbul nyomul a német birodalmi határok felé, s maholnap Berlinbe ér, ami számunkra is a jövőt jelentheti. Ám ők személyi okokból nem voltak népszerű emberek. Egyikük, felkészült történész, Nemeskéri Kiss István, egyértelműen autistaként szerepelt köztudatunkban, s ha késve érkezett az étkezéshez, a kollégisták egy emberként üvöltve ismételgették a neki tulajdonított pentakolon jellegű mondást: „Szép vagyok – Fiatal vagyok – Pénzem van – a Nőm szeret – Mi kell még? – Enyém a Világ!" A másik, Makai Imre, szorgalmas klasszika-filológus, ám egyben a gólyalehúzások híres verőlegénye, aki ráadásul szeretett ijesztő ördögi képet vágva ráripakodni a gólyákon kívül még a felsőbbéves tanárurakra is, ilyen vagy olyan vélt vagy valóságos vétségeikért. Akkoriban nemigen vettük tekintetbe azon jótulajdonságát, hogy kiválóan, ízes szóval beszélt magyarul, hiszen gólyámon, a Székelyországból érkezett Kicsi Sándoron – számos előadóverseny győztesén – szép magyar beszédben senki sem tehetett túl. Makai azt a helytálló tanácsot osztogatta kollégiumszerte, hogy tanuljunk meg mihamarabb oroszul, (amit ő akkor már meg is tett), mivel ennek a nyelvnek nagy szerepe lesz a háború utáni életben. S ő maga valóban kiváló orosz fordítóvá is vált az általa áhított korszakban. Helytállónak fogadtuk el, amit mindketten, szervezési kísérlet nélkül, állítottak. De nem lévén személyes hitelük, szó sem lehetett arról, hogy politikai szervezési problémáinkkal hozzájuk forduljunk. Ezt a bizalmatlanságot Nemeskéri 45 után nem igazolta, a tényeknek megfelelően beszélt az igazolóbizottság előtt fasizmusellenes magatartásomról. Makai viszont igazolta, azzal, hogy légből kapott politikai vádakat terjesztett rólam és Király Pistáról, jóllehet pontosan kellett tudnia antifasizmusunkról, s nem véletlenül mert szabadabban beszélni velünk már akkor, amikor ez még nem volt éppen veszélytelen. Csak

jóval később tudtam meg, hogy indokolatlan vádjai nem annyira ellenünk, mint a Kommunista Párt ellen irányultak, abból a személyes sértődöttségből, hogy bátyját, aki csendőr volt, ám természetesen éppoly szegényparaszti származék, mint ő, a hivatalos felülvizsgálat – állítólag igaztalanul – büntetéssel sújtotta. Makai ezért egy időre, oktalanul, kommunistaellenes lett. Vajon nem volt tudomása olyan tényekről – s nem egy ilyen tény volt –, amikor éppen a kommunisták, mint a népi demokratikus forradalom törvényességének őrei, mentettek ki még joggal elítélendő elemeket is? Teszem a felháborodott hajdúsági parasztok kezéből, akik egy indokolatlanul lagymatag népbírósági eljárásnál meg akarták lincselni a közismert parasztnyúzó jegyzőt, mint ezt feleségem – 1945-ben a debreceni Néplap munkatársa – hiteles szemtanúként mesélte el nekem.

Arról már nem is beszélek, hogy feleségem közeli rokonától, Révész Gézától tudom, akivel honvédelmi minisztersége idején, mint a művelődésügyi miniszter helyettese először hivatali, majd személyes kapcsolatba kerültem, hogy a felszabadulás után a párt katonai bizottságának élén állva, éppen ő képviselte azt a több más politikai pártban is népszerűtlen álláspontot, hogy a csendőrség volt tagjainak felülvizsgálatánál sem járhatnak el sommásan, globálizálva. Egyénileg, differenciáltan ítéljék meg magatartásukat, végtére is a legénység többsége egyszerű paraszti sorból származott, s a kenyérkereset kényszere, úri elöljáróik népellenes nevelése és követelményei tették őket a méltán legnépszerűtlenebbé vált, a dolgozók megfélemlítésére és durva, önkényes fékentartására hivatott fegyveres testület alkalmas tagjaivá. Nem hiába járt falun a csendőrökről az a szólás-mondás: ha kell az anyja hasából is kitiporja a gyereket. Ilyen feltételek mellett pedig nagyon is sokat nyom a latban, ki volt képes megőrizni emberi tisztességét közöttük.

1944 elején végre mégis találkoztam, életemben először, tudomásom szerint is szervezett kommunistákkal, párttagokkal. Egy végzős pszichológus fiatalasszony, jó barátnőm, Földes Éva, akit becsültem komoly tudományos igényeiért és már akkor elismerésreméltó szakmai felkészültségéért, hívott meg hűvösvölgyi villalakásukba vacsorára – érdekes, engem érdeklő társaságot ígérve. (Évától kértem és kaptam hasznos tanácsokat a Fülep számára készült beszámolóhoz a Szondi-féle „sorsanalízis"-ről; ama három eltűnt levelem egyike volt ez, amelyekről csak Fülep viszontválasza maradt fenn.) Az érdekesség Nagy Tamás és felesége volt. Nem tagadták, hogy kommunisták. Arról természetesen nem beszéltek, hogy párttagok, de Éva – régi ismerősük – megsúgta nekem, a titoktartás terhe mellett. Rajtuk kívül Noszlopi László pszichológus, és Lám Leó barátom volt a házigazdák mellett jelen. A beszélgetés kellemes légkörben zajlott, aktuális politikai, majd a marxizmus kifejezetten elméleti kérdéseiről. Engem egy ideig kissé zavart, hogy Tamás felesége, igen szép asszony, érzésem szerint kommunista világnézetével diszharmonikusan, s ahhoz mérve – de valóban csak ahhoz mérve, semmiképpen sem a jó társasági ízlést sértve – enyhén túlöltözött volt, egy két értékes ékszerrel is díszítve. Noszlopit más zavarta, a házaspár határozott világnézete. *Homo unius libri* – súgta ismételten a fülembe, Nagy Tamás Tőkét dicsérő szavait hallgatva.

Harmadszori közlésénél már én is joggal idézhettem volna neki a Rosinába szerelmes, zsémbes öreg visszautasítását az ájtatos zenetanárként belépő Almaviva gróf játékos ködösítéssel variálgatott „Áldást békét adjon Isten" köszönésére – „ezt már mondta, ezt már mondta, nagyon örülök." De nem kívánkozván a színpad együgyű fráterének bőrébe bújni, e helyett ezt válaszoltam: Ugyan miért mondjuk ezt? A pszihológusok talán nem hivatkoznak eleget Freud tanaira, vagy a felsőbb analízissel foglalkozó matematikusok Weierstrass tételeire? Ők talán nem egykönyvű emberek? Engem nemcsak, hogy nem zavartak Nagy Tamás hivatkozásai Marxra, de azt láttam, hogy valódi értelmüket nyerik el az aktuális kérdések diszkussziója közben. Eltűnt a szépasszony okozta kezdeti zavar is, amikor láttam, milyen derekasan és tájékozottan segít férjének. Éva és Leó barátom a szociálpszichológia értelmében kezdték el magyarázgatni a marxi tételeket, amit Nagy Tamás – teljes joggal – alkalmatlan felfogásnak talált. Ő a Szovjetunió fegyveres erőinek a háborús erőfeszítések kényszerpályáin a helyzet magaslatára való felnövekedését használta fel sikerült ellenérvként a mozgás objektivitásának megvédésére. Azt is nyíltan kifejtette, hogy véleménye szerint hazánkat a szovjet fegyveres erők szállják majd meg, ami új, demokratikus lehetőségeket teremt a magyar belső fejlődés számára. Ezt Noszlopi kivételével, aki egy lehetséges kiugrásban és különbékében reménykedett, mindannyian elfogadtuk. Én a külüggyel tett tapasztalatom miatt tartottam valószínűtlennek a Noszlopi áhította fordulatot.

A felszabadulás után hallottam – immár a Magyar Kommunista Párt tagjaként, hogy Nagy Tamás a kritikus időkben való találkozásunkról azt állította: én akkor azon töprengtem, belépjek-e rögtön a kommunista pártba, vagy várjam meg a szabadság eljövetelét. Nem tudom, valóban elhangzott-e ilyen kijelentés, s ha igen, milyen hangsúllyal? Netán azzal, hogy opportunista számítgató voltam? Engem semmiféle pártba lépési szándék nem vezetett akkor. Még nem is ismertem fel igazándiból a politikai pártok társadalmi és közéleti jelentőségét. Még az ellentétes, nem feltétlenül pártba szervezett, haladó és reakciós erők harca foglalkoztatott. Az érdekelt, hogy mit lehet és mit kell tenni még ma, hogy a kívánt jövőt közelebb hozzuk, a demokrácia útját egyengetve. Ám amikor arra tereltem a szót, hogy mi a teendő már ma? akkor beszédes politikusunk – miért, miért nem ? – szófukarrá vált, nem volt semmi határozott javaslata. Értelmetlenség lenne megpróbálni rekonstruálni, hogy miért? Kiben nem bízott? Tény, hogy amikor a nyolcvanas években, valamilyen akadémiai bizottsági ülés előtt, mint reformkommunistával találkoztam vele, aki azzal a képtelenséggel traktált, hogy nem szabad a „marxi vasbértörvényt" fenntartanunk, akkor összehasonlítva régi, forradalmi önmagával, igen elszomorító jelenségnek tűnt fel szememben. Nem is késlekedtem megkérdezni: mondd, nem zavar, hogy a „vasbértörvény" tévképzetét Lassalle vetette fel, Marx pedig határozottan cáfolta? amint ezt egyébkén régi politikai gazdaságtani jegyzeteidben magad megírod – a tényeknek megfelelően. Emlékezni látszott az emlékezetébe idézettekre s bonyolult, követhetetlen magyarázatba kezdett arról, hogy mit is akart mondani. Szerencsére a bizottság megkezdte ülését.

Azon a ponton voltam már, hogy megkeresem a gyakorlati politikai cselekvéshez kötő szálakat, amikor a történelem ismét másfelé kényszerített, helyesebben visszatérített korábbi tervemhez, a külföldi ösztöndíj révén megszerezhető katonai felmentéshez. Apám lepett meg jóelőre – azzal a kellemetlen, ám biztos hírrel, hogy a közeli jövőben esedékes behívás előtt állok, illetve egyetemi korosztályommal együtt állunk. Ő akkoriban, katonai tisztviselőként, a Veres Pálné utcai dandárparancsnokságon dolgozott. Mint munkaszerető és tisztánlátó, szervezőképes ember, aki a felettesei által megoldatlanul hagyott, részben megoldhatatlannak is vélt feladatokat sorra-rendre megoldotta, éppoly szépen és gyorsan, mint amilyen szépen és folyamatosan írt kalligrafikus betűivel. Kiemelkedően értékes munkaerőként megvolt a becsülete s így különösebb erőfeszítés nélkül gondoskodott arról, amikor az egyébként egyre halasztódó behívó imminenssé vált, hogy Pesten maradjak megfelelő beosztásban.

Időközben azonban már több, régebben és újabban végzett kollégistát is behívtak. Az előbbiekből például Országh Lászlót és Harmatta Jánost, akit hihetetlen szorgalmáért és munkabírtásáért, csiszolt éleselméjűségéért és gondolatgazdagságáért valamennyien, gólyakorunk óta tiszteltünk. Apám simán elintézte, hogy Országh, akit már gimnáziumi múltamból becsült és szeretett, megfelelő, „életmentő" beosztást kapjon, – e háborúban az ilyen szavakat csak idézőjelbe téve emlegethettük már, hiszen a polgári lakosság is ki volt téve a halál aratásának – nagy nyelvtudására való tekintettel tolmács legyen a vezérkarnál. Ismét igazolódott a régi tapasztalat, hogy a hadseregnél az őrmester protekciója gyakran többet ér, mint a tábornoké. A sok-sok érintetten azonban nem lehetett segítenie.

Az utóbbiak közé tartozott volt családapám – a latin-francia szakos – Csatlós János, aki mintegy fél éve már karpaszományos tizedesként „szolgálta hazáját", amikor én még mindig „civilként", a következő levelet kaptam tőle. Levele egy köreinkben elég általános kedélyállapotot fejezett ki hűen.

„Bp 1944. jul. 17.

Kedves Jóskám!

Gyenge fantáziámmal is el tudom képzelni, hogy levelemmel meglepetést szerzek Neked, (hogy kellemest-e vagy bosszantót, azt nem is vetettem föl magamban, mert tudod, hogy közismert félénkségem ellenkező esetben talán überhaupt megakadályozott volna a toll megragadásában) úgy, hogy esedezem, ne dobd papírkosárba soraimat, hanem szánj néhány percet ezen együgyű irat átnézésére. Kedves Jóskám, olyan hírek járnak errefelé, hogy augusztus eleje táján „be kell rukkolni". Nehéz sóhaj szakad ki keblem mélyéből, ha erre gondolok, s ha visszaemlékezem, korszerűtlen civil életmódomról mily nehéz volt átváltani a kardcsörtető és „martialis" katonaéletre. „Ich habe Angst" és ez az Angst, aggódó szorongás, bár nem olyan fennkölt és filozófikus, mint a Kierkegaardé, de alanti agyam számára sokkal életszerűbb, mert barátaim sorsa fonódik egybe vele. Úgy hallom, sokan állnak most a kollegisták közül ugyanazon sorsfordulat előtt, mint te. De nem is egyénenként suhint

rajtunk végig a sors szele, hanem magát az Intézményt is kikezdi katonás korunk „katonás", tehát agresszív szelleme. Talán tudsz egy-két intimitással szolgálni a küszöbön álló fordulat felől.

Érdekelne még nagyon, mik közvetlen reflexióid így bevonulás előtt. (Bár valahogy az az érzésem, hogy Neked a Sors mégiscsak adott valami haladékot.) [Jánosnak még a kollégiumban beszéltem egyszer túlélési tervemről az esetleg Bécsbe áthelyezendő ösztöndíj segítségével.] Érdekelne már csak azért is, mert most az ember monstruózus voltát vizsgálgatom (na persze nem rendszeresen, ez nem passzol hozzám) és szeretnék tőled is adatokat szerezni. Ezt a monstruozitást az egymás mellett exisztáló ellentétekben érzékelem: az állásfoglalások végletes ellentéteinek rémületességében; azokban az ellentétekben, amelyek értelmes emberek véleményeiben találhatók meg ugyanazon problémát illetően. Most konkrétan Harmattára gondolok, aki a háborút tárgyilagosan ítélte meg és mint tényt regisztrálta a legcsekélyebb érzelmi rezdülés, vagy morális állásfoglalás nélkül. Vagy Jacques Riviere rövid elmélkedése jár az eszemben, aki egyik gyűjteményes munkájában (A la Trace de Dieu – látod ilyenekben böngészek) a háborút mint a szellem létezésének egyik legszembeszökőbb bizonyítékát méltatja és akinél az erőszak problémája spirituális princípiumokra, és csakis ezekre redukálódik. Az intellektusba vetett bizalmam már régen megingott a jelenlegi történések látásának hatása alatt (ne vess meg Jóskám, nem csak a saját intellektusom csődje vezetett erre, hanem olyan példák is, mint Pascalé vagy Huxleyé), most ez a Riviere féle aperçu, amely minél többet tűnődöm, annál igazabbnak tűnik föl előttem, a szellemi létező, a szellemi valóság előtt is a legnagyobb tanácstalanságba taszít. Hová lesznek a „szellem emberei", vagy miféle szellem felé menekülnek, ha a szellemi princípium valóban ennyire embertelen. (Bár a matéria kívánalmai, amelyek – mondjuk – emberiek, szintén oda vezetnek, ahova ellentétük, az immateriális létező: a szenvedéshez és a meghasonláshoz.)

Ecce homo. Tudom, hogy, amit írok, nemcsak érzelem, hanem értelem tekintetében is diszharmónia, de te mindig is meg tudtál maradni a bírálatban, sőt az ítéletben is az emberiesség határán belül: most sem fogsz túl könnyűnek találni. Ha módodban áll, írj néhány sort kedves Jóskám, nagy örömet fogsz szerezni vele.

Sokszor melegen üdvözöl

János"

Sajnos válaszom nem maradt meg. Jánossal azonban a háború után Bacon és Diderot fordításában és kiadásában gyümölcsözően együttműködtünk.

Mindenesetre túl kellett jutnom az első kellemetlen meglepetésen, s méginkább a különböző kedvezőtlen és kedvező fordulatokon, míg régi tervem valóra vált, s elutazhattam végül is Bécsbe. A helyzetváltozások nyomai megőrződtek a Fülep-levelezésben. 1943. nov. 23.-i levelemben a katonaságtól való menekülés régi elképzelése szilárdan tartja magát. Csak a letelepedés helyének megválasztása vált problematikussá, mivel Kéry tapasztalatai a berlini bombázásokkal nem tették kívánatossá az ott-tartózkodást, ami lényegében

háborút jelentett volna számomra katonaság nélkül, olyan helyzetet, amelyet még Nicolai Hartmann filozófiai vonzása sem ellensúlyozhatott. Bécsbe egyedül Trudi vonzott, filozófus nem, ám a Trudival való kapcsolatfelvétel másképp is megoldható, s Béccsel könnyen eshetek cseberből vederbe, mert a Budapestre ellátogató ellenséges légierők oda éppoly könnyen elérnek, mint hozzánk. „Ha még lehetséges, és pillanatnyilag az az érzésem, hogy lehetséges, akkor áprilisban mégis csak kimegyek Németországba" – írom az utazásomat ellenző Fülepnek, aki velem ellentétben elsősorban a tanulmányút lehetősége, és nem a túlélés szempontjából nézte a dolgot. – „Természetesen nem Berlinbe vagy Bécsbe, hanem valamelyik szép csendes egyetemi városba (gondoltam Freiburgra is, ahol állítólag Heidegger még mindig előad), dolgozni ott a legnagyobb égszakadás kellős közepén is jobban lehet, mint a katonaságnál. Már pedig ha itthon maradok, bizonyosan bevonultatnak. A két rossz között a németországi még mindig a hasonlíthatatlanul jobb."

A munkával egybekötött túlélés annál is jobban foglalkoztatott, mert 44 április elejétől megkaptuk az első ízelítőket a légi bombázásokból. „A legelső légitámadás igen közelről érte a kollégiumot, vagy 17-18 bomba esett a közvetlen környéken; Zilahi Irén villája is itt robbant szét, úgy 50 méternyi távolságban. Csaknem valamennyi ablakunk betört. Az épület s a könyvtár azonban még sértetlenül áll. Milyen pompás, remek dolog, hogy a technikai fejlődés végre ismét, újból megajándékozott bennünket azokkal az érzésekkel, amiket hajdan az ostromlott vár lakói érezhettek!" (Fülepnek, 1944 ápr. 18.) A közeli robbanás pillanatában éppen a kollégium legmagasabb emeletének szobájában ültem, íróasztalomnál dolgozva. Nem azért nem mentem le az óvóhelynek kijelölt picébe, mert mint elég gyakran találkoztam később e naiv életösztönből fakadó hiedelemmel, úgy éreztem volna, mindenki meghalhat itt, csak éppen én nem. Sokkal inkább valami pillanatnyi undorból az „elvadult" emberiség, benne saját életem iránt. (Bár talán nem is volt annyira „pillanatnyi" mint mondom. Hiszen ugyanez Bécsben is megismétlődött. A légiriadó után is nyugodtan olvastam tovább Hegel Logikáját a Collegium Hungaricum második emeleti szobájában, amikor kezdtek robbanni a bombák a Mariahilfer Strassén, majd egy óriási detonáció következett a közvetlen közelben. Mint kiderült, a magyar testőrség egykori lóistállóit – benne a kisipari hadiüzemet – vitte szét a robbanás.)

Gyökeret vertek már bennem, de még nem hatottak át teljesen a marxizmus életigenlő, humanista eszméi, s így élethangoltságomban fel-feltámadt az „irracionális" lét iránti világmegvetés. Olyan szórványhangulatok, amelyek Csatlós levelében tömény kivonatban mutatkoztak meg. Azzal a különbséggel, hogy amennyiben életemet féltettem, ezt azért tettem, mert ragaszkodásom a rációhoz soha nem szűnt meg, nem hittem az ész csődjében, és nem kívántam életemmel együtt saját „racionális" munkámat elveszíteni. Hiszen a racionalitás „minimuma" – így gondoltam – saját munkatevékenységünkben mégis csak kibontakozhat.

Ezt idézi fel a 44. ápr. 18-i (Fülepnek szóló) levelem egy másik passzusa: „A német megszállás radikálisan megváltoztatta helyzetemet, mert amiben

eddig bíztam, hogy külföldre jutok s ott folytathatom stúdiumaimat, most lehetetlenné vált a német határzárlat következtében. Egyelőre hát se ki, se be, hiába próbáltam végig összes német és magyar kapcsolataimat, német beutazási engedélyt nem kapni. Ez pedig azt jelenti, hogy talán már május derekán, de ősszel mindenképpen bevonultatnak, s hogy aztán hova s merre, az Isten sem tudja. Mindenképpen a legrosszabbkor. Szubjektíve (csak a magam ügyét s a világhelyzetet nem nézve) azért, mert az utóbbi időben sikerült közelebb jutnom néhány problémám megoldásához, olyan pontokon, amelyek úgy hiszem egészen fundamentálisak, legalább is számomra (azért hangsúlyozom ezt, mert a fejlődés logikája még szükségképpen a szubjektív általánosság stádiumában maraszt, de az igazi objektivitás csak ebből nőhet ki, ennek átugrásával soha). A megoldás, pontosabban a megoldás felvillanó lehetősége egész sereg újabb problémát szül; ebben is az dokumentálódik, hogy a dolgok leggyökerébe vág, a kulminációs pontba, ahol minden szál összefut. S éppen ez figyelmeztet arra is, hogy így ahogy van, még csak az absztrakt általánosság állapotában leledzik, ahonnan lehozni a konkrétumba, felmérhetetlen munka. Ezt a rám váró munkát szakítaná meg a katonaság, hosszabb rövidebb időre, vagy talán örökre is, nem tudni. Dehát a szituáció úgy látszik tökéletesen úrrá lehet az emberen, s fölébe kerekedve megfoszthatja az önmaga realizálásának jogától és szabadságától. S a paradox az, hogy éppen ezzel a szabadság problémával küszködök, ennek újrafelvételét jelentené a koncepció, de nem merőben az etikai szférára vonatkoztatva, hanem úgy, hogy a metafizikai megoldás átvilágítaná az emberi létet..."

Még valóban mérhetetlenül nagy utat kellett megtennem ahhoz, hogy kimondásra éretté váljon az, ami pontosabban fogalmazva a konkrét szabadság és szükségszerűség kidolgozott, többdimenzionálisan kifejtett kérdésének egy adott történelmi helyzetben elérhető optimumát jelenti, a mindenoldalú továbbfejleszthetőség igényével és elméleti lehetőségének biztosításával. Az elgondolásom mögötti élmények az adott szükségszerűségek külső társadalom- és egyéniség-ellenes mivoltának intenzív átélései voltak. Éppen ezért az átmeneti ellankadás, a kiszolgáltatottság és tehetetlenség fel-felmerülő érzései ellenére nem adtam fel a harcot. Nem nyugodtam bele a „változtathatatlan sorsba", amint ez sajnos olyan jelentős emberekkel megesett, mint Radnóti Miklós, Halász Gábor, vagy Szerb Antal, akik a „Mitten im Leben sind wir vom Tode umfangen" (Az élet kellős közepén a Halál tart fogva bennünket) akaratbénító, „egzisztencialista" hangoltságában éltek. S úgy éreztem – mostmár sok okból – hogy küzdeni kell a halálos szorítás ellen. Szaladgálásaim végre meg is hozták az eredményt, legalább a magyar civil vonalon. Elértem, hogy 43 őszétől 44 őszéig Berlinbe szóló ösztöndíjamat még lejárta előtt megkezdhetem, Bécsbe áthelyezve, s az ösztöndíjas évet kiutazásomtól kezdve számítva. A német vonal hozzáférhetetlen volt. Ám a németek, amikor úgy látták, jól befészkelték már magukat hazánkba, szilárdan megvetve lábukat, feloldották a határzárlatot. Lehetővé vált az utazás. 1944 július 25-ig kellett átlépnem a határt.

24.

Miközben a hivatali apparátusokkal küszködtem, aközben más is foglalkoztatott, szellemi dolgok. Nem a késlekedő, de végül mégiscsak sorrakerült tanári szakvizsgára gondolok. – Egyfelől saját írásaimból szerettem volna rendbe szedni amit értéknek tartottam, másfelől Fülep kérésére az általa küldött, publikálatlan anyagok olvasására, s az adott helyzetben való értékelésére kellett időt és gondot fordítanom.

Írásaimból nem tartottam kielégítőnek a hőn szeretett Fielding regényeiről szóló angol nyelvű esszémet, amit Országh Laci felkérésére készítettem. László még a német megszállás előtt tervezte, hogy kiad egy angol nyelvű, az angol-amerikai irodalomtörténetről szóló esszékötetet, azt demonstrálandó, hogy a német kultúrkörben és politikai obszervanciában élve is ragaszkodunk angol-amerikai kapcsolatainkhoz. A német megszállás azonban másodpercek alatt szétzilálta anyagi forrásainkat, amikből a kiadást kívánta fedezni. Én már hamarabb elkészültem feladatommal, de elégedetlen voltam vele. Nem laktam már együtt kanadai barátommal, Bobby Grahammal s ez véget vetett a mindennapos angol beszélgetéseknek, amit megsínylett angol fogalmazásom is. Éreztem, hogy igényes elgondolásomat elég tökéletlenül fejezem ki az új nyelvi közegben. Ezért igyekeztem rövidebbre fogni mondanivalómat, ami nem szolgálta a tartalom artikulált kifejtését, minthogy a filozófiai-esztétikai gondolat intenzitása megköveteli a megfelelő extenzitást. Különben is az volt a felfogásom, hogy – aki nem poliglott – az alaposan filozofálni csak az anyanyelvén tud, mert a gondolati tartalom szinte úgy, mint a lírában, bizonyos problémák kidolgozásában szorosan összenő a nyelvi kifejezéssel. (Életem során gondolatomat ketten is megcáfolták, – elég nagy mértékben. Egyikük régi barátom, Mészáros István, aki angol egyetemi tanárként, összehasonlíthatatlanul gazdagabb stílusban, lucidusabban, – a dialektika valamennyi fordulatát és formáját csillogóan felhasználva – ír angolul, mint az a néhány, elismerten jó stiláris képességgel rendelkező angol filozófus, teszem Ayer prof., akit Kennedy elnök főleg nyelvi erényei miatt kért fel a kívánságára szervezett „elnöki filozófiai szeminárium" vezetésére, amint ezt Ayer egy budapesti beszélgetésünkben elmondta nekem.(Pontosabban nem is ő mondotta el, hanem én mondottam – jóindulatú kollegiális iróniával, hiszen a filozófusnál mégiscsak a gondolati s nem a nyelvi energia a perdöntő, bármily erős is a kölcsönhatásuk, – hogy bizonyára ragyogó angolsága miatt érte ez a megtiszteltetés. Némi meglepetésemre Ayer úgy reagált, mint akit hájjal kenegetnek. Aztán magam is rájöttem, hogy ez így van rendjén, hiszen angol nyelvfilozófiai indíttatású pályatársai között fontosabb, hogy a maguk felállította korlátozó, statikus keretekben kifogástalanul tudjanak beszélni a dolgokról, semmint az, hogy megragadják valóságos folyamatjellegüket és fejlődéstendenciájukat.) Pista persze több mint harminc évet élt Angliában, ami nem változtat teljesítménye rendkívüli jellegén, pláne számba véve azt is, hogy felnőtt fejjel kezdett angolul tanulni. Ám még akkor sem változtatna, ha történetesen angolnak születik, mivel nagymértékben hozzájárult az angol

filozófiai műnyelv fejlődéséhez. A másik Gedő András barátom, aki ugyan nem élt harminc évig Németországban, de a XX. századi filozófiatörténet problémáiról szóló esszéit cizellált német nyelven írja, s polgári körökben is megbecsülik írásait.

A publikáció lehetetlenülése már bizonyos volt, amikor én választott tárgyam – Fielding regényei – iránti szeretetemtől hajtva még egyszer nekiláttam és átdolgoztam az egészet, tűrhető nívóra emelve. Ime e publikálatlan írás végső angol formájának 1992-ben készült magyar változata. Ma úgy vélem, megérdemli, hogy közöljem.

KÍSÉRLET FIELDINGRŐL

1.

Henry Fielding első nagy regényét a *Joseph Andrews*t „Cervantes modorát utánozva írta" és önmagát jogosult követőjének, úgyszólván „hagyatéki gondnokának" tekintette. Kortársai is így ismerték. Az angol komikus-humoros regény teremtőjét látták benne, az irodalmi formák eme tartományának első meghódítóját. Ugyanaz a humor szólalt meg regényeiben, ami másfél századdal korábban Cervantes Don Quijote-jának csodálatosan tiszta hangjaiban csendült föl első ízben.

Ám Fielding alakításának történelmi szubsztrátuma radikálisan megváltozott. Nem annyira valami abszolút új történetfilozófiai alakulás következtében, inkább az idő múlása miatt, amelynek során mindaz, ami Cervantes korában új törekvés volt, s kíméletlen küzdelmet vívott a régi konvenciók ellen, már az új világ törvényszerűségévé vált, szinte a természeti törvény kivételt-nemismerő erejével uralkodva. „Der Roman setzt eine zur Prosa gewordene Wirklichkeit voraus (A regény előfeltétele egy prózává vált valóság)" – mondta Hegel, a nagy, talán legnagyobb, német filozófus, esztétikai előadásaiban. S valóban, az a talaj, amelyből a modern regény kisarjadzott, a prózaivá váló világ, amelyben otthonát vesztette minden intim kapcsolat, minden poétikus érzés, és nincs többé, vagy csak ritkaságértékként van lélektől lélekig vezető út. Csak a praktikusan racionális és konvencionalizálódó érintkezési módokat kezdik immár ismerni és elismerni, a belső tartalomtól kiürült formákat, amelyekből – ha nagyon odafigyelünk – visszahangzik még valami misztikus mormolás, a lenni-kellő de meg-nem-lévő emberi kapcsolatokból, úgy, mint a tengeri kagyló búgásából a tenger zúgása, amelyről végül az is kiderül, hogy nem is a régi tengeri lét emléke, hanem a kagylóból visszaáramló mozgó levegő semmitmondó búgása.

A magasabb rendű érintkezés formáinak halála önmagában véve csak tünet. Azon általános szubsztancia eltűnésé az emberi lélekből, amely mindaddig szilárd és tartós hidakat épített az embereket egymástól elválasztó szakadékok fölé. Szilárd híd és tartós támaszként szolgálhattak, mert mérhetetlenül többet jelentettek magának a léleknek szubsztanciájánál is, a pszichológia szféráján

túllévő valódi realitásukban, sokszorosan felülmúlva minden egyes individuum realitássúlyát. Sőt nem csupán felülmúlva, hanem magasabbrendű és teljesebb, vagy mint az ókor ujplatónikusaitól a kereszténység ideológusaiig mondották, a realitásnak egy „sokkal létezőbb" fokát képviselve. A középkori kereszténységben minden létező léte mértékének tekintették, hogy mennyiben részesedik a legtökéletesebb, következésképpen a „leginkább létező" lényben, az isteni abszolútumban. Isten teremtményei egzisztenciájának s értékének fokát, végeredményben a teremtményt a teremtőtől elválasztó távolság mérte.

A kereszténységnek ez a transzcendens Istene, az Új Idők Hajnalán fokozatosan tűnt el a népek szeme elől, gyorsuló ütemben. Az „örök csillagok" fénye, amely megvilágította az emberek útjait és a megváltás glorioláját fonta fejük köré, egyszerre alázva meg és exaltálva őket, – megalázva, mert az eredendő bűn szülöttei, akik nem képesek az önmegváltásra és exaltálva, mert az égi kegyelem megoldotta a megoldhatatlant, a túlvilág magasságába emeli a Földi Élet megtiprottjait. Ideig-óráig ez kétségtelen űrt hagy maga után eltűnésével. Mert az esendőség gyermekei a valóságos élet meg-nem-értett forgatagában jelentéktelennek és összefüggéstelennek látva a világot a *hic et nunc* esetleges jegyeiben sejtik csupán a tájékozódás lehetőségét, mindaddig amíg egy újabb, kezdeteiben reálisabb és humanisztikusabb világnézet ki nem alakult, beleértve ebbe – bizonyos korlátokkal – a megreformált vallásokat is.

Cervantes volt az első, aki észrevette és igazán megértette művészileg az új világhelyzetet, és megmutatta, hogy az idő múlása maga mögött hagyta, meghaladta az „örök csillagokat" és minden származékukat, a keresztényi erényektől a lovagi ideálokig. Minden kötelező eszme és érték univerzalitása megszűnt. Legfeljebb néhány magányos és elveszésre ítélt lélekben él tovább, s csupán a szubjektív evidencia erejénél fogva. Cervantes az ilyen embertípus tragikomikus képét rajzolta meg Don Quijote alakjában, amint kalandról-kalandra bukdácsol, a tiszta eszme megszállottságától űzve. Ám a prózává vált világ leküzdhetetlen erővel tagadja meg a „búsképű lovag" eszméjét, mint különben minden más elvont eszmét is. Az elvont ideális eszme sohasem találhat utat a valósághoz. Viszonyuk az örök inadekvátság. Don Quijote kalandjai során vagy elmegy a valóság mellett anélkül, hogy érintené, vagy vereséget szenved groteszk módon fennkölt küzdelmében, eme realitás közömbös és brutális erejével szemben – a tiszta szándékú hősiesség groteszkké, a hitelesen átélt hit őrületté válik benne.

Cervantes a kezdetén áll egy ellenállhatatlan fejlődésnek, Fielding viszont kiteljesedésének első csúcsán. És azok a dolgok és viszonyok, amelyek még láthatóak voltak a folyamat megindulásánál, könnyen elhomályosodhatnak a beteljesülés pillanatában. Fielding nem ismerhette már az eszme azon abszolút szubjektív érvényét, amely Cervantes hősének hasonlíthatatlan jelentőségét megadta a világirodalom történetében. A végtelen távolság eszme és valóság között lerövidült. Nem annak okán, hogy a realitás készséges figyelemmel hallgatja az eszme imperatív szavát. Éppen fordítva. Annak okán, hogy az eszme hallgatja engedékenyen a valóság kívánalmait. Ahelyett, hogy az embereket használná saját megvalósítására, maga lesz szolgájává ezek

alacsony érdekeinek. Eddig az eszme használta fel a valóságot ön-realizálása céljából, – most viszont maga válik a realitás puszta funkciójává. Eleddig az eszme leplezte le az egzisztencia hitványságát és szegényességét, – most viszont elleplezi csillámló aranyfüstjével. Ez a valódi alapja annak, hogy az eszmékkel színezett valóság kezdettől fogva gyanúsnak tűnik, legalábbis azok szemében, akik már meglátták, és nem veszítették el teljesen szemhatárukból az igazabb eszméket, a polgári humanizmus új eszméit. Az idea áthamisítását ideológiává, (az ideológia fogalmát most ebben a sajátos értelemben véve, amely az alacsonyrendűnek a fennköltség, a hamisnak az igaz látszatát kölcsönző funkciót jelenti) avagy a külső és a belső szétszakadását, a látszat és az igazi valóság ellentétét és felcserélődését, amikor a látszat tűnik valóságnak és a valóság hamis látszatnak, Henry Fielding olyan intenzitással élte át, hogy ez egész művészi életművét, annak globális és lokális színeit is meghatározta.

2.

Minden irodalmi formának más a viszonya az élet valóságához. Vagy talán még szabatosabban szólva: minden irodalmi formának más életvalósághoz van viszonya. A regényforma anyaga az empirikus élet, úgy ahogyan ezt az emberek közvetlen tapasztalataikban, „élményeikben" megélik: végtelen, zavarba ejtő változatosság, az emberi sorsok és jellemek sokfélesége, az erkölcsök és intézmények végesszámú, de hatalmas, külső kényszerítő erővel rendelkező fajai. A regény – Stendhal meghatározása szerint – „vándorló tükör". S ez igaz is. De a tükör vándorlása során nem vezethet az extenzív végtelenbe, vissza kell térnie kiinduló pontjához. A kezdet és a vég a határai egy autonóm, autarchikus totalitásnak. Az a közeg, amelyben a regényíró él, saját korának atmoszférája. Sohasem élt és sosem fog élni olyan nagy epikus költő, akinek sikerülhetne fantáziájának valóságtól elvonatkoztatott világával pótolnia a körülötte zajló élet bőségét, amelyet ismernie s tanulmányoznia kell, hogy az empíria gazdag tenyészetében a lényegest tudja megragadni.

Cervantes is, Fielding is hangsúlyozza, hogy igaz történetet beszél el, nem kitaláltat. Kitűnően tisztában vannak a művészi igazság lényegével. A művészi igazság lehetősége neopozitivista tagadói elmehetnének tanulni tőlük, hogy egyszer az életben megértsenek valamit a trivialitásokon túlmutató szellemi termelés mivoltából. A művészi igazság koncepciója összefügg náluk a regényforma empirikus orientációjával, jellemző jegyeit ebből vezetik le. Ám ez a kiindulás kezükbe adja a kulcsot az absztraktabb irodalmi formák megértéséhez is. Ahogyan a kitűnő zenetörténész és kritikus, Paul Bekker Beethoven zenei világának elemzését azzal kezdi, hogy zenéjének gondolati tartalma mennyire foglalkoztatta a nagy „Tondichtert", hogyan igyekezett esztétikai elképzeléseinek érzéki-zenei testet adni, és megfordítva: zenei megoldásainak elméleti-esztétikai hátterét felkutatni, a teoretikus és praktikus sík kölcsönös egymást-gazdagításának nagy eredményeivel, úgy lehetne Cervantesnél és még inkább Fieldingnél a praxis és teória ezen egymást-gerjesztő kölcsönhatását bemutatni. Ám még sokkalta szemléletesebben, mint

Beethovennél, akinek sajnos – Fieldinggel ellentétben – nem volt egyenrangú partnere a teoretizálásban, míg művészi praxisa zenei felfedezéseiben (gondoljunk Haydnra és Mozartra) igen.

Fielding a regény első komoly teoretikusai közé tartozik. Egyik elmélkedésében szembeállítja a regény formáját a drámáéval: „A komikus román komikus-epikai poéma prózában; úgy különbözik a komédiától, ahogyan a komoly epika a tragédiától: cselekménye sokkal kiterjedtebb és átfogóbb; az események sokkal szélesebb körét tartalmazza, és a jellemek nagyobb változatosságát mutatja be." Szavai az irodalmi, művészi formaadás két ellentett pólusát mutatják be. A drámai formaadás és technikája elvont, az intenzívre tör, nem az extenzívre; ezek egymás kontrasztjai. Csak a jellemek lényegét mutatja meg, mert ennek szuggesztivitása elegendő az egész ember megjelenítéséhez. Fölösleges volna hőse életét külterjesen ábrázolni, mert ezt az életet egzisztenciája csúcsán képviseli. Így megtett útjának minden állomását magába foglalja, nem az aritmetikai összegzés módjára, hanem egyetlen összefoglaló pillanatba, raptusba tömörítve. A regény formaadása az ellentétes technikát kívánja meg: stilizálása a konkretizálás irányába vezet, amely a hős megtett útjának egy nyugvópontra juttató részletező ábrázolását adja. A részletező kép az egyetlen eszköz, amely az előző és rákövetkező jelenetek és jelenetkomplexumok távolságát egymásba növeszti, és változásaikat oly módon érzékíti meg, hogy az emberek, dolgok, viszonyaik fejlődésének belső folytonossága az idő irreverzibilis múlását szuggerálja. Az egymásra következő jelenetek nem feltétlenül lineárisak, egész jelenetkomplexummá válnak, térben és időben több irányban is kiterjedő, multidimenzionális jelenetkomplexumokká, mert korai kezdetei után a regény egyre kevésbé monofon, egyre inkább polifon zenévé válik, míg a dekadencia el nem nyeli az egész problematikát, lehetséges megoldásmódjainak variációival együtt a maga anarchikus rendezetlenségében. Ekkor a valódi forma megszűnik, és a formátlanság formátlan formája válik uralkodóvá. Másrészt a dráma formaadása arra tör, hogy egyetlen pillanatba – ez nem a francia tragédie classique „hármasegysége"! – rántsa egybe és sűrítse össze az időt. Mert a pillanat, az idő konstitutív eleme, aligha más, mint egyfajta örökkévalóság, és végső elemzésében a dráma cselekvéskomplexuma az időfolyamon túleső szférában zajlik le. Csak a dekadens dráma abszolút stílustalansága, amely Shakespeare egyik-másik történelmi drámájában veti előre árnyékát, (ahol azonban a fejlődés *még nem*-ét, nem szabad összetéveszteni a felbomlás *már nem*-évél, Shakespeare-t Noel Cowarddel, vagy Thornton Wilderrel,) oldja fel a dráma szimbolikus akcióit empirikus epikai cselekményvitelbe. Ezzel azonban a reális időfolyam kategóriáját lépteti elő e forma integratív közegévé. Akkor is, ha a felszínen, mint Wilder *A mi kis városunk*jának empirikusan lapos közhelyeiben látszólag ennek igazi ellentétét, az időtlenséget állítja az előtérbe. A regény széthúzza az idő pillanatait, mint az összezárt legyező tollait, és kezdeteiben térbeli értékekbe is átviszi őket, hogy még konkrétabbak, még reálisabbak legyenek. Ez a végső – elméleti – oka annak, hogy az utazás oly közkedvelt motívuma – még Fieldingnél is – az első regényeknek, s maga

Fielding csak az *Amáliában* haladja meg radikálisan, határozott lépést téve a XIX. századi regényforma drámai-novellisztikus tömörítése felé.

Fielding már eleve az epikai forma kategóriáin át nézi és fogja föl az életet. Mindaddig, amíg rá nem jött erre, vígjátékokat írt, nyomorától késztetve, mint egy bértollnok. Nem sokat törődött művei belső értékével. Nem érzett igazi felelősséget a lelkétől idegen forma iránt. Sohasem írt viszont regényt olymódon, ahogyan vígjátékait gyártotta, pusztán technikai trükkökkel alakítva, és a „gödör" ízléséhez alkalmazva a kritikailag látott, sajátosan angol, politikai, közéleti, erkölcsi korrupcióból vett anyagot. Az epikai formában valóban kötötte őt a teremtő lángész etikája, amely a kategorikus imperatívusz erejével kötelez minden hivatása öntudatára ébredt művészt.

Tökéletesen igaz, amit az irodalom minden történésze Walter Scottól kezdve Taine-ig és még tovább, emfatikusan emleget Fieldingről: az élet tapasztalatilag adott bősége, az erős és élénk színek, a lépten-nyomon felmerülő alakok tömkelege, a furcsa-bizarr és az egyszerű-naív helyzetek gyors váltakozása, az emberi sorsok vonala, amely az embernek emberhez, dolgokhoz, és nem utolsó sorban a társadalmi intézményekhez való viszonyában alakul, – mindez és még sok minden más, (lehetetlen volna egy lélegzetre elősorolni őket) adja meg Fielding epikus művészetének sajátos minőségét. Az életgazdagság eme délszaki tobzódása azonban végtelen szegénységről árulkodna – nem egy dilettánsnak maradt érzékeny művészlélek tragédiájának forrása ez – ha hiányozna nála az egységesítő központ, ha Fielding szeme is csak az árnyékok és fények, színek és színárnyalatok játékát venné észre, miközben végigsiklik a dolgokon, s csak a külön-külön pillanatok röpke benyomásait rögzítené, s az impressziók tömegét egy belső elvet és rendet nélkülöző káosz állapotában hagyná meg.

3.

Fielding művészi víziója azonban kontradiktorikus tagadása a merő impresszionizmusnak. Nem volt szüksége arra, hogy közvetlenül kösse össze az élet nyersanyagát a művészi formával, mivel élt benne az a közvetítő közeg, a világnézet, amely a művészi alakítás folyamata előtt – pusztán főbb kereteiben – olyan egységet s rendet teremt, amely mindig az emberi szellem szintetikus tevékenységének terméke és sohasem a puszta érzéki észlelésé. Világnézetének alapja egyfajta elvilágiasított, az antik humanizmus értékein megrostált keresztény erkölcsiség, némi sztoikus elvekkel elegyítve. Erős, tiszta és humanista értékrendszer ez. Gyakran jellemezték Fieldinget úgy, mint az „egészséges moráltalanság" („healthy immorality") íróját, annak ellenére, hogy talán valamennyi angol író közül az ő erkölcsi érzéke a legkifinomultabb. Jellegében a legvonzóbban humanista, sem nem puritánvallási, mint Richardsoné, sem nem egy – a *History of Barry Lindon Esq.* után – egyre inkább nyárspolgárivá váló moralitás, mint W. M. Thackerayé. És távol áll a dickensi szeretet-erények szentimentalizmusától is.

Joseph Andrews-a eredetileg szatírának készült Richardson *Pamelája* ellen, az ő Pamélája Shamela. A szatirizált regény teljes címe: „Pamela, avagy a megjutalmazott erény." Richardson az erényt – nem a közéletit, hanem a magánéletit – kívánja propagálni Pamela szerencsés sorsában, aki a legerősebb és legravaszabb kísértéseknek közepette is tiszta marad, egyedülállásának pusztaságába vetett új, női Szent Antalként. S el is nyeri méltó jutalmát, mivel csábítója nőül veszi. Az erény – ez kifejtetlen tézise Richardson puritán etikájának, – éppoly jó üzleti vállalkozás, mint amilyen tiszteletreméltó tulajdonság. Talán a lehető legjobb tőkebefektetés, mert mind a földön mind az égben búsás nyereséget hoz. „Nagyon üdvös és vigasztaló doktrína ez – írja Fielding – ami ellen csak egyetlen kifogásunk van, nevezetesen az, hogy nem igaz." Ámbár a richardsoni erkölcsfelfogás a puritanizmus vallási szférájában alakult ki, mégis teljes összhangban állt a felvilágosodás átlagos formájának felszínesebb, olcsó eudaimonizmusával, amely úgyszólván mindenütt uralkodóvá vált. Ám míg Richardsonnál kvázi-vallásos dicsfény övezi, addig a felvilágosodásban ez az evilági önzés formájában lép elénk. Fielding erkölcsfelfogása ennek az ellentéte: sem az erény nem út feltétlenül a boldogsághoz, sem a bűn a nyomorúsághoz. Sok erényes ember – mint késői regényében, az *Amáliá*ban – kerül éppen erényei révén nyomorúságos helyzetbe, és sok gazember érte el élete boldogságadó célját, a vagyont. Az erény – magánéleti és közéleti – egyáltalán nem út valami máshoz, hanem öncél, amely belsőleg gazdagítja gyakorlóját. Ez a fieldingi erkölcsi szenzitivitás, a morál belső szükségességének tudata, mint humanizáló életértéké, mindenütt felfedezi és felfedve elítéli, a komikum valamennyi objektív és szubjektív minőségkategóriáját felhasználva, a létező hamisat, legyen az mégoly leplezett és körmönfont is.

Láttuk már – bár csak fővonalaiban – azt a fejlődést, amely a Fieldinget környező szociológiai-történetfiozófiai realitást, keresztül-kasul ideologikussá alakította. Fielding az ideologikusság első nagy irodalmi-művészi leleplezői közé tartozott, Bacon kritikai idolum-elmélete úgyszólván művészi örökösre és folytatóra talált. Az ideológia problémája rendszerint a moralitás tartományában válik akuttá. A morál eleven élete abszolút módon annak a követelménynek függvénye, hogy cselekedeteinknek őszintén becsületeseknek kell lenniök. Minden tett, cselekedet külső megnyilatkozása a lélek érték-érzésének. Ez az objektiváció integrálja a belső értékeket a külső valóság viszonyaiba. Ez a magyarázata annak, hogy miért nincs szükség analitikus pszichológiára mindaddig, amíg cselekedeteink közvetlenül folynak lelki diszpozícióinkból. A belső és külső felfejtése szükségtelen és zavaró volna, mert nincs ott magyarázni és feltárnivaló, ahol a belső lényeg maradéktalanul megjelenik a külsőben. A művészet szférájában ez a szimbolikus-monumentális formák uralmát jelenti, amelyek szabadok még az elemző részletezésektől. Don Quijote alakjában még sok minden megmutatkozik a monumentalitás eme fajtájából. Cervantesnél a pszichológia – kommentár pszichológia, olyan ideálok diktálta magatartásról, amelyek a régiek számára – ha nem is követték – magától értetődő és egyszerű volt, amelyet azonban a maiak nem képesek megérteni a búsképű lovag igazi intencióiként. Szükség van hát a pszichológiai magyarázatra, amely messze

túlmegy azon az általános – didaktikai – elven, hogy a lovagregények hamis illúzióvilága torzította el az utolsó lovag érzületét.

A pszichológia a művészetben akkor kerül az előtérbe és válik igazi formáló elemévé, amikor az emberi cselekedetek, szituációk, ezek összefoglaló kapcsolatrendszerei két és sokértelműekké válnak, s rekurrálnunk kell azon intenciókra és forrásaikra, amelyek létrehozták őket, ha egyáltalán meg akarunk érteni valamit az adott viszonyokból. Ténylegesen volt persze korábban is pszichológia az irodalomban, de inkább az egyéni kíváncsiság és vállalkozás megnyilvánulásaként, többé-kevésbé véletlen kalandként a lélek ismeretlen óceánján, s nem az egyes szükségletekben hangot kapó általános szükségszerűség termékeként, mint ezt az antik regények összefüggéstelenül felmerülő, gyakran teljesen véletlenszerű „lelki motívumai" szemléltethetik meggyőzően. (Mert mindazt, amit az antik dráma és eposz ad a maga csúcspontjain, egészen más anyagból formálták, csak a mai felületes szóhasználat nevezheti pszichológiának.) A modern életben – a modernt az antikkal és a keresztény középkorral való határozott ellentétében értve – amelyet legfejlettebb formájában a XVIII. század Angliája reprezentált, a felszíni látszat és nem az igaznak látszása vált az élet univerzális kategóriájává. Minden külsőnek el kell fednie és lepleznie a valódi belső világot – mások előtt, de önmaguk előtt is, hogy egymást és önmagukat elviselhessék – még akkor is, vagy talán akkor leginkább, amikor a magatartások, érzelmek, szenvedélyek és cselekedetek látszólag a legegyértelműbbek és legvilágosabbak. Így mindenkinek, aki a függöny mögé kíván pillantani, sőt összefüggéseiben megismerni ezt a rejtett belső világot, hosszú és kínos utat kell választania a lélek ismeretlen földrészeinek feltárásáig. Olyan utazás ez, amelyre nem vállalkozhat bárki. Egy specifikus emberfajta kiváltsága ez, a *moralistáé*. Moralista az az ember, aki szenvedélyes vágyakozásában az igazság és becsület iránt, nem fogadja el a valóságot úgy ahogyan magáértvaló létében egzisztál. Olyan értékekkel mér, amelyeknek ha nem léteznek, léteznie kellene – legalább ideális érvényességgel, egy valóságtranscendens értékrendszer részeként. „Der Psycholog hat Härte und Heiterkeit nötig, mehr als ein anderer Mensch" (A pszichológusnak keménységre és vidámságra van szüksége, bárki másnál többre) – írta Nietzsche. Pszichológust írt, nem moralistát. Tévedése azé az emberé, aki a létező morál hiteltelensége, az „Unechtheit" elleni harcban az immoralizmus szélső pontjáig érkezett, s aki úgy hiszi, hogy maga lesz egy új erkölcsiség megteremtője, amelyet – vélhetőleg – nem fertőzött már meg a régi dögvészes lehelete.

Minden moralista szükségképpen pszichológus, de nem minden pszichológus szükségképpen moralista. Él egy erkölcsi értékeléstől független kíváncsiság és érdeklődés, amely a lelki labirintus megismerésére törekszik, megfigyelve, kísérletileg megállapítva és leírva mindent, értékítélet nélkül. Nemegyszer – különösen ha nem természettudományos indíttatású – csupán kolportázs-pszichológia ez, pszichológia a pszichológiáért. A moralista viszont még akkor is értékítélettel dolgozik, ha látszólag csak tényleírást ad. Értékelése persze nem mindig kifejezett, csak éppen ilyen-olyan pontot hangsúlyoz, amint ezt Fielding teszi számos esetben. „Vallásosságának nagy

revelációja volt ez" – mondja Fielding egyik regényalakjáról, dr. Blifilről. „Vajon vallásossága valódi volt-e vagy csak látszólagos, erről semmit se merészelnék állítani, mivel nem rendelkezem semmiféle próbakővel, amellyel megkülönböztethető az igaz és a hamis." A pszichológus elemzése leíró, a moralistáé leleplező, minthogy főtörekvése az emberek és dolgok, felszín alatt húzódó valódi arculatának felmutatása, a „menschliches" („emberi") mögötti „allzumenschliches"-é (a túlontúl is emberi-é).

Fielding alakjai jó lélekkel bonyolítják ügyeiket, belső elégedettséggel szövögetik terveiket. S úgy látszik, hogy álmaik és cselekedeteik tökéletesen megfelelnek a közerkölcs igényeinek. Ám hirtelen, egyik pillanatról a másikra minden megváltozik. Fielding megkezdi szokott kommentárjait és reflexióit s bemutatja, hogy minden, amit láttunk, tettek és racionális motívumok, egyaránt merő látszatok, „felépítmények" csupán. Hiszen mindenkit vagy valami külső erő mozgatott, amelyről maga sem tudott semmit. Vagy valami más, általa színlelt erő, amit mások előtt szeretett volna pozitívnak feltüntetni. Ez azonban valójában nem volt más, mint a lelke mélyén rejtőző ellenszenv, ellenérzés, harag és gyűlölködés, az emberi lélek szenvedélyeinek legfékezhetetlenebb, makacs negatív erői. Vagy egyetlen szóban kimondva: maga az „emberi természet" – szabadon minden civilizációtól, értelemtől, moralitástól. Eléggé meglepő tétel ez az értelem és ész korszakában. H. Taine így összegzi Fielding koncepcióját az emberi természetről: „Ce qu'on apelle nature c'est cette couvée de passions secretes, souvent malfaisantes, ordinerement vulgaires, toujours aveugles, qui frémissent et frétillent en nous, mal recouverts par le manteau de décence et de la raison sous lequel nous tâchons de les déguiser; nous nous attribuons nos actions, elles les font. Ils en a tant, elles sont si fortes, entrelacées les unes dans les autres, si promptes á s'éveiller á s'élancer et á s'entrainer, que leur mouvement échappe á tous nos raisonnements et á tous nos pris. (Amit természetnek neveznek, az egy fészekaljnyi titkos szenvedély, gyakran kártékony, rendszerint közönséges, mindig vak, idegesen reszket és izeg-mozog bennünk, s csak rosszul fedi el az illendőség és az ész köpönyege, amellyel igyekszünk elpalástolni őket; mi magunknak tulajdonítjuk tetteinket, pedig ők csinálják ezeket. Annyian vannak, olyan erősek, egyik a másikhoz van kapcsolva, oly gyorsan ébrednek, rugaszkodnak neki és oly erőssodrásúak, hogy kibújnak minden ésszerű megfontolásunk és ellenőrzésünk alól.)" Ami a taine-i jellemzésből fájóan hiányzik, az a szkepszisen túlmutató fieldingi sentiment, – úgy is, mint életérzés, úgy is, mint világnézet.

Ez az antiideológikus pszichológia és moralitás kímélet nélkül leplezi le a polgári társadalom emberét, a lélekbevilágító fénysugár ereje áthatol a sötétségen és transzparenssé teszi a legrejtettebb zugokat is. S Fielding időnként ironikus gesztusokkal magára mutat, neki is elege van a leleplezésből és indiszkrécióval vádolja meg önmagát. Valóban, alakjai jellemükben tökéletesen átvilágítottak. Cselekedeteikben nem marad rejtett motívum, nem találni ismeretlen intenciót; semmi sincs a személyiségnek abból a félhomályából, amely közelítően, s nem dogmaként véve racionális fogalmakkal

nehezen kifejezhető „irracionális residuum"; semmi abból a „mély misztikumból", amely a nagy orosz írók centrális alakjait átitatja, Dosztojevszkijnél és Tolsztojnál. Innen nézve Fielding negatív jellemei sem az ösztönök sötét kavargásának megszállottjai, nem démonok űzöttei. Negativitásukban marad valami emberi, mint Black Georgenál, aki ellopja jótevőjének, Tom Jonesnak erszényét, pontosan amikor Tomnak a legnagyobb szüksége lenne rá, minthogy az auri sacra fames, nem a vergiliusi kincs és arany, hanem az angol készpénz szeretete, ill. szükséglete erősebb benne a Joneshoz kötő hálánál és vonzalomnál. Egy élet nyomora tanította erre a regény szerzőjét. A jelenség végső alapja ott rejlik, hogy az a természet, amely Henry Fielding koncepciójában az emberi energiák legfontosabb forrása, nem más egy szűkhomlokú, brutálisan kapzsi és mohó, ösztöneiben élő, tudattalan individualitásnál, s ez a világon mindent, erkölcsöt, eszmét, értéket a saját önérdeke, egoizmusa szolgálatában funkcionáltat, mivel a társadalom perifériájára kiszorulva nem is igen tehet mást. S urai nagy többségétől, a „fentiektől" is csak ezt tanulhatja, akik, ha tehetik nemcsak a „lentieket", de egymást is kíméletlenül teszik tönkre.

Fielding kimeríthetetlenül gazdag szellemességgel, és felülmúlhatatlanul ragyogó humorral teszi nevetségessé ezt az ösztönök és nyers vágyak kormányozta világot, amelynek menedéke és szépségflastroma a pszeudomoralitás. A képmutatás, a mai napig uralkodó angolszász erény, a *cant*, – a kontinentális hipokrízis persze méltó versenytársa lehet, ámbátor később fejlődött ki, és több minden ellensúlyozta – valamennyi honi formájában megjelenik, a Black George- ok és a Molly Seagrim-ek „alacsonyrendű életétől", a „low life"-tól kezdve, a „high life"-ig, a kéjvágyó Lady Boobyk és Lady Bellastonok „magasrendű életéig". Az ő beau monde-juk augurjai kölcsönösen ismerik egymás praktikáit, nemcsak azt, ami megtörtént, és megtörténik nap, mint nap, de azt is ami megtörténhet, ami e világ urainak s teremtőinak lehetőségei közé tartozik. Az erény látszatának szigorú őrzése gátolja meg a hímés nőnemű augurokat abban, hogy egymás ismeretében egymás szemébe nevessenek. De ha úgy érzik teljes biztonságban vannak, akkor ezt is megteszik. Mi több kettesben a tükörrel önmagukat is kinevetik, pedig a mások becsapásának fontos eszköze az önbecsapás. A hamis látszat fenntartásának törvénye abszolút uralomra tett szert az álszenteskedés és képmutatás, az egyetemleges cant és hypokrizis világában. „Nem elegendő – mondja Fielding, – hogy szándékaid, sőt cselekedeteid igazándiból jók legyenek; gondosan ügyelned kell arra is, hogy annak látszanak."

Fielding az egyetlen igazán adekvát esztétikai kategóriát alkalmazza erre a világra, a komikumot. A komikum az esztétikai kategóriák sorában talán a legmélyebben etikai. Etikai: mert feltárja a végtelen távolságot, amely a valóság világát elválasztja a tiszta értékek kategorikus imperatívuszától. Nem az értékközömbös realitások távolságáról van itt szó, hanem azon valóságéról, amely – a történetfilozófiai fejlődés adott fokán normatív jelleggel – inadekvát viszonyba került az értékekkel. S ez az inadekvát viszony bemocskolni látszik magukat az értékeket is, kivált az erkölcsieket, amikor értékellenes célok

cifra takarójaként használja fel őket. Az érték azonban nem empirikus minőség, lévén igazi hazája, otthona a realitástranszcendens érvényesség. Így a földi hatalmak nem veszélyeztethetik, sérthetetlenül tiszta, autonómiájukat. Fordítva már igen: a tiszta autonómia, mint kategorikus imperativusz *a la longue* igenis veszélyeztetheti az értékellenes erőket. Minél intenzívebben és vehemensebben törekszik az értékellenes realitás magát autarchikus, önelégült totalitásnak mutatni, véletlen jellegét megfellebbezhetetlen szükségszerűségnek, értéktelenségét az igazi értéknek, annál világosabbá válik e kísérlet paradoxiája, nyilvánvalóbbá törekvései abszurditása, összevetve az igazi érték megfellebbezhetetlen felsőbbségével. S a komikum éppen ezt az „összevetést" végzi el. Így épp olyan erejű leleplező kategória, mint a moralista pszichológia, amelynek felhasználója és édestestvére. A modern világ nagy vígjátékíróira és komikusaira végtelenül jellemző a leleplezés nézőpontjának ébrentartása és felhasználása, Moliere-től Chaplinig és Bernhard Showig (akinél a leleplezés szocializmusával összekapcsolva módszertani elemévé válik művészetének).

A regényforma azonban megkívánja a komikum kategóriájának legalább részleges feloldását. A komikum tökéletesen objektív: az emberek cselekedeteiben és egymáshoz való viszonyában mutatkozik meg. Ezért arra tendál, hogy drámai helyzeteket teremtsen, amelyek viszonylag elszigeteltek egymástól. A drámai helyzetek belső technikai ekvivalense a regényformában a dialógus, ezek nagy száma. Ám a dialógus sajátos létmódja a drámai formának az eleme. Amint Goethe és Schiller kifejtették: a drámaforma nyelvezete a jelen idő. A különböző helyzetek viszonylagos elszigeteltsége, technikai aspektusában a jelenetekre tagoltság, ellentétben áll a regényforma folyamatos elbeszélő jellegével, amelynek adekvát nyelvi kifejezését Goethe – Schiller elmélete a múlt időben látta. Az elszigetelt pontok (jelenetek) merő egymásrakövetkezése, sohasem eredményezhet igazi folyamatosságot, akkor sem ha alsó- és felső határértékük között a végtelenségig szaporítjuk számukat. A regényíró – az elbeszélő – közvetlenül van jelen munkájában, noha egyszer s másszor a történések elbeszélését más szereplőre bízza. Ő meséli el a történetet, személyisége teremti meg a szubjektív aszpektusát és egységét annak a világnak a maga folytonosságában és folyamatosságában, amelyet elénk varázsol. Ezzel szemben a drámaíró személyisége, mint olyan, kiküszöbölődik választott kifejezésformájának, a (színpadi) drámának kereteiből. Nem léphet be ennek a keretébe, nem léphet a színpadra anélkül, hogy meg ne semmisítené brutális módon a *dramatis personae* világát. Ha van olyan mondanivalója, amelyet explicitté kíván tenni drámája immanens mondanivalójában, ezt prológusokban, epilógusokban, esetleg interludiumokban teheti, amelyek azonban el is maradhatnak a dráma esztétikai értékeinek sérelme nélkül. Éppenúgy, ahogy teszem Walter Scott regényeinek hosszú bevezetései, elmaradhatnak regénye értékeinek sérelme nélkül, bármennyire is – mint láttuk – más a viszony az epika és a dráma között. A drámaíró jelenvalósága így lényegében mindenütt csak transzcendens erőként érezhető. A regényíró szubjektivitásának közvetlen jelenléte magának a regénynek folyamatában teszi lehetővé a humor érvényesülését e műfajban.

A humor nem egyéb, mint a részleges felfüggesztése és enyhítése a komikum éles antitéziseinek a regény teremtőjének átfogó és megértő szubjektivitásában. A humor is etikai jellegű esztétikai kategória, hasonlóan a komikumhoz, csak más modalitással, minthogy ellentétben áll annak rigoroztásával, humánus, sőt néha szentimentális, a regényforma empirikus valóságával megegyezően, hiszen abban az éles ellentétek részben elfedődnek, részben közbeiktatott láncszemeken keresztül lassan, kerülő utakon bontakoznak csak ki. Fielding nagy érzékkel és művészi tapintattal képes ellensúlyozni derűs humora, és elbeszélőkedve segítségével a regény transzcendenciáját a komikum által diktált drámaforma felé, megadva annak széles epikus jellegét.

Mély, érett és gazdag emberség és férfiasság adja bensőséges jellegét Fielding reflexióinak, az igazi humanistáé, aki semmi emberit nem érez magától idegennek, – ami nála természetesen nem jelenti hogy felfüggesztené értékítéletét. Ez a mély emberség bukkan elő lépten-nyomon humorából, amelyet páratlan módon érvényesít, reflexióin túlmenően, az ábrázolt életanyagban. Ezek a legcsodálatosabb lapjai Fieldingnek, lapok, amelyek gyengéd és tompított fényben izzanak. Idézzünk egyetlen példát maroknyi helyett: a bűbájos Sophia és Tom emlékezetes találkozóját, midőn Tom első ízben vallja meg szerelmét Sophiának. Az ifjú lelkeknek a fagyott konvenciók hideg formáiból ellenállhatatlanul kitörő kölcsönös vonzalma egy pillanat alatt megolvasztja a formalitások jégpáncélját, ahogyan a nap olvasztja meg tavasz idején a csípős reggeli órák deres leplét. Olyan mestermű ez, aminőt csak a legnagyobbak voltak képesek teremteni.

4.

Az élet alapvető viszonya a művészi formához tökéletesen egyirányú és megfordíthatatlan: a determináció mindig az élettől tart a konkrét forma felé, amely csak másodlagosan hat vissza az életre. A művészet igazán nagy és teremtő korszakai sohasem akartak változtatni ezen. Ahol megkísérelték, mint a történelmileg különböző szinteken fellépő l'art pour l'art mozgalmakban, amik mindent a formából próbáltak kibontani, még azt is, ami nincs és nem is lehet benne, nevezetesen formálásuk anyagát, ott minden teremtő intenció és intuíció szükségképpen hasztalannak bizonyult. Ezek a törekvések zátonyra futottak, mert minden forma anyaggá alakításának kísérlete szubsztanciától üres. A legjobb esetben is csak dekoratív értékeket teremthet. Az igazán nagy kreatív, művészek ilyenfajta kísérleteik eredményén – Gaugin fogalmazza meg ezt leveleiben keserű szájízzel – fájdalommal látták a dekorativitás eluralkodását, a náluk is – akik pedig nem tudtak, szerencséjükre, megszabadulni a tartalomtól – jelentkező túllépést az autonóm művészet határán.

A fieldingi regény formáját, – csak a Joseph Andrewsról és a Tom Jonesról beszélünk, mert harmadik nagy regénye, az Amalia már új és bonyolult problematikába vezetne át – mint láttuk, az élet egészét átalakító változás határozta meg Cervantes korához képest.

Minden regényformát annak a hős-típusnak sorsával jellemezhetni a legközvetlenebb és legegyszerűbb módon, akinek, vagy akiknek a sorsát elbeszéli. Az adott történeti és irodalomtörténeti fejlettségi fokon a regényforma főleg biografikus jellegű , mert a hős személyisége a legalkalmasabb eszköz a heterogén empirikus anyag viszonylagos homogenizálására. Következésképpen a hős sorsának szerkezete többé-kevésbé egybeesik a regény szerkezeti, kompozíciós felépítésével. S mivel a regény a prozifikált világ epopeája, azért az egész masinériát mozgásba hozó konfliktus rendszerint a lélek belső irányultságának összecsapása a külső világ ellenséges prózájával. Láttuk már e kolliziónak legnevezetesebb példáját Don Quijote groteszkfennkölt küzdelmében, ahol azonban a forma és kompozíció nem biografikus jellegű , mert nem az életrajz, hanem az időszakos magatartás az uralkodó benne, a kalandok pikareszk egymásrakövetkezése.

A Fielding teremtette alakok közül Adams lelkész áll legközelebb Don Quijotehoz. Ő a patrónusa a Joseph Andrews szerelmes párjának, Josephnek és Fannynak. Kalandjaiból épül fel a regény gerince. Mint irodalmi ősében Don Qujoteban, benne is egy vezéreszme él a megszállottság esendő és elpusztíthatatlan erejével: az igazi kereszténységé. Ám ez régen érvényét vesztette már. Adams „tökéletesen egyszerű jellem". Azért lett pap, mert úgy látta, hogy „egyetlen más hivatás sem adna annyi alkalmat számára nemes, hajlamainak tevékeny megvalósítására", mint a papi. Csakhogy legtisztább szándékai, tervei meghiúsulnak a valóság ellenállásán. Alakja, éppen őszinte hitével, talán a legmélyebb művészi bírálata kora hamis, ideologikussá vált kereszténységének. Ennek ellenére: Adams nem tiszta quijotei hős többé. Eszméjének abszolút jellege határozta meg Don Quijote minden cselekedetét, egész magatartását, – kontradiktorikus ellentétben állott a környező valósággal. Mivel Fielding idejében – s ezt vallástörténetileg is jól ki lehetne mutatnia az angol fejlődésben, – a távolság a vallási eszmék és a realitás között az utóbbi javára rövidült le, a vallás egyre méltatlanabb érdekek és magatartások cifra takarója. Ezért Adams tiszteletes kereszténység-eszméje nem uralkodhat rajta abszolút erővel, csak relatív érvénnyel. Mély diszkrepancia él Adams tudatában, jóllehet maga nincs tisztában ezzel. S ez megakadályozza, hogy elméletét és gyakorlatát feltétlen egységbe igazítsa. Töretlen hittel törekszik arra, hogy eszméjét rákényszerít se a külső valóságra. De nem veszi észre, hogy éppen ő maga, saját cselekedetei és állásfoglalásai szakadatlanul teljes inkongruens viszonyba kerülnek elképzeléseivel. Maroknyi apró hiba él benne, amelyeket nem ismer fel saját magában, bár súlyos vétkekként ítéli el ezeket másokban. Egyízben prédikációjának kiadványát ajánlgatja meleg szavakkal ecsetelve értékeit hallgatóságának. Címe: *A hiúságról.* S ezt olyan stílusban teszi, hogy mindenki láthatja a keményen elítélt tévelygés őt is hatalmába kerítette. Adams tiszteletes alakjának végső tanulsága az, hogy ebben az ideologikus világban az ellene küzdők őszinte szándékai a visszájukra fordulnak, többnyire maguk sem teljesen mentek magatartásukban attól, amit másokban szigorúan elítélnek. Esetenként a mások szemében lévő szálkát – gerendának vélik, míg a magukéban a gerendát sem fedezik fel, még

szálkaként sem. Gyökeret vert bennük az a szellemi egoizmus, amely mégiscsak az egoizmus durva szelleme, szubjektív őszinteségük és jóhiszeműségük ellenére.

Ez a történetfilozófiai változás erőteljesen kihat a regény szerkezetére is. A Don Quijote-típusú hősnek meg kell változnia. A spanyol hős tragikomikus heroizmusát az angol tiszteletes atmoszférájának joviális, szarkasztikus nyárspolgársága váltja fel. Adams kereszténység eszméje nem olyan erős, hogy kiűzné otthonából, keresztes háborúba víve – kereszténytelen kora ellen. A harci helyzetek egy véletlen út véletlen termékei. Fielding kénytelen összekötni ezt a szálat egy újabb történéssel, amely azonban önmagában éppoly vékony fonal a cselekményszövés számára: egy szerelmespár elszakadásával és újraegyesülésével. Fielding sodró előadásmódja szinte organikus egységbe szövi ezt a két fonalat. Valójában megoldása külsőséges marad, heterogén elemek merőben technikai összefogása, amely tartalmilag azon nyugszik, hogy a tiszteletes és a szerelmesek régi ismerősök, mindannyian Booby Hallból származnak, amelynek Adams a plébánosa stb. A briliáns regény így végeredményben epigon műnek látszik, amelyben Cervantes nagyepikai formája éppúgy kezdi elveszteni igazi értelmét, ahogyan a Don Quijote számos más üressé és karikatúraszerűvé vált „leszármazottjában". Pedig regénye nem csak az, vagy egyáltalában nem az.

Inkább egy új forma első fecskéje! Előkészület és felkészülés nagyobb feladat megvalósítására. Ráhangolódás a Tom Jonesra. Ez nem csupán az itt is, ott is előforduló jellemtípusok részleges azonosságában látható, hanem sokkal inkább abban a belső tendenciában, amely a második, az igazi nagy regényben teljesedik ki. A tiszta eszme immár nemcsak a regény világából tűnik el, hanem a regény hőséből is, mert a hős nem a tiszta, hanem a specifikusan új, a polgári eszme hordozója lesz. A Tom Jones-ban a régi eszmehordozó típus már csak a nemes földesúr, Allworthy; ám alakja háttérben marad, s egyébként is papírízű, „allegorikus" figura. S ez ismét a regényforma nagy átalakulásával jár együtt. Az irodalomtörténészek – rendszerint pikareszk regényként határozzák meg a Tom Jonest; emelkedettebb pikareszkként, de mégiscsak pikareszkként. Ám ennyit látva a lényegeset nem veszik észre. Valójában Tom Jones alakjában, talán első ízben a világirodalomban, a kereső és tévelygő hős típusa jelenik meg. Mit keres, mi után kutat? Önmagát keresi, a saját platóni ideájának megvalósítási lehetősége útjait kutatja. Mint valamivel később Goethe *Wilhelm Meistere*. A probléma persze Fieldingnél még kifejtetlen, legalább is a felületen. Kétségtelen: még éretlenebb fokán lép fel. De azért nemcsak fellép, hanem mindjárt diadalmasan lép fel.

A Wilhelm Meister's Lehrjahre nevelődési regényének, a sajátosan goethei értelemben vett „Erziehungs-" vagy „Bildungsroman"-nak volt egy döntő, nélkülözhetetlen eszmei előfeltétele: a klasszikus német irodalom és a filozófia kérdésfeltevése és válasza az emberi teljesség megvalósíthatóságáról a polgári társadalomban, – a prózai akadályok leküzdése. Wilhelm sorsának alakulását, nevelődését és önnevelését nemcsak a természet és szellem világának hatalmai segítik, hanem egy felvilágosodott kis társaság, egy kisközösség is, teljesen tudatosan. Ők hárítják el pedagógiai éleslátással, ízléssel

és tapintattal, módszeresen a prózai akadályokat, amelyek vereséggel fenyegetik az önmagát kereső hőst. Fieldingnek nincs meg ez a szellemi háttere és alapja, sem Locke korlátoltan pozitív gentleman ideáljában, sem Shaftesbury korlátlanul pozitív világharmóniájában. S ha a megfelelő humanisztikus filozófiai gondolatanyag nem ötvöződik bele a nevelődési regénybe, akkor az életvalóság megjelenítése félreérthető marad.

Tom Jones problematikája – felületesen tekintve – nem igen több annak a kérdésnek megválaszolásánál, hogy képesek-e és hogyan az elválásra kényszerített szerelmesek minden akadállyal, külsővel és belsővel megküzdeni, hogyan találhatnak egymásra egy happy endingben? Valójában a mű problematikája hasonlíthatatlanul mélyebben rejlik, mint a szokványos szerelmi bonyodalmaké. Tom Jones nyughatatlan, könnyelmű, gáláns fickó, ám lelke legmélyéig becsületes és őszinte ifjú. (Számos a fiatal Fielding életéből és jelleméből merített biográfiai vonással. Ezek azonban a szerző személyétől teljesen elidegenítve szerepelnek itt, s egy pillanatig sem kell arra gondolnunk, hogy önarcképet kapunk, mint – mondjuk – Tolsztoj Levinjénél az *Anna Karenina*ban.) Legjobb önmagát, saját „platóni ideáját" csak Szófia tisztaságában, női jóságában és – beszélő nevének megfelelő jellemvonásában – „bölcsességében" találhatja meg. A másik út, Szófia nélkül, külső és belső romlásba dönthetné. Ezt az utat, illetve az ilyen utak eredményét mutatja meg a Dombi Ember (Man of the Hill) – merőben formális artisztikus szempontból nézve szervetlenül a regénybe iktatott – epizódja. Valójában formai függetlensége s tartalmi összefüggése a regény fővonalával éppen az epizód lényegének esztétikai megértéséből fakad. A Dombi Ember története az ellenkező fényforrásból világít rá Tom útjának veszélyeire, életmódja buktatóira, arra, hogy tévelygései labirintusából egyre kevésbé találhatja meg a kivezető utat, s egyszer és mindenkorra elveszítheti igazi önmagát, amint ez az epizód alakkal megtörtént.

Tom vándorútja során – részben emberi jólelkűsége és igazságszeretete miatt, részben azért, mert mint az angol mondás tartja, „zöld zabszemeit még nem vetette el" – egyik csapdából a másikba esik, egyre távolabb kerül céljától, Sophia és vele önmaga elnyerésétől. Ám mindezek a hol színes és vonzó, hol morbid és vérgőzös csapdák és buktatók, amelyek perspektívájukban a végső romlást ígérik, retrospektíve céljai megvalósításához juttatják közelebb. Az események láncolatának minden egyes szeme visszatekintve, pontosabban az oksági kapcsolatok egészéből felmérve, úgyszólván az egyetlen lehetséges feltételét teremti meg a félreértések és hamis látszatok szövevénye eloszlásának, jóllehet hosszú időn át ennek fokozódását szolgálta. Részletes elemzés helyett csak a legfontosabb pontokra utalhatunk. A világba kiűzött Jones találkozása Mrs. Watersszel távolabb taszítja Tomot Sophiától, mint Sophia atyjának legszigorúbb tilalma. Mert az ismeretlen nővel való kapcsolatára az az incesztus motívum veti rá árnyékát, amely a sors kiszámíthatatlan erőinek megjelenéseként, az antik sorstragédia után, Defoe Moll Flandersében s másutt is fellép. A Mr. Fitzpatrickkal vívott párbaja egyenesen börtönbe juttatja Tomot, teljesen kilátástalan helyzetbe, tökéletes zsákutcába. Ám a sorsán őrködő

istenségek kegyesebbek az antik isteneknél, akik Oidipusra lesújtanak. Még ott is segítenek, ahol reális földi képviselőjük – az új, modern Pallasz Athéne, – a bűbájos Sophia bölcsessége sem lenne elegendő. Az ő jóvoltukból Tom Mrs. Watersszel való utolsó találkozása nemcsak azt tisztázza, hogy a nő nem az anyja, következésképpen incesztusról sem lehet szó. Még születése titkára, valóságos anyja kilétére is fény derül. Ez Mr. Allworthy húga. Így Tom nagy vagyon örököse is, akit immár Sophia szigorú atyja is boldogan fogad el lánya férjeként, míg addig csak ivó és vadászcimboraként kedvelte, de lánya jegyeseként hallani sem akar róla, hiszen szeretett lányát a gyűlöletes, de vagyonosnak vélt Blifilhez akarja kényszeríteni. Tehát az az út, amely eleddig egyre gyászosabb színeket öltött, a végpusztulás színeit, ettől kezdve a diadalmenet erősödő fényeiben kezd ragyogni. A tragédiából komédia lesz. A hirtelen kontrasztszerű átmenetek illúzióromboló hatása nélkül, mivel a tragédia felé menetelést kezdettől fogva a burleszk komikum holdudvara vette körül a fieldingi humor jóvoltából, s így a tragédiát lényegében mindig is komikus alaphangoltságú történésként éltük át.

Fielding Tom Jonesa éppúgy a Bildungsroman típusába tartozik már, mint Goethe Wilhelm Meistere. Ám magának a Bildungnak folyamata sokkal intenzívebben tárul elénk Goethénél, mint Fieldingnél, jóllehet Goethe társadalomrajza több utópikus vonást is felvesz, míg Fielding – kenyeres pajtása és egyívású művésztársa Hogarth metszetei tanúsíthatják – mindkét kezével a valóságba markol bele, s még Mr. Allworthy papírízű, idealizált alakjáért is kárpótolni tud az igazi country gentleman, Squire Western vérbő figurájával. Wilhelm fejlődésében azonban a kezdet és a végeredmény között elénk tárul az a konkrét jellemalakulási folyamat, amelyben a hős fokozatosan megérti és felismeri igaz önmagát és hivatását, léte reflektálttá válik. Hozzá képest Tom jellemfejlődése külsőséges marad, hiányzik nála a legmélyebb mozzanat megjelenítése, a lélek fokozatos, reflektálttá váló magára ébredéséé, mint a megnyugvás és révbejutás legfontosabb feltételéé. Fielding nemegyszer állítja, hogy Tom megérett már, elvetette zöld zabszemeit, s méltóvá vált Sophia szerelmére. S vannak is megindulásai a helyesen látott probléma érzéki megjelenítése felé. Elméleti felismerését azonban mégsem tudja következetesen végigvinni. A kigyúló fények gyorsan kialszanak, nem világítják meg Tom szeme előtt megtett útja egészét. Végül is éppen az ő alakjáról nem mondhatjuk el teljes joggal, amit a regény egészéről méltán állíthattunk, hogy az átmenet az egyik állapotból a másikba, az éretlenségből az érettségbe, igazán meggyőző lenne: túl gyors a változás Tom jellemében, amely minőségi ugrással juttatja el tévelygéseinek útvesztőiből Szófia erényeinek ragyogó magaslatára.

Fielding relatív „sikertelenségének" oka – ha egyáltalán értelmes dolog ilyesmit akárcsak említeni is a világirodalom egyik legnagyobb művével kapcsolatban, – nem az író képességei, életismerete, erudíciója és világfelfogása elégtelenségeiből következett, egyszóval nem szubjektív okokra vezethető vissza. Hatalmas művészi ábrázolóereje, humanizmusának intellektuális magaslata, hallatlanul eleven és éles problématudata, egészen másra utal: kora angol

történelmi valóságára. Ennek ideologikus jellege, kicsinyessége, szatócs kapzsisága és mohósága, eszmeellenessége, lapossága és üressége teljesen alkalmatlan matériát szolgáltatott arra, hogy a goethei értelemben vett nevelődési folyamatot szellemileg is autentikusan lehessen ábrázolni benne. Olyan valóság ez, amely alaptónusában a komikum leleplező kategóriáját idézi föl, formaadás szempontjából a dráma felé tartó esztétikai minőség kategóriáját. Ebben rejlik annak magyarázata is, hogy Fielding regényei a szerző mély és sajátosan epikus elbeszélő tehetsége ellenére könnyed, ámde jól észlelhető módon áthajlanak a drámaformába. (Ilyen vígjátéki elemek például az alakok nagy részének összeházasodása, a kontrasztszerű jelenetek nagy száma, vagy a szándékosan párhuzamosaké és kommentálóké stb.) Úgyszintén a fentiekben kell keresni annak magyarázatát, hogy még a legragyogóbb epikus zsenialitás is arra kényszerült, hogy beérje egyfelől egy epigon formával, amelynek ideje lejárt, stílustörténeti kifejezéssel szólva, csak rokokó lehetett már, de nem lehetett barokk, bár ezt részlegesen megújította, – másfelől egy olyan kiérleletlen persze mindenképpen nagy formával, amelynek ideje nem érkezett még el, szükségképpen csak anticipáció lehetett és nem az új forma beteljesedése.

Ám éppen a művészet igazi remekei nemcsak egy fejlődési folyamat tagjai, nemcsak másért-valóságukban vannak, hanem magáértvalóságukban is, sőt elsősorban így. Nem szabad őket csupán mediatizálva szemlélni és értékelni. Önértékek. S önérték voltukban a világirodalom kiemelkedő csúcsaihoz tartoznak. Esztétikai élményünk Schelling művészetfilozófiai tételének igazságát juttatja eszünkbe: az igazi művészet mindig céljánál van.

(1944) Szigeti József

A cikk már tartalmaz bizonyos törekvést az abszolút és relatív mozzanatok dialektikus összekapcsolására, de még félszeg módon, az értékelméleti idealizmus keretén belül, annak foglyaként.

25.

Másik szellemi lekötöttségem Fülep Lajos műveivel való foglalatosságom volt, amely ezúttal külső körülményekből eredt, de belső hajlamaimat elégítette ki. Egy népies, politikailag vegyes arculatú csoport már korábban fejébe vette Fülep munkáinak kiadását. Ő ódzkodott ettől, nem nagyon akart kötélnek állni. Alábbi episztolájából kiderül, hogy miért.

„Kedves Szigeti, ZV 44. III. 13.

sürgős választ kívánó ügyben írok, addig terrorizáltak és buzeráltak, míg beleegyeztem, hogy *Magyar művészet* és a *Művészet és világnézet*-ből együtt, egy kötetben 2. kiadást csináljanak. Már alá is írtam az Athaeneum szerződését. Kikutatták mindenféle régi írásomat, még könyvrecenziókat is! s mindent újra ki akarnak adni, minden sort, ami csak valaha megjelent. Meg vannak ezek veszve. Valami turáni, turuli vagy szittya, cserkesz, tungúz, vagy kirgiz, mit tudom én milyen kiadóval akarják csinálni, de valami ilyennel. Ezen kínomban előkotortam a ládát, amelyben ócskaságaim vannak, s összekerestem egyet s

mást. Köztük van az olasz fejezetek után (amik kb. 1909/10-ből valók) 1912-ben írt elég hosszú (36 lexikon lap) értekezés: A regény a XIX. században. Merőben lexikális, népszerű, ismeretterjesztő, ahogy a Műveltség Könyvtárnak kellett. Kérem írja meg, ha most elküldeném, el tudja e rögtön olvasni, s megírni a véleményét (de csak ha ráér, különben nem!). Nem a tudományos értékéről kérek véleményt, azt én is tudom, hogy nulla, hanem, hogy egyáltalán ki lehet-e adni szégyen nélkül, nagyközönségnek való portéka gyanánt. – A Nietzsche könyvet is ki akarják adni. Kérem írja meg erről is tegyem-e, tehetem-e szégyen nélkül. De mégegyszer, csak ha ráér.

Szívből üdvözli

Fülep Lajos"

Fülep leveleinek ismétlődő motívuma a „szégyen nélkül kiadhatom-e". Végső soron ez egyfajta tökéletesség utáni vágyból eredt, amelynek megvoltak persze az itt nem elemezhető személyen túlmenő társadalmi okai, a végeredményben mégiscsak rákényszerített remeteéletben, a falusi elvonultságban, amit szándékai s talán illúziói ellenére is csak korlátozottan tudott áttörni. Rá igazán érvényes az a mondás: a jó legnagyobb ellensége a jobb, a jobbé a legjobb. Ami persze általánosságában véve csak korlátozott érvényű. Beethoven például gyakran írja oda zenepoémái vázlataiban a „meilleure" szót az újabb variánshoz, fokozatosan – időnként éves, sőt évtizedes szünetek után – alakítva a meglévőt, s csaknem mindig eljut a „la meilleure"-ig, a legjobbnak tudott végső megoldásig. Bár Fülep regény-cikke, szigorú irodalomtörténeti értelemben véve valóban népszerűsítő, de megvan benne az a többlet, hogy gondolat- és problémakeltő. Például amikor a balzaci Emberi Komédia ciklikus formájával kapcsolatban ezt végtére empirikus teljességnek tekinti – alighanem a dantei *Divina Comedia* idealítását téve meg kifejtve-kifejtetlenül – mértékké, akkor ráébreszt arra, hogy megkeressük az új, immanens, belső mértéket (ami leírásából, nem általánosításából! ki is érezhető), hogy Balzac a *Comédie Humaine* totalitásának még a felosztásában is a társadalom osztály-, réteg- és életmódbeli meghatározottságait veszi alapul történelmi konkrétizációikban; ez tehát az igazi kompozíciós elve. Akaratlanul megtalálja azt, amit hiányol. Ám éppen ebben a gondolat- és vitakeltő filozofikus ábrázolásban messze meghaladja a népszerű világirodalom-történeteknek az első világégés előtti és utáni hazai termékeit, beleértve ebbe Szerb Antal ma ismét népszerűvé lett háromkötetes világirodalom-történetét is, ami nem állja meg a versenyt saját irodalomtörténeti chef-d'oeuvre-jével, Magyar Irodalomtörténetével. S korántsem csupán sikerületlen spengleriánus beágyazottsága okán!

Nem osztottam Fülep skrupulusait a jobboldali kiadók, még a hírhedt Turul vonatkozásában sem. Értettem vonakodását, de az adott helyzeten mérve nem értettem egyet vele. Politikai judíciumom helyes volt. Jobb ma – gondoltam – ha jobboldali kiadó kényszerül baloldali könyvet kihozni, mint ennek fordítottja, aminek adott esetben pusztító hatása lehet. (Mint erről a Kádár kor felbomlásának ideje szolgál eleven bizonyságul, bár még csak óvatos, tapogatózó, résvágó, csatornaépítő és aknalerakó kezdetét jelentette mindannak, ami az

összeomlása után szennyirodalomban és álkultúrában „egyik napról a másikra" elárasztott bennünket, belefolyva az euramerikanizmus mocsarába.)

Ezért írtam néhány nap múlva (44. III. 16) lelkesen a kiadási tervről: „Rég örvendeztem úgy valaminek, mint ennek a hírnek. *A magyar művészetet* már rég nem kapni, s nem egy embert ismerek itt a kollégiumban is, akik szívesen birtokolnák, pláne így megnövelve egy kitűnő cikkel. Mivel mint Bátyám írja, ez már established fact, néhánnyal közöltem is, – nagy volt az öröm. A collected papers publikálását legalább ily fontosnak gondolom, éppen most, amikor a gondolatszegénység, a fecsegés, a szubjektív impressziók és a szimplán, vagy nyakatekerten buta elmélkedések ülik diadalukat; legalább az a pár fiatal, aki megérdemli, látni fogja, hogy másképp is lehet, így ahogyan ezekben van, ennyi erudícióval, a tárgybanélés komolyságával és mélységével. Ha valaha szükség volt ezeknek összegyűjtésére, most a legsürgetőbb és legégetőbb; a bennök rejlő pedagógikum most válhat leggyümölcsözőbbé. Persze túl minden pedagógikumon, érzem és tudom jelentőségüket egyébként is, – erről azonban már tanulmány kéne."

Fülep örült örömünknek, de nem oszlottak el skrupulusai az egész életmű kiadását illetően. Íme válaszának egy része:

„Kedves Szigeti, ZV 44. III. 19

örülök, hogy valamivel örömet szerezhettem Magának, s levele szerint még másoknak is. A mai világban olyan ritkán kerül ilyesmire alkalom, hogy még ebbe is bele kell törődni. Azért mondom így, mert egészen más választ vártam Magától, s nagyon vártam azt, hogy azt írja, se Nietzschét, se a többit, ma már nem érdemes újra kiadni, idejét múlt dolgok, legfeljebb dokumentum-értékük lesz írójuk halála után, ha t. i. még ez után olyat produkál, amitől ezért megbecsülendő dokumentummá értékelődnek. Dehát nem ezt írta, s mivel ezzel az utolsó szalmaszálam is elszakadt – Maga volt az! -, kénytelen vagyok néhány holmi publikálásába beletörődni. Bár még mindig várok valami csodát, s megjelenésük napjáig várni is fogok – talán, hogy bombát dobnak a kiadóra, vagy már nem lesz annyi papír se, mit tudom én.

Sajnálom, hogy erről a regény-irományról szóltam. Megbántam, de mostmár nem küldeni is szégyellem. Ebben azonban bízva, hogy azt fogja mondani rá: ezt csakugyan ne! A Müv. Könyvtár világirodalom kötete számára íródott, évekkel az olasz fejezetek után, amik 1909-10 tájáról valók, és pedig azért kellett rá vállalkoznom, mert Alexander kikönyörögte belőlem azzal, hogy nincs senkije, aki megírja. (Ez is volt az egyik fő oka a kötet megjelenése elmaradásának; végtelenül soká készült, írók hiányában. Én ezt 1914-15 táján írtam, a szedés 916-ból van, ha akkor kiszedték, azt bizonyítja, hogy a megjelenésnek nyomdai lehetősége megvolt, – de még mindig hiányoztak a kéziratok, s addig hiányoztak, míg összedőlt a világ. Én meg csak nem írhattam meg az egész világirodalmat, – bár A. ezt szerette volna legjobban.) Szóval ez majdnem lexikon cikk, stricte ismeretterjesztő, ügyvédek, orvosok, min. tanácsosok, illetve főkép a feleségük

és lányuk számára. Ennek akkor jó lehetett – ma már ezt se tudom megítélni – de ma? Szégyellem (hiszen pénzért kellett írnom akkor, foglalkozás nélküli új házas voltam!) – szóval itt van, a rossebb essen bele, kérem, fusson át rajta, s mindjárt küldje is vissza, ugyancsak ajánlva, a portó költségeket természetesen megküldöm. Azért nem már most, mert nem tudom mennyi lesz".

A levél jobb felső sarkában lévő dátumtól balra a következő közlés jelzi, hogy a történelem mostmár közvetlenül a nyakunkba szakadt, Magyarország német megszállása: „Éppen mikor ezt a levelet befejeztem, s a paksamétát megcsinálni akartam (este 9 óra), hozzák Pécsről a hírt, hogy a várost megszállták a németek. Részleteket nem tudok, s azt se, hogy civil célra mennek-e Pestre a vonatok, s hogy ez mikor ér oda. Holnap reggel elküldöm a póstára."

Én azonban nem adtam fel a harcot, éppoly kevéssé, mint Marx Kapital-jának esetében, tudva tudván, hogy sokkal rosszabb dolgok is bekövetkeznek még, amikor a háború közvetlenül végigtarol az országon. Ezért tovább ütöttem a vasat a kiadás ügyében is. Április 18.-án ezt írom kunktátorkodó mentoromnak. „Jó volna, ha Bátyám könyve mihamarabb megjelenne, akár itt, akár ott, mindegy; úgyis magáért beszél, s aki a kiadót nézi, onnan akarván ellesni a szerző felekezeti, világnézeti hovatartozását, az úgyis hülye. De csak jelenjen meg mielőtt még a nyakunkba szakad ez a világ."

A válasz, miközben kritikusi lovaggá ütésem végzi el, megmutatja, hogy végső soron igazán autentikusnak csak önmagát tartja, mert a Szabó Dezső cikket, mint végső tromfot a kiadás ellen a markában szorongatja. S ebben igaza is volt és igaza is lett. A még tovább jobbra csúszó Turul ezt már nem vállalta. Így aztán a következő három évtizedre elhalasztódott összes művei kiadása, amely 1974-től kezdve ma már összegyűjtött levelei teljes megjelentetésének befejezése felé tart.

„Kedves Szigeti, ZV 44. III. 27.

Maga volt ebben a kiadási históriában az egyik végső reménységem. Már a Nietzschében is bíztam, hogy nem-tanácsolni fogja, a regényről meg azt reméltem, ilyen választ kapok: hát ezt aztán igazán ne! Erről is az ellenkezőjét kaptam. Ezután mit tehetek? Itthon Magát tartom egyedül kompetens kritikusnak, most a minősítését kellene visszavonnom, de akkor ki marad nekem itt, akinek a judíciumához fordulhatok? Ezt tehát sehogyse választhatom, – megadom magam.

A másik reménységem még nem szakadt így a markomba. Ebben inkább még nagyon bízok. Írtam, hogy a Szabó D. cikkbe kapaszkodom; ez ugylátszik bevált. Ettől nyilván hátratántorodtak..."

Hátra is tántorodtak, s Karay, az az elméleti érdeklődésű festő, aki az egész kiadásügynek motorja volt, s aki aligha lehetett jobboldali meggyőződésű, hiszen a német bérenc Orsós professzort egyszer a nyilvánosság előtt – mint Fülep írta – „lekutyapi...ázta", nos ez a Karay is jobbnak látta már a Turullal való kísérletezés feladását.

Fülep ezután hosszabb időre elhallgatott, s csak aggodalmam kifejező levelemre válaszolt. Viszontválaszom jelzi megnyugvásomat s az időközben megjelent építészeti cikke okozta örömömet.

„Újpest, 1944. június 22.

Kedves Bátyám!

Csak néhány napja érkeztem haza vidékről s így megkésve vettem megnyugtató levelét. Megnyugtat, mert a „még megvagyok" a legtöbb, amit az ember ebben a minden oldalról fenyegetett léthelyzetben mondhat.

Építészeti cikkét ... elolvastam, még pedig úgy, ahogyan Kazinczy olvashatta valaha Gessner Idylliumait, fel-felujjongó örömmel. A revelatio nem az volt benne, hogy milyen élesen látja és láttatja a problematikát, hanem az elegáns, küzdelem nélküli biztosság, ahogyan ezt teszi; nyoma sincs itt már semmiféle keresésnek, ez a célbaértség, a végső kiteljesedés állapota. Nem rátalál a dolgokra, hanem már rég megtalált dolgokról beszél. S frissességéből ez mit sem von le, mert a keresés szubjektív izgalmánál még elevenebb élettel élnek a szinte maguktól explicálódó objektív összefüggések. A stílus, a nyelvi kifejezés egyik mozzanatában is remekül illusztrálódik ez, abban, hogy a kifejezés trouvaille-a, s ilyen bőven akad, itt valahogyan nem hat trouvailleként – nem véteti feltűnően észre magát, nem üti ki fejét a mondatból, hanem abban él, amelyben született, az egész mondattestben; csak az utólagos reflexió emelheti ki onnan. Azoknak a hangja ez, akik tudnak. S ezért olyan instruktív: az olvasó figyelme sohasem terelődik probléma fölvetés és megoldás szubjektív nehézségére, az író vagy gondolkodó produkciójára, mutatványára, hanem megragad az 'anyagban' mindvégig."

A levél jelzi, hogy ösztöndíjas menekülési tervem az utolsó pillanatig veszélyeztetve volt; „A katonaság nem enged a markából s mostmár bizonyosnak látszik, hogy július 31.- én be kell vonulnom. Apám már be is osztatott, Budára, a Citadellába, fényszórósnak. Ez hazai alakulat, s állítólag náluk akad legtöbb idő a lógásra. Ugyanide vonul be egy kitűnő klasszika-filológ barátom is, aki mellesleg pszichológiával foglalkozik. Legalább nem leszek magam... A legbosszantóbb az, hogy hosszú szaladgálás után sikerült megszereznem a német vízumot, s akkor derül ki, hogy most meg a magyarok nem engednek."

Bevonulás előtt még igen szívesen ellátogattam volna Zengővárkonyba, búcsúzni és egy s másról elbeszélgetni, de ez már lehetetlennek bizonyult. Az SS megszállók tudtak Fülep német-, helyesebben fasizmus-ellenességéről, s nemcsak a svábok, a magyar zsírosgazdák egy része is egyre ferdébb szemmel nézett rá, az egyke kérdés egykori megpendítése miatt. A lelkész kényes helyzete miatt nem volt fogadóképes állapotban. Le kellett mondanom tervemről.

Így hát lelkileg készültem fel a bevonulásra, s az foglalkoztatott, hogy előnyös beosztásom talán megengedi, hogy amikor a szovjetek frontközelbe kerülnek, lelépjek, illetve lelépjünk Lám Leóval együtt, aki orosz anyjától tűrhetően megtanult oroszul. Aztán mégiscsak közbejött valami, mint az életbe

csaknem mindig. Apám nemcsak beosztásomról gondoskodott, hanem tovább dolgozott azon is, hogy külföldi ösztöndíjam alapján adják meg a további felmentést. S el is érte amit akart, amibe jócskán belejátszott a vezető katonák szinte változatlan szervilizmusa a nagy német szövetségessel szemben. Végtére a kapcsolatokat ezen a vonalon is ápolnunk kell, mondták apámnak.

Egy hónappal e levél után, 1944 július 20-án, már fenn ültem a bécsi gyorson, azon töprengve, hogy helyesen teszem-e? Válaszom az volt, hogy igen, mert a nem túl távoli Bécsből alighanem könnyebb hazajutni, hiszen a háborúnak addigra jószerével vége már, mint kijutni a bizonyára ostrom alá kerülő Budapesten a Citadellából. Tény, ami tény, azért nehéz szívvel léptem át Hegyeshalom – Brucknál a magyar határt, az előre nem látható buktatók lehetőségein és természetén, saját és hazám jövő sorsán merengve.

XII. FEJEZET
A Collegium Hungaricum tagjaként a háborúvégi Bécsben

26.

Furcsa állapotokat találtam a bécsi kollégiumban. Szellemileg elég szedett-vedett tagságot. Nagyon rányomta már bélyegét a helyzetre Magyarország német megszállása és a háború elvesztésének tudata. Nem is beszélve a német városok félelmetes amerikai-angol bombázásáról, amely nagyobb kárt tett a civil lakósságban és a városképben, műemlékekben, egyáltalán a szellemi kultúra objektivált anyagi értékeiben, mint a gyorsan reprodukálódó hadiüzemekben. Akárhogy is van, kétségtelen, hogy pszichológiai hatása lényegesen nagyobb volt a közvetlen katonainál. Közvetve a német katonai morál aláásásában persze játszott némi szerepet, de ez korántsem hasonlítható a hatalmas verességek, a „tervszerű visszavonulás", a gyors térvesztés hatásához. Hiszen a német hadiipari termelés éppen a bombázások után és alatt érte el, 1944 nyarán a maximumát. Míg a német hadiipar, beleértve a nyugat és kelet megszállott területeinek haditermelését és a termelésben alkalmazott rabszolgamunkát 1941-ben 85 810 gépfegyvert gyártott, addig 1944-nyarán 276 039-et. A tankgyártásban 1941-ben 3 250 ; 1944-ben: 8 339; a repülőgépgyártásban 1941: 12 254; 1944: 38 122.

Mindhiába. Ez a termelési kapacitás, amelynek a szovjetunióbeli és romániai térvesztéssel új, külön tehertételévé vált a szintetikus hajtóanyaggyártás, az elveszített pozíciókkal kieső olajtermelés miatt, nem vehette fel az ipari versenyt a szövetségesek termelési kapacitásával. A németek a háború hét éve alatt 92 770 különféle repülőgépet gyártottak, míg a szövetséges erőknél egymagában a USA öt év alatt 297 000 gépet. Durva megközelítő számítás szerint egymagában háromszor annyit, mint a németek ugyanezen idő, tehát öt év alatt. A számok egyébként azt is jelzik – amit csak a számadatokat valóságos kontextusukban elemezve lehetne kimutatni – hogy a II. világháború döntő fegyverneme a tank volt, nem a hadirepülőgép, tekintetbe véve

persze az egymást támogató fegyvernemek közötti megfelelő arányokat, és a gyors átcsoportosítások reális lehetőségeit.

Bécsben csak később zúdult nyakunkba az első „istenáldás". Itt-ott fel is merült a bécsiekben az az elképzelés, hogy az egykori császárvárost megkímélik, s nem teszik annyira tönkre mint Berlint. Ez nem volt túl reális elgondolás, mint a Stephanskirche, az Opera, vagy a Burgtheater gondos lebombázása mutatja. De a Berlinnel való összevetés azért is félrevezető, mert Bécset a fasiszták nem védték, mert nem védhették már házról-házra folyó harcokban. Márpedig ez Berlin állagában több kárt okozott a szőnyegbombázásoknál. Ez utóbbiak erejét Drezda légi úton történő tönkretétele mutatta meg, amely – megkésett – válasz volt Coventry elpusztítására és Hitler vadállati fenyegetőzésére, hogy egész Angliát „coventrizálni" fogja („Ich will England coventrisieren"). Ez a szó váltotta fel a korábbi „ausradieren"-t.

A németországi tartózkodás ilyen körülmények között nem volt túl kívánatos az egyetemi és művész értelmiség számára, bár a korábbi években, a még sikeres „Blitzkrieg" idején két kézzel kapkodtak a német ösztöndíjak után. Normális „tanulmányútról" így nem lehetett szó, – ebben Fülepnek teljesen igaza volt, – de saját felelősségünkre végzett komoly munkáról, tanulásról, s egyéb termékenyítő lehetőségek kihasználásáról, ismerkedésekről, történelmi város és emberismeret, valamint a politikai hangulatváltozások, jelenségformáikon és az általános tendenciákon túlmenő finomabb erezetű okaik megfigyeléséről, igen. Egyszóval sokmindenről, ami az én várakozási horizontomat igazolta Fülepével szemben.

Lehet, hogy tévedek, de akkor mindenképpen úgy tűnt, a kollégiumi tagság többsége jogászgyerekekből áll, s aligha tanulmányi érdemeik alapján kerültek ide, és nem is tanulmányi célzattal. Annál jobban izgatták őket a fekete üzletek, amit meglepő szorgalommal bonyolítottak Budapest és Bécs, de főleg Pozsony és Bécs között. Ám kiskaliberű emberek lévén, fantáziátlan sablonmunka volt ez. Így nem törhettek be a „nagyok" közé. Ma már csak egyikük nevére és külsejére emlékszem, Lőcs Rudiéra, biztosan azért, mert borzalmasan leromlott testi állapota – ennek okáról még beszélek – ott-tartózkodásom végnapjaiban erős szánalmat keltett bennem. Egyébként elég időt töltöttem együtt velük. Nem azért, hogy smúzoljunk, amit inkább egymás között gyakoroltak, mert idegent nem akartak beavatni homályos ügyleteikbe, hanem mert volt egy számomra fölöttébb irigylésre méltó jótulajdonságuk: kitűnően biliárdoztak. Nekem pedig immár régi – kielégítetlen – szívem vágya volt a biliárd. Szerettem volna jól megtanulni ezt a mechanikai és rugalmasságtani megfontolásokat s jó, absztrakt térszemléletet követelő egyaránt szellemi és ügyességi játékot, amelyet Mozart annyira szeretett, hogy a zongoráéval szomszédos szobájában minden bécsi lakásában ott állott a biliárdasztal. Pihenésül a legintenzívebb alkotó munkát is megszakítva gyakran ment át játszani; tudta, hogy ez valódi kikapcsolódás, mert új probléma-megoldások gondjaiba kell elmerülnie. Hála a genius locinak, a jogászfiúknak, no meg a stílusos Volkstheater Kafeehaus közelségének (ott volt valóban a Népszínház mögött, a Neustiftgasse sarkán,

mára sajnos autó vagy bútorüzletté vált az amerikanizálódás jegyében!) némi ügyességre szert is tettem a háromgolyós karamból játékban.

Jobban emlékszem a néhány kiemelkedő tagra. Rosdy Lacival hamar felújítottuk a barátságot. Menyasszonyával, Judittal is megbarátkoztam. Magas szép, értékes lány volt, szívesen olvasta a modern és a klasszikus német irodalom mellett – eredetiben – az angol és francia irodalmat, főleg a klasszikusokat, beleértve – ez már az én hatásomra történt – kedvencemet, Fieldinget is. Ők ismertettek meg Wehner Tiborral, a végzett tehetséges zongoraművészszel, Dohnányi tanítványával, aki a háborús összeomlás után egy ideig Bécsben és Nyugat-Európában hangversenyezett, majd immár a proletárdiktatúra idején hazatért és a Zeneakadémia tanára lett, aki a moszkvai Csajkovszkij emlékverseny zsűrijébe is bekerült. Egy másik zenésszel viszont én ismertettem meg barátaimat. Hegedűsnek hívták, keresztnevére már nem emlékszem. Ám „nomen est omen" – hegedűművésznek készült. Érdeklődtem zenei hivatásválasztásának körülményei iránt. Megtudtam, hogy zenész-családba született. Édesapja csellista volt Fricsay zenekarában, apámmal egyidőben. Kiderült, hogy még apámra is emlékszik gyerekkorából, de bennem nem gyanította, hogy a hegedűs Lajos bácsi fia vagyok. Mindez kellemes atmoszférát teremtett társaságunkban. Nemcsak sokat beszélgettünk művészetről, zenéről, de gyakran meg is hallgattuk egyiküket másikukat gyakorlás közben a Kollégium nagy, jó akusztikájú fogadótermében. Együtt sajnos nem játszottak, mert ez programjaikon kívüli komolyabb felkészülést igényelt volna.

Zene és művészetkedvelő társaságunk jó kapcsolatban volt egy olyan csoporttal, amelynek tagjait kellemesen bohém magatartásuk tüntetett ki. E csoport lelke, központja a bájos Maravicini őrgrófnő volt. A Markgräfin címen kívül semmi egyebe nem volt. Közgazdásznak készülő öccsével, Rolanddal együtt szegények voltak, mint a templom egere. Ellenben voltak összeköttetései. Alighanem ez tette lehetővé számára, hogy a Kollégiumban lakjon, méghozzá a szegényes egy szobás, két ember szállásaként szolgáló kollégista lakásokhoz képest szinte lakosztály számba menő, szépen berendezett helyiségkomplexumban. Szívesen látogattunk le hozzá „XVIII. századi levegőt szívni". Időnként még egy szerényebb királynői „levé"-ben is részesített bennünket, mert Marabu – mindig így szólítottuk, olyannyira, hogy a keresztnevét is elfeledtem már – exhibicionista hajlandóság nélkül is szívesen vette, ha késő reggeli felkeléseinél megjelentünk néhányan, hogy öltözködése közben megcsodáljuk törékeny, kissé boszorkányos szépségét, amikor fellebbenti ennek egyik vagy másik vonzó titkát is. Mindig csak egyet-egyet, sohasem többet. Kerülnie is kellett a kacérság látszatát, mert ott ült féltékeny szerelme, az én névrokonom, Szigethy László, akivel őszintén szerették egymást. Bizalmas viszonyukat őrgrófnőnk a kékvérűek nonsalanszával tette közszemlére, annál becsülésre méltóbban, mert társadalmilag nem voltak egyenrangúak a művelt, de szegény szentgotthárdi tanítóval, aki a magyar diplomaták gyermekeit tanította az anyanyelvi oktatás keretében.

Problémájukra jól rávilágított az, ami szűkebb baráti körben esett meg, akkor amikor a szovjet seregek már erősen közeledtek Bécshez, s így a téma aktuálissá

vált. Marabu azt a váratlan kijelentést tette, kissé demonstratív ízzel, szívszerelméhez fordulva, de a nyilvánosságot szem előtt tartva (aminek azért tulajdoníthatott jelentőséget, mert eleve elvágta kettejük esetleges vitáját): „Jól tudod drága szívem, hogy milyen végtelenül szeretlek, hiszen ezt mindannyian tudjátok, minden barátunk ismeri szerelmünk történetét. Nem kétséges, hogy ide, legalábbis Bécsbe a szovjetek jönnek be. S vége lesz már a háborúnak is. Hitlerék nem tarthatják magukat, megváltozik a rendszer. Ahogy itt egymás között énekelgetjük:

Es geht alles vorüber,	Minden elmúlik egyszer,
Es geht alles vorbei,	Mindig minden lejár,
Zuerst geht der Führer,	Először megy a Vezér,
Und dann die Partei.	Majd utána a Párt.

Az első két sort egyre többen és egyre többet énekelgetik, csak a második két sort folytatják dúdolva, mert még mindig félnek a Gestapótól. Nemsokára éneklik majd hangosan is!

Az új helyzet választút elé állít bennünket, Lacit és engem. És ebben a választásban nem csak mi ketten vagyunk érdekeltek. A politikai helyzet és családi kötöttségeink erősebbek nálunk. Laci drágám, tudod mennyire szeretlek és azt is tudod, hogy csak veled lehetek boldog. Ha Sztálinék bevezetik itt a szovjet rendszert, akkor nincs akadálya boldogságunknak, feleségül megyek hozzád, akármilyen legyen is ez a vörös kommunizmus, amit nem ismerünk. Roland sok jót mondott róla, noha egyáltalán kíván kommunista uralmat. Szerinte hasonlít ahhoz, amit Roosevelt New Deal-je vezetett be Amerikába. De ha visszaáll a háború előtti osztrák alkotmány, mint ezt rokonaim szeretnék, akik már most rágják a fülemet, hogy erre készüljek fel, akkor kénytelen vagyok családi kötelezettségeimnek eleget tenni. Egy milliomos bankárhoz akarnak férjhez adni, eladnak neki, mit egy utcalányt, hogy családunk jó nevét, történelmi múltját és összeköttetéseit kamatoztassák, hiszen ezek a bankár számára is hasznosak lehetnek, ha a bürokrácia megfelelő posztjaira nyomja be őket. Nem térhetek ki családi kötelességeim elől. Hiszen így vagy úgy, de mindig segítettek. A testemet eladhatják, de a lelkemet nem. Az Lacikám a testemmel együtt örökre a tiéd marad. Nincs és nem is lehet semmiféle lelkiismertfurdalásom egy ilyen kikényszerített házasságban. A szeretőd maradok, amíg csak élek, amíg te is akarod."

Nem tudom a béke mi végre juttatta őket. Az biztos, hogy Sztálin, akibe a felvilágosult, szeretetreméltó ifjú arisztokrata hölgy a reményét vettette, nem segíthetett rajtuk egy politikailag merész húzással, bár Ausztria hovatartozásáról hosszabb tárgyalás folyt, amelynek eredményeként a semlegesség nemzetközi státusát nyerte el, gyakorlatilag a tőkés rendszer megerősítését és a polgári demokráciát, az egykor szocialista Karl Renner államelnökségével, akit – mint a generalissimus egyik tábornoka visszaemlékezéseiben megírja – az ausztriai nemzetiségi kérdéssel foglalkozó Renner írásait ismerő s rövid bécsi séjourja idején a nemzetiségi kérdésről író – Sztálin kutattatott fel katonáival. Meg is találták egy osztrák falucskában, ahová belső emigrációba vonulva

élt, rendőri ellenőrzés alatt. Így lett Sztálin emlékei alapján másodszor is államelnök az elnöki tisztet 1933 előtt egyszer már betöltő Rennerből.

Figyelmemet csoporton kívüliek is felkeltették. Egy Szemes Gábor nevű biológus, akit a koreszmék megfertőztek, de ismerkedésünk idején, 44 őszén már a teljes kiábrándulás stádiumában leledzett, valamint a neves debreceni Varga család egyik tagja, teológus, liberális gondolkodású szerény ember. Behatóbb ismeretséget azonban csak Zöldi Sándor építésszel kötöttem, határozott jellemű tehetséges emberrel, intranzigens antifasisztával, akinek érdekes elképzelései voltak az építészet társadalmi-nemzeti feladatairól. Ezek jobbik részét idehaza érvényesíthette is. A beszélgetéseink során szerzett jó benyomást egy 1959-es véletlen találkozásunk csak megerősített; akkoriban egyik megyénk, talán Veszprém megye főépítésze volt.

Ám találkoztam egy régi ismerőssel, Király Pistával is, aki ez alkalommal azzal lepett meg, hogy – hosszasan magyarázkodva és fejtegetőzve – kétségbe vonta a maga lépésének, a kiutazásnak helyességét, s engem is meg akart győzni arról, hogy legjobban tesszük ha hazautazunk. Még meg sem érkeztünk, körül sem néztünk s te már megbántad elhatározásod?! – türelmetlenkedtem. Márcsak azért is bosszantott Pista elképzelése, mert már megkezdtem, de még nem fejeztem be a Trudi utáni nyomozó munkát, minthogy apja elköltözött Innsbruckba, új címére írt levelem pedig megválaszolatlan maradt. Próbálkozásaim később is eredménytelenül végződtek.

Pista azzal érvelt, hogy itt úgyszólván senkit sem ismerünk, míg otthon, ha zaklatásnak vagyunk is kitéve a katonaság részéről – bújócskázunk majd, sok rokonunk, ismerősünk van, náluk megbújhatunk. Arról nem beszélt, s bizonyára nem is tudott róla, hogy a németellenes mozgás erősödött. Abban, amit mondott volt ugyan ráció, de nem sok. A katonaság például nem zaklatni akart, hanem be akart sorozni, s kitérő mozdulataink alapján egyértelműen katonaszökevénynek tekinthetett, ami rosszabb esetben – s a bekövetkező nyilasuralom a legrosszabb eset volt – főbelövéssel járt. Másrészt az idegenségnek is lehetnek előnyei, nem is beszélve arról, hogy a háborúnak talán hamarabb vége lesz, mint ösztöndíjasként való felmentésünknek. Zöldinek is ez volt a véleménye. Pistának is megmondta: attól félek, hogy Te barátom hajlamos vagy a hisztériára. Megjegyzése fején találta a szöget, Pistának volt erre hajlama, akkor is, ha több nehéz helyzetben leküzdötte és helytállt. Pista már augusztus végén beadta és meg is kapta a hazautazási engedélyt. Én gondolkodtam a dolgon és úgy véltem, hogy nálunk is megeshet az olasz és román kiugrás kísérlete, de – s ebben szerepet játszottak a Lenin-fordítás körüli tapasztalatok, – a mi államvezetésünk, még ha meg is próbálja alighanem bakot lő vele. A különböző lehetőségeket számbavéve szeptember elején mégis beadtam a vízumkérést, azzal a meggondolással, hogy felhasználása nem kötelező, viszont ha történik kiugrási kísérlet, akkor talán hasznomra lehet – ha megfelelő időtartamú tól – ig-et adnak, ami persze elég bizonytalan. Ezért október elejét jelöltem meg a határátlépés időpontjaként. Nos, a kiugrási kísérlet megtörtént. Én azonban – nyilván a németek jólértesültsége következtében, s nem volt nehéz szép hazánkban a legrejtettebb titkokról

idejében értesülniük, részben a tervező és a végrehajtó apparátus ingatag, felemás magatartása, részben a német fasiszták tervszerűen beépített embereinek nagy száma miatt! – már előbb megkaptam az értesítést, hogy határzárlatot rendeltek el, majd megfelelő időben értesítenek ennek feloldásáról. Ez a megfelelő idő aztán nem jött el. Cseppet sem bántam, s Pista fellépését túlfűtött természete egyik üzemzavarának tulajdonítottam. Amennyire ma látom, nagyobb szerencséje kellett, hogy legyen a veszély-helyzetek megúszásához mint nekem. Teszem abban, hogy nem sokkal az előtt hagyta el az őt rejtegető Joó Tibor lakását, mielőtt azt légibomba érte és az egész Joó család ott pusztult. Sorsunk alakulásába persze idegenben is és otthon is erőteljesen belejátszottak a véletlenek. Ám Bécsben már mindenképpen gyengültebb formában. Bécset kevesebbet is bombázták, meg nem is élt át olyan szörnyű ostromot, mint a fasiszta ellenállás egyik utolsó nagy erődjeként nemzeti érdekeink ellenére feláldozott Budapest. Így itthon a nyilasuralom idején a kedvezőtlen véletlenek könnyebben válhattak katasztrófákká.

A Collégium Hungaricum igazgatója a neves konzervatív liberális történész Miskolczy Gyula volt, politikailag Horthy feltétlen híve (Klebelsberg jóemberként először a római kollégium igazgatója), aki normális időkben az osztrák levéltárakban őrzött rendkívül gazdag magyar anyag kiváló ismeretében komoly segítséget adott a sok-sok Bécsben dolgozó magyar történésznek. Bécsben olvastam el a kamarilláról szóló érdekes könyvét, amely jó benyomást tett rám. Ezért tiszteltem is, de nem kerestem vele a kapcsolatot, mert saját filozófiai tanulmányaim kötöttek le. Gondolom ő sem lett volna alkalmas kapcsolatteremtésre. Igazgatóként már Eizelgänger volt, aki világosan látta funkcióvesztését. Instruálnia alig volt kit, minthogy Rosdy Laci és Fügedi Erik volt csak a két ígéretesebb történész, s valójában egyedül Fügedi szánta ezt hivatásának, Rosdyt irodalmi próbálkozásai és kísérletezései kötötték le. Másfelől megszűntek reprezentációs feladatai is, hiszen a kulturális propaganda tevékenység értelmét vesztette, meg gyakorlatilag is lehetetlenné vált.

Annál feltűnőbben igyekezett a tagsággal ismeretséget kötni a gazdasági igazgató, Dr. Csőke. Őt egymás között megvetően csak Picsőkének neveztük, elég széles körben feltételezett Gestapo (= „Geheime Staatspolizei", titkos államrendőrség) kapcsolatai miatt. Látszott rajta, hogy szaglászik, szimatol és érezhetően provokatív politikai kérdéseket tesz fel. Elég gyenge iskolát végezhetett a titkosrendőrség szolgálatában, mert még annyira sem vitte, hogy megjátszott németellenesség leplében igyekezett volna kiugratni a nyulat a bokorból. Lehet persze, hogy más szerepkört róttak ki rá: a németek iránti elkötelezettséget minden eszközzel – félelmet keltőkkel is kierőszakoló – politikai zsarolóét. Hogy a Gestapo ügynöke, amit Rosdy egy évvel korábban nagy titokként bízott rám, most közvetlenül is beláthatóvá és felismerhetővé vált, korábbi általános elképzeléseim alapján, amit a német rendőrállamról – Mikla bácsi révén megismerkedve a magyarral – mint a magyar Polizeistaat sokszorosára hatványozott, német alapossággal megszervezett formájáról kialakítottam.

Egész más jellemű embert ismertem és szerettem meg Paulinyi Oszkár, tudományos igazgató helyettes személyében. Gazdaságtörténettel foglalkozott,

közelebbről a körmöci aranybánya tevékenységének feltárásával. Valahányszor hazalátogatott s valamelyik történelmi szakfolyóiratunk szerkesztőségében megfordult az első hozzáintézett kérdés az volt: No Oszkár, hány körmöci aranyat teszel le ezúttal asztalunkra. Nem volt túl produktív ember – talán túlzott tudományos akríbiából, talán más okból, – s így a kérdésnek volt némi termelékenységre buzdító jellege is. Nagyon megörültem annak, hogy egy gazdaságtörténetben s korántsem csupán Körmöcbányáéban érdekelt szaktudóssal ismerkedtem meg. Elhalmoztam kérdésekkel, főleg a tőkés gazdasági fejlődésről szóló irodalomról, s ő hívta fel először a figyelmemet Kulischer leningrádi professzor németre lefordított két kötetes polgári szemléletű, ám nem marxizmus-ellenes, jól rendezett adatokban bővelkedő gazdaságtörténetére, amit életem során sokszor forgattam haszonnal, igaz mostmár az alapvető szovjet és nemzetközi marxista munkák mellett. Ökonómiai kérdésekről lévén szó kapcsolatunk barátivá válásával elmeséltem Oszkárnak a Das Kapital első kötetének tanulmányozására tett kísérleteimet, kifejezve sajnálkozásomat, hogy nem folytathatom megkezdett munkámat. Sajnálom, „A Tőkével" én sem szolgálhatok mondotta Oszkár. De azért a marxizmus tanulmányozásában segíthetlek. A kollégiumi könyvtár titkos rekeszében – senkitől sem sejtve, – mint a könyvtár felügyelője őrzöm Szabó Ervin kétkötetes válogatását Marx és Engels műveiből. Ezt, ha megfelelően rejtve tartod, a szobádban – zárt ajtó mögött és egyedül – nyugodtan tanulmányozhatod. Kivel is laksz? Dér Bélával. Nos, tőle nem kell tartanod. De nagyon vigyázz a takarítónőkkel, ezek ugyan buta libák, de egy részük, különösen Hertwighné, akinek a fia meggyőződéses fasiszta, szerencsére most a fronton van, veszélyes lehet. Ha véletlenül lebuknál el ne mondd, hogy tőlem kaptad. Azt kell mondanod, hogy a könyvtárat egyedül nézegetve, filozófiai könyvek után szaglászva, ráakadtál a két kötetre. Ezeket átnézve rájöttél, hogy mint a magyar szellemtörténet híve itt a te világnézeteddel homlokegyenest ellentétes felfogással találkoztál, amelyet bírálni kívánsz egy magyar filozófiai folyóiratban, mert nálatok is hangot kapnak ilyen nézetek, például Jeszenszky Eriknél. Megmondtam Oszkárnak, hogy az ellenség félrevezetését én megengedhetőnek tartom, mert így is csak kis részét fizetjük vissza annak a hazugság-masszának, amivel etetni próbálnak, de ehhez nem szükséges Jeszenszkyt megnevezni, akinek írásait egyébként sem ismerem. Így történt, hogy a német fasizmus második legnagyobb városában, időm nagy részét a marxizmus tanulmányozásával tölthettem. Oszkár Ákos nevű fia ennek még a Szovjetunióba is hírét vitte, amikor az ötvenes évek elején – mint Pozsonyban élő csehszlovák állampolgár – aspirantúráját ott végezte.

Oszkárnak igaza volt Dr. Dér Béla megítélésében, mert a szegedi származású, a bécsi klinikán gyakorló orvos politikailag teljesen lojális volt, türelmetlenül várta a Drittes Reich biztosra vett összeomlását. Ebből a szempontból csak egy kifogásolnivalót láttam rajta: túlbuzgalmát. Nagy térképet szögezett szobánk falára, amelyre gondosan feljegyezte, vörös tintával jelölve a hadseregek mozgását, főleg a keleti fronton, aláhúzva a helységneveket és beírva az elmozdulások dátumát. Mintha egy nagybeteg ember vérnyomása és

hőmérséklete grafikonját készítené el. Figyelmeztettem, hogy az eltúlzott nyíltság, amellyel a németek visszavonulását figyeli – ezt persze hivatalosan „tervszerű elszakadó hadműveletnek" nevezték – nemkívánatos bonyodalmakba sodorhat bennünket. De Béla semmit sem engedett a maga igazából, ha ugyan igaza volt, amit én egy percig sem hittem, mert a gyakran hallott bécsi mondást: „Vorsicht ist die Mutter der Porzellankiste" (Az elővigyázatosság a porcelánkészlet anyja) célirányosabbnak tartottam az adott feltételek között. Rendben van ha kockáztatni kell egy konkrét cél érdekében, akkor vállalnunk kell a rizikót. De céltalanul?! Vagy van ilyen célunk? Fel kell világosítanunk a többieket – válaszolta. Persze, de ehhez elővehetjük az asztalfiókból is hadászati térképünket. Ebben maradtunk, de a térképet változatlanul kiszegezve hagyta.

Hajlamos voltam azt hinni, hogy Béla elővigyázatlansága elég esendő biztosítottság érzéséből származott. Megtudtam ugyanis Rosdy Lacitól, hogy Béla nagybátyja a Magyarország és Ausztria – „Ostmark" között virágzó feketekereskedelmi ügyletek egyik vezető embere, kiváló kapcsolatai vannak még vezérkari körökben is, hiszen ez utóbbi tagjai is szívesen részesültek a katonai zsámány kiegészítő részének tekintett, tiltott kereskedelmi jövedelemből. Feltevésem bizonyítékát kaptam akkor, amikor a nagybácsi Bélával együtt egyízben – először és utoljára – vacsorára hívott meg. Még azt is megígérte, hogy kiadósan ehetek, ne ebédeljek sokat. Sokat a jó tanács nélkül sem ebédelhettem volna, mert szűkre szabott élelmiszerjegyeink ezt egyáltalán nem tették lehetővé. Pl. 25 dekás heti húsadagot kaptunk. S akár a Zipfer Bräuban, akár a Rathauskellerben ettünk is, a leadott jegyek legfeljebb felét, harmadát kaptuk meg húsadagban. Mily nagy volt a meglepetésem – mivel Béla alighanem meglepetésnek szánva a dolgot egyáltalán nem készített fel előre, – amikor a Rathausban idősb Dér úr vezetésével nem a szokott étkező helyiség, hanem egy gondosan őrzött, zárt terem felé mentünk. Ez telve volt – részben ifjú nők társaságban leledző – magas rangú Wehrmacht és SS tisztekkel, ahol egyetlen századost sikerült csak gondos szemlélődés után felfedeznem, – ez is bizonyára magasabb beosztásban volt – mert a tisztek nagyszámú alacsonyabb rangú csoportjának tagjai, akikkel eleget ebédeltem együtt a közönséges étteremben, ki voltak tiltva e földi paradicsomból. Dér úr – a háború utáni nyugat-németországi kommerzieller Geheimrat – ismert emberként mozgott ebben a közegben, azonnal odavezették foglalt asztalához. Sem az előtt, sem az után hosszú ideig nem kerültem ilyen intim kapcsolatba fejedelmien terített asztallal, amely az orosz kaviáros előétel után – tetszett nekik a világ öt legjobb konyhája közé számító (cári) orosz konyha hús-szoljánkával, majd Stroganoff marhaszelettel szolgált, amit pezsgővel és kiváló német sörrel öntözgethettünk. Még az édesség is orosz habkrémtorta volt.

Vacsora után Dérék célozgattak arra, hogy esetleg elmennek – „egészségügyi okokból" – Bécs legdiszkrétebb nyilvános házába, amely a Stephanskirche mögötti egyik mellékutcában volt, állításuk szerint telve fiatal magyar lányokkal. Engem is invitáltak, de semmi kedvem nem volt hozzá, függetlenül attól, hogy értelmetlennek is találtam az ilyesmit, olyan háborúvégi

körülmények között, amelyben a nemek tisztes képviselői is menekülésszerűen, teketóriátlanul kapaszkodtak egymásba, sokszor azért mert úgy gondolták, hogy ez már maga is életmentés, sokszor csak azért, hogy kiszakítsanak még a maguk számára valamit az összeomlás előtt a nagybetűs ÉLETből, az előtt, hogy belezuhannának a biológiai vagy szociális SEMMIbe. Nem mehettem, mert már korábban érlelődött bennem egy rossz érzés, amely elválásunk után úrrá lett rajtam.

Egyedül bandukolva hazafelé – ez az indulat fogott el. Nem volt nagy a távolság, ezért többször megtettem az utat, hogy fejemet kiszellőztessem, dühömet lecsillapítsam. Íme ez a sok szarházi, értéktelen fráter, bűnöző, véreskezű gyilkos, vagy megtollasodott zugkereskedő, teljesen egyre megy, most is csak dőzsöl, amikor emberek tízmilliói halnak meg, kerülnek rabszolgasorba, gázkamrába, katonák és civilek, férfiak és nők, felnőttek és gyerekek, egyes egyedül az ő érdekeik miatt, amit ráadásul a faji felsőbbrendűség hazug ideológiájával igyekeznek csillogó köntösbe öltöztetni! Hát nincs igaza százszor is Marxnak és Leninnek, ha kimutatva ennek alapjait a létező társadalmi és gazdasági viszonyok forradalmi megváltoztatására hívnak fel?! Nem kételkedhetem igazságukban, az ő útjukon kell járnom. Eddig is így láttam már, de most a személyes tapasztalat erejével vált élményszerűbbé elhatározásom. Nyoma sem volt ebben az érzésben semmiféle irigységnek, ressentiment dúlta érzéseknek, amivel – Nietzsche *Zur Genealogie der Moral*-ja (A morál genealógiája nyomán, csak persze tehetségtelenebbül – a reakció intellektuális bohócai és csahosai vádolják rendszeresen a forradalmi gondolkodókat, az aktív forradalmárokat, és a forradalmasodó tömegeket. Nem az fájt nekem, hogy mijük van, hanem az, hogy áldozataiknak semmijük sincs, olyan történelmi körülmények között, amikor a termelési feltételek és termékek társadalmilag lehetséges, sőt szükséges társadalmiasított újraelosztása lehetővé tenné a háborúk nélküli, normális anyagi és szellemi viszonyok között leélt békés és kultúrált életet, minden egyes ember számára.

Egyedül Oszkárnak beszéltem el élményemet és elhatározásomat is, aki bizalmamat bizalommal viszonozta és elmondotta, hogy a Tanácsköztársaság idején ő is a marxizmus hatása alá került és a magyar Vörös Hadsereg katonájaként szívvel-lélekkel vett részt a cseh megszállók elleni eredményes, dicsőséges harcokban a Felvidék felszabadításáért. Csak a Vyx jegyzék elfogadása utáni defetista hangulat törte meg forradalmi lendületét, minthogy indokolatlannak találta Kun Béla engedékenységét. S úgy érezte, hogy a Tanácsköztársaság ezzel a lépéssel nemcsak tért vesztett, hanem végleg elveszett, illetve rálépett az elkerülhetetlen bukás útjára. Csak később látta be, hogy a nemzetközi viszonyok adott feltételei között, nem is nagyon maradt más lehetőség. Gazdaságtörténeti érdeklődése innen eredt, de kénytelen volt szűk területre korlátozni magát, hogy helytállhasson választott szakmájában.

Én a határozott politikai állásfoglalás s a vele járó tevékenység eltökélése mellett is, szakmai, filozófiai tanulmányaim folytatásával foglalkoztam. Az egyetem már itthon sem jelentett sokat számomra, Bécsben meg végkép semmit. Tudtam, hogy az egykori neopozitivista Bécsi Kör filozófjai már

rég szétszéledtek a világba, s hogy a fasiszta rezsim hivatalosan is üldözi őket és tanaikat. Pedig velük, főleg Carnappal szívesen ismerkedtem volna. Hiszen figyelmemet a matematizáló filozofálás iránt már az Eötvösben felkeltette Varga Tamás, aki látván, hogy Siegwart Logikáját tanumányozom elmélyülten, azzal a kérdéssel fordult hozzám: Mondd gólya, nem gondolod, hogy hasznosabb lenne, ha a modern logikát hasonló szorgalommal tanulmányoznád? Mire gondolsz Tamás? – válaszoltam kérdéssel a kérdésre. A matematikai logikára! – ez a logika egyedüli továbbfejlesztése, felemelése a XX. század tudományának szintjére. Oh de mennyire érdekelne, hiszen most kell szemináriumi dolgozatot írnom Brandensteinhez Leibniz logikafelfogásáról, s a két erről szóló modern munkát, Couturat és Russel könyvét nem értem igazán, bizonyára a bennük előfeltételezett matematikai logikai ismeretek hiányában. Ezen könnyű segíteni! Olvasd el figyelmesen A. Tarski könyvét, az *Einführung in die mathematische Logik*ot (Bevezetés a matematikai logikába), ez szimbólumok nélkül, így nem matematikusok számára is hozzáférhetően, pompásan megismertet az alapelvekkel.

Nem késlekedtem, nekivágtam az olvasásnak, az eredeti lengyel után egy évvel (1937-ben) Bécsben megjelent német fordításnak, bár a szemináriumi dolgozathoz már nem tudtam felhasználni. Kitűnő könyvet ismertem meg, s csak azt hiányoltam, hogy teljesen lemond a népszerűség okából a matematikai szimbólumhasználatról, jóllehet a szimbólum hasznosságát éppen Leibniztől tanultam meg: bonyolult gondolatmenetek lerövidített tükörképe ez, amely így tehermentesíti a gondolkodást, nem kell folytonosan bejárni az eredményhez felvezető utat. 1941-es második, javított és bővített, angol nyelvű kiadásában Alfréd Tarski be is vezeti a szimbólumok azon minimumát, amely a jobb megértést is elősegíti, s nélkülözhetetlen a hipotetikus-deduktív jellegű rendszeralkotás problémái kifejtésénél. S éppen ehhez kapcsolódott egy másik kritikai érzésem, vagy – ha tetszik – félig-meddig már elméleti általánosságba emelkedő nézőpontom. Nem igazán logika ez, hanem algebra, s amit nyer a réven, azt elveszíti a vámon. Miközben a logikát „algebrizálja", (akkor A. Tarski nyomán úgy mondtam „aritmetizálja", hiszen nem voltam még tisztában a régi, „egyenlet megoldó" és a modern, „absztrakt" algebra közötti különbséggel, noha Fábry Pistától már hallottam erről valamit harangozni), a közben az aritmetikát logizálja, vagy inkább, mai szóval, logisztifikálja. S ez azt jelenti, hogy aligha lehet az, aminek szánják, „ the logic of scientific discovery", a tudományos felfedezés logikája, inkább meglévő eredmények utólagos rendszerezésének az eszköze. Évek multán ismét foglalkozva ezekkel a problémákkal láttam aztán, hogy gondolatomnak volt valami igazságmagva, kiérleletlen formájában is, hiszen Tarski maga írja könyve 1960-as francia kiadásában, hogy nem érinti a tapasztalati tudományok ('sciences expérimentales') úgynevezett logikáját és metodológiáját: „Meg kell mondanom, hajlok annak kétségbevonására, hogy létezne bármiféle speciális logikája a 'tapasztalati tudományoknak', amely elválik az általános logikától és a 'deduktív tudományok logikájától'." (XII. old.) Az induktív és deduktív, az analitikus és szintetikus tudományoknak ez a merev, antidialektikus szembeállítása, majd az

egyik pólus megtagadása és a másik egyedül létezőként való abszolutizálása, filozófiai kezdeteim óta a dolgok mechanikus leegyszerűsítésének, bizonyos értelemben színtelen, szagtalan, ízetlen, halott gondolkodásnak tűnt. Még akkor is, ha szaktudományosan helytálló volt, hiszen nem ezzel, hanem filozófiai túláltalánosításával volt bajom. Szaktudományosan mindig többet és mást tartalmaztak, mint amit filozofálva kiolvastak belőlük. Ezért mindenképpen sajnáltam, hogy Bécs nem adott módot a bécsi iskola eredményeinek behatóbb kutatására. Még a két általam használt nagy könyvtárból, az Egyetemiből és a Burg Nationalbibliothekjából sem tudtam megszerezni műveiket.

Az egyetemen némileg modernizált katolikus filozófiát oktattak, ami itthonról is ismerős volt. Így az egyetlen, aki érdekelt, a magyar aulikus nemességből származó Ludwig von Bertalanffy volt. Ráadásul ő sem filozófus, hanem biológus, aki érdekes lépést tett a filozófia felé, a „rendszer" tudományelméleti problémájának felvetésével. Dialektikus lépést, ami az idealista dialektika történetének egy értékes és érdekes pontján veti meg lábát, a cusanusi coincidentia oppositorum fogalmában. Érdeklődtem is a professzor után. De még azt sem sikerült megtudnom sem Szemes Gábortól, sem az egyetemen, hogy Bécsben él és tanít-e egyáltalán. Így könyveivel vigasztalódtam, ami mindenesetre érdekesebb foglalatosság volt, mint egyetemi előadásai mindenképpen puszta kuriozitásnak szánt hallgatása. Hiszen nem lévén biológus aligha kerülhettem volna közelebbi ismeretségbe vele. De nemcsak Cusanusnak szentelt filozófiatörténeti és rendszerelméleti könyvét olvastam el, hanem átvettem a Systematische Biologie két, terjedelmes kötetéből is az engem érdeklő részeket, valamint a *Formprobleme in der Biologie* (Formaproblémák a biológiában) című filozófiailag relevánsabb könyvét.

Tanulmányaim fővonala Marx és Hegel volt, de mint a említett tény mutatja kapcsolni tudtam ehhez más tárgyakat is, ha nem is mindig jártam szerencsével. Ilyen ballépésnek bizonyult az egykor híres osztrák ökonómus Philippovich nagy és hihetetlenül száraz gazdaságtani kézikönyve. Ennek tartalomjegyzékéből néhány fejezetet kiválasztva átnéztem, majd sietve örökre búcsút mondtam az effajta mindenre kiterjedni kívánó, mindenttudó, de tökéletesen semmitmondó Handbuchoknak. Ennyi pozitív tanulsággal azért a melléfogások is járnak. Kifejlődik az emberben az érzék – ezt Bécsben Fingerspitzengefühlnek neveztük – az értékes és értéktelen munkák gyors megítélésére, ha nem hagyjuk magunkat tekintélyérvektől befolyásolni.

Munka közben éltem át Bécs első nagy bombázását is. Éppen Hegel kis *Logikáját*, az *Enciklopédia* első kötetét tanulmányoztam második emeleti szobámban, amikor hatalmas detonációk riasztottak fel, a közeli Mariahilfer Strasséra zuhanó bombák. Jutott néhány kisebb kaliberű a kollégium melléképületeire is, a katonai kisüzemeknek berendezett lóistállókat rombolták szét. A palotában szerencsére semmi kár nem esett. Nem éltem át igazán a veszélyérzetet, mert a légiriadó ellenére, amelyről azt hittem éppoly indokolatlan riasztás, mint a többi, a robbanások váratlanul jöttek, s a következő detonációk már távolról hangzottak. Úgy éreztem, hogy ezúttal a környéket nem szórják meg ismét, s le se mentem az épület bombabiztosnak aligha tekinthető picéjébe.

Csak jóval később suhintott meg a halál szele. A Westbahnhof környékén jártam, délidőben, amikor felhangzott a légitámadást jelző szirénák hátborzongató süvöltése. A járókelőkkel együtt szaladtam le a közeli légvédelmi óvóhelyre, a Luftschutzkellerbe, s perceken belül már hallhattuk is az állomás tájára zúduló nagyméretű bombák félelmes robbanásait. Egyszer csak remegni kezdett a pince egy nyilvánvalóan felénk közeledő sorozattól. Majd egy minden eddiginél hatalmasabb robbanás következett. A pince mostmár nem remegett, mert a hosszan elnyúló építmény úgy kezdett el hintázni rövid középtengelye körül, mint egy libikóka, föl-le, le-föl, jókora kilengésekkel. A villany is kialudt s a bent szorongó emberhadban óriási pánik tört ki, bár fegyelmezetten a helyükön maradtak, nem tiporták le egymást, csak sikoltoztak, káromkodtak és fohászkodtak, egyesek hangosan imádkoztak. Még fiatal voltam, erős idegekkel. Nem adtam át magam a pániknak. A kilengés érezhető csillapodásával némi felszabadultságot és elégedettséget éreztem. A fene essen beléjük! akármilyen közel jártak mégsem találtak el bennünket. Ezt ezúttal megúsztuk! Haragom egyébként nem annyira az angol-amerikai terrorbombázóknak szólt, amelyek akcióikat a kölcsönkenyér visszajár elve alapján hajtották végre, hanem a „totális háború" hitleri koncepciójának, amely a technikai fejlődés adott fokán az egykori „hátországot" is közvetlen hadszíntérré tette. A villany újra kigyúlt s ez nyugtatóan hatott a tömegre. A légiriadó lefúvása után, ismét napfényre kerülve, hozzáértő, katonaviselt emberek már megállapították, hogy a nagy bombakráter az óvóhely egyik szélénél van. Nem törte át az erősen épített, de szerintük nem elég mélyre vitt betonbunkert.

27.

Közben a történelem fáradhatatlan szövőszéke is tovább működött, magyar vonatkozásban Hungária gyászleplét szőve. Ezen „Boldogasszony Anyánk / Égi Nagy Patrónánk" sem segített. Nagyon sokadszor, túl sokadszor történelmünk során. Hiába énekelték a lelkes hazafiak, főleg azok, akiknek közvetlen érdeke volt vallásos mítoszokkal leplezni azt a kétségbevonhatatlan tényt, hogy az ő legszűkebb érdekeik vitték romlásba a nemzetet. Bezzeg még véletlenül sem idézték Ady felrázó, figyelmeztető sorait, „Bajban van a messzi város / Birkózni kell a Halállal, / Siess János, rohanj János." Megtörtént a várva várt kiugrás. Körülbelül úgy, ahogyan én előre sejtettem. Nem annyira kiugrás volt, mint beugrás – a nyilas terror kellős közepébe. A kiugrók ugrottak be úgy, hogy szinte szükség sem volt beugratókra. S ennek sok százezer Kis János és Babszem Janka itta meg a levét, életükkel fizetve uraik jellemtelenségéért, ostobaságáért, a szó legszabatosabb értelmében vett hazaárulásáért. S kisebb részben persze önmaguk tehetetlenségéért, szolgalelkűségéért. Először – de nem utoljára – tapasztaltam meg életemben, hogy nemcsak a távoli, a közelebbi jövőt is előre lehet látni, megközelítő érvénnyel, ha helyesen fixáljuk a releváns tényeket és azok dinamikáját. Pedig ekkor még nem voltam a megfelelő marxista ismeretek birtokában s csak az élet felszínének szimptómaértékű tényeire támaszkodhattam. Ezek közé

tartozott az a hír, amit a feketéző jogászgyerekek hoztak Pestről, hogy szeptemberben a „koronatanács", azaz a minisztertanács a kormányzóval dekorálva, „ultimátumot" küldött Hitlernek: ha nem siet 10 egynéhány hadosztállyal a magyar haderők segítségére a hazánkban folyó harcokban, akkor kénytelen lesz kilépni a háborúból. A hír annyira képtelen volt, hogy a politizáló kollégisták el sem hitték. Csak nem fogja Horthy ilyen együgyű módon értesíteni Hitlert arról, hogy kiugrási szándék foglalkoztatja, nem is beszélve arról, hogy a német hadvezetés, Hitlerrel az élén, saját elképzelései szerint igyekszik ellenállni a növekvő erejű , gyorsított ütemben előrenyomuló szovjet támadóerőknek. Én a külügyi apparátusunkból kapott kóstoló alapján nagyon is reálisnak tartottam ezt a groteszk haláltánc-lépést, amely, mint néhány évtized múlva a magyar és német történetírásból verifikálhattam (Ránki: *A II. világháború története; A huszadik század krónikája*) valóban történeti tény.

Október 15-én Horthy a szovjetekkel folytatott, több mint kétes felkészültségű és politikai érzületű – vagyis, hogy az általuk szívesen használt K und K katonai nyelvezettel éljek – „echt und recht" horthysta tisztek, akiknek politikai axiómája a szovjetellenesség, morális magatartásuké a „Maul halten und weiter dienen!" – fogd be a pofád és szolgálj tovább! bármit is kifogásolsz jogosan ám hasztalan, vagy bármilyen személyes sérelem ért is – ezzel a típussal lefolytatott tárgyalások után, velük tért rá a végrehajtásra is. Sokatmondó tény, hogy szeptember végén egyidőben a Faragho csendőrezredes vezette küldöttség Moszkvába indításával, kormányrendeletet hoznak, hogy minden közelharcban elpusztított szovjet tankért öt hold föld jutalmat adnak. Bátortalan lépések előzik meg a baloldali magyar politikusokkal és szervezeteikkel való kapcsolatfelvételt, de a tisztek jobbik része, Kiss János altábornagy, – ő lesz a Nemzeti Felkelés katonai bizottságának vezetője, amiért életével fizet, – vagy Dálnoki Miklós Béla vezérezredes, aki a sikerületlen kiugrási kísérlet után is megpróbálja ellenséges tisztikara ellenére hadtestét a szovjetek oldalára átvinni, nem kapnak időben megfelelő lehetőséget hatalmi pozíciókból kiinduló szervezeti lépésekre.

Horthy ezzel a bizonytalan háttérrel maga mögött, s még ennél is bizonytalanabb lélekkel olvassa be a rádióba október 15-én kiáltványát, bejelentve, hogy fegyverszünetet kért a Szovjetuniótól. Ám a németek ellenlépéseire azonnal visszakozik. Már a következő napon visszavonja kiáltványát, s miután kinevezi a nyilas vezért, a „nemzetvezető" Szálasi Ferencet miniszterelnöknek, ő maga lemond. Mentegetői, a tegnapi és mai horthysták, meg „szabadelvű „ polgáriak, akik a polgári demokrácia aláásását éppoly könnyű szívvel viselik el, mintha nem lenne ismert a történelemből Weimár bukása – érzelmes húrokat pengetve – azt szokták felhozni védelmére, hogy a szegény, szerencsétlen apa nem is tehetett mást, hiszen fiát, ifj. Horthy Miklóst a Gestapo álnokul tőrbe csalta, s ha nem enged kivégzi. Átérezzük az ilyen választúti helyzet súlyát. Ám az ifj. Horthy Miklóst nem fenyegette feltétlenül a halál, apja államférfiúhoz méltó döntése esetén sem, hiszen ha kivégzik, további zsarolás és nyomásgyakorlás szükséges eszközét veszítik el. A meglévő, ismert csekély tényanyagból

inkább csak az olvasható ki, hogy az elrablást a zsarolás okából végezték el, azért, hogy simábbá tegyék az eleve, mindenképpen elhatározott nyilas uralomra való átállást. Mármost amikor egy kormányfőnek a saját, vagy egyik szerette élete és nemzete boldogulása között kell választania, akkor nincs erkölcsi és politikai lehetősége a habozásra, a nemzet boldogulása mindennél előbbre való. Annál is inkább, mert van jóvátennivalója. Hiszen szovjetellenességével és németbarátságával maga hajtott értelmetlenül a vágóhídra sokszázezer magyar katonát és munkaszolgálatost. Ma sokan szidják Sztálint, nemcsak valóságos bűneiért, hanem olyan lépéseiért is, amelyek hasznára voltak antifasiszta harcnak, a Nagy Honvédő Háború pozitív kimenetelének. Többek között könyörtelensége egyik iskolapéldájaként hozzák fel, hogy nem mentette meg német fogságba esett fiát, amikor a vlaszovisták segítségével a németek fogolycsereként ajánlották fel életét a sztálingrádi harcokat vezető Paulus tábornok szabadon bocsátása ellenében. „Tábornokot nem adunk cserébe közkatonáért" – ez volt Sztálin lakonikus válasza, amelyben nem valami atyai szeretetlenség nyilvánult meg, hanem az, amit már akkor is helyesen éreztem, bár jókora távolság választott még el a kommunizmus értékrendszerétől, hogy a valódi politikai vezetőnek nincs és nem is lehet joga tehermentesíteni önmagát azoktól a megpróbáltatásoktól és szenvedésektől, amiket népe, a magyar, vagy a szovjet nép százezrei és milliói éppen az ő parancsai teljesítése közben nap mint nap kénytelenek elviselni.

A kiugrás napja pokoli színjáték volt, és pokoli volt a rákövetkező, a visszavonásé is. Csak más – más jelleggel. Az első nap a rivaldafényes hősi gesztusokkal teli nemzeti öntudat kirobbanása volt, mindenki föl-alá szaladgált fontossága tudatában, mintha valóban rá bízták volna a magyar nemzet megmentését, mintha ez lenne „nemzeti nagylétünk" csodás hirtelenséggel beálló hajnala, és a hajnalpírt rögvest felváltja a déli napfény lángolón vakító sugara. A következő nap ezzel ellentétes folyamat zajlott le, ha ugyan folyamatnak tekinthető a hirtelen szín és színezetváltozás. Most az alkonypírt váltotta fel szempillantás alatt a minden eddigi Magyar Éjszakáénál sötétebbnek tűnő koromfeketeség, amelyben némi tagoltságot csak a Nemzethalál feketét a feketébbel párosító képe adott. – Az előző nap hős daliái, a nagy kiállók és hitvallók most megvert kutyaként lábuk közé húzott farokkal hátráltak vissza vackaikba, félelemtől reszketve, hogy mikor jön a megtorlás, akár Árpád-sávos nyilasok, akár civil ruhás gestapósok képében. Hiába igyekeztünk őket az első nap visszatartani, óvatosságra inteni Rosdyval, Wehnerrel, Hegedűssel. Olyan emberek, akik tudva tudták, hogy Picsőke gestapós ügynök maguk szaladtak ennek karjaiba, pedig nehéz volt őt megelőzni oly buzgón szemétkedett, hogy mindenkit őszinte vallomásra bírjon. Természetesen engem is felkeresett, obligát kérdésével: mit szólok az eseményekhez? Hajjaj, – mondottam én a várt beszélgetés előre elképzelt és átgondolt sémája nyitómondatának megfelelően, – ebből még igen súlyos bonyodalmak támadnak, hiszen a háborúnak még nincs itt a vége. Folytatásra és zárómondatra már nem is igen került sor, mert Picsőke dr. a saját dogmáinak megfelelően értelmezte az én ködös általánosságban tartott válaszaimat. A baloldali indítékú, szándékosan

kifejtetlen kritikát (Horthy kalandorságáról, a politikai realizmus hiányáról, paranoid önhittségéről) a maga jobboldali értékelésével azonosította, és már sietett is tovább a jogászgyerekek vallatására, akiket személy szerint is gyűlölt *frech* magatartásuk miatt. A legszomorúbb eset Varga tiszteletesé volt, aki komoly ember létére is Hübele Balázs módjára viselkedett s jó néhány igazságot vágott gestapós aligazgatónk arcába, aki ezt egy ideig szemrebbenés nélkül tűrte, majd ellentámadásba ment át, hogy őt a londoni rádió szorgalmas hallgatóját ilyen képtelen rágalmakkal merik illetni, s éppen egy pap, akinek jobb erkölcsi judíciuma és politikai tapintata kellene, hogy legyen.

Másnap aztán kiderült, hogy hiába adta a bankot. Mindenki, Varga is az ő feljelentésétől félt. Teljes joggal. Néhány napon belül a Gestapo a kollégium 8 tagját vitte el, egytől-egyig jogászokat – ezek voltak a legszájasabbak és legóvatlanabbak – plusz Varga tiszteletest oktalan bátorságáért. Ő legalább néhány igazságot az aljas spicli arcába vágott, amit a jogászok óvakodtak megtenni. Ők csak „hazafiságukat" kürtölték világgá.

A letartóztatások politikai jellegének elleplezésére Csőke és emberei kollégiumszerte azt terjesztették, hogy a feketézés miatt csukták le e gazfickókat, ami nevetséges volt, hiszen a tiszteletes úgyszólván alkatilag képtelen volt a feketézésre. Továbbá a ki- és beugrás okozta felfordulást oly szorosan követte a letartóztatás és az elhurcolás, hogy senkinek sem lehetett kételye a dolog mibenléte felől. Valahogy értesültünk arról, hogy Mauthausenbe kerültek s ez a hír igazolódott is, amikor a szövetségesek – Linznél találkozva – felszabadították Ausztriát s a lefogottak egy jelentős kivétellel visszakerültek április végén az akkor szovjet városparancsnokság vezetése alatt álló Bécsbe. A kivétel Varga tiszteletes volt. Törékeny, gyenge szervezete nem bírta ki a kegyetlen bánásmódot, egyike lett a koncentrációs tábor halálos áldozatainak. De a medveerős, jól táplált jogászgyerekek – akiknek nem csupán elégtelen Lebensmittelkartéikból kellett megélniök a rabságot megelőző időben – szintén szörnyű állapotba kerültek. A legborzasztóbb látvány a magas, de természetétől soványabb Lőcs Rudi volt. Testét óriási vörös daganatok tarkították, amelyek szánalomkeltően virultak ki csontig lesoványodott bőrén, mintha minden húst és zsírt magukba szívtak volna Rudi szegény, elgyötört testéből, számunkra ismeretlen élősdi állatként. Rudi elmondotta, hogy ez az egyoldalú táplálkozás eredménye volt, s a fogolytársaik között lévő orvosok skorbutként diagnosztizálták. Mert táplálékuk csaknem fél éven át napi egyetlen vízben kifőzött marharépa volt a hozzátartozó lével. A hideg lelte őket már, amikor ránéztek. De muszáj volt megenniük, ha egyáltalán fenn akartak maradni. Mert szakadatlanul dolgozniuk kellett, hol a kőbányában, hol a földeken, fegyveres, korbácsos, ölésre kész rabszolgahajcsáraik szadista felügyelete alatt. Mauthausenben, akárcsak Bergenbelsenben vagy Auschwitzban... egyszóval mindenütt, ott díszelgett a KZ-kapun az ördögien cinikus felírás: „Arbeit macht frei" – a munka felszabadít. A szabadság eme formája – az élettől való megszabadítás volt, szadista emberölés. S ma akadnak bértollnokok, akik a közismert tények ellenére megpróbálják tagadni a tagadhatatlant, a fasiszta embertelenséget, a Lagerek és gázkamrák létét.

Amikor közel negyven év múltán feleségemmel Mauthausenben jártunk, nem tudtuk leküzdeni felindulásunkat a kőbánya, az Appelplatz s a kínzókamrák láttán, ahol minden talpalatnyi földhöz embervér tapadt s hangosan átkoztuk „a lehető világok legjobbikát", amellyel a fasizmus megajándékozta a XX. század emberiségét. S Makrisz Agamemnon művét nézve, aki a Lager emlékmű parkjának talán a legszebb, a nagy művészet szabadságra ösztönző erejét képviselő szobrát alkotta meg, átéreztük, hogy forradalmár barátunknak milyen igaza volt, amikor a végső elesettségben s béklyóbavertségben nem csak az ember kizsákmányoltságát és elnyomottságát mutatta meg, hanem az ellene való kiirthatatlan tiltakozást, mégpedig – helyesen értve – az elesettségben az elesettségen is uralkodó motívumként. Mert ami nem fejeződhet ki nyíltan, az ott lappang és éget a lelkekben, az elnyomottak társadalmi természetében, fokozatosan erősödő nyomást gyakorolva kifelé, az alkalmas pillanatot várva a cselekvésre. Arisztotelész találó megfigyelése szerint „a spártai rabszolgák mindig készenlétben várták uraik sorsának rosszra fordulását." Ahol a „készenlét" szó érezteti, az elnyomottak az alkalmat várják, hogy a csapásra szabadító csapással válaszoljanak. A modern rabszolgák, az üzemek bérrabszolgái, és a terrorista eszközökkel KZ-be vetett rabszolgák, amikor eljön az ideje fel tudnak lázadni uraik ellen. Makrisz az elérkezett percet, a lázadás pillanatát ragadja meg és ábrázolja szoborcsoportján. A Lőcs Rudiként leromlott, ám nem egyedül álló, sorokba rendeződött rabszolgák mindkét kezüket felemelve, lesoványodott karjuk végén hatalmas vasgömbként meredő ökleikkel lesújtani készülnek hóhéraikra. Amikor a kész szobor Pesten, a Kerepesi Temetőben volt kiállítva, s Agamemnonnal együtt néztem meg alkotását, azt mondtam neki: Te, nem olyanok ezek az égnek meredő kezek, mint a jól foszforozott fejű gyufaszálak, amelyek minden pillanatban lángra lobbanhatnak az égő Nap hevétől? De, teljesen olyanok – válaszolta barátom, annál is inkább, mert elképzelésem valóban gyufaszálból indult ki. Kis agyagmodellen dolgoztam még, apró figurákat formálva s karjukat gyufaszállal pótoltam. Aztán figyelmesen nézegettem, mi is került ki a kezem alól. Számomra is meglepően a sok felmeredő gyufaszál lecsapni készülő ökölerdővé tömörült. Az alakok nem álltak már külön, hanem egyetlen eleven testet alkottak, mert az egyedeket összeérő, azonos indulatot hordozó ökleik zárt, tömör egységbe fogták. S úgy éreztem, megtaláltam a megoldást, ezt formálom tovább. Érdekes, esztétikailag értékesíthető közlés volt ez számomra, aki akkoriban esztétikával foglalkoztam elsősorban, mint annak professzora. Azt bizonyította, hogy szemben a parttalan fecsegéssel, amely mind a műalkotás, mind a mű vet létrehozó társadalmi és esztétikai élmény vonatkozásában a misztifikált élmény érthetetlenségét hirdeti (ráadásul a tevékenységet s eredményét összekeverve), a valóságban, ha valóban elmélyedünk a műben, még az esetlegesebb technikai részletek megragadása, s keletkezésük miléntje is megfogható, természetesen nem az apró részletekben de fővonalukban. Mauthausenben a környezettől függően, – a közvetlen természetitől, s nem a tágabb értelemben vett történetitől, – kissé máskép láttam Makrisz művét, mint odahaza. A Kerepesiben síkon állt és az öklök erejét és egységesítő funkcióját

a szikrázó napfény emelte ki. Mauthausenben kissé fölöttünk, domboldalon, s megemelt helyzete dinamikailag erősítette fel a lecsapó öklök mechanikai, virtuális mozgását, nem kémiai képzetet kapcsolt hozzá.

A nyilas uralommal beköszöntött a kollégium életébe az általános felfordulás. A Vörös Hadsereg előnyomulásával Budapest felé megindult Bécsbe az a nyilas söpredék, amelynek egy része az államapparátus „szálláscsináló" és rendfenntartó tagjaiból állt, másik részük kifejezetten kalandor elemekből, akiknek vaj volt a fején s igyekeztek távolabb jutni hazájuk határaitól, félve a várható felelősségre vonástól. Mindkét típus emberei feltűntek a Kollégiumban, s ki hosszabb, ki rövidebb ideig ott is maradt. Számunkra a legnyugtalanítóbb látvány az Árpádsávos nemzetőr-szolgálatosok és a tábori csendőrök voltak. Az utóbbiakkal később meg is gyűlt a bajunk.

Megjelentek azonban jobb elemek is. Számukra közismert németbarátságuk tette kívánatossá a távozást. Wehnertől úgy tudom, hogy átutazóban ott járt Dohnányi, akit ugyan nem láttam, de azért elgondolkodtam azon, hogyan válhatott egy jelentős mű vész, aki Bartókkal és Kodállyal együtt a Tanácsköztársaság zeneművészeti tanácsának tagja volt, éles ellentétben Bartókkal, akivel persze tehetség dolgában sem lehetett összehasonlítani, Horthy hívévé, majd kitartó német baráttá. Túlfűtött érvényesülési vággyal, magyarán karrierizmussal magyaráztam esetét. Találkoztam ellenben a filozófus Kibédi Vargával a Magyar – Német Társaság főtitkárával. Futólagos lépcsőházi beszélgetésünkből, de egyszerűen letört hangulatából is, kiviláglott, hogy nem bízik az „Endsieg"-ben. Családjával együtt – ők vele jöttek – Nyugaton kívánt letelepedni. Mondtam neki, hogy én a krízis után hazatérek, hiszen a filozófia – ha nem is olyan mértékig mint a líra – jelentős módón nyelvhez kötött.

A halmazati véletlenek különös játékaként összekerültem fiával az érettségi környékén álló, szellemi dolgok iránt érdeklődő, értelmes ifjúval, Áronnal. Volt ugyanis körülöttem egy ifjakból álló kisebb csoport. Oszkár két fia, Ákos és Zsolti, valamint ez utóbbi későbbi felesége, egy magas rangú katonatiszt lánya, Zsuzsa. Fiait Oszkár hozatta fel Pozsonyból, elvált feleségével együtt, aki gyermekeit nevelte. Áron – Kibédiék jóval Bécs ostroma előtt távoztak – velük barátkozott és így került az én körömbe is. A fiatalok szívesen kapcsolódtak hozzám, tisztelték bennem a filozófust és sokat beszélgettünk művészetről, világnézeti kérdésekről, beleértve a társadalmi és politikaiakat is. Én világosan láttam, hogy itt félre kell tenni az obligát óvatosságot, most már a jobb jövő előkészítéséről van szó. Nyíltan marxistának vallottam tehát magam, elmondottam, hogyan szakítottam szellemtudományos felfogásommal, mint váltam a történelmi materializmus hívévé, egyben ateistává, hiszen egyedül ez a társadalom és történetfelfogás adott meggyőző magyarázatot ama valláskritikai problémáimra, amelyek társadalomtörténeti összefüggéseikben már korábban foglalkoztattak, s amiket felvetett a Max Weber féle szellemtudományos szociológia, de magyarázataival egyben félre is vitt.

Írásos hitelesítése még nem volt és nem is lehetett új világnézeti meggyőződésemnek, azaz marxista voltomnak. (Ha tetszik „hitvallásomnak", ahogyan azok az ostobák nevezik előszeretettel, akik a gyakorlatból, sőt a tudományból

kinőtt meggyőződést, az elvi állásfoglalást ködös agyukban összekeverik a hittel és vallással).De egy hónappal hazatérésem után, 1945 június elején, már megírtam egy olyan recenziót Lukács György *Írástudók felelőssége* című tanulmánygyűjteményéről, amit a Magyarok folyóirat júliusban közölt, s amelyről első találkozásunk alkalmával ősszel Lukács azt a kijelentést tette, hogy nagyon rég nem írtak már ilyen lényegbehatoló marxista értékelést könyvéről. Nos, ez nem az égből pottyant le hanem bécsi marxista tanulmányaim írásos eredménye volt.

Bécsi beszélgetéseinkben a háború utáni fejlődésről azt a távlatot adtam, hogy ez a fasizmus szétzúzása után demokratikus fejlődés lesz, benne bizonyára felmerülnek a polgári demokrácia progresszív és tisztes konzervatív kritikájában kifejtett súlyos ellentmondások. Az előbbiben: kiknek a számára lesz demokrácia, kiknek diktatúra? Az utóbbiban: a kontárság és felelőtlenség kultusza. A korábbi állapotokhoz képest azzal az új mozzanattal, hogy ezúttal, legalábbis itt Kelet Európában – megindul majd a szocialista irányú fejlődés. Igazi beszélgetés volt, hol az élénk vita, hol a csaknem teljes egyetértés jegyében. Jó hangulatban és azzal a jóérzéssel, hogy valamit már most közelebb hozunk a jövőből, pusztán azzal, hogy megpróbáljuk tudatosítani.

Érkezett közben egy újabb állandó, majd egy alkalmi résztvevő is körünkbe. Decemberben lehettünk már, amikor egy lucskos, hideg, télies este szobámban szunyókálva erős kopogásra ébredtem. Kissé kábultan ajtót nyitok s egy bőrig ázott, hidegtől vacogó ismeretlen kamaszt látok. Szerencsére ő nem zavartatta magát, s lényegre törő biztossággal azt kérdezte: Ugye itt lakik Dr. Dér Béla, mert hát hogy ő vele szeretne beszélni! Bélával nem szolgálhatok, még a klinikán lehet, de nemsokára biztosan megjön. Látom átáztál, fázol, vedd le a nedves Anzugodat s ülj a fűtőtest mellé. Megköszönte. Csak nem azért jöttél ide, hogy vele találkozz? Nem, nem! Ő levente, csapatával hurcolták ide, akaratuk ellenére nyilas kiképzőik. Miért nem léptél le már korábban, hiszen végtére is most erre került sor? Csak most sikerült! Mindketten szegediek vagyunk, szegről-végre rokonok, talán Béla talál számomra valami búvóhelyet. Egyébként Detre András gimnazista vagyok. Béla örömmel fogadta Andrist. Közösen meghánytuk-vetettük a dolgot. Abban állapodtunk meg, hogy a legmegfelelőbb „búvóhely" most a Kollégium. Majd elalhat nálunk a díványon. Ő engedélyt kér Miskolczytól. Csak vigyázzunk Picsőkével, annál is inkább mert Andris származása nem kifogástalan, két nagyszülője révén a magyar „nürnbergi törvények", azaz a második zsidótörvény hatálya alá esik, bár szülei és ő maga is keresztények. Egyetlen papirusza – levente-igazolványa, ebben nincs származási rubrika. Arról nem beszélt Béla – valószínűleg ő sem tudta még -, hogy nemsokára jómaga itt hagyja a Kollégiumot és nagybátyjával együtt Németország belső részébe teszi át tevékenységi területét, Detrét az én gondjaimra bízva. Ez nem változtatott volna a leányzó fekvésén. Andris kellemes, vidám és ügyes fickónak bizonyult, mindenképpen szívesen vállaltam volna patronálását, amit származási titka ismeretében egyenesen kötelességemnek tartottam, és az is volt. Miskolczy szemrebbenés nélkül állt kötélnek: eggyel több vagy kevesebb külső ember, ez ma semmit sem jelent. Maradjon!

Körünk alkalmi, nem túl gyakori résztvevője, egy feltűnően csinos fiatal szőke lány volt, Detre szerint valóságos szépség. Még együttlétünk után negyven évvel is azt írta nekem, mint ausztrál üzletember, aki bejárta az egész világot, hogy sehol – soha nem találkozott még hasonló szép nővel. Meg kell adni valóban szép volt. Amikor egyszer bécsi lakásában jártam, s ő ott ült íróasztala előtt, búzavirágkék, steppelt házi köntösében, amelynek szélét diszkrét aranyzsinór szegélyezte, a hanyatló nap alkonypírjában virágsziromszerű fehér bőrével, enyhén vörösbehajló ó-arany hajával, olyan volt mint egy Bronzino festmény, az életből kiemelt, elevenen műalkotássá vált esztétikum. Csak a szeme volt más, mint Bronzino modelljeié. A nagy, tágranyílt, délies szemek néha váratlanul mandulaszemekké szűkültek. Az ártatlan kék pupillákban – amelyek egyszerre voltak hidegen és melegen csillogók, távolságtartók és magukhoz csalogatók – valami nehezen megnevezhető huncutság bujkált.

Noha csak alkalmilag látogatott körünkbe, azért jóval többször voltunk együtt, heti két-három alkalommal. Én voltam az angol tanára, s ezért fizetett is. Egy november végi délután kopognak az ajtómon s beállít hozzám a csinos ismeretlen. Mint rendszerint éppen dolgoztam, s kicsit bosszantott is, hogy zavarnak munkámban. Kit keres? Csak nem Dér doktort, vele nem szolgálhatok, mert még a klinikán van. Ó nem, én Szigeti József tanár urat keresem. Én vagyok az, mondtam meglepve, mert biztos voltam abban, hogy még soha sem találkoztunk. Kiderült, hogy az Igazgatóságon érdeklődött tegnap délben, mivel angolul szeretne tanulni, s talán itt talál alkalmas embert. Ott közölték vele, hogy egyik magyar állami ösztöndíjasuk Szigeti József filozófus, aki angol szakot végzett, s ebből diplomája is van. Próbálja meg, hátha a tanár úr vállalja. Fizetni tudok – mondta öntudatosan. Nem vágyakoztam nyelvtanár szerepre, s pénzem is volt. Hiszen itt annyi angol nyelvtanárt talál, amennyit csak akar, menjen be az egyetemre érdeklődni. Igen, de ő gondolkodott már erről és rájött arra, hogy elég jól tud ugyan németül, mégis zavarná és a tanulás folyamatát is lassítaná, ha egy idegen nyelv közvetítésével kellene elsajátítania az amúgy sem könnyű angolt. Nagyon-nagyon kér, vállaljam tanítását. Egye fene, egyszer a nyelvtanítást is el kell kezdened, hiszen miből akarsz otthon megélni, csak angol-magyar okleveleddel kaphatsz tanári állást, ha kapsz, okoskodtam magamban. Az érve reális – szóltam. Nem bánom vállalhatom, de komolyan kell dolgoznia. Vigyázzon szigorú vagyok!

Így kezdődött ismeretségünk. Ennek során megtudtam, hogy L. Theodorának, Dórikának hívják. Apja meghalt s anyja küldte ki bécsi Tantijához, hogy ne legyen kitéve a front veszélyeinek, mivel Bécsben várhatólag már nem lesz harc, Pestet pedig még komolyan fenyegeti egy nagy, hosszú ostrom. Gyáruk picéjét raktárnak használják, de nem biztos fedezék. Megmondta a gyár nevét, s ekkor jöttem rá – nem először és nem is utoljára, – hogy milyen kicsi a világ. Unokabátyám szolgált sofőrként náluk, s bizony rossz véleménye volt az apáról és anyáról egyaránt. Ezt soha nem mondtam el Dórának. Nekem ugyanis a lányukról jó véleményem lett. Intelligens, tanulékony s e mellett szorgalmas is volt. Mikor megtudta, hogy fiatalokkal ülök össze beszélgetni, kért, hogy vezessem be a társaságba, s amikor ideje engedte – tantijának

kellett segítenie – el is jött. Detre Andris ifjú szíve azonnal lángot fogott, s még az is észre kellett vennem, hogy féltékenykedni kezd rám, amire pedig semmi oka nem volt. Legalábbis jó ideig ... Később Roland, Marabu öccse dongta körül, de Dóra akkor már foglalt volt.

Kezdeti közönyöm könnyen érthető. Volt akkortájt egy végtelenül kedves, szeretett és szerető barátnőm, ha tetszik: „szeretőm" – a szót legigazabb és legmélyebb értelmében véve. Orvostanhallgató, a bécsi orvostudományi egyetem medikája. A neve: Adicka Clemens. Elmúlt már a vénasszonyok nyara s zimankós, szeles télelőlegező idő köszöntött – átmenetileg – a városra. Délidő lévén az Opera közelségében, egy kávéházba mentem be ebédelni. Még leülhettem az egyik ablak melletti, kétszemélyes kisasztalhoz, miután engedélyt kértem és kaptam az asztal túloldalán ülő fiatal lánytól. Csak a rendelés után ébredtem rá, hogy milyen csodálatos illatú virágszállal kerültem össze. Filigrán szépség volt. Minden dimenziójában valamivel apróbb az átlagnál. Filigránsága azonban nem egyszerűen külső méreteiből következett, sokkal inkább belső arányainak sajátos, gazdag – nagy ékszerészek megálmodta – dekoratív mintázottságából, akár az ívelt, barna szemöldöktől az orrgyökig, s az orrgyöktől a cakkos ajkak széléig futó csúcsban összeérő kettősháromszögébe belerajzolt ki és beugró formák, akár ápolt, dús és hullámos, barna haja alól kibukó fülcimpára simuló fülbevalóval díszített csigás fülecskéje ragadta meg a tekinteted. Vagy kezének... kezének? nem: kacsójának finom mozgása, amely indiai táncosnők kézmozdulatos gesztusbeszéde jelentéseit idézte, még ujjait – akkor nem, ma fölöttébb divatos – sok-sok gyűrűvel súlyosbítva is. Öltözködésének ízléses tarkaságában volt valami kihívó – ám a választékosságon belül maradó, vonás. Mintha egészében egy ritkán látható, Európaiba oltott keleti virágszál lett volna. Nos, kis Amarylliszem, – ez volt a legszebb név Homérosz Nauszikája mellett, amit addig ismertem, később a mélyhegedű hangzású Bandaranaike és férfinévként a szúnyogzümmögés-szerű Szufanuvong, meg a darázsdongású Szosztrojamidzsozsó társult hozzájuk – téged ugyan jól kistafírozott a természet s a társadalom is, gondoltam. Ám mielőtt megszólíthattam volna, már ő szólalt meg ezüstharangok giling-galangját, s bronzból készült ütőhangszerek mély kongását egybeolvasztó csilingelő arany hangján, vidáman panaszkodva: Ó milyen rút téli nap ez! Ez még nem tél! Ó, ez még nem *a* tél – mondtam ellent huzakodva. Igazi tél akkor lesz majd, amikor megjelennek azok a jegyei, amelyeket Shakespeare ír le a *Love's Laboure's Last* drámazáró versében. S már rá is kezdtem, mivel mindig is szívesen idéztem föl adott helyzethez illő verseket, nem sokat törődve azzal, ha idegen nyelven szólt, értik-e vagy nem értik, hiszen a verset inkább a magam, mint a mások kedvéért mondtam – még egyetemi előadásaimban is, ahol persze mindig lefordítottam, a töretlen gondolatmenet megőrzése kedvéért. (Hadd írom ide az angol mellé kitűnő, Mészöly Dezsőtől származó, magyar fordítását) :

When icicles hang by the wal
And Dick the shepeard blows his nail,
And Tom bears logs into the hall,
And milk comes frozen home in pail,
When blood is nipp'd and ways befoul,
Then nightly sings the staring owl,
Tu-who; To-whit, to-who
- a merry note,
While greasy Joan doth kill the pot.

Ha már virít a jégvirág,
S markába Dick nagyot lehel,
Ha Tom behordja mind a fát,
S a sajtárban fagyott a tej,
S az út jeges s a vér se forr
Éjente szól a vak bagoly:
Huhú, de víg a hangja,
haj,
Míg szurtos Janka sört nyakal.

Látva, hogy a kislány meglepve, de odaadóan hallgatja a mondókát, s érteni látszik, elmondtam következő (záró) strófáját is.

When all aloud the wind doth blow,
And couphing drawns the parson's saw,
And birds sit brooding in the snow,
And Marion's nose looks red and raw,
When roasted crabs hiss in the bowl,
Then nightly sings the staring owl,
Tu-who; Tu-whit, tu-who
- a merry note,
While greasy Joan doth kill the pot

Ha szerte-széjjel szél fütyül,
S a tisztelendő úr kehes,
Ha hómezőkön varjú ül,
És Marcsa orra vérveres
S a tűzön forr az almabor,
Éjente szól a vak bagoly,
Huhú, de víg a hangja,
haj,
Míg szurtos Janka sört nyakal.

Nem gondoltam volna, amikor kedvszegetten beültem ide, mondta, hogy ilyen kedvderítő élménnyel távozhatok! Maga el sem tudja képzelni menynyire szeretem az angol nyelvet és irodalmat, pláne Shakespeare-t. Milyen nagyszerű vers ez is! A tél egyszerű rekvizitumait összefogva az egész téli világot idézi meg – mondta oly szakszerű jellemzéssel, amit később magam is felhasználtam. Csak nem angol szakot végez? – érdeklődtem. Regrettably not! – mondta választékos angolsággal. S egy ideig fluently angolul folytattuk beszélgetésünket, ennek során kölcsönösen bemutatkozva, névvel, szakmával.

Aztán ő javasolta, térjünk vissza a németre, végtére is az az én egyik anyanyelvem. Oh, maga poliglott, több anyanyelve is van? Igen, a másik a román. Apám ugyanis német, akinek a Regátban hatalmas földbirtokai vannak, jobban mondva csak voltak, mert még időben megszabadult tőlük, amikor látta, hogy a szovjetek elkezdik verni a németeket, s ezt abba sem akarják hagyni. Ezért átmentette vagyonát Svájcba. Mostmár román származású anyámmal Zürichben élnek. Én szeretném még a tanévet itt befejezni, ha ugyan engem is nem kerget tovább a Vörös Hadsereg. Ez bizony reális elképzelés volt, úgy látszik „örökölte" atyja realizmusát. Pedig, mint elmesélte, egyénisége, szellemi arculatára, s műveltségére anyja nyomta rá a maga bélyegét. Tőle kapta az irodalom és zene szeretetét. Ő vette rá, hogy jól megtanuljon zongorázni. Ő szorgalmazta, hogy a román értelmiségben szokásos francia orientációjú kulturális érdeklődését ne kizárólagosítsa. Ő szerzett mellé időben

angol nurset és adott számára kóstolót az angol irodalomból. Gratulálok a mamájához – mondtam. Van mihez! Annyira szeretem, hogy néha még románnak is vallom magam az ő kedvéért. Mi volt a családi nyelvük? Német is, román is, hiszen apám anyanyelvi szinten beszélt románul. De már oly sokat fecsegek magamról, hogy biztos unja, – beszéljünk mostmár magáról. Jó, de előbb még árulja el, hogyan választotta ezek után az orvosi pályát? Atyai beavatkozásra. De erőszakoskodnia azért nem kellett, hiszen gazdaságunkban oly sok mindent láthattam termelésből, állattenyésztésből, s last but not least a gazdasági cselédek és gyermekeik nyomorúságából és betegségeiből, hogy az orvostudományban az élet javításának egyik eszközét kezdtem látni.

Miután így szociális érzékből is jelesen vizsgázott nálam, rátértem a magam szellemi profiljának vázolására, kihagyva ebből a marxizmust, mert nem akartam ajtóstul rohanni a házba, s megfogant már bennem az az érzés, hogy jó lenne Adickával baráti viszonyba kerülni. Akkor majd lépésről-lépésre vihetem előre a társadalmi problémák megértésében. Még azon töprengtem, hogyan is kezdjek hozzá, amikor ismét megelőzött és a medikák nyíltságával megkérdezte: Mondja Józsi, e kölcsönös ismerkedés, mondhatnám reveláció után, nem gondolja, nagyon nagy ballépés lenne, ha elveszítenénk egymást? Ne tagadja, tetszem magának! Én pedig hol találok még valakit, aki filozófus és esztétikus, Shakespeare-t szaval és elvi kérdéseket fejteget, aki nem merül alá nyakig a köznapiságba? Tudja mit, ha már együtt ebédeltünk, vacsorázzunk is együtt. Legyen ez a nap megismerkedésünk emlékezetes napja. Jöjjön fel hozzám vacsorára! Higgye el, egészen jól főzök. Olyan ételeket is tudok, amiket maga, a magyar fiú, nem igen ismer. Legyünk mi úttörők a két nép egymásra találásában – fejezte be vidáman, hamiskás, ironikus mosollyal.

Ilyen volt a szép kezdet, és még leírhatatlanul szebb lett a folytatás. Egészen addig, míg Adickát szülei fel nem szólították, hogy első féléve lezárása után menjen hozzájuk Zürichbe. Nem szabad megvárnia Bécs ostromát.

Nincs értelme elválásunkat s az ezzel kapcsolatos vitákat és fájdalmas érzelmeket részleteznem. Adicka legszívesebben becsomagolt volna bőröndjeibe, hogy magával vigyen, akaratom ellenére is. Biztosított, hogy szülei a legnagyobb örömmel fogadnak majd, ha látják, hogy nyugtalan lányuk most nyugodt révbe jutott. Ne legyenek aggodalmaim jövőmet illetően. Világos, hogy hivatásom mellett kell maradnom s akadémiai pályát befutnom. Erre pedig minden lehetőségem megvan. Nemcsak képességeimben és felkészültségemben, de a külső körülményekben is. Szülei, ha a viszonyok rendeződnek visszatérnek Németországba. Apjának a gazdasági életben is kiterjedt kapcsolatai vannak, s feltehetőleg demokratikus érzelmű polgári politikusokhoz is, „akik eddig behúzott farokkal sunyítottak". Ám tetszik, nem tetszik ma szerepet fognak kapni. Minél jobban meggyőzött arról, hogy családi támogatásuk reális erő, annál világosabban láttam, hogy ez az, ami választott utammal ellentétes, s ami előbb utóbb kettőnk viszonyát is megrontaná. Én nem akarok a polgári demokrácia útvesztőiben és labirintusaiban tekeregni, pedig náluk – már csak a nyugati megszállás miatt is – ez épül majd, míg nálunk a szovjetek befolyása egy reálisabb demokrácia felépítésének lehetőségét

teremti meg. Náluk hivatásos politikusok, illetve politikai manipulánsok kerülnek előtérbe, nálunk meglesz a lehetősége annak, hogy a dolgozó tömegek hatékonyan beleszóljanak a politikába, s ne csak arra terjedjen ki jelentőségük, hogy négyévenként a szavazóurnák között ide-oda szaladgáló birkanyájként döntsék el, hogy melyik párt legyen az, amely a következő választásokig – mint Marx mondotta – „wird sie vertreten und zertreten" (képviseli és képükbe mászva tönkreteszi saját választóit).

Egyébként ha már az osztályok politikai harcairól van szó, én szívesebben harcolok a magyar munkások osztályérdekeiért, mint a németekéért, akik a hitleri vezetés pillanatnyi előnyeiért még szerzett jogaikat is feladták. Adicka fogékony intelligenciájával sok mindent megértett vitáink reális, érdemi részéből, s végül is fájó szívvel búcsút mondtunk egymásnak, azzal, hogy ami köztünk történt nemcsak feledhetetlen volt, vagy ahogyan éneklik, „Es war ja so schön...", hanem életalakító erővé vált, szellemi profilunk, emberségünk részévé, ami megszabja a másik nemhez való viszonyunkat. A német szöveg egy a még „prosperáló" háború idején sokat énekelt slágerből származik, ami az olcsó, könnyed kalandokat „mélyíti" érzelgőssé, szentimetálissá.

Merci mon ami(e) – es wunderschön	Kösz kis barátom ez csodaszép
Tausend Dinge möcht' ich ihnen sagen,	Ezer dolgot mondhatnék magának
Doch die schönste Zeit muss vorübergeh'n	De legszebb időnk is elmúlik
Es war ja so schön	Bármily szép volt

Alkalmilag – tréfából – ennek egyik, vagy másik frázisát ironikusan idézgettük, egymásnak vagy egymásra, ezért szerepelt még az egyáltalán nem tréfás zárófelvonásban is, elnehezülő szívünk megkönnyítésére, kedves pillanatok felidézésére. Megállapodtunk abban – ezúttal ez volt helyes – nem írunk egymásnak, kapcsolatunkat lezártnak tekintjük. Bármily szép volt...

Adicka elutazott, én eléggé lehangoltan, „párjavesztetten" folytattam napi munkámat, többek között az angol tanítást. Dórika észrevette hangulatváltozásomat, s azt hiszem merő együttérzésből egy általa kedvelt és becsült ember iránt – ő maga is így mondta el, évek multán, idehaza, amikor hosszabb időközönként felkeresett, hogy „egy kis életkedvet merítsen belőlem" – ezért igyekezett felvidítani női melegséggel elárasztva, addig-addig míg a végén szabályos flört lett igyekezetéből. Én továbbra is szigorú tanár maradtam, s csak az óra végére engedtem fel kedves kacérkodása hatására. Kezdett már kitavaszodni, amikor talán a lágy etéziák és a friss tavaszi vérkeringés pezsgetésére – elkezdtem gondolkodni Dórikához való viszonyomon. Arra a megállapításra jutottam, hogy mostmár nem viselkedhetem úgy, mint egy elkárhozástól félő szerzetesnövendék, aki a szigorú gyóntatóatya álarcát ölti magára. Ez nem illik hozzánk. Mindketten felnőttek vagyunk, ő sem csak a szerelem elvont fogalmát ismeri, eléggé tudtomra adta, hogy többet és mást vár tőlem. S a jogos várakozásnak enyhén szólva udvariatlanság lenne eleget nem tenni. A következő órán, látván, hogy a kedves kacérkodás most sem marad el, egy kettőre levetettem a Drei-Schritt-vom-Leib magatartást, mellé ültem és szőke hajába

túrtam, addig-addig simogattam, míg kezem nagy, viruló mellére tévedt. Csókolóztunk. Ám amikor tovább akartam jutni, egyszerre sírni, majd zokogni kezdett, kiszabadulva karomból. Ne haragudj! Ne haragudj! hüppögte. Dehogy haragszom biztosítottam álnokul, pedig majd szétvetett a düh! Mi az ördögöt incselkedik velem, s ha aztán – amire végtére is számítania kellett – tettekre kerül a sor, ahogyan itt mondják „Handgreiflichkeit"-re, azaz egyértelműen világos helyzetet teremtő cselekedetre, akkor váratlanul hisztérikusan elkezd bőgni olyan gyáván, mint egy szűzlány. Pedig biztosan nem az. Nézd Dórika – mondtam szelíden, dühöm visszafojtva. Lehet...hogy tévedtem, amikor azt hittem, hogy szavak nélkül is közös megállapodással történik az, ami köztünk most történt. Nem akarlak én téged bántani, vagy pláne erőszakoskodni veled. Tegyünk úgy, mintha nem történt volna semmi. Csak éppen legyünk mostantól kezdve jobb, s főleg őszintébb barátok. – A következő alkalommal én kissé melegebben, de tanárosan kezdtem meg az órát. Egyáltalán nem ment bele a játékba. Jóska, mondta, te nagyon jó ember vagy. Igazán jó! Kevés férfi tette volna ugyanezt – a legtöbben erőszakolták volna a dolgot, ami végtelenül megalázó. Az ördög bújjék beléd kislány – zúgolódtam magamban. Csak nem képzeled, hogy valami tehetetlen Miskin herceg vagyok, akinek vágyai vannak csak, de képtelen ezek megvalósítására?! Ezúttal nem úszod meg szárazon. De már láttam, nincs szükség kezdeményezésemre. Nem úgy gondolja, ahogyan átfutott agyamon, hanem az őszinteség jegyében. Diszkréten, ám határozott kézzel, kigombolta ingének három felső gombját, így jelezve készségét. Majd mellém ült a pamlagra. Már csak az maradt hátra, hogy csókolózás és petting után az ősrégi módon, – „more patrio" – fejezzük be. Utána boldogan, nyugodtan, feszültség nélkül feküdtünk egymás mellett, intim dolgainkról beszélgetve, a legkisebb belső zavar nélkül. Ebben a bizalmasan nyílt, meleghangú légkörben mondta el Dórika, hogy volt egy szerelme, amely alighogy megkezdődött már be is fejeződött, mert fiújának be kellett vonulnia, s katonaként a fronton pusztult el az ő nagy bánatára. Halálának híre már itt Bécsbe érte utol, nemrégiben. Belső konfliktusából támadt a hisztérikus, lelkiismeret furdalásos visszarettenés. De ezt már leküzdötte.

Nem fejezi ki a teljes igazságot az az antik mondás, miszerint „post coitum omne animal triste est" (párzás után minden állat szomorú). Az ember különös lény. Társadalmiasult élőlénnyé (zoon politikonná) dolgozta ki magát az állatvilágból. Az orgazmus után, a szerelmi aktus csúcspontja utáni alázuhanó, „állati" szakasz – igazi társadalmiasultság esetén, vagyis amikor az összefűző kapocsok az azonosság és különbség megfelelő minőségei megvannak, az emberi azonosságtól s a nemi különbségtől kezdve a szellemiekig – a korábbi feszültség feloldása a kielégült boldogság állapotába lendít fel. fel. Magában az aktusban – mint Engels oly kitűnően mondotta a házassága előtt álló Konrad Schmidtnek – lehetetlen megmondani, hogy az egységnek örvendünk e a kettősségben, vagy a kettősségnek az egységben. Utána, a mozgalmas kettősegység után viszont a nyugalmas összetartozás az „egy-kettősség" a domináns akkord, amelynek szubdominánsa a kölcsönös, intim és őszinte, takaratlan megnyilatkozás mélységesen mély szellemi vágya.

Viszonyunk Dórával a hazatérésig tartott. Utána útjaink szétváltak. Én balra mentem, ő – családi hatásra – jobbra, s amikor ismét fordult volna, váratlanul, fiatalon ragadta őt el az irigy halál.

28.

Örömmel készülődtünk a karácsonyi ünnepekre. Az ünnepi hangulatot nagyban emelte, hogy sikerült jegyeket szereznünk a Zeneakadémia szokásos karácsonyelőtti hangversenyére, amelyen – az akkor már politikai jellegű közszereplései miatt vitatott – Furtwängler nagystílű, megrázó vezényletével Beethoven IX. szimfóniáját adták elő. Az ünnepi felkészülés gyakorlati része a háborús körülményeknek megfelelően Lebensmittelkartéink összeadásán alapult.

A nők sürgölődtek és forgolódtak, a rangidős hölgy Maravicini Markgräfin kedvesen erőszakos vezetésével, ami annál helyénvalóbb volt mert a bájos őrgrófnő, mint Bécs őslakósa mindenkinél – még a feketéző pozsonyi jogászgyerekeknél is – jobban kiismerte magát a város kiskereskedelmi világában és alvilágában. Nem tekintve természetesen a nagybani feketézőt, Deér Béla nagybátyját, akinek azonban eszébe sem jutott segítséget adni. Annál kevésbé, mert unokaöccsével együtt vonult el valahova Bécs környékének légitámadásoktól kevésbé veszélyeztetett zónájába, s onnan tovább a nyugati zónába.

Éppen ilyen Marabu kiosztotta feladatok végrehajtásával voltunk mindannyian elfoglalva, amikor gyújtóbombaként, de nem halálthozó, életadó (mint akkor nevezték) „vitamin" – bombaként pottyant le valahonnan az égből, egyenesen az asztalomra egy tábori postalap. Országh Lacitól – ékes német nyelven. Azért így, hogy gyorsabban kerüljön túl a hadi cenzúra viszontagságain, és mert Laci von Haus aus kitűnően tudott németül, s az angol mellett a német és magyar tanári szakot is elvégezte. Korábban idegen nyelven csak angolul érintkeztünk egymással.

Lieber Freund, 15. 12. 1944.

schon seit Monaten habe ich nichts von Dir gehört. Vergeblich habe ich in allen Richtungen nachgeforscht bis ich eines Tages vor ungefähr zwei Wochen, im unseren alten Collegium Király getroffen habe, der von deinem ununterbrochenen Aufenthalt in Wien die gute Botschaft brachte. Es ist durchaus nicht ausgeschlossen, dass ich dich binnen einigen Monaten, ja vielleicht Wochen wiedersehen werde. Wir werden uns sicherlich viel interessantes erzählen können. Wenigstens ich habe in den letzten sieben Monaten manches ungewöhnliche durchgemacht. Hoffe, dass Du noch immer von einer philosophischen Höhe das menschliche Treiben betrachtest und viel Material für deine These gesammelt hast. Das nötige Otium hat gewiss nicht gefehlt. Leider habe ich mich, mit schöngeistigen Studien überhaupt nicht befassen gekönnt. Vielleicht wird auch einmal Zeit für solche geben.

Mit den besten Wünschen für Weinachten und Neujahr,

dein ergebener L. Országh

(Antworte vorübergehend nicht, ich werde dich ja unbedingt im Coll. suchen. [Ez áthuzva, s helyette:] Wenn möglich, schreibe mir einige Zeilen an obige Adresse. Unterfeldwebel Dr.L.Országh. Feldpostnummer: 21660/U)

(Kedves Barátom, 1944. 12. 15.
már hónapok óta semmit sem hallottam Rólad. Hiába kutattam minden felé, míg egy nap, körülbelül két héttel ezelőtt, a mi öreg kollégiumunkban Királyra bukkantam, aki a te folyamatos bécsi tartózkodásod jó hírét közölte. Egyáltalán nincs kizárva, hogy néhány hónapon, sőt héten belül viszont láthatlak. Biztosan sok érdekeset mesélhetünk egymásnak. Legalábbis, ami engem illett nem egy szokatlan dolgot éltem végig az utolsó hét hónapban. Remélem, hogy még mindig filozófiai magaslatról szemléled az emberi forgatagot és sok anyagot gyüjtöttél tézised számára. A szükséges otium biztosan nem hiányzott. Én sajnos szépirodalmi-szellemi tanulmányokkal egyáltalán nem tudtam foglalkozni. Egyszer talán adódik még idő az ilyesmire is.
A legjobbakat kivánom Karácsonyra és Ujévre,
híved L.Országh
(Egyelőre ne válaszolj, mivel feltétlenül kereslek majd a coll.-ban. [Ez áthúzással érvénytelenítve. S helyette:] Írj néhány sort, ha lehet, a fenti cimre. Dr. L. Országh, őrmester, tábori postaszám 21660/U.))

Jellemző az akkor már végképpen elborult német hangulatra a minden táboriposta lev-lapon feltüntetett Hitler idézet: „Auch wenn wir vergehen müssen, muss DEUTSCHLAND bestehen. Auch wenn UNS im einzelnen das Schicksal schlagen sollte, muss DEUTSCHLAND leben. Auch wenn wir Not und Sorge auf uns zu nehmen haben:DEUTSCHLAND MUSS sein TROTZ SORGEN UND NOT." Adolf Hitler. ("Ha nekünk el is kell múlnunk, NÉMETORSZÁG szükségképpen fenn kell, hogy maradjon. Habár BENNÜNKET egyeseket a sors csapása kell, hogy érjen: NÉMETORSZÁGnak élnie kell. Ha inséget és gondot szükséges is vállalnunk: NÉMETORSZÁGnak szükségszerüen lennie kell GOND ÉS INSÉG ELLENÉRE." Hitler Adolf.)
Válaszomról sajnos nincs másolatom. Pedig magamnak sem lenne érdektelen látnom milyen formában célozhattam arra a szellemi fordulatra, amely élményeim és az Oszkártól kölcsönzött Marx válogatás olvasásának hatására megindult, illetve a korábbinál jóval haladottabb fokot ért el bennem. Mert alighanem erről van szó Laci újabb lapjának második „geistliche Wende"-t emlegető mondatában. Ez a lap már az új évben érkezett, mivel az én válaszlevelemen a katonai cenzura hosszabban kotlott.

8. 2. 1945

Lieber Josef,
deine Karte von 26.1. ist gestern eingelaufen und hat mir viel Freude gemacht. Die Beschreibung, bzw. die Andeutung deiner geistlichen Wende und deines Werdeganges fand ich höchst interessant. Wenn wir nur Gelegenheit mehr darüber plaudern zu können hätten! Vielleicht wird sich

dazu in der Zukunft eine Gelegenheit erweisen da ich binnen kurzer Zeit in eine Entfernung von circa 40 km von deinem Aufenthaltsort verlegt werde. Falls ich in Wien dienstlich einfahren sollte, werde ich dich unbedingt im Collegium Hungaricum besuchen, mit der Hoffnung dort übernachten zu können. Übrigens interessiert mich dein Dasein in anderer Hinsicht ebenfalls, möchte etwas darüber wissen (bitte beschreibe es baldigst) was du machst in concreto, was für Pläne für die unmittelbare Zukunft gemacht hast, was für Kollegen (die auch mir bekannt sind) sich jetzt in Wien befinden, wo dein Vater sich gegenwärtig aufhält, wiefern die Universität und die Bibliotheken funktionieren, wie lange Du von der Honvéd beurlaubt bist, etc.,etc. Um Antwort wird unbedingt gebeten!! Was mich betrifft: befinde mich ausgezeichnet, fast in jeder Hinsicht, besonders materiell. Habe genügend

Gelegenheit zu lesen, obzwar man sich natürlich nicht vertiefen kann. Mit der Gegenwart bin ich – relative – zufrieden, es konnte viel schlimmer sein...

Mit besten Grüssen und altbewährter Freundschaft,

dein ergebener Lancelot

(1945. 2. 8.

Kedves Jóska,

1. 26.-i lapod tegnap befutott és nagy örömet okozott. Örülök, hogy jól vagy. Szellemi fordulatod és fejlődésutad leírását ill. az erre tett utalást igen érdekesnek találtam. Bárcsak lenne alkalmunk erről többet csevegni! Lehetséges, hogy a jövőben adódik alkalom erre, mert rövid időn belül áthelyeznek circa 40 km-nyi távolságra tartózkodási helyedtől. Ha szolgálati okokból fel kellene utaznom Bécsbe, feltétlenül meglátogatlak a Collegium Hungaricumban, remélve, hogy ott is alhatok. Egyébként ottléted más vonatkozásban hasonlóképpen érdekel, szeretnék tudni valamit arról [kérlek hamarosan írdd megl, hogy mit csinálsz in concreto, mik a terveid a közvetlen jövőre nézve, milyen [számomra is ismerős] kollégák találhatók most Bécsben, hol tartózkodik jelenleg atyád, mennyire funkcionál az egyetem és a könyvtárak, mennyi időre szabadságolt a Honvédség, etc., etc. Feltétlenül kérlek válaszolj!! Ami engem illet: kitűnően vagyok, csaknem minden tekintetben, kivált anyagilag. Elegendő alkalmam van olvasni, jóllehet persze elmélyedni nem lehet. A jelennel – viszonylag – elégedett vagyok, sokkalta rosszabb is lehetne...

Legjobb kívánságaimat küldöm, a régi kipróbált barátsággal,

híved Lancelot)

Lancelot apám utáni kedves érdeklődése annak az embernek szólt, akit becsült, mert látta, hogy áldozatok árán is – a vele folytatott beszélgetés után – zokszó nélkül támogatja pályámat. S hálás is volt neki, mivel – annak az elvnek „igazolásaként", hogy egy őrmester gyakran többet tud tenni a hadseregnél egy katonáért mint a tábornok – apám segítette olyan beosztáshoz, valamelyik vezérkarhoz tartozó csoporthoz tolmácsnak, amely kivonta a közvetlen életveszély fenyegetettségéből és a leveleiben emlegetett viszonylagos

jólét lehetőségét teremtette meg számára, amelyet Országh szeretetreméltó egyéniségével jól ki is tudott használni. Még sokadik érettségi találkozónkon, a hetvenes években is emlegette apámat, amikor volt diákjai körében kifejtette, hogy soha életében nem szerette a katonákat, s e tekintetben egyetlen igazi kivételt ismert – Szigeti Jóska végtelenül kedves édesapját. Apám hollététről azonban én akkor éppoly keveset tudtam, mint ő. Egészen addig míg apám március elején leírhatatlan örömömre meg nem érkezett Bécsbe, két hatalmas csomag élelmiszerrel, ami átmenetileg nagyot emelt étrendemen, olyan időben, amikor vacsorám már darab száraz kenyér és egy negyed megsózott vöröshagyma volt, sok-sok pohár vízzel. Hosszan nem tarthatott az élelemajándék, mert ketten fogyasztottuk. Andrist időnként kínáltam csak meg, mert észrevettem, akár kínálom, akár nem, rendszeresen dézsmálja készletemet, hiába igyekszem megállapodni vele a neki jutó adagokban. Ma megint dézsmanap volt ugye?! – kérdeztem néha szigorúan. Ő minden esetben letagadta. Én meg nem erőltettem a dolgot, mert megértettem, hogy egy kamaszfiú még nálam is éhesebb lehet, s csak taktikából reccsentem rá, nehogy megfeledkezzen magáról s együltében felfaljon mindent. Negyven év múlva írta meg – valóban nagyokat falatozott a hátam mögött, az éhségtől hajtva, de soha nem evett annyit, hogy jóllakjon.

Apámról kiderült, valamilyen gépesített alakulathoz vezényelték írnokként, és Sopron közelébe vannak. Civil vonaton utazott. Ezt két amerikai vadászgép támadta meg. Gépfegyvergolyóik papírként hatoltak át a kocsik vasvázán is. Az utasok a vonat alá bújva próbáltak védekezni, de sokan meghaltak. Az ő orra előtt is végigpásztázta a földet egy sorozat. Így hát kettős volt örömünk, a szerencsés megmenekülés s a viszontlátás okán. Megbeszéltük, hogy a háború után visszatérünk hazánkba, a többit majd meglátjuk. Most a túlélés a fő. Nagyon örült a tanár úr érdeklődésének, s amikor két nap után távozott elkérte tábori postaszámát. Aztán hosszú ideig nem láttuk egymást, mint ahogy az Országh-levelekben emlegetett találkozás is elmaradt. De levél még jött Lacitól. Az egyik néhány nap múlva.

10. 2. 45.

Lieber Sepp,

vorgestern habe ich dir eine Karte gesandt, hoffe dass du sie erhalten hast. Nachträglich folgt noch eine Bitte. Mehreren eingezogenen Freunden, zumeist gewesenen Schülern habe ich die Adresse des Wiener Kollegiums angegeben, wo ich im Notfalle durch Post zu erreichen wäre. Es ist leicht möglich, dass schon einige Karten an mich gerichtet in das Kollegium eingetroffen sind und dort auf Weiterleitung warten. Bitte, sei so liebenswürdig, und frage bei der zuständigen Stelle (der Herr Direktor oder das Sekretariat oder der Portier) nach, ob dort solche an mich gerichtete Sendungen nicht vorhanden sind. Falls so, lass sie dort bleiben, merke dir aber die Absender und ihre Adressen und teile sie mir schleunigst mit. Wenn ich dann endlich einmal irgendwie nach Wien (oder wenigstens in der Nähe von W.) kriege, werde ich sie übernehmen, oder du wirst mir sie mal in einem grossen Umschlag zusenden.

Vorerst aber die Adressen bitte! – Hast du auch in diesem Jahr manch schöne Bücher kaufen können? Und wie ist es mit den Bibliotheken bestellt? Ich sehne mich natürlich noch immer nach diesem Verlorenen Paradies. Gelegentlich träume ich noch in wachen Stunden über die vielleicht noch einmal sich erweisende Möglichkeit solchen Dingen nachgehen zu können... Bitte schreibe baldigst und recht viel. Falls Bekannte vorhanden wären, übermittle ihnen meine besten Grüsse.

Dein ergebener Ladislaus

(10. 2. 45.

Kedves Szepi,

tegnapelőtt küldötten neked egy lapot, remélem, hogy megkaptad. Utólag még egy kérés. Több bevonult barátomnak, jobbára egykori tanítványaimnak adtam meg a bécsi kollegium címét, ahol szükség esetén postailag elérhető lehetek. Könnyen megeshet, hogy néhány hozzám intézett lev. -lap befutott a kollegiumba és ott várja a továbbadást. Kérlek, légy oly kedves és kérdezd meg az illetékes helyeket (az igazgató urat, vagy a titkárságot, vagy a portást) vajon nincsenek e ott ilyen nekem címzett küldemények. Ha igen, maradjanak ott, jegyezd meg azonban a küldőjét és címét és sürgősen közöld velem. Ha aztán végül is valamiként Bécsbe jutok (vagy legalábbis B. közelébe), akkor átveszem ezeket, vagy te küldöd el nekem egyszer egy nagy borítékban. Legelőbb azonban a címeket kérem! – Ebben az évben is sikerült néhány szép könyvet vásárolnod? S mi a helyzet a könyvtárakkal? Természetesen még mindig vágyom ez után az Elveszett Paradicsom után. Alkalmilag még az ébrenlét óráiban is arról álmodok, hogy egyszer talán újból adódik lehetőség, hogy ilyen dolgokkal foglalkozzak...

Kérlek írj mihamarabb és jó sokat. Ha akadnak ott ismerősök, add át nékik legjobb kívánságaimat.

Híved Ladislaus)

Először és utoljára voltam számára Sepp, mint ahogyan ő is számomra Ladislaus. Voltam legtöbbször Jóska, József, vagy az angolos Joseph, mint ahogyan ő számomra többnyire Laci, László, vagy féltréfásan Lancelot, Arthur király kerekasztalának híres-neves lovagja, de német Ladislaus soha. A Szepi megszólítás alighanem a cenzor szőrős szívét volt hivatva megpuhítani. Sajnos László számára a fent nevezett helyek egyikén sem találtam se levelet se mást, mivel nemcsak a meg nem írt levelek, de igen gyakran a megírt levelek sem jutottak célba ezekben az időkben. Pedig a lelke legmélyéből vágyott rá minden megszokott környezetéből kiszakított ember, főleg ha katona egy istenverte háborúban, akit így vagy úgy, de már a szokatlan kötelmek is létének esendőségére figyelmeztettek. Minden levél, otthoni hír, vagy futó találkozás a civil élet megszokott és szeretett tényeihez vitt közelebb néhány percre vagy órára. Kapcsolatot jelentettek a nagybetű s Élettel a veszedelmesen közelkerülő Halállal szemben, amely – Adyval szólva – patkótlan, nesztelen és gyilkos paripáival ügetett felénk, akkor is, amikor nem kattogott a gépfegyver,

nem üvöltöttek a szirénák, nem töltötte be tudatunkat az irgalmat nem ismerő mennyekből ledobott bombák undorító visítása és robbanásuk egész lényünket megreszkettető ereje. Ezt fejezte ki a még Pesten kézhez kapott, a 23. részben közölt, zaklatottságában megejtő levél, kollégiumi családanyámé, Csatlós Jánosé, s ezt utolsó gólyámé, Csűry Pistáé, ami már Bécsben ért utol s ütött mellbe eksztatikus – nosztalgikus hangjával.

Ami Csatlós Jánosnál a fél éve katonáskodó karpaszományos tizedesnél csak a sorok közt bujkál, a társadalomkritika, mert az intellektus kritikája (bár nem tudja, s később sem tanulta meg ezt), az imperialista világégések társadalmának kritikája, az viharos erővel tör ki a még be nem vonult Csűry Pistánál, – az elvesző szellemi otthon (az Országh-Milton féle Paradise Lost) utáni fájdalmas-szenvedélyes vágyakozás formájában.

Debrecen 1944. augusztus 1.

Édes Jóskám!

Egy egész nyáron át tartó álmodozásom végül is erőszakosan lerázott gyümölcsét küldöm Neked. Nem tudom ugyan elképzelni, hogy s mint örülhet valaki valaminek, ami távol eső és ennek következtében számára érdektelen világból származik, de nem is fontos: valahogy úgy érzem, örülsz ha írok neked, saját magamnak pedig egyenesen szükséges, illetve szükséges volt. Eléggé szentimentális időszakot élek és így nem csodálkozhatsz, ha könnyek kívánkoznak a szemembe, ha Rád gondolok. Debrecen száműzetésnek túl jó hely, szellemi légkörnek túl rossz. Mit tanulhat az ember másoktól? Semmit, meg vagyok győződve róla, hogy semmit. Bocsáss meg, hogy untatlak (magam nem erről akartam írni) s érzem, milyen esetlen vagyok, ha okoskodni kezdek, de egye meg a fene, már belefogtam. Különben is ilyenkor olyan jó Miskin hercegnek érzem magam, akinek csámpás mondatokban – még csak ki sem fejezett, még csak ki sem ábrázolt, vagy sejtetett, sőt legtöbbször elködösített bölcsessége megfájdítja a szívünket és világosan (az őrület világosságával) látunk valamit, persze azt sem tudjuk mit, – csak érezzük. Tudod azt, hogy én mindig gúnyoltam Király Pistát, ha arról beszélt, hogy a „nagy pillanatot" várja. Egyszerüen felsoroltam neki mindent, amit az emberek „nagy pillanat"-nak tartanak és megkérdeztem, hogy kívánja-é. Nem kívánta és nem tudta, hogy mit kívánjon. Hát ez jól van. Mostmár nem csúfolódom. Nem vagyok Miskin herceg és csak arról akartam írni, hogy másoktól tanulni lehetetlen, s ha nem az, akkor én nem értem a tanulás fogalmát. Tanulás-e az, hogy tudomásul vesszük: Ilyen és ilyen dolgok vannak, ilyen és ilyen dolgok így s így vannak, ilyen és ilyen dolgok ezért és ezért vannak?! Nem hiszem, hogy ne lenne igazam, bár a szavak siralmasak és különben sincs értelme, hogy elkezdjek fejtegetőzni. Csak azt akartam mondani mindössze, ha tanulni nem is lehet csak saját magunktól, és az egész élettel való érintkezésünkből, – szellemi javakat mégiscsak kaphatunk ajándékba mástól, csak éppen nem találok szót rá, hogy is fejezzem ezt ki. Hogy valaki magvakat csepegtet belém, amelyek most vagy később kicsiráznak? Nem fejez ki sokat, pedig a folyamat nagyon hasonló s még jobb hasonlattal

szolgálhatna a szerelmi élet. Ölelkezés és megtermékenyülés. De látom, hogy az asztalt vered és úgy röhögsz mekkora bivaly vagyok, pedig engem nem szabad kikacagni, mert abba én huzamos időre belekeseredek. Egyszóval, ahogy úgy együtt éltünk, ahogy sütkéreztem fényességednél, ahogy hullattál egy-egy jó falatot, ahogy érdememen felül jól bántál velem, mindez nagyon szép volt és sohasem fogom szégyellni távolról sem, hogy én voltam melletted a kisfiú. Tudod én úgy érzem, hogy érted meg is tudnék halni (kicsit fellengzősnek találod, de kifejező, mert tény, hogy nagyon szeretlek s ezt szeretném valamiképpen meg is mutatni). Persze mindezt abban a megnyugtató tudatban írom, hogy jó pszichológus vagy és világért sem olvasol egy szóval sem többet bele, mint amennyi ide van írva.

Ha kedved s időd engedi, írjál, nagyon boldoggá fogsz tenni. Viszont akkor sem leszek boldogtalan, ha nem írsz. Nem akarok kínos kötelességet akasztani a nyakadba. Csak egy dologra kérlek: ha a címed megváltozik, akár egy lapon is, de FELTÉTLEN értesíts! Semmiképpen sem szeretnélek szem elől téveszteni.

Szeretettel ölel Pista

Ez a vágy a szétszakadt emberi kapcsolatok és az elvesztett szellemi paradicsom után szólalt meg temperáltabban és realisztikusabban Laci leveleiben is és ezért éreztem undok és ocsmány balszerencsének, hogy nem közvetíthettem neki mások jelenlétét és érdeklődését, csak a magamét. A könyvtárak és könyvek utáni megejtő vágya engem nem foglalkoztatott, mert hozzá képest terített asztal várt, még a könyvkereskedésekben is. Főleg a Grabenen lévő előkelő üzletben, amit 43-as bécsi nyaram óta szívesen látogattam, filozófiai anyagának relatív bősége miatt. Akkor persze gazdagabb zsákmánnyal lehetett hazatérni, például a fenomenológus Alexander Pfänder elterjedt formális Logikájával (1929), amely a formalizált matematikai logikával mit sem törődve plasztikus ábrázolását adja az alapvető logikai formáknak, s legfőbb hibája az, hogy Pfänder, aki katolikus pap volt, példáit szinte kizárólag a katolikus hit dogmáiból, illetve a Bibliából meríti, mintha a modern tudomány nem is létezne. Igaz hogy a múlt század második felének azok az angol logikusai, akik történetesen nem voltak papok, szintén bőven merítettek példatárukban a Bibliából, még a matematikai logikát megalapozó Boole is. Ugyanott és ugyanakkor, 43 augusztusában vásároltam meg Hegel Philosophie der Weltgeschichtéjének III. és IV. kötetét, a görög és római világ, s a germán világ történetfilozófiáját, cseppet sem bánva, hogy Pesten csak a Világtörténet filozófiájának I. kötetét vettem meg egy évvel korábban, s így a II. rész a keleti világról szóló kimaradt. Volt már ez így más könyvekkel is, s bizalmam, hogy a hiányzó részt előbb utóbb meglelem rendszerint bevált. Bevált a „keleti világ" esetében is, amelyhez ismét Pesten 45 júliusában jutottam hozzá. De került akkor hozzám egész Hegel kiadvány is, politikai és jogfilozófiai írásainak első szöveghű gyűjteménye, amely éppúgy mint a Világtörténelem gondos munkával felkutatott hegeli kéziratokon alapult. 44 decemberében ilyesmi már csak egy akadt, az előző szövegkiadások lelkiismeretes gondozója Georg Lasson feltárta ugyancsak a filozófiai és speciálisan

a Hegel kiadásban nagy érdemeket szerzett F. Meiner kiadónál megjelent: Hegel sajátkezű megjegyzései Jogfilozófiájához. Majd csak 45 áprilisában, amikor a szovjet csapatok Bécs alatt álltak, és amikor örömtől megdobbanó szívvel vehettem tudomásul, hogy sárgacsillagos magyar zsidók háborítatlanul utazhatnak a belvárosban is a villamoson, jelennek meg ismét az összeomló Harmadik Birodalomban betiltott szerzők a Graben könyvesboltjának elegáns keményfapolcain. Mindjárt meg is vettem – csekély pénzecskémhez mérten jó drágán – Edmund Husserl fontos művét a formális és a transzcendentális logikáról, a Fenomenológiai Kutatás Évkönyvének különnyomataként. A pillanatot, 44 decemberét az jellemezte, amire jó barátom karácsonyi ajándéka könyves polcomon állva ma is emlékeztet, aki egy 1842-es két kötetes, jó és teljes francia Xénophon fordítással ajándékozott meg („Egy háborús tél emlékére – és jeléül, Jóskának, 1944 Karácsonyán, Bécsben, hű barátja Rosdy Laci"): antikváriumokban lehetett még, alighanem a frontról illetve megszállt országokból odakerült filozófiai anyagot fellelni. A Xenophon eredetileg a „Jelsingradska biblioteka" tulajdona volt.

A viszonyok változása s a front más formában is jelentkezett márciusban. Apám mellett ismét Országh Laci révén, aki megőrizve régi kedves szokását, ezúttal sem feledkezett meg születésnapomról s egy tartalmas csomagot juttatott el hozzám, az alábbi, ezúttal a cenzúrát elkerülő magyar nyelvű levél kíséretében:

„Kedves Jóskám,

gondolom meglepődsz, mikor neveinket csomaggal látod összekötve. Hihetnéd: megjátszom az irgalmas szamaritánust, avagy édelgek abban a fordított helyzetben, amikor a „front" küld szeretetcsomagot a „hátországnak". Well, be as it may, (Nos, bárhogy legyen is,) úgy gondoltam, hogy március középi családi ünnepedre legkellemesebben olyasmivel állíthatok be, ami az én elgondolásom szerint egy már féléve a Harmadik Birodalomban élő garszón úrnak jól jöhet. Eredetileg több élelmiszert és kevesebb „kéziszert" (pardon a katonai mű szóért) szántam, de ennek technikai valamint pecuniáris okai voltak. Így is reszketek, hogy ezt a csomagocskát sem Te kapod meg, hanem valaki más. Kívánom ez utóbbinak, hogy akadjon torkán. És a kolbászka arra romoljék meg és az „illető" kapjon egy kiadós húsmérgezést...

Mi itt Nagyszombatban, Marténvi, Gáspár, Gácsér, etc. dicső tanáraid városában, még szinte kánaáni viszonyok között élünk már egynegyed esztendeje s reszketve gondolunk arra a közeledő órára, amikor át kell költöznünk Burgenlandba, előreláthatólag Eisenstadtba, az egykori Kismartonba, ahol már minden rég le van tarolva. – Bezzeg itt Nagyszombatban úgy élek, mint KISKIRÁLY, legalábbis gyomorilag, vagy általában a test kényelmeit illetően. Persze semmi sem fenékig tejföl: rettenetesen egyedül érzem magam, főleg szellemi téren. (Bár nyilván ez még rosszabb volna, ha harcos alakulatnál volnék.) És amellett érthetően fáj a sok hátam mögött felégett híd és összedűlt világ, megszakadt kapcsolat, elillant atmoszféra, értéktelenné lett eszmény és erőfeszítés.

Bár érdeklődéseink a „szellemi világ" fogalomkörén belül mind kiterjedés, mind nívó szempontjából lényegesen különböznek, mégis a fentiek alapján igen vágyom társaságodra, s abban reménykedem, hogy majd ha osztrák területen leszek, valahogy össze fogunk eszkábálni egy találkozást, esetleg abban a formában, hogy Te ruccansz le hozzám, ha addig megindul újra a vasúti forgalom, vagy ellenkező esetben én ütök egyszer rajtad Bécsben.

Addig is igen örvendenék, ha egy bizalmas levél formájában behatóbban tájékoztatnál mind lelki, mind materiális dolgokról. Rövidesen meg fogom nevezni egy vk. szds. jóismerősömet, aki most Bécsben tartózkodik, felesége azonban most is itt van Nagyszombatban. Időnkint futárral levelet küld neki. Ezt az összeköttetést szeretném irányodba kiépíteni. Bármiről írhatsz csak politikumról nem. Sok minden között érdekelnek elgondolásaid magadra vonatkozólag egy olyan esetre, si fractus illabatur orbis. És azt, hogy hogyan csúsztál ki eddig a katonaság alól? És mi van Szabó Jóskával? És nem jött e nekem levél Bécsbe a kollégiumba? Etc. etc.

Régi szeretettel ölel Laci

U.i. Kérlek nyugtázd ezt a csomagot. (Tartalma: virsli, 1 szappan, 2 mézeskalács, cukorka 2 csomaggal, teána, „vitaminkex" bonbon, cipőpaszta, 2 doboz gyufa, cigaretta, dohány, cipőfűző Passz! [Ez alatt, ceruzával:] Ha valami még kéne, sürgősen tudasd, itt is igen fogy minden."

Úgy látszik, Laci sem kapta meg minden levelem, azt sem, amelyben már értesítettem, hogy semmi sem érkezett számára. A fenti levéllel meg is szakadt a kapcsolatunk, mivel az összeköttetés a vezérkari tiszttel nem jött létre, én pedig hosszabb levelet bizalmas dolgokról, kivált a bennünket legjobban érdeklőről: mit tegyünk ha a régi világ teljesen széttört, s amiről voltak elgondolásaim, elvből nem bíztam postára, a Gestapo széleskörű és alapos érdeklődésének tudatában. hiszen az intézmény éppoly kevéssé ismerte a levéltitok szentségét, mint a jezsuita rend a gyónási titokét.

Ezek a jövőre vonatkozó elgondolások különben sem voltak olyan egyszerűek, mint a bájos Maravicini őrgrófnőé (pláne akkor ha megváltoztatjuk az összes megváltoztatandókat, nemünkön kezdve társadalmi helyzetünkig). Nem mintha kétségeim lettek volna a radikális, kulturálisan is produktív fejlődést illetően. De tudtam, szűkebb baráti körömben tapasztaltam már, hogy a gazdasági, politikai és ideológiai osztályharc kanyargós és bonyolult útjai nem mindenkinek lesznek majd kedvére, s hogy Hübele Balázs módjára viszonyulhat ehhez még az értelmiség jobbik része is.

Közelebbi bécsi ismerőseim, véletlen találkozások adta ismerősök, ebben az időben sokat emlegették, a korábbi átlagnál valószínűleg sokkal gyakrabban, ősi jelmondatukat: „Vorsicht ist die Mutter der Porzellankiste" (Az óvatosság a pocelánkészlet édesanyja). Például az a kultuszminisztériumi tisztviselő, akitől először hallottam arról, hogy Lenin filozófiai könyvet írt a machizmus ellen, s aki ilyeténképp éppen az ellenkezőjét tette annak, amit szóban a lelkemre madzagolt: megszegte e kötelező Vorsicht-ot. Végtére is honnan tudhatta, hogy „veszélyes" információját nem adom-e tovább

illetékteleneknek? Az óvatosság azonban nagyon is helyénvaló volt. Ezt hamar megmutatta egy sötéten indult, de derűsen végződött kaland.

Még nem érkezett el a születésnapom, amikor kora reggel durva dörömbölésre ébredtem. Ököllel verték kollégiumi szobám ajtaját. Álmosan az ajtóhoz botorkáltam, és azon mód, csak úgy hálóingben kinyitottam. Egy tábori sapkáját oldalt apró kakastollal ékesítő, Árpádsávos (akkor már mindenki saját színeit és politikai hitvallását vihette rá öltözékére) csendőrtiszt állt ott, két feketekalpagos, állig felfegyverzett, drabális kakastollasa kíséretében, és a katonaszökevény-gyanús lógósoknak kijáró megvetéssel, érces hangon adta tudtunkra, hogy vége a lógásnak, ma minden kollégista bevonul a laktanyába és rövid ki képzés után abban a megtiszteltetésben részesül, hogy vérét s életét adhatja a fronton édes hazánkért az átkos bolsevizmus elleni harcban. Na, itt a válasz Országh Laci kérdésére, hogy meddig is kapok felmentést katonáéktól – gondoltam. A dolog különösen kellemetlen volt Detre Andris nem megfelelő származása miatt, amire könnyen fény derülhetett. Nem volt mit tenni. Az udvaron összegyűjtött kis sereg a fegyveres csendőrök kíséretében egy bécsi kaszárnyába került, hogy beöltözzön. Étlen-szomjan tartottak bennünket egész nap, míglen este felé haza nem kergettek. Arról azonban a bizonyára nem szakmai ártalomból, hanem pszichiátriai okból paranoiás reggeli dörömböző biztosított bennünket, hogy ami késik, az nem múlik. Majd ő megteremti a közeli berukkolás feltételeit. Az történt ugyanis, hogy se ruha, se fegyver nem volt a laktanyában, amibe beöltöztethettek, illetve, amivel elláthattak volna.

Bár nevetségesnek tartottam, hogy ez az éber, ébredő és ébresztő nyilas megteremti a hiányzó feltételeket, azért nem vettem tréfára a dolgot, mert végtére máskép is bosszút állhat. Ezért már másnap, Detrével együtt, komolyan véve a „Vorsicht ist die Mutter der Porzellankiste"-t, eltűntem a kollegiumból. Egy bécsi középüzem tulajdonos magyar felesége, áldott jó lélek, vett oda bennünket, nem túl nagy és nem is túl fényűző lakásukba. Nem mondtam meg a kollégiumban – már csak a Gestapós aligazgató Csőke dr. miatt sem, hogy hova költözöm, de megfelelő intézkedéseket tettem, hogy az engem érintő levelek, vagy üzenetek lehetőleg ne kerüljenek el. Lehetséges, hogy Laci jóismerősével végül is kiköltözésünk miatt bukott meg a kapcsolatfelvétel, bár kollegiumi megbízottaim váltig bizonygatták, hogy semmi sem érkezett, illetve senki sem érdeklődött utánam távollétemben.

Jól éltünk Detrével új lakásunkban, bár engem fárasztott némileg az öreg gyárossal való mindennapos esti politizálás, amelynek egyetlen témája részéről az volt, hogy hogyan menthetné meg Hitler a reménytelen helyzetet. Fáradhatatlan volt a különböző légből kapott, színtelen, lehetetlennél lehetetlenebb ötletek gyártásában és előadásában. Csak amikor beszéd és nem értelemgyakorlatként fogtam fel a politizáló csizmadia elgondolásait s a beszéd mellett figyelmem a kitűnő és gondosan hűtött Zipfer sörre fordítottam, akkor láttam be, hogy mint minden rossznak, ennek a rossznak is van valami jó oldala. Egyértelműen kellemetlen volt viszont a közelünkbe telepített légvédelmi üteg, a FLAK (= Flieger Alarm Kanone) ágyúinak szinte minden éjjel megismétlődő ugatása, ami nem egyszer riasztott fel legédesebb otthont visszahozó álmaimból.

29.

Házigazdáinknál természetesen nem voltak meg a tudományos munka elemi feltételei. Így érthető módon, nagyon vágytam vissza a Kollégiumba. S figyelemmel kísértem a lehetőségeket. Sokan elmentek félve Bécs közeledő ostromától. Olyanok is, akik a szövetségesekkel szimpatizáltak. Ezek közé tartoztak Paulinyiék, ha jól emlékszem Oszkár kivételével, akit alighanem kedves osztrák barátnője tartott helyben. Elment Rosdy Laci és Judit is, akik már Karácsony tájt összeházasodtak. Helyben maradt a Markgräfin és szíve választottja, valamint a zenészek. Csőke dr. a nyilas söpredék első hullámával takarodott Nyugatra. – De azért kis csoport nyilas, csendőr és pártszolgálatos a Bécsért folyó harc megindulásáig ott maradt. – Éppen ezért nem csak a belső Kollégiumi helyzetet vettem figyelembe a visszatérés időpontjának megválasztásánál, hanem a bécsi bomlás általános fokát és a hangulatváltozások jeleit.

Nagy örömmel vettem a legfőbb jelet. Március idusán villamosra szállok, s normálisan elhelyezkedve a padokon, sárgacsillagos magyar zsidókat látok. Nemrégiben ilyesmi még aligha történt volna. Vagy meg sem kísérlik a felszállást, már csak azért sem, mert nem mozoghattak szabadon, vagy ha igen, azonnal akadt volna egy két náci legény, aki brutalizálja és lekergeti őket. Az utasok ugyan még mindig tisztes távolságban maradtak tőlük, de egyetlen ellenséges szó, gesztus nem akadt. Én persze honfitársként beszélgettem velük, megtudva, hogy bécskörnyéki osztrák parasztgazdaságokban dolgoztatják őket – szerencséjükre nem Mauthausenben – s a gazdák, fösvénységükhöz mérten, normálisan bánnak velük. Most azért jöttek, hogy pár ruhadarabot vásároljanak, ami sikerült is. Ebből a találkozásból vontam le azt a következtetést, hogy megnyílt az út vissza a kollégiumba. Az ottmaradt különítménytagok most behúzott karmokkal és befogott pofával járnak, hiszen osztrák ellenállók itt-ott agyonvertek már néhány agresszív fasisztát, mint ezt Miskolczytól, a helyben maradt igazgatótól hallottam. Vele azért kellett beszélnem, hogy engedélyt kérjek és kapjak az ostrom idején Dórika behozatalára a kollégiumba, minthogy a tanti félt a „felelősségvállalástól" s közelükben nem volt bombabiztos óvóhely sem. Viszont a XVIII. századi palota pincerendszere elég erős volt ahhoz, hogy ha nem is légibombázás, de gránátbecsapódás esetén némi védelmet nyújtson. A kollégiumi apparátus, személyzet, diákok április legelején, néhány nappal az ostrom megkezdése előtt, lehurcolták vaságyaikat a pincébe, támfalakat és oszlopkötegeket keresve, mindent, amiről úgy vélték nagyobb biztonságot nyújt. Szerencsénkre nem került sor arra, hogy kipróbáljuk védőképességük fokát.

A szovjet csapatok 45 április 6-án érték el Bécset Tolbuhin marsall vezetésével és kezdték meg menetből az ostromot. Valójában nem volt nagy ügy számukra! Egy hét alatt szétverték a gyengén védekező, megzavarodott és harckészséget már alig-alig mutató fasisztákat. A belvárost, legalább is tapasztalataink szerint nem bombázták, ágyúval sem lőtték. Ha ezt összevetjük a budapesti másfél hónapig tartó (1944 december 26, az ostrom kezdete, – 1945

február 13. a város felszabadulása) háztól – házig, háztömbtől – háztömbig menő elkeseredett harcokkal, akkor pusztán az időtartam, nem is beszélve a rombolás méreteiről, hű képet ad a hatalmas különbségről, bármenynyire igyekeznek is manapság eltúlozni Bécs ostromának méreteit. A szovjetek a lakosságot röpcédulákkal nyugtatgatták, amelyek azt hirdették, hogy „A Vörös Hadsereg megfelelő különbséget tud tenni az osztrákok és a német megszállók között. A Vörös Hadsereg Ausztriába nem megszállóként, hanem felszabadítóként vonult be." S ha az Anschluss értékelése történelmileg nem is teljesen kifogástalan, agitatív hatása nagy volt. Két okból is. Ausztriában már nyoma sem maradt a Hitler iránti egykori lelkesedésnek, uralkodott a békevágy, és ama büntető szankciók elkerülésének óhaja, ami Németországra várt. Megpróbálkoztak még fegyveres felkeléssel is, de ez belső árulás miatt nem robbant ki. Másik ok: a szovjet alakulatok fegyelmezett viselkedése a civil lakossággal szemben. Ez Wienerneustadt eleste után szárnyakat adott Bécsben a jó híreknek. Szájról-szájra terjedt az a mondás: „Die Russen haben sich beispielhaft benommen" (Az oroszok példásan viselkedtek.)

S úgy látszott, hogy Bécsben kizárólag a magyar nyilasok hisznek még az „Endsieg"-ben. ők is csak amúgy félszívvel-féllélekkel. Tőlük sem lehetett hallani a csodafegyver, a szárnyas V bombák mindent eldöntő hatásáról terjesztett szólamokat. De azért tettek még egy utolsó kísérletet, hogy a Kollégium tagjait magukkal rántsák az örvénybe. Törekvésük abból a végkép elaljasult érzületből fakadt, ha egyszer nekem pusztulnom kell, akkor kövess te is a biztos pusztulásba. Ám ez a pszichológia igazában már csak a vezetőket jellemezte, nem annyira a közembereket. Egy nappal a harcok megindulása előtt végigfutott pincénken az a hír, hogy egy fegyveres nyilas csoport, az egyszer már szerepelt paranoiás százados vezetésével el akarja hajtani a férfiakat, meneküljünk szétszóródva. E helyett, nem tudom kinek az ötletéből, azt tettük, hogy egymást követve, láncban szaladtunk föl a padlásra, azzal a felkiáltással, hogy kimászunk a kémények mellett a kéményseprő járdára, ott biztosan nem keresnek. Valójában a lehető legroszszabb elképzelés volt ez, mert néhány legény lőfegyverével nehézség nélkül csoportban terelhetett volna le. Szerencsére fáradhatatlan vezetőjükkel ellentétben a közemberek fáradtak voltak, saját bőrüket akarták csak menteni, még az emeleti lakásokat sem nézték meg, fittyet hányva parancsnokuk állandó fenyegetőzésére. Rohantak a Ballhausplatzra, ahol állítólag az életmentő teherautók várták őket.

Mikor már lejöhettünk kiderült, hogy egyetlen embert vittek magukkal, Miskolczyt, az igazgatót. S még őt sem a hetvenkedő csendőr százados tartóztatta le, hanem egy magas rangú katonatiszt, csicskása és egy közkatona segítségével. Miskolczy azonban bátor, katonaviselt ember volt, átélt az első világháborúban jó néhány nehéz helyzetet, s így most sem ijedt meg. A Ballhausplatz felé masírozva rátámadt elhurcolójára, önmagát gerjesztve, egyre szenvedélyesebben és hangosabban, olyannyira, hogy a végén már ordítva szidalmazta. Szemére vetette, hogy nemcsak aljas, rosszindulatú fráter, aki bárkit magával rántana saját sírgödrébe, mert olyan gyáva, hogy fél bíráival

szembenézni, de ostobaságában még végletekig nemzetellenes is, mert a Kollégium magyar nemzeti vagyon, ami megköveteli a jogszerű magyar képviseletet s most ezt ragadja ki belőle.

A tiszt már egy ideje habozott, mit tegyen, lelője vagy futni engedje? Ám a „nemzeti vagyon" szó úgy hatott rá, mint a katonalóra egy pozitív válaszreakciót kiváltó kürtjel. Nos, nem bánom menjen vissza Igazgató úr, vigyázzon arra a szép kollégiumra. Ne mondják éppen miránk, hogy elprédáljuk a nemzet vagyonát, aminek egy részét csak azért hoztuk ki, mert meg kívánjuk menteni. Ő beszélt így akinek tudnia kellett, nemcsak a magyar koronát cipelték ki, hanem a Magyar Nemzeti Bank aranykészletét is elrabolták, hogy a sok tízezer emberről és a nemzeti vagyon tetemes részét képező érték-tárgyakról ne is beszéljünk. Belső megrendültségből származó önigazoló mentegetőzés volt-e ez, vagy idült ostobaság, alighanem a kettő együtt, – tökéletesen mindegy. Miskolczy indulhatott haza, félnie se kellett, hogy hátulról golyót eresztenek belé, mert úgy ítélte meg, elhurcolói már kellően be vannak rezelve.

Mi hát levonultunk a pincébe, alig-alig hallva valamit abból a Schiessereiből, ami a külvárosban folyt, közepes harcerősséget jelezve. Április 13-án kikecmeregve a pincéből az első emeleti ablakokból néztünk ki a Volkstheater környékére. Ragyogó napsütés volt, ám mégis hideg, sőt a teret néhány centis hó fedte, s ez örömteljesen szikrázva szórta szét a Nap sugarait. A számunkra érdekes újdonság azonban nem az időjárás szeszélyéből létrejött ragyogás volt, hanem a sok-sok, kisebb nagyobb csoportba verődött szovjet katona, akik a mi várakozásunknál sokkal hamarabb bejutottak a belvárosba, s most békésen álltak, további parancsra várva. Többségükben megtermett fiatal legények, ukránok, oroszok, keleti nemzetiségiekkel elegyítve. Meglepően jó volt a katonák ruházata és fegyverzete. Az első világháború papírtalpú, rongyokba csavart lábbelijű katonái helyett, akiknél sokszor csak tíz emberre esett egy puska, most erős bőrcsizmákba bujtatott, jólsteppelt pufajkás, itt-ott ujjatlan körgallért, a számunkra szokatlan pelerint viselő katonákat láttunk, a harcoktól megtépett, poros, ám megfelelő állapotban lévő öltözékben. Mind ellátva puskával, szuronnyal, kézigránáttal, s elég sűrűn – nem tudtuk megítélni, hány emberre eshetett egy – modern lőfegyverrel, a soklövetű automata golyószóróval, dobtáras géppisztollyal. Elszórtan egy-egy T 34-es pihent a napfényben sütkérezve, a háború legjobb tankja, erőtől duzzadó masszív testtel.

Úgy látszott, a katonák egy időre maradhattak, mert megdöngették a Kollégium nagy tölgyfa kapuját és bebocsátást nyerve sokan behúzódtak a vesztibulum tágas csarnokába. Mi elfogulatlanul, barátilag vegyültünk közéjük. Ez ellen nem volt kifogásuk, látták, hogy kevesen vagyunk, s gyaníthatólag civilek, nem pedig civil ruhába bújt katonák. Néhány öregebb harcos azonnal agitálni kezdett bennünket. Gidler kaput! Gidler kaput! Mi egy-két szavas orosz tudásunkat összeszedve szorgalmasan válaszolgattuk. Da, da! Da, da – konyecsna! Gidler úzse kaput! Délben, mikor hatalmas gőzölgő kondérokban a harcosok ebédjét hozták, még kínálgattak is bennünket a sűrű, gulyásleves-szerű, hússal teli, illatozó ételből: probirujtye, ocsiny haros!

Nem utasítottuk el, hiszen istentelenül éhesek voltunk. S ettünk néhány kanálnyit, annyit amennyit a tisztesség engedett. Jó volt és jól esett.

Egyedül a nők nem mutatkoztak, hiszen hallottak egyet s mást a nőkre kiéhezett katonák tolakodó szokásairól. Azt is tudták, hogy ez nem valami orosz különlegesség, hiszen elég fronttörténetet hallottak már férfiaktól is, katonalányoktól is a németek viselkedéséről a megszállott francia, szovjet, szlovén területeken, frontbordélyokról, a nők berendeléséről „szolgálattételre", ami persze a megszálló csapatok privilégiuma volt, a harcoló egységek közvetlen erőszakkal elégítették ki vágyaikat. Olyan hírek is terjedtek már, hogy a nyugaton előretörő, Linz felé tartó amerikaiak és angolok sem teketóriáznak a nőkkel. Elterjedt a freiburgi püspök hangos panaszszava, hogy a nyugati katonák a megszállás első napjaiban hányezer nőt gyűrtek le durva erőszakkal.

Most nem esett komoly rendzavarás, csak egy apró termetű katona kezdett el okvetetlenkedni az épületgépész csinos, óvatlan felesége körül. De idősebb társai nyomban kezelésbe vették, megmagyarázták, hogy férjes asszonyokat nem illik molesztálni. Néhány nap alatt rendeződtek a dolgok. Kiderült, hogy a bécsi nők nem veszik feltétlenül rossz néven az udvarlást. Sőt. Szívesen barátkoznak, pláne ha a katona nem üres kézzel érkezik, ami ezúttal nem cash-paymentet jelentett. Lehet, hogy másoknak mások voltak a tapasztalatai, azt írják meg ők, nekem mindenesetre ezek, s társaimmal együtt jól mulattunk néhány vénasszony dicsekvésnek hangzó panaszolkodásán arról, hogy őket kímélet nélkül megerőszakolták.

A nőkkel való kapcsolat, gondolom, egy elég tipikus jelenetének – akaratlanul is – tanúja voltam, második emeleti lakásomból. Nyitott ablakomon át bámultam ki a szembenlévő, alacsony egyemeletes házacskára, amelynek földszintjén szokott bevásárlásaink színhelye, Herr Klimesch boltja volt. Az egyik emeleti lakás elfüggönyözetlen ablaka nyitva volt, tisztán be lehetett látni éppen az asztalra. Egy szőke, göndör hajú orosz vagy ukrán származású szovjet katona lépett be a háziasszonnyal, molett, kedves arcú, ismerős barna nővel. A Klimesch boltból ismertünk őt, köszönő viszonyban voltunk, tudtuk róla, hogy férje még a Blitzkrieg idején elesett. A nő pecsenyéstálat tett le a már megterített asztalra, sült tyúkkal vagy kacsával, nem tudom mivel. S leültek falatozni. Ám a katonát nyugtalanította valami, hatodik érzéke sugallta, vagy a háború belénevelte óvatosság, a kettő nála végül is ugyanaz, körülnézett és megpillantott engem. Felállt, eltűnt egy percre a szoba mélyén, majd az ablakhoz lépett, kezében egy „gitárral", golyószóróval, amit tölténytartó dobja fölött fogott meg. Különösebb indulat nélkül felemelte és megrázta jobbjában tartott fegyverét. Majd falhoz támasztva a félelmetes eszközt becsukta az ablakot, közben ellenőrizve, hogy eltűntem e ablakomból. Eltűntem. Nem volt nehéz elképzelnem, hogy mi történt ez előtt, és mi eshet meg majd ez után. A katona alighanem a külvárosban „hadifogságba" ejtett egy tyúkot. Bent felajánlotta csinos szomszédasszonyunknak, hogy süsse meg s fogyaszszák el együtt. Az meg kiéhezett is volt, meg elég elárvult is, így örömmel fogadta a fiatalember ajánlatát és bizonyára soron következő udvarlását is. Intenzív boldogságot kívántam nekik

magamban, hiszen extenzívről még aligha lehetett szó, mivel a katonát bármely pillanatban tovább parancsolhatták.

Ez a néhány nap eldöntötte azt is, hogy a háborút túléltük s így legfőbb problémánk a hazatérés lett. Egyelőre nem láttuk hogyan kezdjünk hozzá. Ám addig is élni kellett. A kollégiumi lányok láttak hozzá a sütéshez, főzéshez, mert még Eiermann sem üzemeltette szomszédos vendéglőjét. A hírek azonban terjedtek. Meghallottuk például, hogy a szovjet városparancsnok kinyittatta a Burg picéjét és engedélyezte, hogy a lakosság az ott tárolt hatalmas ital és dohánykészletből 6-7 napon keresztül annyit vigyen el, amennyit egy-egy ember normális piaci kosárral vagy szatyorral képes hazacipelni. A hír vétele után azonnal előszedtük kosarainkat és szatyrainkat, s hármasban, Dórikával és Andrissal nekivágtunk, hogy kivegyük részünket a váratlan és meglepő ajándékból. Alig akartuk elhinni, hogy ez ingyen ajándék lesz, ezért pénzt is vittünk magunkkal. S útközben megvitattuk a dolgot. Véleményem az volt, hogy a rendelkezés beletartozik, baráti gesztusként, annak tudatosításába, hogy a Vörös Hadsereg valóban felszabadítóként érkezett és „hadi zsákmányát hajlandó megosztani" az osztrák lakossággal, szolid keretek között. Vélekedésem elfogadták, és egyetértettek azzal is, hogy ezzel leleplezik a náci vezetést is, amely kiskirályként élt a nagy verességek idején is, miközben a lakósság éhezett és szomjazott, illetve csak az egyre gyengébb minőségű német söröket kortyolgathatta. Nem kellett sokat várni a Burgkeller kapuja előtt, mert az előttünk lévő hosszú-hosszú sort befogadta a végtelenségbe nyúló pincealagút, ahol egymástól kb. százötven méter távolságra feltűzött szuronyú lőfegyverrel a lábuk mellett szovjet katonák álltak glédában, fegyelmezett mozdulatlanságukkal is fegyelmet parancsolva. Nem is volt ott semmi tülekedés, lökdösés és veszekedés, a sor ütemesen haladt előre. Jónéhány traktus után, ahol már csak az üvegek tartóállványai maradtak, eljutottunk a tele polcokhoz. S útközben megtudtuk az osztrák sógoroktól, hogy nem érdemes azonnal megszedni magunkat, mert egy-egy polcsoron jobbára egynemű italok vannak, másutt viszont francia borokat és pezsgőt, sok magyar fajbort, Tokajit és Egrit találunk, hellyel-közzel még francia konyak és orosz vodka is akad. Ezért tervszerűen jártunk el, kevés töményt, cseresznye- és barackpálinkát, egy pár üveg vodkát, jobbára francia és rajnai borokat s néhány üveg pezsgőt vittünk. Valahol magyar Club pipadohány és Lánchíd cigaretta várt ránk, ebből a zsebünkbe gyömöszöltünk néhányat, hiszen alig dohányoztunk, inkább csak az éhség csillapítására szívtunk. Nem kellett végigmenni a folyóson, voltak jól őrzött pincekijáratok, itt léptünk ki terhünkkel. Fizetésről egyáltalán nem volt szó.

Nagy gaudiummal tértünk meg, mint ahogyan több más kollégiumi csoport is. Mostmár bőven volt innivalónk, ennivalónk azonban szinte semmi. A legnagyobb ínségben érkezett a jó hír, hogy a Donaukanálon túl egy téren krumplivásár van. Szereztünk egy kisebb kétkerekű kordét, befogtuk magunkat Detrével, csatlakozott egy harmadik személy, Olgi, aki jobban ismerte nálam Bécset, s e mellett szlovák nyelvtudása alapján jól megtanult oroszul. Egyáltalán – tudni kell – Csehszlovákiában az orosz kultúrához való viszony,

beleértve a szovjet kultúrát és filmet is, egészen más volt, mint a horthysta Magyarországon, ahol nyelvünk szláv jövevényszavairól is igyekeztek „bebizonyítani", hogy ezeket a németektől vettük át, nem az itt élő szláv nemzetiségektől. Olgica egy szlovákiai magyar földbirtokos kedves és csinos lánya volt, aki hozzánk hasonlóan azon gyötrődött, mint jusson vissza szüleihez. Viszont ennie addig is kellett, örömmel szegődött hozzánk vezetői és kísérői minőségben.

Hamar elértünk a Duna csatorna hídját, amelynek túlsó, balparti hídfőjénél az átkelőket ellenőrző, 5-6 emberből álló, szovjet patruj végezte feladatát. Minden átkelőtől igazolványt, „dokument"-et kértek, amit gondosan ellenőriztek. Nagy többségüket tovább engedték. Néhányukat azonban egy csoportba gyűjtve őrizet alatt félreállították. Az előttünk várakozó férfiaktól, nőktől azt a felvilágosítást kaptuk, hogy mindenki mehet, aki érvényes dokumenttel rendelkezik, viszont tízes csoportokba gyűjtve közeli fogdába viszik azokat, akiknek nincs igazolványa, vagy érvénytelen már. Az őrsparancsnok többször is kijelentette, attól tartanak, hogy sok a bujkáló fasiszta. A félreállítottakról holnap reggel egy kapitány dönt majd. Olgica és az én útlevelem is érvényes volt, Detre levente igazolványa viszont nem, három hónapja lejárt már.

Azt tanácsoltuk a megzavarodott, beijedt Andrisnak menjen vissza. Meg is próbálta. Nem sikerült. Eddig nem vettük észre, de a túlparti hídfőnél is volt néhány szovjet katona, a civilek közé vegyülve, ezek visszatérítették kis barátunkat, aki ettől még jobban beijedt. Megsajnáltam. Ez a fiatal kölyök nem lesz képes arra, hogy kihúzza magát a csávából, hiszen még azt sem tudja valószínűsíteni, hogy üldözött zsidó. Ami eddig az ő szerencséje ... de kissé a mi szerencsénk is volt, mert megkönnyítette mentését, hogy cseppnyi zsidós vonás sincs benne, vagy ahogyan a Reichben mondották, nincsenek „faji jellegzetességei", az most hátrányára változott. Még csak valami testi „védjegye" sincs. S úgy látszik csapdába estünk. No, ne búsulj Öcsi, mondtam leereszkedő, szándékoltan nagy magabiztossággal, hogy lelket verjek belé: majd én is veled megyek, és kihúzlak a csávából. Detre gyámoltalan zavarában elkezdett hálálkodni. Nem így a kislány, Olgi! Józsi csak nem őrült meg?! – rontott nekem. Én ismerem az oroszokat! Ezek fütyülnek jó dokumentjére, elviszik magát, hogy felépítse azt, amit a Szovjetunóban nem maga rombolt le, aminek maga mindig is ellene volt. Andrisnak nem használ, önmagát pedig csak tönkreteszi. Nem eszik olyan forrón a kását, mint ahogyan főzik – válaszoltam egy közhely bölcsességgel, jóllehet tudtam, hogy nem a levegőbe beszél ... Dehát kockáztatni kell! Csak nem fogok most pácba hagyni egy gyereket, akit eddig sikerült megmentenem. Közben már igazoltattak is. Engem és Olgát simán továbbengedtek. Detrét azonban nem. A külön csoportba állították. Olgica hősiesen kezdett küzdeni érte, bár nem rokonszenvezett vele. Folyékony oroszsággal mondta el, miért nincs Detrének érvényes igazolványa. Igazoltató katonánk figyelmesen végighallgatta, majd odament őrsparancsnokához – amint illik – tőle várva a döntést. Annak az volt a véleménye, hogy őket azért állították ki, ne engedjék át az önmagukat igazolni nem tudókat s Detrének mennie kell, ügyében majd holnap délelőtt a

kapitánynak kell döntenie. Mostmár őhozzá mentem derék kis barátnőmmel, aki változatlanul igyekezett lebeszélni lépésemről, de azért vállalta, hogy lefordítja a parancsnoknak, amit mondok. Én arra kértem a vezetőt, engedélyezze, hogy Detrével mehessek, jóllehet dokumentumom rendben van, ám csak én tudom őt igazolni. Ha akarja menjen a saját felelősségére, válaszolta katonásan. Olgica még egy kétségbeesett kísérletet tett megmentésemre. Jöjjön haza velem Jóska. Áldozatokra is képes vagyok megmentése érdekében. Köszönöm, hogy ilyen jó vagy hozzám Olgi – válaszoltam őszintén értékelve enynyi odaadást. Erről majd holnap beszélünk, amikor már kihoztam Andrist a fogdából, akkor talán megérdemlem. Már vitték is csoportunkat az utca első, nagy bérházához. Csak visszapillantva láttam még, hogy a megzavarodott kislány nem veszítette el a józan eszét és folytatta útját a krumpli vásár felé, vitézül vonszolva kordénkat.

A bérház egyik földszinti szobájába tuszkoltak be bennünket. Egyetlen szoba volt, konyha és mellékhelyiség nélkül. A mi tizenkettes csoportunkkal be is telt a létszám, nem, is próbáltak új „vendégeket" hozzánk zárni. Azok már más szobába kerültek. Így körülbelül harmincan lehettünk. Ülőalkalmatosság nem volt, állva is nehezen fértünk el. Egy fegyveres őr állt az ajtó előtt. A toilet, vagy a voda szóra kiengedett, természetesen mindig csak egyetlen embert. Egyébként egész nap teljesen étlen maradtunk. Valahogy jövőnkért aggódva, esélyeinket taglalva nem sokat törődtünk vele. Könnyebben viseltük el mint az otthoni flamózást. Esélyeinket latolgatva Detrével, kialakítottam tömör mondanivalómat, szokásomhoz híven azt is áttekintve, hogy milyen kérdéseket adhatnak a holnap délelőtti vizsgálaton, amivel egyébként jóindulatú őrzőnk is biztatgatott, a vizsgáló kapitányt nagyon körültekintő, igazságos emberként emlegetve. A legtöbb fogolytársunk igen nyugtalan volt. Nyelvezetükből ítélve többségükben osztrákok voltak, csak két három birodalmi német akadt köztük. Rémképeket festettek jövőjükről, bár akadt egy két volt katona, aki azzal nyugtatta őket, hogy ha fogolyként kikerülnek, biztosan nem bánnak rosszabbul velük, mint ahogyan ők bántak szovjet hadifoglyaikkal. Ez nem volt különösebben vigasztaló, mert a katonaviseltek igenis, minden ellenkező híreszteles ellenére, elég szörnyűséges, ijesztő dolgot tudtak a szovjet hadifoglyokkal való bánásmódról. Voltak, akik egymás vádolták: Te vittél be Hitler pártjába! Te esküdöztél, hogy ez a zseniális ember minden problémát megold. Most láthatjuk hova juttatott bennünket. Még te mersz beszélni?! Nem te üvöltöztél állandóan a judeoplutokrata bolsevizmus ellen? Nem volt épületes hallgatni, annyi szent. Éjjel megpróbáltunk a padlón törökülésbe összekuporodva aludni. Egy keveset sikerült is.

Másnap 9 óra körül került sor a kihallgatásra. Kértem a tolmácsot, hogy Detrével együtt mehessek be, mert összetartozunk, bár én rendelkezem érvényes dokumentummal és saját jószántamból jöttem ide, hogy Detrére nézve felvilágosítással szolgáljak. Megnézte útlevelemet, rendben lévőnek találta, s miután megbeszélte elöljárójával együtt jutottunk be. Századosa valóban tapasztalatokban gazdag, nyugodt és körültekintő férfiúnak látszott. Aligha lehetett hivatásos katona. Inkább tanárembernek néztem. Maguk

tehát nem németek? – kérdezte tolmácsa útján a százados. A tolmács németre fordította kérdését, hiszen korábban is németül beszéltünk egymással. Nem, mi magyarok vagyunk – válaszoltam németül. Ha magyarok, akkor hát beszéljünk magyarul szólalt meg a tolmács, tűrhető magyarsággal, azon az elviselhető szinten, ahogyan németül is beszélt. Kárpátaljáról származott, ott tanulta meg ezeket a nyelveket. Mintha a magyar kissé jobban ment volna neki. Ezért aztán magyarul is folytattuk. Így Andris is értette mit povedálunk.

A századost főleg az érdekelte hogyan kerültem ide, nem voltam-e katona? Én – mondtam – kezdettől fogva elleneztem, hogy hadat viseljünk a Szovjetunió ellen. Már kisgyerek koromban megismerkedtem a szovjet filmmel, s ez feledhetetlen hatást gyakorolt rám. Persze Csehszlovákiában, mert nálunk ritkán játszottak ilyesmit. Másrészt ellene voltam a német fasizmusnak. Tudtam a fajelmélet és gyakorlata szörnyűségeiről. Láttam, a kapitány érdeklődéssel figyel, s áldottam sorsom, ami ilyen intelligens emberrel hozott össze. Semmiképpen nem akartam katona lenni, s a szovjetek ellen harcolni. Ezért jöttem ki állami ösztöndíjjal Bécsbe, ami mentesített a katonáskodástól. Ekkor a százados figyelemreméltó kérdést tett fel: Nem gondolja, hogy csak azoknak adtak ösztöndíjat, akik a reakciós rendszer hívei voltak? Éreztem, hogy ez próbatevő kérdés. Itt eldőlhet az, hogy hisz e majd nekem vagy sem. Nyugodt lélekkel válaszoltam hát, hogy nem csak így gondolom magam is, de tapasztalataim alapján állíthatom, hogy ez így van. Ám ez általános szabály csak, a nagy többségre érvényes. Száz gazember között mindig akad egy-két igaz ember. Én ezek közé számítom magam, s szeretnék hazám újjáépítésében részt venni, annál is inkább, mert Magyarországot a Szovjetunió szabadította fel, s ez elősegíti majd a demokratikus és szocialista irányú fejlődést. Kapitányunkon látszott, nemcsak érti, de egyet is ért azzal, amit hangoztattam. Meg is mondta. Igaza van abban is, amit a statisztikai átlagról és a kivételekről mondott és abban is, hogy bízik a Szovjetunió és szövetségesei háborús győzelme által biztosított demokratikus fejlődésben. Még Detrére kérdezett rá, s hamar átlátta a helyzetet, azután, hogy ismertettem vele a „2. magyar zsidótörvényt". Érdekes beszélgetés volt. Most menjenek, jussanak haza hazájukba s ne feledjék el az életben valóra váltani, amiről itt ma szóltak. Megköszöntem, hogy ilyen biztosan, ennyi emberséggel, elvi szempontból ítélte meg helyzetünket. Bízhat bennem, amit mondtam nem volt üres szócséplés! (Csak utána fogott el pillanatra a félsz, jó ég mi lett volna, ha egy tökfilkó val kerülök össze. Bár jószerével úgy éreztem, ha nem is áll mindenki ezen a szinten, a többségi magatartást képviselte.)

No Öcsi, ugye hogy kihoztalak?! – mondtam némi önelégültséggel Detrének. Ő ezúttal már elfelejtette megköszönni gesztusomat, s ehelyett Olgicát kezdte szidni, aki vissza akart tartani a veszélyes vállalkozástól. Ne légy igazságtalan Andris! Azt már elfelejtetted, milyen energiával és odaadással próbálta érdekedben megagitálni az őrs vezetőjét?! Mondhattam! Megmaradt benne Olgával szemben az ellen érzés, másrészt ő éppen a nehéz helyzetben kapott segítséget feledte el leggyorsabban, mint csaknem fél évszázad után kiderült. –

Különös lény az ember, de különösségeiben sem magyarázhatatlan, rendszerint a primitív önérdek vezeti. Mennél primitívebb, annál inkább.

A Kollégiumban nagy meglepődéssel, és nagy örömmel fogadtak, mintha a túlvilágról tértünk volna vissza. A kellemetlen első nap után igen kellemesen elbeszélgettünk őreinkkel, csak nem kell annyira félni tőlük, mint ahogyan ez köreinkben szokás. Emberségesek és elég műveltek. A kapitánynak még a statisztikai átlagról is helyes fogalmai voltak. Biztos, hogy a mi nyilas csendőrszázadosunknak halvány segédfogalmai sincsenek ilyesmiről.

Az ünnepi hangulat után ismét a hétköznapok kezdődtek, a szokásos gyötrő spekulációval, hogyan kerüljünk haza. Egy új szín azért felvillant életemben. Május végén Bárné – legrendesebb magyar takarítóasszonyunk – ismertetett meg egy munkásemberrel, aki Csokonainak nevezte magát. Mindjárt rá is tért arra, hogy mit keres nálam. S úgy hallotta, hogy a tanár úr kommunista, vagy legalábbis nagyon közel áll a kommunistákhoz. Ez igaz. Nem vagyok ugyan kommunista, de nagyon közel állok hozzájuk, mivel marxista vagyok, egyelőre párt- és mozgalmi tapasztalat nélkül. Én éppen azért jövök, hogy többek között ezen segítsek, mondotta Csokonai. És elbeszélte: néhányan már összejöttek, hogy megalakítsák az Osztrák Kommunista Párt magyar tagozatát. Mindannyian a Tanácsköztársaság bukása után jöttek ki. Itt kaptak munkát. Amíg lehetett tagjai maradtak a KMP-nek. Ő elvégezte a bécsi magyar pártiskolát, ahol olyan kiváló embereket hallgathatott, mint Landler Jenő, Lukács György, Révai József, Rudas László. Örömmel hallgattam. Megkérdeztem: nem volt a nehéz számukra Lukács erősen fogalmi jellegű filozófiai stílusa? Nehéz volt válaszolta, de megérte a figyelmet és a fáradságot. Azonkívül Lukács határozottan törekedett, oldottabb, szemléletesebb stílusban beszélni. Rudas – aki később Lukács ellenfele lett – közérthetőbb előadó volt, de kevésbé érdekes mondanivalóval. Legjobban azért Landlert szerették, mert áradt belőle a munkások életének ismerete és a kimeríthetetlen politikai, taktikai, szervezési tudás. Arra kér engem, beszéljek az igazgatóval, kapjon a magyar tagozat helyiséget az amúgy is kihasználatlan Kollégiumban. Magyarország most átalakulóban van s új, demokratikus kormányzata egy demokratikus párt ilyen támogatását jó néven veszi. Tetszett nekem Csokonai elvtárs politikai kultúrája és körültekintése, amivel egy viszonylag egyszerű kérdést is nagypolitikai összefüggésében tekint. Ő volt az első ember, akivel elvtársaztuk egymást. Megígértem, hogy eljárok az ügyben, a kérés teljesíthető. Nem ártana persze egy támogatólevél – későbbi időpontban – az osztrák párt részéről. Mivel Miskolczy elutazott csak tíz nap múlva beszélhettem volna vele, de közben felmerült a hazautazás lehetősége, s ez mindennél fontosabb volt. Csak 1946 elején, amikor az I. kerületi gimnáziumban – a volt Werbőczyben – tanítottam, ért el hozzám annak híre, hogy Csokonai terve megvalósult, kapott helyiséget. Egy barátnőm barátnője, – Mauthausenből szabadult fiatal lány – hozta, aki egy időt Bécsben töltött rokonoknál, hogy felerősödve jusson haza. Ő felkereste a magyar pártszervezetet és segített is munkájukban. Azzal a jó benyomással távozott, hogy eredményesen dolgoznak a bécsi magyar munkások között.

A fordulat hazautazási ügyben merőben váratlan és véletlen volt. A vesztibulumban tartózkodtam, amikor feltűnt, hogy egy velem egykorú, katonai lovaglónadrágos, bilgeri csizmás, civil zakós fiatal ember beszélget a portással. Magyarul, mivel ügyeletes portásunk épp magyar volt. Kiderült az iránt érdeklődik nem tudunk e valamit olyan román munkásokról, akik a lebombázott hadiüzemben a valahai lóistállókban dolgoztak. Nem tudtunk semmit, még azt sem, hogy ott román „vendégmunkások" voltak. Bemutatkoztunk. Megtudtam, ő román katonatiszt, Gheorghiunak hívják, amit mi Gyurira magyarítottunk, s most száz százötven emberből álló csoportot akar összegyűjteni, mert már megállapodott az Ostbahnhof orosz vasúti parancsnokával, hogy május 3-án egy gyáralkatrészeket szállító tehervonatra cókmókunkkal együtt felülhetünk. Sopronig mindenképpen eljutunk, onnan alighanem Budapestre visz. Azonnal megkértem Gyurit, vigyen magukkal hármunkat magyarokat is, ha nem átallja. Dórát, Andrist, engem. Már hogyne jöhetnétek velünk, a legnagyobb örömmel. Személy szerint nem oly rossz a viszony a magyarok és románok között mint a politikában, s reméljük előbb vagy utóbb ez is megváltozik. Persze most ti némileg hátrányban vagytok, mert ez az idióta Horthy még kiugrani sem tudott tisztességesen. Hát igen, kiugrásával is inkább beugrott – jegyeztem meg. S e néhány mondatból is láttuk: mi értjük majd egymást. Május 3-án reggel 7-kor legyetek ott az Ostbahnhof teherpályaudvaránál.

Így is történt. Minden holmink, ruháink, könyveink, irataink bőröndbe, zsákokba rakva könnyen elfértek a kordén, amit egy kollégiumi ember tolt ki és vitt vissza. Gyuri szívélyesen fogadott, csinos bókot mondott Dórinak, szívélyesen hátbaveregette Andrist, engem pedig szinte segítőtársaként kezelt, ebben-abban tanácsot kérve, bár igazándiból nem volt erre szüksége. Kiderült, hogy Erdélyben éltek, magyar barátai voltak elemitől az egyetemig, szülei német szóra Brassóba küldték, s a jó iskolai francia oktatás mellett angolul majd oroszul is megtanult. Ennek most nagy hasznát veszi.

Nagy hasznát vettük orosz tudásának mi is. Ugyanis telt múlt az idő, de a tehervonat csak nem érkezett. Gyurinak többször is be kellett menni az orosz parancsnokhoz. Többszöri érdeklődés után az végre nyíltan megmondta, hogy dél elmúlt és az egész ügy mára nagyon bizonytalanná vált. Nem megfelelő a táviró összeköttetés, és megesett már, hogy az ilyen szállítmány egy napot csúszott. Elmúlt már a dél. Ő holnap is szívesen rendelkezésünkre áll, amint lesz vonata. Legjobban tesszük, ha ma már hazamegyünk. Gyurinak ehhez nem füllött a foga. Félrevont engem s kisétáltunk a pályaudvarról. Nézzünk körül mondta hátha akad valami más lehetőség. El nem tudtam képzelni, mire gondol. Pedig alighanem gondolt ő már valamire, csak nagy ravaszul hallgatott róla, rajtam akarta kipróbálni a hatást. Nem messze az állomástól egy hatalmas stráfkocsiszínt láttunk, húsz – harminc óriási társzekérrel. Teljesen őrizetlenül. Hát ezzel éppen elmehetnénk, a holmink 2-3 kocsin könnyen elfér. De mindjárt el is vetettem a

gondolatom, mert elhúzásukhoz jó néhány muraközi ló kellene. Nem így fogta föl barátom, aki lényegesen több gyakorlati élettapasztalattal s ennek megfelelő találékonysággal, ha tetszik, képzelőerővel rendelkezett. Nézd Józsi! Itt van a megoldás. Hát igen, de honnan veszünk lovakat? Minek ehhez ló? Eljutunk mi ló nélkül is Sopronig. Körülbelül 150 emberem van. Ezek kétharmad része férfi. A többi nő. Ha kiválasztunk két nagy társzekeret, s esetleg egy harmadik kisebbet, akkor 50-50 ember jut a két nagyra, s a kicsire ugyanannyi nő. Becslésem szerint 25-25 ember vidáman eltol egyet s addig a többi pihen. De mi is kell, hogy segítsünk, nem játszhatjuk meg az uraságot. Legfeljebb az elfáradt nők ülhetnek fel időnként. 2 – 3 nap alatt eljutunk Sopronba s onnan biztosan elmehetünk Budapestre. Pompás gondolat mondtam, legföljebb hagyjunk itt egy levelet, amelyben közöljük a tulajdonossal, hogy szekereit kölcsönvettük, de megtalálja a soproni vasútállomás környékén. Ma még exlex állapotok vannak, a tulaj örül majd, hogy csak ennyi háborús veszteség éri – válaszolta. Különben kockáztatjuk, hogy autón utolér. Jól van, akkor majd Sopronból írunk neki. Ha eljuttatsz Sopronba, hálából neked adom megmaradt öt csomag Club pipadohányomat. Tudod, nem ezért teszem, de azért elfogadom a Clubot, hiszen kitűnő dohány és én pipázok.

Visszamentünk. Megbeszélte embereivel a dolgot, akik lelkesen helyeselték tervét, hiszen égett már talpuk alatt az idegen föld. Csak azt kötötték ki, hogy előbb az állomáson ebédeljünk meg, a motyónkból. Aztán meg ők sürgették a lelépést, mert úgy vették észre, hogy egy pár kiskatona máris nézegeti a nőket, s nem lenne kívánatos, ha verekedésre kerülne sor.

S úgy történt, ahogy terveztük. Egész nap toltuk a kocsikat, időnként hegynek föl s visszafogva lejtnek le, de ez sem volt nagyon megerőltető, mert inkább csak enyhe dombok akadtak utunkba. A háború végigpásztázta utakon mentünk, hullákat láttunk, élő embert alig. Kerültük a nagyobb utakat, nehogy katonákkal találkozzunk. Éjjel elhagyott házak padlóin aludtunk. Román barátainknak, Gyuri irányításával arra is volt gondjuk, hogy jól ügyeljenek nehogy aknákra fussunk. Sopronba érve felkapaszkodhattunk egy szerelvényre, amely gépalkatrészeket szállított. A magyar vasutasok megmondták, hogy vonatunk megkerüli majd a Balatont, maguk sem tudták miért, de aztán irány Budapest. Két éjszakát töltöttünk a tehervonaton, aztán Kelenföldön búcsút vettünk Gyuriéktól, s egy cigarettával megfizetett taligás magyarral egyenesen az Eötvös Kollégium felé vettük utunkat. A szörnyen szétlőtt Buda kétséget keltett bennem, áll-e még egyáltalán a College, s így borzasztóan örültünk, amikor odaérve láttuk, hogy a tornaterem romjait az új igazgató, Keresztury Dezső vezetésével régi, jólismert diákok takarítják, s az igazgató engedélyezi, hogy ott töltsük az éjszakát.

Másnap, amikor Dórát átadtam anyjának, s búcsút vettem a pesti rokonait kereső Andristól, világosan láttam, hogy életem új, kemény, de szép korszaka kezdődik és vállalnom kell az ország újjáépítésében tudományos és tanári hivatásom mellett a közszereplést is. Ne adjuk át önként a terepet a régi világ embereinek, akik teljes sikerrel tették tönkre az országot, amint

ezt a hídtalan, szétrombolt Budapest szívszaggató állapota, s a romok alá temetett hullák kisérteties, tudatformáló, nyomasztó jelenléte mutatta, ami mégis egy új életért való munkára ösztönzött. Kemény és világos, jövőt igenlő program volt ez!

IV. SZAKASZ

ELSŐ TAPASZTALATAIM A FORRADALMI MUNKÁSMOZGALOMBAN: ITTHON ÉS ANGLIÁBAN
A szellemi gyakorlat és a gyakorlat szelleme

XIII. FEJEZET
Az MKP-ben, marxista publicista és művészetkritikusként

1.

Apám távollétében megüresedett újpesti lakásunkat kibombázottaknak utalták ki. Bútorainkat öccse, Imre bácsi, nagyapámékhoz szállította ki Erdőkertesre. Így egy vagy két hétig még a collegeben laktam. De közben kipróbáltam anyám pestújhelyi, szobakonyhás lakását, hátha ott – bizonytalan időre – meghúzhatom magam. Így is történt, azzal a különbséggel, hogy ottartózkodásom jóval hosszabbra nyúlt az elképzeltnél. Legnagyobb bánatom az volt, hogy apámról senki nem tudott semmit. Talán nagyszüleim – gondoltam. S egy szép napfényes reggelen, más közlekedési eszköz nem lévén, az apostolok lován vágtam neki az Erdőkerteshez legközelebbi nagyobb helység felé vivő mintegy harminc kilométeres Rákospalota-Veresegyháza útnak. Az Ó-palota – Fót országút mintegy felénél járhattam, amikor egy ismerős alak közeledett felém, kissé meglepő szerelésben. Térdig feltűrt pantallóban, ami mulatságos ellentétben állt kétsoros elegáns szürke zakójával. Kezében angolos esernyőt forgatott á la Chaplin. Egyidejűleg vághatott belénk a felismerés, mert egyazon pillanatban indultunk meg egymás felé. Szerbusz gólya! kiáltotta néhány lépésről Pulay. Mert ki más lett volna, mint egykori családapám, akitől gólyakorom végén haraggal váltunk el. Szevasz Gábor, válaszoltam örömmel. Hová ily párját ritkító országúti eleganciában? Őszintén örültünk egymásnak, szemernyi ellenérzés nélkül. Megtudtam, hogy az újpesti Könyves Kálmánban, Babits egykori tanársága színhelyén tanít angolt, s Fótról jár be, mert csak ott talált szállást, rokonoknál. Nem szándékozik hosszan tanárkodni, meg a mindennapos kiadós kétszeri sétát is unja, most keres kapcsolatot a külügyhöz, hogy nyelvtudását ott kamatoztassa. Legközelebb három év múlva Londonban találkoztunk.

Várakozásommal ellentétben nagyapámék sem tudtak többet apámról, mint én, bécsi elválásunk idején. Így az egyetlen fontos dolog, ami megörvendeztetett jó egészségi állapotuk mellett – szeretett könyveim csaknem érintetlen megmaradása volt, valamint az, hogy akár haza is szállíthatom őket, mert holnap lovas kocsival kijön Imrike, aki a háború végnapjaiban itt hagyott maradék holmijukat szállítja haza. Örültem a váratlan szerencsének, sajnáltam, hogy nem készítettem elő a dolgokat, Imre bácsival időben megbeszélve, hiszen az előrelátás és szervezés megkímélt volna a 30 km-es gyaloglástól. Nagyon persze nem kellett sajnálkoznom, mert a távgyaloglás élménye is újszerű volt, meg maga a tanulság is, a tervezés és szervezés egybefonásának szükségessége. Hiszen ez nem csak a kis és nagyobb közösségek élete, hanem az egyes egyén életvitele szempontjából is nélkülözhetetlen. Könyveimet másnap Imre bácsi segítségével nehézség nélkül szállítottam be Pestújhelyre. Ez egyszerre használhatóbbá és lakályosabbá tette anyám szobakonyháját. Szabad szék, asztal és lámpa mindig akadt, legfeljebb a szomszédból áthallatszó rádióbőgés kényszerített időnként szellemi erőmet meghaladó koncentrációra, amit azonban – hála a szomszéd megértésének, az ismerős villanyszerelő családnak – némi szoktatási idő után sikerült kiküszöbölnöm. Nagy örömömre és megnyugvásomra szolgált, amikor apám 47 nyarán amerikai hadifogságából hazatérve megjelent Pestújhelyen.

Pénzem nem volt, megélhetés után kellett néznem. Előbb azonban alá kellett magam vetni az akkor folyamatban lévő szükséges igazolási eljárásnak. Igazolóbizottságom elnöke Levin Tamás, szimpatikus, energikus, szőke fiatalember valami mozgalmi kapcsolatban állott Nemeskéri Kiss Pistával, aki tudott ügyemről s az igazságnak megfelelő néhány jó szót szólt rólam. Lehet, hogy feleslegesen, mert a vizsgálat során elnököm oly lényeges és célratörő módon kérdezett rá intellektuális fejlődésem csomópontjaira, hogy képes volt ebbe az összképbe illeszteni s ebből megítélni ausztriai tartózkodásom természetét. Később, úgy tudom, Gerő Ernő minisztériumi titkára lett. S még később, talán már a Rajk ügy után, nagy meglepetésemre és kellemetlen-hitetlenkedő megdöbbenésemre ellenséges ügynökként letartóztatták. Azon esetek egyike volt ez, amelyek érettebb tapasztalatok birtokában, nem tűnhettek hitelesnek szememben. De egyelőre még nagyon távol álltunk az ilyenfajta problémáktól és aggályoktól ...

Tiszta szívvel és teljes meggyőződéssel csatlakoztunk a Magyar Kommunista Párthoz, amelynek politikai tevékenységét lenyűgözőnek tartottuk. Nem csoda! A magyar politikai, egyáltalán ideológiai életben először hangzottak el tiszta és világos érvek koncepciózus álláspontok védelmében és megvalósításuk érdekében, – olyan környezetben, amely túlnyomó többségében csak ennek az ellenkezőjét volt képes produkálni, ráadásul átkozottul hasonlítva mérsékeltebb fajtáiban is ahhoz a régihez, amely egyeduralkodó és tömegessé tett formáiban a nemzet szörnyű katasztrófájához vezetett. Igaz, ma alap nélkül tagadják, tehát letagadják mind az érveket, mind a nemzetfelrázó koncepciót, sőt magukat a tényeket is, még a lerombolt ország és főváros újjáépítéséről is, amelynek egyetlen igazi kezdeményezője és szervezője az

MKP volt, s amit az egymással versengő politikai párturalom eredményeként tálalnak. (A burzsoázia, mint egyik hiteles ügyvivője, a GYOSZ titkára megírta, úgy képzelte, hogy kb. 50 év alatt spontánul helyreáll a háború előtti nemzeti vagyon, ahol az 50-es számból szerencsére csak annyi lett igaz, hogy az 1950-es évekre – lényegében – már elértük a régi szintet.) Letagadják a kommunisták érdemeit, akár a burzsoázia számára – elnyúlása esetén – mérhetetlen vagyonok felhalmozását lehetővé tevő infláció megállításáról, akár a szétosztott földről és visszavétele megakadályozásáról, akár Pócspetriről, akár Mindszentyről (akire már Pelm József korában százszor több nemzetrontó átok ragadt, mint Ady Endre [Érd-] Mindszentjére!), akár a politikai klerikalizmus leszereléséről – egyszóval bármiről légyen is szó! Ne zavartassuk magunkat a mai átlagban véve soi disant történetírás tények ellen szavaló szóvirágai, segédkoncepciói és ingyenes feltevései vadul burjánzó gyomnövényzetétől. Amikor szükséges, sort kerítünk még kritikai vizsgálatára. Hihetetlen belső ellentmondásaira és a külső valószínűséggel mit sem törődő kontrafaktuális jellegére, számbavéve azt is, ahol ha nem is a koncepcióban, de egyes tények feltárásában történetesen egyezik a valósággal.

A Párthoz való csatlakozással kapcsolatban használt többes szám nem fejedelmi többesszám volt, hanem arra a körre vonatkozott, amely a kollégiumban körülvett és fontosnak tartotta véleményem ismeretét. Nem tekintélytiszteletből, hanem a több szem többet lát elve alapján, észben tartva, hogy a marxizmus elméleti alapjaiban iskolázott szemek segítségével jobban látják azt, ami alakulóban van és segítő tetteinkre vár. Elméletileg iskolázott volt Király Pista és Lám Leó is. Az előbbi a Közoktatási Tanács titkáraként hasznos szolgálatot tett a magyar közoktatásnak, döntéshozatalok előtt a párt oktatásügyi szakértőivel vitatva meg és javítgatva a számbajöhető megoldásokat. Az utóbbi rövid idő múlva Rákosi Mátyás minisztériumi titkára lett (Lázár György néven) – nem utolsó sorban jól kiglancolt orosz (és egyéb) nyelvtudása alapján. Lenin és Sztálin fontosabb műveit jól ismerték s mindketten törekedtek Marx közgazdasági írásainak eredeti, német nyelvű megismerésére. Körülbelül az I. kötet értékelméletében jártak, az értéktöbblet-elmélet előtti résznél, amikor én már a tőke körforgás-folyamatáról szóló II. kötetnek vágtam neki, a világ ökonomiko-filozófiai irodalma legnehezebb s legizgalmasabb olvasmányának.

Egy dologban azonban bizonyosan előttem jártak – a koalíciós pártviszonyokból következő, elméletileg releváns kérdések közelítési módját is befolyásoló taktikai nézőpontok ismeretében.

Csak egy példát jobbára ebből következő vitáinkra. Éppen Marx *Deutsche Ideologie*-ját tanulmányoztam, amikor Rákosi Mátyás előadását hirdették meg, talán a népi demokráciáról. Akár erről, akár másról szólt, a népi demokrácia mindenesetre szóba került fejtegetéseiben. Olyan államalakulatként határozta meg, amelynek célja megadni a legnagyobb boldogságot a lehető legnagyobb számú embernek. S a definíció szerzőjére, Jeremy Benthamre is hivatkozott, a legnagyobb magátólértetődőség hangján, bizonyára mint egykor a Galilei körben. Dehát nem voltunk már a Galilei körben. Ezért bosszantott

engem a hangnem is, a definíció is, hiszen még visszacsengett fülembe Marx ironikus bírálata, amit a felületes népboldogító filozófról említett könyvében adott. Kifejtettem a dolgot barátaimnak, akik taktikai jártasságuk magaslatáról sajnálkozva néztek rám. Nem veszed tekintetbe öregem, hogy a koalíciós kormányzat világában élünk, érveltek ellenem egymással egybehangzóan. Rákosi tehát éppen a legkövetkezetesebben demokratikus párt vezetőjeként kénytelen volt olyan meghatározást adni, ami a legsötétebb polgári demokrata politikus koponyájában is némi fényt gyújt, inkonkrét jellegével pedig módot ad a tovább-konkretizálásra az új helyzeteknek megfelelő, számunkra, azaz a népi tömegek számára kedvező irányba. Ráadásul a koalíció nemzetközi probléma, a polgári és proletár erők szövetkezéséé, a háborúban s a győzelem utáni világhelyzetben. Nyugaton pedig szívesen hallanak egy-egy Bentham idézetet. Fenntartás nélkül elismertem, hogy igazuk van s Rákosi lényegében helyesen járt el, mint nagytapasztalatú, nagy múltú reálpolitikus. De ez a „lényegében" megszorítás nem-lényegtelen igazságmozzanatot tartalmaz, vélekedtem. Azt, hogy csak relatív, nem abszolút kiindulópontként fogadhatjuk el a meghatározást. S ezt ki is kell mondani. Hiszen a koalíciós viszony nemzeti és (tőlünk már kevésbé függő) nemzetközi változásai szükségessé tehetik a marxizmus erőteljes, közvetlen érvényesítését. Rákosi tehát helyesebben tette volna, ha különösebb hangsúly nélkül azt mondja: a probléma jó megoldását adja első megközelítésben Bentham meghatározása. Ezzel eleget tesz az én követelményemnek is. Ilyen s ehhez hasonló vitákban formálgattuk egymás képességeit és farigcsálgattuk képtelenségeit, politikailag érdekelt kollégista társaink aktív figyelme, kérdései és közbeszúrt vélemény nyilvánításai mellett. Mindez összehasonlíthatatlanul magasabb színvonalon állt már, a lázas politikai aktivitás légkörében, a korábbi bécsi politikai diszkurzusoknál.

Voltaképpen két probléma izgatott bennünket. Engem és Leót, még pártbalépésünk előtt, Pistát részben még pártbalépése után is. Az egyik bennem merült fel határozottan. Lám Leóval a II. kerületi pártszervezet egyik előadásdélutánján Balázs Bélát hallgattuk meg, aki saját szovjetunióbeli tapasztalatairól számolt be. Előadása nagyjából hiteles képet adott együttműködéséről a nagy szovjet filmművészekkel. Ám említetlenül hagyta a Bolsevik Párt kritikáját a – finomabb formákban – náluk is megjelenő proletkultos mozzanatokkal szemben, amit valóban nehéz lett volna szélesebb kitekintés nélkül érthetővé tennie a szovjet viszonyokat nem ismerő hallgatói számára. De végigvonult előadásán valami nehezen megnevezhető és kézzelfogható nosztalgia saját ifjúsága iránt, nem mint ilyen – ami érthető lenne egy idősödő embernél – hanem ifjúsága művészi törekvései, a *„Halál-esztétika"* Balázs Bélája iránt. Mi ezzel – mint az olvasó visszaemlékezhet Füleppel folytatott egyik zengővárkonyi, erre utaló beszélgetésemre – eötvösista korszakunkban is kritikusan álltunk szemben, bár megbecsültük B.B. költészete igazi értékeit (akkor is emlékezetből idéztem teszem szép versét a *Karjaid fényló kapuja kitárult*at), de Leóval együtt biztosra vettük, ahogyan szívesen mondtuk, *we took it for granted*, hogy nem illik bele egy kommunista művész szellemi arculatába.

Mégis megláttuk ebben a problémát. Így okoskodtunk: Kommunistának nem születik az ember, hanem azzá lesz, mint ezt szemünkben legékesebben saját közvetlen tapasztalatunk, fejlődésutunk bizonyította, ahol is, Leónak nagyobb utat kellett megtennie a pártig, mint nekem. Fehérgárdista mentalitású orosz édesanyja befolyása miatt – aki olyan időben is ragaszkodott reakciós nézeteihez, amikor polgárháborús fehéremigráns tábornokok hullottak térdre a kommunisták vezette szovjet népek csodálatos katonai teljesítményei előtt, s tettek meg mindent azért, hogy visszajussanak hazájukba, amit a sztálini kormányzat engedélyezett is számukra. S általában nem Saulusból Paulusként, hanem több lépcsőfokban, leküzdve a fel-feltámadó kételyeket s a régihez kötő szellemi kapillaritást, történik az átfejlődés az újba. A párt nagy felelőssége tehát, hogy hogyan kezeli az értelmiséget, megfelelően avatkozik-e bele az egyes ágazatok és egyének fejlődésébe. Tennie valamit mindenképpen kell, nemcsak elmélete követeli meg, de a gyakorlati szükségletek is. Nem hagyatkozhat a teljes spontaneitásra. A nevetséges és álszent polgári propaganda, támadva a pártorientálás szükségességének elvét – kihasználva természetesen a kommunisták ténylegesen elkövetett hibáit – mindössze azt hallgatja el, hogy a saját adminisztratív beavatkozással járó, gazdasági kényszerrel és nem eszmei meggyőzéssel folyó művészetirányítása milyen szörnyű helyzetbe hozta az egész polgári művészetet. S hogy a kulturális szennyteremtés és széttelepítése nemcsak gazdasági folyamat, hanem politikai beavatkozás kérdése is, azt minden nyitottszemű és agyú magyar ember láthatja ma a saját, meg a nyugat-európai példán, nem is szólva az ez ellen való, például francia tiltakozásról.

Elsőszámú problémánk tehát az értelmiséghez való viszonyban a jóirányú fejlődés útjai és módszerei meglelésének illetve továbbformálásának kérdése volt. Lehet, hogy a szovjet fejlődésben nincs és nem is volt minden rendben De így is többet tett új kulturális értékek teremtésében s a kultúra terjesztésében korunk polgári társadalmánál, kivált a tömegek kulturális felemelése tekintetében. Pista meggyőzően igazolta, hogy az utóbbi folyamat nálunk is megindult, az előzőre nézve viszont kedvező jel sok kiváló művész orientálódása a párt felé.

Király Pista számára a másik problémánk volt az igazán élő. Ezt mindközönségesen úgy fogalmaztuk: vajon a szovjet sajtóban és rádióban sokat emlegetett, a pánszlávizmus eszmekörével rokonítható „szláv népek testvériségének" elképzelése tekinthető-e átmeneti – problematikus – agitációs eszköznek, amely a kommunizmus meggyökereztetése és kiterjesztése érdekében funkcionál, vagy netán fordítva, a kommunista ideológia a jól funkcionáló agitációs eszköze a pánszlávizmusnak? Itt Királlyal ellentétben én képviseltem azt a meggyőződést, hogy szó sem lehet az utóbbiról. Maga az agitációs érv enyhén szólva problematikus – mondtam, s ennek lehetnek káros mellékhatásai, már maga az, hogy kénytelenek vagyunk erről vitatkozni, ezt bizonyítja. Inkább illik a hegeli történetfilozófia fogalomalkotásába a keresztény-germán világ hegeli fogalmának ellenpárjaként, mint a marxizmus materialista felfogásába. Közös szellemi szubsztancia – mert keleti elvtársaink sem holmi faji diszpozícióként fogják fel a szlávság fogalmát –

nincs a különböző szláv népek között, annyira elüt történelmi fejlődésük egymástól. Még vallási szempontból is, hiszen pravoszlávok, görögkeletiek, protestánsok és katolikusok. Emellett ismerem Lenin nemzeti kérdésre vonatkozó írásait. Természetesen valamennyi népre s nem pusztán a szláv népekre vonatkoztatta a nemzeti önrendelkezés fogalmát. Így finn-ugor rokonainkra, a vogulokra, osztjákokra, cseremiszekre is. Zsirai professzor nagy könyvében finnugor rokonságunk („halszagú atyafiságunk") nyelvéről és életéről annak idején lelkesen olvastuk, hogy Szovjetunióban élő népcsoportjaik magas fokú autonómiát kapnak, módjukban áll nyelvüket az írásbeliség színvonalára emelni, s kultúrájukat érdemlegesen fejleszteni. A szovjet-köztársaság egész területét átfogó népoktatási reform során például vogul tanítókat képeztek ki s az (az Északi Népek Intézete), mint irányító központ még az ötezres lélekszámú írástudatlan vogulok számára is nemzeti nyelvű, latin betűs tankönyveket adott ki, egyéb nemzetiségi kiadványaikkal egyezően. (Húsz év múlva láttam csak konkrétabban, amikor egy a Szovjetunióban élő magyar elvtárssal beszéltem, akit az ENI annakidején a mongol gyerekek oktatásának megszervezésével bízott meg, hogy milyen hatalmas nehézségeket kellett legyőzni, az írástudatlanok írástudóvá tételében. A jurta-élethez szokott fiókák nehezen tűrték az iskolapadot. Időnként lovakat loptak a lókötők, s hazavágtattak jurtáikba. A központi kiküldött mi mást tehetett, tanártársaival együtt lóra kapott, hogy befogja a szökevényeket, különben még a rokonság sem zavarta volna vissza őket. Amikor néhány év múlva én jártam Alma Atában, nemcsak a kazah akadémia Filozófiai és Jogtudományi Intézetébe látogathattam el, de az egyetemen és a pártfőiskolán nagy érdeklődéssel és – mint a hozzászólások színvonala tanúsította – nagy hozzáértéssel találkozó előadást tartottam a dialektika legnehezebb kérdéseiről, mégpedig bármiféle didaktikai hókusz-pókusz nélkül, a szerteágazó problémák belső logikájától vezetve.) Számomra nem meglepő, mondtam egyenesen Pistának címezve, hogy az oroszt, mint kötelező államnyelvet is el kell sajátítaniuk. A soknemzetiségű Szovjetunióban ez az érintkezni-tudás elengedhetetlen eszköze. Hogyan létezhetne például Vörös Hadsereg közös nyelv nélkül? Vagy gondoljátok, hogy a modern háborúban is elég volna a „halberdo" (= halt wer da= állj ki vagy?!) szintű nyelvismeret, ami már Petőfi korát se elégítette ki? mint a német vagy magyar vezénylési nyelvről folytatott – korántsem csupán politikai jelentőségű – heves vita napnál világosabban megmutatta. Kisebb-nagyobb egyenetlenségek persze ilyen bonyolult kérdésekben mindig lehetségesek, de ezeknek már semmi közük vitatott problémánkhoz. Inkább csak taktikai jelentőségük van, bár ha idejükmúltán is fennállnak, stratégiai problémává válhatnak. Vélekedésem – ki több, ki kevesebb meggyőződéssel – mindannyian elfogadták, elsőnek Király Pista, bár kétségtelenül benne élt legelevenebben a Németh László típusú nacionalista maradvány.

Ilyenfajta viták s személyes megfontolások után tiszta lélekkel és letisztult gondolatokkal léptem be az MKP II. kerületi alapszervébe, amelynek párttitkára, Rohonyi Kati volt az egyik s Király Pista a másik ajánlóm. Mindjárt meg is bíztak egy olyan feladattal, amelynek vállalása mutatója lehetett annak, hogy kész és képes vagyok e „piszkos" munka elfogadására és elvégzésére

vagy csak „szalon" kommunista kívánok maradni. Feladatom az volt, hogy a választási előkészületek során egy főleg kisnyilasokat őrző internálótáborba látogassak el, mivel egy részüket még a választások előtt szabadon bocsátják. Így szükségessé vált politikai tájékoztatásuk. A feladat megoldása közben láttam át jó néhány ember felszólalása után, akik tapasztalataik alapján okosan reagáltak az általam felvetett őket közvetlenül érintő kérdésekre – munkátlanság, hasztalan lézengés a köpködőn, morbus hungaricus és gyermekhalandóság, sorállás a gyárkapu előtt, kiszolgáltatottság a főnöknek, a békében mit sem adó, a háborúban mindent elvevő hazafiak hazafiatlansága stb. – milyen értékes, okulni kész embereket dobott oda a méltán hiteleveszett horthysta propaganda a nyilasok demagógiájának. Ugyanaz a keserűség ébredt fel bennem, amit egyszer már átéltem Bécsben a Mariahilfer Strassén ökrösszekérrel végigvonuló magyar szegényparasztok nyomorúságos serege láttán. Amikor egyiküket megkérdeztem, mi az ördögért futnak így világgá, házukat, nadrágszíjparcellájukat, szinte mindenüket odahagyva, s azt a választ kaptam, nyilvánvalóan a nyilas rémhírterjesztés lecsapódásaként: Hát nem tudja az úr kérem tisztelettel, hogy ha otthon maradunk, az oroszok még ezt a keveset is elvennék tőlünk, amit most magunkkal cipelünk.

Egy őszbehajló napon éppen a Kollegium előcsarnokának lépcsőjén mentem fel, amikor Király Pistát látom aláereszkedni egy ismeretlen, velünk egykorú, élesarcélű és inkvizitori – akkor úgy fogalmaztam magamban, nem ismervén még barátunk valódi inkvizítor hajlamait: „inkvizitív" – tekintetű fiatalember kíséretében. Pista így mutatta be: Lakatos Imre hazánk legkiválóbb ifjú marxistája. Örülök, hogy megismerkedünk. Közelebbről mivel foglalkozol a marxista elméleten belül? Filozófiával, válaszolta. Így aztán *Lukács „Geschichte und Klassenbewusstsein"*-jére tereltem a szót, ami alkalmas tárgy volt, hogy ismeretei komolyságát legalább első közelítésben felmérjem. Kiderült, hogy lényeges kérdéseket ismer. Elakadás csak ott állott be, ahol Lukács Ding an sich értelmezése vitatható vonásai nyomán Kant magánvaló felfogása és Hegel Kant antinómiáiról adott bírálata került szóba. Lakatos ismerte Kantot, de nem értette Hegelt, ami néhány ponton olyan kínosan hatott, hogy udvarias formában kénytelen voltam a segítségére sietni, úgy mintha csak azt bontanám ki, amit ő lényegére redukálva már voltaképpen kimondott. Valójában észrevette a *pia fraus*t s ha nem is nekem, de Révész Évinek – debreceni barátnőjének – kereken meg is írta frissiben: Életemben először találkoztam olyan emberrel, aki tehetségesebb nálam, filozófiából többet tud, mint én és okosabb is. Évi ezt nyíltszívűen el is mondotta nekem, amikor először találkoztunk Rohonyi Katinál, jóllehet a kölcsönös rokonszenven kívül semmiféle baráti kapcsolatteremtésről nem volt szó közöttünk. Tőle tudtam meg azt is, hogy magas rangú, hadügyminisztériumba beosztott katonatiszt fia vagyok, legalábbis Király Pista szerint, aki az akkori „felértékelést" később azzal a leértékeléssel kompenzálta, hogy apám – valójában prím hegedűs – a Fricsay zenekarban volt „közönséges trombitás". Siettem Évivel közölni a valóságos helyzetet, mert a Pista adta információk „úgy látszik" nem mindig megbízhatók. Ezen egyáltalán nem volt meglepve, még

azon sem, amikor most már én kérdeztem meg őt, igaz-e az, amit Pistától hallottam, miszerint ő lenne Debrecen leggazdagabb ügyvédjének a lánya. Nevetve tagadta, talán inkább a legszegényebbé, hozzátéve, hogy a füllentés alighanem Lakatos szerencséjét van hivatva csillogtatni, illetve Imrét „királyi" szintre emelni, mert Pista valóban Debrecen leggazdagabb ügyvédje lányának udvarol. Lakatos filozófiai ismeretei nem ütötték meg a kívánatos mértéket – az eltűnt Szekeres ismeretei jelentősen felette álltak az övének – azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy Imre ismerte Marxot, ami a megközelíthetetlen rabbi növendékről nem feltételezhető, s elmeélén kívül rendelkezett azzal a jó tulajdonsággal, hogy amennyivel én jobban ismertem a filozófiát, annyival jobban ismerte ő a matematikát. Így mindketten úgy éreztük, hogy némiképp kompenzáljuk egymás tudásának hiányosságait s szellemi kapcsolatunk ennek következtében termékeny lehet. Szubjektív rokonszenv – ami Királlyal összekötötte – aligha volt kettőnk között. Részemről bizonyosan nem. Kezdettől fogva nehezen viseltem el egyre jobban kiütköző civódó, rechthaberisch természetét, azt, hogy igyekszik a végső szó jogát magának fenntartani, nagyképűség, blöffök, szofisztikus érvek, légbőlkapott állítások, időnként nyilvánvaló hazugságok árán is. Nagyobb társaságban pedig a leküzdhetetlen kivagyiság jellemzi, amibe bizonyára az akkor számunkra távolinak tűnő személyi kultusz közvetett hatása is belejátszott. Fellépése tökéletesen megfelelt a napjainkban elterjedt nevetséges és álszent, színvonaltalan újságírói elképzeléseknek a karizmatikus (karizma= Gnadengabe=kegyajándékból felkent) – fennkölt vezéregyéniségről.

Ez természetesen fokról-fokra rontotta viszonyunkat. Én csakhamar feladtam az indirekt meggyőzés kezdeti taktikáját, látva, hogyan használja ki az ingyenes előnyt nagyképűsége érvényesítésére. Kezdeti diszkussziónk hovatovább átmentek disputációba, majd élesebb szópárbajokba.

Még nem értük el ebben a felsőbb fokot, amikor Imre javasolta, keressük fel a neves filozófust, Rudas Lászlót a Karolina úti Pártfőiskolán, amelynek vezetője. Örömmel fogadtam javaslatát, jóllehet hallottam Lukáccsal való vitáiról, s mi, kommunista Eötvös kollégisták elsősorban Lukácsra voltunk kíváncsiak. A napos udvar egy átmelegedett kövén alacsony, fiatal parasztfiúval találkoztunk, aki görbült hátával és sajátos fejalkatával, némileg még arcberendezésével is, korkülönbségük ellenére hasonlított Rákosi Mátyásra. Megismerkedtünk. Hegedűs Andrásnak hívták. Kiderült, hogy a mezőgazdaságtan kérdéseivel foglalkozik, most Lenin írásait olvassa. Megkérdeztem, szándékában áll-e *Kautsky* nagy művét, az *Agrarfrage*-t is átnézni. Sajnos nem tud németül. Nézd meg legalább Lenin kritikai ismertetését erről a könyvről, nagyon tanulságos a marxista elmélet fejlődésében a folytonosságot és a folytonosság megszakítását együtt látni, ahol a megszakítás szinte mindig a társadalmi mozgás új konstituenseiből és összefüggéseiből ered. Csak így érthetjük meg igazi gyakorlati alkalmazását is. Ezzel Hegedűs egyetértett, ha később magasra emelkedett politikai gyakorlatában nem is volt képes alkalmazni, ha egyáltalán törekedett még ilyesmire, azaz az elmélet alkalmazására, s nem egy kicsinyes, elvtelen politikai pragmatizmus vezette.

Továbbsiettünk Rudashoz. Udvarias érdeklődéssel fogadott, mint fiatalabb elvtársait és barátait. Röviden vázoltam marxistává fejlődésemet, elővezetve a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos problémáink egyik elméletileg alapvető mozzanatát. Megkérdeztem, nem gondolja-e, hogy *Marxnak a Kommunista Kiáltványban* nincs teljesen igaza, amikor helyesen hangsúlyozva a proletár munkásmozgalom és forradalom internacionalista jellegét, kezdeteit csupán formailag tekinti nemzetinek, csak azt említi meg, hogy eleinte ezek formájukban nemzetiek lesznek. Nem játszik-e szerepet bennük a nemzeti mozzanat tartalmilag is, aminek eltúlzása persze merő nacionalizmus lenne? Ám ami formailag nemzeti az a nemzeti mozzanatot tartalmában is magában kell, hogy hordozza? Ha nem is leglényegesebb mozzanataként, mert a tartalom döntően szocialista s így az egész mozgalom internacionalizmusának forrása. Meglepő volt Rudas elvtárs reakciója. Könyvespolcához lépett s biztos kézzel levett egy Lenin-kötetet, majd azt kérdezte tőlem: Mit gondol Szigeti elvtárs, Leninnek sem volt igaza, amikor ezt írta? És felolvasott két-három mondatot. Tiszteltem a Schriftgelehrter filológiai ismeretét, de láttam, hogy a felolvasott rész csak parafrázisa Marx gondolatának, ugyanazt fejtve ki bővebben, ami a Kiáltvány szavaiban volt, – ehelyütt semmi újat nem adva hozzá a magáéból. Leninnek teljesen igaza van – válaszoltam – udvariasan átugorva azt a kérdést, hogy pozitív válaszom mennyiben vonatkozik vagy vonatkozik-e egyáltalán a Rudas idézte részre – s ezt onnan tudom, tettem hozzá, hogy olvastam németül összegyűjtött műveinek a nemzeti kérdéssel foglalkozó kötetét. S mindjárt elmeséltem, hogyan jutottam ehhez a horthysta külügyminisztérium jóvoltából, nem feledkezve meg Torma Domokos úr dicstelen szerepléséről sem. Rudasnak szemmel láthatóan tetszett válaszom, s csak azt fűzte hozzá használható tanácsként: jó dolog, hogy Lenint olvasta németül, de még jobb volna, ha fáradságot nem kímélve eredetiben, orosz nyelven olvasná mihamarább. Ebben egyet is értettünk.

Csak Lakatosnak mondtam el azt a beszélgetés után, miben nem értettem egyet a harcosságába érezhetően belecsontosodott érdemes öreg filozófussal. Diskurzusunk szinte egy egész éjjelen át folyt, mert valahogy későn keveredtünk vissza a Kollégium közelébe s a Himfy lépcsőn elfogott a szovjet őr, aki a 10 órai kijárási tilalom betartását ellenőrizte. Így az éjszakát a kollégiummal szembeni villa egyik csupasz szobájában töltöttük. Fekvési lehetőség nélkül. Csak azt bontottam ki most részleteiben, amit távozás után közvetlenül kijelentettem. Nem szeretem a válasz ilyen módját! – mondtam délután. S most azzal folytattam. Semmi kétségem sincs aziránt, hogy ha Rudas felkészültségét – és úgy látszik, miért miért nem a dogmatizmus alá rendelendőnek vélt – eredetiségigényét, ismereteit és gondolkodáskultúráját érvényesíti, úgy sokkal jobban és meggyőzőbben fejtette volna ki elgondolását a felmerült kérdésről, mint egy tekintélyérv dogmatikus fütykösét forgatva. Elképzelhetők és voltak is történelmi helyzetek, amelyekben az *Autoritätszitat*-ok pozitív szerepet játszottak, s nemcsak a civilizált középkorban, amikor Aquinói Tamás az eszmetörténeti helyzet adekvát átértéséből kiindulva kezdte terjedelmes *Summa*-inak kérdéseit és feleleteit ezzel: „Philosophus dicit"

és ez a filozófus Arisztotelész volt. Minden új eszmeáramlatnak szervezetten kell gondoskodnia vezéreszméi terjesztéséről és fejlesztéséről. Ez együtt jár bizonyos eszmék ismétlésével, de nem szükségképpen citátum-bokréta, azaz citatológia formájában, ahol persze különbséget teszek a páratlan ékkőként ragyogó aforisztikus megfogalmazások felidézése, ami valódi ajándék a maga helyén és idején, és a sokféleképpen megfogalmazható sarkalatos igazságok ismételt idézgetéssel való elkoptatása között. A gondolkodás igazi hatását a jelentős új jelenségek feltárásából meríti, ehhez pedig új, adekvát fogalmak és kötésmódok kellenek. S ezt a mai helyzetben jelentősen gátolhatja a tekintély-érvelés. Mi a kollégiumban még semmit se tudtunk a marxizmusról, amikor már az idézés két negatív típusáról beszéltünk, a *Gefälligkeitszitat*-okról és az *Autoritätszitat*-okról. Az elsőn egymással vetélkedő irodalmi klikkek kifuttatható alakjainak okkal, ok nélkül történő idézgetését értve, propagandisztikus szívességnyújtást, amihez hozzá tartozik a hasonló gesztus elvárása a hivatkozott féltől. A másodikon külső szervezeti erőkkel megtámogatott tekintély-érvelést, amilyenek teszem, a Bibliából vett citátumok, megszentelve az egyház tekintélyétől. Megértheted, ha ma még sokkal inkább, mint régen, mást és jobbat kívánok. Lakatosnak ezúttal nem sok ellenvetése akadt, jobbára egyetértett velem, legfeljebb a műszavak kérdésében kezdett el „hochmätzolni", szokásaival ellentétben ezúttal nem túl szívósan.

A kollégiumban sem ítélték meg másképpen a dolgot, mint én, így aztán Rudas felé tájékozódó kollégista nem igen akadt. Egyre jobban foglalkoztatta viszont fantáziánkat Lukács személye.

Első, magyar nyelven még Moszkvában megjelent cikkgyűjteményét, az *Írástudók felelősségét* széles körben olvasták. Olyanok is, akik néhány harsányabb kitételét arra használták fel, hogy látványosan fintorogjanak, s kritikai nézeteit úgy tüntessék fel, mint valami megalapozatlan szitok-átokteszek-rátok hadjáratot élő irodalmunk kiválóságai ellen. Részben ez ösztönzött arra, hogy régi kollégiumi jó barátommal, Kéri Lacival, aki Kardos László mellett a *Magyarok* – színesebb, aktívabb és koncepciózusabb – irodalmi szerkesztője volt, megállapodjak abban, hogy rövid, ám magvas értékelést írok a moszkvai magyar kötetről, jóllehet eredetileg összefoglaló tanulmányra gondoltam azokról a készülőben lévő Lukács kiadványokról, melyekről a Szikra igazgatójától, Seres elvtárstól értesültem. Írásom meg is jelent a júliusi számban, üdvös hatással, éppúgy mint Sőtér Pista ugyancsak a *Magyarokban* megjelent recenziója Révai József nevezetes Ady könyvéről, amely – mint ezt már akkor bevéstem agyamba, de csak Révai-tanulmányomban írtam meg – jókora lépéssel megy túl a marxista Lukács Ady felfogásán, aki saját, idealista korszakában is progresszív gondolatát elmélyítve és konkretizálva a magyar tragédia nagy énekesét látta Adyban, míg Révai az esedékes magyar forradalom viharmadarát.

Íme – mai ítéletem szerint is sikerült – cikkem:

ÍRÁSTUDÓK FELELŐSSÉGE
Lukács György tanulmányai, Moszkva 1944

Lukács György füzete napi alkalmakból írt tanulmányokat foglal egybe. De írásainak ez az alkalomszerűsége, az aktualitással tovatűnő volta csak látszólagos. Látszólagos, mert a hétköznapok szürkeségében elszórt tényeknek Lukács számára csak szimptomatikus jelentőségük van. Valamely tény, jelenség nem önmagából s önmagában megítélendő valóságdarab, amelynek vonásait közvetlenül kell megragadni, így-és-nem-másképp-létében fixálni, hanem olyan adottság, amely egyedül csak más, mögötte rejtőző mély és végső adottságok felületi tükröződéseként tekinthetők helyesen. Ily módon aztán minden tény, minden közvetlen adott tárgy csak kiindulópontjául szolgál egy megteendő útnak, s bárhonnan induljunk is ki mindig ugyanazon végső összefüggéseket alkotó pozíciókhoz jutunk el. S e végső összefüggésektől visszatérve a kiindulópontokra, új megvilágításba helyeződnek az egymásnak ellentmondó, egymástól elszigetelt tények: divergáló irányaik konvergenssé válnak, egymást kizárni látszó ellentmondásaik egy dinamikus totalitás minden ízében egymásra utaló mozzanataivá kerekednek ki. Cikkeinek módszertani lényege, maga ezt így fogalmazza, az, hogy napi alkalmakkal kapcsolatban állandó problémákat vetnek fel. Magában véve ez nem volna új! Csak Babits Mihályra hivatkozom, ki esszéiben maga is él vele. E formális közösség mégsem jelenti a mélyebb egyezést. Mert míg Babits – részben bizonyára művészi iróniájától sarkallva – a dolgok tovasuhanó, tiszavirág-életű aktualitását ugródeszkaként használva az örökkévaló, az idő-fölött-álló felé lendül s ezzel oly magasra szárnyal, fel az időtlenség, az „Örök Csillagok" szférájába, hogy problematikussá válik az időtlen és az időbeli kapcsolata, addig Lukács a jelenségek mögé ásva, azok konkrét lényegét mutatja föl, a tendenciát, fejlődésirányt, melynek az éppen tárgyalt jelenség csak egyik, izoláltan nézve csak félig- vagy félreérthető mozzanata. (Filozófiailag: a kanti sztatikus s a hegeli-marxi dinamikus fogalom ellentéte ez, a transzcendentális és dialektikus módszereké.) Ezért pislákolt a Babits „Örök Csillagainak" fénye oly halványan s ezért nem volt képes megvilágítani életünk látszólag kiszámíthatatlan célok felé siető ösvényeit. Míg Lukács valamennyi elemzése nyomán feltárul a végső cél s a felé sietők következő lépés miképtje. A két módszer különbségét – szubjektív etikai fordulattal a két író magatartásában is konkretizálhatni: Babits elvontan humanista attitűdjében, mely elfordul korától, mert ideáljait visszavonhatatlanul veszni látja benne (és kétségbeesésében legfeljebb az Isten megváltó kegyelmének metafizikai véletlenjében bízik) s a Lukács konkrét, a jelent a távolibb jövőért igenlő humanizmusában, melynek minden egyes tette a fennálló és méltatlannak ítélt valóság megváltoztatására irányul, arra, hogy a mögötte mozgó értékesebb tendenciákat felszabadítsa és mihamarabb napvilágra segítve enyhítse a szülési fájdalmakat.

A cikkek a 44 márciusában írt előszó kivételével, 39 és 41 között íródtak. A magyar sorsproblémának az új világháborút megelőző alakulását vizsgálják és „minden kérdést a Magyarország számára egyedül kivezető utat mutató radikális demokrácia szemszögéből néznek". Nem elsősorban esztétikai tanulmányok tehát,

noha irodalmi jelenségeket tárgyalnak. (És mégis több és súlyosabb esztétikai megállapítást találni bennök, mint amennyit bárminő formális esztétizálás valaha is adhat.) A szempont ideológiai. S kétszeres joggal, ha megfontoljuk, hogy mit jelentett egyrészt az elmúlt – de végleg még le nem küzdött – fasiszta periódusban irodalmunk szabadságjoga, az, hogy a művészet szemléletes érzéki formáiban, az élet sokszínű anyagában kiábrázolva vethetett fel politikai problémákat, hozzájárulva honi talajon a demokratikus eszmék ébrentartásához és további tisztázódásához, – másrészt meg, hogy minő kihatása van az egyes írók műformáira az író szociális látásmódja mélységének és szélességének, valamint annak a determinációnak, amit egy objektíve adott társadalmi-történeti helyzet korlátai jelentenek. Nincs módunkban ezúttal végigkísérni az egyes tanulmányok kíméletlenül éles elemzéseit, megmutatni azt a fölényt és biztonságot, ahogyan odaveti az újabb magyar irodalom szociológiájának vázlatát, kiemeli Petőfi és Ady mai napig el nem múló ideológiai jelentőségét (költői nagyságuk alapját), amely mértékül szolgálhat minden magyar demokratikus ideológiának, ha ez az ideológia valóban őszinte, ahogyan megérteti Babits világnézeti tépettségének objektíve és szubjektíve legmélyebb motívumait, vagy gyökeres immanens kritikával átvilágítja a polgári demokrata, meg a népies törekvéseket reprezentáló írók ideológiai zavarosságának forrásait. Csak a konklúziót írjuk ide: „Az a szellemi magaslat, az az erkölcsi bátorság, úgy a gondolatok végigvitelében, mint kimondásukban, az a helyes és messzi perspektíva, mely a pillanatnyi feladatot és a demokrácia korszakos kérdéseinek összefüggését megvilágítja és megragadhatásukat lehetővé teszi, Petőfi és Ady gondolati öröksége: ez hiányzik még a magyar íróknál, bármennyit beszélnek is – joggal – Petőfiről és Adyról".

Ki Lukács korábbi írásait is ismeri, s végigkövette őt filozófiai fejlődésének különböző stádiumain – azon a belső dialektikán, mely egyéni szellemi fejlődés keretében ismételte meg a filozófiatörténet német idealizmustól Marxig futó vonalát – talán hiányolni fogja a fiatal Lukács tanulmányainak páratlan színességét, mélytüzű erejét. Talán szegényebbnek és szürkébbnek találja majd ezeket az írásokat. Pedig ez az elszegényedés a valóságban mélységes, szinte felmérhetetlen gazdagodást jelent! Azt, hogy Lukács a szellem Odysszeájának kalandsorozata után révbe jutott, megtalálta a szocializmusban végső, elidegeníthetetlen otthonát. S benne a feltétlen belső nyugalmat és biztonságot, amelyből, mint egy egységes energiaközpontból, minden tette, minden szava emanál. Mert metsző elmeél, nagy erudíció, törekvés a becsületességre, még lehetségesek volnának önmagukban is, megfelelő társadalmi szubsztrátum nélkül. De a látásnak ez a kíméletlen élessége, könyörtelen becsületessége, az absztrakttól a konkrét, sőt legkonkrétabb egyedi valóságig, minden problémát felgöngyölő dialektika, a társadalom részstruktúráinak totális egybelátása, csak ott, ahol a filozófus nem áll elszigetelten, magárahagyva, hanem exponense, intellektuális lelkiismerete egy olyan mozgalomnak, a dolgozó tömegek mozgalmának, melynek szubjektív akarata egybeesik a társadalmi fejlődés objektív tendenciájával, melynek akaratában minden csak-egyéni, önkényes kialudt már, helyt adva a szabadság és szükségszerűség egybefonódásából támadt mérhetetlen energiáknak.

SZIGETI JÓZSEF"

Az üdvözlő cikk megjelent, ám nem jelent meg testi valóságában az üdvözölt. Lukácsnak egyelőre semmi nyoma Magyarországon, s hazajövetele előtt az a hír terjedt el, hogy nem is jön, mert Németország szovjet övezetébe akarják küldeni. Ez kellemetlen, sőt többünk számára fájdalmas hír volt. A Kollégium kommunistái összedugták a fejüket és elhatározták, hogy megpróbálják befolyásolni a „sorsot", levelet írnak Lukácsnak. Rám esett a kirovás, legyek íródeákjuk. A levél első fogalmazványa fennmaradt, augusztus végéről vagy szeptember elejéről, sajnos dátum nélkül, úgy ahogy alább közlöm, jellemző kordokumentumként, amely egyszerre érzékelteti tudományos várakozásainkat és vágyainkat a személyes és közélet síkján:

„Professzor elvtárs!

Olyan hírek ijesztenek, hogy professzor elvtárs a budapesti egyetem meghívása helyett valamelyik német egyetemét fogadja el. Nem tudjuk igazak-e a hírek. De ha mégis igazak volnának, tudjuk mit veszítenénk. S nem akarjuk ezt a veszteséget.

Túlzás volna azt állítani, hogy sokan vagyunk, akik a veszteség nagyságát teljes egészében megéljük. De mégis vagyunk egynéhányan. A régi Magyarország idegenül állt Lukács György írásaival szemben. Csak kevesek számára jelentettek végtelenül sokat. S azt sem lehet állítani, hogy ma, az új Magyarország bontakozása kezdetén a helyzet már megváltozott volna. A különbség mégis lényeges. Akadnak fiatalok – s bizonyára nemcsak mi Eötvös Collegistak, akik még meg sem születtek, amikor professzor elvtárs már emigrációban élt és könyvei tiltott vagy agyonhallgatott művek voltak. – És ezek a fiatalok – csak a magunk fejlődéséről beszélünk – *A Lélek és a Formák, A modern dráma fejlődéstörténete,* a *Theorie des Romans* és a *Geschichte und Klassenbewusstsein* Lukácsán keresztül eljutottunk Hegelig s onnan Marxig és várják a szocializmusban végső otthonára lelt Lukácsot, hogy tanuljunk tőle. – Talán várják a német fiatalok is. Lehetséges. De Németországban a náci barbarizmus romjai között is maradt némi nyoma filozófiai kultúrának. Nicolai Hartmanntól vagy Heideggertől szükségképpen el kell jutniuk Hegelig s onnan már könnyebb a qualitativ ugrás Marxig. De a Pauler tanítványoktól? Mi valamennyien úgy érezzük, egy radikálisan új fejlődés kezdetén állunk, egy főbb étappe-jaiban belátható fejlődés kezdetén. S a filozófia most ismét kimaradjon ebből?! A filozófia itt materiális szükség, – a cselekvés és tevékenység számára. Bennünk és azokban is, akik még nem is tudnak róla. Szükség, amit csak Professzor elvtárs tud kielégíteni.

Ez a levél nem akarja döntését sürgetni vagy megváltoztatni. Tudjuk, hogy Professzor elvtárs a kötelesség és súlyosabb feladat irányában dönt. De mégis el kellett mondanunk, ha nem jön is közénk, hogy ismerve és ismeretlenül is várták.

Elvtársi üdvözlettel

Király István, Lám Leó, Szigeti József

Lehet, hogy volt egy negyedik aláíró, de nevére már nem emlékszem. A kupaktanács jóváhagyta fogalmazványom, csak azt kívánta, hogy a végén fogjam kifejezetten sürgetőre a hívást. Mint együttműködésünk idején Lukácstól megtudtam, nem Németországba költözésről, hanem Ausztriába telepedésről volt szó, az ország nemzetközi státuszától függően. Minthogy Ausztria semlegessége is csak hosszabb tárgyalások után dőlt el, s a szovjet vezetés számára katonai szempontokból is fontosabb volt a Szovjetunió erőteljes lengyel befolyása, azért ez a kombináció megdőlt s Lukács már szeptember végén hazajöhetett Magyarországra.

Én szeptember elején kezdhettem meg angol-magyar szakos tanári működésemet, minthogy 45 január 1. dátummal kineveztek az I. kerületi, volt Werbőczy gimnáziumba tanárnak. Sem a januártól számított fizetés, sem további díjazásom értéke nem jelentett már semmit a világ egyik legsebesebben vágtató inflációjában. Csak külső státuszom rendeződött.

2.

Még a Vajda János társaságból ismertem Szegi Pált, a kiváló műkritikust, és vonzóan halk szavú lírai költőt, aki valaha Lukács Vasárnapi körének ifjú résztvevője volt. Vele futottam össze véletlenül egy budai kávéházban. Kiderült, hogy tervei vannak velem. Szeretné, ha lefordítanám Lukács Theorie des Romans-át, amit mindjárt át is adott, minthogy éppen nála volt a Cassirer Verlag kiadású kötet. Kért, hogy én beszéljek Lukáccsal, de határozottan mondjam meg neki, hogy kiadóról ő gondoskodott már. Vállaltam. Így ismerkedtem meg 1945 október elején Lukács Györggyel.

Lukács, feleségével, az elhunyt kiváló matematikus Jánosy özvegyével, sz. Bortstieber Gertrúddal, az Egyetem utca egy épen maradt, apró, rendezett hoteljében lakott. Ott kerestem fel őket déltájban. A kor meglátszott rajtuk – hatvanas éveik elején jártak már – de szellemileg frissek, elevenek, fiatalok maradtak. Ez a vonzó és lebilincselő szellemi kisugárzás Lukácsban oly erős volt, intellektuális ereje s gazdag mozgalmi és élettapasztalatai okán, hogy később, amikor egy s más kérdésben nem értettünk egyet s ő határozottan fenntartotta szerintem aligha tartható pozícióját, soha nem jutott eszembe, hogy ezt szelleme megfáradásával, az öregedéssel járó deformációkkal magyarázzam. Úgy fogtam fel: fejlődésútja sajátosságaként, abból következőleg, hogy érett idealista gondolkodóból vált materialistává, kisebb-nagyobb szükségszerűséggel leküzdetlenül maradt idealista elemekbe ütköztem.

Minthogy az idealizmus, amelynek gyöngeségei ellen még küzdenem kellett magamban, sem akkor, sem később nem volt számomra olyan ingerforrás, aminő – ahogyan mondani szokás – „bikának a vörös posztó", azért lényegében helyesen azt gondoltam, inkább egy idealisztikusan eltorzított valódi gondolat, mint egy materialistának mondott jelentéktelen közhely. Az elsőt korrigálhatod, a másodikkal nem tudsz mit kezdeni. Ám ahol az idealizmus tudatos propagálásával találkoztam, szofisztikus fogásokkal, tudományos, történelmi és köznapi tények meghamisításával, ott megszűnt a türelem, s mindig felvettem az odadobott kesztyűt.

Prohászka Lajos *A mai élet erkölcse* című újhegeliánus idealista dialektikán alapuló értékes könyvét például a *Magyarok*-ban (45 szeptemberében) a marxizmusról adott képtelen állításai ellenére, a Werner Sombarttól kritikátlanul átvett nézetét szigorúan feltárva, jelentőségének megfelelően, lelkiismeretesen, objektíven értékeltem. Ám amikor ugyanazon Egyetemi Nyomda, amely a Prohászka könyvet kiadta, nekilátott egy antimarxista sorozat megindításának *Kis tanulmányok* címen, akkor éles bírálattal illettem a sorozat tendenciózusságát, amely sem modern nem volt, sem igazi gondolatanyagot nem adott, hanem retrográd ideológiát terjesztett. Hogy mit és hogyan, azt elég pontosan mutatja meg a ma divatos (a Horthy korszakban még joggal outsidernek tekintett) Hamvas Béla kis tanulmánya. Hamvas száz könyvet akar átmenteni az 'ostromlott világból' az épülőbe. Ezen a könyvjegyzéken nagy számban szerepelnek India, Kína, Tibet, általában: Kelet és Nyugat misztikus szent könyvei. De a leghalványabb kísérlet sem történik e könyvek tartalmának igazi megértésére. S ezen nem segít az sem, ha az időbeli távolság csekély. A polgári kultúra nagy klasszikusai, remekírói, számára nem kevésbé némák, mint a középkor, vagy Kelet misztikusai. „Johann Wolfgang von Goethét, az öreg pogány mestert ma már nem tudjuk, szeretni" – írja Hamvas. De nem jár jobban az sem, akit szeretni tudnak, teszem Tolsztoj. Hamvas például azért szereti Tolsztojt, mert szerinte »életének utolsó szakaszában a válságban lévő emberiségnek teljesen kész, világos megoldást ajánlott fel, amit megvalósítani igen könnyű lett volna.« És az E. Ny. hamarjában le is fordítja a »teljesen kész, világos« programot, hátha nem késtünk még el megvalósításával." A program: a ne állj ellent a gonosznak tolsztoji fogalmazása... Anatole France írásainak demokratizmusa Hamvasra imakönyvszerűen (sic!) hat; Schiller, Balzac, Stendhal eltűnnek az ostromlott világ romjai alatt. S ki tűnik még el és hogyan, akár szerepel Hamvas listáján, akár nem, még hosszan folytathatnám ... Eltűnésük oka nem kétséges: a polgári kultúra klasszikusai oly kíméletlen őszinteséggel tárták fel a társadalom pozitív és negatív erőinek küzdelmét, a társadalmi osztályok harcait, ami a felvázolt polgári szemhatáron belül nemcsak lehetetlenné, de egyenesen elviselhetetlenné vált." (Társadalmi Szemle, 1946 június.)

Nagyjából az ilyen publicisztikai polémiákkal egyidejűleg, kiemeltem és külön esszében differenciáltan értékeltem *A szellem reprezentatív hajótöröttjei* (Valéry, Heidegger, Mannheim) címen a különböző fokon, de szerfelett problematikus, ámde a maguk módján – ezt fejezi ki a reprezentatív hajótöröttek epiteton ornansa – mégiscsak tüneti értékű mondanivalóval rendelkező írókat. Utóbbi esszém (megjelent a *Magyarok* 46 márciusi számában) mottója Hegel Szellemfenomenológiájából vett nagyon személyes vonatkozású idézet:

„Amint van üres szélesség, úgy van üres mélység is, amint van kiterjedése a szubsztanciának, amely véges sokféleségbe ömlik szét, anélkül, hogy ereje volna azt összetartani, úgy van tartalmatlan intenzitás, mely puszta erőből, kiterjedés nélkül tartva önmagát, ugyanaz mint a felületesség."

Mert ez a gondolat már jó ideje – legalábbis az esszéről szóló esszé óta, bár nyilvánosan leírva itt szerepel először – a magam szellemi-filozófiai

törekvéseinek iránytűje volt, természetesen a megfellebbezhetetlen, tömör szavakban rejlő pozitív kiegészítéssel, s az intenzív erejű pozitív gondolat extenzív kifejtésének követelményével együtt. Így nemcsak azt körvonalazta számomra, amit kerülnöm, de egyben azt, amit követnem kell. A marxizmus és a kommunista mozgalmi tapasztalat ehhez a reális feltételeket adta hozzá, azt, hogy hogyan kell mindezt a társadalmi anyagcserében érvényesíteni, a tudatosság korhoz és személyhez kötve elérhető legmagasabb szintjén.

Lukácséknál mint középiskolai tanár, és az MKP tagja mutatkoztam be. Hozzátettem: talán találkozott már Lukács elvtárs a nevemmel írásban, mivel a Magyarok szeptemberi számában én írtam recenziót Az *Írástudók felelősségéről*. Ó igen! Szóval maga az a Szigeti – látszott, hogy megjegyezte a nevem, – örülök, hogy megismerkedtünk, már rég nem írtak rólam ilyen komolyan megértő és értékelő recenziót.

Végre szóba került regény-elméletének fordítása is. Lukács – némi meglepetésemre – intranzigensen ellene volt. Én a megírt dolgok kiadásában azt a toleráns elvet vallottam, hogy a fasiszta irodalom kivételével, amelyet negyedszázadon át fejlett és fejletlen formáiban ömlesztve zúdítottak a félrevezetett emberek nyakába, mindent, vagy csaknem mindent meg lehet jelentetni, belső értékének megfelelő példányszámban, nem puszta üzleti megfontolás alapján, és a gyengeségekkel kritikailag kell számot vetni. Lukács ellenben idealista múltját az akkori szovjet szokásoknak megfelelően károsnak tekintette, s így régi írásai kiadását is feleslegesnek és zavarónak. Azt vetettem ellene, hogy a regény-elmélet élesen szembefordult az imperialista véröntással, tehát közvetve ma azok ellen beszél, akik beletaszították népünket a II. világháború őrült kalandjába. Továbbá – a számunkra szükséges munkásmozgalmi tradíciókhoz ragaszkodva – felhoztam, Mehring is kiadta Marx még idealista, illetve az öröklött idealizmus leküzdésére törő fiatalkori írásait, a Moszkvában készülő *MEGA*-ban pedig megjelentek a filozófiai-ökonómiai kéziratok, mégpedig sokkal jobban szerkesztve, mint a korábbi, Gustav Meyer féle kétkötetes Kröner kiadásban, amelyet egyedül volt módomban elolvasni. A jól tálalt érveket azonban Lukács egyetlen erőteljes kézmozdulattal félresöpörte, s a reális helyzetből kiindulva okolta meg álláspontját. Nézze, hogy halálom után, esetleg előtt, mit adnak ki, bízzuk bátran a jövőre. A mai helyzetben azonban több mint furcsa lenne, egyenesen ostobaság volna, ha nem a mai Lukács lépne fel, legjobb fegyverzetében. Megjelenőben van a *Balzac, Stendhal, Zola* című tanulmánykötetem, amely a realista regényírás legmagasabb polgári csúcspontjairól szól és lényeges vonatkozásokban ellentmond a régi könyvben kifejtetteknek. Szerezzük meg eszmei ellenfeleinknek azt az örömet, hogy a tegnapi-tegnapelőtti Lukáccsal harcoljanak a mai Lukács ellen? Talán látja már, hogy az én elgondolásom egyszerű alkalmazása a Lenin által legfontosabbnak tekintett politikai elvnek, a konkrét helyzetek konkrét elemzéséből való kiindulásnak, s így valóban reálisan tesz eleget a helyzet követelményeinek? Világosan beláttam, hogy teljesen igaza van, mert messze meghaladva a fordítás elvetésének kiindulópontját, az egész kérdést a konkrét történetiség szférájába hozta le. Így hát, bár Szegi

megbízásának nem tehettem eleget, mindkettőnk megelégedésére váltunk el. Azzal, hogy még bizonyára találkozunk.

A tartósabb kapcsolatot Király Pista teremtette meg, aki a Közoktatási Tanács néhány problémájával kereste fel, s elbeszélgettek a mai magyar szellemi élet, közelebbről az irodalom problematikájáról. Lukács közölte vele, hogy elfogadja a Pázmány Péter Tudományegyetem meghívását a nagy múltú Négyesy esztétikai tanszékre, amelyet kultúrfilozófiai tanszékké bővít, hogy módja legyen a marxista filozófia különböző területeit – mivel nem akar ajtóstul rohanni a házba egy olyan egyetemen, ahol kizárólag katolikus filozófusok lehettek katedratulajdonosok – kultúrfilozófia címen leadni. Pista – anélkül, hogy velem erről korábban beszélt volna – felhívta figyelmét arra, hogy komoly tanszék nem képzelhető el tanerők nélkül, s szerinte az egyetlen számbajöhető ember, akivel igen jól járna, s akit jól fogadna a kar is, mert már egyetemi hallgató korában nevet szerzett magának, kivált a volt kollégista professzorok között, a Tutus (Ortutay) féle *Magyarságtudományban*, a Filozófiai Társaság *Athaeneum* című folyóiratában, a *Magyar Csillagban* és a *Pester Loyd*ban megjelent írásaival, valamint fordításaival, Szigeti Jóska. Lukács megígérte, hogy gondol javaslatára, s 1946 szeptemberétől kezdve, mint díjtalan gyakornok meg is kezdtem mellette egyetemi munkámat. Rövidesen díjazáshoz, majd a szamárlétra különböző fokozatain feljebb lépve jobb fizetéshez is jutottam, ami a stabilizáció után már jelentett valamit. 49 őszén docensnek neveztek ki; ez a poszt 57 elejéig tartott.

Mindabból, amit Pista röviden elmondott, vagyis tudományos pályám előkészítéséről, egyértelműen kiderül, mily hamis, célzatos beállítás ellenfeleimé, miszerint Lukács egy teljesen ismeretlen, névtelen Szigetit emelt ki a semmiből, s alapozta meg „karrierjét". Sem névtelen nem voltam, sem lehetőségekben szűkölködő, sem bármiféle karrierrel törődő. Hogy az utóbbival kezdjem. Elevenen élt bennem az az érzés, hogy az új körülmények között adottságaimmal biztosítani tudom életfeltételeim minimumát. Ha a maximumra vágytam volna, Adicka Clemensszel maradok Nyugaton (hiszen szerettem). Továbbá. Választási lehetőségem volt idehaza is: Fülep (aki már itthon ért levele szerint szívesen vett volna maga mellé) vagy Lukács, Lukács vagy Fogarasi s még jó egynéhány más út, többek között a tudományos pályától az újságíráson át a politika felé vivő. Az is bizonyos: elég érett és határozott voltam már ahhoz, hogy bármelyiket választom is, mindenkor a magam útját járom, s döntő helyzetekben céltudatosan választom meg a menetirányt, akkor is, ha ez történetesen egyéni érdekeim kárára van, de – meggyőződésem szerint – összhangban áll osztályom távlati érdekeivel. Ennél a „kategorikus imperatívusz"-nál soha semmiféle fontosabb valóságos belső parancsot nem ismertem, sem akkor, sem később, sem saját, sem mások személyéhez való hűség tekintetében. Sőt, elvés párthűség tekintetében sem. Bizonyítja ezt addigi s későbbi választói helyzetekben hozott, történelmileg egytől-egyig igazolódó, egyénileg számos esetben sokszorosan káromra lévő, mindvégig vállalt, jól motivált döntéseim sora.

Lukácsnak mindannyian, akik hosszabb rövidebb ideig együtt küzdöttünk vele jó ügyek szolgálatában – s korántsem volt mindenki fegyvertársa, aki

szűkebb vagy tágabb környezetében mozgott, netán egyenesen tanítványának nevezte magát, vagy presztízsét növelendő, fondorlatosan annak hirdették! – rendkívül sokat köszönhettünk, de a saját utunkat jártuk, akkor is, amikor egybeesett az övével, mert együtt lehetett járni vele, akkor is, amikor elszakadtunk tőle, ott és ahol az ő útja már nem lehetett a miénk, ahol az utak elváltak, mert a pártéletben megedződött marxizmusunk, a munkásosztály erejének és gyengeségeinek jobb megismerése és ebből eredő magatartásunk egyaránt más útra terelt.

Lényeges tétel volt mindebben a régi magyar uralkodó osztály és intellektuális segéderői természetének és helyzetének tegnapi és mai, érzületileg és intellektuálisan egyaránt adott, naprakész ismerete, amelyet Lukács közvetlen tapasztalatból az emigráció miatt nem ismerhetett, s amit távolabbi múltjából ugyan ismert, de jórészt már elfelejtett. S amiből több téves személyi megítélésének barátságos vagy barátságtalan jellege folyt. Ebből a szempontból Rákosi, Révai, vagy Gerő határozottan előtte jártak. Az ő gyengéjük a munkásosztály idealizáló felfogása volt, ami náluk nem jelentett persze olyan, a munkások közvetlen érdekeinek hízelgő ouvrierizmust, munkásidealizálást, ami Kádárék egyik időszakában az előtérbe került. Jelentette viszont – egyénenként különböző mértékben – az osztály napi érdekeitől való elszakadás tendenciáját és méginkább annak figyelmen kívül hagyását, hogy az öntudatos munkások bevonása a párt és államapparátusba megváltozott helyzetet teremtett az osztálybázisban, egy új vegyes és felkészületlen háttér kialakulását, amelyet saját politikai tapasztalatai, plusz az ennek megfelelő ideológiai munkával kellett volna magánvaló osztályból, öntudatos, magáért való osztállyá szervezniük.

Nemcsak Király, de Lám és Lakatos is megismerkedett Lukáccsal. Lakatost én vittem fel. Az ismerkedés nem volt mindenben szerencsés. Mikor Lukács megtudta, hogy a matematika filozófiájával foglalkozik, figyelmébe ajánlotta, hogy a Grundlagenforschung területén uralkodóvá váló formalizmusok semmiképpen nem merítik ki a matematika filozófiai alapkérdéseit, amivel Lakatos *sponte sua* őszintén egyetértett, mert a kérdést ő is ebből a szempontból közelítette már meg. A zavar akkor kezdődött, amikor Lakatos a rá jellemző agresszív nagyzolással azt kérdezte az öregtől, aki nem volt vevő az ilyesmire: Hogy lehet, hogy most Moszkvában olyan szennyiratot adnak ki Marxtól, mint a *Herr Vogt*? Miért gondolja, hogy ez szennyirat? – kérdezte élesen Lukács. Lakatos (szemmel láthatóan javítani törekedve): mert szennyes a tárgya és a szennyről semmi érdemlegeset nem lehet mondani. Eszerint kedves Lakatos elvtárs – s Lukács joggal vitte ad absurdum Lakatos megjegyzését – ön feltételezi, hogy vagy a kapitalizmus nem szennyes tárgy, vagy ha egyszer szennyes, akkor Marx nem mondott és nem is mondhatott semmi érdemlegeset róla. Ami engem illet, én a XIX. század tudományos és politikai viszonyai összefüggéseinek olyan mélyreható elemzését látom a maga „szennyiratában", amilyent sem azelőtt, sem azután nem írtak. Barátunk nyelt egyet s csak hazamenet próbálta exkuzálni magát előttem, amit én részvétlenül, hidegen hallgattam.

Baráti négyesfogatunk: Király, Lakatos, Lám, Szigeti, mint ilyen, időnként színház- és hangverseny-látogatást tett. Egyízben a Nemzeti Színház egy

klasszikus darabját Rohonyi Katival ötösfogattá kiegészítve látogattuk meg. Az első felvonás szünetében a magam számára is váratlanul egyszercsak rácsodálkoztam Katira, aki mai nyelven szólva erősen „szexis nő" volt, ám számomra először bújt ki párttikárnői egyenruhájából igazi nőként. Kati, hogy te milyen páratlanul vonzó vagy! – kiáltottam fel akaratlanul. Kati hálásan nevetett őszinte meglepődésemen, nemcsak azért mert saját meggyőződését mondtam ki, de azért is, mert ezzel az érdeklődés középpontjába került (mindig is ott szeretett lenni! ám ezúttal az előadás esztétikai elemzése kiszorította) s a többiek is – jobb későn mint soha! – siettek leróni bókjaikat. A pálma azonban aznap az enyém volt.

A darab jó későn végződött. Mindannyian tudták, hogy Pestújhelyre kimennem nem veszélytelen, a 67-es végállomásától tíz perces gyalogúttal, egy elhagyott területen át. Sokan meg is kérdezték, nem félek-e. Félni éppen nem, de minden esti út óvatosságra késztet, mert nem tanácsos vetkőztetővel találkozni; nemrég egy vetkőztető meg is ölte áldozatát. Egyszer Fenyő Bélával a Szabad Nép baráti újságírójával utaztunk kifelé a 67-esen. Ő a Thököly út mentén lakott, valahol a Hungária körút után. Annyira vészesen sötét és zord idő volt, hogy kedvesen rávett, aludjak náluk. Nem tudtam nemet mondani, s ott aludtam. Későn vettem csak észre, hogy bakot lőttem, mert Béla fiatal felesége nem nagyon örült az éjjeli vendégnek. Most – más helyzetben – Kati sietett segítségemre. Ugyan Jóska, csak nem teszed ki magad ilyen későn éjjel életveszélynek – mondta. Aludj nálam a Krisztina körúton, szemben lakom a volt Werböczyvel, gimnáziumoddal, így reggel könnyen átmész az órádra. Nem kellett kétszer invitálnia. Együtt mentünk Budára, Krisztina körúti kis garzon lakásába. Komoly hangon kérdezte meg, a szoba melyik sarkába ágyazzon nekem. Már nyelvemen volt a válasz, oda ahol te alszol. De aztán arra gondoltam, hogy az álszemérem enyhébb büntetést érdemel, s az ő fekvőhelyével ellentétes sarokra mutattam. Szorgalmasan megágyazott, még azt is megkérdezte, elég kényelmes lesz-e? Biztosítottam, hogy igen, bár én ha tehetem, mindig a legjobb ágyat választom, s azzal teketóriátlanul bebújtam az övébe. Megérdemelnéd, mondta Kati tréfásan zsörtölődve, hogy ott aludj, ahol ágyat vettettél magadnak, de én nem vagyok olyan jégcsap, mint te, engem nem visz rá a lélek. Valóban kár lett volna külön hálni. Reggel elég álmosan mentem át órát tartani, bármily közel volt az iskola.

Barátságunk Katival néhány hónapig tartott. Mindketten tudtuk, hogy nem lesz örökéletű, nem tart holtomiglan-holtodiglan, de kapcsolatunkban sokmindent kaphatunk egymástól. Kati még anyagilag is adott valamit az „éjjeli menedékhelyen" kívül is, mert hála anyja falujáró batyuzásának, a melasz és a kukoricamálé unalmas világában először juttatott néhány jobb falathoz a háború óta, amit akkor nem volt módomban viszonozni. Fontosabb volt ennél, mivel külső életkörülményeink mostoha voltával éppoly keveset törődtünk, mint „karrierünk"-kel, hogy ő kapcsolt össze szorosabban a Szabad Néppel, a párt központi lapjával. Tisztelte és szerette a lap egyik főmunkatársát, Bethlen Oszkárt a fasiszta haláltáborokban tanúsított állhatatos kommunista magatartásáért, szervező munkájáért, körültekintő okosságáért. Katin keresztül

Bethlen szervezett be a lap külső munkatársai sorába. De csakhamar megismerkedtem Révai Józseffel, Losonczy Gézával, majd Horváth Mártonnal is. Az első kettő maradandóan jó benyomást tett rám, a harmadik már nem.

Révait ellenségei – és ilyenek bőven vannak és voltak ideológiai vezető szerepe idején is – mind a mai napig azzal rágalmazzák, hogy a legcsekélyebb ellentmondásra is dühbe gurult és féktelenül ordítozni kezdett. Mi sem áll távolabb az igazságtól, bár titkáraival szemben estenként valóban indulatos volt. Minket – többünket – fiatal, reménykeltő marxistákat mindig udvariasan, barátságosan fogadott és eltérő véleményeink esetén egyenrangú partnerként vitatkozott velünk. Nem volt szüksége arra, hogy óriási tekintélyét latba vesse, tanultsága, dialektikus gondolkodói ereje mindig célba jutatta. Egyízben – ez már 47 elején történhetett – az Eötvös kollégium problémáiról tartottunk nála értekezletet, amit ő vezetett. Hozzászólásomban hivatkozva egy általa előzőleg kifejtett elvre, azt találtam mondani – nem tudom miféle kisördög gonoszkodására – „mint Fogarasi elvtárs az imént kifejtette..." Azonnal észrevettem a nyelvcsuszamlást, hiszen nagyon is tisztában voltam a Révai s Fogarasi közötti szellemi szintkülönbséggel. Szörnyű zavaromban azonban még be is tetőztem hibámat, amikor azt dadogtam ... bocsánat, „mint Révai elvtárs mondotta". Ezzel még azok figyelmét is felhívtam nevetséges nyelvbotlásomra – freudi értelemben vehető *Fehlleistung*omra, szubjektív okokkal is nagyarázható elvétésemre, – akik értekezleteken az ébren-álmodás (Tagestraum) lagymatag gyönyörének hódolnak. Nem tudtam, milyen lesz Révai bosszúja, csak azt tudtam, nem késik soká. S valóban, már a következő fordulóban amikor sorra került, megadta a kegyelemdöfést. Tőlem idézett valamit, „miként Szegedi elvtárs mondta". S nem ismételte meg hibámat, nem mondta, hogy ... bocsánat: akarom mondani Szigeti elvtárs. Ami azt jelentette, hogy fenntartás nélkül azonosít a Népszabadság egyik jegyzetlen, közepes képességű újságírójával, Szegedivel. Meg kell adni, szellemes szellemi bosszú volt, – nem is vártam mást tőle – méltó Révai csiszolt intellektusához. Kapcsolatunk az idők során elmélyült annak következtében, hogy Fogarasi, aki a párt elméleti folyóiratának, a Társadalmi Szemlének felelős szerkesztője lett, a szerkesztőség belső munkatársává tett, s így nevelői szándékkal, „hivatalból" meghívott – valóban nagy politikai és elméleti épülésemre – a szerkesztőbizottság Révai vezette üléseire.

Érdekes, hogy Révai a Szemlének írt első nagyobb cikkemet nem javasolta közlésre, mint ma is meglévő kefelevonatomra írt szavai tanúsítják. „Ez a cikk igen problematikus: 1.) stílusánál, intellektuel tolvajnyelvénél fogva, 2.) imperialista kapitalizmus – kontra szocializmus – kérdésfeltevésénél fogva. Ilyen formában a közlés ellen vagyok. Át kell dolgoztatni. Révai." Fogarasi ennek ellenére nem kívánt változtatást, és jelenlétemben diadallal emlegette Sőtér, Bóka és Ortutay dicsérő véleményét Révai előtt egy szerkesztőbizottsági ülés után. Ebben az esetben én voltam „balosabb" Révainál, máskor ő nálam. Egy másik ülés után megdicsérte a *Forumban* (47 január) megjelent Szerb Antal esszémet, de kritikailag hozzátette, ő bizony élesebben bírálta volna, mint én. Azt hiszem, helyzetérzékelésem mindkét esetben jobban működött, egyszerűen azért, mert a hazai atmoszféra lehetséges visszhangjainak ismeretéből nőtt ki. Ám Révai e viszonyok

sajátosságait tüneményes gyorsan sajátította el, s 46 és 49 között nemcsak a magyar politikai publicisztikát emelte páratlan magaslatokra, hanem kiemelkedő nagysága lett a nemzetközi marxista publicisztikának. Legfeljebb Mehring haladta meg mennyiségben a *Neue Zeitbe* írt havi két vezércikkével, ám gondolatgazdagságban, fogalmi élességben és stiláris eleganciában, meg a meggyőződés belső hevületében ő sem. Nem csoda, ha az „antisztálinista" harc élére állni kívánó „sztálinista" vezéralak, Berija, nem sokkal dicstelen vége előtt, személyes éllel, (nyilván a saját bikkfahangú publicisztikájukkal összehasonlítva! amelyeknek Zaszlavszkij halála után semmi köze nem volt már a lenini publicisztika lendületéhez s még a legjobb ügyet is a legrosszabb nyelvezettel képviselte) gyűlölködő hangon ítélte el Révait, mint ideológiai „Bog i Car"-t, s követelte Rákositól a magyar ideológiai „Isten és Cár" leváltását. Aminek Rákosi annál könnyebb szívvel tett eleget, mert nem lévén mentes a hiúságtól, a személyi kultusz kiemelt embereként, nem szívesen látott maga mellett, egy elméletileg magasan felette álló teoretikust, aki ráadásul kiváló közíró is, s a politikai bizottság ülésein nem átallja időnként nyíltan megmondani: „Már ne is haragudj Mátyás, de szerintem nagy ostobaság volna, ha ezt a megoldást választanánk."

Losonczyt akkor ismertem meg, amikor téves, párhuzamosan kiadott megbízásból Király és én, egymástól függetlenül, cikket írtunk az akkor alakult értelmiségi ifjúsági kör, a Valóságkör rendezte tanfolyamról, amelyet Keresztury kultuszminisztersége idején a minisztérium patronált. Pistával észrevettük a hibás feladatkiadást, mivel azonban mindketten készen voltunk cikkünkkel, abban állapodtunk meg, hogy együtt visszük be másnap Losonczyhoz, akinek reszortjába a dolog tartozott. Válasszanak ők! Pista a megbeszéltnél korábban bement, majd elment. Losonczy már el is olvasta cikkét. Érdeklődéssel vette kézbe az enyémet. A dolog elég kényessé vált, mondotta, Veres Péter antiszemitáskodó nacionalista kiszólásai miatt. Sikerült megoldanod a problémát azzal, hogy az öreg ízetlenségei elvi bírálatát a Valóságkör ifjúsága pozitív várakozásai megcsúfolásaként mutatod be, s nem mint közvetlen pártkritikát. A te cikked hozzuk, szólt az olvasást befejezve Losonczy. Talán úgy, hogy egy-két részletleírást beleteszünk Király Pistából, de azért a te neveden jön majd, hiszen írásod egészében véve lényegesen elvibb és tartalmasabb. Ez csak akkor megy, mondtam Gézának, akivel az egész beszélgetés kellemes hangnemben folyt, ha te mondod el a dolgot neki, különben rettenetesen megsértődik rám. Persze, magam is így gondoltam. Többet nem találkoztunk. Géza későbbi tragikus sorsa mély részvéttel és fájdalommal töltött el.

Horváth Mártonnal rosszul alakult a viszonyom. Az első hozzákerült cikkem *A marxizmus – leninizmus és a magyar tudomány* volt. Mindenféle aprólékoskodó ellenvetése – akarta vagy sem, objektíve – cikkem lendületét törte volna meg. Mivel már a Kollégium kissé – a szó angol értelmében vett szofisztikáltabb, azaz – aprólékosságokban is igényesebb és szabatosabb vitákhoz szoktatott, egy lépést sem engedtem a nagy melegben izzadt ingét lebegtető, hónalját törölgető magasra nőtt, testes férfiúnak. Ezt kedvetlenül vette tudomásul, de kifogyván az érvekből, engedett, mintegy nagyúri beleegyezését adva a kisember kérelméhez. Újabb találkozásunk sem volt barátibb.

A nagy, mártírhalált halt jugoszláv költő, harcos partizán, Ivan Goran Kovacsics *Jama* (Tömegsír) című versét fordította le Csuka Zoltán szerb-horvátról magyarra; kitűnően. A vers annyira megrázott, hogy nyomban tollat ragadtam. Kiírva magamból szubjektív megrendültségemet – gondoltam, visszaemlékezve Truditól nyert értesüléseimre – a tragikus remekmű objektív értékelését adhatom s szélesebb közönség figyelmét hívhatom fel rá, mint a szocialista irodalom nagy remekére. Epikodramatikus lírának neveztem Kovacsics művét, kifejtve a szokatlan fogalom esztétikai tartalmát.

Horváth szemmel láthatóan sietett valahová, de azért rögtön átfutotta a cikket. Egyetlen nem éppen megértésre valló megjegyzése az volt: nem kellene ezt a kimondhatatlan szót, ezt az epikodramatikus lírát kihagyni? Nem lenne szerencsés, mondtam, hiszen minden tagját külön kifejtem, s pedagógiai tapasztalat, hogy egy-egy tömör kulcsszó, egy alkalmasan megválasztott műszó éppúgy elősegíti egy komplex gondolatmenet megjegyzését, mint a matematikai jelek, mint a differenciálás deltájának limesze a **d**, az integrál elnyújtott **S** -e, vagy akár a + és –, ami a középkori londoni zsákhordó munkások leleménye, akik +- szal jelölték az egységsúlyú zsákokhoz viszonyítva súlytöbbletet mutatókat, —szal a súlyhiányosakat. Miért tartanánk gyengébbnek mai munkásaink emlékezőtehetségét mint a feudális dokkerek feltaláló-képességét? Elvileg és átlagban a mai szakmunkások felkészültségét és gondolkodni-tudását kell többre tartanunk. Finommechanikai műszerészeinknek, teszem méréstechnikusainknak sokkal bonyolultabb műszavakkal kell megbirkózniok.

Ismét nem arattam sikert gondolkodásmódom és ismereteim alkalmazásával egy konkrét kérdés megoldására, hiába végzett Horváth műszaki egyetemet. Bizonyára azért, mert egy problémának az a körüljárása élő és mozgósítható tudásanyag alapján, ami számomra természetes volt, az ő prejudikált agya számára tudálékosságnak és nagyképűségnek látszott, saját, sémák táplálta („a munkásoknak mindent egyszerűen kell elmondani, hogy kivétel nélkül mindenki megértse") kétségtelen nagyképűsége inverz tükreként. Horváth dünnyögött valamit, – no jó, majd meglátjuk, megbocsásson, de sietnem kell. Azóta se láttuk meg. Cikkemet nem hozták, nem tudom miért. Az epikodramatikus líra és a hozzáfűzött kommentár miatt-e, vagy azért, mert a jugoszlávokkal való viszony rosszabbodásának első tünetei a párt felső köreiben már ismertté váltak.

1957-ben, amikor Horváth beosztása alapján az én miniszterhelyettesi területemhez tartozott, módom lett volna megkérdezni, de sem akkori, sem a zavaros napokban mutatott magatartása miatt semmi kedvem nem volt ehhez, ami kétségtelenül hiba volt. Mindig jobb egy valóságos vagy potenciális ellenféltől tájékozódni, mint az ilyen, esetleg közvetlen haszonnal nem járó tájékozódás lehetőségét bármi okból elmulasztani. S ilyen, rendszerint erkölcsi kényeskedésből származó hibák még többször is terheltek.

Az ellenfelek különben két irányból gyülekeztek. Az egyik a Szabad Nép Horváthhoz kapcsolódó néhány munkatársából állt, jóllehet Horváth (lehet, hogy még a Gímessel való összefogása előtt) felvetette Révaival megbeszélve azt, hogy legyek újságíró, a Népszabadság belső munkatársa. Ezt – Lukáccsal egyetértésben – nem vállaltam. Publicisztikát ugyan szívesen írtam időről-

időre, mint a fenti cikk is mutatja felkérés nélkül is, de tudományos munkámat nem áldozhattam fel a nagy napi megterheléssel járó újságírói gyakorlat oltárán, pláne egy olyan kétes számadó juhász karámjában, amilyen Horváth Márton volt. Arról már nem is szólva, hogy a magyar párton belül, a néhány kiemelkedő régi érték mellett (Lukács, Révai, Rudas, Fogarasi, Berei, Molnár Erik) alig volt igazi teoretikus káder, s így ezen a téren képzettségemnek és hajlamaimnak megfelelően felelősnek éreztem magam a párt előtt az önmagam teoretikus beéréséért.

Ebben az időben a klerikális és jobboldali népies körök is hadüzenet nélküli hadjáratba – rágalomhadjáratba – fogtak ellenem. A két oldal részleges fedésbe került Keresztury Dezső személyében. Eklatáns jele volt ennek az, amit csak az ügy lezajlása után utólag tudtam meg. A parasztpárti Keresztury egyre nyilvánvalóbban mutatta meg klerikális hajlamait, azt, hogy nem hiába volt a zalaegerszegi gimnáziumban Pehm József, a hercegprímássággal Mindszenthyvé vált tisztelendő tanár tanítványa. Nem hatotta meg, hogy a Valóságkör tanfolyamával kapcsolatban pozitívan értékeltem szerepét. Áskálódni kezdett ellenem, alighanem azon nem túl jelentős konfliktusok miatt, amik az Eötvös Rák Bende-i vezetése miatt, ahol igazgatóként lépten-nyomon akadályozta a kollégiumi kommunista frakció működését, létrejöttek közöttünk. Tudtunk arról is, de ebbe nem kívántunk belenyúlni, hogy u.n. „szerdai fogadónapokat" tart s ezen kommunista ellenes lépésekre sarkallja híveit, köztük a nem tudom hogyan odakerült, akkor még katolikusnak éppen nem mondható (hacsak a katolicizmust az első három evangelista szemléletének megfelelően, tehát a Pál apostollal végbement, „paulinusi" fordulata előtt, nem vesszük a zsidó vallás legfejlettebb formájának) Vas Istvánt is, akit arra buzdított, hogy lépjen fel „Lukács és a Lukács tanítványok" ellen. Kívánságát Vas egy mélyen a saját színvonala alatt álló cikkben teljesítette is. Alaptalan vádaskodásaira kiváló műfordítónk, Gáspár Bandi bácsi, Lám Leo és én (*Marxizmus és írói szabadság,* Magyarok, 1946 július) adtunk elég fulmináns választ. De ez Dezső barátunkat még közvetve is alig érintette, hiszen pozitív hangú cikkem a tanfolyamról 46 augusztusában jelent meg. Egyedül Király Pista rendezett nagyobb jelenetet. Elérzékenyülve beszélt a miniszter úrnak arról, hogyan tiszteltük valaha liberalizmusáért, de most, hogy egyre inkább helyt ad klerikális szimpátiáinak, elveszíti becsülésünket s kezdjük a klerikális reakció közönséges kis fullajtárját látni benne. Ez igen indulatos párbeszéd volt mindkét részről. Ilyen személyes összeütközés nem volt köztünk. Egyszer beszéltünk komolyabban egyoldalú politikai preferenciáiról az Eötvös vezetésében s azt javasoltam neki, hogy az általa hangoztatott pártatlanság és jóindulat jegyében hívja meg Révai Józsefet, tartson előadást az MKP értelmiségi problémáiról. Ez egyben jó alkalom lehet számára, hogy baloldali szimpátiáit is kezdje kimutatni, mert ebből kollégista elvtársaink eddig vajmi keveset láttak. A meghívás megtörtént, Révai kitűnő szabad előadást tartott s egy megfelelő okfejtésnél az ingadozó politikusokról, az igazgatót aposztrofálta igen kedves modorban, úgy téve, mint aki hiszi is meg nem is a tényt amire hivatkozik: Dezső, rólad is azt mondják, legfőbb törekvésed az,

hogy kifogd a baloldali szeleket a duzzadó vitorlákból? Mit gondolsz, nem kellene itt valóban változtatnod valamit? Keresztury hozzászólásában ugyan kifejtette, hogy szerinte nincs mit változtatnia, mert eddig sem gátolt semmit, hiszen ő – a szokásos bűvszót mondta, ami akkor in rebus politicis nem igen bűvölt el senkit – „szakminiszter", de látja, hogy van félreértés és túlérzékenység s ezért a jövőben mindent megtesz ennek kiküszöbölésére. Kiderült, hogy ezen a téren az egyik legsürgősebb dolgának az én megrágalmazásomat tartotta. Hogyan derült ki?

Tudomány- és egyetempolitikai kérdésekről értekezletet tartottunk Révainál, amire engem is meghívtak. Jelen volt a jóemlékű Zsirai Miklós professzor is, aki pártunk tagja volt. Befejezés után Révai még ott tartott kettőnket magánál, Zsirait és engem. Kedves Miklós, mondotta, a párt megvizsgálta azt az ügyet, amit Te Keresztury közlésére hivatkozva elmondtál nekünk, hogy egy volt Eötvös kollégista, Szigethy Miklós, a magyar néphadsereg tisztje, Szigeti József elvtárs ultrabaloldali tevékenységének hatására, kétségbeesésében követett el öngyilkosságot. A vizsgálat kiderítette, hogy ez merő rágalom. A két névrokon között semmiféle érintkezési felület nem volt, nemhogy politikai. Szigethy Miklósnak száz oka is volt a kétségbeesésre, egészségi, családi, pénzügyi, s többek között – de valóban csak többek között – nacionalista túlérzékenységből fakadó zavaros nézetek. Így higgy máskor az olyan farizeusnak, mint Keresztury, akik állandóan erkölcsről prédikálnak, de ha mások megrágalmazásáról van szó, amit valamilyen okból érdekükben állónak tartanak, akkor aztán semmiféle erkölcsi skrupulusuk nincs, kígyót-békát hánynak bárkire. Zsirai azt válaszolta, hogy örömmel látja a párt alapos munkáját, örül, hogy szó nem érheti ennek a tehetséges fiatalembernek a magatartását, akit eddig csak írásaiból ismert, mégpedig már egyetemi hallgató korából, mert emlékszik arra, hogy Németh Gyula bácsi milyen sokra becsülte Szigeti elvtársunk Erdélyi János tanulmányát. Csak azt szeretné megjegyezni, hogy ő nem azonosult Keresztury állításával, hiszen mint vezető egyetemi ember tudja, milyen bonyolultak az emberi relációk, s szeretné, ha ezt Révai elvtárs is így látná. Az aposztrofált beleegyezően bólintott. Távozásunk után Zsirai megismételte nekem, amit Révainak mondott, azt téve hozzá, hogy már csak Révai tájékoztatása végett is meg kellett említenie, amit Kereszturytól hallott. Én helyeseltem a tájékoztatás szükségességét. S elmondtam, hogy milyen nagyra értékeltük azt a valósághű, a maga idejében párját ritkító objektivitást, amellyel nagy könyvében finn-ugor atyafiságunk szovjetunióbeli javuló helyzetét írta le. Barátságban váltunk el. Én magam Keresztury magatartásán múlt tapasztalataim alapján nem csodálkoztam, hiszen láttam mennyire éncentrikus s egyben könnyen befolyásolható ember, ha előítéleteinek kedveznek.

Függetlenül az ilyen epizódoktól, egyetemi munkát végeztem tanszékünkön. Lukács egyetemi tevékenységét irodalomesztétikai jellegű előadások s ehhez kapcsolódó szemináriumok tartásával kezdte. Kultúrfilozófiai felfogását a hegeli filozófiából kiindulva fejtette ki. Az előadásokból a saját és a komolyabban érdeklődő hallgatók jegyzetei alapján magam csináltam egy rövid, talán 20 oldalas összefoglalást, ami megkönnyítette a kollokviumra való

felkészülést. Komoly hallgatónak az számított, aki részt vett a szemináriumi munkában is, ahol a prof. kijelölte anyagból a polgári dráma és regény klaszszikus remekműveiről az önként vállalkozók váltakozó színvonalú elemzéseket készítettek, amelyek egészüket nézve meghaladták a régi egyetem filozófiai szemináriumainak szellemi szintjét. A szeminárium főbb szereplői 46 és 49 között évszámra való tekintett nélkül: Mészáros Vica, Rezső Margit, Bizám Lenke, Révész Éva, Körtvélyes Géza, rapszodikusan Vitányi Iván, rendszeresen Heller Ágnes, Hermann István, később Almási Miklós, Mészáros István s ki emlékezhetne még ki mindenki, akikből később hosszabb rövidebb időre a formálódó magyar szocialista kultúra hasznos munkása lett.

Sajátos szint jelentett Bródy Ferenc és Krassó Miklós. Mindketten még érettségi előtt kerültek az egyetemre, igyekeztek nemcsak Lukács közvetlen környezetébe kerülni, hanem velem is baráti viszonyt ápolni. Sikerrel. Legalábbis az 56 előtti időkig, amikor az utak kezdtek szétválni. Felkészültségük és tehetségük azonban sajátos improduktivitással párosult. Ebből csak Bródy Feri kecmergett ki, amikor a 60-as években elvégezte a matematika szakot s gondolkodása formális jellegének megfelelőbb komoly matematikai problémákat oldott meg. Az Angliába disszidált, magát trockistának valló Krassó emberileg, költőileg végleg belesüppedt saját belső mocsarába. Kataleptikus magábazárkozottságában fürdőszobáját zsúfolta tele csaknem üres tejesüvegekkel, amelyek rothadó tejszagukkal elárasztották apró lakását. Vegetálására az ósdi angol szabadlángos gázfűtőrendszer tett pontot. Szalmazsákja lángot fogott s a létező szocializmus engesztelhetetlen kritikusa ott égett magárahagyottan, társtalanságában segítség nélkül, úgy ahogyan más kispolgári individualistával is megesett már.

Termékeny gondolatcserévé a Lukács szemináriumok főleg a professzor fiatalosan eleven részvétele révén váltak. Ellentétben a régi profok többségével, nem várta meg a viták véget, hogy igazságtevő bíróként zárja le az elhangzottakat. Menet közben irányította, terelgette a nyájat. Pompásan értett ahhoz, hogy kibontsa a ki nem érlelt, vagy éppenséggel csak sejtésszerűen felmerült hallgatói gondolatokat, amelyeknek volt valami igazságtartalma. Nemigen törődött azonban a melléfogások rektifikálásával. Bokros élet- és párttapasztalatai ellenére, kevéssé tudatosította azt, hogy a kis hibák a kiindulópontokban – ha tetszik, Arisztotlésszel szólva, az alapelvekben – nagy hibákhoz vezetnek a végeredményben.

S ez az emberek megítélésében jórészt hasonlókép érvényesült. Ha ilyenolyan tehetséget látott valakiben, nem igen foglalkoztatta, hogy mik a mélyebb, magatartásban gyökerező alapjai ennek. S minthogy nem rendelkezett igazán azzal, amit minden realisztikus etika „gyakorlati emberismeretnek" nevez, vagy ha meg is érzett valamit X-nek Y-nak természetéből, nem igen gondolta el előre, hogy kiélezett, mondjuk extrém helyzetekben milyen lesz az illető magatartása, azért rendszerint csak utólag vette észre, hogy barátai már régen disszidáltak mellőle, s nem egyszer akkor is csak mások figyelmeztetésére. Nehéz volna megmondani, bár némi fény talán derül majd erre a kérdésre is, hogy mennyiben származott ez – több vonatkozásban is – mozgalmi

sérelmeiből, s mennyi neveltetésének egyoldalú intellektuális jellegéből. Pedig kezdetben (a Rudas-Zinovjev kritika, majd a Blum tézisek idején) olyannyira nem fogta fel valóban jogos sérelmeit sem szubjektivisztikusan, olyannyira nem játszotta el annak az embernek szerepét, aki saját sebeiben vájkál s másra sem tud gondolni, mint arra, hogy – mint egyszer kifejtette előttem – ha kitessékelik az ajtón, azaz kizárják a pártból, ő az ablakon mászik vissza. (Nem lett volna példátlan dolog a magyar mozgalomban. Nemes Dezsővel többször is megtörtént.) Az intellektus persze csak elidegenedett formáiban kerülhet szembe az érzelemmel-szenvedéllyel, vagy az érzelem – legmagasabbra hatványozva – a szenvedély az intellektussal. Normál formájukban együtt haladnak, kölcsönösen támogatva, gerjesztve egymást. Ennek legeklatánsabb tünete ifjúsága „Irma ügye", amelyben sem a maga, sem a belé szerelmes nő érzelmeivel nem tudott mit kezdeni, a zavartalan szellemi produktivitás eszményének igézetében. Így ha nem is lehet Seidler Irma öngyilkosságáért felelőssé tenni, még etikai értelemben sem (legalábbis ha túl vagyunk a következményetika és az érzületetika hamis dilemmáján), kétségtelenül hozzájárult akarata ellenére egy labilis diszpozíció szerencsétlen meghatározó vonásainak kifejlődéséhez, mint ezt gyötrő önvádban fogant esszéje *A lelki szegénységről* megrendítően tanúsítja..

3.

Lukács már együttműködésünk kezdete óta erősen sürgetett bennünket, első és legközelebbi, fiatal munkatársait, hogy szerezzük meg az egyetemi doktorátust. Leó, aki ekkortájt fogott hozzá Lukács Goethe könyve fordításához, nem tudott erre időt szakítani; Pista és én azonban igen. Ő valami Mikszáth témán dolgozott, én – hogy ne merüljek el teljesen az esztétikai dolgokban – filozófiai disszertációt írtam. Az egzisztencializmussal kívántam mélyebben s főleg kritikaibb módon foglalkozni, mint ahogyan ezt egyetemi éveimben tettem és tehettem. Annál is inkább, mert a marxizmus-leninizmussal való megismerkedésem rádöbbentett, hogy az a lépés, amit én korábban töretlen továbblépésnek tekintettem a – lényegében – jaspersi „existencia" fogalomtól (amely éppen felemásságában alkalmasabb volt a Heideggerénél a „társadalmiasításra") a szociológiailag megalapozott, valóságos összefüggéseibe beiktatódó társadalmi egzisztenciáig, a marxista „társadalmi lét" elméletének fényében fordulatnak és szakításnak mutatkozott, végső soron útkereső odafordulásnak a marxizmushoz. Mint minden igazi továbblépés, ez is *kritikai* jellegű volt, a szó görög filozófiai értelmében, ami elemzést, az elégtelenségek, feloldatlan ellentmondások megállapítását és a továbblépés irányából való megítélését jelenti. A kritikus lépés persze lehet kisebb vagy nagyobb. A kisebb benne marad a jelenség szűkebb totalitásában, a nagyobb túllép azon egy belőle fakadó magasabbrendű totalitás felé. Ennek klasszikus példája Marx továbblépése a polgári ökonómia alapítóitól és a munkaérték-elméletétől a klasszikus proletár munkaértéktöbblet-elmélethez. Ehhez a munkaértéktöbblet-elmélethez mindvégig hű is maradtam a „neoklasszikusnak" kinevezett vulgáris

polgári elméletek – C. Menger, V. Pareto, St. Jevons képviselőivel, és epigonjaikkal, valamint a határtalan haszontalanságú határhaszon-elméletben (the outmost [marginal] futility of the theory of outmost [marginal] utility) a munkaértékelméletet elpárologtató (a kapitalizmust s általában az osztálytársadalmakat simára gyaluló) epigonok epigonjaival való szellemi számvetést lelkiismeretesen elvégezve. Folytatólag és folyamatosan feldolgoztam a legfrissebb fejleményeket is, mint ezt akadémiai rendes tagként tartott székfoglaló előadásom *Racionalizmus és irracionalizmus dialektikája* (1988 április 26.) tanúsítja.

A matematikai indíttatású teóriák, mégha el is tekintünk a számítástudománytól és gépi-technikai alkalmazásának hatalmas sikereitől, amely lényegileg más előfeltételekből indult ki és nincs sok köze a közgazdaságtanhoz, némi eredményt értek el az ökonometriában is egyes matematikai formalizmusok kidolgozásával – ám korántsem egy egységes és konzisztens elmélet kifejtésével, aminőnek a Neumann-Morgenstern elméletet tekintik hipotétikus-deduktív egyenruhája alapján. A múló idő során (a kezdetek Jevons ökonómiája és logikája tanulmányozásával angliai tartózkodásomra mennek vissza) ezt az új problémakört egyre jobban elsajátítottam. Nem csupán a közgazdaságtan területén, míg végre 1991 végén egy hat íves tanulmányban, amely az *Azonosság és nemazonosság azonossága* címen jelent meg (Magyar Filozófiai Szemle 1998/ 4-5-6 egyesített kötete), sikerült a hipotetikus-deduktiv rendszerek matematikai logikai alapját – a „Sheffer's stroke" közvetítésével – a dialektika alapelvére visszavezetnem, ami nem redukcionizmus, (amivel a marxistákat léptem nyomon vádolja a szellemi szintjét tekintve legrosszabb fajta „kritika"), mert a dialektikából ezzel levezethetővé válik az, ami teljesen független tételezésnek látszott.

Disszertációm kidolgozásánál, az egzisztencializmus újabb elemzésénél, a töretlen továbblépés tévképzetből a radikális szakítás felismeréséig való eljutást számbavéve, abból indultam ki, hogy ami velem szubjektív tévedésként esett meg, az a háború után, a marxizmus térhódítása idején, többé kevésbé szükségszerűen tömegjelenséggé válhat, mégpedig két irányban is. A marxizmushoz való közeledés és a marxizmustól való távolodás irányzataként. Ezért voltam ellene mindenféle eklektikus egyeztetési kísérletnek, annál is inkább, mert az exisztenciafilozófia tartalmi és nem pusztán formális indíttatású és jellegű elmélet, s mint ilyen világnézeti versenytársa lehet a marxizmusnak. A formalizációs törekvések akkoriban fejletlenségük s még szerény technikai alkalmazhatóságuk miatt filozófiai konzekvenciáikban nem látszottak érdekesnek. Távol álltam még attól, hogy felismerjem a formalizációs irányzat elvont racionalizmusának belső összetartozását az irracionalizmussal, jóllehet elvontan korrelatív fogalmakként egymásra vonatkoztattam őket. Az elvontságban rejlő ész és értelemellenességet azért felmutattam már a logika síkján, amikor a hegeli dialektika sikerületlen Trendelenburg-féle kritikájában tártam fel az elvont azonosság kardinális jelentőségét az egzisztencializmus számára. (Azóta Josef Schmidt: *Hegels Wissenschaft der Logik und ihre Kritik durch Adolf Trendelenburg* München 1977, mutatta ki nyomról-nyomra haladva e kritika fundamentálisan téves jellegét, félreértéseit és esetenként tudatos félremagyarázásait.) Kierkegaard vallásos egzisztencializmusát, a modern egzisztencializmus vallásos ősét azért

választottam tárgyul, mert egy iskola titkát, több vonatkozásban is, genézise tárja fel, azaz keletkezése anyagi és szellemi feltételeinek sajátosságai. S az a tény, hogy itt az egzisztencialista filozófiai tartalom vallási-teológiai formában lép elénk, módot adott arra is, hogy felmutassam meglévő mélyenrejlő azonosságaik ellenére jelentős különbségüket a vallási miszticizmussal – amivel később Balogh Elemér u. n. Lukács-"bírálatá"-ban az egzisztencializmust a marxizmus nevében összezagyválta.

A mintegy száz oldalnyi disszertáció plasztikusan mutatja meg azt a jelentős előrelépést, amelyet a marxizmus hatására 42-es *Magyarság és irracionalizmus* című cikkemhez képest tettem. A két írás összefüggésén mégis csak látszik, (pláne ha tekintetbe vesszük a 88-as az ész és értelem kölcsönhatása dialektikáját tárgyaló „végleges" megoldást), hogy sem a problémát, sem a megoldás módját nem Lukácstól vettem át, akkor sem, ha sok mindenben nagy haszonnal forgattam, kritikailag is feldolgozva írásait. Maga a kor, amelyben éltem és gondolkodtam, dobta belém és tartotta ébren kezdettől végig. Nemcsak abban látszik a kezdet és a folytatás minőségi különbsége, hogy az egzisztencializmust osztatlanul irracionalista áramlatként értékelem, hanem abban is, hogy a dialektikát, kivált materialista formájában, mint a puszta értelmi gondolkodáson túlmenő új és magasabbrendű racionalizmust fogom fel, amit később (gyakorlati) intellektualizmusnak neveztem, nem egy filozófus elvbarátom naiv, kényszeredett ellenvetéseikkel inkább mulattató, mint bosszantó megbotránkozására. Filozófiai fejlődésem fontos stádiuma ez még részletkérdésekben is, így abban, ahogyan Kierkegaard romantikus antikapitalizmusában a kapitalizmus romantikáját mutatja meg, szemben az addig Brandes nyomán érvényesült felfogással, amely feudális maradványt látott benne. Általánosságban véve pedig abban, hogy először érvényesítem szigorúan a történelmi elemzésben, a filozófiai szisztematika szempontjait, amelyek felvezetnek a filozófiai szintézis kulcsproblémáihoz.

Filozófiai disszertációs vizsgám melléktárgyai az esztétika és szociológia voltak. Lukácson kívül Szalai Sándor vizsgáztatott. Ő szociológiából. A köztünk lévő jóviszony ellenére vizsgáztatása nem volt teljesen korrekt, mert a szokásos előzetes megbeszélésen, melyen követelményei iránt érdeklődtem, mélyen hallgatott arról, hogy statisztikát is kérdezni kíván. Gondolom, ebben nyilvánult meg a szokásos szociáldemokrata ellenérzés fiatal kommunista pályatársával szemben. Minthogy ennél különb dolgokat is tapasztaltam már *in rebus politicis*, főleg gátlástalan rágalmazások terén, nem vettem rossz néven, csak azt véstem agyamba, hogy magam soha senkivel szemben nem élhetek hasonló eszközzel. Szerencsémre a vizsgán az is kiderült, (hiszen nemcsak a vizsgázó, de a vizsgáztató is vizsgázik! akkor is, ha ő maga ezzel s ilyen volt a jelen eset is, történetesen nincs is tisztában), hogy statisztikai ismeretekben nagyjából alighanem egy nívón álltunk, mert csak a súlyozott aritmetikai átlagig jutottunk, s kielégítő válaszom után, ezzel be is fejezte statisztikai fürkészését. A Kröner Taschenbücherei-ben megjelent Hegel válogatást kotorta még elő zsebéből, s kérte, hogy a jogfilozófia egyik paragrafusát fordítsam le. Ezt könnyen abszolválva azt kérdezte, nem emlékeztet-e engem a hegeli gondolat az egyik modern szociológusra. De igen, válaszoltam, mintha Max

Weber a cselekvés szubjektív racionalitását ebből fordította volna le a saját nyelvezetére. Ám ha a paragrafus Hegele emlékeztet is Weberre – folytattam – a weberi átírás már nem emlékeztet az összes idevágó paragrafus Hegelére, mert Hegel a szubjektív racionalitást végeredményben az objektív racionalitáson méri le, ez pedig a Fortschritt der Vernunft in der Geschichte (az Ész haladása a történelemben), amire Weber Entzauberung der Weltje még távoli analógonként sem emlékeztet, hiszen a modern szociológus őrizkedik attól, hogy a világ varázsmentesítését haladásként fogja fel. Szalaynak tetszett a felelet, csak azt kifogásolta félszívvel-féllélekkel, hogy a haladás ügyében határozott Hegel párti vagyok. Akkor ugyanis már és még nem volt divat a haladás pocskondiázása, mint újólag megismételve napjaink sem nem „post", sem nem „modern" „post-modernizmus"-ában. Sándor vélekedései pedig sok kérdésben erősen függtek a közvéleménytől és környezeti hatásoktól.

Lukácsnál a vizsga kellemes beszélgetés volt, amelyet a professzor arra használt fel, hogy több kérdésen végigzongorázva, megismerje tudásom terjedelmét, hellyel-közzel mélységét, bár ez utóbbiról korábbi cikkeim alapján tájékozottabb volt. Ekkor hívta fel figyelmem Lassalle jelentős kritikájára Rosenkrantz kísérletéről a hegeli logika megreformálására – az egyetlen kérdésre, amiben teljes tájékozatlanságot árultam el. Nem csoda, ha nem ismeri, mondta, hiszen kemény munkát kellett végeznie a marxizmus gyors és alapos elsajátításában. Mivel disszertációmmal is elégedett volt, végül is nehézség nélkül mentem summa cum laude-re.

A jóleső filozófiai közjáték után azonban vissza kellett térnem az irodalom és esztétika berkeibe. Annál is inkább, mert szerkesztőségi tagja lettem a *Forum* című népi demokratikus havilapnak. Főszerkesztője Lukács György, felelős szerkesztője (19-es munkatársa) Vértes György volt. Fő feladatom az írókkal való kapcsolat tartása volt, cikkeik, verseik, elbeszéléseik átvétele, esetenként megbeszélése. A *Magyarok* után új, de nem kizárólagos otthona lett irodalomesztétikai cikkeimnek. Hiszen tág terem volt a *Társadalmi Szemlében* is.

A Forumban (47 január) megjelent Szerb Antal esszémnek széles körben pozitív visszhangja támadt, hiszen először mutatta meg, hogyan és miben lehet az „esszéiró nemzedék" értékeit keresni és megtalálni, ott is, ahol fölöttébb problematikus világnézeti és módszertani háttere van írásaiknak, amellyel nem vetni számot egyszerűen szellemi tisztességtelenség lett volna. Nos, úgy hiszem sikerült a határozott kritika segítségével, tehát a szépítés nélküli portré megrajzolásával, megmutatni a szellemtörténeti torzulásokban is az előretörés kísérleteit, és a leszámolásra való készség intellektuális bátorságát. Ezzel az esszével kezdődött barátságom Sőtér Pistával, akinek Révai Ady könyvéről írt bírálata megmutatta fogékonyságát az ilyen kérdésfeltevések iránt. Bizalmas beszélgetéseink politikai, irodalompolitikai, szellemi műhelykérdésekről, nem utolsó sorban a marxizmusról, arra ösztönöztek, hogy elmondjam neki, mennyivel erősebb volt kötődésem Halász Gáborhoz, mint Szerbhez, s ezt szándékomban is áll egy emlékének szentelt esszében megírni. Pista melegen biztatott. Nem tévesztette össze Halászt, mint ez ma szokás, a „nagy Cs."-vel, (Cs. Szabóval), értette és megélte a nemzedéken belüli értékkülönbségeket. Hozzá is

kezdtem az íráshoz, de munka közben csakhamar rá kellett jönnöm, hogy amit elterveztem, nem nyugszik elégséges anyagi bázison. Halász sok-sok cikke van még folyóiratokban eltemetve, s jelentős gyűjtő munkát kellene végeznem, hogy jó közelítéssel oldjam meg feladatom. Ehhez akkor sem időm, sem pénzem, sem a később megjelent technikai feltételek (olcsó fénymásolás) nem voltak meg. Kénytelen voltam bizonytalan időre elhalasztani a szívemhez oly közel álló elképzelés megvalósítását. Amikor kiadták közelítőleg teljes művét, már megszűnt az az intim kapcsolat saját megelőző fejlődésszakaszommal, ami a munka szubjektív izgalmát és hevületét megadta volna. Minden a testünkre szabott történelmi körülmények terméke. Talán helyesebb lett volna mégiscsak megírni. Ha Paul Valéry Proust 1-2 kötete alapján megírhatott egy igényes Proust esszét, akkor én is megírhattam volna Gáborról Az Értelem Keresése s egynéhány más írása alapján a mérsékelt extenzitású, intenzitásában élő arcképvázlatot. Egy nem teljesen dokumentált koncepció kifejtése is járhat nagy haszonnal, ha a kellő órában születik. Sőtér Pistával való barátságom emlékei s részben diszkurzusaink hangulatának és gondolatainak őrzői azok a cikkeim, amelyeket regényéről és tanulmánykötetéről írtam, illetve írt ő első, Baumgarten díjas könyvemről, a Forumban.

Déry Tiborral nem az elvi kérdések iránti érdeklődés, mint inkább esztétikai kultúránk közös vonásai hoztak össze. Örült annak, hogy az ellene irányuló kritikák sületlen állításait beszélgetéseinkben a maguk mélységes ostobaságában mutatom fel, s kész vagyok tollammal a nyílt színen is megvédeni őt. Az ostoba megnemértés számomra legemlékezetesebb, klasszikus példáját éppen Vértes Gyuri produkálta, aki – szerencsére, vagy sajnos?! – nem írásban, szent haraggal ostorozta Tibort, amiért Itthon című, sikerült, de politikai hangsúlyaiban nem-opportunusnak tekintett drámájában egy Nyugatról frissen visszatért reakciós katonatisztet szerepeltet, aki kezében volt szolgálati pisztolyával hadonászik és fenyegetőzik. Hogy lehet egy író ilyen antirealista, méltatlankodott öreg barátunk, összetévesztve (ha ugyan hallott tőlem harangozni erről) a lényegtípusra építő realizmust az átlagtípusokat másolgató naturalizmussal. Nem tudja, hogy a határőrség elkobozta volna a pisztolyt a fickótól?! Déry persze tudta, de sokkal többet is tudott Vértesnél, nemcsak azt, hogy – tételezzük fel – az esetek kisebb részében a határőrséget kijátszhatják. Tudta azt is, hogy ez az embertípus, ha sarokba szorítják s úgy érzi, egész egzisztenciája kockára van téve, fegyvert szerez, hogy mindenkit elpusztítson, ha már neki pusztulnia kell, hiszen ha szerencséje van, így még egérutat is nyerhet. A Déry művészete értékeit bemutató tanulmány végül nem az ilyenfajta kritika kritikájaként jött létre, hanem röviddel nagy műve A befejezetlen mondat megjelenése után a Társadalmi Szemlében (1947 december, Egy magyar nagyrealista regényről). Déry kalligrafikus betűkkel írt rövid, de tartalmas levélben köszönte meg írásom, arról biztosítva, hogy jól értjük egymást, ha egy és más világnézeti kérdésben nem is azonos a véleményünk, ami valóban így is volt. Nem emlékszem már biztosan, hogy nála vagy Sőtér Pistánál baráti vacsorán ismerkedtem meg örömömre tiszteletem egyik tárgyával, Nagy Lajossal, még öreg és legyengült állapotában is okos és szeretetreméltó művészként.

Legjelentősebb cikkem a Fórumban a magyar líráról szólt. Úgy esett, hogy 1947-ben a könyvnapon néhány reprezentatív verskötet jelent meg líránk kitűnőségeitől. Ezeket fogtam össze a Forumban, 1947 októberében megjelent kritikai tanulmányomban, azzal a céllal, hogy egyszerre rajzoljam meg a tárgyalt költők művészi arculatának lényegvonásait, s líránk állapotának mélyebb, nem az egyes költők aritmetikai összegzésének értelmében vett összképét. Ez is lett a címe: *Magyar Líra 1947-ben*. Az elhunyt Sárközy Györggyel az élen, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Vas István és Weöres Sándor szerepeltek benne. A történelmileg adott lényegvonásokból bontottam ki átfogó közös sajtosságaikat, s ebből individuális, rájuk és csakis rájuk jellemző arcélüket. Jellemzéseim messze túlmentek egymásra-vonatkoztatott egységükben az addigi kritika elszórtan fellelhető, elszigetelt vonásokat helyesen rögzítő megállapításain. Ez persze nem ment megfelelő teória nélkül, ami nálunk eléggé szokatlan jelenség az irodalomkritikában. Egyébként is határozott ellentétben álltam a magyar irodalombírálat elterjedt gyakorlatával. Ahogyan nem szerettem a tekintély- és szívességi idézeteket, éppúgy nem éreztem semmi hajlandóságot arra, hogy abszolút, kritikai mérce fölötti nagyságnak tekintsek bármely, mégoly nagy művészt, akinek uszályhordozójaként lépjek fel, amit pedig kisebb és nagyobb kaliberűek is szívesen vettek volna. Különösen nem voltam hajlandó arra, hogy mégoly befolyásos csoportosulások, klikkek kegyeit keressem. A kritikát – Bjelinszkijtől később vett szóval, – „mozgó esztétiká"-nak tekintettem (addig alkalmazott esztétikát mondtam), nemcsak az irodalom, de az össztársadalmi haladás szolgálatában – „személyekre való tekintet nélkül", beleértve ebbe saját személyemet, népszerűségemet illetve önként vállalt népszerűtlenségemet is. Magatartásom hátterét és alapját az új viszonyok fejlődése adta, amelyek fejlődési rátáját erősen túlbecsültem. Amint erről csakhamar módomban állt meggyőződni, ami azonban mit sem változtatott érzületemen. Összefoglaló értékelésem ugyanis meglepő hatást váltott ki.

Csak kevés, „vájtfülű" olvasó fogadta igazi rokonszenvvel őszinte, szókimondó, legtöbb esetben a művészek valósághű fiziognómiáját első ízben felmutató kritikai elemzéseim. Ezek közé tartozott elsősorban az öreg Schöpflin Aladár, mint ezt 48 karácsonya körüli első és utolsó találkozásunk alkalmával megmondotta, amikor személyesen kívánt megismerni, hogy lássa, milyen is az az ifjú ember, akinek írásait érdemesnek tartja a Baumgarten díjra. Nem hiába volt a társadalmi orientáltságú kritika első igazi művelője századunk új irodalmi áramlataiban, s egyben ifjúságom egyik termékenyítő alakja. Kedves, okos lénye ma is szép emlékeim közé tartozik.

Kevésbé volt egyértelmű Lukács véleménye. Mint szerkesztő, azzal a rövid megjegyzéssel fogadta kéziratom: jó és fontos cikk. Ám adós maradt azzal – s az ilyesmit nem kedveltem, mert már a kollégiumi elitben megszoktuk, hogy fontosabb állításainkat, értékítéleteinket okkal és alappal mondjuk ki – hogy megokolja, miért tekinti jónak és fontosnak. Később persze, amikor munkám a vártnál nagyobb port vert fel, úgy nyilatkozott, hogy nevetséges az a zenebona, amit írásom elméleti alapjai körül vernek, pláne azok, akik még azt sem értik meg, hogy nem én azonosítom a „lírai Ént" az „izolált Énnel", (ez

volt líra-elméletem általános, Lukács egyik fejtegetéséhez kapcsolódó kiindulópontja) hanem egy átmeneti időre a történelem. S az sem egy az egyben, hiszen cikkem értelme és tartalma az, hogy hogyan lehet áttörni az elszigeteltség falát. Kifogásolta viszont, hogy Weöresről, mint az ellenforradalmi pozícióba szoruló magyar reakció költőjéről beszélek.

Van egy olyan ostoba és rosszindulatú Lukács-ellenes legenda, miszerint Lukáccsal sem beszélgetni, sem vitatkozni nem lehetett, mert mindenkor soliloquiaszerűen ömlött belőle a szó, s partnere képtelen volt elmondani a magáét. A minap a magyar kultúra külföldi terjesztésének szolgálatában szerzett „érdemeiért" kitüntetett Fejtő Ferenc fejezte ki a legeklatánsabban, általánosított formában ezt a vélekedést, ex catedra kinyilvánítva, hogy Lukács György jelentette nézeteivel a legnagyobb csapást az egyetemes magyar kultúra számára. (1998 januárjában Észak-Afrika napfényes téli Tavaszában, narancsszüret idején, tehát *procul negotiis* írom e sorokat és semmiféle indulat nem hajt.) Nos, ha csapásnak tekinthető az, ha Lukács kifogásolta, hogy Fejtő Heinéről szóló könyvében iskolásfiúk részéről is meglepő tévedések halmazát rámolja ki ismereteinek olcsó vegyeskereskedéséből, például, amikor a kis filozófus I. H. Fichtét összetéveszti saját apjával, a nagy filozófussal, J. G. Fichtével, akkor ez a csapás pontosan azt az embert éri megérdemelten, aki a magyar kultúra érdekében külföldön jeleskedve torzképet fest és személyében is torzképet ad erről a jobb sorsra érdemes kultúráról. Hiába jár ma magas kitüntetés a Fejtő-szerű érdemekért, az újra uralkodó burzsoá kultúra minden eddiginél negatívabb (hiszen lefelé nincsenek határok) mérték nélküli mércéi szerint, én Lukács Fejtő bírálatát a magyar kultúra becsületmentésének tekintem.

Lukáccsal igenis lehetett beszélgetni, lehetett vitatkozni. Valahányszor érdemleges véleményt vagy ellenvéleményt hallott, maga volt a megtestesült türelem és figyelem. Így volt ez az említett alkalommal is. Mert kritikai észrevételei nemigen maradtak válasz nélkül, ha úgy láttam, hogy érdemleges diszkusszió jöhet létre. Ezúttal felhívtam figyelmét arra, hogy éppenséggel mást is mondok Weöresről, s hogy egyáltalán első ízben rajzolom meg nyelvművészete sajátosságát társadalmi alapjaiból kiindulva. (Amíg a régi világ... „fennállott látszólagos mozdulatlanságában, addig Weöresnek sikerült játékos... költői technikával versbe foglalnia, ha nem is a benne lévő tárgyakat, embereket, emberi viszonylatokat, de ezeknek az Énre rávetődő árnyékát. Versei különös testetlenséget kaptak ezáltal; képei e világ alkonyának sejtelmes, többértelmű színeiből szövődtek össze." Útban a...217.o.) Amikor kifogásolt versei politikai tartalmát kimondom, amely nevetségesen felfújt, profetikus öntudattal („ha nem iszol meg engem: torkod lángot vet. / Beled összefacsarodik, ha nem eszel meg engem /... Választhatsz köztem és kínod között") az újjáépítést éppúgy letiltja, („... ne akarjatok zászlót lengetni / építő, romboló, mentő mozdulatokkal hadonászni..."), mint a világ demokratikus tömegmozgalmain való orientációt, („Te is kereszten függsz elvek cirkuszában, lármáznak körötted mindenféle nyelven... Ó azt csodáld... mely ki tud maradni a táncból, mert századunk harsogó tébolyából/ nincs más menekvés, mint bölcs nyugalom.") akkor csak azt teszem, ami kritikusi

kötelességem, figyelmeztetem – korántsem irodalomtörténeti példák nélkül – hogy a legsötétebb reakció árnyékában még fű sem nő, nemhogy virágzó költészet. Célom nem az, hogy mint marhára a billogot mindörökre rásüssem az ellenforradalmár bélyegét, hanem az, hogy felhívjam figyelmét: gyakori alakváltozásai közben most olyan alakot öltött, amely művészileg is tönkreteheti. Hiszen gyermeteg profétánk mást sem tesz, mint a mai nap sugdosott, kiabált, a nem-demokratikus sajtóban megírt, utcasarki agitációkban előadott ostobaságokat foglalja rossz klapanciákba. Csak nézze meg Lukács elvtárs, hogyan próbálja ezt a szubaltern dumát Szentkuthy Miklós az „igaz szocializmus" képviseleteként kiárusítani. Erről szól lábjegyzetem, amely úgy kezdődik, hogy minden lyukas zsák megtalálja a maga 'kritikai' foltját. A magyar reakció felkészült. Erős és történelmileg tapasztalt. Nem szabad lebecsülni az olyan előkészítő taktikai mozdulatait, amelyek ma lehetetlen, ám holnap talán már lehetséges sztratégiai célkitűzések felé tett lépésekké válhatnak, beleértve azt is, hogy ha elérkezettnek látja az időt: szent esküt tesz, ő valósítja meg azt, amit a kommunisták képtelenek megteremteni, következésképpen bennük kell látni az „igaz szocializmus" képviselőit.

Lukács csak azt tudta mondani, egyetért ezzel, de Weöres költő s nem politikus, kár tehát túlzó konzekvenciát levonni. Könnyű volt azt válaszolnom, hiszen mi mindannyian tőle tanultuk Gottfried Keller mondását, hogy „minden politika", amit én Szabó Lőrincet elemezve még közelebbről is körülírtam, nehogy azzal vádoljanak, hogy a kelleri jeligével politikai számonkérést rendezek, jóllehet éppen az MKP, személyesen Révai akadályozta meg az igazolásnál Szabó Lőrinc elmarasztalását.

Barátságos ellanyhulásban végződött disputációnk mögött rejtetten azért ott húzódott két figyelemreméltó mozzanat. Az egyikről tudtam. A másikról diszkurzusunk után szereztem tudomást, s feltételeztem összefüggését a lukácsi kritikával. Annál is inkább, mert Lukács nagyobb összefoglaló Forum cikkében, a „minden politika" jegyében élesen bírálta Nemes Nagy Ágnes és Lengyel Balázs apolitikus Új Holdját, amely pedig egyáltalán nem jeleskedett olyan álprófétasággal, amivel Weöres lepte meg a világot. Tehát megváltoztatva a megváltoztatandókat, keményebben járt el mint én. (Kritikáját a bürokrácia felhasználta, bizonyára tőle függetlenül a lap elsorvasztására, míg az enyémnek, helyesen, nem volt semmiféle represszíós következménye.) Mindez arra vallott, hogy Lukács ellenkedését egy sokkal súlyosabb ügyben kívülről táplálták be. Mint ez csakhamar ki is derült, Fülep Lajossal találkozva. Fülep szokott nyílt modorában lehordott, hogy miért támadtam meg szegény Sándort, akivel még pécsi idejéből jóban volt. A kérdés inkább az, hogy hogyan írhat egy nem tehetségtelen költő ilyen állati ostobaságokat – válaszoltam egyazon fesztelen, nyílt modorban. Az már igaz, replikázott, hogy van valami rejtélyes abban, hogy egy *szubintelligens intellektussal* mint párosulhat nagy alkotó nyelvi fantázia; csakhogy ezt maga sem oldotta meg, mint ezt Lukács is látja. Ha egészen nem is oldottam meg, hiszem, hogy a megoldás alapját lefektettem, csak nem léphettem adott célom mellett tovább a kifejtésben. Én ugyanis úgy vélem, hogy a társadalmi okokból létrejött

tartalmi kiüresedés kényszerűleg a formai elemek cizellálása felé viszi a tehetségeket, akik ebben látják okkal-oknélkül tehetségük kifejtésének egyetlen terét, mint ez már a szanszkrit drámában megmutatkozik, melyben rituális előírások tiltják a véres-tragikus akciók színrevitelét s így költőik kénytelenek egy sajátos lírai stílus kidolgozására. Ha a külső tilalom belsővé válik, akkor csak a nyelv marad meg a formálás anyagaként. Ebben maradtunk ...

Fülep hatása Lukácsra még mindig nem megoldás, hiszen nyitva hagyja azt a kérdést, miért hathatott rá. Korábbi véleményeltérésünkben rejlik a végső magyarázat. Az öreg a párt valamilyen taktikai lépését – velem egyetértésben – kifogásolva *en passant* kijelentette: „még szerencse, hogy ma nem bukhatunk meg". Nekem a mellékesen tett kijelentés nem tetszett. Szóvá is tettem: Már miért ne bukhatnánk meg halmazati hibák esetén, Lukács elvtárs? „Azért mert ma hátunk mögött állnak és megvédenek a szovjetek, nem vagyunk elszigetelten magunkra utalva, mint 19-ben" – válaszolta. Csak persze a SZU is kerülhet nehéz helyzetbe, nemcsak saját hibái, hanem a nemzetközileg szított szovjetellenes osztályharc révén – mondtam, hiszen Churchill fultoni beszéde után voltunk, a „hidegháború" kezdetén. Ezek bizony reális kérdések voltak, amelyeket Lukács időnként a népi tömegek szempontjából is realisztikusan érintett, teszem amikor azt a kérdést tette fel, mit érezhetnek a szovjet katonák, amikor azt látják, hogy a vesztes háború országaiban még mindig jobb az életszínvonal, mint náluk. *In nuce* ezekben az egyelőre nem kiéleződő diszkurzusokban sokminden előlegeződött már a későbbi nehéz helyzetek súlyossá vált problémáiból. Egészében az volt az érzésem, hogy Lukács kissé alábecsüli a magyar reakció erejét, hajlik a békülékenységre, túlzott biztonságérzet tölti el a szovjetekkel a hátunk mögött, annak ellenére, hogy összehasonlíthatatlanul többet tudott a SZU belső nehézségeiről nálam. Erre vallott az, hogy kölcsönadta – saját kezdeményezésére – a *Nagy perek* a Szovjetunióban megjelent német nyelvű teljes Jegyzőkönyvének kiadását, két nagyformátú, egyenként 900 oldalas kötetet. Azzal a megjegyzéssel: meg kell ismernie, milyen helyzetek jöhetnek létre egy mélyreható forradalmi folyamatban. Megjegyzése sem pozitív sem negatív állásfoglalást nem involvált maguknak a pereknek igazságtartalmát illetően, bár mint az általa megjelölt egyes részekből láttam, itt-ott-amott meglehettek a maga leíratlan kritikai scholionjai. Mint ahogy néhány helyen nekem is megvoltak, jóllehet igazán tüzetesen nem tanulmányozhattam a hatalmas anyagot, csak kritikus pontokon olvastam át. Nem is beszéltünk többet róla.

Más tekintetben, nem a múltat, hanem a jövőt illetően, akadt egy olyan nézet, amely nagyon nem egyezett a bennem kialakult képpel a szovjet fejlődés távlatairól. Nem Lukács, hanem felesége, Gertrúd vetette fel, (aki szlovák nyelvtudása alapján sokkal jobban megtanult férjénél oroszul, s napi háziasszonyi feladataiból kiindulva szívesen foglalkozott az elméleti közgazdaságtan praktikus kérdéseivel) hogy a Szovjetunióban a közgazdászok privátim két pártra szakadtak annak megítélésében, vajon a teljes kommunizmusban érvényesül-e az értéktörvény, vagy a használati érték minőségi meghatározottsága lesz-e az uralkodó, amelynek széles – de nem tudni milyen széles – hatókörét a szocializmusra nézve elismerik.

Szememben abszurditásnak tűnt az áruérték törvényének változatlan uralma a kommunizmusban, (amelyet nem a Szovjetunióban, hanem világviszonylatban megvalósulónak tekintettem), mert ez maga után von minden olyasmit „was drum und dran hängt", azaz amit történelmi útja során kifejleszt, tehát az értéktöbblet formában végbemenő kizsákmányolást is. Ezért aztán ifjonti hévvel kezdtem cáfolni az értéktöbblet híveit, kimutatva, hogy a használati érték alapja a társadalmilag termelt termék – mélyebben társadalmi jellegű az emberek közötti termelési viszonyokat elidegenedett dologi viszonnyá fetisizáló értéktörvénynél. (Ma is ez a véleményem és A tudományos gondolkodás forradalma (1984), ami filozófiai felfogásom szisztematikus kifejtésének problématörténeti nyitánya, számos rész készíti elő ennek konkrét igazolását.) Ezen a ponton avatkozott be Lukács peroratiómba. Akkor anélkül, hogy elkötelezte volna magát az értéktörvény örökkétartó léte mellett. Ne felejtse el kedves Szigeti, hogy a termék értékének bármiféle mértékét elveszítjük, ha egyszer sikerül megszabadulni az értéktörvénytől. Legfeljebb az idő maradna meg elégtelen vigaszként. De ez az idő – replikáztam – a munkaidő, a természeti időfolyamat egy-egy darabjának társadalmilag átformált mozzanata, egyéni munkaidő is, össztársadalmi termelési idő is, társadalmi minőségi és lényegi, sőt a tudomány fejlettségi fokával többé-kevésbé arányos termelési technikai és technológiai haladás következtében társadalmi mennyiségi konstituenciáival. Keresztül-kasul társadalmi, de persze, mint minden, természeti alapokon nyugszik ez a társadalmiság is. Nem mindegy mármost, hogy az egyént rendelem-e a munkaidő, vagy a munkaidőt, mint össztársadalmi termelési időt a közösségi, benne az egyéni szükségletek alá, (s ez tiszta formájában csak az osztályellentétektől szétszaggatott társadalom leküzdésével, a kommunizmusban valósul meg,) ami a használati érték, nem is nevezném értéknek, egyszerűen a hasznosság uralmát jelenti a csereérték felett.

Akkor még nem jelent meg s nem jelenthetett világszerte axiomatikus hivatkozási alapot a lengyel revizionista Wlodimierz Brus könyve, amely mindent „naturalizmusnak" tekint, ami nem az értéktörvényen alapszik. Lehet, hogy Lukács a későbbi félrevizionista pozícióra való lesiklásánál tudatosan vagy öntudatlanul ennek hatása alatt állt, de valószínűbbnek tartom, hogy saját fejlődési rendellenességeinek felgyülemléséről volt szó, amely Brusban külső támogatást kapott. De tény: már Brus előtt azt a szellemtelen szellemességet kezdte fejtegetni, hogy teljes világkommunizmus esetén majd fenn kell tartani egy kapitalista Svájcot, hogy a termékek értékmeghatározásánál az új világnak legyen min orientálódnia. Jellemző, hogy éppen Mészáros Istvánt, leghűbb „tanítványát" (azért teszem idézőjelbe a fogalmat, mert egyáltalán nincs itt szó a szokványos mester–tanítvány viszonyról, ahol tanítványon az epigont értik, hiszen Mészáros lényeges vonatkozásokban túlnőtt mesterén), szeretete és megbecsülése Lukács iránt nem akadályozta abban, hogy – életműve értékei elemzése mellett – tévedései elmélyült bírálatát adja. S amikor Lukács írásban is kifejti „brusi" véleményét, *du fonds au comble* szedi szét ízekre, monumentális, a társadalmi Globus baloldalán világsikert aratott nagy könyvében a *Beyond Capital*ban (Túl a tőkén), teljes problémakifejtésben

annak XIX. A közösségi rendszer és az értéktörvény (738–770 old.) című fejezetében, amelyben saját lényeges kritikai újdonságot tartalmazó kifejtését azzal zárja le, hogy Lukács nézetét összeveti Marx felfogásával, aki már *A tőke* nagy *Nyersfogalmazványában* kimondotta a maga végkonklúzióját az értéktörvény szükségszerű megszűnéséről. Lukács Marx hivatkozásai – írja Mészáros – nem mutatnak „az értéktörvény történelmi örökkévalóságára, amit Lukács proklamál. Ellenkezőleg, Marx nem szólhatott világosabban arról, hogy kitart a mellett »az eleven munka kicserélése az objektivált munkával – azaz a társadalmi munka tételezése a tőke és a bérmunka ellentmondásának formájában – a végső fejlettsége az értékviszonynak és az értéken nyugvó termelésnek. Előfeltétele – és ez is marad – a közvetlen, az alkalmazott munka mennyisége, a munkaidő tömege a determináns faktor a gazdagság termelésében. De a nagyipar fejlettségi fokának arányában, a valóságos érték kevésbé függ majd a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azon ágensek erejétől, amelyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, ezek 'erőteljes hatékonysága' viszont kívülkerül minden arányon azzal a közvetlen munkával, amit az értékek termelésekor kiadnak, a gazdagság sokkal inkább a tudomány általános állapotától és a technológia haladottságától függ, tehát a tudomány alkalmazásától a termelésre... Amint a munka megszűnt a maga közvetlen formájában a gazdagság nagy kútforrása lenni, a munkaidő megszűnik és meg kell, hogy szűnjön annak mértéke lenni, s ezért a csereérték szükségképpen megszűnik mint a használati érték mértéke.«" (i. m. 745. o.) Azt hiszem mindaz, amit felhoztam Lukács Brus előtti „brusi" véleményével szemben, kifejtetlensége és nem teljes végiggondoltsága ellenére is közelebb állt Marx eme meggondolásához, azt is mondhatnám alapgondolatához, jóllehet a Nyersfogalmazványt még nem ismertem, mint amit Lukács a Nyersfogalmazvány szovjet kiadása ismeretében elmondott.

A belső véleménykülönbségek valóban belül maradtak. Nyilván nem közölhettem Lakatossal, ha nem akartam Lukács elleni érvet adni a kezébe, de még Királlyal sem, miután Lakatoshoz állt közelebb. Mindenképpen beszéltem viszont erről Lázárnak. Túl nagy jelentőséget nem tulajdonítottunk ennek. Maga Lukács sem. Így például egy percig sem volt kétséges, hogy Lukács Foruma fórumot ad válaszcikkemnek, amiket az ellenem irányuló támadások, azaz „kritikák" metakritikájaként írtam, akkor is, ha a Weöres kérdésben fenntartom és megírom pozíciómat. A válaszcikk meg is jelent a Forum 1947 decemberi számában, *A kritikusok és a kritika* címen. Ebben főkép két kritikusommal vitatkoztam. Kelemen Jánossal, aki a parasztpárt napilapjában a Szabad Földben támadott meg *A magyar költészet a deresen* című cikkében. A cikk szívderítő példája volt annak, hogy egy különben törekvő kritikus mennyire képtelen megérteni a legegyszerűbb fogalmi összefüggéseket is és parasztpárti létére milyen dzsentroid biztossággal – mintha Tisza István Horváth Jánossal szembeni egykori fellépése ihlette volna – zúdítja az én nyakamba saját sütetű sületlenségeit. Kelemen cikke, írtam, a Válasz „ama helytelen irodalompolitikájának védelme, amely gondolkodás nélkül helyt ad – Illyés helyes szerkesztői programja ellenére – Weöres Sándor demokrácia-ellenes,

ellenforradalmi verseinek. Ennek... védelmében kellett Kelemennek meghamisítania cikkemet... mintha Illyést, a népi költőt az izolált Én költőjének tartanám, noha Kelemen figyelmét nem kerülhette el az a tény, hogy ennek ép az ellenkezője igaz. »Illyés nem izolált Én, népi költő – írtam cikkemben. – Ez a tény szabja meg szavai súlyát, tartalmát, kihatását. S ez a tény határozza meg lírája alapvonását, eleven realizmusát.« Kelemennek, ha tud olvasni, kétségtelemül meg kellett értenie azt is, hogy Illyést nem azért kritizálom, mert híve lenne az izolációnak, hanem azért, mert mint népi-nemzeti költő nem eléggé következetes. E hamis irodalompolitika védelmében kellett megpróbálkoznia a diszkreditálásnak azzal a módjával, hogy valami »urbánus« elfogultságot, a népies írókkal szemben tanúsított ellenséges indulatot süssön rám, amely »urbánus« elfogultság annyira vak, hogy »Vas István költészetében látja kirajzolódni a magyar líra jövőjét«. Ami persze éppoly kevéssé igaz, mint az, hogy Illyést »megrekedt és majdnem reménytelen egyéniségnek« tartom. Nem zavarja az, hogy félreérthetetlenül – még a terjedelemben is jelezve – éppen Illyés Gyula következetesen végigjárt útjában, a realista népi-nemzeti lírában látom költészetünk megújhodásának lehetőségét." (973/74. old.)

Mindez pusztán mulatságos lett volna, ha nem tudjuk, hogy a harsány támadás mögött Illyés Gyula sértettsége áll, aki érdemesnek tartotta nagy-nagy sértődöttségét – külföldön legyezgetve hiúságát – Párizsból világgá kürtölni. Oktalanul és jogtalanul. S végtelenül kicsinyesen. Háború alatti illuzórikus *attentizmus*ának kifejeződéseit bírálva is, amiért a tétlen meglapulásban s nem a tiltakozásban látta a háborúba kényszerített magyar nép gyümölcsöző magatartását, megmutattam költői nagyságát, beleértve azon versei pozitív értékelését, amelyekben maga feszegeti illúzióinak téves voltát. Tehát, ha tetszik, Illyést állítottam mértékként Illyés Gyula elé. Nagy versei maradandó értékeit feltárva, teszem a *Nem volt elég!* kíméletlen kritikai pátoszának átfordulását az optimizmusba, olyan verseket helyeztem a csúcsra, amelyeket a múló idő napjainkig igazolt. Illyés kifogásolta persze Szabó Lőrinc és Sárközy elemzésemet is, ám amikor írnia kellett Sárközyről, akkor maga ismerte el, hogy e nagy költő tragédiájának forrását helyesen mutattam meg. A Szabó Lőrinc körüli egyetnemértésről, amely 55-ben ismét előkerült, a maga helyén még beszámolok.

Kelemenénél komolyabb cikk volt a költő Fazekasé, alattam járt volt Eötvös kollégistáé, aki a tiszta költészet nevében bírálta írásom, a közismert, terméketlen l'art pour l'art-os érvekkel, két támogatójával a háta mögött, a terméketlen kritikus Domokos Mátyással és az átlagtehetségű költővel, Fodor Andrással. Fazekas természetesen azzal vádol, hogy a mindenkori napi pártvonalon mérem le a költő jelentőségét, nem zavartatva magát attól, hogy először adom szabatos megfogalmazását Gottfried Keller sokatidézett mondása igazi értelmének, amikor azt írom: „A tegnapi Szabó Lőrinc emberi és költői útjavesztettségéből csak komoly morális-világnézeti átalakulás árán kerülhet ki. Végbement-e benne ilyen átalakulás? – erről vall a Tücsökzene. Hadd szögezzem le félreértések elkerülése végett, hogy a mérték, amellyel mérünk nem politikai, a szót szoros [azaz szféraspecifikus] értelmében véve. Könyve egyik versében a költő, ha mérsékelt lelkesedéssel is, de üdvözli a demokráciát.

(*Biztató a tavaszban.*) Ez politikailag mindenkit kielégíthet. Politikainak csak akkor nevezhető ez a mérték, ha politikán a végbement társadalmi s benne a magunk egyéni létének, múltjának és jövő feladatainak mindenoldalú, egyetemes megragadását értjük." (*Útban a valóság felé.* 1948. 207/8.o. a Forum cikkben ugyanez a szöveg, csak a kurziválás mai.) Fazekas vádaskodásában megfeledkezik elvi álláspontomról „fogadónapos köre" és kapcsolt részei kedvéért. Ebben a körben pedig igen jól ismerték, és ilyen-olyan mértékben tudatosan alkalmazták is az ősrégi elvet: *calumniare opportet est, aliquid semper haeret* (rágalmazni érdemes, mert valami mindig ragad). Fazekas, ha valóban a kritikusi lelkiismeret mozgatná, és nem – amivel engem vádol – a napi politikai pecsenyesütés, akkor még abban az esetben sem lehetne ilyen feledékeny, ha elemzéseim nem egyeznének elvi álláspontommal. Ezt azonban ki kellene mutatnia, amire kísérletet sem tesz, talán érzi, hogy ennek kimutatása lehetetlen. Ezekután nem meglepő, ha nem vesz tudomást arról sem, hogy egy korábban lezajlott vitában, amelyben Vas István politikai ellenérzéseiből kovácsol vádat a marxizmus ellen – teljes joggal – valóban „a napi pártvonalon mérve" találom súlytalannak és felületesnek a politizáló Vas nagyigényű kioktató prédikációját. Ez azonban legkevésbé sem akadályoz a vita másnapján jeles költői teljesítményének értékelésében. Lehetetlen, hogy erről a jólértesült Fazék barátomnak ne lett volna tudomása. De a tények őt sem zavarták, mint ahogyan nem zavarják ma sem a 45 év mai burzsoá rágalmazóit és magukkellető ócsárlóit sem, a modern *calumniator temporis acti* képviselőit. Az ellenvélemények gyengeségei, esetenként direkt tényellenességei, hamisításai, módot adtak arra, hogy kritikusaim kritikájában kifejtsem felfogásom fővonásait a magyar kritika alkati gyengeségeiről.

Fazekas cikke a parasztpárti tendenciát képviselő Válaszban, Illyés folyóiratában jelent meg, alighanem Keresztury közvetítésével, akinek szerdai fogadónapját 'Fazék' barátom szorgalmasan látogatta, kommunista párttagsága ellenére. Az Illyés javaslatára parasztpárti kultuszminiszterré lett klerikális affiliációjú Keresztury Dezsőnek ekkor még nagy szava volt. Csak később vált tehertétellé klerikális megnyilvánulásaival a parasztpárt számára. Eltűnése a politikai színpadról az MTA, majd a Széchenyi Könyvtár igazgatásába való bevonulását jelentette; egyáltalán nem került abba a helyzetbe, amit hangos önsajnálattal kesergett el TV-ben, visszaemlékezésekben, mindenütt, ahol csak módjában állt. És 56 után egyre több helyen állt módjában. Pedig a szentimentális önsajnáltatót, a klerikális reakció apró fullajtárját – hogy Király 47-es felindult szavaival éljek – később maga Kádár János „rehabilitálta" egy közöttük lezajlott álvita keretében, az Írószövetség nyilvánossága előtt, mintha valami oktalanul megsértett nagy tudós lenne. Ekkor lett akadémikussá is nyilvánvalóan politikai okokból.

A magyar líra 1947-ben körüli felhajtás egyik stációja volt a Valóság kör szociológus elnökének, Márkus Istvánnak javaslatára rendezett vitadélután, amelynek számos vagy inkább számtalan hívott és hívatlan résztvevője közül éppen az elvi és baráti segítségre egyaránt képes Király Pista nem jelent meg, jóllehet biztattam, hogy jöjjön el és nyugodtan mondja el azt is, amiben nem

ért egyet értékeléseimmel, majd ott válaszolok kifogására. Kár, hogy a kritikus ponttal kapcsolatos metakritikámat nem mondtam el neki rögtön (bár inkább csak sejtettem, mint tudtam, mi fáj némethlászlós lelkének, hiszen csak jelezte, hogy ellenvetései vannak), mert így jó ideig nem volt világos, hogy egy esetleg heves ellenkritikát, vagy netán a mellettem való részleges kiállást elkerülendő tartotta magát távol a vitától. Utóbb aztán fény derült mindenre.

Márkus, akit nem tartottunk őszinte baloldalinak, (ez később igazolódott is), alighanem arra számított, hogy a vitában sok lúd majd disznót győz. Nem egészen ez következett be, vagy ha szabad szerénytelennek lennem: egyáltalán nem ez. Mivel saját ügyemet egyedül képviseltem, nem hagytam, hogy az ellentmondók serege zárt falankszban vonuljon fel s belémfullassza a szót, a végső összefoglaló válaszadás lehetőségéig. Ezért szakaszosan válaszolva dialógus jelleget adtam a vitának. Jó taktikának bizonyult. Mert válaszaim az innen-onnan összekapkodott érvekre, több embert, elfogulatlan kívülállókat is meggyőztek – olyannyira, hogy az indulatos vádaskodás főfő képviselője, Czibor János – különben Sárközy György özvegye, Márta közeli barátja, akinek tehát elegendő oka lett volna arra, hogy ne csepüljön le egy olyan írást, amely először tárja fel Sárközy költői nagyságát, s az *Angyalok harca* költőjének ellentétét *A sátán műremekei* költőjével, Szabó Lőrinccel – rosszul időzített orációjával már süket fülekre talált. A szeánsz végén a jótollú, irodalomértő újságíró Antal Gábor foglalta össze találóan a történteket. Abban az időben egy marxista melletti kiállás – irodalmi körökben – ritkaságszámba menő bátorságával mondotta ki, hogy kritikusaim ellenvetései nem találtak és nem is találhattak célba, mert ők a földszinten állva a földszintre lövöldözgették mérgezett nyilaikat a *maguk gyártotta* Szigeti-képre, egyedüli céltáblájukra, míg az igazi Szigeti, a bírált tanulmány szerzője az emeleten építette tovább felfogását, megmagyarázva és sok újat adva eredeti elgondolásaihoz, megerősítve igazságait.

A voltaképpeni érdemi lezárás részemről bizonyos értelemben már korábban, a Forum válasz-cikke és a nyilvános vita előtt megtörtént. Hogy mindaz, ami fölkavarodott, ne maradjon pozitív ellenkép nélkül, s a magyar viszonyok marxista felfogásából váljon érthetővé, megírtam egy esszét Révai történeti és irodalomtörténeti tanulmányairól, *Marxizmus és magyarság* címen. Írásom a rövidéletű – ha nem tévedek Keszi szerkesztette – marxista kritikai folyóiratban az *Emberség* 1947 szeptemberi és októberi számában látott napvilágot. Sajátos kiegészítője és lezárója volt Lukács esztétikai és irodalomtörténeti tanulmányairól, *Marxizmus és humanizmus, Lukács György újabb műveiről* címen a Társadalmi Szemle 1946 decemberi számában megjelent összefoglaló értékelésnek. Kiegészítés és lezárás, hiszen ettől a két jelentős magyar marxistától tanultam legtöbbet a forradalmi munkásmozgalom élő elméleti emberei közül, ami nem jelentette azt, hogy másoktól, például gyakorlati politikai kérdések megítélésében a nagyműveltségű Berei Andortól, továbbá más nemzetiségűektől ne tanultam volna, így legtöbbet bizonyára az angol George Thomson görög történelemre és irodalomtörténetre vonatkozó munkáiból. A viták kvázi-hivatalos irodalmi lezárása azonban csak 1949

januárjában történt, az utolsó Baumgarten díj kiosztásánál, amellyel kritikusi tevékenységemet jutalmazták, kiváló költőnk, Gellért Oszkár 48 novemberi és decemberi előterjesztésére, s magam, ellentétben jónéhány cserével, kezdettől végig szerepeltem az előterjesztett listán. A Baumgarten díjat azonban értelmetlenül és céltalanul már 1950-ben, Schöpflin Aladár halála után megszüntették.

1947 nyarán a Forum körüli írói ismeretségeimet arra használtuk föl, hogy kötetlen formájú irodalmi találkozót rendezzünk piknik alapon, a meleg nyári hónapban Király Pistával közös, rózsadombi, csodálatos panoráma kilátású, hatalmas napos teraszú Mandula utca 7 szám alatti lakásunkban. Eredetileg a költő Végh Gyurinak utalták ki. Nagy és (keresetünkhöz mért) orvosolhatatlan baja az volt, hogy sem kitört hatalmas ablakait nem tudtuk beüvegeztetni, sem az óriási szobát befűteni, még kevésbé bebútorozni. Gyakorlatilag csak meleg időben, főleg tehát nyáron volt használható. Mikor megpróbáltunk az őszi és tavaszi hideggel dacolni, időnként a szomszédban lakó Rónay Gyuri fűtött otthonába mentünk át egy kis művészeti, irodalmi és politikai tere-ferére, jó egyetértésben a kiváló haladó gondolkodású katolikus költővel és irodalmárral. Ellentétes vallási felfogásunk egyáltalán nem zavart a kérdések objektív megítélésében. Jól jellemzi ezt, hogy körülbelül az én líra cikkemmel egyidőben, – tőlem teljesen függetlenül hiszen még beszélgetéseinkben sem merült fel ez a probléma – Rónay a Katolikus Szemlében ugyanazon Weöres kötet alapján, amelynek politikai tendenciáját elítéltem, Weöres magatartását a népi demokráciával szemben rosszhiszeműnek minősíti.

A kötetlen találkozó gondolatát Pista ötlötte ki. Ám úgy képzelte, hogy mi, akik sütni-főzni nem tudunk, házigazdai minőségünkben majd Lukácsot találjuk óriási ünnepi tortaként, ő lesz a fő vonzóerő. Figyelmeztettem rá, hogy számításának ez a pontja hibás, egyáltalán nem biztos, hogy Lukács kötélnek áll. Bár jót tenne neki is, ha közelebbről, „emberi minőségében" is megismernék, amire a hivatalos fogadások légköre nem mindig alkalmas. De ettől még sikere lehet a dolognak. Sokan jönnek el szívesen, pláne ha Rónay Gyuri is csinál egy kis propagandát a nem mindennapi panorámának, na meg a kellemes és tartalmas beszélgetések lehetőségének. Erről tanúskodnak Sőtér Pistával folytatott jóízű beszélgetéseim. Sőt bizonyos fokig azok a viharos viták is, amelyeket a marxista irodalomesztétika megjelenése keltett, hiszen a támadások keresztüzében állni és helytállni reklámnak sem rossz.

Lukács valóban kétértelmű választ adott Pistának. Ha tud, jön. S persze nem tudott. De valójában talán nem is volt szükség rá. Lehet, hogy jelenléte kissé feszélyezett volna, egyoldalúan köré koncentrálva a társalgást. Végh Gyuri könyvében (*Mostoha éveim*, Magvető, 1981. 650. old.) így emlékszik vissza erre: egyik „szombaton lakótársaimmal nagy fogadóestélyt rendeztünk, melyen jelen volt korunk valamennyi számottevő zsenije... (Neveket nem sorolok fel, nem akarom, hogy megsértődjenek, akik kimaradtak.)" A vendégek szinte ömlöttek. A szélrózsa, azaz az irodalmi csoportosulások minden irányzatából.

Rónay és Sőtér együtt jöttek. Feleségeik, Gyurié finom házisüteményt, Pistáé, Vera emlékezetesen szép és jó tortát hozott. De ott volt Vas István is,

ő feleség nélkül. A költők közül Somlyó Gyuri, Benjámin László, Kucka Péter, Végh Gyuri néhány fiatal katolikus költő barátja, s az eléggé busy-body Aczél Tamás, akiből akkoriban senki sem nézte volna ki a Sztálin díjat, ő maga legkevésbé (bár ki tudja?). Némi meglepetésünkre eljött Nemes-Nagy Ágnes (akit jelentős tehetségnek tartottam) és férje, a kritikus és lapszerkesztő Lengyel Balázs is, még Lukács Új Hold bírálata előtt. Mi örömmel láttuk őket *impassibilitéjük* ellenére, vagy ha tetszik, azzal együtt. Az idősebb nagy nemzedéket Déry Tibor képviselte. A beszélgetések csoportokra illetve párokra bomolva történtek. Így inkább csak arra emlékszem, amiben magam is résztvettem. Partnereim – így Déry – általában egyetértettek azzal a nézetemmel, hogy sok tekintetben intellektuálisabbá kell tenni irodalmunkat. Ennek nemcsak a költészetben, de a szépprózában is, például Eötvös regényeiben, vannak ugyan hagyományai, de a későbbiek során a realista vonal földhözkötöttebbé válik, kerüli a jólábrázolt élethelyzetekből kinövő eszmei kérdések – nem az esszé-regényre gondoltam! – ábrázolását.

Érdekesebbek voltak legalábbis számomra a Mandula-utcai barátibb hangulatokat felidéző purparlék, amelyekre az ősz folyamán került sor, a líra cikk után, a líra cikk tárgyában. Déry egy általa adott vacsorán, meglepetésemre, fontosnak tartotta kifejezni meglepetését azon, hogy én Illyés Nem volt elégjét, „ezt a rettenetes pesszimista verset" optimistának tekintem. Nem az egész verset, hanem kicsengését neveztem optimistának, hiszen a pesszimizmus valóban egy mozzanata ennek – hívtam fel figyelmét a lényeges különbségre. Egyébként miért tekinted éppen te, akinek nagy regényét *A befejezetlen mondatot* az az uralkodó réteg zárta el légmentesen a világtól, amelyet – a dolog lényegét tekintve – Illyés verse kíméletlenül kritizál rettenetesen pesszimistának? Hiszen még a kulcsát is megadtam, miért optimista kicsengésű?! Azért, mert a nemzetté váló volt elnyomott és kizsákmányolt osztályok kíméletlen és megvesztegethetetlen új nézőpontjából ejti meg a régi nemzetfelfogás bírálatát. Tibornak erre már nem volt mit válaszolnia! Ha netán volt, akkor nem mondta.

Legkellemesebb ezek közül a nemegyszer véletlenül összejött beszélgetések közül a Vassal folytatott hosszabb tisztázás volt. Ő megköszönte azt a „megvilágító bírálatot", amit áttekintő-összefoglaló kötetéről írtam líra-cikkemben. Biztos hallással emeltem ki azon darabjait, mondta, melyeket maga is legjobban szeret, valamint háborúvégi közéleti költészetét. Sőt, költői kezdeteiről is teszek olyan megállapítást, amit kritikusaitól annakidején nem kapott meg, de olyasmit érzett, amit én szellemesen megfogalmazok, nevezetesen, hogy egy szürke, költészetellenes világban sikerül vizet fakasztania a sziklából, költészetté emelni azt, ami leglelkéig próza. Megmondta azt is, hogy nem ért egyet az izolált Én elméletével. Hiába magyaráztam neki saját példáján, hogy ennek alapja a lírai Én teóriája, mert amikor azt írom, hogy vizet fakaszt a sziklából, akkor éppen azt mutatom meg, hogy a lírai én hogyan képes áttörni kedvezőtlen körülmények között létrejött torzulásán, az izolált énen. Mindez annyira túlment elméleti befogadóképességén, hogy önéletrajzában, a *Mért vijjog a saskeselyű?*-ben (I. kötet, 1981), ahol a számomra kedvezőtlen körülmények, teszem Aczél Györggyel való barátsága ellenére, legalább részben igazsághű

képet ad arról, hogy mit jelentett számára kritikám, megismétli értelmetlen szembenállását a lírai én és az izolált én elméletével. Miután sorra veszi az őt többé-kevésbé elkedvetlenítő bírálatokat a *Levél a szabadságról* című első verskötetéről, Fejtő Ferenc, Kassák Lajos, Tolnai Gábor írásait, s Rónai Mihály András és Takáts Gyula megértőbb és jóemlékű értékelését, azt mondja: „A leglényegesebb szó azonban jóval később hangzott el erről a kötetről, és onnan, ahonnan legkevésbé vártam. Tizenkét év múlva Szigeti Józsefnek, a fiatal németes-lukácsos filozófusnak nagyobb tanulmánya jelent meg a Forumban ezzel a címmel: Magyar líra 1947-ben. Ebben a cikkben, visszatekintve arra a régi korszakomra, így írt: »Ez a világ maga a költőietlenség. Vasnak mégis vannak versei, amelyekben vizet fakaszt a sziklából, poézissé emeli azt, ami leggyökeréig próza.« Ezeknek a félig kész verseknek helyzeti értékét nem lehetett pontosabban meghatározni. Mit számítottak ehhez képest magasabb, elvien elmarasztaló fejtegetései az »elszigetelt én«-ről? – ezt a mondatot késői elégtételként fogadtam." (i. m. 223. o.) Majd távolabb, joggal elmélkedve arról, hogy Halász Gábor elsiklott versei mellett az *Új magyar költők* antológiáját recenzeálva, ezt írja: ám „azon gondolkodtam el, hogyhogy nem vette észre [Halász]: én aztán hoztam, amit annyira reklamált, »elhasználatlan élményt«. Mert akkor már tudatában voltam annak is, amit Szigeti úgy fogalmazott meg tíz év múlva, hogy sikerült vizet fakasztanom a sziklából." (339. o.)

Abban az időben, amelyben Vas önéletrajzi kötete megjelent, s amikor Aczél (ha nem is sokáig) még mindent megtehetett istállója rosszabb lóállománya szorgalmas segítségével mindenfajta megrágalmazásomra – mégis erkölcsi tisztességet jelent részéről, amit írt. Hiszen alig múlt el egy évtized, amelyben nemcsak, hogy nem engedték megjelenni a Heller, Huszár, Vekerdi, istentudjaki társaságot magában foglaló *Elvek és utak* című sorozat számára összegyűjtött tanulmányaimat, de amelynek kezdetén maga Kádár János prédikált ki „szélsőbalosként" az egyetemen, velem együtt érzők szerint „gyűlölettől sziszegő hangon", amit magam nem tudok megítélni, mert önmagamat fegyelmezve kellett ott ülnöm tanártársaim fürkésző, kíváncsi tekintete előtt a Gólyavár padsorában, derült képpel hallgatva a rossz tréfát, amelynek, mint ez a kiadatlan kötet éppúgy mutatja, mint a hatvanas évek elején francia Diderot kötetem nemzetközi kérésre történő másodkiadásának letiltása, a fele sem volt tréfa. S az eltelt tíz év csak segítette a rágalmak elterjesztését és „hitelesítését", hiszen ahol csak tehettem, szembeszálltam a reformista frázispuffogtatással, amely mindent megtett a valóban esedékes, a népet a magyar fejlődés alakításába bevonó munkának ellenforradalmi eltorzítására. Mit számítanak akkor ehhez képest Vas – hogy az ő szavai negatív parafrázisát adjam – alacsonyabb síkon történő elv nélküli elhallgatásai, nevezetesen, hogy korábbi beszélgetésünkben lírai jelene értékelését is találónak vélte, vagy nem szól arról, hogy kellemes meglepetését fejezte ki a kritikusi objektivitás olyan magaslata láttán, amely nem zavartatja magát a felek közti egy évvel korábban lezajlott éles vitától, Lukács-ellenes támadása körül. Hadd tegyem hozzá, amelyet akkor, a vitában a maga részéről azzal vélt lezárhatónak, hogy illojális, gyanúsítgató hangnemben írt háborúvégi ausztriai tartózkodásomról, nem

zavartatva magát a köztudott ténytől, hogy én nem Nyugatra mentem, hanem a legrövidebb időn belül hazasiettem, továbbá, hogy vitánknak tartalmilag az égvilágon semmi köze nincs az ő gyanúsítgatásaihoz. Sőt mit számít az önéletrajzban alkalmazott ama csekélység, hogy a „németes-lukácsos" jelzőkkel a folytonosság látszatát akarja fenntartani ott, ahol fontosabb a törés és változás. (Persze nem radikális törés és változás, ami távol állott attól a Vastól, aki a Saulus–Paulus bibliai pálfordulást tette meg mértékké Lukács marxistává válásánál, jóllehet az idealistából materialistává váló gondolkodó előtt nem Jézus Krisztus jelent meg a valóságtávoli mítosz 'egyértelműségével', hanem Lenin és forradalma az igazi valóság összetettségével.) Pozitív beszélgetésünkben kifejtettem neki kritikusi *Credo*mat, hogy a rossz írásokat határozott kritikával kell illetni s ezt Lukács ellenes cikkével kapcsolatban már megtettem, amikor megmutattam, hogy a talpukon álló dolgokat a feje tetejére állítja. Ám az érdemes művek, mint aminő verskötete, elismerést és a siker elérése útjának gondos analízisét követelik meg, függetlenül korábbi – mégoly heves – összecsapásoktól, amik kritikus és kritizált között esetleg lezajlottak. Kár, hogy nem ezt a Krédót követte önéletrajzában velem kapcsolatban, s megmaradt a részigazságnál. Persze nem csoda, hiszen bizonyára mentorára, Aczélra is érvényes volt, amit a fentiekhez egykor hozzátettem: nem tekintem igaz embernek az olyant, aki kisebb vagy nagyobb sérelmeit örökre megjegyzi s csak az alkalmakra vár, hogy kamatos kamattal fizessen vissza. Különösen a közéletben, kivált a politikában káros ez az emberfajta. Vas a kifogásolt mozzanatok ellenére megmutatta, hogy nem tartozott ebbe az emberfajtába, csak a polgári intellektuel megszokott abszolutizált, önáltató azonosságvágyán, „autenticitásán" nem tudott és nem is akart túllépni.

Egyetlen egyszer találkoztam még Vassal. Angliából hazajőve fordításra ajánlottam neki – az Athaeneumnak volt lektora – Thackeray angolhonban frissen olvasott remekművét a *History of Barry Lindon esquire*-t. Egy-két szóval elmondottam, miért nagy könyv ez. Mennyire távol állt még a fiatal író a chartista mozgalom összeomlása előtt, későbbi nyárspolgári moralizálásától. Milyen szabad szellemmel ítéli meg ez az arisztokrácia- és polgárságkritikus, sznobságellenes, a sznobizmust a hitvány dolgok hitvány, szolgalelkű bámulata- és utánzásaként definiáló, Robespierre és Danton nevét szívesen emlegető ifjú az ír kalandor életének kontinensátfogó, színes leírása idején a világot. (Ma hozzátenném, csak Thomas Mann pompás Felix Krullja állja a versenyt művével.) Néhány hét múlva telefonüzenetét vettem: köszöni a remekművet s már hozzá is kezdtek fordításához. *C'est tout.*

Akkor már réges rég túl voltam a „Vas ügy" ama „királyi" részén, amely alighanem Vas tudatától függetlenül zajlott le. Már 47 tele előestéjén kiderült, hogy Király nagyon is komoly megfontolásokból tartotta távol magát a Valóság körlíra vitájától. Levocska – Lázár Gyuri hozta a hírt valamikor decemberben, hogy Lakatos és Király az Abbázia kávéházban jobbára ultrabaloldali irodalmárokat hívtak össze, hogy frontális támadást indítsanak Lukács és irodalompolitikája ellen. Lakatos addig elment demagógiában, hogy Lukácsot azzal vádolta, a weimari demokráciát akarja visszahozni. Király – visszacsúszva a legsivárabb

Kelemen képviselte népiességbe – látszatbaloldali indítékokból jobbra fordult, az urbanizmus vádjával hozakodott elő. Ennek elégséges bizonyítéka szerinte Lukács támaszkodása Déryre, Szigeti líra cikke, amely Vas Istvánt „lövi föl" a legjelentősebb magyar lírikusként a népies Illyés Gyulával szemben, jóllehet Illyés hasonlíthatatlan költői nagyságát még az urbánusok is elismerik. De minek folytassam demagóg érveik felsorolását, gyenge, dialektikátlan logikájuk kimutatását, amelyben Király is, Lakatos is versenyre keltek Kelemen Jánossal, teszem akkor, amikor abból, hogy Vas háborúvégi politikai irányköltészetének pozitív elemzéséből azt a következtetést vonják le, hogy Vast nagyobb költőnek tartom Illyésnél. Vagy abból, hogy nagy előrelépésnek tekintem Déry *Befejezetlen mondatában* az irodalmunkban addig nem létező kompozíciót, azt a fajta „kétvilágos ábrázolást", amelyben Déry következetesen alulról, a munkásosztály sorsa felől értékeli az összfolyamatot, úgy fogják fel mintha ezzel Déryt nagyobb írónak tekinteném Móricz Zsigmondnál, akinek realizmusában én is rögzítem azt a közismert problematikus vonást, hogy nem fogja át az össztársadalmi mozgást, vagy ha megkísérli csak romantizálva, hol a betyárvilág (Rózsa Sándor), hol az úri osztály (Báthory Zsigmond, Bethlen Gábor) szemszögéből. A ki a nagyobb író? kérdésfeltevéshez sok minden tartozik – mint ezt az *Útban a valóság felé* Előszavában kifejtettem. Hiszen abból, hogy Gorkij új utat tört szocialista realizmusával a regényírásban, nem következik, hogy nagyobb művész lett volna Tolsztojnál. S amit én megmutattam, az nem több – ami persze nem kevés – minthogy Déry jelentős lépést tett előre regényírásunk szocialistává fejlődése útján. S hogy egy lényegében szocialista író pozitív értékelése hogyan lehet liberális urbanizmus, az Pistának és sugalmazóinak titka. Azt a praxist követték, amit Gímes Miklós és a többi kontár, álmarxista irodalmár, akik úgy jártak el az írókkal, mint hajdan a böllér a rideg marhákkal, rájuk sütve a burzsoá, proletár, pártellenes, vonalas stb. – merev formállogikai osztályként felfogott – billogát.

Később, amikor mindez már nagyon a közelmúlt érdektelenné vált kérdései közé tartozott, Pista azt állította, hogy a Déry-ellenesség sugalmazója Rákosi Mátyás volt, aki Gímes Miklóson és Horváth Mártonon keresztül igyekezett nemcsak Lukácsot és körét, de a Lukáccsal sok mindenben egyetértő Révait is ellenőrzése alatt tartani, sőt kompromittálni. Nem tudom, mi volt a valóságos helyzet, nem Gímes befolyásolta-e Rákosit, Déry könnyelmű, nem egyszer cinikusan hangzó „aranyköpéseit" fülébe súgva, meg felmelegítve Déry állítólag illojális viselkedését nehéz háborús helyzetekben saját elvtársaival szemben. Nem tudok olyan reális tényt, ami Rákosi Déry iránti erős ellenszenvét indokolná. Az biztos, hogy nem irodalmi versenytársat látott benne. Gímesbe és Horváthba viszont annál több kiéletlen politikai, sőt irodalmi ambíció szorult.)

Mit lehetett tenni ebben a helyzetben? Azt, amit Lázár Gyuri barátom már nélkülem is megtett, a pártszerűtlen eljárást a párt elé vinni. Biztosítani a pártszerű kereteket, s amennyiben ennek során szükségesnek látszik, ezekben a keretekben megvitatni a tényleg létező tartalmi problémákat. Ilyen párton belüli vita elől sem Lázár, sem én nem zárkóztunk el. Persze amennyiben valóságos és nem a Lakatos kiagyalta álproblémákról lett volna szó. Király kérdésfeltevésében groteszk általánosításai ellenére, amelyek szenzációhaj-

szoló újságírók szalagcímeire emlékeztetettek, legalább volt valami racionális mag. Lakatosnál, aki Ehrenburg autók életéről szóló, újságírós naturalizmussal megírt könyvében világirodalmi újdonságot és remekművet látott, még véletlenül sem. A művészi úttörés és a művészi színvonal viszonyának kérdése valóságos probléma, ha fonákul vetik is fel. Mibenlétét és megoldását az *Útban a valóság felé* Előszava körvonalazza. Amit annál fontosabbnak tartottam, mert a szocialista művészek reális értékelésének elméleti alapjai teljesen tisztázatlannak tűntek. (Zsdánov ismert beszédei után is.) Horváth Márton Gergely Sándor *Vitézek és hősök* című színdarabja értékelésének ürügyén történt kirohanása pedig objektíve egyszerűen gátjává vált annak, hogy régi, szocialista művészek egyenjogú partnerként léphessenek fel a művészet porondján. Végeredményben olyan művészetpolitikát csináltak, akár jobboldali, akár baloldali hangsúlyokkal, mintha kizárólag népies és urbánus művészekben látnák a főszereplőket, s a továbbfejlődés útja egymással való megbékélésük függvénye lenne. A fellépő új írókat viszont úgy kezelték mint akik természetszerűen a Horváth Márton meghirdette József Attila nélküli Petőfi ideál (Lobogónk Petőfi című kötete) problémátlan megvalósítói lennének.

A párt illetékes osztálya, amelyhez Lázár fordult az Antal Helén vezette Kulturális és Tudományos osztály volt. Ennek egyetlen ülésén vehettem részt, amely Gyuri beadványát Lakatos–Király és Lázár– Szigeti jelenlétében megvizsgálta. Azzal zárult, hogy további megbeszélés követi majd, amelyek a pártszerűség szempontjából kétségtelenül elmarasztalható kávéházi zugpolitikusok felvetette problémákat tartalmilag tárgyalja meg. Lakatos és Király igyekeztek már a tárgyalás során álláspontjukat enyhíteni és elvtelen diplomáciával „nem-szerencsésnek" mondották a kávéházi „párttaggyűlést" is. Viszont ezt igyekeztek a mi nyakunkba, főleg az enyémbe varrni, azzal, hogy dogmatikusan elzárkózunk minden problémafelvető közelítéstől, amibe részemről személyi érzékenység is szerepet játszik... Rámutattam elméleti kérdésfeltevésük hamisságára s arra, hogy az általam tárgyalási alapként megjelölt kérdéskomplexumról részlegesen már eddig is beszéltünk s pártszerű keretek között is kívánatos lenne tisztázni. Ami a személyes érzékenységet illeti, erre inkább Lakatos barátunknak lenne oka s nem nekem.

Király az ülés után kifejtette, hogy igenis van rá okom nekem is, hiszen Rohonyi Kati az ő kedvéért hagyott ott engem, s nemsokára egybe is kelnek. Ami az én Lakatos-ellenes lépésem illeti arról őszinte barátomként csak annyit mondhat: „szegény tatár". Ezzel Kisfaludy Károly *Bánkódó férj* című versének Trézsi asszonyára célzott, a szép, de házsártos nőre, aki papucs alatt tartja férjurát. Ám egy tatár elrabolja: „Búsul a férj szép asszonyán, / Utána néz, – mint vész után; / S amint éltűn, könny könnyet hajt, / Sajnálá őt és felsóhajt: / »Szegény tatár«."

Vigyázz Pista! nehogy rólad derüljön ki, hogy Kisfaludy tatárjának sorsa vár rád Kati mellett, akivel egyébként mi sosem szőttünk házassági tervet. Prófétának bizonyultam, mert házasságuk néhány év után válással végződött, míg az enyém immár ötvenedik éve tart s három mutatós és tehetséges fiúgyermekkel és négy gyönyörű és okos fiúunokával ajándékozott meg.

Pista dumája gyengédtelen célzás volt arra, hogy a közelmúltban megszabadítottam Révész Évát a Lakatossal való szerencsétlen kötelékétől. Elkövette ugyanis azt a ballépést, hogy engedett Lakatos erőszakosságának és házasságra lépett vele. Évi már régebben tetszett nekem, de véletlen okok mindig közbejöttek és a kölcsönös vonzalom már csak e ballépése után fejlődött ki erőteljesen. Mivel Lakatost ekkor emberileg már semmire sem becsültem, morálisan megengedhetőnek tartottam, hogy Évit rábeszéljem a válásra. Voltak persze nehézségek. Anyámat mindenképpen nekünk kell eltartani. Őszintén megmondtam neki azt is, lehet, hogy a válás gyors lebonyolódása után nekem már Angliába kell utaznom fél évre, British Council ösztöndíjammal, s nagyon nem valószínű, hogy velem jöhet. Nem kellett sokat győzködnöm, látta, igazam van.

1948 február 20-án volt az esküvőnk és márciusban már robogott velem a vonat Párizs, illetve Anglia felé.

XIV. FEJEZET
Ismerkedésem az angol forradalmi baloldallal

4.

A British Council ösztöndíjat eredetileg nem én kaptam, hanem egykori kollégiumi családanyám, Kerékgyártó Elemér. Őt alighanem debreceni mentora, Fest Sándor javasolta, lehet, hogy Elemér korábbi kérése alapján. Mindenesetre mire utolérte őt a szerencse, addigra már megváltozott helyzetben találta, időközben ugyanis Rákosi titkára lett a Pártközpontban. (Hogy az angolok ezért, vagy ennek ellenére részesítették ösztöndíjban, azt az időpontok összevetéséből nem tudtuk megállapítani.) Elemér az én javamra mondott le ösztöndíjáról, s bár Országh még nem tért vissza amerikai hadifogságából, a rólam beszerezhető információk nyilván nem lehettek rosszak, bárhova fordultak is. Lehet, hogy az amerikai követségen dolgozó Bobby Grahamet is megkérdezték, akit egy ízben felkerestem hivatalában. Beszámolt háborúvégi hazautazásáról Jugoszlávián át; Canadából tért vissza, hogy USA szolgálatba lépjen, mint a háború alatti magyar helyzet ismerője. Tudott arról, hogy többen az Eötvösből – köztünk Kerékgyártó is – kommunisták lettünk, „pedig ti nem is voltatok győrffysták". Nekem nagyon örült, de kifejezte csodálkozását is, hogy én mint kommunista fel mertem keresni, holott a magyar hatóságok minden belépőt megfigyelnek, súlyos gyanúnak tehetem ki magam. Nem olyan túlélezettek a dolgok Bobby, mint diplomatáitok gondolják. Ne felejtsd el, hogy népi demokratikus politikát folytatunk, s Rákosi ezt a demokráciát is Jeremy Bentham idézésével határozta meg. Bobby mindenesetre jobban látszott tudni, mint én látszottam, hogy – legalább potenciálisan – milyen élesek, hiszen ők élezték mesterségesen.

Elutazásomkor szomorkás érzésekkel szakadtam ki a szerető hitvesi karokból, de nagy várakozásokkal és világos céllal. Azzal, hogy komoly esztétika-

történeti tanulmányt írok Richard Hurdről, a Lessing által is szívesen és tisztelettel emlegetett XVIII. századi angol esztétikusról, a Hobbes követő materialista püspökről, aki a hannoveri származású angol királyok, a Györgyök közül a második whistpartnere lett. Ez gyors egyházi előmenetelét biztosította, viszont végzetes hatással volt irodalmi tevékenységére. Thackeray *Four Georges* című esszéjében szereplő, immár Hannover-i stílusú romlott angol udvari élet csak szépítő képe annak a züllöttségnek, amelynek Hurd sem tudott ellenállni. Hamar rájött, hogy George II. német duennái vonzóbbak a művészet varázsánál. A véletlenek különös játéka, hogy éppen utam főcélját nem valósítottam meg, (miközben számos eltervelt és nem is várt mellékcélom realizálódott) mert szorgalmas anyaggyűjtő munkám pocsékba ment. A hazautazásnál féltett kincsként kezelt anyagomat aktatáskámba tettem s hónom alá szorítva őrizgettem. S ez lett a vesztem. Hogy, hogy nem, a Dover-Calais-i átkelésnél a meglehetősen hullámos tengeren egy hullám olyan szerencsétlenül csapódott a hajó tatjához, ahol álltam, hogy a vízzuhatag nemcsak a nyakamba loccsant, de bespriccelt táskámba is s egy pillanat alatt tönkretette félévi munkával készült kivonataim. A sós víz olvashatatlanná mázolta szét a tintát. A katasztrófa egy darabját emlékként még ma is őrzöm egy néhány használható – és már hazai jegyzetekkel megtöltött – üres lappal megmaradt füzetemben.

Odamenet kellemesebb kalandban volt részem. A Párizs-Calais vonaton szép, szőkésbarna angol hölggyel kerültem egy kupéba. Gainsborough vonzó nőportréinak modelljeire emlékeztetett, talán egy árnylattal hervatagabb állapotban. Mellette állt férje, magas, testes, de még jólformált, ritkuló szőkehajú, szőkebajszú angol úr, a beefeaterek fajtájából, aki azonban nem a monarchát őrizte testőri egyenruhában, hanem Anglia szellemi kincseivel sáfárkodott elegáns civil öltönyben, mint a párizsi angol követség kulturális tanácsosa, ahogyan beszélgetésükből kivettem. Felesége látogatóba ruccant át a kontinensre, s most érzékeny búcsút vett urától, akin látszott, hogy nem veti meg a párizsi élet örömeit és szívesen marad. A vonat már nyílt pályán futott, amikor megindult köztünk a társalgás. Egy kellemes, angolul jól beszélő francia mérnök kapcsolódott bele a csevegésbe, amely „az angol" életstílusról folyt. A „Gainsborough-kép" ekkor fejtette ki, hogy Ő rendkívül boldog lény. „I have a beautiful husband, two lovely children, a little cottage in the neighbourhood of Hampstead Heath and a nice, useful car." (Van egy gyönyörű férjem, két imádásraméltó gyermekem, egy kis villám a Hampstead Heath szomszédságában, meg egy csinos és hasznos autóm.) Hogy eltereljem a szót arról a kényes kérdésről, a szociális viszonyokról, amiről a hölgynek aligha lehettek reális képzetei, amit azonban a társadalmilag érzékenyebb francia mérnök már pedzeni kezdett, rákérdeztem a heath jelentésére. „We used to imagine, perhaps under the influence of Emily Brontë's novel, *The Wuthering Hights*, the 'heath' to be an uncultivated wasteland, without flowers, shrubs and lawn." (Mi rendszerint úgy kezeljük a 'heath'-t, talán Emili Brontë regényének, a Süvöltő csúcsoknak hatására, hogy művelés nélküli pusztaság, virágok, cserjék és gyepszőnyeg nélkül".) „This picture however is not true of Hampstead Heath, in spite of the fact that there are some elements of it

even here – válaszolta. But taking all in all it is much more a half-cultivated English garden with some wilde and delicious traits." (Dehát ez a kép nem illik Hampstead Heath-re, bár néhány eleme még ebben is érvényes. Egészében azonban sokkal inkább egy félig kialakított angol kertre hasonlít, néhány vad és gyönyörű jellemvonással.) Majd kifejtette, hogy London sok kiterjedt faluból nőtt össze, különböző részei divatossá válnak, majd elavulnak, részben az építészeti stílusok változásának hatására. Hampstead azonban nem avul el éppen a heath közelsége miatt. Ahogyan a Szaharában – mondanám ma, '98. II. 17, a Szahara Kapujában a régi Ghadamesben tett kirándulásunk után – a ritkán felfakadó források oázisokat teremtenek, s ezek emberi településeket tartanak fenn, úgy tartja divatban a heath ezt a villanegyedet.

London az első pillanatban szinte megszédített nagyságával, hatalmas kiterjedésével. Az első éjszakát a Hungarian Club vendégszobájában töltöttem. Másnap a térkép alapján megindultam a Hyde Park Corner felé. Mivel a térképen nem állapítottam meg az út hosszát, gyalog vágtam neki, de ráébredve, hogy ezek bizony nem budapesti távolságok, felszálltam életem első emeletes autóbuszára. A hideg fürdő ráébresztett a pontos útitervek készítésének szükségességére. S egy-két nap múlva már különösebb nehézség nélkül közlekedtem.

Még az első nap kivettem egy tisztességes kis hotelben egy szűk, emeleti szobát, amely megfelelt céljaimnak. Barátságos háziasszonyom – egy nyugalmazott hivatásos angol ezredes felesége – francia származású nő, jó beszélgető-partnernek bizonyult. Sokat mesélt nekem a háború alatti Angliáról, mert ezek az élmények még elevenen éltek benne, mint tapasztalatom szerint a legtöbb angolban. Ő a halálos veszélyben is, kis tehergépkocsi, lorry sofőrjeként élete legboldogabb korszakát élte, mert társadalmi feladatokkal volt ellátva, tevékenyen harcolt a Franciaországot leigázó gyűlölt fasiszta *boche*-ok ellen, és unt kötelességek kényszermunkája helyett változatos, szabad életet élt. Alighanem ekkor jött rá igazán, bár mint francia nő előnyben volt szigetországi feleségtársaival szemben, hogy a házasságok lehetnek jók és boldogok, de nem szabad örökké tartaniok. Azóta csak lelketlen kulimunkát végez, mondta szobám takarítása közben.

A British Museum Libraryben dolgoztam, késő délutánig. Egy nap örömömre kedves pesti ismerősre bukkantam, a történész Haraszti Évára, aki bemutatott barátnőjének Salusinszky Mariettának (Salunak) is. Mindketten munkavállalóként éltek Angliában, hirdetés utján kerestek megfelelő, tanulmányaikra is időt hagyó háztartási munkát, s már otthonosan mozogtak Londonban. Kikérdeztek helyzetemről, terveimről. Nem helyeselték lakhely-választásomat, majd ők keresnek számomra valami jobb helyet. Már a következő találkozóra teljesítették is ígéretüket. Ez kell neked Jóska! London legjobb negyede, Hampstead. Csodás villanegyed, a hatalmas heath-nél. Amellett a tube-bal (londoni metró) és egy busszal gyorsan és könnyen bejutsz a British könyvtárába. Azonnal, még ma délután keresd fel a Reddington road 42-t, nehogy valaki megelőzzön.

Nekem nagyon tetszett javaslatuk, különösen a Hampstead Heath emlegetése, amiről a Párizs – Calais-i vasútvonalon hallottam. Ilyen előzmények után valóban pontban 5 órakor megjelentem a Reddington roadon, kellemes

égetett vöröstéglás villa ízléssel berendezett lakásában a landladynél, magas, jólápolt, választékos modorú 45 körüli hölgynél. Részletesen kikérdezett. Mi a végzettségem, mi járatban vagyok, mik a kutatási céljaim, mennyi a British Council ösztöndíja, s legvégére hagyta a számára döntő kérdést, mennyi ideig szándékozom az első emeleti kellemes kilátású szobát bérbe venni. Fél évet mondtam, mert azt gondoltam, hogy legalábbis a már letöltött egy héttel meghosszabbítom kinttartózkodásom. Addig elégedett lehetett a hallottakkal, de most lehangolódott, s szinte sértődötten kérdezte: Csak nem gondolja, hogy egy évnél rövidebb időre kiadok egy ilyen lakást? Szerencsémre – s ez aligha lehetett véletlen – belépett ekkor a landlord, 50-es középtermetű, eleven arcú és mozgású, szimpatikus férfi; a landlady angolosan távozott. A nyilvánvaló visszautasítás után nem igen volt mondanivalóm. De még belépéskor a ház előterében feltűnt, hogy a falakon s a belső lépcső fordulói mellett, jó elrendezésben komoly festmények vannak elhelyezve s érdekelt, honnan és kitől származnak. Megkérdeztem hát, ki festette ezeket a nyilvánvalóan egy kéztől származó képeket, amelyek szerencsés szintézisben egyesítik a tartalmas expresszionizmus és az ikonfestés stílusát? Ki más, mint én, mondta szimpatikus önelégültséggel. Nem hallotta véletlenül a nevemet, Prof. Ernst Neuschul, hisz maguk most szovjet befolyás alatt állnak s én ismert festőként éveket töltöttem a Szovjetunióban. Egyik fontos kritikusom is magyar volt. Durusnak hívták. – Mi csak most kezdjük megismerni a szovjet kulturális élet jelenét és múltját. Durust nem ismerek, de elképzelhető, hogy latinosított formája a magyar Kemény névnek, bár ilyen nevű kritikusról sem tudok. Meg persze hívhatták Kisnek vagy Nagynak is s a latin névválasztás csak szimbolikus, szigorú kritikusi elveit, keménységét volt hivatva kifejezni; esetleg mindkét vonatkozás fennáll. (Később idős magyar barátnőmtől, Hajós Edittől tudtam meg, Durus = Kemény Alfréd művészetkritikus, aki kemény sorsát az internálótáborban végezte.) 3/4 órás tartalmas, színes beszélgetés után Mr. Neuschul sajnálkozva kért elnézést, hivatalos megbeszélés miatt mennie kell ... de hiszen, mivel nálunk lakik, még sokszor és hosszan folytathatjuk beszélgetésünket! Sajnos ez lehetetlen, mert Frau Neuschul – már jó ideje németül folyt a szó, mert bármily kifogástalanul beszélt is angolul, anyanyelvét szívesebben használta „nehogy elfelejtse" – már biztosított arról, hogy egy rövid félévre nem adhatja ki a szép villalakást. No majd én protezsálom feleségemnél, csak költözzön be egész nyugodtan, akár már holnap is. Távozása után megjelent felesége s kedvesen mosolyogva kérdezte, mivel vettem le lábáról férjét? Biztosítottam, hogy a lelki rokonok, pláne a művészet szférájában, hamar egymásra találnak. Nos, ebből a rokoni kötelékből én sem maradok ki, mert ismert képrestaurátor vagyok, jöjjön nézze meg azt a szép van Dyck képet, amin éppen dolgozom. (Akkoriban a képrablás, úgy látszik, még nem volt annyira divatban Angliában, mint napjainkban.) Neuschulékkal való barátságom szellemieken kívül hasznos társadalmi kapcsolatokhoz is juttatott.

Bizonyos értelemben a leghasznosabb e kapcsolatok közül a ház lakóival való ismeretség volt, mert közvetlen bepillantást adott a kezdő angol művészek életébe. A bérlők ugyanis kizárólag művészemberek voltak, mégpedig

korántsem a jólkereső rétegből. Buday Gyuri barátom, a Londonban élő neves magyar fametsző, akivel a Hungarian Clubban ismerkedtem meg – nagyon örült, amikor mint egykori szegedi fiatalnak, vezéregyéniségükre, Tutusra hivatkozva mutatkoztam be – valóságos Krőzus volt hozzájuk képest. A második emeleten egy fiatal szobrász pár lakott, mindketten képzőművészeti főiskolán tanultak. Norman középtermetű, kisportolt, vonzó fiú volt, azzal a handicappel, hogy haditengerészként szolgálva srapnelszilánk sértette meg tüdejét, ezért kapott főiskolai tanulmányai elvégzéséhez szükséges és elegendő állami támogatást. (Több ilyen esettel találkoztam.) Élettársa, Pamela szép és intelligens – s Normanhez hasonlóan szociális érzékkel és hivatástudattal rendelkező – fiatal teremtés, gazdag szülők gyermeke, akit apja pályaválasztása és Normannel való kapcsolata miatt kitagadott, anyja viszont nagy titokban derekasan támogatott.

Számos szakmai ismerettel ajándékoztak meg. Velük jártam szobor kiállításokra. Legemlékezetesebb a világhíres absztrakt szobrász, Henry Moore remek napfénytől szikrázó nyáridőben megtartott Kensington Garden-i bemutatója volt, amelyen a természet egy-egy szeszélyes formájú kiszakított és ismételten át meg átlyuggatott darabjára emlékeztető szilfából, cumberlandi alabástromból, s isten tudja miből készült alkotások, nem kerti díszként, autonóm műalkotásként kiállítva egyáltalán nem nyerték meg tetszésemet. Egy modern épület miniatűr „angol kertjébe" illő díszítő elemeknek tekintettem őket. Mondtam is Pamnek, aki szenvedélyesen vette védelmébe mindet. Egész apologetikája az adott anyagnak megfelelő műves kidolgozottságra épült, mintha a „Materialechtheit" esztétikáját tanulta volna. Egy hármas tagoltságú alakzat viszont – Three Standing Figures – volt a címe, teljesen megfogott, Pam nagy örömére. Megmondtam tetszésem okát is: Moore itt határozottan túlmegy az anyagmegdolgozás stílusán, van mondanivalója, a három figura mintegy egész lényében megragadottan (ezért fölösleges az egyes formák részletező kialakítása!) az égre mered, honnan csap le a veszedelem. S ez a veszedelem alighanem a németek V-bombája. Az ilyen valóságtartalommal telített mű jelenti számomra az autonóm művészet küszöbét. Pamela érdeklődve hallgatta, s megkérdezte ismerem-e Moore rajzait a bombázások elől a tube-ba menekült emberekről. Nem ismertem. Joseph! ez megerősíti feltevését, hogy a veszedelem a német V-bomba. Bemutatott az éppen ott tartózkodó Moore-nak, elmondva sejtésemet. Moore megerősítette igazságát. S kedvesen hozzátette: sajnos nem minden kritikusa ilyen érzékeny, hogy helyesen értené mondanivalómat. Pedig ez valóban kényszerítő-felszabadító erejű nagy mű – válaszoltam. S hogy valami kritikusan kritikusit is mondjak, hozzáfűztem udvariasan sajnálkozva: Kár hogy Ön nem követi mindig a természetelvűséget. Könnyű felhő futott át homlokán. Már hogyne követném, mindig azt teszem. Reggelenként kimegyek a tengerpartra s megvizsgálom, hogyan formálja a tenger a kavicsokat. I was taken aback – ahogy az angol mondás kifejezi. Szinte hátraestem hőköltemben. Azóta nemigen használtam a természetelvűség fogalmát, sem szóban, sem írásban, sem egymagában, sem kommentálva.

Mikor soronkövetkező rendszeressé vált éjjeli beszélgetésünkben beszámoltam élményemről Neuschul mesternek, így nyilatkozott: Hát igen, ezek

a polgáriak napjainkban már egyáltalán nem értik, hogy a művészi formálás mindig a társadalmi, társadalompszichológiai tartalomból kiindulva történik, mint már Plehanov bebizonyította, akkor is, ha hű marad a természet külső formáihoz, akkor is, ha a mondanivaló érdekében erősen transzformálja ezeket. Sehen Sie, lieber Freund darum hab' ich niemahls aufgehört ein guter Bolschewik zu sein – weder politisch, noch artistisch. (Látja, kedves barátom, ezért nem szűntem meg egy percre sem jó bolsevik lenni – sem politikailag, sem művészileg.) Akkor már régen tisztába jöttem sorsfordulataival, fejlődésmenetével, tudtam, hogy őszintén gondolja, amit mond, de jó adag illúzióval, hiszen politikailag inkább a Labour Party szovjetszimpatizáns baloldali teoretiko-politikusához, Harold Laskihoz állt közelebb, mint Vlagyimir Iljicshez. Csak amikor megtudtam, hogy 19-es kommunista és nem egyszerűen antifasizmusból csatlakozott a párthoz, akkor adtam hitelt vallomásának, hogy sok mindent megőrzött ebben a környezetben is bolsevizmusából. Maradandó szubjektív élménye volt, hogy Sztálint festette. Meg is mutatta a *Neues Deutschland*, a német kommunista párt lapjának a harmincas évek elejéről származó példányát, amely hírül adja, hogy a párt kiváló festője, Genosse Neuschul Moszkvában festi a nemzetközi munkásmozgalom nagy vezérét J. V. Sztálint. Kérdésemre előadta, hogy mindössze három alkalommal találkozott Sztálinnal, aki sokat dolgozott s mindössze ennyi időt szentelhetett neki. Találkozásuk több meglepetéssel is szolgált. Meglepte Sztálin apró termete, valamint beszédét kísérő kifinomult gesztus rendszere. Mivel mint szudétanémet csehül is tökéletesen tudott, ezen az alapon elég jól beszélt és értett már oroszul is. S ebből adódott a harmadik meglepetés. Ő Sztálinban találkozásukig csak a határozott, szervezőképes politikust látta. Most a nagyműveltségű ember lépett elő, aki telve van irodalmi, művészeti és történelmi allúziókkal, amelyek valahogy mégsem csupán a múltról szóltak, hanem a jelen viszonyok egyik-másik mozzanatát világították meg találóan. A három ülést fényképek és színes vázlatok készítésére használta fel. Sztálin kérése a készülő művel kapcsolatban csupán az volt, hogy véglegesnek tekintett változatát mutassa meg neki, mert lehet, hogy egyben s másban hozzásegítheti a teljesebb befejezettséghez. Erre azonban nem került sor, mert Sztálin csak elégedettségét és köszönetét nyilvánította ki. Örökre sajnálom, hogy nem faggattam ki Neuschult az elkészült kép sorsáról, hol, mikor, mire használták fel. Az NDK-ban megjelent általában elég objektív Exodus könyvsorozat, amely a német művészek és tudósok Hitler alatti a világ sok-sok tájára kiáramlott emigrációjáról szól, a szovjet emigrációs részben, több oldalt szentelve Neuschulnak, úgy látszik már „a személyi kultusz elleni harc jegyében" nem emlegeti tevékenysége eme fontos mozzanatát.

Neuschul Hitler németországi győzelme után a Szovjetunióba emigrált. 1938-ban felesége, egy közeli rokonától, a hampsteadi villát örökölte. Ekkor ösztönözte férjét az áttelepedésre. Megkérdeztem kettejüket ennek okáról. Neuschulné őszintén válaszolt. A háború immanens veszélye arra késztette a szovjet kormányt, hogy az addig igen liberálisan kezelt szülési törvényeket megszigorítsa, s az abortuszt csak rendkívül indokolt esetben engedélyezze.

Ő ezt politikailag megértette, de félt attól, hogy szülőgéppé kell átalakulnia, ami hivatása gyakorlásában is akadályozná. Férje hozzátette, az ő számára nehezebb döntés volt ez, hiszen jóban volt a német művész emigráció egyik vezéralakjával, a drámaíró és képzőművészetben is érdekelt K. Wolffal – *A cattarói matrózok* [lázadása] című világsikerű forradalmi expresszionista dráma szerzőjével, Marcus Wolfnak a napjainkban híressé vált volt NDK hírszerző főnőknek (ahogy a Liberation nevezi: „a hidegháború legsikeresebb hírszerzőjének") apjával, akinek megbecsült helye volt a szovjet művészek sorában is. Angliában viszont a teljes újrakezdés várt rá. Arról nem beszélt, milyen eredménnyel... Panaszkodott viszont Durusra, aki kezdetben energikusan támogatta művészi törekvéseit, de később, amikor a Rubljov-i orosz ikonművészet termékeny hatását kezdte feldolgozni, csak negatív-kritikai hangjai voltak számára.

A harmadik emeleten egy ausztrál színészházaspár élt, Algi (Algernon) és Alice. A családfenntartó kényszerűségből Alice volt, mert egyedül ő kapott kisebb szerepeket. Férje szorgalmas talpalása ellenére sikertelen maradt. Kedves, felvilágosult emberek voltak, s mint az élet számkivetettjei hajlottak egyfajta anarchisztikus lázadásra. Alice-szel úgy ismerkedtem meg, hogy a bérlők számára közös II. emeleti konyhában egy kis malőr történt velem. Korábban jöttem haza a könyvtárból, s a tube-állomás közelében lévő halaskofa még nyitva volt. Reggelenként, ha nem mentem be a citybe, nála vásároltam egy félbevágott, sózott heringet, jól megfüstölt kippert, amit tejes vízben főztem ki. Please, give me a pair of kippers! – a pair of bedroom slippers? – vágta rá habozás nélkül a cockney nő. (Kérek egy pár szép heringet! – kér hát egy szép hálóinget?) Ekkor ismerkedtem meg a rhyming slang tréfás kiszólásaival, melyekről addig csak harangozni hallottam a londoni East End kofák nyelvével kapcsolatban, s amellyel mindenütt sok változatban találkoztam a továbbiakban; 'a loaf of bread' – „a head of bread?" vagy egyszerűen „a head?" Már kérni akartam a kippert, amikor szokatlan látvány ragadott meg: nyúzott házinyulak sorakoztak egymás mellett. A kipper mellett rögtön vettem kettőt, aznapi vacsorámra s holnapi ebédemre gondolva. Megmosva olajos tepsibe tettem s otthagytam a sütőben. Szobámba vonulva Lancelot Hogbennek, a London School of Economics professzorának Dangerous Thoghts-ját olvastam, nem tudom mennyi ideig. Veszélyesnek azonban nem annyira Hogben gondolatai bizonyultak a „bőség korszakának" eljöveteléről, hanem valami más. Égett hús átható szaga vágott az orromba. A konyhába rohantam. Alicet láttam ott szorgoskodni, hogy félig elégett nyulamból megmentsen valamit. Elhárította segítségemet. Hagyd, nélküled talán sikerül. Sikerült is, s így nem maradtam vacsora nélkül. Csak a sikerült mentés után kerített sort arra, hogy jól kinevessen. Hát kitől tanultál főzni? Még azt sem tudod, hogy nyúlsütésnél egy készen kapható, nagy, kötözött, termoszdugó formájú faggyút kell a gerincre tenni, ez fokozatosan olvad el s biztosítja, hogy jól pecsenyésedjen és ne égjen szénné. Az egész házon végigfutott ügyetlenségem híre, már csak azért is, mert az égett nyúlszag napokig megült. Ettől kezdve minden nő félszemmel az én főzőcskéimet ellenőrizte, még az a két fiatal nőrokon is, akit landlordom, feleségével egybefogva, mindközönségesen „meine Weiber"-ként (nőim) szokott emlegetni. Még az sem szolgált

mentségemre, hogy nálunk ismeretlen a faggyúzott pecsenyesütés, amiről leghűbb segítőtársaimat Alice-t és Pam-et felvilágosítottam.

Algi egyszer kifejtette, mennyire bántja őt, hogy feleségének kell eltartania – pláne így! Hogy érted ezt a plánét? Hát úgy, hogy a legkisebb szerepért is élőhússal kell fizetni, ha megkívánják. S elég szép és kívánatos, hogy csaknem mindig megkívánják. (Valóban az volt.) Nézd Joe! Nekem nincsenek előítéleteim: amit mi férfiak megengedünk magunknak, azt meg kell engednünk barátnőinknek is. Ha Alice úgy akarja, hogy lefeküdjön veled, ez az ő dolga. Én nem féltékenykednék. De hogy minden ócska fráter erre kényszeríthesse, mint egy repedtsarkú szajhát – ez már közügy, egy aljas társadalom embertipró erőszakrendszerének része. S most Ausztrália után ugyanezt tapasztalom a polgári tisztesség, a „respectability" fészkében, Angliában is. Oh! hogy gyűlölöm ezt az egészet! Remélem, hogy ti valami mást, jobbat csináltok. Biztosítottam, hogy igyekszünk, miközben eszembe jutott egy-két addig látott vagina karrier. Ezt sem tartottam különbnek ... bár nem a teljes kiszolgáltatottság következménye volt. S hozzá is tettem. Jobb társadalmi feltételek mellett is sokat kell majd dolgozni ezért.

Nem hittem, hogy a nők teljes egyenjogúsítása, bármily fontos is a jogi szabályozás, csak jogi kérdés. Úgy véltem, csak hosszú harc eredménye, hogy teljes társadalmi egyenrangúságuk megvalósuljon. A sok kiváló nőben, többnyire elvtársnőimben láttam ennek fontos garanciáját. S a tendenciát tekintve, ami a jobb átlag növekedését jelenti, ebben nem is csalatkoztam, illetve csak a szocialista fejlődés lemenő ágában jöttek létre visszataszító ellentendenciák. Párt és állami segédlettel. Ahol is a hivatalos segítség egyik leghajmeresztőbb ténye Kádár János 56 utáni pártfőtitkár egyik beszéde volt, amelyben gúnyos, megvető hangon szólt azokról az elvtársainkról, akik „demokratizmusukat vélik fitogtatni azzal, hogy a világért sem köszönnének a nőknek 'kezicsókolom'-mal". S a nők felszabadításának nagy tetteként követelte a köszönés elavult módjának visszahozatalát. Az első titkár nyelvtudásából és világlátottságából nem telt ki annyi, hogy tudja: Bécsen túl – ahol szintén kiveszőben van – Németországban, Franciaországban, Angliában már réges rég ismeretlen az üdvözlet eme módja. Azt azonban tudnia kellett volna munkásmozgalmi tapasztalataiból, amelyben akarta nem-akarta egyről s másról hallhatott, így a nők egyenjogú- és rangúságáért vívott felszabadulási harcáról, hogy a szervezett, demokratikus nőmozgalmak vívmánya volt annak az álszent kezicsókolomozásnak és kéznyaldosásnak megszüntetése, amely a nőkben a szexuális és gazdasági kizsákmányolás alkalmas, hatékony tárgyát látva, a külső tisztelkedés ízetlen szólamaival és magatartásával terelte el a figyelmet a lényegről. A hazug tisztelkedés éppúgy egyenes arányban állt mindennemű lealacsonyításukkal, mint ahogy a nőkkel való normális érintkezési formák kialakítása tényleges társadalmi felemelkedésük egyik fontos jele, bár korántsem végleges szakasza.

A házon kívüli kapcsolatok is megfelelőek, illetve érdekesek voltak Neuschuléknál. Egy gazdag vasárnapi ebédjükön ismerkedtem meg az angol parlament egyetlen igazi baloldali képviselő tagjának, Zilliacusnak titkárnőjével

s élettársával, egy jó nevű újságíróval. Volt már magyar kapcsolatuk, sajtónk londoni képviselőjével, Korolovszki Lajossal, akivel nemsokára igen jó viszonyba kerültünk. Őket főleg a magyar földreform, közelebbről a régi birtokviszonyok megváltoztatásának mértéke érdekelte. Tájékozottak voltak az agrárkérdésekben, sőt általában a földtulajdon fejlődésének főbb fázisaiban. Ők hívták fel figyelmem arra a technikailag megalapozott agrártörténeti kutatásra, amely az angol hadsereg felderítő fényképezőgépeinek segítségével folyt, s régi határmezsgyéket láthatóvá tevő felvételek alapján először adott konkrétabb történelmi képet a közföldek s – részben – a szabad paraszti földek földesúri s állami kisajátítása, tehát az enclosure előtti vidéki tulajdonviszonyokról. A megfelelő magasságból készített légi felvételek ugyanis szépen mutatták a földdarabok elmosottabb határait is, ami alapos történelmi interpretációval a régi „open field system", a közföldek változásainak rekonstruálását segítette elő. Csak hazatérésem után tudtam meg Sz. P. Tolsztov *Az ősi Chorezm* című Hungaria kiadta könyvéből, hogy ugyanezt a légifelvételes módszert használta a kiváló etnológus vezette szovjet kutatócsoport 45 és 47 között a középázsiai „homokba temetett városok" feltárásánál.

Ellenszenves, ámde nem haszontalan ismeretség volt, amit ugyanekkor kötöttem Neuschul földijével, egy szudétanémet bankárfiúval, aki egy ideig maga is a német kommunista párt tagja volt, amit a fasizmus elleni harccal igazolt („a fasizmus kétségtelenül legelszántabb ellenfelei a kommunisták voltak világszerte"). De a háború után már gyűlölködő antikommunista lett, s ehhez éppen ismeretségünk napjaiban újabb injekciót kapott a Benes féle jobboldali puccskísérlet bukásából, a Gottwald vezette kommunista párt győzelméből. Nemcsak a ressentiment-dulta antikommunista morál – egyáltalán nem angol értelemben vett – szofisztikája *in vivo* való tanulmányozásának lehetősége tette érdekessé (ezt akkortájt szívesebben tanulmányoztam *in vitro* Trockij és Koestler nálunk hozzáférhetetlen munkáinak kritikai olvasásával), hanem az a tény, hogy vagyona jórészét elvesztve irodalomtörténészként kívánt megélni, s antikommunizmus ide, antikommunizmus oda reálisabban, azaz társadalmibban és történelmibben vizsgálta az irodalmi folyamatokat, mint az általa jól ismert (prágai) emigráns orosz Trubeckoj iskola formalistái. Több gyümölcsöző beszélgetést folytattunk a British lépcsőjén, a munka cigarettaszüneteiben. Érdekelte Hurd, s főleg a XVIII. századi angol regény, amikor megtudta, hogy komoly Fielding tanulmány áll mögöttem, amelynek alapgondolatát, hogy a Bildungsroman korai megvalósításának tekintem, értékesnek találta.

Magyarországról is vittem magammal ajánlólevelet. Az egyiket Pá-Ho adta, Pálóczy Horváth, aki 46-ban tért haza Angliából, ahol nemcsak az Angol Kommunista Pártnak, hanem az Intelligence Service-nek is tagja volt, amelynek soraiba – állítása szerint – az antifasiszta harc vitte. Rákosi és Gerő ezt különösebb töprengés nélkül el is fogadták, s nem sokkal később immár mint az MKP tagját ki is nevezték az újonnan alapított hetilap, a *Tovább* felelős szerkesztőjének, Lakatos Imrét adva mellé szerkesztőül. Ez számunkra azt mutatta, hogy az az ébersége, amely mindenfajta kipróbálástól és kockázatvállalástól fél, bennük akkor aligha élt. A lapot, amely emlékezetem szerint nem volt

rossz, viszonylag rövid idő alatt, általános meglepetésre megszüntették. A fordulatot úgy értékeltük, hogy a magyar vezetés a Szovjetunióból kaphatott felvilágosítást arról, hogy az Int. Ser. emberek nem igen szoktak saját akaratukból kilépni az egyszer vállalt kötelékekből. Az értékelésbe belejátszott az az impresszió is, amit Pá-Ho a személyi és közéleti morál terén egyaránt keltett, továbbá gyatra marxista képzettsége, valamint jótollú, de felületes újságíró lénye. A két utóbbi pontot post festa igazolta Freudról szóló könyve. Ő a BBC Reginald Smith nevű munkatársához adott ajánlólevelet. Kétszeri találkozásunk olyannak mutatta Regiet, mintha csak többszörös, éles nagyítása lett volna Pálóczy gyengeségeinek. Öntelt, élveteg fickónak látszott, amolyan playboynak. Legfőbb beszédtémája az volt, hogy átutazóban Budapesten, milyen ragyogó ellátásban részesítették a magyar külügyben „szocialista elvtársai". S hogy igaz az az értesülése, amit a háború alatt német hadifogoly tisztektől nyert a magyar nők tüzes véréről. Mondtam neki, hogy ennek megítéléséhez nem rendelkezem elegendő nemzetközi tapasztalattal, de azt tudom, hogy oroszul a kurvát „vengerká"-nak nevezik, ami ara vall, hogy nem tüzes vérük, hanem hazai égető nyomoruk hajtotta őket tömegesen idegen bordélyokba. Eleget téve az udvariasság követelményeinek, nem kerestem vele a további kapcsolatot.

Összehasonlíthatatlanul értékesebb és hasznosabb volt Lukács György ajánló levele Hajós Edithez, régi barátnőjéhez, elvtársához és jelen fordítójához, Balázs Béla egykori feleségéhez. Edit, nagy darab, markotányosnőre emlékeztető – hajdani molett szépsége nyomait még magán viselő – idősebb hölgy, örömmel fogadott. Jólesett neki, hogy kibeszélheti magát valakivel, aki így úgy ifjúságának légkörére emlékezteti. Életének fordulatokban gazdag regénye nemsokára nyitott könyvként állt előttem. Sok közös séta, nevezetes londoni színterek látogatása, nem utolsó sorban a Hampstead Heathen tett felfedező barangolások nyomán.

Nem csupán elbeszélései, tettei és magatartása is hitelesítette szavait. Hogy az első meglepetésem vegyem: sorban álltunk, angol szokás szerint az érkezés sorrendjének megfelelő „queue"-ban. Közvetlenül előttünk négy tengerész-katona. Edit, aki mindig szívesen beszélgetett idegenekkel, szatyrából – ezt jó orosz szokás szerint mindig magával hordta, hiszen a várost járva valami megvenni való mindig csak találkozik, – szóval az elmaradhatatlan szatyorból vastag zsineget húzott elő. Elkezdett csomókat kötözgetni. Bonyolult tengerész csomókat. Az egyik katona rögtön felfigyelt, s meglökte társát, nézze mit csinál ez a nő! A második csomónál már felkiáltott, Jesus Christ! Hát ilyet még sosem láttam. Hát ilyent már látott-e? – kérdezte Edit s egy bizonyára még bonyolultabb mesterművel szórakoztatta csodálóit, mert akkor már valamennyi tengerészkatona őt leste. Ha akarja megtanítom, mert ez még egyszerű! Persze, de még mennyire. Meg is tanulta, mert nem volt éppen kezdő. Vannak ennél bonyolultabbak is! Tessék már mutatni egyet! – Megtörtént. S ezt már a csomózás felkészült szorgalmas tanulója sem tudta egyből elsajátítani. A tanórának buszuk megérkezése vetett véget. A katonák sajnálkozva köszöntek el, kár, hogy nem egyfelé tartunk, mi szívesen vettük volna a különóra folytatását is a járművön. Nem is tudtam Edit, hogy te

hajóorvos is voltál? – hozakodtam elő rögtönzött guessworkömmel. Az éppen nem. De huszonegyben, amikor Péterváron éltem, sokat jártam ki a kronstadti tengerészeket agitálni. Ez volt az alapozás. Angliába kerülve vásároltam egy csomózási szakkönyvet, s ebből fejlesztettem tovább tudományomat. Amikor lakásán könyveit átböngésztem, valóban kezembe is került a monumentális szakkönyv, telve Edit bejegyzéseivel, keresztutalásokkal. Egyébként sok más kitűnő ritkaság mellett. Ezek közül kiemelkedett az a korai teljes Balzac kiadás, amely a nagy író első harminc kötetes, az életműből később kizárt próbálkozásait is felölelte. Nagyon megszerettem könyveiből, amibe ott és akkor csak belepillantottam – Hilbert egykori tanársegédjének – Robert Courant és amerikai munkatársa H. Robbins: What is mathematics? című terjedelmes, 500 oldalas könyvét, mint a legalaposabb bevezetést és legigazsághűbb ábrázolását a matematikai gondolkodásnak és meghódított területeinek. Elmélyült tanulmányozására már csak itthon kerülhetett sor. Én ajánlottam Havas Ernőnek, a Gondolat akkori igazgatójának a könyv kiadását, aki azonban csak matematikus lektornak adta ki, különös – szakmailag és politikailag egyaránt kondicionált – szűkkeblűségében eszébe sem jutva, hogy mondanivalója egy filozófusnak is lehet a könyv szakdidaktikai értékéről, amit a terjesztésben felhasználhat. S talán még egyéb lényeges dolgokról is. Pedig akkor már lett volna.

Amit én ifjonti naivitásomban Edit élete legérdekesebb epizódjának tartottam, az bizonyult legérdektelenebbnek, a Balázzsal való házasság. Edit – gazdag pesti ügyvéd lánya Tertullianus szavait variálva *anima naturaliter realissima (non christiana)* volt. Minden ízében született valósághű lény. Ezért is lett orvos, aki a morbus hungaricus okait a természettudomány tükrében, a haladó polgárlány érzületével tanulmányozta. Nagyjából úgy, ahogyan Balázs legrealisztikusabb drámájában a *Doktor Szélpál Margitban* előttünk áll. Ez volt az az élménygóc, amely a kommunizmus útjára lendítette, nem függetlenül Lukáccsal közös háborúellenességétől. A Balázzsal való házasság inkább a szülői gyámkodás alóli megszabadulás műve volt.

Amikor az orvosi praxis tüdőbajjal ajándékozta meg, akkor a gyámkodás – ezúttal szerencsésen – ismét közbelépett s Editet Svájcba liferálta gyógyulás végett. Itt olyan szellemi környezetbe került, mint Roger Martin du Gard Thibault-jában a forradalmi hajlandóságú Jacques Thibault, azzal a lényeges különbséggel, hogy ami a nagy francia író regényében oly fájdalmasan hiányzik, az megvolt a valóságban Edit közelségében. Ott voltak a bolsevikok. Ezek egyikével szerettek egymásba. S ez a szerelem nemcsak életkedvvel és élettel, de igazi szellemi újjászületéssel párosult. Edit az előzmények s az adott körülmények alapján gyorsan és fájdalommentesen sajátította el élettársa világnézetét. S mikor az az első adott alkalommal hazatért Pétervárra, forradalmat csinálni, Edit a szülők beleegyezésének kikérése nélkül, követte a szocialista forradalom országába szíve és szelleme választottját. Hogy a közös nagy célért folytatott harcukban is eggyé váljanak ...

Edit született nyelvtehetség volt. Von Haus aus tudott családi nyelvként németül, nurse-étől angolul, Svájcban francia tudását tökéletesítette s olaszul és oroszul kezdett tanulni. A Szovjet-Oroszországi forradalmi munka évei erős

nyelvi kapcsolatba hozták a muzsiktól és gyári munkástól a magas képzettségű forradalmi elitig. Az ő fordítójuk lett, amikor átköltözött Németországba, a *Kleine Bücherei des Marxismus – Leninismus* németnyelvű kiadványainak egyik szervezője, szerkesztője és fordítójaként. Akkor már ezen a téren is elérte, amit korábban más nyelveken. Ahogyan jobban tudott németül a németeknél, franciául a franciáknál, angolul az angoloknál, ezúttal jobban tudott már oroszul az oroszoknál. Mindebbe nemcsak a különböző osztályok és rétegeikkel való kapcsolata, de óriási irodalmi olvasottsága is belejátszott. Hitler elől Angliába menekülve szépirodalmat kezdett fordítani – főleg oroszból, amire legnagyobb szükség volt, klasszikus Dosztojevszkij, Tolsztoj fordítóvá válva. Lukács háború utáni nemzetközi népszerűsége ismét az elméleti irodalom fordítása felé terelte.

Edit kétszer ment férjhez, de igazi élettársa csak egy volt, a bolsevik. Talán ez döntötte el, hogy nem is kívánt újabb férfit maga mellé, bár még egyszer férjhez ment. Ez azonban névházasság volt, amit az angol elvtársak rendeztek el számára, célszerűségi okokból. Először és utoljára az angol anyakönyvvezető előtt találkozott 72 éves vőlegényével, aki mint férj a hivatal kapuján kilépve egyszer s mindenkorra lelépett. A hivatalos aktus csak azért volt szükséges, hogy angol állampolgárságot adjon Edit számára, annak minden előnyével. Idős elvtársa így számos gyökeresen elütő pártfeladata mellett ezt a különlegest is egyszerű pártmunkaként teljesítette.

Elvtársain kívül, akik képesek voltak ilyen kölcsönös bizalmat és tisztességet feltételező tettekre, Edit nemigen szerette az angolokat. Átlagukban végtelenül önzőknek, kíméletleneknek és brutálisaknak tartotta őket, s ebbe besorolta a munkásosztály egy részét is. Nemegyszer emlegette az orosz népéletben sűrűn előforduló spontán szolidaritást, aminek itt híre-hamva sincs. Ha jogosnak hisznek valami anyagi előnyt, még ölni is képesek érte. Az orosz meg, ha van egy karéj kenyere s mindketten éheztek, kettétöri s a fél karéjt neked adja. Nem adtam igazat Editnek, bár az erőszakig menő brutalitásról nekem is volt egy s más tapasztalatom. Így egy ízben éjfél utánig tartó vendégeskedésből taxin mentem ki Hampsteadbe, egy angollal, aki jó darabig egy úton jött velem. Úgy látszik nemigen ismerte népe rossz szokásait, mert amikor kiszállt, nekem adta át az addig járó viteldíjon kívül a taxisnak járó borravalót is. Sofőrünk, miután tisztes távolba került a kiszállótól megállította kocsiját s jobb kezében „diszkréten" markolva szerelőkulcsát durván felelősségre vont, hogyan merészeltem elfogadni a neki járó összeget. Úgy, hogy tisztába voltam azzal, ez magának jár, ha nem is tudom miért nekem adták át. Persze azzal is tisztában vagyok, hogy így egy útdarabért kettős viteldíjat követel, ami lehet, hogy itt szokás, nálunk nem. Fenyegetően morogva követelte, hogy azonnal adjam át a pénzt, különben kellemetlen helyzetbe hoz. Mivel nem lett volna értelme az erőszakos szembeszállásnak, meg is kapta.

Mégsem adtam igazat Editnek, annyi jóindulatot és őszinte segítőkészséget tapasztaltam a „men of the street" részéről. Ott volt továbbá a múlt és jelen szubtilis angol költészete, amely távolról sem az escapismus jegyében ütött el illetve szállt szembe a mindennapok „cash payement" nevelte nyers

és brutális „materializmus"-ával. S ez így vagy úgy a hétköznapokban is megnyilvánult. Többször is megesett, hogy tanácstalanul forgolódtam egy utcasarkon, merre is induljak célom felé. Mindig akadt valaki, aki udvariasan megkérdezte, segíthet-e valamiben. Gondosan és türelmesen segített is. Rossz néven is vettem Edittől, mikor egy ízben vendégségben Korolovszkyéknál hosszú és értelmetlen vitában bizonyítgatta Zilliacus titkárnője élettársának, hogy az angolok ősidők óta nem forradalmiak, s ha a kezdet, Watt Tylerrel, dicsőséges is, a folytatás Cromwellel nagyszerű, a későbbi és mai fázis nemcsak lehangoló, de egyenesen szégyenletes. Hiába hozta fel barátunk a géprombolást, a peterlooi vérengzést a kormányzat ellen erőszakosan fellépő népi tömegekkel szemben, majd az orosz forradalom utáni nemzetközi intervenció ellen tiltakozó „hands off Soviet–Russia!" (el a kezekkel Szovjet–Oroszországról!) mozgalom eredményeit, azon kivételes angolok egyikeként, akik a forradalomban pozitív értéket láttak. Hiába segítettem be én is neki, felidézve, hogy amikor Shelley Itáliában hírt kapott Peterlooról, lelkesült felszólítást küldött az angol munkásosztályhoz, talán legátgondoltabb forradalmi versében, a *The Masque of Anarchy* (Az anarchia álarcá) -ban. Még utolsó tettre szólító strófáját is elmondtam (itt saját fordításomban közlöm):

Rise like lions after slumber	Ébredjetek oroszlánok
In unvanquishable number!	Győzhetetlenül számosan!
Shake your chains to earth, like dew	Lerázni rabláncotok,
Which in sleep had fallen on you	Álmotokban dobták rátok:
Ye are many – they are few!	Sokan vagytok – ők páran!

Hiába! Edit csak fújta a magáét, nagy történelmi ismeretanyagából halászva elő a pozitívumokkal járó visszásságokat. Hiába kezdtem rugdosni az asztal alatt, hagyd már abba Edit, nem látod, hogy egy jóindulatú embert gyötörsz és sértesz vérig oktalanul? „Oktalanul?! Ne légy már te is ilyen balek, Józsi. Ez egy Fleet street-i újságíró, aki minden piszkos vízben megmártózott, azt hiszed, hogy van ennek lelke és elvei? Nem tudom, hogy „ennek" volt-e, de sokuknak kétségtelenül volt.

A London School of Economics Hampstead-i kollegiumában kerültem összsze egy tehetségesebb diákkal, Sharemannel. A la Pá-Ho ő is az angol kommunista párt tagjaként mutatkozott be és ex-Intelligence-Service emberként, ahol antifasiszta okokból szolgált. Nem volt rejtegetni valóm, nem azért jöttem, hogy új Don Quijote-ként megpróbáljam forradalmasítani Nagy-Britanniát, a Pá-Ho tapasztalatok mégis óvatosságra intettek, de természetesen nem kettőnk sok tekintetben gyümölcsözőnek ígérkező kapcsolata korlátozására. Új elvtársam első kellemes lépése az volt, hogy elvitt a helyi kommunista pártszervezet táncestélyére. Sok érdekes, jórészt hadviselt emberrel találkozhatsz, s még szép nők is akadnak. Valóban így is volt. A párttagok szívesen keresték ismeretségemet, hiszen egy számukra mindenképpen érdekes országból érkeztem, s szellemi horizontjukat nem az a lokális bornírtság, nemzeti falutornya-szemlélet jellemezte, amivel polgári körökben Angliában is, másutt is – a USA-ban a vidéki

helyi sajtó tanúsága szerint teljesen tudatos manipulációval kitenyésztve – eleget találkoztam. A táncban egy igen szép nővel kerültem össze, egyáltalán nem angolos, délies, fekete hajú, „spanyolos" jelenség volt, s mintha mindaz a természetes érdeklődés, amiről az imént szóltam, benne összegződött volna. Nem árasztott el kérdéseivel, inkább úgy kérdezett, mintha minden következő kérdése a megelőző átgondolásának következménye lenne. Mary – így hívták – idősebb volt nálam, valamivel túl a harmincon, s érettsége érzetében ifjabb elvtársaként kezelt. Ami arra ösztönzött, hogy kicsit udvarolgassak neki, vagy legalább ennek a lehetőségét éreztessem vele, ami ráébreszthetí, hogy talán még sem olyan nagy a korkülönbség közöttünk. Mindenképpen jól éreztük magunkat egymás társaságában. Sajnáltuk, hogy közeledik a búcsú ideje. S ekkor ő tette meg az elhatározó lépést, amire én nem is gondoltam. Dear Joseph! Maga nagyon szimpatikus nekem, s azt hiszem én is magának. Sajnálnám, ha kezdődő barátságunk megszakadna. Szívesen megőrizném. Mindannyian nyernénk vele. Én bevezetném egy angol munkáscsaládba, maga megismertetne bennünket egy forradalmi átalakulásban lévő ország problémáival. Van azonban ennek egy komoly feltétele. Szeretem a férjem, akivel a Spanyol köztársaság védelmében együtt léptünk be a kommunista pártba. Nem nézi jószemmel azonban, ha mások legyeskednek körülöttem. Egy kicsit féltékeny, bár erre semmi oka. Ha megígéri nekem, hogy nem tesz semmit, ami gyanakvást kelthetne benne, akkor biztosan jó barátságba kerülnének s hasznos és kellemes kis közösséget alkotnánk. Természetesen megígértem, s megtartottam ígéretem, hiszen nagy szerencsének találtam, hogy bepillantást nyerhetek egy angol munkáscsalád életébe. Az is volt.

Férje már várta, hogy együtt menjenek haza. Mary rögtön bemutatott Charlesnek az obligát kommentár kíséretében, s ő szemmel láthatóan nagyon örült, hogy egy keleteurópai forradalmi országból jövök, ahol – mint élesen fogalmazva mondotta, talán azért, hogy kipróbálja, kommunista vagyok-e vagy csak amolyan sodródó – a szovjet katonák jelenléte megakadályozza majd az imperialisták ellenforradalmi kísérleteinek esetleges sikerét. Mert szerinte bármily jó politikát folytatunk is, Churchill fultoni beszéde, amely a kommunistaellenesség hatékony zászlóbontása volt, nem hagy kétséget afelől, hogy ilyen kísérletek lesznek. Amellett mint a 45-ös magyar választások eredményei mutatják, a reakciós ideológia hosszan tartó uralma ma is befolyásolja a népi tömegek állásfoglalását. Magyarországon bizonyára jobban, mint Csehszlovákiában. Legalábbis Benes offenzívájának veresége, pedig ez volt a Fultonban meghirdetett *roll-back* (a történelem kerekének visszaforgatását megcélzó) politika első kísérlete, Gottwald fölényes győzelme ezt mutatja. Felhívtam figyelmét arra, hogy azóta nálunk is mentek előre a dolgok, bár igaz az, amit a magyar és a cseh fejlődés különbségéről mond. Nemcsak a 47-es választási eredmények mutatják a pozitívumokat, amelyek a felemás szociáldemokrata vonal jobbrahajlítását akadályozták meg azzal, hogy üzemi választóik nagy része a kommunistákra szavazott, (mert ma is, 1998-ban is csak ezt mondhatom, mivel ez volt a dolog lényege s nem néhány hamis szavazócédula, amikkel 1). minden párt élt, s amikkel 2). nem lehet választást nyerni, hiszen megvannak ennek a maga korlátai,) hanem a parasztságon belül is

történt előrelépés, mert a fölreform – részleges – visszacsinálása elleni törekvésekkel szembeszálló parasztok, beleértve a kisgazdapártiakat, nem Tildyhez és Nagy Ferenchez fordultak, hanem Rákosi Mátyáshoz. A magyar demokrácia őrét és lendítőerejét tehát az MKP-ben látják. Mindezt hosszú séta közben tárgyaltuk meg, egymást egyikünk lakásától a másikéig kísérve. Abban a reményben váltunk el, hogy még számos tartalmas beszélgetésnek nézhetünk elébe baráti viszonyunk alakulása közben. S ebben nem is csalódtunk.

5.

Letelepedésem után számos hivatalos ügyet kellett lebonyolítanom. Az egyikkel jól elkéstem. Egy barátságos bobby jött ki értem, hogy felszólítson, egyben útbaigazítson a külföldieket nyilvántartó hivatalban való jelentkezéshez. Haladéktalanul eleget tettem felszólításának, keleteurópai mentalitásomnak megfelelően még arra is gondolva, hogy talán némi késedelmi bírságot rónak ki rám. Ám semmi ilyesmi nem történt. Kezdtem észlelni, hogy a hivatalok szorítása itt lényegesen gyengébb, mint nálunk, vagy általában a keleteurópai gyakorlatban. Ez persze nem zárja ki, hogy a döntő pontokon, vagy azon amit annak vélnek, ne avatkozzanak be akár a legerőszakosabb eszközökkel, mint ezt ma a tüntetések szétverésére technikailag is kiválóan felkészült angol rendőrség mindennapossá vált attakjai bizonyítják, vagy 48-ban mondjuk az a rendőri díszkíséret, amit a kommunisták vezette baloldali tömegek május elsejei felvonulása mellé adtak – amelyben a harmadik sorban haladtam, kiváló kommunista tudósok, Bernal, Haldane, Levy (a *Philosophy of a Modern Man* nálunk kevéssé ismert írója) és Gordon Childe, mögött. A karhatalmat egyébként azzal az égbekiáltóan hazug ürüggyel vonultatták fel, hogy meg kell védeni a kommunistákat a nép haragjától. Holott valójában az egyedüli szent cél, amelynek érdekében évről-évre megrendezték ezt a kutyakomédiát, a baloldal elszigetelése volt a rendőri ebzárlat segítségével, amely megakadályozta, hogy menet közben újabb csoportok csatlakozhassanak a felvonulók tömegéhez.

Ennek ellenére a nagyobb mozgási térnek megvolt a maga haszna, mivel többnyire ott volt rugalmas. ahol az uralkodó osztály érdekeit nem érintette közelről, és ott szoros, ahol valódi veszélyforrás volt. Így megkönnyítette a helyes tájékozódást, nemcsak a bennfentesek, de a napi politika iránt érdeklődő közemberek (men of the street) számára is. Napi intézkedésekben és a sajtószabadság tekintetében egyaránt.

Egy reggel az angol kommunista párt központi lapját a *Daily Worker*t vettem meg, amelynek rendszeres olvasója voltam, a különböző politikai színárnyalatú polgári lapok elég módszeres átböngészése mellett. Rápillantok az első oldalra, amelynek közepén jól áttekinthető térkép tájékoztat arról, hogy a Kínai Párt vezetése alatt álló Kínai Népi Hadsereg körülzárta már az ország fővárosát Pekinget s diadalmasan nyomul előre a déli tartományokban. Mi Magyarországon tudtunk a sajtóból a kínai polgárháborúról, bennfentesebb pártkörökben hallottunk arról is, hogy a szovjet Vörös Hadsereg az általa

térdrekényszerített japán Kvantung Hadsereg fegyverzetét a Kínai Párt rendelkezésére bocsátotta, hogy felvehesse a harcot a csangkaisekisták ellenforradalmi támadó polgárháborújával szemben. De semmit sem tudtunk arról, hogy a küzdelem védekezésből már ellenállhatatlan erejű forradalmi népfelszabadító háborúba csapott át, amely Pekinget már régebben körülzárta s most éppen Nanking ostrománál tart. Végtelen öröm fogott el a nagy horderejű hírt ízlelgetve. Hiszen, ha a világ messze legnépesebb országa, Kína is, a Szovjetunió után a szocialista fejlődés útjára lép, akkor megindulóban van annak a Lenin felvázolta koncepciónak kiteljesedése, amely nem kizárólag a legfejlettebb országokban találta meg a szocializmus létrejöttének garanciáit, és nem is pusztán a közepesen fejlettekben, hanem az alulfejlettek és legfejlettebbek – a közbülsők által közvetített – kölcsönhatásainak szerfölött bonyolult mozgásában. Egyszóval a szocializmus töretlen fejlődése, viszonylag békés úton biztosítva van, ha nem jön közbe a Churchill fultoni beszédével megindított hidegháború logikus folytatása a melegháború. S vajon az imperialisták, vezető erejükkel, hogy ne mondjam „élcsapatukkal" az Amerikai Egyesült Államokkal, merészelnek-e megtámadni két olyan hatalmas egyesült erőt, mint a Szovjetunió és Kína, amely bizonyára mindkét nép nagy erőfeszítésével ugyan, de megteremti a maga atomfegyverzetét is. Nem beszélve arról, hogy a keleteurópai államok is a szocialista fejlődés útjára lépnek.

Gondolataim haladéktalanul elmondtam Charlesnek és Marynek, akikhez aznap vacsorára voltam meghíva. Egyetértettek velem, csak attól óvtak, hogy ezt a viszonylag békés fejlődést válságok és kisebb nagyobb kataklizmák nélküli sétának képzeljem el. Az imperialisták soha (érted?! soha, semmilyen körülmények között) nem mondanak le arról, hogy a szocializmus előretörését visszacsinálják, gazdasági, politikai vagy fegyveres eszközökkel. illetve mindhárom erő együttes bevetésével. Ők, akik két világháború szörnyű vérzivatarát zúdították az emberiség nyakába, minden forradalmi megmozdulást a humanizmus lábbaltiprásaként festenek le, hogy ürügyet teremtsenek az erőszakos beavatkozásra. Volt-e békésebb forradalmi átmenet a spanyol köztársaságinál, amely szavazó cédulákkal ment végbe, vagy akár 1917 októberénél, ahol a forradalmi tömegek fellépése rákényszerítette az uralkodó osztályok képviselőit a hatalom átadására. Mégis mindkettő gyilkos polgárháborúba torkollott, teljesen mindegy, hogy 17-ben a nyugati és keleti burzsoá kormányok saját maguk szervezték meg a belső polgárháborús erők akcióit, 36-ban pedig Hitler segítségével végezték el ugyanezt, míg ők a semlegesség álruhájába burkolództak.

Nagyon egyetértettem velük. S el is mondottam, hogy a párt a háborús veszélyt ma is igen komolyan veszi. Személyes tapasztalatként hozzáfűztem, hogy elutazásom előtt, pártunk egyik vezetőjétől Révai elvtárstól elbúcsúzva, útravalóként azt a figyelmeztetést kaptam tőle, gondosan kövessem és elemezzem a sajtóban, rádióban közölt eseményeket (nem tette még hozzá, hogy a TV-ben, pedig hála Charleséknak ott kint már ez is rendelkezésemre állott, minthogy náluk nézhettem életemben először az itthon ismeretlen technikai csodát) s ha háborús tüneteket látok, ne habozzak, azonnal igyekezzek hazajönni, ne kerüljek internáló táborba.

Charles szerint ilyen közelesen aligha lesz háború Churchill agitációja és próbálkozásai ellenére. Igazolásul azt hozta fel, hogy Angliában közismert Monty (Montgomery) a kiváló hadvezér nyilatkozata, miszerint az angolok torkig vannak a háborúval, s kivált az oroszok ellen nem hajlandók erre, akik az ő hőseikké is váltak, mert a németek ellen helytállva a fenyegetett Angliát is védték; az olyan angol kormány, amely oroszellenes háborút akar, eleve kudarcra van ítélve. S nemcsak ismerik, de el is ismerik Monty szavainak igazságát. Valóban, magam is széles körben tapasztaltam az oroszok ama népszerűségét, amit csak hosszas hazugsághadjárattal és képmutatással lehetett visszaszorítani, amelynek megindításával persze a konzervatív sajtó a fentiek ellenére sem késlekedett. Világos jele volt ennek az ezidőtájt lezajlott Kravcsenko per. Az ukrán származású Kravcsenko a szovjet követség tisztviselője volt, aki alkalmasnak találta a pillanatot, hogy lelépjen és meglehetősen ostoba rágalomhadjáratba fogjon sajtóban, rádióban, TV-ben volt hazája ellen, disszidálásának értelmi szerzői és támogatói segítségével. A Brit-Szovjet Baráti Társaság nem nézte tétlenül Kravcsenko üzelmeit, hanem kiváló képviselője, a baloldaliak és a baloldal jogi védelmében nagy hírnevet szerzett sikeres ügyvéd, az angol békebizottság elnöke, Denis Nowel Pritt jogi vezetésével rágalmazási pert indított ellene s Kravcsenko állításait sorra rendre megcáfolva a jobboldali politikai nyomásnak kitett, de jogászi méltóságára adó brit bíróság előtt a pert fényesen megnyerte, az angol közvélemény nagy részének megelégedésére.

Európát sok okból nehéz lett volna ekkor, még a legborzasztóbb sebek begyógyulása előtt, újból hadszíntérré tenni. Nem véletlen, hogy a háború csak két év múlva, akkor is a távol Keleten, Koreában tört ki 1952 júniusában, s hála az addig már kikiáltott Kínai Népköztársaság határozott közbelépésének a szükség óráiban, nem válhatott világháborúvá.

Elfüstölögtem még barátaimnak azt a keservemet, hogy odahaza a sajtó, mint a sír, hallgat a Kínai Vöröshadsereg hatalmas térnyeréséről. Amennyire érthetőnek tartom a Kvantung hadsereg fegyverei körüli titkolódzást, annyira értelmetlen síri csöndje a sikerekről. Végtére annyit mindig elmondhatunk, amennyit az ellenséges antikommunista sajtó is kénytelen közölni, s sajtónk hitelét rontja az, ha arról sem tájékoztat, amiről a polgáriak is tudomást vesznek. Nem kell persze az *ecclesia triumphans* hangján írni ezekről, minthogy nem vagyunk sem egyház, sem diadalittasak. De a tények tények maradnak, ezeket pedig közölni kell. A tájékozatlanságnak számos rossz következménye van. Kiderült, barátaim jól ismerik a többnyire bürokratikus szelektálásból, a tények pillanatnyilag talán kedvező, ám hosszú távra káros következményekkel járó csoportosításából, bagatellizálásából, sőt teljes elhallgatásából eredő, a baloldalon sem ismeretlen rossz szokást. A konkrét politikai elemzőkészség hiányából eredeztették. S Lenin után sóhajtoztak.

Elmeséltem Lukács többször is elmondott történetét Leninről, akivel elsőízben Prágában találkozott, a cseh párt egyik konferenciáján. Lenin olymódon készült fel hozzászólására, hogy némi elvtársi segítséggel alaposan végigolvasta eredetiben a Rudé Právo utolsó számát. Felszólalásában a lapot elemezte, kiemelve helyes irányvonalát. Ám Lenin elemzése kritikai volt. Megmutatta, mi az, ami benne van a lapban, jóllehet nem kellene benne lennie,

mert politikailag egyáltalán nem jelentős, s mi az, ami hiányzik belőle, bár benne kellene lenni, mert osztályszempontból valóban fölöttébb fontos. S miért hibásak egyes visszatérő formulázások, amiket máskép kellene megfogalmazni, s miért helyesek mások, amik valóban találóak. Egész elemzése a marxista politikai gondolkodás magasiskolája volt. Mert nem szerkesztéstechnikai kérdéseket tárgyalt, hanem a konkrét pártvonal érvényesítését, korrigálását és továbbformálását napi tényeken keresztül, s a tények éles exponálását a belőlük levonható következtetésekkel együtt, a marxista elvek fényében.

Hát igen – mondta Mary, de ehhez persze Leninnek kell lenni. Nem feltétlenül, ellenkedtem. Lenin után nem kell feltétlenül Leninnek lenni, ha akarunk és tudunk tanulni tőle. Csak ragaszkodnunk kell az ő módszeréhez, az új tények feldolgozásához, a régiekkel való azonos és megkülönböztető kapcsolataikban. Alapjában véve ez a normális emberi gondolkodás menete, szőtte bele Charles a saját gondolatát, csak ebben következetlenül érvényesül, így akadozva és a tényektől elszakadva végül is nemegyszer önmagától szakad el és kerül szembe önmagával. Ezt igen szépen mondtad, látszik rajtad, hogy „született" pedagógus vagy s milyen komolyan s milyen belső örömmel készülsz tanítói pályádra – válaszoltam elismerően. Mint Norman, Charles is háborús sebesült volt, ő is részesült állami ösztöndíjban háborús érdemeiért. Ez tette lehetővé számára, hogy tanítóképző pedagógiai főiskolát végezzen, anélkül, hogy közben dolgoznia kellene. Őszintén csodáltam benne azt a hivatásszeretetet, amellyel ez a képességei szerint bizonyára többre hivatott, első fiatalságán már túllévő munkásember vasszorgalommal készült pedagógiai feladatai megoldására, a szeretett apró emberpalánták erkölcsi és szellemi nevelésére. Magatartásának bizalmas beszédeinkben tett vallomása szerint egyik rugója volt az, hogy Marynek nem volt szabad gyermeket szülnie s így – milyen inadekvát is itt a pszichológiai műszó! – „pótcselekvésként" szívesen foglalkozott, szinte apai szeretettel kisgyermekekkel.

A „kínai kaland" azzal a következménnyel járt, hogy elhatároztam, tüstént megismerkedek a forradalmi kínai munkásmozgalommal, s túl ezen a másik keletázsiai óriás, India viszonyaival s Nagy Britannia gyarmatpolitikájával is. Tanulmányaim során aztán lépten nyomon beleütköztem a Szovjetunió történelmi szerepébe, a második Világháborúban betöltött galvanizáló hatásától kezdve vitatott, de mindenképpen állásfoglalásra késztető szocialista építése tényein át keletkezőben és kifejlődőben lévő új kultúrájának Angliában erősen érzékelhető kisugárzásáig.

Akkoriban már sokat jártam a Charing Cross Roadra, London egyik legnagyobb könyvesboltjának, a Foylesnak hatalmas eladótermeiben, amelyek egyikében antikvár könyvek voltak. Ahogyan nálunk is, úgy a háború Angliában is nagy és gazdag könyvtárakat zilált szét, juttatott antikvár eladásra, nagy bőségben, jóllehet ott nem járt együtt olyan társadalmi átalakulással, mint nálunk, ahol 45 után a különböző rendű és rangú feudális urak könyvtárai, köztük nagyúri kastélyoké, mint például, az a csodálatos vörös szattyánbőrbe kötött kiválóan aranyozott teljes Walter Scott kiadvány, a skót szavak jegyzetszótárát is magába foglaló, amelyet a Lukács tanszék számára vettem meg. 48 után viszont a burzsoázia könyvállománya egy

része került kereskedelmi forgalomba. Ha kiadtam a rendelést „udvari könyvszállítómnak", a Váci utcai szimpatikus fiatal antikváriusnak, hogy Hegel vagy Fichte összes műveit, esetleg válogatott kiadását szerezze meg, biztos lehettem abban, hogy ez záros időn belül megtörténik, elviselhető áron. Csak éppen a sok kitűnő könyv – persze nem Hegel vagy Fichte – Angliában fillérekért, néhány sixpence-ért volt kapható, nemegyszer, mint Walter Scott, vagy William Makepeace Thackeray legtöbb regénye és esszéje kiváló, századfordulós bibliapapírú, bőrkötésű *Nelson and Sons* zsebkiadásokban. Sőt a szerencse azzal is megjutalmazta szorgalmas böngészéseimet, hogy megajándékozott kedvencem, Henry Fielding művei tízkötetes komplett, MDCCLXXXIV (1784)-es kiadásával, amelynek olcsó árszabásába bizonyára két körülmény játszott bele: 1). hogy a komplett kiadás inkomplet volt, hiányzott a IV. a rablóvezér Jonathan Wilde történetét tartalmazó kötet, 2). hogy külső kötése annyira leromlott állapotban volt, hogy idehaza át kellett köttetnem nemes, erős piros angolvászonba. De belül, ha megszoktuk az 'f' betűvel szinte azonos, keresztvonal nélküli régies szedését az s-nek, amikor s = ' f ', akkor kellemes jólolvasható széptükrű könyvvé változott. Mire hazakerültem, gyakorlatilag az angol irodalom nagy korszakainak Londonból hazaküldött remekművei vártak itthon, Langland Pierc *Plouman*-jétől, Chaucer műveitől, azaz az angol irodalom első – középangol – virágkorától Shakespeare darabonként kiadott (Oxfordi omnibus kiadását még Pesten vásárolhattam meg 1939-ben 7 pengőért) példányain át a huszadik század jelentős alakjaiig. Egyszeri történelmileg adott lehetőség volt ez a sixpences könyvgyűjtés. Amikor 1968-ban autón jártam be Dovertől Skóciáig, a Loch Lomondig a brit szigetet, Edinborough és Glassgowban éppoly méregdrágán adták már az antikvár könyveket is, mint Londonban, vagy a kisvárosokban, teszem Stratford upon Avonban. S még drágábban 1994-es angliai utam idején.

Számos politikai művet vásároltam, a baloldali *Gollancz* kiadó *Left Book Club Edition* (Not for Sale to the Public), azaz Baloldali Könyvklub (nem nyilvánus áruforgalomra szánt) értékes kiadványaiból, így a radikálliberális G. Salvemini: *A fasizmus hóhérbárdja alatt,* Jellinek: *A spanyol polgárháború,* vagy a luxemburgista Paul Frölich Rosáról írt könyvét, amely a forradalmi munkásmozgalom forradalmi szárnyának belső ellentéteivel ismertetett meg, amiről itthon már nemigen beszéltek. Teorétikusaink legtöbbje még azt sem tudta, hogy a Sztálin idézte Tisko elvtárs szellemessége (a mensevikek „inkább fekszenek, mint állnak a marxizmus talaján") a Tisko mozgalmi néven szerepelt Leo Jogiches, Rosa barátja éles elméjének terméke. Ugyancsak jelentős ismeretekkel – és hellyel-közzel használható analitikus nézőpontokkal – gyarapított a német fasizmus szerkezetére és történetére, valamint a weimari polgári demokrácia sarkalatos gyengeségeire nézve is az Angliában élő és politikailag Harold J. Laskihoz közelálló, elméletileg a Horkheimer féle frankfurtiakkal is kapcsolatot tartó Franz Neumann *Behemot* című könyve.

Ezen a háztájon néztem körül a kínai párt viselt dolgairól szóló tanulmány után. Valami olyasmit kerestem, csak persze a mai napig meghosszabbítva, amit 47 elején a Múzeum körúton vettem, a felkészült, de dogmatikus beállítottságú indiai kommunista Manabendra Nath Roy *Revolution and Contrarevolution in China* című 1930-ban Berlinben megjelent nagy (500 oldalas) könyve, amit

akkor nem olvastam el, vonzó fejezetcímei ellenére sem, azért, mert zárszavában hevesen vitatta a számomra – joggal – reálisnak tűnő, Molotov kifejtette, a Komintern által elfogadott, éppen nem dogmatikus álláspontot, hogy a kínai „forradalom kritikus állapotba került. Nem a proletariátus vezeti majd a parasztságot, hanem a parasztság viszi be a forradalmat a városokba". Ez a koalíciós, haladó wuhani kormány a Csang Kaisek vezette nankingiaktól elszenvedett katasztrofális veresége után (és nem pusztán ez után!) nagyon is indokolt volt. Roy számára ez a felfogás „a kétesértékű társadalmi alappal rendelkező fegyveres erők forradalmi erejének túlbecsülését jelentette s egyben a proletariátus történelmi szerepére vonatkozó meggyőződés hiányát." (i. m. 467. old.) Kínára vonatkozó kötetet azonban az antikvár állományban akkor nem találtam (csak jóval később Agnes Smedley *Battle Hymn of China*-ját = Kína harci himnuszát), ám az új könyvek között a politikai irodalmi részlegben igen, ugyancsak Gollancz kiadásban. Felütöm a könyvet – s milyen is a véletlen! – a következő sorokat olvasom: „Megkérdeztem (tudniillik az író) Mao Ce Tungot, kit tart felelősnek a Kommunista Párt 1927-es vereségéért... Mao a legnagyobb vétkesnek Cs'en Tu-hsziut tartotta »akinek habozó opportunizmusa megfosztotta a Pártot a döntésképes vezetéstől és saját eredeti vonalától olyan pillanatban, amikor a további történelmi kompromisszum egyértelműen a katasztrófát jelentette«... Cs'en után a vereségért leginkább felelős ember Borogyin, a legfőbb orosz politikai tanácsadó volt... Roy a Komintern indiai delegátusa »egy kissé balrább állt Cs'en Tu-hsziutól és Borogyintól, de csak állt«. Mao szerint »tudott beszélni, túlontúl sokat beszélt, anélkül, hogy bármilyen módszert jelölt volna ki a lehetőségek valóra váltásához.« Mao úgy vélte, hogy Roy objektíve korlátolt fickó volt, Borogyin kétbalkezes, Cs'en Tu-hsziu pedig öntudatlan áruló. »Cs'ent valójában megfélemlítették a munkások s különösen a felfegyverzett parasztok. Amikor a fegyveres felkelés valóságával kellett szembenéznie, teljesen elveszítette józan eszét. Képtelen volt immár tisztán látni, mi is történik és kispolgári ösztönei pánikba és vereségbe vitték." A budapesti Múzeum körúti antikvárium könyvében leírt lehangoló tény, a fegyveres paraszthadtól való félelem, itt Londonban a Charing Cross könyvkereskedésében mutatkozott meg számomra igazi társadalmi történeti jelentőségében, mint az intellektuelek káros hajlama: visszariadásuk az erőszakos forradalmi cselekvéstől az ilyent követelő kritikus helyzetekben.

Egy valódi, nemcsak fellengzős frázis-demokratizmusú amerikai újságíró ragyogó, 1937 és 1948 között 10 kiadást megért könyvét tartottam a kezemben. Edgar Snow: *Red Star Over China*- ját (Vörös csillag Kína fölött). Snowt nem jellemezte a demokrata oroszlánbőrbe bújt szamarak antikommunizmusa. Tudta, hogy a valódi demokratizmus a népi tömegek érdekeinek képviseleténél kezdődik és végződik, ezért vonala nem lehet antikommunista, akkor sem, ha egyben s másban kritkusan nézi is a kommunista elméletet és gyakorlatot. Így hát nem riadt vissza attól, hogy 7 éves kínai tartózkodása idején legtöbb energiáját az akkor már Észak-Kínában, Jenanban tartózkodó Kínai Kommunista Párt társadalmi szerepét, életviszonyait, vezetősége szervező munkáját és politikai célkitűzéseit ismerje meg. A könyvet természetesen azonnal

megvettem, jóllehet ez sem vezette a történéseket az akkori máig. De az, ami benne volt kárpótolt ezért a hiányosságért is. Megérdemelten vált világsikerré. Ez a siker hozta meg számára, hogy hazájába visszatérve tekintélyes lapkiadóvá váljon. S tekintélye már érződik is második nagy, a Kínai Népköztársaság létrejötte után írt Kína-könyve mérsékeltebb hangnemén.

Mi ragadott meg a *Red Star Over China*-ban? Elsősorban a kommunistákká vált emberek egyértelmű marxista arcéle, amely azonos alapokból alakulva is annyiféle volt, ahány társadalmi és intellektuális egyéniség létalapját jelentette. Sohasem voltak olyan elképzeléseim, mint Lakatosnak, aki szívesen fejtegette: „mi kommunisták olyanok vagyunk mint a vassínek" – (hadd tegyem hozzá, mert ez már nem Lakatos öninterpretációja, hanem az enyém latyakos mondásáról) abban a kettős értelemben, hogy egymástól eltéríthetetlen úton járunk s ezért mindenben hasonlóak is vagyunk.

Természetesnek éreztem a különbségeket akár a pártvezetésben, mondjuk Rákosi, Gerő, Révai között (Farkas személye soha nem foglalkoztatott; őt Rákosi mindig Wolfként emlegette és szólította, azaz nemzetközileg jócsengésű mozgalmi nevén), akár rólunk egyszerű sorkatonákról, a *rank and file* embereiről volt is szó. S teljesen helyesen úgy gondoltam, hogy egyéni különösségeik alkalmasabbá teszi őket egy-egy olyan problémaköteg megoldására, ami a saját munkaterületük kell, hogy legyen. Láttam személyes fejlődésük végeredményét, de – Lukácstól eltekintve – nemigen ismertem személyes életsorsukat, amely ilyenné formálta őket. Snow könyvében ezt kaptam, váratlan bőségben, kínai vezetőkről. Ellentétben azzal az amerikai újságíróval, aki a jenani kommunista katonák nemi élete iránt érdeklődve azzal a kérdéssel indított: „Do they have french letters? (Van vajon kotonjuk?), akinek bárdolatlanságát Agnes Smedley írja le az antikvár részlegben később talált könyvében. Snow tudott kérdezni, a valóságos kínai és nemzetközi osztályviszonyok diktálta nyelven, konkrét, célbataláló kérdésekkel.

A jenani vörös „zóna" életének színpompás, árnyalt és szabatos leírásának egyik legérdekesebb része, ahol a kommunista vezetőket interjúvolja. S ők szívesen mondják el életrajzukat, annak kritikus pontjait is, míg egyszercsak, szinte észrevétlen már csak párttevékenységük s annak sajátossága marad meg témaként. Az egyik ilyen *curriculum vitae*-hez azt jegyeztem oda: „Első, még nyers feldolgozása ez egy nagyszerű életanyagnak, amely szándékolatlanul is a nagy művészi alakítás felé tart, vagy legalább is ahhoz ad alkalmas matériát." Más esetekben a biográfia tárgyának közeli munkatársai segítségével kellett reprodukálnia az életutat.

Az utóbbi típusból feledhetetlen benyomást gyakorolt rám a nagy vörös hadvezér Csu Teh pálfordulásának története. Mert Saulusból lett Paulusszá. Nem abban az értelemben volt Saulus, mintha a kommunisták esküdt ellensége és üldözője lett volna, mint Saul a keresztényeké. Hiszen, amikor 1910 táján kitűnően abszolválta a Yunnan-i Katonai Akadémiát, s végzett tisztként csatlakozott Szun Jat Szen feudális hadurak elleni seregéhez, az „idegen hadsereghez" – azért tartotta a nép is „idegennek", mert a fegyelem és taktika nyugati módjait és módszereit használta, mert nem kínai zenészek ütő és fúvó hangszereinek zenebonája mellett vonult csatába, mint a

hadurak népe, „idegen" volt, mert a fegyvere is idegen lándzsa, azaz fix bajonettel ellátott modern puska, – ekkoriban még sem (az 1921-ben alakított) kommunista párt, sem kommunisták nem voltak Kínában, így ezt a modernmizmust nem ők hozták, számtalan „modenizmusuk" mellett. S bár azonnal kitüntette magát az alakuló köztársaság harcosaként, miért is magas hivatali állásokat nyert el, többek között a pénzügyek tartományi megbízottja lett, mégis csak Saulus volt, mert mindazon szép szokások, amelyek a hadurak Kínájában is ősi megszentelt történelmi jogon terebélyesedtek és szívták a nép vérét, tovább éltek a polgári köztársaságban, egyelőre formáikat is alig változtatva. Ahogyan Snow érzékletesen festi: „Yunnan és Szecsuan népe teljes egyetértésben két dolgot tekintett bizonyosnak hivatali elöljáróival kapcsolatban: az egyik, hogy korruptak, a másik, hogy ópiumszívók. Csu Teh mindkettő volt. Olyan vidéken nevelődve, ahol éppoly mindennapos volt az ópiumfogyasztás, mint a teaivás, s ahol a szülők rendszeresen szórták meg ópiummal a cukrot, hogy bömbölő csecsemőiket lecsillapítsák, [mint nálunk a Horthy korszakban mákkal, mert tudni kell, hogy ez ősi távolkeleti szokások is csupán statisztikai elterjedtségük alapján jellegzetesen távolkeleti ősiek, még ha el is tekintünk a későkapitalizmus drogmételyezettségétől, mint kiválóan mai modern globális üzletágtól] így maga is elkerülhetetlenül ópiumszívóvá vált. S minthogy hivatalt attól a bürokráciától kapott, amely nem annyira jognak, mint a család iránti kötelességnek tekintette a közvagyon eltulajdonítását, ő is manipulált hivatali előjogaival, örököseit gazdagítandó [ami ismét korántsem olyan távol-keleti szokás csupán, mint első tekintetre gondolnók, hiszen Platón ugyanezt írja le Republikájában az ókori görögökről]. Mondják, kilenc felesége és ágyasa volt és számtalan utóda... Azt vélhetnénk, mindene megvolt, amit csak kívánhatott: gazdagság, hatalom, utódok, szeretet, ópiumos álmok, megkülönböztetett köztisztelet, biztosított jövő, amelyben a konfucianizmus tulajdonon alapuló illemszabályait prédikálhatta. Gyakorlatilag csupán egyetlen rossz szokása volt, ám ez bűnbeeséséhez vezetett. Szeretett könyveket olvasni." (i. m. 1946-os impresszum, 355. old.)

A szegényember-gazdagember viszonyának problémája, éppen mint gazdag gyermeket, kezdettől foglalkoztatta. Ezért állt a köztársaság oldalára, amely azonban Szun Jat Szen híres 1924-es szovjetorientációjának kibontakozásáig mélységes csalódottsággal töltötte el. Nem arra vágyott, hogy az egyik elnyomó és kizsákmányoló bürokráciát egy másik, új típusúval cseréljék le. Olvasmányai nemcsak arról győzték meg a felfrissülő politikai atmoszférában, hogy rossz úton járt, de arról is, hogy lehet és kell is tennie valamit a gyökeresen új megvalósításáért. Baloldali radikális kuomintangistákkal, köztük az erjesztő élesztő szerepet játszó kommunistákkal érintkezve. Meg kell változtatnod az életed! – mondták kétellyel a szívükben ifjú barátai a meglett 40 éves embernek. Mintha csak Rilke archaikus torzó formában megmaradt Apollójának szavait hallanánk: *Du musst dein Leben ändern!* S ő engedelmesen nekilátott, hogy Saulusból Paulussá váljon. De csak azért tehette ezt, mert egy antik szobor állott vele szemben, amely torzó formájában is megőrizte azt, ami az ókor uralkodó oszályának tagjaiban egy reálisan teljesebb emberi élet

felé mutatott, s ezt az egyéni többletet akarta követendő példaképpé tenni. Ő eleven ifjak csoportjával állott szemben, akik nem egyéniségük esztétikai értéke növelése érdekében, hanem egész emberi egzisztenciájuk bevetésével és ha szükséges föláldozásával küzdöttek azért, hogy egy általuk megváltoztatott világban legyenek egész emberek, úgy ahogyan ez egyedül lehetséges, más egész emberek társaságában, egészségesként az egészségesekkel. Nem ment egy csapásra, mint a Bibliában. Az ópiumevő nem lehet forradalmár. De éppen a meglévő forradalmárok és forradalmiság segítette abban, hogy megszünjön opiumevőként és megszülessen forradalmárként. Mindjárt első lépésre élete legnehezebb harcát kellett megvívnia, saját második természetét megváltoztatnia. S ennek döntő eleme volt, hogy egyedül volt, de nem volt egymagában, egy egész erőt és távlatot adott forradalom mozgása pulzált benne, amihez képest minden ópiumos álom ködbefoszló semmiség. De folytassa a változatlanul plasztikus Snow: „Acélosabb volt az akarata, mint ismerősei feltételezhették. Egy teljes hétig szinte öntudatlan állapotba került szenvedélyes, kártékony sóvárgása ellen küzdve. Aztán, mivel attól félt, hogy elgyengülhet s visszaesik, a Jangcén közlekedő brit gőzösre szállt, hogy [Sanghajból] Vuhanba [Hankau] utazzon [és onnan vissza]. A hajóra nem vihettek ópiumot és fedélzetén sem árultak s ő hetekig utazott oda s vissza, le és fel a folyón, a fedélzetet tippodva, soha partra nem szállva, élete legkeményebb küzdelmét víva. De a fedélzeten eltöltött hónap után tisztult szemekkel hagyta el a fedélzetet, arcán piros pozsgákkal és megújult bizalommal saját lépése iránt. Tökéletesen kigyógyult. Valóban komoly új életet kezdett." (356. o.)

Minthogy hazája valódi modernizálása volt a cél, Európába utazott, látni és tanulni. Hamburg és Párizs volt a két szintér, ahol inkább kevesebb mint több sikerrel igyekezett a nyelveket is elsajátítani. Kínai diákok segítségével kapcsolatot teremtett a kommunista munkásmozgalommal és Lenin *Állam és forradalom*, valamint az akkor kvázi hivatalos tankönyv számba menő Buharin könyv: *A kommunizmus ABC-je* lett a döntő olvasmánya. (Mao személyes beszámolójában, amit Snownak ad, szintén nagy jelentőségű szinopszisnak tartja az utóbbit, s nagyon helyesen nem zavartatja magát attól a ténytől, hogy a Buharin per éppen akkortájt folyt le.) Ekkor már kommunistának tekinti magát, s tanulmányútja logikus befejezéseként Szovjetoroszországba utazik, ahol a Moszkvai Keleti Egyetemen kínai tanárok segítségével 3 éven át tanulmányozza a marxizmus-leninizmust. Hazatérve a Kuomintang forradalmi szárnyának tisztje lett, s a nankingi ellenforradalmi fordulat után a délkínai szovjet övezetek szervezésében Mao Ce Tung legjobb katonai segítője. A Kuomintangban töltött utolsó napjaiban maga is életveszélybe került. Az ellenforradalmár tisztek szervezte különítmény a katonai kantin félhomályában rátámadt. Nem veszítette el lélekjelenlétét: „Ne lőjetek agyon, én csak a szakács vagyok. Ki főz majd rátok, ha agyonlőtök." Minthogy érzékeny pontot érintett, a fickók kicipelték a napfényre, behatóbb vizsgálat céljából. Egyikük felismerte. Öljétek meg, kiáltotta, ez Csu Teh. De az öreg gyorsabban lőtt, előrántva rejtett fegyverét, s a megzavarodott különítménytől egérutat nyerve öt elvtársával együtt elmenekült. Félelmes hadvezérré vált. Nyolc-

tízszeres túlerőt volt képes legyőzni katonái mozgékonyságával, váratlan megjelenésével. Nemcsak a harcászat, de a hadászat, az egyes csaták taktikájának megtervezésén túl, egész hadjáratok tervszerű vezetésének mestere lett. Nem rajta múlt, ha ezen a téren nem realizálhatta felismeréseit, hadianyag ellátás híján. Ha katonai felszereltség tekintetében csak némileg is kiegyenlítettebb eszközökkel indulhat harcba az ötödik csangkaisekista megsemmisítő kampányt vezénylő von Seckt Wehrmacht tábornok ellen, akkor német hadtudomány ide, német hadtudomány oda, bizonyára legyőzi. Így sztratégiai elképzelései inkább csak a 10000 kilométeres Nagy Menetelés hősi harcaiban érvényesülnek. Alakja köré a népi képzelet, amely a négyezer éves múltból, nemcsak valódi kulturális vívmányokat, hanem mint Lu Hszin, a „kínai Gorkij" megmutatta, vaskos babonaságokat is örökölt, pittoreszk legendákat szőtt. Amolyan taoista katona-mágussá formálta, akin nem fog a golyó – pedig Mao Ce Tungtól és Lin Piaótól eltérően, akik száz csatában egyszer sem sebesültek meg, ő többször is sebet kapott – aki minden irányban száz *li*-re lát el, gép nélkül is tud repülni mágikus varázserejével, amit arra is felhasználhat, hogy szélvihart és ellenszelet idéz fel az ellenséges támadókkal szemben, miközben saját fegyvereseit elrejti előlük. Legcsodálatosabb képessége azonban a feltámadni tudás. Ebben messze túltesz Jézus Krisztuson, akit csak egyszer öltek meg, míg őt Csang Kaisek öt megsemmisítő kampánya során százszor végezték ki, a reakciós sajtó „hiteles és részletes" beszámolói alapján. Mégis mindig újra megjelent, az osztályellenség legnagyobb rémületére.

Mao életéről olvasva hasonló benyomásom támadt. Nem mesterséges eszközökkel felnagyított államférfiakról van itt szó, hanem az egyszerű munkás és parasztemberek jótulajdonságainak legjobb képviselőiről, akik együtt élnek a sorkatonákkal, tanulnak tőlük, hogy jobban tudjanak tanítani maguk is. S eszembe jutott, miért is nem tetszett nekem Lukács egyik története, amit ismeretségünk elején a vulgárdemokratizmus elleni tiltakozás példájaként mesélt el. A német párt tagja volt, s egy vidéki városba szemináriumvezetésre hívták meg, amit elfogadott. A szeminárium szervezője azt találta mondani: eljött közénk Lukács professzor elvtárs, hogy a szemináriumi munkában s vitákban kölcsönösen tanuljunk egymástól. »Nos, nekem nem tetszett ez a vulgárdemokratikus hazugság« – mondta Lukács, s szemében haragos fény villogott, két évtizeddel a történtek után is. »S én véget is vetettem a demokratikus hazugságnak, mert megmondottam: „Liebe Genossen! Ich bin nicht darum gekommen, hier etwas zu lernen, sondern etwas lehren zu können. Das ist der Sinn dieses Seminars"«. (Kedves elvtársak! Nem azért jöttem ide, hogy tanuljak itt valamit, hanem azért, hogy taníthassak. Ez az értelme ennek a szemináriumnak.) Megértettem miért mondta, hiszen párttevékenysége kezdetétől érték érdemtelen sérelmek, a leprofesszor-elvtársazástól kezdve, amivel azt juttatták kifejezésre, hogy elvont szobatudósnak, gyakorlatiatlan személynek tartják, a köznapi pártmunkától fontos szervezeti rendszabályok foganatosításáig, olyan esetekben is, amikor napnál világosabban neki volt igaza, teszem a Blum tézisek közismert esetében. Értettem, de nem értettem egyet vele. Hiszen a tőle való tanulást könnyítette volna meg az oldottabb

légkör, amelyben a hallgató kérdés, vagy (mindegy, hogy jól, vagy rosszul sikerült) kritika formájában a saját vélekedését mondja ki. Snow hangsúlyozza, mennyire igényelte Csu Teh a kritikát: „Rendkívül egyszerű ember volt, szerény és bármiféle önhittség nélkül. Mindig igényelte a kritikát; olthatatlanul szomjazta a kritikát" (357.o.). S ugyanez a vonás él az önmegbecsülés erősebb fokán Maonál is, mindaddig amíg – nem pusztán saját hibájából – politikai nehézségekbe keveredve, teljesen tudatosan úgy látja, vállalnia kell „a Nagy Kormányos" áldatlan szerepét.

Olyan pártot és pártvezetést tanultam meg tisztelni Snow könyvéből, amely nem egyszerűen államférfiakból áll, hanem új típusú emberekből, kommunistákból, akiknek közéletisége, társadalmi tevékenysége életük éltető elemévé, levegőjévé vált. Egyéni életük teljesen alárendelődött közéleti feladataiknak, ami egyéniségük mérhetetlen gazdagodásával járt, bár egy és másban, családi szférában, főleg a gyermekek vonatkozásában, nem egyszer megoldhatatlan, vagy féligmegoldott problémák elé állította őket. Csu Teh nem vihette magával számos gyermekét és feleségeit. Maonál más volt a helyzet, hiszen első felesége ragyogó képességű kommunista vezető, akit a csangkaisekisták öltek meg, második felesége szintén hű elvtársa, gyermekei közvetlen neveltjei, egyik fia a koreai háború hősi halottja.

Megismerkedésem a kínai párt viszonyaival hatalmas lökést adott: kitágította és elmélyítette érdeklődésemet a forradalmi munkásmozgalom kulcsfontosságú országainak tanulmányozásában, éppen úgy, ahogyan a felszabadulás után a forradalmi fejlődés először terjesztette ki szemhatárunkat hazánk egész területére, valamennyi régió és politikailag megfontolt, vagyis annak tudatában végbevitt valamennyi lényeges munkamegosztási ágazat munkájára és eredményeire. Gyorsan és mohón láttam neki a másik nagy keleti ország, India viszonyai feldolgozásához, jóllehet a kommunista munkásmozgalom fejlettségi foka és hatósugara nem volt összemérhető a kínaival. Ezzel kapcsolatban – jóval később a hruscsovisták, persze nem Kínával egybevetve – mindent megtettek annak érdekében, hogy teljesen bagatellizálják az indiai párt jelentős tevékenységét és eredményeit a „nemzeti igényeknek megfelelő" gandizmussal szemben az angol imperializmus elleni sikeres harc terén.

Itt is megtaláltam a magam útikalauzát. A jeles indiai marxista publicista K. S. Shelvankar személyében, aki az angol imperializmus ellen harcolva is megmutatta, hogyan lehet és kell egyidejűleg harcolni is a nemzeti elnyomás ellen és túl is emelkedni a nacionalista korlátokon. Joggal írta önjellemzéseként: „Politikai tárgyú könyveket, ez már így van, mindig valami mellett (pro) vagy valami ellen (anti) írnak; az én könyvem sem kivétel. Ámde mégsem probrit vagy anti-indus, avagy fordítva. Olvasóim tapasztalhatják hogy a kifejtett nézetek, nemzetiségüktől függetlenül elfogadhatóak, vagy elfogadhatatlanok számukra... Legyen szabad megmondanom, hogy az az ügy, amely mellett tudatosan kiállok ama milliók mindennapi kenyere és szabadsága, akik ma meg vannak fosztva mindettől. S ugyanennek jegyében az egyetlen dolog, ami ellen vagyok, azon rendszerek és intézmények, amelyek megfosztottságuknak bizonnyal okai, akár indusok, akár britek is jellegükben, avagy

indusok és britek együtt és egyszerre." (The Problem of India, Penguin 1940. 6. old.) Először ütött szíven amúgy istenigazában a gyarmati kizsákmányoltság döbbenetes, statisztikailag is bizonyított képe a szavakban felhangzó és a számokban is bennerejlő tiltakozó pátosszal. „Hogyan él az indus nép, ha az egyének keresete nem több, mint amennyit a legszegényebb munkanélküli angol dolgozó sörre és dohányra költ? Az árszinvonal semmiféle bonyolult közgazdasági különbsége nem játszik bele ebbe. A válasz roppant egyszerű: az elképzelhetetlen szenny és tudatlanság és betegség és éhinség körülményei között." (i. m. 54. o.) „Az újszülött csecsemő átlag szerint várható élettartama kevesebb, mint a fele a vele egykorú angol gyermek évei számának. Ez az 1881-es 30 évről 1931-re 26,9-re hanyatlott. Az ezer főre eső általános halálozási arány 24 fő, szemben az angol 12-vel. Az ezer szülésre eső általános gyermekágyi halandóság váltakozása a hollandiai 2.4-től az Egyesült Államok-beli 8.5-ig terjed; Indiában ez 24.5. Tegyük hozzá: a gyermek halandóság rátája, pontosabban az egy éven aluli csecsemők elhalálozásának mértéke egyike a legmagasabbaknak az egész világon: 164 halál minden eleven szülésre, szemben Anglia 57 halálesetével." (58. o.)

A tények szemléletes és szabatos rajza mögött ott érvényesült az a felfogás, amely az empíria végtelenbeaprózódó anyagának összefogását lehetővé tette. Mégpedig az eredeti Marxtól származó koncepcióra való visszanyulás szellemében. Így elmélyítette annak a Sztálintól származó népszerű összefoglalásnak bennem már felmerült kritikáját, amit akkor úgy fogalmaztam, hogy Sztálin, aki a szocialista korszükségletet felismerve helyesen törekszik olyan népszerű összefoglalásra, amelyet „mindenki" megérthet, egy fontos ponton a népszerű összefoglalás egyszerűségét egyszerűsítéssé teszi, magamban sem mondtam, hogy vulgarizálássá, mert a személyi kultusz szelleme természetesen rám is hatott. Másokban még ilyen kritikai gondolat sem igen merült fel. Elfogadhatatlanul leegyszerűsít, amikor a társadalmi strukturát vázolva csak az osztályviszonyokat emlegeti s nem emeli ki a munkamegosztást, mint az osztályok létrejöttének egyik döntő történelmi alapját, amely kifejlődésük történelmi stációit megérteti, ezt teljesen kihagyja számvetéséből. Abban a bizonyosságban, hogy kritikai nézőpontom jogosult, nem zavart, hogy tudtam, Marx és Engels A német ideológiában még maguk sem tárgyalják differenciáltan a problémát. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsoltam – mint a munkamegosztásból eredő tulajdonviszonyok osztályviszonyokba való átfejlődése fontos stációját – az ázsiai termelési mód meghatározását, ami Shelvankart olvasva kezdett komolyabban foglalkoztatni. Ő a következőt mondja: „India jellegének túlnyomó részét tekintve mezőgazdasági kultúra. Kettős alapja a falu és az állam; ezeknek a társadalom kollektív szerveiként való funkcióját az a szükséglet határozza meg, hogy megteremtsék és fenntartsák az öntözéses gazdálkodás feltételeit, ami az ország legnagyobb részében nélkülözhetetlen volt a termelés számára. – Marx ezt ázsiai termelési módként írta le és élesen megkülönböztette az antikvitástól és az európai feudalizmustól. Akadt némi hasonlóság egyes pontokon az ókori világ gazdaságával: a rabszolgaság teszem általánosan elismert volt; ám a rabszolgáknak

sohasem tulajdonítottak fontos szerepet semmiféle termelési folyamatban, a mezőgazdaságban vagy iparban. Volt némi közös vonása a feudális Európával is, de a két jellegzetesen középkori intézmény, a majorság és a város (mint újfajta gazdasági erő) nem lelhető fel Indiában. – Olyan gazdasági rendszer volt ez valójában, amelyhez a Nyugat nem szolgál párhuzammal. Egyediségét és egyszeriségét megmutatja az a képtelensége, hogy túllépjen önmagán. Halhatatlanságra volt ítélve: évszázadról évszázadra alig érintette valami lényegi azonosságát önmagával. Így hát bármily felületi hasonlóságot mutathatott is a tizenhatodik, tizenhetedik, tizennyolcadik század Európájának életfeltételeivel, nem élt hasonló átalakulási folyamatban. Egyáltalán nem fenyegették a kapitalizmus létrehozásának szülési fájdalmai ... Annak alapvető oka, hogy az indiai gazdaság nem fejlődött, nem változott át valami önmagától különbözővé a megmegújuló antagonizmus volt a termelés gyarapodó területei, amit az iparos és kereskedő rétegek képviseltek és a termelésen uralkodó szféra között, amit az állam képviselt közbülső szerveivel és hivatalnokaival. – A brit hódítás kimozdította Indiát ebből a zsákutcából. Mérhetetlen politikai és gazdasági erőt alkalmazva, szétrombolta a régi rend alapjait és létrehozta a kapitalizmus intézményeit, amiket Indiának nem sikerült saját belső erőiből kifejleszteni... De India átalakulása a kapitalizmusba nem hozta meg azt az eredményt, amellyel a kapitalizmus dicsekedni szokott, – nevezetesen, hogy a termelés színvonalát felemeli. Vagy inkább, hogy szabatosan szóljunk, annak a ténynek következtében nem vezetett Indiában ehhez az eredményhez, mert megtette ezt Nagy-Britanniában, mivel itt a termelőerő fejlődése a kései tizennyolcadik században és a tizenkilencedikben, részben, alighanem legnagyobb részben az Indiából származó nyersanyag ellátáson alapult. – Volt azonban egy kiemelkedő következménye: India független termelőinek tömegét, mesterembereit és parasztjait a kistőke kegyetlen harapófogójába juttatta, adós rabszolgává vagy bérmunkássá téve őket és sok milliónyi másokat megfosztott a munka lehetőségétől, továbbá a munkanélküliek, valamint alulfoglalkoztatottak, akiknek élete eltékozolt élet és merő nyomorúság volt." (I. m. 165-167.o.) Akkor nem merülhettem el az ázsiai termelési mód problémájába, viszont az osztályok magánvalóságukból magán és magáért-valóságukba való kifejtése két vonatkozásokban is elméleti szemhatáromban maradt és implicite érvényesítettem is, pl. Diderot tanulmányomban vagy a szellemtörténet kritikájában. Az egyik vonatkozás, ha szabad így mondanom, az ontogenetikus, azaz egy társadalmi-történeti formáción belüli, a másik, a filogenetikus a progrediáló társadalmi formákban felmerülő fejlettségi foka az osztálynak mint olyannak a változó tulajdonformákkal kapcsolatban. Ezért nem volt számomra meglepő, mert tudtam, hogy valakinek ezt a problémát ki kell dolgoznia, amikor a hatvanas években kitűnő kínai irodalomtörténészünk, Tőkei Ferenc a filológiában magasra fejlett akribiával és e tudományágban kevésbé fejlett filozófiai hajlammal eredeti módon dolgozta ki Marx szövegeihez kapcsolódva e problémák fővonalait.

Nos, ha a termelés színvonalának felemelkedése Nagy-Britanniában jórészt India rovására történt, mivel itt a termelő erő felgyorsult fejlődése az Indiából származó nyersanyagellátáson alapult, akkor a USA-ban új vezetőt kapott

világimperalizmus Angliát és a többi polgári demokratikus európai államot is olyan helyzetbe hozhatja, amely ha nem is India angol stílusú gyarmati kizsákmányolásának szintjére, de kétségtelenül egyre növekvő gazdasági, politikai és katonai függés hálójába köti bele. Annál is inkább, mert ezek az országok – imperialista hatalmak lévén maguk is – talán nem mindenre, de igen sok mindenre képesek a Churchill utolsó nagy politikai tetteként világgá kiáltott „szovjet veszély" és szovjetellenes harc jegyében a nagy szövetségessel való jóviszony fenntartása érdekében.

Ez volt az a nagypolitikai probléma, amit a London School of Economics kommunista hallgatói – rendszerint évfolyamaik legjobb koponyái – igen élesen láttak, beleértve azt az addicionális problémát is, hogy a háborúban legyőzött fasisztoid gazdasági hatalmak újjáélesztése a Roosevelt utáni amerikai kormányzatok jóelőre kitervelt elképzelése volt. Sherman barátom vezetett be egy kommunista tanulókörükbe, amelynek tárgya a keynesianizmus elméletének és amerikai gyakorlatának marxista bírálata volt. Itt kitűnően felkészült közgazdászokkal találkoztam, akik jól ismerték legalább *A tőke* I. kötetét, de többen a II. és III. kötetet is. Következetesen a termelésből kiindulva bírálták Keynes fogyasztás (kereslet) centrikus elméletét, amely a kereslet átgondolt, intézményes, jórészt állami támogatásával kívánja növelni a fogyasztási hajlandóságot (propensity to consume).

Sikerült megvennem, ezúttal újonnan és jó drágán, 47-es kiadásban Keynes elméleti főművét *The General Theory of Employment Interest and Money*-t (A teljes foglalkoztatottság, a kamat és pénz általános elmélete). Szerző éleselméjűsége ellenére a könyv nem nagyon tetszett pszichologisztikus elméleti alapjai miatt. Hogy ennek közelebbi teoretikus előfeltételeit megismerjem, a British-ben elolvastam Bucharin: *Psychologie des Rentners* (A járadékos pszichológiája) című könyvét, amely azonban maga sem mentes a – plehanovi indíttatású – pszichologizmustól, azonban szociálpszichologia lévén, megkívánja, hogy egy-két lényeges ponton a pszichológiai felépítményt összekapcsolják a gazdaság tényleges fejlődési problémáival. Buharin a parazita szelvényvágó réteg létrejöttében látja a termelési kérdésektől elszakadt határhaszon-elmélet létrejöttének kulcsát, relatíve helyesen, de mégis – akkori elképzeléseim szerint is – elégtelenül. A marxista szeminárium tagjai mélyebbre mentek, amikor egyik döntő kritikai szempontjuk az volt, hogy a kapitalizmusban a teljes foglalkoztatottság napjainkban csak rövid átmeneti időre jöhet létre, főleg a háborúra való termelési felkészülés és a katonai behívások, egyszóval a gazdaság mlitarizálása miatt. A tömeges munkanélküliség és antikapitalista következményeire akar Keynes palliativumokat adni, a fogyasztás serkentésére és a szociális sebek enyhítésére, de ezzel mélyen alatta marad az alapproblémáknak. Voltaképpen az osztályharc lassítása és enyhítése, sőt utópikus végcélja szerint teljes kiküszöbölésére irányul. Sem a Hitler féle militarizált gazdaságot, sem Roosevelt New Dealjét, amit persze többre tartottak a németek gyakorlatánál, nem ismerték el valódi Tervezésnek, s az egyetlen idézőjel nélküli Tervgazdálkodás – nem teljesen kiforrott – megvalósulását a Szovjetunióban látták.

A diszkussziók közben ébredtem rá arra, hogy mennyivel alaposabb matemetikai ismeretekkel rendelkeznek nálam, hála az ökonometria sok hasznos eszközt felvető kötelező tanulásának, amit nálunk értelmetlenül figyelmen kívül hagynak és vidáman hirdetik, hogy a polit-ök. műveléséhez teljesen elegendő az aritmetika négy alapműveletének ismerete, amit már itthon sem hittem el. Szemináriumi elvtársaim tanácsára azonnal megvettem és szellemi energiáim komoly invesztálásával még Angliában áttanulmányoztam a London School of Economics természettudományi professzorának Lancelot Hogbennek *Mathematics for the Million* című sok-sok kiadásban megjelent világsikerű könyvét, ami alkalmilag már itthon is a kezembe akadt valami szociáldemokrata fordításban. Másik könyvének, a természettudományok fizikai alapjainak ismeretébe bevezető *Science for the Citizen* (Természettudomány az állampogár számára) megvételéhez igen, de tanulmányozásához nem jutottam hozzá.

Ez az alapos oldalpillantás persze nem térített el társadalmi-politikai tanulmányaimtól. Ebben az angol környezetben jöttem rá igazán, hogy a kulcsok kulcsa a világhelyzet megértésében a Szovjetunió. S mivel az angolok nem győzték eleget hangoztatni a szovjetek Nagy Honvédő Háborújának jelentőségét abban, hogy nem kellett a németek ellen a szigetország földjén is harcolniok, amihez határozottabb jellemek azt is hozzátették, hogy ők viszont nem nagyon siettek ezt a segítséget visszafizetni, a második front szánt-szándékkal késleltetett megnyitásával, azért a matematika tanulás szieszkáiban figyelmesen olvasgattam ősi szokásom szerint ceruzával a kezemben és papírral a könyv mellett Allen és Muratoff alapos két kötetes könyvét *The Russian Campaigns,* vol. I. of 1941-1943, vol. II. of 1944-1945. (Az orosz hadjárat I. és II.) Szorgalmasan számítgatva közvetett jellegű adatok alapján a hadseregek, hadtestek, mechanizált alakulatok embereinek és fegyvereinek, tankoknak, repülőknek, katyusáknak és kézi golyószóroknak a számát. Allen kiváló orosz-török-görög katonai szakértő. Muratoff a cári Mérnökkari Főiskola Katonai Kollégiumának neveltje, az 1905-s japán-orosz háború önkéntese, az első világháború tűzértisztje, légvédelmi szakértője, majd a Fekete tengeri főhadiszállás törzskari tisztje, 1918-tól négy évig a Moszkvai Művészeti Akadémia professzora és az Anyagi Kultúra Története Akadémiájának tagja. 1922-től Párizsban és Londonban működik, még az első nagy háború előtti Európa művészettörténeti tanulmányainak folytatására és felhalmozott anyaga feldolgozására.

A két kiválóan felkészült férfiú minuciózus elemzéseiből rengeteget tanultam, egyéb (gazdasági-politikai-művészeti) konstellációk elméleti feltárása, összetevőikre való felbontása, majd eredőikre való újraösszetétele vonatkozásában, mondhatnám vektoranalízise szempontjából is. Máig emlékezetembe ivódott módszerük, amellyel szellemes kritikai fürkészésnek vetik alá Tél Tábornok fasiszta önigazolásra szolgáló legendáját, amit ma széltében-hosszában ismét terjesztenek, nem utolsó sorban elvakult szocializmusellenes gyűlöletükben önmagukat tudósnak kinevező orosz értelmiségiek.

Az első téli hadjárat – 1942 december 1 – 1943 április – , amelyben visszaverték Moszkva alatt a németeket, Hitler áprilisi Reichstag beszámolója szerint „nagy győzelem" volt, ám kissé meglepő módon „nem az orosz tábornokok, Timosenko, Zsukov és Vorosilov, hanem . . . a jó öreg Tél Tábornok

felett, akit a Führer fölöttébb veszélyes személyként leplez le és állít pellengérre, áruló viselkedése miatt, amellyel a német seregeket a pusztulás szélére sodorta: egy hónappal korábban jelent meg a várhatónál, legfőbb fegyverével hozakodva elő, a faggyal, a rendkívül kegyetlen -52° Celsiusszal, jóllehet még Napoleon ellen is csak -25°-ot vett igénybe." (I. 53.)

1. számú hazugság: A kétségtelenül korai fagy korántsem egyértelműen hátrányos a Moszkva felé nyomuló németek számára. „A csapatok, nem lévén alkalmas meleg ruházatuk (Führerük nyilvánvaló hanyagságából) alighanem szenvedtek, de a hadműveleti lehetőségek, kivált a gépesített oszlopok számára, csak javultak: szilárdabb talaj, használhatóbb utak, könnyű átkelést biztosító befagyott mocsarak, folyók. A korai tél három vagy négy hete ugyanezen időszak alatt megkímélte a német seregeket az őszből a télbe való fokozatos átmenettől – amely a legrosszabb [sárdagasztó] periódus bármely támadó hadművelet számára s egyedül csak a télből a teljes tavaszba való átmenethez hasonlítható." (u. o. 54.)

2. számú hazugság: Hazudott Hitler, amikor a fagyot állította be előnyomulása főellenségeként. A Szovjetunió szóbanforgó vidékein nem a fagy, hanem az óriási havazás az igazi akadály a téli hadjáratban. Az ellenpélda erejével bizonyítja ezt az orosz-japán háború. Az 1904-5-ös mandzsúriai téli hadjáratban a rendkívül alacsony hőmérséklet nem akadályozta az orosz és japán seregtesteket mozgásukban és a harcukban, mert Mandzsúria mezőit csak alig fedi tél idején a hó." (u. o. 54.)

3. számú hazugság: Ráadásul hazudott a karizmatikus meteorológus, Hitler, amikor elhallgatta azt az ismert tényt, hogy a korábban jött nagy fagy mindig kizárja a Szovjetunió európai területein a jelentősebb hóesést.

4. számú hazugság: S hazudott még a faktum brutumként bedobott -52°-kal is, amelynek pedig nagy szerepet szán, hiszen hadvezéri fölényét Napoleonnal szemben ezen méri, mert valahai francia „elődjének" csak -25°-kal kellett megbirkóznia és így is alulmaradt. Ámde a -52° legfeljebb néhány éjszakán fordul elő ezen a terepen. A valóságos összehasonlításai alap így a -25°-kal egy 30-35°-os fagy, ami azonban nem tesz jobban próbára a napóleoni idők istenverte hidegénél. Sőt -20°-nál alacsonyabb hőmérséklet rendszerint teljes szélcsenddel jár együtt, s mindenki „jobban szenved a -15-20°-nál rendszeresen bekövetkező szeles napokon" (u. o.), mint a széltelen alacsonyabb hőmérsékleten. Hitler nem nyilatkozik arról, hogyan érintette mindez a gépparkját, de vannak tények, amelyek a 3. számú hazugság cáfolataként azt mutatják, hogy talán több munkát adott, de lényeges kárt nem okozott a technikában.

5. számú hazugság: A korai fagy megállította az előretörést. A tények másról beszélnek, az ellenkezőjét mondják. „A novemberben korán és hirtelen beállt fagy lehetővé tette a német gépesített menetoszlopoknak, hogy befejezzék behatolásukat a régi Tver-föld legnehezebb vidékeire. Elfoglalták Kalinint (a régi Tver-t) és Klin-t; átvágták a Moszkva – Leningrád főútat; megközelítették Dimitrovot és azt tervezték, hogy elérik a Jaroszlavl-i vasutat. Mindez csak azzal vált lehetővé, hogy a fagy megszilárdította e mocsaras vidék

talaját s a jég kiegyenlítette a sok-sok folyón a hidak hiányát. A korai tél útegyengetője volt a németeknek Moszkva alatt, s ha előnyomulásuk nem érte el kívánt célját, ennek más okai voltak, mint az időjárási viszonyok." (u. o.)

6. számú hazugság: A Napóleonnal való versengésben is hazug Tél Tábornok meséje, mert végül is nem az ő esetében nagyobb szerepet játszó katonai ősellenség volt a döntő mozzanat, hanem 1. borzalmas vesztességei Borogyinónál, 2. a felperzselt föld orosz visszavonulási taktikájának züllesztő morális hatása a franciákra, 3. az orosz partizánok harci tevékenysége, amely jócskán széttagolta a napóleoni csapatokat, szétszóródásuk legyengítette ütőképességüket. 4. Utoljára, de nem utolsó sorban az utánpótlási és az utóvéd vonaltól elválasztó óriási távolság, amely gyakorlatilag bármely évszakban lehetetlenné tette volna a tervszerű elszakadást és rendezett visszavonulást.

7. szám hazugság: Hazug az a beállítás, hogy Napóleon csődöt mondott ott, ahol Hitler sikert aratott, lévén, hogy a Grande Armée tönkreverve került ki a hadjáratból, míg a fasiszta seregek veszteségek árán, de megmaradtak, a háború folytatására készen. Az ördög mindig a részletekben rejlik. Itt abban a „csekély" technikai részletben, amelyet az előző hazugságcsomag 4. pontja implikál. 1942 -ben ugyanis voltak vasutak, több vonal is, 1812-ben egyáltalán nem. Ha Napóleon akárcsak egyetlenegy vasútvonallal rendelkezik, amely Moszkvától Szmolenszkig és onnan Nyugatra fut, akkor szerencsétlen hadserege és katonái elkerülik sorsukat.

8. számú hazugság: Végül az elemzők azt sem felejtik el megmondani, hogy Napóleon bejutott Moszkvába, Hitlert pedig szovjet ellenfelei Moszkva alatt tönkreverték és visszakergették fővárosuktól, ami a háború katonai fordulatának ígéretes kezdete volt.

Nem mutathatom itt meg azt a mesteri elemzést, amellyel az illusztris szerzők a hadisiker sokoldalú kihasználását rajzolják meg. Csak annak szenteljünk néhány sort, hogyan tépik szét a mértéktelen hazugságszövedék sűrűszövésű fátylát, hogy megragadják a mögötte működő emberi-politikai-katonai erőknek az egység és egyetértés alapján is meglévő ellentéteit. Hitler beszéde előtt néhány nappal Dietmar altábornagy a berlini rádióban, Hitler dicséretét zengte, kissé meglepő módon: „A korai keserves tél véget vetett a német előnyomulásnak Keleten... Legjobb fegyverünket, a gyorsaságot, ragadta ki kezünkből. S a nyilvánvaló rendszabály, amely felmerült, elszakadásunk lett volna az ellenségtől, a felperzselt föld zónáját helyezve önmagunk és az ellenség közé, amelyet ő maga hozott létre az ősszel kettőnk között..." Ám a nyilvánvaló redszabállyal szembe került Hitler hadvezéri géniusza, amelyet már csak közeli születésnapja miatt is meg kellett említeni: „Ő vállalta magára a súlyos döntést, miszerint az elfoglalt orosz területeket meg kell tartani, jóllehet senki nem tudta jobban nála, hogy milyen nehéz feladatot ró ez a harcoló erőkre." S Muratoffék azzal kommentálják szavait: „Fölöttébb különös módja volt ez annak, hogy a német népet hivatalosan informálják a Führer személyes felelősségéről a »súlyos döntésért«, amelyet elfogadtak »a nyilvánvaló renszabály« ellenére." Megvizsgálva, kik voltak ennek hívei, arra mutatnak rá, hogy W. Brauchitsch marsall, a főhangadó, rövid időn belül civilként sétálgat Bécs utcáin.

Ilyen és ehhez hasonló elemzéseik vezettek el a katonai tudományok tanulmányozásához, amelyet Engels és Mehring katonai tárgyú írásai tettek nyomatékosabbá. Egy filozófusnak azonban nemcsak azt kell tudnia, mi az, amit tud, de azt is, mi az, amit nem tud valójában. S ezen a téren annyira éreztem ismereteim elégtelenségét, hogy amikor 1967 -ben Néphadseregünk vezérkari főnöke, Szűcs tábornok felkért egy stratégiai tárgyú előadás tartására, erre hivatkozva nem vállaltam.

Természetesen nemcsak a szovjet katonai teljesítményeket és doktrinát tanulmányoztam, beleértve Lenin jegyzeteit Clausewitzhez, ami franciául került a kezembe, B. C. Friedl professzor, a Missouri Egyetem katonai fakultásán az orosz nyelv és civilizáció tanára, az Amerikai Hadsereg Katonai Küldöttségének egyik megbízottja szakavatott fordításában és kommentárjaival. Hanem magát a háború klasszikus teoretikusát Clausewitzet is, akiről joggal járta egy vezérkari tiszt ama szellemes mondása, amivel azt az elterjedt vulgáris elképzelést cáfolta, miszerint a német iskolamester győzte volna le Szedánnál a franciákat. Igen, igen – helyeselt gúnyorosan a vezérkari, – csak azt ne felejtsék el kérem, hogy ezt az iskolamestert Clausewitznek hívták. Nekem az nem ment a fejembe Clausewitzcel kapcsolatban, hogy miért tekintik a munkásmozgalomban a nagy katona-filozófust Hegel befolyása alatt álló gondolkodónak. Számos meggyőző ténnyel szolgálhatnék arra nézve, hogy a fichtei dialektika alapján gondolkodott, azzal a különbséggel, – és ennyiben valóban tesz egy lépést a hatalmas empirikus ismeretmatériával rendelkező, tartalmas dialektikára és dialektikus tartalomra törő Hegel felé – hogy éppen mint katona, bővebben merített az empirikus tények sokféleségéből. Gondolom, már ennyiből is látni, hogy a hadászat és elmélete nem elhanyagolható mennyiség a társadalmi eszmék történetében, nemcsak hatnak rá a kultúra különböző szférái, de maga is jelentős mértékben visszahat ezekre.

E kultúrális kölcsönviszonyoknak volt számomra akkor legtöbbet mondó megnyilatkozása egy Buharin vezette szovjet delegációnak felszólalásgyűjteménye, amely *Science at the Cross Roads* (A tudomány válaszutakon) címet viselte, s a tudomány és technológia történetének szentelt 1931-es nagy nemzetközi londoni kongresszus szovjet előadóinak írásait tartalmazta. Azt a benyomást tette rám, amit egyik, 1971-es méltatója így fogalmaz: „Az 1931-es kongresszusra a világválság vetette rá árnyékát. Könnyen megeshetett volna, hogy észrevétlen marad, de az történt, hogy mérföldkővé vált a tudomány historiográfiájában s mélységes és kitörülhetetlen hatást gyakorolt jó néhányra a legígéretesebb fiatal résztvevők közül. Egy delegáció váratlan megjelenése a Szovjetunióból ismertette meg a nyugati történészeket, sokukat első ízben, a társadalmi és gazdasági tényezőknek, mint a tudományos és gazdasági fejlődés elemeinek tartalmas marxista tárgyalásával. (London, 1971. V. o.) A könyvet elolvasva újraéltem azt, amit 1931 ígéretes fiataljai. Maradandó benyomást tett rám, amit éppúgy felhasználtam *Diderot* (1952) tanulmányom írása közben, mint nagyobb összefoglaló könyvemben *A tudományos gondolkodás forradalmában* (1984). Jóllehet értékei nem altatták el kritikai érzékemet, még a legtöbbre becsült tanulmánnyal, *Newton*

'Principiá'-jának társadalmi és gazdasági gyökereiről, a tragikus sorsú Sergius Hessen alapvető értekezésével szemben sem, amely felfedezésszámba menő képet ad a gazdasági fejlődés kiváltotta technikai szükségletek teorétikus síkon való megjelenéséről, az általános – az égi és földi testek – mechanikája terén és ezek közvetlen visszahatásáról a kialakuló új gazdaságra, de elemzését nem fejleszti tovább addig, hogy a társadalmi termelési viszonyokat polgári tulajdonviszonyokként is megértse, nem építi rá a munkamegosztásra az osztályviszonyok dinamikájának alakulását.

A másik jelentős nagy élményem a szovjet írók neves nemzetközi művészekkel tarkított kongresszusának diszkussziói voltak, főleg Gorkij sokoldalú, mély és bölcs nyitóreferátuma, amely a szocialista relizmust javasolta az új művészet alkotói módszeréül. Nem, mint stílusirányt, hanem az új korszak valóságábrázolásának eszközét. Hangsúlyozva ezen belül a stiláris sokféleséget. Egyetlen szépséghibája volt szememben, a forradalmi romantika emlegetése. Ismertem Lukács forradalmi romantika ellenes felfogását és egyet is értettem vele, hiszen ez a valóság igazi költői megjelenítésében szankcionált egy olyan utat, amely ki- és elvezetett a valóságból – akarva-akaratlanul – a szépítgető ábrázolás, ahogy később nevezték, a „lakkírovka" felé. Ezért megelégedéssel láttam, hogy a kongresszuson megalakult Szovjet Írószövetség alapszabályzatába nem került bele sem a műszó, sem a homályos elképzelés. Igaz, hogy ezen túlmenően nem határolta el az új módszert a beléhullott idegen testtől.

6.

Miközben a világ egyik leghatalmasabb könyvtárát búj tam, új és új értékes és élvezetes dolgokat fedezve fel, eszembe jutott, hogy kissé sajtkukac módjára élek és fontos dolgokat szalasztok el, – talán egy egész életre, hiszen ki tudja, mikor kerülök ismét Angliába. Szégyen és gyalázat, de még azt sem tudom, hogy nagy szellemi ősünk, aki élete során rendszeresen búj ta itt a könyveket, hol melyik asztalnál dolgozott többnyire. Pedig nagyon is szívembe zártam és az illő szerény mértékben magamra is vonatkoztattam Engels szép gondolatát: „Was wir alle sind, sind wir es durch ihn, und was die heutige Bewegung ist, sie ist es durch seine theoretische und praktische Tätigkeit...(Mindannyian ő általa vagyunk azok, akik vagyunk, s a jelenlegi mozgalom az ő elméleti és gyakorlati tevékenysége következtében az, ami)." Marx – kortársunk! Megpróbáltam a teremőrnél tudakozódni. Meglepő volt a reakciója. Ezt nagyon-nagyon sokan kérdezik manapság. S mi nem tudunk felvilágosítást adni, mert – s itt az igen erős nyelvi fordulatot használta – *our bloody damned clercs* (rosszindulatú átkozott előjáróink) nem hajlandók megmondani, jóllehet tudják, de hiába kértük őket sokszor is. Sajnálják tőlünk azt a néhány garast, amit az érdeklődőktől kapnánk. A válasz nagyon jellemző a néhány garasért ölre menő, de politikailag érdektelen angol dolgozó rétegre. Húsz esztendő múlva, 1968-ban, amikor immár feleségemmel és gyermekeimmel együtt ismét Angliában jártam, hasonló volt az eredmény, még mindig titokban tartották, jóllehet egy évvel korábban

ünnepelte az UNESCO *A tőke* megjelenésének századik évfordulóját. Más volt azonban a teremőr válaszának a hangneme: Nem tudjuk, mert ezek a tisztviselő urak még Marx nevének említésétől is félnek. Ez persze lehetett a véletlen játéka. De lehetett végül is sikeres politikai tendencia kifejezése. Az 1970-ben megjelent NDK kiadású *Marx életének dokumentumai* szerint 2 év alatt megváltozott a helyzet. Ma már a könyvtár „büszke" arra, hogy egykor Marx kiemelkedő és legkitartóbb olvasói közé tartozott. A Múzeum alkalmazottai az érdeklődő látogatónak megmutatják Marx valószínű munkahelyét – G-7, a bejárattól jobbra az ötödik asztalnál a kézikönyv és lexikon polcok mellett." (K. Marx Dokumente seines Lebens, Reclam. 1970. 364. old.)

„Kárpótlásként" Charlesszel és Maryvel elzarándokoltunk a Marx család egyszerű sírhelyéhez, ami nem valami díszes sírbolt volt, ilyen amúgy is kevés akadt ott, hiszen a temető már a XIX. században is a szegények temetője volt, s a sírparcellákat időről-időre a városi hatóság felszámolta. Marxék sírhelyére a nemzetközi munkásmozgalom, majd a Szovjetunió terjesztette ki védőszárnyait, s a még létező Szovjetunió egyik utolsó gesztusaként Marx szobrot emeltek fölé, nemzetközi adakozással, mi több, ízléssel, az eredeti állapot megőrzésével. Mi korábbi formájában láttuk. Családi sírhant, a téglalap oldalai kőből, s fejléc helyett enyhe szögben magasított laposan fekvő márványtábla, az ott nyugvók nevével: Marx imádott felesége, Jenny, alatta férje neve, pusztán születése és halála dátumaival, majd öt éves korában elhunyt unokájuk Harry Longuet s végül hű házvezetőnőjük a családtaggá lett Helene Demuth, aki hét évvel élte túl Marxot, Engels háztartását vezetve. A tábla alatti földes részt jól ápolt virágok gazdagították. Megilletődve, hallgatagon, de emelkedett lélekkel s emelt fővel távoztunk, a múltból a jelenbe és jövőbe repkedő, kimondatlan gondolatokkal eltelve.

Legközelebbi utam a *Marx Library*be vezetett, ahová ezúttal a legendás hírű marxista természetkutató, tudománytörténész és kommunista tudományszervező, John Desmond Bernal előadása vonzott. Nem is akármilyen témáról beszélt. Engels *Természetdialektikája* jelent meg , a szintén kommunista Haldane kommentárjaival, elsőízben angolul. Bernal, megnyújtva Haldane lépéseit, lenyűgöző előadásban hozta közelebb napjaink filozófiai, természettudományos és szociális problematikájához Engels művét. Értelmes. érdeklődésre valló hozzászólások és kérdések követték az előadást, mikor egy harmicas éveiben járó, sovány, kolerikus ember – akiben inkább politikai provokátort, mint kórtani esetet láttam – felelősségre vonó hangon támadt az előadóra, hogyan foglalkozhat egy elkötelezett kommunista párttag ilyen avult filozófiai dolgokkal, amikor már maga a filozófia is elavult, megszűnt tudomány lenni, ráadásul olyan időben amikor Angliát társadalmi és gazdasági veszélyek fenyegetik, amiket nem is lehet egyszerűen a háború rovására írni, hiszen merőben új jelenségek. A merőben új jelenségek említése helyett tovább szidalmazta a párt elméleti kádereit, akik el vannak szakadva a valóságtól. Felszólalását az egyetnemértés és ellenszenv halk moraja kísérte a hallgatóság részéről, s azt vártam, hogy Bernal ennek megfelelő, s ezt kifejező határozott elhatárolódással reagál az agresszív, ostobán kioktató, kívánságlista nélkül

benyújtott követelődzésre. Meglepetésemre nem ez történt. Bernal mintha a kínai udvariasság Konfucius formulázta szabályának engedelmeskedett volna: „az igaz embernek úgy kell viselkednie minden más személlyel, mint aki tiszteletreméltó vendéget fogad". Komolyan vette az artikulálatlan követelődzést, maga fogalmazta meg, ami abból racionális tartalomként kifejthető, ismertette, hogy kik, milyen összetételben foglalkoznak a létező súlyos szociális és gazdasági kérdésekkel – az angol párt abban az időben még tudott jól dolgozni – s végül megmutatta, mi a szerepe mindebben a marxista klasszikusok elveinek, a marxista filozófiának. Mindenki megnyugodva hallgatta az erőszavaknál erősebb, nyugodt és világos érvelést. Kivéve a békétlenkedőt, aki egy-két közbeszólással igyekezett zavart kelteni. Ám ezt Bernal már tökéletesen semmibe vette, így vonva meg a határvonalat a provokátorgyanús alakkal szemben. Óriási politikai rutin és taktikai tapintat állt magatartása mögött. Látszott, hogy nemcsak velejükig konzervatív vezető angol politikusokkal, de mint a Tudományos Dolgozók Világszövetségének vezető tagja, későbbi elnöke, polgári előítéleteik maradványait még le nem vetkőzött nagyműveltségű és éles elméjű tudósokkal is sikerrel vívta már meg a maga csatáit. Az ír jezsuita iskolában nevelkedett Bernal, aki 1927-ben, Cambridge-i letelepedése idején, már mélységesen meggyőződött és elkötelezett tagja volt a Kommunista pártnak, tehát nemcsak általában vett baloldali tudós, a II. világháború antifasiszta harcában került – kommunista pártember lététre is – belső bizalmas munkakapcsolatba az angol kormány olyan, baloldali szimpátiákkal nem gyanúsítható egyéniségeivel, mint Sir John Anderson és Lord Mountbatten. Nem nélkülözhették azt a tudóst, aki 1935-től kezdve J. S. B. Haldane-nel együtt cambridgei tudósokból Háborúellenes Csoportot alapított, amely eredményesen tanulmányozta kísérleti úton a légi támadások elleni védekezés, valamint a civil lakosság gáztámadás elleni védelmének lehetőségeit. Eredeti szakmájában, mint krisztallográfus a röntgen-, avagy X-sugárzás hatását tárta föl a protein és vírus kristályokra, ami fundamentális jelentőségűvé vált a biológia, fizika és kémia számára. Sokan sorolják a molekuláris biológia alapító atyái közé. Számos, vagy szinte számtalan haditechnikai, stratégiai, taktikai kezdeményezés és terv fűződik katonai munkásságához, legjelentősebb bizonyára a normandiai partraszállás kidolgozásában játszott vezető szerepe, annál is inkább, mert ezzel a katonai operációs kutatások prototípusát adta meg, amely óriási jelentőségűvé vált mindhárom hadszíntér fegyvernemei számára, szárazon, tengeren, levegőben, illetve kölcsönös együttműködésükben egyaránt. Megkapta-e a kormánytól munkássága jól megérdemelt jutalmát? Korántsem. Több tanítványa és munkatársa részesült Nobel-díjban. Csak ő maga nem. Nagy akadálya volt ennek. Sziklaszilárd kommunista meggyőződése, s ezzel járó párttagsága. Lehet persze, hogy még nagyobb szerepe volt ebben annak az egyértelmű demarkációs vonalnak, amit ő húzott meg maga és a hidegháború lejtőjén az amerikai kormányzat első számú segéderejeként működő angol kormányok között. Mert a nagypolitikusok még annyi politikai judíciummal sem rendelkeztek, mint azok a Keynes-szemináriumi kommunista ifjak, akik világosan látták és tárgyalták, minő leküzdhetetlen hátrányba jutnak a

fasizmus ellen harcolt kontinentális hatalmak egy olyan Európában, amelyből hiányzik a szovjet ellensúly a németek soha föl nem adott nagyhatalmi törekvéseihez, s milyen nemzeti érdekeikben veszélyeztetett résztvevőivé válnak akár az amerikaiak által féken tartott új európai Gauleiter mérsékelt viselkedése esetén is az egycentrumú, USA uralta „globális világrendnek".

A két élményszerű londoni látogatás számomra egy emlékezetes Londonon kívüli utazássorozat kezdete volt. Első nagyobb kirándulásra Buday Gyuri vitt el barátnője vezette kis Balilla kocsin Windsorba és a szomszédos Etonba, ahol számtalan apró frakkos-klakkos majmocskát láttam, jólnevelt, szeretetreméltó úrigyerekeket („csak később válik a szokott pimasszá" – mondja élettapasztalatai alapján Madách) az egyre kevésbé birodalmi birodalom jövendő vezetőit, politikai és pénzarisztokratáit, akik készséggel válaszoltak ismereteim kiegészítését szolgáló kérdéseimre, például arra, hogy szüleik hány évvel korábban jegyeztették elő részvételüket a kiváltságosak iskolájában. Nagy élményt jelentett a királyi várkastély rajzgyűjteménye, főleg (kiváló, Angliaszerte tisztelt grafikus barátom szakavatott kommentárjaival) Leonardo munkái, amelyeket 40 és egynéhány év után ismét Windsorban járva már nem láthattam, s azt sem tudom, hogy a kastélyban kiütött nagy tűzvész után mi maradt meg belőlük.

Útközben – országút menti csapszékben – egy Erzsébet kori mivoltában megőrzött *inn*-ben étkeztünk, amely fényűző belső berendezésének falra akasztott konyhaeszközeiben és őzsültjeiben is a puritanizmus előtti *merry old England*, a régi vidám angolhon jellegét és hangulatát őrizte. A konzervatív, hagyományőrző Anglia éppoly jó vonását jelentette ez, mint amilyen bűnösen rosszat az akkor éppen csak tervezett tisztességes 19. századvégi utcasorok lerombolása modern sokemeletes házak építése kedvéért, amelyet ma már olyanok is fájlalnak, – így a neves építész szakértő Bruce Alsopp – akik a nagy hagyománypusztítás értelmi szerzői közé tartoztak, kiszolgálva a mamutvállalkozók és háztulajdonosok nyereségvágyát.

A második utam Oxfordba vezetett. Ezt rövid levélváltás készítette elő, mivel a nálunk is ismert neves marxista angol történésszel, a XVII. század és az angol forradalom legjelentősebb szakértőjével, Christopher Hillel akartam találkozni, aki az egyik legrégibb (1448-ban alapították) s talán leggazdagabb, mindenesetre a legszebb oxfordi egyetem professzora volt. Találkozónk koradélutáni órában történt Hill egyetemi lakásán, így módom volt a számomra érdekesebb, mintegy harminc kollégium egyikébe-másikába bepillantani. Meglepett, hogy szinte mind saját templommal rendelkezett, bár nem túlságosan, mert tudatlanságomban annyit azért mégiscsak tudtam, hogy a XIX. század derekáig Oxford a konzervativizmus szellemi őrhelye volt. Tapasztalataim alapján kíváncsian siettem be kedves költőm, Shelley kollégiumába, a University College-be, lássam, mit tesz a hálás utókor legnagyobb fia emlékére, aki nemcsak lázító, a munkásosztálynak írt forradalmi verseivel (*Song to the Men of England* stb.), ami még derék Horváth Jánosunkat is zavarba hozta Petőfire tett hatásával, hanem szilárd, nyíltan vallott és pamfletben terjesztett ateizmusával is, ami miatt a hatóságok ki is zárták az egyetemről, a város problematikus emlékei közé tartozott. Az angol képmutatás (a *cant*) megszentelt

álszentsége azonban verhetetlen, megkapta az emlékművet, mint a kollégium nagy fia, bármiféle célzás nélkül az ott esett drámai konfliktusra. Hill középtermetű, kellemes megjelenésű, fizikailag és szellemileg egyaránt rugékony fiatalember volt. Konvenciótlanul beszélgethettünk mindenről. Két témára emlékszem. Én hoztam elő, hogy mennyire tisztelem a nem marxista, (de még kevésbé antimarxista) angol társadalomtudósok közül Richard Tawney-t a *Religion and the Rise of Capitalism* szerzőjét, aki M. Weber teljesítményét elismerve, kimondva és kimondatlanul is polémizál vele, s visszaállítja a valóságos viszonyt alap és felépítmény között. Igen, – kezdte Tawney jellemzését Hill – ő egészen kiváló tudós és nem kevésbé kiváló ember, igazi baloldali labourista. Amikor az angol kormány a spanyol polgárháborúval kapcsolatban leszögezte semlegességét, ami egyértelműen a német fasiszták támogatta falangisták, tehát a fasizmus európai terjedését segítette elő, oly nagy volt a kormányellenes felháborodás, hogy sokan erőszakos fellépésre gondoltak. Ekkoriban ismert kommunista párttagként találkoztam Tawney-val. Beszélgetésünk egy fordulatában így szólt hozzám – folytatta Hill: Nézze fiam, aztán ha valami forradalomfélét csinálnak, ne feledkezzenek el meghívni, kiváló gépfegyveres voltam a világháborúban, s máig nem feledtem el tudományomat.

A másik témát Hill vetette fel. Szovjet forrásokból hallott arról, hogy a *Bolsevik*-ban (később: Kommunyiszt) – Sztálin javaslatára – cikk fog megjelenni, vagy talán már meg is jelent arról, hogy a Szovjetunióban létrejött proletárdiktatúra aligha nem fölöslegessé teszi a népi demokratikus átalakulásban, az államilag befolyásolt osztályharcnak ezt a éles formáját. Érdekelte őt a véleményem. S én, – még Max Webertől öröklött tudományommal, aki egyébként Trockij Breszt-Litovszkban kimondott gondolatát folytatta és abszolutizálta, amikor azt állította, hogy „az »állam« az a politikai kötelék, amely *a legitim erőszak* monopóliumát igénybe veszi – lehetetlen volna máskép meghatározni." (M. Weber kurziválása, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie. I. 547.* 1937.) – szkeptikusan fogadtam ezt az elgondolást, illetve *captatio benevolentiae*-t, a dolgok fölösleges élezésének elkerülésére, – ha tetszik – az együttműködési készség kifejezésére való lépést láttam ebben. Ellenlépést Churchill hidegháborús fultoni beszédéhez, és az ennek nyomán megindult – egyelőre még az atombomba biztosította erőfölény tudatában – végzett propagandához. Egyszóval külpolitikai összefüggésében fogtam fel. Annál is inkább, mert nemrégiben láttam – egy meglepetésemre sűrű cigarettafüsttől fullasztó londoni moziban – az *Iron Curtain* (A vasfüggöny) című filmet, amely agresszív stílusban egy az atomfegyverek fejlesztésében szerepet játszó meggyőződött kommunista – maga a film hangsúlyozta, hogy itt meggyőződött emberről és nem pénzen vásárolt ügynökről van szó – kémtevékenységéről szólt. Nem tartottam valószínűnek a dolgot, s meg is kérdeztem Hillt, volt-e sajtótudósítás ilyen ügyről. Mondta, hogy biztosan nem, hiszen az nagy port vert volna fel, lehetetlen, hogy elkerülje figyelmüket. Arra azonban felhívta a figyelmem, hogy a polgári államokban, szorosan szövetségesekben is, teljesen elterjedt dolog egymás rovására az ipari kémkedés, amiből nyugodtan következtethetünk a katonaiakra. Viszont határozottan

állította, hogy a nyugat-európai kommunista pártokban úgyszólván alapszabály, hogy hírszerző tevékenységgel párttag nem foglalkozhat. A diktatúra-kérdés belpolitikai oldalát nézve teljesen egyetértettünk abban, hogy a népi demokrácia éppúgy diktatúra, mint bármely polgári demokrácia. Hogy szükség lesz-e a proletárdiktatúrára ezt majd a jövő dönti el. S ez a jövő nem is bizonyult távolinak, fél év sem telt el és bekövetkezett.

Mind a bel-, mind a külpolitikai összefüggésről csak tíz-tizekét év múlva tudtam meg a részletesebb valóságot. 1960 körül kitűnő filozófus kollégámtól, Pjotr Nyikolajevics Fedoszejev akadémikustól – vele elvtársi egyetértésen kívül személyes rokonszenv kötött össze –, aki a negyvenes években és az ötvenes évek első felében az SzKP Központi Bizottságának apparátusában dolgozott és 48-ban a Bolsevik központi elméleti folyóirat főszerkesztője volt, majd a Szovjet Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének igazgatója, mint én a magyaré. A problémát felvető szerkesztőségi cikk nagyrészt az ő munkája volt. Kérdésemre, milyen szerepe lehetett Sztálinnál a gondolat létrejöttében a bel- és külpolitikai meggondolásoknak, hiszen nemsokára élesebbre fordultak a dolgok, egyfelől a Tájékoztató Iroda határozatával, másfelől a 49-ben meghirdetett proletárdiktatúrával, megvolt a maga válasza. Mindkettő szerepet játszott, a külpolitika annyiban is, amennyiben az ellenség a hidegháborút élesítette és – revánsként Kínáért – a távolkeleti melegháborút készítette elő Koreában, esetleg még nagyobb, nem lokális háború előjátékaként, német mintára, mikor is a német fegyveres beavatkozás a spanyol polgárháborúba előjáték és erőpróba volt a nagy háborúhoz.

Hamarabb, mintegy tíz év múlva tudtam meg, hogy az *Iron Curtain* propaganda filmnek volt valami – előlegező – reális magva, egyfelől fiktív jellege, másfelől ama hazug ábrázolása ellenére, hogy a kommunista hírszerzőt végül is egy szovjet külügyi szerv embere ugratja be, Sosztakovics zenéje, „az új, szocialista kultúra legillatosabb virága", – miként a film felfogta: pszichológiai hatáskeltő eszköze – segítségével. Az egyházügyi hivatalhoz rendelt miniszterhelyettesként részt vettem a reformált egyházak vezetői konferenciája alkalmából rendezett díszvacsorán. Így tudtam meg asztalszomszédomtól, Fuchs evangélikus püspöktől, hogy az ő fia az a nemrégiben szabadlábra helyezett Klaus Fuchs, aki a világ talán legnagyobb hírszerzési tettét hajtotta végre az atomtitok megszerzésével. Mint az atombomba létrehozásán dolgozó kiváló matematikus-fizikus, volt kommunista párttagként, szabad akaratából vállalta a halálos veszélyt, marxista humanizmusától vezérelve. Azt is elmondotta a szerető atya, hogyan került vallásos szellemben nevelt fia, saját társadalmi tapasztalatai alapján, egyre messzebb az ő vallási nézeteitől. Hogyan nevelődött a hitleri időkben, egy kommunista egyetemi sejt ifjúsági titkáraként, akihez gyakorlatilag minden lényeges tény befutott a Hitler-rezsim valódi természetéről. Fia hatása őt magát is reálisabb társadalomszemlélet felé vitte, és ezt vallási ellentétük sem akadályozta. Fia csak azért menekülhetett meg atomtitok-sértési ügyében a haláltól, mert már angol állampolgárként angol törvényszék elé került, ahol sokat számított, hogy törvényileg elítélendő tettét nyereségvágyból, vagy pozitív, erkölcsi motívumokból követte-e el

a vádlott. (12 éves börtönbüntetéséből – kifogástalan magatartása alapján – 3 évet elengedtek.)

Néhány nem túl távoli kirándulást tettem még filozófiai és irodalmi emlékeimtől inspirálva. Green Line Coachon (itt a magyar Kócs község nevét átvevő kocsi távolsági autóbuszt jelent) Bacon szelleme kedvéért St Albansbe utaztam, amelynek eredeti római településéből a cirkusz maradványai a legvonzóbbak, pláne a porondot ellepő csodás smaragdzöld angol gyeppel. Baconnal kapcsolatban a genius loci nem adott többet a hely szelleméből annál, hogy felidézte bennem, mily szívesen emlegette Verulami Bacon dupla méltóságát: Baron Verulam and Viscount St. Albans. Kettős irodalmi emlék vitt el Brightonba. Nem a IV. György iránti érdeklődés, jóllehet még mindig változatlan kitartással tanulmányozott irodalmár hősöm, Hurd püspök a hannoveri Györgyök kártyapartnere volt; igaz ő 1808-ban meghalt már, mielőtt a király Brightont „az angol fürdőhelyek Londonává" tette. Brighton számomra Defoe Moll Flandersének és Thackeray Backy Sharpjának ragyogó fürdőhelye volt. S mit tesz a véletlen. Már megnéztem a várost, a pszeudoindiai stílusban épült dekoratív Royal Paviliont, bekukkantottam a városi Akváriumba, ahol a természet dekoratívan formált és színezett halaival kelt versenyre a Pavilion építészének történelmi reminiszcenciákkal túlzsufolt eklektikus fantáziájával, sőt olcsó ebédemet is jóízűen elfogyasztottam egy fish and chips boltban, ahol figyelmem nem annyira a ropogós tengeri hal és hasábburgonya kötötte le, mint inkább az a szegény ember, aki bizonyára családjának vitt haza két adagot az olajbansült finomságokból, ám hordozó edényként egy lepedő nagyságú angol újságot használt s tartalmát jó bőven megöntözte a pultra kitett szabad használatú ecettel. Mondom, túl voltam már mindezen, következett a fő attrakció, a tengeri fürdőzés. Az egyik pier, azaz jól kiépített cölöpös móló mellett leúsztam a magam másfél kilométerét, s a sós víz annyira megtisztította érzékeny orr- és homloküregeimet, hogy szinte újjászületve emelkedtem ki a jótékony sós habokból. Végignyúlva a fövenyen előhalásztam táskámból Daily Workeremet s olvasni kezdtem. Oldalnyit olvashattam már, amikor egy nem kellemetlen női hang így adott kifejezést meglepődésének: O God! Is it a Daily Worker?! Odafordulok s egy csinos harminc körüli nőszemélyben ismerem fel a hang tulajdonosát, inkább a Moll Flandersek, mint a Rebecca Westek fajtájából, amit kopottas strandtáskája is tanúsított. Persze, hogy Daily Worker – nem látott még ilyet, – válaszoltam, vagy valami baja van vele? Isten mentsen, csak tudja manapság egyre kevesebben olvassák, ezért lepődtem meg. Hát – válaszoltam – elég sokat tesznek a baloldal háttérbe szorítása érdekében s félő, hogy ezt a hidegháborút meleg háborúvá fejlesztik. A megindult beszélgetés során szelíd hangokat pengetett, bevallotta, hogy néhány évig tagja volt a kommunista pártnak, még Daily Workert is árusított, de a szemináriumokat nem szerette, az agitációs és szervezési munkát nem érezte hatékonynak, mert mint szegény lány szereti, ha segítséget adhat az embereknek karitatív tevékenységet folytatva. Ma az Üdvhadseregben dolgozik, annak fizetett tagja. Kissé elvitatkoztunk az üdvhadsereg társadalmi funkciójáról, majd békében váltunk el. Az volt az

érzésem, hogy valójában a kenyérkereset kényszere vitte az üdvhadsereg katonás-vallási szervezetébe, nem is nagyon kedveli. Jobb sorsot kívántam magamban számára.

Utazásaimat az olimpiai játékok keresztezték. Tudtam, hogy egykori családapám, Pulay a követség kulturális attaséja s jóval korábban kerestem is már, de éppen Magyarországon volt, visszajövetelének időpontja pedig bizonytalan. Mivel jól elboldogultam nélküle is, a két szíves magyar lány, meg kitűnő környezetem segítségével, amihez ők segítettek hozzá, kötelező jelentkezésem *ad calendas graecas* halasztódott. Most is csak az juttatta eszembe, hogy a július végétől augusztus közepéig tartó olimpiai játékok, amelyen elég nagy és eredményesen szereplő magyar csapat vett részt, egyik-másik versenyére talán tud valami segítséget adni. Elég nyársatnyelten fogadott, talán késői jelentkezésem miatt, talán azért, mert az a képzet élt benne, hogy akinek az isten szép hivatalt adott, annak tekintélyt kell tartania. Hogy felmelegítsem a hangulatot, gratuláltam ahhoz, hogy a fóti országúton előadott terve ilyen jól sikerült, hozzátéve, hogy mindig örülök, ha a *right man at a right place* elve megvalósul. Kissé oldottabban életkörülményeim és munkám iránt érdeklődött. Mivel kérdései hivataloskodó jellegéből azt láttam, hogy szívességet tőle aligha várhatok, elhatároztam, hogy az olimpiát meg sem említem. Szerencsémre bejött egy szimpatikus negyven év körüli úr, akinek Pulay kötelességszerűen bemutatott. Kiderült, hogy hazánk britanniai követe, Erős János, ismert szociáldemokrata. Nevem hallatára megkérdezte, csak nem az a Szigeti vagy, akinek szociologiko-esztétikai líra cikke olyan nagy port vert fel, s aki Lukács tanársegéde. Igenlő válaszom örömmel nyugtázta – bizonyára előre is ezt várta –, mert érdeklődik a művészet filozófiája és szociológiája iránt, s örömmel látta, hogy cikkem nemcsak határozott portrékat ad a tárgyalt költőkről, hanem megragadja és konkretizálja életszituációjukból kinövő közös alapproblémájukat. Szóval jó szemmel éppen azt dicsérte benne, ami miatt a hivatalos kritika elmarasztalt. Hálából elmondottam neki, hogy a szitok-átok hadjárat mögött („magyar líra a deresen" stb.) egy kicsinyesen sértett Illyés Gyula állt, mert egy és másban kritizálni merészeltem. Különben – ezt némi rosszmájúsággal mondtam el – Illyésnek akkor sem tetszett az írásom, amikor nem róla írtam. Ifjúkorom legjobb esszéjét, esszémet az esszéről homályosnak és nagyképűnek találta, lehet, hogy fordított sorrendben, s ahonnan ő nézi a dolgokat, egy sajátos békaperspektívából, feltétlenül igaza van. Erős – lévén urbánus – egyetértően nevetett. Jó lenne egyszer alaposan elbeszélgetni ezekről a kérdésekről, de most nyakunkon van az olimpia, későbbre kell halasztani. Igaz is, érdekel a sport? Az atlétika és az úszás nagyon. Gábor, adjunk jegyet Szigeti Jóskának, arra amire tudunk s ami érdekli. Ezzel búcsúzott is. Gábor igen készségesen, kérésemnek megfelelő, 3 jegyet adott. Az egyiken Németh Imre 56,07-es olimpiai bajnokságot hozó dobását láttam, s győzelme mellett annak is örülhettem, hogy környezetemben a sportszerű angolok a kezemet szorongatták s melegen gratuláltak. Egy másik borús esős nap a Wembley-i stadionban, sajnos Zatopek 5 000 méteren elszenvedett vereségét hozta, az angolok lázas (Emil! Emil!! Emil !!!) biztatása ellenére, amit azzal magyaráztak

környezetem atléta szakértői, hogy 10 000-es szenzációs futása után izmai még nem regenerálódhattak, mert túl közel hozták egymáshoz átgondolatlanul időzítve a hosszútávú versenyeket. Harmadik olimpiai napom az Empire úszóstadionban töltöttem. Szép emlékként a 400 métert nyerő amerikai Smith egyenletes, erős úszása maradt meg bennem. Sajnos, a női rövidtávfutásban négy aranyat nyert Blankers Kohen asszony egyik szereplését sem láthattam, pedig az egész világ megérdemelten az ő dicséretét zengte, mert többgyermekes családanya létére is ilyen kiemelkedő teljesítményt tudott nyújtani.

Az olimpiai élmények, valamint a Canterburybe és Richmondba tett, az angol történelemnek és művészettörténetnek szóló utazásaim, már olyan időre estek, amikor egyre inkább a hazai dolgok kezdtek foglalkoztatni, amelyekről feleségem leveleiből értesültem. Így arról, hogy a Szabad Népben Keszi Imre egy írásában bírál engem, amiért szerinte Déry Tibort nagyobb művésznek tartom Móricz Zsigmondnál, ami éppúgy nem igaz – amint erre már az olvasó emlékezhet a problematika korábbi, részletesebb kifejtéséből – mintha azt feltételeznék, hogy Gorkijt, mivel a szocialista művészet úttörője volt, nagyobb művésznek tekinteném Tolsztojnál. Csak Keszi merev logikájában azonosulhattak ilyen durván a különnemű dolgok. Aligha véletlenül. Nem voltam rest s nyomban cikket írtam Keszi – Évi által elküldött – okoskodása ellen. Amiről aztán az derült ki Lukács és Évi válaszleveléből, hogy jobb ha meg sem próbálkozunk pártorgánumban való közlésével, mert Keszi (szerintem minden szempontból korlátolt és álságos) cikkét kvázi hivatalos állásfoglalásnak kell tekintenünk. Nemcsak nem értettem a dolgot, de az ügyek ilyetén fordulatával és a pártfegyelem eme felfogásával egyáltalán nem értettem egyet. Cikkem csiszoltabb fogalmazásban s az amúgy is jelentéktelennek tartott Keszivel való polémiától megszabadítva az *Útban a valóság felé* előszavaként jelent meg, s nem volt akadálya annak, hogy a minisztérium is igent és áment mondjon az év végén a Baumgarten kuratórium előterjesztette díjazásomra.

Igazi választ a történtekre sem Lukács, sem Évi levelei nem adtak. Csak annyit láttam, hogy itt határozott szigorodás megy végbe, amelyet olyan elemek kezdenek felhasználni, akiknek nincs igazi közük a marxizmushoz, s nemcsak tényleges hibákat, hanem félremagyarázható dolgokat is örömmel ragadnak fel, hogy – à la Király és Lakatos – úttörői legyenek egy fölöttébb problematikus vonalnak. Úgy gondoltam, s ebben nem is nagyon tévedtem, hogy a szigorodásba a nemzetközi osztályharc éleződése játszik bele. Ennyiben tehát kétségtelenül szükségszerű.

Rövid időn belül ez világossá is vált. Július végét írtuk már, amikor a Hampstead-i kollégiumban egy baráti, szimpatikus elvtársunk eljegyzési ünnepségére gyűltünk össze. Ajándékként azonban váratlanul óriási politikai bomba robbant. Megérkezett a hír, hogy a Tájékoztató Iroda elítéli Tito és a jugoszláv kommunista párt szovjet- és szocializmusellenes vonalát, amely nem fér össze a marxizmus-leninizmus tanításával. A következtetés maximuma a tények minimumára építve. Nagy volt a zűrzavar. Senki sem sietett a határozott állásfoglalással. A boldog ifjú jegyespár is nagyon boldogtalanul tekintgetett a világba. Még a csodás kék égről melegen sütő nap sem

segített. Senki nem mondotta: What a lovely weather (Mily csodás idő). Az idő és az időjárás fogalma egyaránt feloldódott a történelmi idő elborult arculatába. Egy szimpatizáns, félig kívülálló, nem sok tapintattal és jóindulattal jegyezte meg, ez a problématikus állásfoglalás megkönnyíti azoknak a végzős hallgatóknak helyzetét és lelkiismeretét, akiket az elhelyezési bizottság elé kerülve az elé a szokásos alternatíva elé állítanak, hogy vagy a felkínált állást választják s ezzel a párttagságukról való lemondást, vagy a párttagságot, de akkor (sajnos) nem gondoskodhatnak elhelyezkedésükről. Az angol burzsoázia tisztviselői nem nézték feltétlenül rossz szemmel, ha számbajöhető utódaik tanulmányi idejükben történetesen a kommunista pártban szerepelnek. Így eggyel több élettapasztalatra tesznek szert. De azt már egészen kivételes, ritka esetektől eltekintve, amilyen az ifjú Bernalé volt, hogy ez több legyen vendégjátéknál. Párttagot nem tűrtek meg maguk között.

Valójában a családi ünnepi gyülekezetben csak kevesen kételkedtek abban, hogy valami hiba valóban adódhatott Tito pártjában, ha nem is a szándékos ellenségeskedés formájában. De mindenki vagy csaknem mindenki helytelennek találta a módszert, a summás elítélést és kiközösítést. Ugyanez volt a véleménye Charlesnak és Marynek is. Ők felhívták figyelmemet arra, hogy bizonyára komoly tárgyalások előzték meg a döntést. S nagyon valószínű, hogy a szovjet elvtársak támaszkodhatnak néhány vezető jugoszláv elvtársra. Így is volt, én későbbi időkből – lehet, hogy pontatlanul – Zsujovics és Hebrang nevekre emlékszem. Ám az egész németellenes délszláv küzdelmet Tito neve fémjelezte, ezért bizonyára csak ő kerülhet ki győztesen. Így az ilyenfajta döntések csak további elidegenedést szülhetnek, a Tito vezette Jugoszlávia pedig kényszerűleg vagy sem, de a két világhatalom között lavírozhat. Lényeges igazságokra tapintottak rá!

Szótlan maradt az üggyel kapcsolatban baráti landlordom és beszélgető partnerem, az egykori 19-es kommunista és szovjetukrajna fővárosa, Kiev Művészeti Akadémiájának volt pofesszora, Genosse Neuschul. Illetve csak egy kérdést engedett meg magának: Csak nem lesz valami baj maguknál? Azt hallom, hogy Károlyi Mihály most vásárol villát itt Hampsteadben. Nem lenne jó, ha eljönne. Nehéz időkben fokozottan vigyázni kell a szövetségesekre. Válaszolni csak tíz év múlva tudtam volna kérdésére, amikor Kádár Miklós professzortól, akit idős és vétlen ember létére is ellenforradalmár egyetemi suhanacok megtámadtak és megvertek a jogi kar folyosóján, megtudtam, hogy Károlyi Mihály ügyvédjeként ő bonyolította le a hampsteadi villavásárlást. Veje számára ajándékba vette a villát s Kádár nem tartotta valószínűnek, hogy ebbe már belejátszott volna a Rajk ügy kapcsán létrejött Rákosival való konfliktus megsejtése.

Tény, ami tény. Angolhon szép, minden darabjában emberi kéz megművelte földje egyre jobban égni kezdett a talpam alatt, a kivételesen meleg és ragyogó angol nyár ellenére, ami csak néhány olimpiai versenyt öntözött meg tapintatlanul. Egyre jobban foglalkoztattak a hazai dolgok, s egyre világosabban láttam, nagy angol példák nyomán is, egyáltalán az angol tapasztalatok alapján, hogy gyakorlati szervező munka nélkül a periférián

állva, lényeges kérdéseket nem lehet megítélni. Pedig lett volna még tennivalóm. Legfájóbbak az elmaradt találkozások, angolokkal és magyarokkal. Gordon Childe-dal Londonban, George Thompsonnal Wellsben – mert ekkor ott volt professzor, Kéri Laci ott is kereste fel. Aztán itt voltak kiérkezett magyar barátaim, a két Laci: Kéri és Országh. Mindkettőjükkel csak levélváltásra futotta időmből. Egy magyarral azért még összejöttem, Zulauf Theofillal, immár mint Köves Tamással, aki a Magyar Külügyminisztérium alkalmazottjaként futárszolgálatott teljesítve több nyugat-európai várost kellett, hogy végigutazzon. Nagyon megörültünk egymásnak. A kellemes beszélgetés során Ofi azt a generozus ajánlatot tette, hogy ha már úgyis hazautazom, menjek vele mintegy tíz, tizennégy napra, elegendő napidíjjal rendelkezik, hogy engem is ellásson belőle. Csábító ajánlat volt, sok látnivaló Stockholmtól Párizson át Madridig és Rómáig, tartalmas beszélgetések, felkészülés az otthon lezajlott dolgokra. Még sem mentem vele, annyira vágytam már feleség és otthon után, meg a Regie Smith-szel tett tapasztalat után – ezt nem mondtam Ofinak – nem éreztem illőnek, hogy közpénzből utazzak saját szórakozásomra. Így aztán augusztus utolsó napján megindultam hazafelé, két nagy elhatározással a szívemben. Azzal a közéleti döntéssel, hogy hazakerülve hatékonyan bekapcsolódom egy megfelelő ponton a párt gyakorlati, szervező munkájába. Ne azok használják ki a közéleti posztokat, akiknek lelkében a kíméletlen érvényesülési vágy uralkodik, s nem a köz java. S azzal a magánéleti vággyal, hogy legyen már végre gyerekem, olyan édes kis jószág, amilyent Korolovszkyéknál tett látogatásaim alkalmából Korolovszky Andriska csöppnyi személyében ismerhettem meg. Mindez felszabadult, vidám érzésekkel töltött el.